

ЖАҚЫПОВ ОҚУЛАРЫ * DZHAUKPOV READINGS * ДЖАКУПОВСКИЕ ЧТЕНИЯ

**Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың 90 жылдығына арналған
«ОТАНДЫҚ ЖӘНЕ ӘЛЕМДІК ПСИХОЛОГИЯНЫҢ ДАМУЫ:
ТӘЖІРИБЕСІ, ҮРДІСТЕРІ МЕН БОЛАШАҒЫ» атты
Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ**

МАТЕРИАЛЫ
международной научно-практической конференции
**«РАЗВИТИЕ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ И МИРОВОЙ ПСИХОЛОГИИ:
ОПЫТ, ТЕНДЕНЦИИ И ПЕРСПЕКТИВЫ»,**
посвященной 90-летию КазНУ имени аль-Фараби

MATERIALS
The international scientific and practical conference
dedicated to the 90th anniversary of Al-Farabi KazNU
**“DEVELOPMENT OF DOMESTIC AND WORLD PSYCHOLOGY:
EXPERIENCE, TRENDS AND PERSPECTIVES”**

ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
ФИЛОСОФИЯ ЖӘНЕ САЯСАТТАНУ ФАКУЛЬТЕТІ
ЖАЛПЫ ЖӘНЕ ҚОЛДАНБАЛЫ ПСИХОЛОГИЯ КАФЕДРАСЫ

ЖАҚЫПОВ ОҚУЛАРЫ * DZHAKUPOV READINGS * ДЖАКУПОВСКИЕ ЧТЕНИЯ

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың 90 жылдығына арналған
«ОТАНДЫҚ ЖӘНЕ ӘЛЕМДІК ПСИХОЛОГИЯНЫҢ ДАМУЫ:
ТӘЖІРИБЕСІ, ҮРДІСТЕРІ МЕН БОЛАШАҒЫ»
атты Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ

МАТЕРИАЛЫ
международной научно-практической конференции
«РАЗВИТИЕ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ И МИРОВОЙ ПСИХОЛОГИИ:
ОПЫТ, ТЕНДЕНЦИИ И ПЕРСПЕКТИВЫ»,
посвященной 90-летию КазНУ имени аль-Фараби

MATERIALS
The international scientific and practical conference
dedicated to the 90th anniversary of Al-Farabi KazNU
“DEVELOPMENT OF DOMESTIC AND WORLD PSYCHOLOGY:
EXPERIENCE, TRENDS AND PERSPECTIVES”

Алматы
«Қазақ университеті»
2024

ӘОЖ 159.9

КБЖ 88.3

О-81

ҰЙЫМДАСТЫРУ КОМИТЕТІ

Төраға:

Түймебаев Ж.Қ. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Басқарма төрағасы – Ректоры, филология ғылымдарының докторы, профессор

Төраға орынбасарлары:

Қазмағамбетов А.Ғ. - Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Басқарма мүшесі - Академиялық мәселелер жөніндегі проректор, педагогика ғылымдарының докторы, профессор;

Суатай С.Қ. – Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Басқарма мүшесі – Әлеуметтік даму жөніндегі проректор, филология ғылымдарының кандидаты, доцент;

Мейірбаев Б.Б. – Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, философия және саясаттану факультетінің деканы, философия ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор;

Мынбаева А.К. – Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, жалпы және қолданбалы психология кафедрасының меңгерушісі, педагогика ғылымдарының докторы, профессор.

Ұйымдастыру комитетінің мүшелері:

Альчымбаева А.Б., Садвакасова З.М., Ким А.М., Аймағанбетова О.Х., Бердібаева С.К., Жубаназарова Н.С., Баймолдина Л.О., Адилова Э.Т., Закарьянова Ш.Н., Джакупов М.С., Дуйсенбаева А.О., Молбасынова Ж.М., Габдрахман А.С., Красмик Ю.Н., Рысымбетова Л.Х., Кудайбергенова А. Ж., Сайлинова К.К., Манарбекова Ж. К., Сариева Э. М.

ОТАНДЫҚ ЖӘНЕ ӘЛЕМДІК ПСИХОЛОГИЯНЫҢ ДАМУЫ: ТӘЖІРИБЕСІ, ҮРДІСТЕРІ
МЕН БОЛАШАҒЫ: ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ТӘЖІРИБЕЛІК КОНФЕРЕНЦИЯ
МАТЕРИАЛДАРЫ. С.М. Джакупов оқулары - 2024. РАЗВИТИЕ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ И
МИРОВОЙ ПСИХОЛОГИИ: ОПЫТ, ТЕНДЕНЦИИ И ПЕРСПЕКТИВЫ: материалы
международной научно-практической конференции. Джакуповские чтения -2024. – Алматы:
Қазақ университеті, 2024. – 457 б.

ISBN 978-601-04-6679-1

Конференция материалдары авторлық редакциямен шығарылды.

АЛҒЫ СӨЗ

Құрметті әріптестер! Құрметті қатысушылар!

Әл – Фараби атындағы ҚазҰУ-дің 90 жылдығына және профессор С.М. Жақыповтың туған күніне арналған "Отандық және әлемдік психологияның дамуы: тәжірибесі, үрдістері мен болашағы" атты Халықаралық ғылыми-практикалық конференцияға қош келдіңіздер.

Сатыбалды Мұқатайұлы Жақыпов (29.04.1950-2.01.2014) - еліміздің көрнекті ғалымы, психолог, психология ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры, М.В. Ломоносов атындағы ММУ құрметті профессоры, Қазақстан Республикасы ұлттық Жаратылыстану ғылымдары академиясының академигі, ҚР Білім беру ісінің құрметті қызметкері, психологиялық ғылымдар саласында қазақстандық ғалымдардың тұтас буынын тәрбиелеген. С.М. Жақыпов еліміздегі психология ғылымына оқу-әдістемелік тұрғыда қамтамасыз етуге айтарлықтай зор үлесін қосқан, 500-ден астам ғылыми еңбектердің авторы. Ғалымның кенеттен қайтыс болғанына биыл 10 жыл болды. Профессор Сатыбалды Мұқатайұлының жарқын бейнесі, ғылыми еңбектері құндылығы жоғары интеллектуалды өрісті қамтиды және әрдайым біздің естеліктерімізде, еңбектерімізде, шәкірттеріміздің есінде мәңгі сақталады.

Конференция жұмысының бағыттары:

1. Әлемдік және отандық психологияның даму тарихы мен тенденциялары.
2. Профессор С.М. Жақыповтың ғылыми идеялары мен психологиялық қызметі.
3. Әлеуметтік-психологиялық ғылымдағы жаңашылдықтар: тұрақты дамудың заманауи мәселелері, уақыт қиындықтары мен шешімдері.
4. Қазіргі заманның сұранысындағы практикалық психология.
5. Заманауи психологиялық-педагогикалық ғылыми зерттеулер мен әзірлемелер.

Сатыбалды Мұқатайұлы – отандық және ТМД елдерінің психология саласының өркендеп дамуына үлесін қосқан белсенді тұлғалық ұстанымы бар ғалым болған. Қазақстанда өзінің ғылыми мектебін құрған- **ӨЗІНДІК ТҮЛҒА!**.

Жалпы С.М. Жақыповтың идеяларының эвристикалық құндылығы жоғары екендігін мойындауымыз керек. «Өлді деуге сыя ма, ойлаңдаршы, өлмейтұғын артына сөз қалдырған» деген хакім Абайдың сөзі мен тау алыстаған сайын биіктей түседі дегендей жылдар жылжыған сайын профессор С.М. Жақыповтың даралығы, тұлғалық ерекшелігі мен тарихи рөлінің құндылығын ұғынып жатырмыз. Осы орайда біз мына мәселені айта кетуді жөн деп санаймыз: отандық психология тарихында С.М. Жақыповтың психологиялық мұрасы кешенді, жан жақты арнайы іргелі зерттеулерді қажет етеді. С.М. Жақыпов - бірегей психологиялық концепцияның авторы, оны талдау және шынайы бағалау отандық психология тарихын толық сипаттауға, әзірлеуге өте қажет; оның психологиялық мұрасы отандық және әлемдік тарихи психологиялық білім қорына, құрамына қосылуы тиіс.

Құрметті Қазақстан ғалымдары және онлайн қосылған Германия, Нидерланды, АҚШ, Ресей, Оңтүстік Корея және басқа да елдердің ғалымдары біздің конференцияға қош келдіңіздер.

Халықаралық конференцияға қатысушыларға университет ректорының атынан жұмыстарыңызға ғылымның өркендеуі үшін жемісті пікірталастар мен жаңа зерттеу тәжірибесімен алмасуларыңызға жетістіктер мен табыстар тілейміз!

Қазмағамбетов А.Ғ. –
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Басқарма мүшесі –
Академиялық мәселелер жөніндегі проректор,
педагогика ғылымдарының докторы, профессор

**ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІС БАЯНДАМАЛАРЫ
ДОКЛАДЫ ПЛЕНАРНОГО ЗАСЕДАНИЯ
PLENARY SESSION REPORTS**

**Жақсының аты, ғалымның хаты өлмейді
*С.М.Жақыповтың өмірбаяндық очеркі***

Мен 1950 жылы 29 сәуірде Алматы облысы, Қаскелең ауданы, Ұмтыл ауылында дүниеге келдім. Қазір менің жоғары оқу орнындағы оқу-тәрбие үдерісінде өз тәжірибесімен бөлісетін психолог-ғалым ретінде қалыптасуыма бала күнімнен анам екеуміздің тап болған сынақтарымыз күшті ықпал еткендей көрінеді. Мәселенің мәнісі мында: әкем мен шешемнің маған дейін туған 5 баласы жас күнінде шетінеп кете беріпті. Содан ата-анам жаңа туған алтыншы сәбиін, яғни, мені аман сақтап қалу үшін көптеген халықтардың салт-дәстүр, жөн-жоралғысын жасапты. Анамның айтуынша, өзін босандырған акушер келіншек мені терезе арқылы әкеме 25 рубльге «сатқан» екен. Менің есімімнің шығу тарихы да осы оқиғамен байланысты. Көптеген шығыс халықтарының мәдениетінде көрініс тапқан дәстүрге сәйкес, мен анаммен бірге қараңғыланған бөлмеде күн көзін көрмей 40 күн жатыппын. Анам сонда отбасылық достардың біразы жаңа туған шақалақты көру үшін сол қараңғы бөлмеге кіре алмай, ренжіп те кеткенін күліп айтып отырушы еді.

3-4 жасымда қызылшамен ауырып, екінші өлімнен аман қалыппын. Мені түн ортасында көрші ауылдан көлік тауып (бұл кезде біз Кемертоған ауылында тұратынбыз), Қаскелеңдегі аудандық ауруханаға жеткізген Мүсілім көршім (ұлты - шешен) тағы бір өлімнен құтқарыпты.

Ол – ол ма, мен үшін Мүсілім түн ортасында ауданнан бала дәрігерін шарқ ұрып іздеп, ауруханаға ертіп әкелген. Менің анам «сол кезде Мүсілім болмаса, не болатын еді» деп көп айтып отыратын. Әлі күнге дейін түн ішінде тұла бойымның от боп жанып жатқанын сезіп оянғаным есімде қатты сақталып қалған. Сол сәттерде құбыжық бейнелер мені аңдып жүріп, біртіндеп жоғалып отыратын. Кейінірек мұндай елестер клиникалық өлімді бастан кешірген адамдарға көрінетінін білдім. Бала күнімде есімде қатты сақталып қалған осы екі оқиға менің кейінгі тағдырымда шешуші рөл ойнады деп ойлаймын.

Анамның менің болашағым үшін қырық күн «қараңғы қапаста» жатқан жанкештілігі мені әрқашан перзенттік парызымды өтеу туралы ойларға жетелейтін. Сол себепті, қандай шыңға ұмтылсам да, кез келген қиындыққа төзе білуге тиіс екендігімді санамнан шығарған емеспін. Менің алға жаңа мақсаттар қойып, оларға жету жолындағы тынымсыз еңбегімнің негізінде осы естеліктер жатқандай көрінеді. Дәл осы естеліктер менің кандидаттық диссертациямның тақырыбына адам өміріндегі мақсаттардың құрылу мәселелерін тандап алуыма әсер еткен болуы мүмкін.

Екінші естелікте бастан кешірген күйзелісімнің күшті болғаны соншалық, әлі күнге дейін сол оқиға дәл қазір басымнан өтіп жатқандай әсерде боламын.

Осы әсерлердің күштілігі менің санамда мәңгі сақталғандығына қарап, 4 жасымда клиникалық өлім жағдайына тап болған шығармын деп топшылаймын. Қайғылы оқиға есіме түскен сайын іштей шешен жігіті Мүсілімге шексіз алғыс айтамын. Түн ішінде, аз ғана уақыт аралығында өлім мен өмірдің арасында жатқан бүлдіршінді аман алып қалу арқылы Мүсілім аса күрделі мәселені шеше білді.

Айтпақшы, сол Мүсілім мен оның ағасы Ахмет араға біраз уақыт салып, мені тағы құтқарып қалды. Аулада көрші балалармен көк ала шаңның арасында асыр салып ойнап жүрген едік. Кенет мен анамның жанұшыра айғайлаған даусын естідім. Сол сәтте тура бізге

қарай құйындата шауып келе жатқан екі жылқыны көрдім. Мен тұлпарлардың сұлулығына тамсанып, бір жағы қорыққан күйі состиып тұрып қалыппын. Бізге жақындап қалған екі жылқыға әлдебір екі жігіттің жармаса кетіп, оларды тоқтатқан кезінде ғана есімді жидым. Сол екі жігіт – Мүсілім мен Ахмет еді.

Жоғарыда аталған естеліктер менің ізгі мамандықтың бірін таңдауыма ықпал етті. Осындай мейірбан жандарға деген алғысымды өзім таңдаған гуманистік саладағы іс-тәжірибем арқылы білдіріп келемін.

1957 жылы бірінші сыныпқа бардым. Алайда, өкпе қабынуымен ауырып, бір тоқсанды да толық оқи алмадым. Ауруханадан шыққан соң, анам менің мектепке баруыма үзілді-кесілді қарсы болды. Анам әкемді Кемертоғандағы жаңадан салынған үйімізді бұзып, оны «Прямой путь» ауылындағы мектептің жанына қайта салуға көндірді. «Прямой путь» ауылы Қаскелең ауданындағы (қазіргі Қарасай ауданы) табиғаты көркем «Путь Ильича» ауылына жақын орналасқан.

Екінші мәрте 1958 жылы «Прямой путь» ауылындағы мектепке бірінші сыныпқа қабылдандым. Сынып жетекшім Елена Данилова Сурованың жарқын бейнесі – менің мектептегі жылдарымның ең ыстық естеліктерінің бірі. Әкемнің қалауымен орыс мектебіне оқуға бардым. Алайда, мұның алдында біз тұрған ауылда тіпті орыс, қытай, сығандардың өзі тек қазақ тілінде сөйлегендіктен, мектепке барғанша бір ауыз орысша білмедім. Сол себепті мен өзімді бастауыш сыныптың оқушысы ретінде толық сезіне алмадым. Себебі, ол кезде менде тілдік үйлесім бойынша есте сақтау қабілеті болған жоқ.

Үшінші сыныпты бітіргенде Елена Даниловнаның маған және тағы бірнеше оқушыға салтанатты түрде мақтау қағазын тапсырғаны есімде анық сақталып қалыпты. Бұл менің сол сәтте орыс тілін жақсы меңгергендігімнің көрсеткіші болатын. Одан кейін менде орыс және басқа да тілдерге қатысты ешқашан мәселе туындаған емес. Шамасы, оқу үдерісінде екінші тілді сауатты меңгерген адам тіл үйренудегі әмбебап машықтарды мәңгілікке игеріп алатын болуы керек.

Оқуға деген құштарлығымыздың арқасында біздің, яки, төртінші сынып оқушыларының бесінші сыныпты жалғастырғанымыз да есімде қалыпты. 8 жылдықты тәмәмдаған соң орта мектептің тоғызыншы сыныбына бардық. Айтпақшы, ол кезде көп оқушылар 8 жылдық біліммен шектеліп, ары қарай арнаулы орта оқу орындарында оқуын жалғастырған еді. Қазіргі кәсіби білімім мен тәжірибемнің биігінен қарасам, бастауыш мектепте қалыптасқан танымдық кезеңімнің 8 жылдық оқу барысында дамымай қалғандығы былай тұрсын, соншалықты бұйығы қалыпқа ауысқанын байқаймын. Осы құбылыстың негізі болуы мүмкін көптеген субъективті және объективті факторларды еске түсіргенде, «Прямой путь» ауылындағы 8 жылдық мектептің 60-жылдардағы түлектерінің тағдырында үлкен рөл ойнаған бір жағдайды ұмыта алмаймын.

Нақты қай жыл екенін ұмытып тұрмын, шамамен, алтыншы сыныпта бізге математикадан жоғары оқу орнын жаңадан бітірген жас мұғалима сабақ берді. Алғашында бәріміз сол апайға есіміз кете ғашық болдық. Қиын деген есептерді апайымыздың қарапайым тілмен түсіндіретіні ұнады.

Бірақ, кейін математиканы мұндай жеңілдетілген жолмен оқуымыз маған кері әсер етті. Бізге үйреткен математикалық негіздің әлсіздігінен кесірінен, кейін мен математикамен түбегейлі айналыса алмадым. Бірде ұстазымыздың біз қойған бір сұраққа «қалай айтсам екен» деп сенімсіз жауап қайырғаны есімде қалып қойыпты. Осылайша апайымыз бізге математикалық түсініктер мен құбылыстардың мәнін ашып түсіндіре алмады. Бәлкім, сол себептен мен математикамен тығыз байланысты физика пәніне салқынқандылықпен қараған болармын. Айтпақшы, математиканың кез келген мәдениетті адамға қажетті, ең ыңғайлы танымдық құрал екендігіне менің тек университет қабырғасында жүргенде анық көзім жетті.

Қазіргі жастардың аузынан «қалай айтсам екен» деген сенімсіз жауап естісем, мұның біздің қиындау заманымызға тән құбылыс екендігін аңғарамын. Сенімсіз, екіұшты жауаптар

менің көз алдыма сол баяғы математика пәнінің мұғалімін әкеледі. «Қалай айтсам екен» деген сөзді өз ойларының ішінде адасып жүрген адам қауқарсыздығының эмпирикалық көрсеткіші деп санаймын. Мені көптеген орыстілді «бүгінгі күннің батырларының» телеэкран, радиокөпірлер арқылы «қалай айтсам екен» деген сөзді жиі айту арқылы өздерінің ойсыздығын көрсететіні қатты мазалайды.

Қарасай ауданының көрікті жерінде орналасқан ҚазМИС ауылындағы № 72 орта мектепте оқыған кезімде оқуға деген құштарлығым аса күшті болмады.

Осы мектептің керемет ұстаздарының біздің оқуға деген махаббатымызды ояту үшін жасаған өлшеусіз еңбегін қазір үлкен өкінішпен еске аламын.

Осы жылдары мен үйдегі зертханамда көптеген тәжірибе жүргізіп, физикаға көңіл бөлдім. Зертханада сезімтал радиоқабылдағыш пен радиохабар таратушы құру үшін тынымсыз еңбектендім. Сонда әкем жұрт сенбі күндері клубқа биге барып жатқанда, менің таңға дейін дәнекерлегіш пен электроника анықтамалығын құшақтап үйде отырғаныма алаңдаушылық білдіретін. Әкем мән-жайды менің кей-кейде эфирде бірігіп «тентектік жасайтын» бір досымның әкесінен ести сала, радиохабар таратушы құрал құрастыратын тәжірибемнің бір бөлігіне нүкте қойды.

1968 жылы мектепті бітірген соң, Алматы мақта-мата комбинатында жұмыс істеп жүргенде, әскери-теңіз флотына шақыртылды. Осылайша, Қызыл ту орденді Қара теңіз флотына тап болдым. Өзімнің шексіз таңданысыма және қуанышыма орай, мен байланысшыларды әртүрлі мамандық бойынша даярлайтын арнайы әскери-теңіз мектебіне қабылдандым.

Ол кезде мен үздік аяқтаған мамандық техникалық жағынан ең қиын және әлемдік флоттарда дәрежесі жоғары мамандық болатын. Бұл мамандықты бітірген теңізшілерге үлкен құрмет көрсетілетін.

Арнайы мектептегі оқуды тәмамдаған соң, бірнеше үздік бітіруші сол жерде мектеп нұсқаушылары ретінде қызметте қалдық. Бірақ, біз бұдан бұрын Қара теңіз флотындағы кемелерде тәжірибеден өттік. Қолбасшы крейсерлердің бірінде мен өзімді кейінірек психологияға жетелеген бір мәселеге тап болдым. Ең қызығы, орта мектепте білім алған кезде мен бірде-бір рет «психология» ұғымының астарына үңіліп көрмеген екенмін. Бәлкім, сол себепті мен сабаққа бармай, үйде радиофизикадан тәжірибе жасаумен айналысқанды қолай көрген болармын. Флотта өзім тап болған мәселенің мәнісі мынада еді: еңбек жолын енді бастаған көптеген байланысшылар телефонограмманың дыбысын қатесіз қабылдай алмады. Бұл олардың вахтаны дербес атқару үшін емтихан тапсыруына кедергісін тигізді.

Ақырында жағалауға көшпеген маман кез келген адам мазақтай алатын аласталған жанға айналатын. Әскери кемеңің шектеулі жағдайында осы жағдайға еңбек жолын енді бастаған теңізшілер тап болып отырды. Мен бұл жағдайды әскерде «дедовщина» деп аталатын құбылысқа ұқсатамын.

Әскери-теңіз дәстүрлеріне сәйкес, теңізші бір нәрсені білмесе, оны оқытады, егер бір нәрсені істей алмаса, көмектеседі, егер жасауды қаламаса, мәжбүрлейді.

Дербес вахтаны тапсырған соң, бөлім командирінің міндетін уақытша атқарып жүргенімде мен жақсы жұмыс істейтін және ынтасы жоғары жас байланысшының вахтаны дербес атқару сынағынан өте алмай жатқанына куә болдым. Оған қолданылған жазалар да, апелляция да көмектеспеді. Сол тұста мен егер, адам бір нәрсені қатты қаласа, соған қол жеткізетініне көз жеткіздім. Сол себепті, мен командирдің саяси істер жөніндегі орынбасарының «бұл теңізшіге сенім артуға болмайды» деген пікіріне келісе бастадым. Бірақ, жақын аралықта бөлім командирі еңбек демалысынан оралып, мен әлгі теңізшіні бақылауға мүмкіндік алдым.

Ол менің өмірімде кездескен бірден бір ең сенімді, парасатты адам еді. Оның міндетінде университеттің филология факультетінің екі курсы болды, бірақ қазір есімде емес. Алғаш мен одан поэттер туралы, студенттік өмірдің қызықты және қызықсыз сәттерін білдім, гитара

ойнаудың жаңа тәсілдерін үйрендім. Жоғары музыкалық әуені болса да, ол қажет дыбыстық сигналдарды ажыратуды үйрене алмады. Ол оқыс жағдайларда естімейтін адамдай еді. Енді мен бұл жағдайдың себебін білемін, дегенмен сонда маған бұл жайт, шешілмейтін жұмбақ секілді көрінетін. Крейсердегі тәжірибем аяқталып, мен әскери-теңіз мектебіне алғашында нұсқаушы, кейін пәндік оқытушылыққа шақыртылдым. Кемедегі жолдасыммен хат алмасуымның нәтижесінде мен оның жағаға көшірілгенін білдім.

Он тоғыз жылдай оқытушы қызметін атқарып мен бұл мәселені ойлап жүрдім, флотта болуға мүмкіндігі бар, бірақ, күтілмеген жағдайларға байланысты байқамадық. Мәселенің шешіміне физик ретінде жақындауымнан, менің түсінгенім, адамның дыбысты ажырату қабілетінің төмендігі қандай да бір есту қабілетінің ерекшелігіне байланысты. Медицина комиссиялары таңдаған ұқсас бір және бірнеше адамдар өзіндік мүмкіндіктері бойынша, күтпеген жағдайларда қатты өзгешеленетінін мен сол кезде түсінбедім.

Соңында бұл ойтолғаулар мені черноморский қалаларының бір орталық кітапханасына алып келді. Менің нәтижесі жоқ сөредегі адасуымды көріп, қасыма кітапхана маманы келді де сыпайы өзінің көмегін ұсынды. Әскери-теңіз мақтанышым жолымдағы кез келген озбырлыққа мықты тосқауыл ретінде тұрды, бірақ... менің алдымда кім тұрды?! Алғаш сәтте мен өзімнің кітапханаға не себепті келгенімді есіме түсіре алмадым, себебі мен түбегейлі оның тұлғасынан көз ала алмадым. Менің алдымда әдемі әйел тұрды. Маған не қажет екенін оған түсіндірдім. Қалай екенін білмеймін, дегенмен маған не қажет екенін ол түсінді. Қолымнан ұстап, ол мені қойманың төменгі жағына ертіп кетті.

Ол бір сөреге жақындап, қолын созып қоңыр түсті, сыртқы бетінде «Медициналық психология негіздері» деп алтын түстес әріптермен жазылған шағын кітапшаны суырып алды. Сосын ол Запорожский пединститутының мектепке дейінгі педагогика және психология факультетінде оқығанын, ертегі материалдары бойынша адамның психологиясын зерттегенін, диплом жазғанын, күйеуге қалай шыққанын және психологияны тастап кеткендігін т.т. ұзақ уақыт әңгімелейді. Оның маған айтқандарынан тек түсінгенім, оның көкарасы бойынша менің мәселемді түсіндіре алатын, маған таныс емес психология ғылымының бар екендігі. Оның қолындағы кітапты алып оқығанша асықтым, бірақ сыпайылық танытып, оны біреу шақырғанша бір сағат тыңдауға тура келді. Кітап қолыма тигеннен кейін мен екі апта бойы психология кітабын көшіріп жаздым, бірақ оқып, жазғанымнан ештеңе түсінбедім. Психология бойынша сөздік қолдану есіме келмепті, дегенмен оны табу бұл кезде қиын еді. Кітапханаға тағы келгенімде мені үнемі келуші ретінде қарсы алды, енді мен инженерлік психология туралы кітаптар ала бастадым. Бұл кітап мен үшін біршама түсініксіз еді, өзімнің сұрақтарына жауап ала алмадым. Мені қызықтыратын мәселелердің шыныменде психологиямен байланысты екенін, уақыт өте түсіндім. Тағы түсінгенім, бұл ғылымды сырттай, кітап бойынша оқып түсінуге болмайды екен. Өзімнің бұрын физиканың әсерінен қабылданған көптеген мәселелер психофизика деп аталатын аймақта шешімін табатындықтан, мен психология факультетіне түсетінім туралы нақты шешім қабылдадым. Әскери қызметімнің аяқталуына әлі бір жыл қалды. Оқытушылықтың қызметін меңгеріп, мен М.В. Ломоносов атындағы ММУ-дың психология факультетіне түсуге дайындала бастадым. 1971 жылы қарашада әскерден қайтарыламын, ал қабылдау емтиханы 1972 жылы жазда болады, оқуға түсуім үшін әлі жарты жыл бойы күтуге тура келетінім көңілімді түсіреді.

Біздің бөлімнің командир орынбасары менің қызығушылығымды біліп, кез келген факультетке қабылдау мүмкіндігі бар ММУ-дың дайындық бөліміне шақырту алыпты. Алғашқы қабылдау 1971 жылдың 1 қарашасында өтеді, ал флоттың бұйрығы 1971 жылдың 10 қарашасында шығатын болғандықтан, бөлім ұжымы маған сеніммен қарап, басқару флотының бұйрығы шықпай тұрып мені босатып, айтқысыз қадам жасады. Өмірімде маған көмек көрсеткен адамдарды еш ұмытпаймын, оларға деген алғысымды жеткізе алмаспын, тек менің көмегіме мұқтаж адамдарға көмек көрсету арқылы ғана білдірермін.

Сонымен, мен бірінші қарашада М.В. Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университетінің психология факультетінде әңгімелесуден өттім. Әңгімелесудегі сұрақтар маған өте қарапайым болып көрінді, әсіресе математика бойынша. Мен ол сұрақтарға толықтай жауап қайтардым. Бірнеше рет әңгімелесуден өткен тәжірибелі әріптестерімнен комиссия көбінесе дайындығы нашар талапкерлерді алатындығын, ал мықтыларға дәстүрлі қабылдау емтиханында өздерін сынауға мүмкіндік беретінін естіп, мен қатты уайымдадым. Нашар жауап беруді ойластыру енді кеш еді. Қабылдау туралы бұйрық тек 10 күннен кейін шығатын болғандықтан, мен Мәскеуден көңілсіз қайттым. Мен онда өзімнің 13 күннен кейін Мәскеуге ММУ қабырғасына, дайындық бөліміне тыңдаушы ретінде келетінімді білмедім.

1972 жылдың жазында біз дайындық бөліміне қабылдау емтиханын тапсырып, психология факультетінің бірінші курс студенттері атандық. Біз көңілді және тату өмір сүрдік, оқыдық. Советтік Армия қатарынан жақында босатылған мен сияқты алты адам болды. Сондықтан болар, азаматтық өмірге араласу білінбей өтті. Бірінші курс ерекше тез өтті. Жаз кезі, болашақ екінші курс, біз екі студенттік құрылыс отрядының құрамында жұмыс істедік (ССО). Біреуінің командирі болып мен тағайындалдым, рабфак бойынша комиссар болып әріптесім істеді, ол кезде дайындық бөлімін қалай атады, Женя Сиротин, жоғарғы сүңгуірші. Бойы ұзын емес, бірақ ұйымдастырушылығымен ерекшеленіп, барлық кезде біздің бос уақытты жақсы ұйымдастыра алатын. Оның атақты мақалы әлі есімде «Кез келген әйел, нақтысы сол екі бүктеулі хат», ол ұзын бойлы қыздарды ұнататын.

Біз, әсіресе қыздардың отрядына жақын Мәскеуден жүз километр қашықтықта орналасқан Звенегородтағы пионер лагерінің құрылысында жұмыс істедік. Біз ММУ Биостанциясының шекарасында тұрдық, ол жер Мәскеудің әдемі жерлерінің бірі. Жұмысқа орман ішімен барып, жол жөнекей көкжидек пен қаражидек теріп барамыз. Алғашқы кезде маған қырда, тауда тұру және орманда жұмыс істеу қызық еді. Бірақ, уақыт өте жарқыраған күн сәулесін сағындым, әсіресе жаңбырлы сәттерде. Орман – менікі еместігін түсіндім, дегенмен мен оны бала кезімде армандадым, жердің жұмағы деп ойлады. Менің ойымша, бұл балалық ойлар кеңестік мектептерде білім алып, тәрбиелеуге байланысты көрініс табады, әдеби білім алуда орыс классиктері туралы көп оқытылып, қазақтың жазық жеріне қарағанда орыстың орман табиғаты жайында ақпарат көп берілген. Әсіресе бұл балалар әдебиетіне қатысты, онда ертегі кейіпкерлері ереже бойынша орманда жүреді.

Екінші курста бізге курстық жұмыстың тақырыбын және кафедра таңдау ұсынылды. Менің психология мамандығы туралы мүлдем түсінігім болмағандықтан нақты немен айналысатыным бәрібір болды, мен үлкендердің және тәжірибелі әріптестерімнің пікірін тыңдауды жөн деп шештім. Бізбен бірге екі баланың әкесі Леша Пусуров оқыды, ол әсіресе рабфактықтардың ішінде өзінің көңілшек, салмақты мінезімен және психология туралы білетіндіктен жоғарғы сыйластыққа және беделге ие болатын. Оның айтуынша, әлеуметтік-психология кафедрасы жаңадан ашылған және бірден бір келешегі бар кафедра болғандықтан сол жерден білім алу керек. Өзімнің әр кез үлкенді тыңдау керек деген түйсігім бойынша, мен сол кафедраға бардым.

Өзімнің курстық жұмысымның тақырыбын таңдадым. Мен Йен қаласында бір жыл бұрын шығарылған Манфреда Форвергтың «Әлеуметтік-психологиялық тренинг» кітабының неміс тілінен аударатын бір бөлімін алдым. Ғылыми жетекшім Нина Николаевна Богомоллова, керемет адам, нағыз ғалым, ол кісі мені кітаппен және өз қолжазбаммен жұмыс істеуді үйретті. Мен әлі күнге дейін ол кісінің менің жазбаларымды мұқият дұрыстағанын есіме аламын. М.Форвергтың кітабының бірнеше бөлігін аударғаннан кейін, мен әлеуметтік-психологиялық тренингтермен айналысуды шештім. Үшінші курста мен кітапты түгелдей оқып, өзімнің тренинг жүргізу бағдарламасын жасадым. Дәл осы уақытта біздің факультетке Гизела Форберг келді, профессор Форбергтың әйелі, әлеуметтік-психология кафедрасының студенттеріне бірнеше танысу тренинг сабақтарын өткізді. Кафедра таңдауда өзімнің дұрыс шешім жасағанымға тағы да көзім жетті. Енді мен тәжірибелік тренинг жүргізуге дайындалдым,

өзімнің бағдарламам бойынша жұмыс жасадым, әсіресе әртүрлі тіркелген әдіс бойынша, ол тренингке қатысушылардың жеке және қызмет параметрлерін анықтауға мүмкіндік береді. Әлеуметтік-психологиялық мәселелердің жаңа әсерлі шешімдерін табу үшін тәжірибелік әлеуметтік-психологиялық тренингпен айналысып жүргендерден факультет бойынша мен ғана болатынымын. Мені топтық білім беру әдісін табу, қысқа уақыт ішінде әлеуметтік-психологиялық өзара қатынасын үйренгісі келетіндерді үйрету идеясы қызықтырды. Төртінші курста менің тренинг өткізу және ұйымдастыру бойынша айтарлықтай тәжірибем болды.

Төртінші курстың сабағы басталысымен, маған, жас коммунист ретінде, факультеттің портбюросы факультеттің ең әлсіз жұмысы – халық достастығының еріктілер отрядын басқару тапсырылды. ММУ-дың орталық штаб кестесі бойынша студенттер мен факультет қызметкерлерінің үнемі кезекшілік атқаруын ретке келтіру. Мен өзімнің жаңа қоғамдық жұмысыммен танысып, бірден қолымнан келмейтінін түсіндім. Адамдардың көрсетілген орынға, белгіленген уақытта өз еркімен көшеге кезекшілікке шығулары үшін көндіретін деректер табу мүмкін емес. Әскери-теңіз қағидасы бойынша: «Егер бір нәрсені түзете алмасаң, онда оны түбегейлі өзгерту керек», ДНД мүшелерінің немқұрайлы кезекшіліктерін басқа бір қызық және пайдалы іске ауыстыру туралы маған бір ой келді. Сонда мен ММУ-дың басты ғимаратында орналасқан Мәскеу қаласының 6-шы милиция бөліміне бардым. Басшының орынбасарына жолықтым, басқасына бардым, ақыры, кәмелет жасына толмағандардың ісін қараушы инспектордың алдына тап болдым. Онда капитан формасында фамилиясы Мацокина деген жылы жүзді әйелді көрдім. Ол менің кәмелет жасына толмаған құқық бұзушыларды ауыздықтау үшін ұсынылған көмегіме қатты қуанды. Біз психология факультетінің ДНД отрядының орнына бөлім қызметкерлерімен өзіндік жоспар және кестелері бойынша жұмыс істейтін студенттік сақтандыру тобын құруға келістік. ДНД орталық штаб біздің идеямызды қолдады. Осыдан кейін кезекшіліктің атқарылмай қалу мәселесі тоқтады, СПГ-ны бақылау жұмысы маған тапсырылды. Мен топтың мүшелеріне арналған негізгі мақсаттары туралы құқықтық міндеттемелер мен жарғы жасадым. СПГ-ның әрбір мүшесіне штатсыз милиция қызметкерлерінің куәлігін берілуі керектігін басшылыққа айтып, оларды көндірдім. Бұл куәлік қалалық көліктерде тегін жүруге мүмкіндік берді. Сонымен қатар, төменгі курс студенттеріне СПУ-ға қабылдау туралы конкурс жарияладым.

Менің бұл топты құру үшін бәрін қалай көндіргенімді түсіну үшін, студенттердің сақтандыру тобы шешетін мәселе туралы түсінік болу керек. Воробьевский тас жолында мәскеулік милициялары бұл мәселенің шешімін табуға тырысты, оған осындай тапсырма жүктелген болатын. Бұл алаңға шетелдік-туристер автобуспен келе бастады, 10-18 жас аралығындағы балалар белгі, орден және тағы басқа да заттарды, тіпті кейде валюталарды айырбастап жатты. Кейде Воробьевский тас жолында қозғалыс толықтай тоқтатылады, милиция қызметкерлері шетел-туристердің жанына жиналған жасөспірім балаларды тарата алмай әлек болатын.

Біз алыпсатарлармен «күресті» (сол кезде құқық бұзушыларды осылай атады) жүргізуді бастадық. Ол үшін менің пайымдауымша, әлеуметтік-психологиялық тренингтер адамның психикалық сферасына белсенді әсер етуші әдіс ретінде қолдану қажет.

Әдет бойынша, бір окпен екі қоян атып, курстық жұмысымның аясында мен бірінші курс студенттерімен бірнеше тренинг жүргіздім, мұндағы мақсат аз ғана уақыт ішінде кәмелетке толмаған құқық бұзушылармен нәтижелі жұмыс істей алуға үйрету. Бірінші курстар алдына қойылған мақсатқа шығармашылық тұрғыдан келіп, өздері жұмыстың тренингтік формасын кәмелетке толмаған құқық бұзушыларға қолдана бастады.

Біздің СПГ жұмысымыздың нәтижесі соншалықты жақсы болды, біраз сағаттан кейін заң бұзушылар бізбен бірге қоян қолтық жұмыс істеуге ұсыныс білдірді. Бұл жұмыстың ең басты қиындығы жасөспірімдермен психологиялық қарым – қатынас орнату. Әр түрлі жағдайдағы қылмысқа қатысты, әсіресе ақша айналым мәселесі жайлы әңгіме болғанда. Алайда, бұл күрделі тапсырманың шешеімін психолог – студенттер оңай тапты. Әрине, оған

тура немесе жалған психологиялық қысым танытты. Кейде тіпті студенттер денсаулығы мықты, дөрекі 18 жастағы жас өспірімдермен дене шынықтыруда әдейі қасақана сөзге келісті. Өздерінің «әскері» жиналғанда қалай кілемге түскенін білмей қалды. Оған қарсылас ретінде кішкентай, арық келген Рашид есімді (самбо спорт шебері, СПГ мүшесі), әдетінше, осыдан кейін қолайсыз әңгімелер туындады.

Бесінші курстың басында біз қайта Мәскеуге оқуға келгенде СПГ – ның ең басты тапсырмасы орындалғандай болды. 1976 жылы күзде Ленин тауына деген талпыныс болмады. Бұның себебін білмедім, мен ойлаймын біздің профилактикалық тобымыз өзінің ісін атқарған деп. Олег Константинович Тихомиров айтқандай психологиядағы ең ауқымды ойлау, сол кездегі факультеттің партбюро секретары, оны ұзақ уақыт СПГ командирі Джакупов еске алған болатын. Ол факультеттің МГУ дің өз еркімен жұмысқа атсалысуын ұйымдастыра білген. Жоғарыдағы отырғандардың біреусі оған қарсылық танытпаған.

Мен енді есіме түсіріп отырмын, менің ұйымдастырум мен студенттік профилактикалық топтың жетістікке жеткізуім практикалық психология мен ғылыми жұмыста ең басты синтез болған. Курстық жұмыс барысында менің қызықты зерттеулерім мен практикаға маңызды жұмыстарым менің партиялық қызметіме тікелей әсер етті. Соңында меніңше, дәл сол факт менің биографияма шешеуші рөлді келешектегі зерттеулерім мен мұғалімдік жұмысыма әсерін тигізді. Ең соңында менің докторлық диссертациям зерттеу мен практиканың синтездік бет бейнесін алды. Менің ғылыми – педагогикалық жұмысым психологияның теориясы мен практикасымен тығыз байланыста болды. Тағдырға аян, бесінші курста дипломға дейінгі практика аясында мен оншақты бесінші курстардың арасында демократиялық республика Германияға жіберілдім. Бұл іс сапарға конкурс көп болды, бір орынға оншақты адам. Бұл жерде шешуші рөлдің не екенін білмейдім: «немецко – ориентированной» диплом тақырыбы, немесе қоғамдық жұмыстағы белсенділігім екенін. Алайда, сол жылдары пария мүшелері бұған қатты мән беретін. Өзімнің ғылыми жетекшімнен нақты тапсырмалар алдым – Йемен университетіндегі әлеуметтік психологиялық тренингтер өткізетін М. Форвергтен өндірістік тәжірибе өтуімді талап етті. Әр түрлі оқиғалардан кейін бөтен елде, нағыз неміс қаласында Йен университетінің психология секциясында болғанымда, түрлі нәрселерді шығарған атақты Карл Цейс, Лейпциг университетінде профессор Форверг бірнеше ай жұмыс істейтіндей көрінді. Қуанышыма орай Йенде оның әйелі Гизела Форверг жұмыс істейтін болып шықты, мен онымен таныс едім. Ол мені изгі ілтипатпен, немқаларға бұл таңсық емес, күтіп алып, күйеуінің кітабын таныстырып, Лейпцигке баруымды ұсынды, сесебі, Йенде әлеуметтік психологиялық тренинг жүргізу жұмысы аяқталып қалған болатын. Ары қарай тобымыз үшін оқиғалар бірінен соң бірі өрби берді. Біраз ауқыттан кейін мен Лейпциг университетіндегі әлеуметтік психология лабораториясына кірдім. Мені дереу Рейнхард Шнейкке жіберді. М. Форвергтің жақын көмекшісі, әрі жолдасы екен. Мен біраз таң қалдым, әлеуметтік психологиялық тренинг бұл лабораторияда психологиялық зерттеудің объектісіне айналғанына. Сол уақытта бұл мен үшін, адамның психикалық күйіне әсер ететеін бір метод екені маңызды еді. Мені таң қалдырғаны лабораториядағы тренингтің әр түрлі аспектілері. Ең бастысы менің таңғалғаным әрі ренжігенім, анықтау үшін сұрақ қойғанымда, маған әдептілікпен олар енді ғана бұл сала бойынша жұмыс жасап жатқандықтарын, әлі ештеңке айта аламайтындарын түсіндірді.

Қалада болып тұрып, ғылыми психологияның пайда болған психология институты 1879 жылы Вильгельм Вундттың атындағы әлемдегі алғашқы эксперименталды психология лабораториясына бармау мүмкін емес еді. Қайта жөндеуден өтейін деп тұрған 100 жылдық юбилей бар психологиялық ғылым орнын В. Вунд лабораториясына қандай да бір қызық оқиғамен тап болды. Сол кезден бері мені Вундтың шағын ғана бөдмесінде өзінің психологиялық эксперименттерін жасаған тылсым әсері менен кеткен емес. Бәлкім, дәл сол кезден бастап, менің ғылыми ойлауымда түбегейлі өзгеріс орын алған болар. Мен, түсінген сияқтымын, неліктен немістер өздерінің психологиялық механизмдерінің тренингтеріне мән

беріп, ал, оның методологиялық құралдардың қамтамасыз етілуіне еместігі. Соған қарамастан, Мәскеуге келгеннен кейін диплом жұмысын жазар алдында мен тренинг барасында өтетін психологиялық мазмұнға ойлана бастадым.

Дипломды қорғау барасында әлеуметтік психологиялық тренингке бағытталған нәтижелерді қолданылатын әдіс ретінде қаралғанда, маған А. М. Матюшкин мемлекеттік емтиханның төрағасы сұрақ қойды, зерттеуімде нәліктен тренингтің когнитивтік аспектісі қаралмағаны жайлы. Профессордың түсінбегеніне қатты налыдым. Сол кезде мен жұмысымның ең басты мақсаты тренингтің практикалық мүмкіндіктері еді, мен жыртып тастауға дайын едім. Нина Николаевна Богомолловааның сабырлы әрі мақұлдаған маған деген көз қарасы мені сабырлық танытты. Менің жұмысыма жақсы деген баға одан сайын ызаландырды. Біраз жылдар өткеннен кейін, тағдырың маған деген соққысы екенін, осыған орай менің өмірімде өзгерістер орын алып, мені үлкен ғылымға алып келгенін түсіндім. Қарағандыда 1977 жылы мұғалім болып қызмет атқардым. Сол жылдары Қазақстандағы екінші университет деп атайтын. Матюшкин профессордың сұрағына ойлана бастадым. Лейпциг профессорлары анықтаушы сұрақтардан қашып менен не жасырайын деген екен деп ойлады. Біраз ойланғаннан кейін психологиялық механизмді зерттеу керек екен деп шешетім, әлеуметтік психология феноменінің түбінде жатқанын, тренингтік форм оқуларында ұстаздық қызметте туындап отырды. Сапалы лабораториялық моделдің тренингтік жағдайдайы ретінде мен, бірлескен танымдық екі сынаушыны алдым. Бірдей олаудың нәтижесін жазып, адамның ойлау процессін қадағалайтын оған теренің өзгерісін анықтайтын қондырғыны жинадым. Ленинградтық психолог Н. Н. Обозов өзінің «Межличностные отношения» кітабында 1979 жылы шыққан, параллельді анаықтаманың өзгерісі КГР екі немесе одан да көп жағдайда болмайтынын жазған мен ол кезде білмейтінмін. КарГУ – дағы үшінші жыл оқу жылында уәдедегі МГУ – дың аспирантурасына орын берілмегендіктен, одан кейін мен Алма Атылық партократияға берігенін естіп, мен кандидаттық диссертация жазуды шештім. 1980 жылы маған қайта Мәскеуге баруға көмектесті, бұл жолы ұстаздардың білімін арттыратын институтқа

Психология – педагогика дисциплина Академия педагогикалық ғылым ССР түсындағы доценттің орнына, оған ештеңкеде керек емес еді. Өзі және өзінің авторитетінің қамқорлығы ғана. Доценттік образ менің ғылыми педагогикалық тұғырыма көп әсерін тигізді. Мәскеуге мен өзіммен бірге бірігіп ойлауды зерттеу эксперименттік хаттаманы алдым. Басында мен өзімнің кафедрама жолықтым, әлеуметтік психология оны әлеуметтік психология бойынша бірнеше кітаптардың авторы Г. М. Андреева басқарған. Мені жалпы психологияға кафедраасына жіберді, себебі зерттеу лабораториясы сонда болғандықтан. Алғаш рет профессор ретінде білетін психологиялық ойлаудан лекция оқыған Олег Константинович Тихомировка жолыққанымда мені жас коммунист ретінде таниды екен. Өз уақытында берілген тапсырманы жақсы орындаған деп. Менің зерттеулеріммен танысқаннан кейін менің ғылыми жетекшім бола алатынын айтты. Алайда эксперименттік зерттеудің технологияларына күдікпен қарады. Зерттеудің нақты есептерін талап етті.

Сол кездегі ректор СССР ИПК АПН арқасында сабаққа еркін қатысуыма рұқсат берді, ойлауды зерттеуде мен тереңірек зерттеуге кірістім. Профессор О. К. Тихомировтың ғылыми зерттеулерін толық қарап шықтым, көп материалдар таныс болып шықты, ол кезде А. Н. Леонтев декан болған уақытта бізді психология факультетінде жақсы оқытыпты. Сол кездері университеттегі оқу басқаша қабылданған болатын, кәзіргі студенттер сияқты емес. Мен үшін, мысалы, емтиханның сессия шығармашылық мейрам болатын, алғаш оқығандардан өзіндік мәселе жасап, оны емтихан барасында дұрыс жауап беру, жеңіліс тудырмайтын.

Төрт айдың ішінде О. К. Тихомировтың мақұлдауымен «Целеобразование совместной деятельности» тақырыбы бойынша әдебиеттерді қарап, саралап болып, Қарағандыға жаңа берілген пәтерге оралдым. Бұл тар бөлмеде әбден ғылыми педагогикаға берілген үйде мен кандидаттық диссертациямды бітіру керек болды. Есіме алсам; қалай менің қызым осы кезде

өзінің рөлдік қабілетіне келгенде, «уайым», «тәжірибе», «гипотеза», «іздеуші», «диссертация», «зерттеу нәтижесі», «ғылыми конференция» және т. б. осындай сынды түйсіктерді оңай басқара алды. 1985 жылдың сәуірінде диссертациямды О. К. Тихомировқа әкеліп бердім, оның мақұлдауымен жалпы психология кафедрасынан МГУ-дың психология факультетіне өттім. Өткенен кейін бірден мен факультетте өткен Алғашқы Луриевски оқуларына қатыстым. Дәл осы жерде мен бес жыл бойы атқарған жұмысымнан ләззат алдым. Психологиялық ойлаудан жаңа нәтижелер ғана емес, алғаш болып мағыналық оқуды зерттеудің тәжірибелік методтарын ойлап тақан екенмін, ол диссертация жұмыстарында екінші орында тұрған еді. Мақсатты оқытуды зерттеуде нәтижелер мен жасырын тұрғандай болыпты. Сондықтан да, 18 қазан 1985 жылы диссертациямды бірнеше ауқымды тақырыптармен «мақсатты оқыту бірлескен жоба» қорғағанан кейін шынайы оқу процессіндегі зерттеулерді анықтауға кірістім. Осы жұмыстардың барысында менің докторлық диссертациямның тақырыбы да шықты «оқу барысындағы психологиялық бағыт». Осы тақырыптар барысында алғашқы дипломдық жұмысымдағы оқу барасында адамға әлеуметтік психологиялық тренингтің мақсатты оқыту, мағыналы оқыту деген сынды әдістердің әсері қайта пайда болғандай.

Алғашқы монографияны өзімнің барлық мақсаттымды пайдаланып, отбасыммен барлығымыз бірге жаздық. Менің бес жастағы ұлым бұл жұмысқа көп көмегін тигізді, қайта жөнделіп, түзелген қағазды анасына оқып, ал, анасы оны машинкамен басып отырды. 1992 жылы монография «танымдық іс-әрекет психологияның» аяқталып, жарыққа шыға салысымен Мәскеуге диссертацияны қорғау үшін алты жыл өтіп кеткен еді.

Осылайша, әлеуметтік психолог ретінде ғылымға бет бұрып, мен оны жалпылама ретінде жалғастырдым. Яғни, докторлық диссертациямның аясында қалаушы маман ретінде бітірдім. Меніңше, ғылыми проблема адамды өз құшағына алатын, ешқайда жібермейтін, тек осы ғылымның аясында өзіндік орын тапқызатын, айналаны өзгертетін мысал сынды.

Ұстаздардың тамаша құпиялары ВМФда өз борышымды өтеп жүрген кезде бойыма әбден сіңген болатын. ЖОО ұстаз болуда өзімнің шығармашылық қабілетімді дамытуда айрықша орын алған еді. Көп жылдардан бергі студенттермен, ұстаздардың менің педагог-психологтың талаптарын анықтаған болатын. Оқу жүйесін заманға сай көтергіміз келсе, мектеп, ЖОО үшін ұстаздардың дайындығын, яғни, психологтар үшін университет, институт, факультеттерді қайта қалыптастыру қажет.

Аударған шәкірті Тоқсанбаева Н.Қ.

САМОСОВЛАДАНИЕ - НОВОЕ КАЗАХСТАНСКОЕ НАПРАВЛЕНИЕ В ПСИХОЛОГИИ И ПСИХОТЕРАПИИ: ИСТОРИЯ, НАСТОЯЩЕЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ МЕТОДА

Асимов М. А.¹, Нурмагамбетова С. А.², Абдулла К. Е.³

¹Университет «Туран», Алматы, Казахстан

²НУО «Казахстанско-Российский медицинский университет», Алматы, Казахстан

³НАО «КазНМУ им. С.Д. Асфендиярова, Алматы, Казахстан

Самосовладание – метод психотерапии, цель которого управление психикой (душой) посредством наблюдения и осознания образов, чувств и ощущений в данный момент времени. Метод интегрировал в себя подходы разных психологических школ и был описан Асимовым М.А. в 2011 г. Самосовладание имеет 6 ступеней обучения. В настоящем проводятся профилактические работы, обучающие курсы, существуют две дисциплины. В будущем необходимо дальнейшее развитие и внедрение метода самосовладания в другие университеты Казахстана и разделение на общую, частную и клиническую части.

Ключевые слова: самосовладание, интегративная психотерапия, саморегуляция, психопрофилактика, управление

Өзімді-өзім басқару – бұл психотерапия әдісі, мақсаты психика (жан) басқару үшін, қазіргі уақытта бейнелерді, сезімдерді, түйсіктерді бақылау және сезіну. Бұл әдіс әртүрлі психологиялық мектептердің тәсілдерін біріктірді және оны алғаш рет Асимов М.А. 2011 жылы толық сипаттады. Өзімді-өзім басқару әдісінде 6 оқу сатысы бар. Қазіргі уақытта профилактикалық жұмыстар, оқыту курстары және екі пән бар. Болашақта өзімді-өзім басқару әдісін дамыту, Қазақстанның басқа университеттеріне енгізу және жалпы, жеке, клиникалық бөлімдерге бөлу қажет.

Түйін сөздер: өзімді-өзім басқару, интегративті психотерапия, өзін-өзі реттеу, психопрофилактика, басқару

Self-coping is a method of psychotherapy to manage the psyche (soul) through observation and awareness of images, feelings and sensations at any given moment in time. The method integrated approaches of different psychological schools and was first introduced by M.A. Asimov in 2011. The self-coping method includes 6 stages of learning psychological techniques. Nowadays there are psychological prevention programs, training courses, two disciplines. In the foreseeable future, it is necessary to further develop and introduce the self-coping method to other Kazakhstan universities and to divide it into general, private and clinical parts.

Keywords: self-coping, integrative psychotherapy, self-regulation, prevention, self-management

Введение. Самосовладание – новая интегративная психотерапия, разработанная и впервые описанная в 2011 г. проф. М.А. Асимовым при участии сотрудников кафедры коммуникативных навыков КазНМУ. Метод сочетает в себе подходы когнитивно-поведенческой, гештальт-терапии, символдрамы, элементы визуализации, вербализации, которые объединяются в теоретическую и практическую базу метода. Самосовладание направлено не только на психокоррекцию, но и на профилактику и подходит для лиц с расстройствами невротического спектра, зависимостями, психосоматическими и соматопсихическими расстройствами.

Основная часть. Слово «самосовладание» является сочетанием двух слов: «сам» и «совладание», что означает «сам совладаешь с собой», что отражает идею метода в том, чтобы научить клиента справляться со своими проблемными состояниями с помощью управления собственной психикой (далее – душой).

Метод самосовладание развивался эмпирически, как результат использования М.А. Асимовым приемов и техник различных психотерапевтических школ в своей повседневной практике. Автор вывел основополагающее положение метода: образы определяют наше поведение. Целью терапии является достижение клиентом навыка самостоятельно справляться с проблемными состояниями. Для достижения этой цели разработано 6 ступеней обучения, где каждая последующая ступень развивает навык интроспекции (рисунок 1). Более того, уже в

процессе обучения самой методике у клиента происходят психотерапевтические изменения, которые являются результатом осознания факта того, что причина переживаний – не внешние обстоятельства, а внутреннее состояние, т.е. душа и ее составляющие (чувство, ощущение, образ).

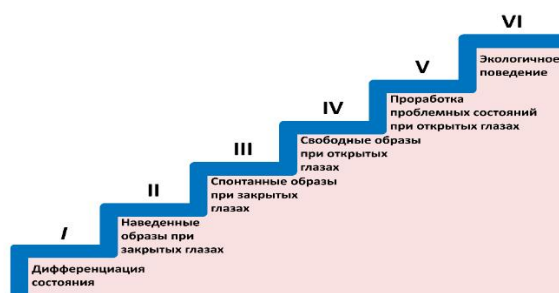

Рисунок 1 – 6 ступеней обучения методу самосовладание. I ступень – Дифференциация состояния; II ступень – Наведенные образы при закрытых глазах; III ступень – Спонтанные образы при закрытых глазах; IV ступень – Свободные образы при открытых глазах; V ступень – Проработка проблемных состояний при открытых глазах; VI ступень – Экологичное поведение

В целях обучения психика (или душа в методике) разделена на составные части: чувство, ощущение и образ для того, чтобы клиент/пациент научился «видеть душу» и прийти затем к управлению (рисунок 2) [1]. Вдохновившись аналитической интроспекцией Титченера Э.Б. [2], который разделил сознание, как сумму душевных процессов, на ощущения, образы и чувствования, автор описал постоянную смену психических состояний, которые состоят из чувств, ощущений, образов. Схожим в этих подходах является метод интроспекции или самонаблюдения.

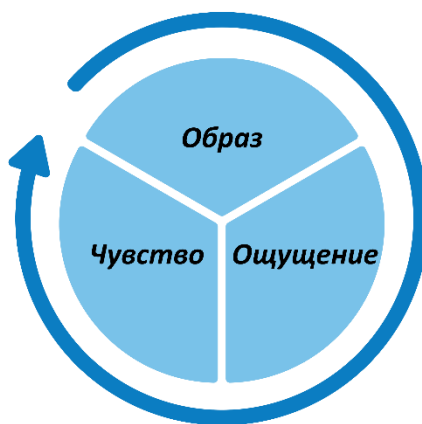

Рисунок 2 – Составляющие души (состояния). Душа (состояние) состоит из чувства, ощущения и образа

В самосовладании выделен перечень чувств и ощущений. Если в методе интроспекции Титченера был огромный набор ощущений, за что метод подвергался не раз критическим замечаниям, то в самосовладании этот перечень конкретный и ограниченный определенным количеством. Перечень был составлен и апробирован автором метода и участниками психологического клуба «Радуга» при КазНМУ. На момент написания статьи перечень насчитывает 11 чувств и 22 ощущений (таблица 1). В рамках данной методики количество образов неограничено и определяется индивидуальным опытом клиентов.

Таблица 1 – Перечень 11 чувств и 22 ощущений для использования в методе самосовладание

11 чувств	22 ощущений	
1. Радость	1. Тяжесть	12. Сухость
2. Волнение	2. Легкость	13. Влажность
3. Тревога	3. Напряжение	14. Колет
4. Страх	4. Дрожь	15. Давит
5. Раздражение	5. Сердцебиение	16. Тянет
6. Злость	6. Боль	17. Крутит
7. Гнев	7. Удушье	18. Сжимает
8. Грусть	8. Холод	19. Распирает
9. Печаль	9. Тепло	20. Немеет
10. Тоска	10. Жар	21. Стягивает
11. Спокойствие	11. Прохлада	22. Дергает

На I ступени обучения клиент учится на практике дифференциации состояния, т.е. различать элементы состояний души (чувства, ощущения, образы). Сидя в удобной позе и при закрытых глазах, при этом не уходя в трансовое состояние, клиент вместе с терапевтом учится различать чувства, образы, ощущения. Особенностью самосовладания является концепция: один образ вызывает одно чувство и одно ощущение (рисунок 3). Клиент вместе с терапевтом учится четко различать разные состояния и соответствующие им образы.

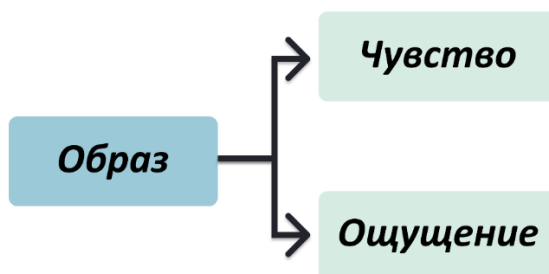

Рисунок 3. Образ вызывает соответствующие чувство и ощущение

Познакомившись с основными инструментами метода и его элементами (чувством, ощущением, образом), «увидев» таким образом свою душу, клиент становится на один шаг ближе к управлению. Формула «управления» душой определяется как сумма процессов «вижу» и «осознаю». Осознанию своего состояния способствует вербализация, т.е. проговаривание составляющих своей души и их четкое обозначение словами [3]. На последующих ступенях обучения предлагаются упражнения и техники для улучшения способности к самонаблюдению, т.е. навыков «вижу» и «осознаю».

На II ступени клиент при помощи наведенных образов и закрытых глаз (для облегчения концентрации) учится наблюдать за своей душой (психическим состоянием) и знакомится с понятиями «цикл», «интерпретация», состояние «пробуксовки» и техникой «диалог». Наведенные образы для II ступени были заимствованы из символдрамы [4] и были доработаны автором. Самосовладание предлагает 4 наведенных образа: Река-Речка, Гора-Горы, Поле-Луг и

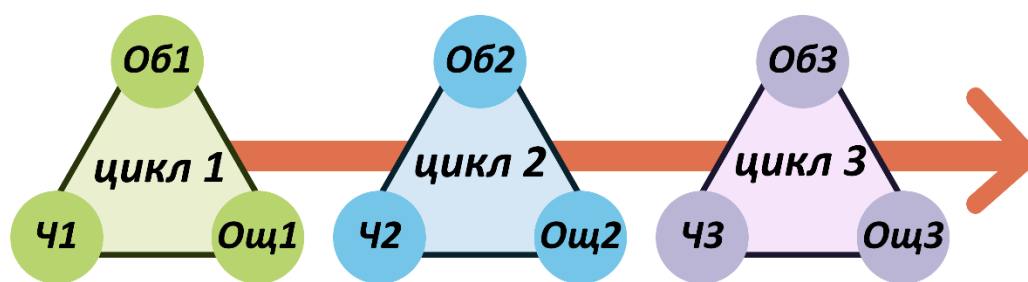
Болото. Некоторые из наведенных образов имеют двойное название для предоставления клиенту свободы выбора образов. Схожее между самосовладанием и символдрамой то, что оба метода придают образам символическое значение: образы – это символы, а у символов есть свое значение [1, 5].

Терапевт просит клиента сесть в удобной позе и закрыть глаза, после задает вопросы об окружающей местности, погоде, времени года, и тем самым наводит на образы в течение первых 2-3 циклов, тем самым помогает клиенту увидеть конкретные четкие образы. Далее терапевт стимулирует клиента естественно «идти дальше, только вперед, вслед за образами» до тех пор, пока клиент не решит завершить упражнение.

На II ступени клиент учится проживанию своего состояния при поддержке наведенных образов. В самосовладании проживание – это процесс осознанного наблюдения за сменой циклов образ-чувство-ощущение. При проживании важно не подавлять и не скрывать нежелательные образы, чувства и ощущения, насколько болезненными или неприемлемыми они не были бы. Например, смерть близкого, элементы собственной агрессии, несчастный случай. Прожитые проблемные образы принимаются, не накапливаются и не оставляют последствий в сознании клиента. Переживания – это факт эмоционального реагирования и стремления подавления нежелательных образов.

После проживания своего состояния клиент интерпретирует, т.е. придает смысл своим переживаниям, терапевт не дает свою трактовку. Цель терапевта заключается в том, чтобы с помощью вопросов подвести клиента к пониманию того, как взаимосвязаны образы, чувства, ощущения между собой, так и с реальной жизнью, проблемным состоянием.

Если образы вызывают соответствующие чувства и ощущения, следовательно, образы-чувства-ощущения связаны между собой. Эту триаду автор назвал «циклом» и определил «модель непрерывной циклической динамики» (рисунок 4). Согласно этой модели, в душе происходит смена циклов образ-чувство-ощущение. Динамика смены циклов может быть последовательной, непоследовательной, может отсутствовать смена образов-чувств-ощущений, они могут не соответствовать друг другу по содержанию, могут появиться непонятные для клиента образы.

Об – образ

Ч – чувство

Ощ – ощущение

Рисунок 4 – Модель непрерывной циклической динамики в самосовладании. Триада чувство-ощущение-образ называется циклом. В душе происходит постоянная смена циклов

При патологической динамике возникает состояние, которое обозначается «пробуксовкой» и соответствует вытеснению [6]. При вытеснении проблемный образ, который вызывает переживания, может быть непонятным или скрытым за другими образами. В этом случае неосознаваемые образы отбрасываются, накапливаются и «складируются» и в какой-то

момент выходят с той же силой, с которой были подавлены, и вызывают нежелательные реакции и поведение.

Для работы с пробуксовкой разработана техника «диалог», основы которой были взяты из гештальт-терапии [7]. Техника базируется на столкновении проблемного чувства, ощущения или образа с «внутренним Я» клиента. Внутреннее Я клиента и его «проблемная составляющая» сидят друг напротив друга на двух стульях, с чего начинается их конфронтация. Выделяют три формы диалога, от наиболее простой к более продвинутой: «отреагирование» или «выброс», «компромисс» и «принятие». Между переходами от одной формы к другой клиент становится сторонним «наблюдателем» и выражает свою точку зрения о происходящем, о взаимоотношениях, сидящих на стульях. Процесс перехода от одной формы к другой зависит от клиента и его готовности договориться и принять свою проблемную составляющую души. Техника «диалог» не привязана строго к II ступени, знакомство с ней зависит от ситуации.

Наведенные образы в методике самосовладания являются «тренировочными» и этим отличаются от символдрамы. Техника самосовладания не останавливается на наведенных образах и переходит на следующую III ступень: спонтанные образы при закрытых глазах. Обычно в повседневной жизни человеку достаточно сложно длительно проследить смену образов в контексте изменения тем, ситуаций и состояний. Самосовладание предлагает научиться проследить эти образы спонтанно на III ступени. Проследивание спонтанных образов-чувств-ощущений представляет собой непоследовательное, прерывистое наблюдение за сменой образов, которые меняются соответственно состояниям, ситуациям, темам. Более того, проживание на III ступени усложняется тем, что становится фрагментарным, и формирует более совершенный, продвинутый навык интерпретации. Следующий шаг обучения, IV ступень, состоит в использовании свободных образов при открытых глазах и приближает клиента к навыкам самосовладания в реальных условиях. В реальной повседневной жизни наблюдение за сменой своего состояния должно происходить без глубокого погружения и с открытыми глазами.

V ступень - наведенные проблемные образы при открытых глазах, - предполагает обозначение и конкретизацию проблемного состояния, то есть выведение фигуры впереди фона. После обозначения проблемного состояния конкретным словом происходит процесс его проживания в циклах «чувство-ощущение-образ», при этом клиент работает самостоятельно, то есть процессом управляет сам клиент. В зависимости от случая, клиент, может, например, направиться в сторону нежелаемых образов и прожить самый наихудший вариант исхода. В методике самосовладания подчеркивается, что «в образах можно все, это всего лишь образы»: в образах есть возможность прожить какую-то ситуацию иначе, чем как бы клиент желал поступить в реальности, но не смог. Автор отмечает важность детального проживания и призывает не избегать нежелаемых образов. Цель этого проживания – облегчить свое состояние и в дальнейшем десенсибилизировать свой ответ на этот и схожие стимулы, что приведет к генерализации стимула [8]. Осознав, что причина переживаний не внешние раздражители, а проблемные образы, прожив свое проблемное состояние, столкнувшись и приняв проблемную часть души, клиент дезактуализирует проблемное состояние.

Осознание своего внутреннего состояния дает возможность моделировать поведение и реализовывать более конструктивные модели. VI ступень, экологичное поведение, является следствием управления состоянием души. Проживание – это признание и, следовательно, принятие самых нежелаемых ситуаций в образах с соответствующими чувствами и ощущениями. Результатом управления является способность безопасно взаимодействовать с самим собой и с окружающими. Автор предложил простую формулу экологического поведения: «Я чувствую ..., Я думаю ...». Вербальное выражение своих чувств, а не их проявление в поведении, помогает не индуцировать другого человека и дает понять, что он испытывает, видя и слыша при этом другого.

На сегодняшний день методу самосовладания обучено около 75-80 психологов в системе здравоохранения, около 150 школьных психологов, около 50 спортивных психологов и психологов МВД РК, около 400 психологов медицинских учреждений. На момент написания статьи проводятся соответствующие тренинги в рамках профилактики эмоционального выгорания среди медицинских сестер онкологических клиник, обучения эмоциональной грамотности школьных педагогов. С 2022 г. на базе университета «Туран» сформированы две дисциплины, психология самосовладания, основы психогигиены и психопрофилактики в объеме 75 академических часов. Эти дисциплины входят в план магистратуры в рамках образовательных дисциплин «Психология» и «Клиническая психология». Также проводится защита магистерских и докторских диссертаций по теме применения метода самосовладания у разных групп с оценкой эффективности.

В будущем планируется ввести методику в качестве отдельной дисциплины в программу других кафедр в другие университеты страны. Необходимо развивать метод самосовладания и ввести следующие части: общую, частную и клиническую. Общая часть по самосовладанию включает в себя изучение общих понятий, принципов, теоретического обоснования и практического применения, интеграции различных направлений в самосовладании, изучении ступеней метода. Частный раздел включает в себя применение самосовладания для решения психологических проблем, улучшения коммуникаций, разрешения конфликтных ситуаций, активизации внутреннего потенциала и др. Клиническая часть самосовладания должна включать применение метода при различных расстройствах: психосоматических, соматопсихических, неврозах, зависимостей. Важно обучение специалистов в определенной последовательности, разработанной в рамках соответствующих программ и обязательного обучения практического применения метода.

Литература

1. Руководство по Самосовладанию / Асимов М.А., Багиярова Ф.А., Мадалиева С.Х. и др. – Алматы: ТОО "Литера-М", 2020. – 144 с.
2. Титченер Э.Б. Очерки психологии. - СПб: Типография Высочайше утвержденного Товарищества «Общественная Польза», 1898. – 286 с.
3. Леонтьев А.А. Основы психолингвистики. – М: 1997. – 287 с.
4. Лёйнер Х. Кататимное переживание образов: Основная ступень; введение в психотерапию с использованием техники сновидений наяву. – М: Эйдос, 1996. – 253 с.
5. Ульманн Х., Фридрихс-Дахале А., Бауер-Нойштедтер В., Линке-Штильгер У. Кататимно-имажинативная психотерапия (КИП). – М.: Когито-Центр, 2022. – 186 с.
6. Фрейд З. Основные психологические теории в психоанализе. Очерк истории психоанализа. – СПб: Алетейя, 1999. – 256 с.
7. Перлз Ф. Гештальт-подход и Свидетель терапии. – М: Либрис, 1996. – 240 с.
8. Jones-Smith E. Theories of counseling and psychotherapy: An integrative approach. - 3-е изд. – California: Sage Publications, 2021. – 680 с.

СӘЛКЕН БАЛАУБАЕВ – ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЭКСПЕРИМЕНТАЛДЫ ПСИХОЛОГИЯНЫҢ НЕГІЗІН ҚАЛАУШЫ

Әмірова Б. Ә.

Е.А. Бөкетов ат. Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан

Мақалада Сәлкен Балаубаевтың Қазақстандағы эксперименталды психологияның негізін салушы ретіндегі ғылыми жолы қарастырылған.

Түйін сөздер: ғалым, ұстаз, психолог, аудармашы

В статье рассматривается научный путь Салкена Балаубаева как основоположника экспериментальной психологии в Казахстане.

Ключевые слова: ученый, учитель, психолог, переводчик

The article examines the scientific path of Salken Balaubayev as the founder of experimental psychology in Kazakhstan.

Keywords: scientist, teacher, psychologist, translator

Өткен ғасырдың 20-30 жылдарындағы ашаршылық апаты, ел аузындағы «Ұлы жұт», халқымыздың нағыз қасіретті оқиғаларын айқындайды. Айтатын болсақ, негізінен қазақ елі айтарлықтай үш ашаршылықты басынан өткергендігін тарихтан көріп отырмыз.

Осыдан ел есін жаңа жия басталғанда Сталиннің үкімі шығып, бетке ұстар интеллигенцияны құрту мақсатымен халық қайраткерлері мен зиялы қауымды қудалау басталды. Соның нәтижесінде 1937-38 жылдары репрессия қаншама азаматтарды қуғын-сүргінге ұшыратты. Оларға «Халық жауы» деген атақ байлады. Міне, XX ғасырдың ел есінде қаларлықтай осындай оқиғалары жеткілікті болды. Ал, бабаларымыз аңсаған егемендігіміз, тәуелсіздігіміз қолымызға тигеннен кейін өшкенімізді жандырып, өлгендерімізді тірілтуге мүмкіндік алдық. Оған мұрындық болған елімізде 2017 жылы жария болған «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламасы болды. Соның негізінде өткенге көз жіберіп, көп тарихи-экономикалық жағдайларды қайта қарап, рухани, мәдени мұраларды қайта жаңғырта бастадық.

Кейінгі 15-20 – дай әңгіме өзегі болып жүрген қазақтың алғашқы психологтарының бірі – «Халық жауы» атағын мойнына нақақтан іліп, жиырма жылға ату жасзасымен сотталып, аман елге оралған Сәлкен (Мұхамедсалық) Балаубаев. Бұл ғалым жайлы баспадан көптеген мақалалар жарияланып, магистрлық диссертациялар да қорғалды. Дегенмен де ғұлама ғалым, ұстаз, психолог, аудармашы, психология ғылымдарының кандидаты, доцент (профессор) Сәлкен Балаубаев жайлы ақпараттар әлі де болса өз зерттеуін талап етеді.

Егер біз психология ғылымының жалпы өзінше дербес ғылым ретінде ғылымдар ортасынан орнын табуын XIX ғасыр десек, ал Қазақстандағы көрініс табуында сол кездерден бастаған дұрыс. Себебі психология ғылымының қазақ жерінде ірге салуын бері келсек 1920 жылдардан, тіпті одан әрі де қоғауға болады. Себебі, алғаш қазақ тіліндегі психология Ақмет Байтұрсыновпен, Ж. Аймауытовпен, Сәлкен Балаубаевпен басталады.

Сәлкен Балаубаев 1900 жылы 28 сәуірінде Ақмоланың күншығыс жағындағы Май-Балық көлі, Байдәулет ауылындағы «Жайылма» өңірінде, қазіргі Жаңарқа ауданы, «Дружба» деп аталып келген ауылда көшпелі, қарапайым, орташа ауқатты қазақ отбасында дүниеге келеді. Өзінің саналы ғұмырын жастарға білім мен тәрбие беруге арнаған ғалым.

Ол тоғыз баланың ішіндегі кенжесі болады. Әкесі Балаубай 1932 жылы 75 жасында, ал анасы Кенжеқыз 93 жасында 1961 жылы қайтыс болған.

Сәлкен жас кезінен алғыр, зерек, еңбекқор, елгезек бала болып өседі. Ол екі жыл ауыл молдасынан хат танып, кейін Қарағандының жанындағы Спасскі мыс қорыту зауаты ашылған ауылға әкесі Балаубайдың көшіп келуіне байланысты 1910-11 жылдары сондағы Приходская мектебінен «Заводская школа» және қазақ мектебі ашылып солардан жеті жылдық білім

алады. Сәлкен жастайынан білімге құштар, зерек, зерделі, алғырт бала болып өседі. Осылайша оның жасөспірім кезеңі өте ерте басталады.

Бұл өңірдің қазына байлығы мол, кенді жер болған. Себебі XIX ғасыр Ботақара-Нұра өңірінің әлеммен тоғысу шағы болды. Бұл өңірдегі кен орындары туралы еуропалықтарға XVIII ғасырдан белгілі болып, XIX ғасырда шет елдік өнеркәсіпшілер тарапынан көмір, мыс, алтын кендері игеріле бастады. Сары дала төсіндегі қазыналар туралы хабар бергі орыстан асып, арғы Еуропаны жайлап кетті. (Қаржылауға өз шамасы жетпеген орыс көпестері кейін француз, ағылшындарға жүгінді). Олар келіп кен орындарын концессияға алды. Енді шетел инженерлері келе бастады. Бұл жағдай жер қайыстырған малға ие болып отырған Арқаның байларын ширатты, дүниеге деген көзқарасын өзгертті. Сөйтіп, XIX-XX ғғ. басында Ботақара-Нұра өңірі өндіріс орындарының орталығы атанды [1,316].

Кішкене тарихты жылжытсақ, 1917-20 жылдары Қазақстанда, жалпы кеңес кеңістігінде көптеген аумалы төкепелі тарихи-экономикалық, әлеуметтік жағдайлар болғаны тарихтан белгілі. Осыған орай әртүрлі ұйымдар ашылды.

Олар халық ағарту жұмыстарын жүргізуді, саяси істерге белсене араласуды алдына мақсат етіп қойды. Олар «Айна» атты журнал шығаруды қолға алды. Ұйым мүшелері 1918 жылы көктемде Сәкен Сейфуллиннің «Бақыт жолында» деген пьесасын сахнаға шығарды. Одан түскен қаражат Омбыда оқып жүрген қазақ балаларына берілді. Ақмола уездік қазақ комитеті құрамына «Жас қазақ» ұйымы өз мүшелерін енгізді. Сәлкен Балаубаев білек сыбана бұл істерге де өз үлесін қосып, Спасск ауылында және жақын ауыл жастарын біріктіріп «Жас қазақ» ұйымының филиалы ретінде «Жас жүрек» ұйымын құрды.

2017 жылы Сәкен Сейфуллинмен кездесіп, оның «Бақыт жолында» пьесасын ауыл жастарымен алғаш рет сахнаға шығарған. Сәлкен Балаубаев қандай іспен айналыспасада, арманы үлкен білімге қол жеткізу. Сонымен басынан көптеген мемлекеттік істерді өткізіп (Ақмола ревком төрағасы, Ақмола, Петропавл қалаларының халық соты, губерниялық атқару комитетінің хатшысы, 1921-23 жылдары алдымен қоғамдық жұмыс ретінде халық соты болып, кейінде Ақмола уезінің аудандық милицияның бастығы болып тағайындалады. Бұл жөнінде Ақмола уезінің аттестаттық справкасында (1924. 22. 06. №553 Төрегожин, Ширяев) көрсетілген, Поволжьедегі аштыққа көмектесу жөніндегі округтік комиссия төрағасының орынбасары т.с.с. көптеген мемлекеттік қызметтер атқарады.

Сәлкен 22 жасында губерниялық атқару комитетінің президиумына хатшысы болып сайланады. 1923 жылы советтердің Бүкілроссиялық съезіне делегат болып сайланады. 23 жасында мемлекет қызметін атқара жүріп, өзінің көрегендігімен, терең ойлылығымен қазіргі Жаңаарқа ауданына «Асан қайғы» деген атау лайық деп ұсыныс білдіреді. Бұның ол ұсынысы мақұлданады[2]. (Бұл туралы Жаңа-Арқа аудандық сотының сайтында көрсетілген).

Сәлкен қазақ өмірінің осы жақсарған кезеңін пайдаланып, білімін әрі қарай жалғастырып, үлкен ғұлама ғалымдардың еңбектерімен танысып, олардан ғибрат алуды мақсат етеді.

Сол мақсатпен 1924-25 оқу жылдары Сәлкен Балаубаев Ташкентке барып, жұмысшылар факультетіне (рабфак) түсіп, емтихандарын экстерн тапсырып, аттестат алады да, САГУ-дің (ОАМУ) шығыстану факультетіне оқуға түседі.

Бұл факультетте дипломаттар даярлайтын болғандықтан, бір жылдан кейін психология-педагогикалық факультетіне түседі. Сол кездегі Ташкент қаласындағы Түркістан өлкесінің Орта Азия мемлекеттік университеті (ОАМУ немесе САГУ), қазіргі Мирзо Улугбек атындағы Өзбекстан Ұлттық университеті.

1918 жылы 9 наурызда Түркістан өлкесінің Халық Комиссарлар Кеңесі Халық ағарту комиссариатына бағынатын халық университетін ұйымдастыру туралы шешім қабылдады. Университет әскери училищенің және Ұлы князь Н.К. Романов сарайының үй-жайларымен қамтамасыз етілді. Ұйымдастыру шығындарына 2 миллион рубль бөлінді. Бұл жарлық Түркістан Халық Комиссарлар Кеңесінің 1918 жылғы 16 наурыздағы қаулысымен

жарияланды.

1918 жылы 11 наурызда Түркістан университетінің кеңесі құрылып, 1918 жылы 5 сәуірде кеңес отырысында оның жетекшілері сайланды. Халық ағарту ісінің көрнекті қайраткері, бұған дейін Петроград гимназияларының бірінде мұғалім, жоғары әйелдер курсының приват-доценті болып жұмыс істеген А.В. Попов университет директоры болып бекиді. Директордың орынбасары болып көрнекті ғалым, агроном Рихард Рихардович Шредер сайланды[3].

Университет құрамына оқу-тәрбие жұмыстарымен қатар іргелі ғылыми зерттеулермен айналысатын институттар, жеке зертханалар мен кабинеттер кірді. Ғылыми-зерттеу жұмыстарының көлемінің үнемі ұлғаюын ескере отырып, ғылыми кеңес 1928 жылдың қазан айында САГУ факультетаралық ғылыми және оқу орындарының бірлестігі болып өзгертілді. Оның төрағасы химия ғылымдарының профессоры С.Н. Наумов болды.

Кеңестің және факультетаралық институттар қауымдастығының құрылымы олардың жұмыс істеу кезеңінде бірнеше рет өзгерді. Осылайша, 1926/27 оқу жылында Кеңес 16 оқу және көмекші мекемелерді біріктірді. Олардың құрамына жеті институт кірді: таза және қолданбалы математика, педагогика және психология. 1927 жылы наурызда ол Ғылыми-зерттеу институтына айналдырылды[4].

Дәл осы кездері мемлекет қайраткері Темірбек Жүргенов те САГУ-де білім алып жүрген. Сол кезде Кирпрос деп аталған әйгілі оқу орны 1926 жылы Ташкентте Қазақ педагогикалық институты деп аталып, бірінші ректоры болып Т. Жүргенов тағайындалған [5].

Сөйтіп, болашақ ғалым, ұстаз, зерттеуші, аудармашы Сәлкен Балаубаев 1924-25 жылдары Ташкент қаласындағы Орта Азия мемлекеттік университетінің шығыстану факультетінен психология-педагогика факультетіне ауысып, 1929 жылы 29 жасында үздік дипломмен бітіреді.

Осыдан кейін сол қалада қалып, Қазақ педагогикалық институтында сабақ беріп, Орта Азия әлеуметтік қорғау ғылыми-зерттеу институтының зертханасын басқарады. Осы кезде Москваның «Физиология және еңбек психологиясы» институтының филиалы Ташкентте ашылып, сонда еңбек етеді. Институттың негізгі ғылыми-зерттеу міндеттері өндіріс орындарындағы жұмысшыларға еңбекті ұйымдастыру және сауықтыру, реттеу, еңбек өнімдерін арттыру үшін қандай физиологиялық, психологиялық жағдайлар керек екендігін анықтау болды. Осылайша, ол өндіріс орындарындағы жұмысшылардың еңбек өнімділігін арттыру жолдары бойынша өндіріс басшыларына психофизиологиялық кеңес беріп, жұмысшылармен топтық жұмыстар жүргізген. С. Балаубаев осы зертханада қызмет жасап, зертхана жұмысын басқарады.

Сәлкен Балаубаевтың Ташкентте әріптестері, орыс психолог ғалымдары П.И. Ивановпен, Т. Барановамен, Л.С. Выготскиймен, И.Л. Стычинскиймен, сондай-ақ А. Байтұрсыновпен, А. Темірбековпен т.с.с. бірлесіп еңбек етуі оның психология ғылымына деген қажеттілігін, қызығушылығын, мотивациясын шынықтыра түсті.

Ал 1925-30 жылдары Ташкенттегі Орта Азия Мемлекеттік университетінде оқып жүріп, кейінде сонда жұмыс істеп жүріп, «Ташкенттегі жас өспірімдердің кәсіптік бағдарламасы», «Мақта тазалайтын Джин машинасын меңгеру мамандығы», «Ташкенттегі өндірістік мекемелердің санитарлық- гигиеналық шаралары» деген еңбектерін бастырып шығартады.

Сонымен қатар, 1930 жылдары алғы сөзін Сәлкен Балаубаевпен қызметтес болған психолог, ғалым Т.Баранова жазған (1905) «Орта Азия балаларының зерттеу әдістері» шықты. Мақсаты балалардың ойлау қабілетін анықтауға арналған әдістемесін өңдеп, өзбек балалары мен қазақ балаларының ойлау қабілетін салыстырмалы зерттеуге арнады. Бұл жұмысқа төменде тоқталамыз.

«Жаңа мектеп» журналында «Баланы қалай тәрбиелеу керек» мақаласы (1931 ж. №4), «Мұғалімдер не білу керек» мақаласы (1932 ж. №6); «Любите, дети, природу» өлеңі (1930 ж.

№3) т.б. еңбектері шыққан.

Осы жылдары С. Балаубаев психология, педология ғылымдары саласында бірнеше еңбектер жазады. Ерлі-зайыпты Барановтармен бірлесіп «Вопросы конструирования национального теста» («Советская психотехника», 1933, N1), «Қиын бала», «Политехникалық мектеп» (1933, N7–8), профессор А.Б. Залкиндтің «Педологиясын», профессор П.Н. Шимбиревтің «Педагогика» оқулықтарын қазақ тіліне аударды. Сонымен қатар, қазақ психологиясының тарихынан елеулі орын алған «Мектеп группаларын комплектілеу (Қызылорда, 1934, 16 бет) атты еңбектері жарық көрді.

Сәлкен Балаубаевтың аудармашылық қабілеті де өте жоғары болды. Ол 1935 жылы Распенің «Мюнхаузен оқиғаларын» ((үшінші басылымы 1957 жылы шыққан), М.Ю. Лермонтовтың «Демон» поэмасын (1934 ж.,№7 «Қызыл Қазақстан» журналында), А. Куприннің «Одиссея» деген повесін («Еңбекшіл Қазақ» газетінің 1934 ж. №112) аударып жариялаған. К.А. Треневтің «Таңдамалы әңгімелері» (332 б.,1957 .) басылған.

Сәлкен Балаубаев «Қазақстан Большевик» (1936) журналында «Пролетар студенттерін коммунистік тәрбиелегені үшін» тақырыбындағы аймақтық партия комитетінің үгіт-насихат және насихаттау бөлімі қызметкерінің мақаласы үшін және тағы басқа жоғарыда әңгіме болған себептерді сылтау етіп, «Алаш» партиясына мүшелігі үшін (лақап) жаламен «Халық жауы» ретінде сотталып, 15 жыл түрмеде жазалау мерзімін өтеп шығады. Сәлкен Балаубаев өзінің жігерлілігімен, үлкен рухтылығымен он бес жылда көрген қиындықтарына тізе бүкпей, құрсаудан босап шыққан соң ғылыми жолын жалғастырды.

Ғалымның көптеген еңбектері сотталғанда жойылып кеткен. Дегенмен де кейбір еңбектері қолымызға тиді. Соның бірі ғалымның кандидаттық атаққа ие болуына себепші болған 1930 жылдары Ташкент қаласында Орта Азия мемлекеттік университеті баспасында жарыққа шыққан педагогика және психология институтының «Орта Азия балаларын зерттеу әдістері / Die methoden zur erforschung des kindes mittel-asients» мақалалар жинағы. Алғы сөзін әріптесі Т. Баранова жазған. Бұл еңбекте С. Балаубаев Бине- Симонның

Осы сериядағы алғашқы жинақ Бине-Симонның ақыл-ой дамуын өлшеу әдісіне арналған. Бине-Симон әдісінің Орта Азиядағы балаға бейімделуі бойынша жұмыс көптеген жылдар бұрын педагогика және психология институтында басталды. Оған институт мүшелері ғана емес, сонымен қатар Ташкент педологтары, этнографтар мен Орта Азия тілдерін білетін және тұрмыспен таныс ғалымдар қатысты. Зерттеуді ұйымдастыру тәртібі: қоршаған ортаны талдау негізінде Бине-Симон тестінің мазмұнына өзгерістер енгізілді және балалардың шағын топтарында осы түзетулерді тексеру бойынша тәжірибелер жүргізілді. Негізінен бұл тәжірибелер кейбір жеке тестерге қатысты, кейде бұл бірнеше рет жасалды [6].

Сәлкен Балаубаев сол жылдары Орта Азиялық әлеуметтік қорғау ғылыми-зерттеу институтының зертханасын меңгереді. Осында қазақ балаларының оқу мотивациясын, танымдық деңгейін салыстырмалы зерттеуді қолға алады. Сол кездегі тәжірибе көрсеткендей, баланың ақыл-ой деңгейін, әсіресе Орта Азия балаларын зерттеуге лайықты зерттеу лабораториялары мен әдістемелері құрастырылмағандықтан, педагогика және психология институтының педологиялық кабинеттері мен лабораториялары тұрғысынан қаралды. Бұл мәселе әрдайым әдістемелік отырыстарда талқыланып жүрген. Соған байланысты ғылыми жинақтар да басылып, үнемі күн тәртібінде тұрған. Бір топ ғалымдар осы істі жолға қоймақшы болып, Сәлкен Балаубаевтың ұсынысымен Бине-Симонның балалардың ойлау деңгейін өлшеуге арналған әдістемесін аудару қолға алынады. Бұл орайда алғаш 1926 жылдың жазында К.С. Коблев деген зерттеуші өзбек балаларын зерттеуге кіріссе, 1927 жылы С. Балаубаев қазақ балаларын зерттейді. Зерттеу нәтижелері үш тілде басылып шығады. Енді осы әдістемені әртүрлі ұлт балаларына өткізуді ұйғарады. Міне, осылай Сәлкен Балаубаевтың ғылыми-зерттеушілік қабілеті ашылып, өз нәтижесін береді.

2022 жылғы шілде айындағы Ташкент қаласындағы Әлішер Новаи атындағы Өзбекстан Ұлттық кітапханасынан (өзб. Alisher nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi) қолжазбалар

қоймасынан табылғанеңбек. Бұл жайлы психология ғылымдарының кандидаты, қауымдастытық профессорының ассистенті Д.А. Жансерикова баяндайды[7, 3-4].

Ғалымның бұл еңбегі Б.Ә. Әмірованың «Аты-аңыз, өмірі – өнеге ғалым, психолог С. Балаубаев» атты еңбегінде жарыққа шықпақ.

Ғалымның екінші үлкен еңбегі Ташкенттегі Орта Азия университетінің қабырғасында жүргенде 1930 жылы «Еңбек пен мектеп» атты кітап жазып шығарған. Бұл да психологиядағы байқау әдісі қолданылып, логитюдті тәсілмен зерттелген жұмыс нәтижесі.

Осы көрсетілген т.б. деректерге сүйене отырып, Сәлкен Балаубаевты Қазақстандағы эксперименталдық психологияның негізін салушы деуге құқылымыз.

Осыдан кейін ғалымның ісін жалғастырып, эксперименталды психологияны әрі қарай дамытқан ғалымдар М.М. Мұқанов, С.М. Жақыпов дей аламыз. Себебі, «Ми және сана» (1956), «Байқау мен ойлау» (1959), «Мектеп оқушыларының зейінін арттыру» (1960), «Педагогикалық психология очерктері» (1962), «Құпиялар психикалық әлем» (1964), «Балалардың қабілеттерін анықтау және дамыту» (1960), «Этно-лингвистикалық психология деректері аясында ойлауды түсіндіру» (1971), «Ойлау және зерде» (1980), «Жас және тәрбие психологиясы» (1980) және лабораториялық, практикалық жаттығулар жинағы[8].

Ал, С.М. Жақыповтың Е.А. Бөкетов атындағы университет қабырғасында жазған кандидаттық диссертациясына, соңынан докторлық диссертациясына арқау болған ғылыми-эксперименталдық жұмысы. Ол аталмыш университетте ғылыми-зерттеу лабораториясын ашып, 1987 -93 жылдары біріккен танымдық іс-әрекетбарысындағы қалыптасатын жалпы мағыналық қордың құрылу механизмдерін зерттеуі. Кейінде көптеген кандидаттар мен докторлар даярлап эксперименталдық психологияға, жалпы психологияға т.б. психология ғылымдарының саласында өз ізін қалдырды. Сатыбалды Мұқатайұлы: «біздің еліміздегі психология ғылымының, эксперименталды психологияның дамуы алдыңғы қатарға шығып тұр», - деп мақтанышпен айтатыны менің есімде.

Бүгінгі таңда С.М. Жақыповтың ісін жалғастырушы заманауи талаптағы ғалымдар плеядасы өз еңбектерімен Қазақстанның психология ғылымына өз үлестерін қосуда.

Ендеше, кешегі Сәлкен ағамыздың арманы орындалып, жалпы психология ғылымы, оның ішінде эксперименталдық психология қанат кең жаюда.

Жоғарыдағы дәлелдерге сүйене отырып, елімізде эксперименталдық психология, біздің ойлағанымыздан да бұрын пайда болғанын байқадық және оның негізін қалаған ғалым, зерттеуші, аудармашы, психолог Сәлкен Балаубаев сенімді түрде айта аламыз.

Әдебиеттер

1. Алпысбес М.А., Аршабек Т.Т. Бұқар жырау ауданының тарихы (Монографиялық зерттеу). – Қарағанды, 2012. – 484 б.
2. Электронный адрес Жанааркинского районного суда: 721-3960@sud.kz
3. <https://dic.academic.ru> > dic.nsf> ruwik Среднеазиатский государственный университеті.
4. <https://mytashkent.uz> > 2018/04/23 > iz-istorii-srednea..ИсторииСреднеазиатскогоуниверситета
5. Қойшыбаев Бейбіт. «Тәуелсіздік жалаугері» (Т. Жүргеновтың 125 жылдығына) // Егемен Қазақстан. Зерде . – 2023. 22.02. -10 б.
6. Методы изучения ребёнка Средней Азии . Сб. Статей Института педагогики и психологии с предисловием Т.Барановой. – Ташкент. Изд. САГУ. -1930.
7. Жансерикова Д.А. С. Балаубаевтың ғылымдағы жетістіктері. // Балаубаев оқулары - XV: Студ., магистр. мен оқытушыларының ғылыми еңбектер жинағы (Х/аралық қатысумен Респуб. ғыл.-тәжір.конф. матер. - Қарағанды, 2023. - 90 б.
8. <https://kk.wikipedia.org/wiki>

ОТНОШЕНИЕ К СВОЕЙ ЭТНИЧЕСКОЙ ПРИНАДЛЕЖНОСТИ У РУССКИХ СТАРШЕКЛАСНИКОВ, ПРОЖИВАЮЩИХ В МОНОЭТНИЧНОЙ СРЕДЕ

В.В. Гриценко¹, Н.В. Мурашенкова²

Московский государственный психолого-педагогический университет, Москва, Россия
Национальный исследовательский университет «Высшая школа экономики», Москва, Россия

Изучено отношение русских старшеклассников, проживающих в моноэтнических регионах РФ к своей национальности на основе анализа их ответов-завершений незаконченного предложения «Моя национальность...». Выявлено, что для абсолютного большинства опрошенных характерно позитивное отношение к своей этнической принадлежности, в то время как для четверти респондентов – нейтральное. Нейтральное отношение, с одной стороны, может являться маркером неактуальности и незначимости для старшеклассников их принадлежности к русскому этносу, а с другой, – выступать индикатором «скрытого» внутреннего конфликта, который при определенных условиях может стать открытым.

Ключевые слова: отношение к своей национальности, этническая принадлежность, этническая идентичность, школьники, русские старшеклассники, моноэтническая среда

The attitude of Russian high school students living in mono-ethnic regions of the Russian Federation to their ethnicity is studied on the basis of analyzing their answers to sentence completion questions "My nationality is...". It was revealed that the absolute majority of respondents have a positive attitude towards their ethnicity, while a quarter of respondents have a neutral attitude. Neutral attitude, on the one hand, can be a marker of irrelevance and insignificance for high school students of their belonging to the Russian ethnic group, and on the other hand, it can be an indicator of "hidden" internal conflict, which under certain conditions can become open.

Keywords: attitude to one's nationality, ethnicity, ethnic identity, schoolchildren, Russian high school students, mono-ethnic environment

Ресей Федерациясының моноэтникалық аймақтарында тұратын орыс орта мектеп оқушыларының "Менің ұлтым..." акталмаған сөйлемді аяқтау-жауабын талдау негізінде олардың өз ұлтына қатысты қарым-қатынас зерттелді. Сауалнамаға қатысқандардың абсолютті көпшілігі өздерінің этникалық тегіне деген оң көзқараспен сипатталатыны анықталды, ал респонденттердің төрттен бір бөлігі бейтарап. Бейтарап көзқарас, бір жағынан, орта мектеп оқушылары үшін олардың орыс этносына жататындығының актуалды еместігінің және маңыссыздығының белгісі болуы мүмкін, басқа жағынан, "жасырын" ішкі қақтығыс, белгілі бір жағдайларда ашық индикаторы болуы мүмкін.

Түйін сөздер: өз ұлтына, этникалық тегіне, этникалық ерекшелігіне, мектеп оқушыларына, орыс орта мектеп оқушыларына, моноэтникалық ортаға қатынасы

Исследование выполнено за счет гранта Российского научного фонда № 23-28-01283, <https://rscf.ru/project/23-28-01283/>

Введение

В этнической психологии хорошо известно положение о том, что одной из самых устойчивых социальных групп, выполняющих значимые для каждого человека психологические функции – ценностно-ориентационную и защитную, выступает этническая общность. Особенно остро человек нуждается в поддержке, защите, опоре на стабильные ценности предков в условиях кардинальных общественных изменений и социальной нестабильности [1; 2; 3]. В этих условиях поиск ориентиров и определенности в перенасыщенном информацией нестабильном мире становится чрезвычайно важным для молодого подрастающего поколения [4; 5]. В связи с этим изучение отношения к своей этнической группе, к этнической принадлежности в онтогенезе не теряет своей актуальности и позволяет выявить ресурсный потенциал этноса для его носителей как в поликультурной, так и монокультурной среде их проживания.

К настоящему времени в науке достаточно широко представлены исследования, раскрывающие отношение детей и подростков к своей этничности, а также роль этничности в процессе их социализации в поликультурном пространстве [5; 6; 7; 8]. В то же время

исследований, посвященных изучению отношения к своей этнической принадлежности в условиях монокультурной среды, явно недостаточно.

Одной из задач нашего исследования, которое осуществлялось в рамках научного проекта РНФ «Этническая идентичность и индивидуальные ценности российских старшеклассников: социально-психологический анализ» стало изучение отношения к своей национальности у русских старшеклассников, проживающих в этнически однородной среде.

Регионы и выборка исследования

Исследование было проведено в центральном и дальневосточном российских регионах, имеющих с одной стороны, высокую долю русского населения в общей численности населения данных регионов: Московская область (91,6%), Смоленская область (94,6%) и Хабаровский край (91,8%), а с другой стороны, - различающихся по своему географическому и социально-экономическому положению [9]. В исследовании приняли участие 513 старшеклассников-граждан России в возрасте от 15 до 18 лет, идентифицировавших себя как русские. В выборку центрального региона вошли 155 старшеклассников из Москвы ($M = 16,1$, $SD = 0,79$, 54% девушек) и 185 старшеклассников из Смоленска ($M = 16,3$, $SD = 0,48$, 60% девушек). Выборку из дальневосточного региона составили 173 старшеклассника из Хабаровска ($M = 16,8$, $SD = 0,71$, 66% девушек).

Методика исследования

Для оценки отношения к своей этнической принадлежности применялся метод незаконченных предложений. Школьникам предлагалось завершить предложение «Моя национальность...». Опираясь на опыт и концептуальные разработки авторов проективной методики [10], мы исходили из того, что в завершающей фразе скрыто или открыто может присутствовать эмоционально-окрашенная оценка этнической общности (в данном случае русской), с которой идентифицировали себя наши респонденты, а также оценка своей принадлежности к ней. Ответы-завершения незаконченного предложения обрабатывались с помощью количественного контент-анализа. Анализ полученных завершений позволил распределить их по пяти категориям:

- 1) позитивное отношение к своей этнической принадлежности;
- 2) нейтральное отношение к своей этнической принадлежности;
- 3) негативное отношение к своей этнической принадлежности;
- 4) амбивалентное (одновременно и позитивное, и негативное) отношение к своей этнической принадлежности;
- 5) отсутствие завершения предложения.

Результаты исследования

Распределение ответов-завершений незаконченного предложения «Моя национальность...» представлено в таблице.

Таблица - Отношение русских старшеклассников из Москвы, Смоленска и Хабаровска к своей этнической принадлежности (результаты контент-анализа ответов-завершений незаконченного предложения «Моя национальность...»)

Отношение к своей этнической принадлежности:	Москвичи		Смоляне		Хабаровчане	
	N=155	%	N=185	%	N=173	%
позитивное	112	72,3	134	72,4	121	69,9
нейтральное	37	23,9	44	23,9	46	26,6
негативное	1	0,6	1	0,5	1	0,6
амбивалентное	2	1,3	1	0,5	1	0,6
нет ответа	3	1,9	5	2,7	4	2,3

* различия между группами статистически не значимы по F-критерию Фишера

Анализ содержания полученных завершений предложения «Моя национальность...» позволил установить, что у большинства опрошенных и московских (72,3%), и смоленских (72,4%), и хабаровских (69,9%) старшеклассников наблюдается позитивное отношение к собственной национальности, выражающееся в чувстве значимости, гордости, принятия и других позитивных переживаниях (табл.). Такие респонденты, завершая предложение «Моя национальность...» указывали следующие варианты: *«важна»* или *«очень важна для меня»*, *«неотъемлемая, значимая часть моей жизни»*, *«родная»*, *«уникальная»*, *«авторитетная»*, *«великая»*, *«самое главное после семьи»*, *«вызывает чувство гордости»*, *«духовнообразующая»* и др. Встречались и такие завершения, в которых отражались ресурсные характеристики этнической группы: *«моя сила»*, *«моя опора»*, *«вера»*, *«мудрость»*, *«ориентир»*, *«ценность»*, *«моя особенность»*, *«способ узнать о своих родственниках»*, *«стимул для развития»*, *«причина вести себя достойно»*, *«жизнь»*.

Нейтральное отношение к своей этнической принадлежности обнаружено у 23,9% московских, 23,9% смоленских и 23,9% хабаровских старшеклассников, у тех, кто завершал фразу следующим образом: *«моя национальность...»* – это *«данность»*, *«просто факт»*, *«обычная»*, *«всего лишь формальность»*, *«просто графа в паспорте»*, *«индикатор принадлежности к определенной системе ценностей»*, *«отображение моих определенных черт»*, *«практически ничего не решает»*, *«не играет важной роли»*, *«ничего не значит, просто надо быть хорошим человеком»*, *«это просто национальность, я такой же человек, как и все на этом свете»*, *«не важная, я люблю всех людей»*.

Во всей выборке встретились лишь единичные завершения, которые можно условно отнести к негативным (*«проблема»* (м., 16 л., Смоленск), *«устаревшее прошлое»* (м., 16 лет, Москва)) и к амбивалентным (*«моя национальность является и гордостью, и разочарованием»* (м., 16 л., Хабаровск), *«противоречива»* (ж., 16 л., Смоленск), *«причина моей гордости, но в то же время мое бремя»* (ж., 17 л., Москва)).

Обсуждение результатов

Согласно полученным результатам, абсолютное большинство ответов-завершений предложения «Моя национальность...» у русских старшеклассников, независимо от города их проживания, распределись по двум категориям: позитивная оценка (в пределах двух третей ответов) и нейтральное завершение (в пределах одной четвертой части ответов).

Сходное распределение ответов между позитивной и нейтральной оценками своей национальности было получено нами в ретроспективном исследовании особенностей формирования этнической идентичности в детском возрасте [11]. Анализ ответов на открытый вопрос *«Как Вы относились к своей этнической принадлежности в детстве»* выявил примерно такое же соотношение позитивной (67,5%) и нейтральной (30,3%) оценок в отношении своей этнической принадлежности у смоленских десятиклассников [11, с. 250].

Полученные данные согласуются также с результатами исследования, проведенного в 2010 году Институтом социологии образования под руководством В.С. Собкина в г. Москве и г. Риге [12]. Было выявлено, что 63,8 % русских старшеклассников в г. Москве, принадлежащих к этническому большинству, испытывают гордость в связи со своей национальной принадлежностью, а для 34,1% - их национальность не имеет особого значения [12, с. 61]. Среди русских старшеклассников г. Риги, где русские считаются этническим меньшинством, доля тех, кто испытывал чувство гордости по отношению к собственной русской национальности была меньше (47,6%), а тех, кто склонен нивелировать для себя ее значимость – больше (45,9%), чем среди московских старшеклассников [12, с. 65].

Выявленная в нашем исследовании достаточно высокая доля респондентов (в пределах одной четвертой части от всех опрошенных), указавших на безразличное и нейтральное отношение к своей принадлежности к русскому этносу может свидетельствовать о сформировавшейся у данной группы старшеклассников так называемой «индифферентной» этнической идентичности [13]. Для лиц с такой идентичностью характерны свобода от

строгое следования этническим нормам и традициям, неактуальность проблем этничности и межэтнических отношений [там же]. Такой наднациональный взгляд на себя и других в контексте межэтнического взаимодействия может свидетельствовать о большей ориентированности на другие психологические характеристики, чем этническая принадлежность, выступать признаком большей выраженности глобальной идентичности и большей ориентации на общечеловеческие ценности.

В то же время другие исследователи считают, что в основе индифферентного отношения к своей национальности лежит скрытый, не всегда осознаваемый этнокультурный конфликт личности: «Равнодушие (индифферентность) может быть только защитной реакцией, скрывающей серьезные внутренние противоречия» [14, с. 29].

На противоречивый характер индифферентного типа отношения к своей национальности указывает наличие положительных взаимосвязей данного типа отношения с такими противоположными свойствами личности, как «авторитарное подчинение» и «авторитарная агрессия» [15]; или такими противоположными стратегиями самопрезентации, как уклонение, самопринижение, демонстрация слабости и демонстрация власти и статуса посредством запугивания [16].

Описанные результаты свидетельствуют о неоднозначности связи индифферентного отношения к своей национальности с различными характеристиками личности и поведения человека. А поэтому нельзя исключить того, что, при определенных условиях стоящие за безразличным, индифферентным отношением к своей этнической общности скрытые внутренние противоречия личности могут проявиться открыто в процессе межличностного и межэтнического общения, что в свою очередь, требует дополнительного и более глубокого изучения данного феномена.

Заключение

Исследование отношения русских старшеклассников, проживающих в моноэтнических регионах РФ, к своей национальности на основе анализа их ответов-завершений незаконченного предложения «Моя национальность...» продемонстрировало, что для абсолютного большинства опрошенных характерно позитивное отношение к своей этнической принадлежности, в то время как для четверти респондентов – нейтральное.

Мы предполагаем, что позитивное отношение к своей национальности, ощущение себя частью русского этноса как стабильной социальной группы с устойчивыми ценностями и традициями, может выступать важным ресурсом при конструировании Я-концепции и построении продуктивного межкультурного диалога для большинства русских старшеклассников. Нейтральное же отношение, с одной стороны, может выступать индикатором «скрытого» внутреннего конфликта, который при определенных условиях может стать открытым, а с другой стороны, может являться маркером неактуальности и незначимости для старшеклассников их принадлежности к русскому этносу. Возможно, что для этих школьников более значимой является принадлежность к другим социальным группам (страна, человечество в целом) и более ресурсными будут выступать позитивная гражданская и/или общечеловеческая идентичности. Данные предположения требуют проверки в ходе проведения дальнейших эмпирических исследований.

Литература

1. Джакупов С.М., Мадалиева З.Б. Становление экспериментальной этнопсихологии в Казахстане // Экспериментальная психология, 2009. – Том 2. – № 2. – С. 128–135.
2. Стефаненко Т.Г. Этническая идентичность: от этнологии к социальной психологии // Вестник Московского университета. Серия 14: Психология, 2009. – № 2. – С. 3–17.
3. Гриценко В.В., Остапенко Л.В., Субботина И.А. Значимость гражданской, этнической и региональной идентичности для жителей малых российских городов и ее детерминанты // Социальная психология и общество, 2020. – Том 11. – № 4. – С. 165–181. DOI:10.17759/sps.2020110412
4. Бражник Ю.В., Гриценко В.В., Ковалева Ю.В., и др. Русский и белорусский фольклор как фактор формирования этнической идентичности младших школьников. – Смоленск, 2016. – 362 с.

5. Смолина Т.Л. К вопросу о формировании этнической идентичности // Психология образования в поликультурном пространстве, 2022. – № 4 (60). – С. 40–48.
6. Дагбаева С.Б. Этническая идентичность младших школьников в изменяющихся социокультурных условиях // Вестник КРАУНЦ. Гуманитарные науки, 2013. – № 1 (21). – С. 20–26.
7. Фомина Ю.И. Особенности развития этнических представлений в дошкольном, младшем школьном и подростковом возрастах: автореф. дисс... канд. психол. наук. – Тамбов, 2011. – 24 с.
8. Lu, C., Benet-Mart, V., Robins R.W. The Development of Ethnic Identity From Late Childhood to Young Adulthood: Findings From a 10-Year Longitudinal Study of Mexican-Origin Youth // Social Psychological and Personality Science, 2020. – 11(5). – pp. 709–717. DOI: 10.1177/1948550619887699
9. Регионы России. Основные характеристики субъектов Российской Федерации. 2021: Стат. сб. / Росстат. – М., 2021. – 766 с.
10. Пахомов А.П. Методика «Незаконченные предложения» Сакса-Леви как учебное пособие // Экспериментальная психология, 2012. – Том 5. – № 4. – С. 99–116.
11. Гриценко В.В., Муращенкова Н.В., Ефременкова М.Н. Ретроспективное исследование становления этнической идентичности в детском возрасте: анализ этнических автобиографий старшеклассников // Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия: Акмеология образования. Психология развития, 2023. – Т. 12. – Вып. 3 (47). – С. 246–255. DOI: 10.18500/2304- 9790-2023-12-3-246-255
12. Собкин В.С., Смыслова М.М. Эмоциональные особенности национальной самоидентификации старшеклассников (по материалам кросскультурного исследования учащихся школ Москвы и Риги) // Социология образования. Труды по социологии образования / под ред. В.С. Собкина. – М., 2011. – Т. 15. – Вып. 27. – С. 59–74.
13. Арутюнян Ю.В. Дробижеева Л.М., Сусоколов А.А. Этносоциология. – М., 1999. – 272 с.
14. Князькова М.О. Этническая индифферентность как показатель внутриличностного конфликта в этнокультурной сфере // Научное мнение, 2021. – № 1–2. – С. 28–31. DOI: 10.25807/PBH.22224378.2021.1.2.28.31
15. Корнеева Т.В., Поддубный С.Е. Этнопсихологические и личностные детерминанты авторитарности молодежи // Институт психологии Российской академии наук Социальная и экономическая психология, 2020. – Т. 5. – № 3 (19). – С. 141–174.
16. Казаренков В.И., Карнелович М.М. Связь этнической идентичности и самопрезентации студентов разных культурных групп в межличностном взаимодействии // Психолого-педагогический поиск, 2020. – № 2 (54). – С. 133–143. DOI: 10.37724/RSU.2020.54.2.013

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ПАРАДИГМЫ ИЗУЧЕНИЯ СУБЪЕКТИВНОГО БЛАГОПОЛУЧИЯ

Мамбеталина А. С., Мадазимова К.

Евразийский национальный университет им. Л. Гумилева, Астана, Казахстан

В статье рассмотрены различные определения благополучия и его формы, а также смежные понятия, которые тем или иным образом являются сопутствующими проявлениями субъективного благополучия личности.

Ключевые слова: субъективное благополучие, жизнь, счастье, работа, удовлетворенность

Ұсынылған мақалада әл-ауқаттың және оның нысандарының әртүрлі анықтамалары, сондай-ақ қандай да бір түрде жеке тұлғаның субъективті әл-ауқатының қатар жүретін көріністері болып табылатынына байланысты ұғымдар қарастырылады.

Түйін сөздер: субъективті әл-ауқат, өмір, бақыт, жұмыс, қанағаттану

The presented article considers various definitions of well-being and its forms, as well as related concepts, which in one way or another are concomitant manifestations of subjective well-being of an individual.

Keywords: subjective well-being, life, happiness, work, satisfaction

Благополучие - понятие трудноопределимое. Именно поэтому в научной литературе ему дается множество определений и значений, несмотря на энтузиазм исследователей этой темы. Такой разброс можно объяснить сложностью понятия, его субъективной сущностью, а также тем, что каждый человек имеет свое собственное определение благополучия. На данном этапе обзора литературы стоит обратить внимание на различные способы описания

психологического благополучия. Их множество, они как расходятся, так и сходятся [1, с. 357-384]:

- Благополучие;
- Аффективное благополучие;
- Эмоциональное благополучие;
- Субъективное благополучие;
- Психологическое благополучие.

Существует и другая форма благополучия - социальное благополучие, предложенное Кизом. Согласно Кизу, "я" не принадлежит исключительно к частной сфере, но является также частью социальной сферы. Социальное благополучие, по мнению Киз, складывается в основном из чувств и убеждений, выработанных самим человеком, относительно своего места и роли в обществе. Другими словами, личностное развитие индивида может быть успешным только в том случае, если он идеально функционирует в обществе. Киз предлагает концептуализацию социального благополучия в пяти измерениях [2, с. 77-140]:

- Социальная интеграция;
- Социальное принятие;
- Социальный вклад;
- Социальная актуализация;
- Социальная согласованность.

Четко разграничить эти разные названия не представляется возможным. Однако некоторые из названий говорят сами за себя. Прочитав их, можно легко догадаться, что они относятся к тому или иному исследовательскому направлению. Одна и та же формулировка может выражать две разные вещи, в зависимости от того, используется ли она для обозначения совокупности положительных или отрицательных эмоций, или автор хочет придать ей эвдемоническое значение. И наоборот, некоторые термины используются без особого теоретического разграничения. Например, аффективное благополучие (состоящее из положительных и отрицательных аффектов) часто используется вместо субъективного благополучия (состоящего из когнитивного аспекта, а также аффектов). Аналогичным образом, психологическое благополучие часто используется как взаимозаменяемое понятие, включающее как эмоции - положительные и отрицательные, так и более эвдемоническое.

Такое многообразие названий можно объяснить и тем, что, пытаясь дать определение благополучию, авторы опираются на теоретические основы, которые не имеют четкого определения или не были проверены. Такая сложность и путаница часто препятствует созданию единой и прочной базы знаний в этой области. Чтобы преодолеть эту сложность, некоторые авторы предпочитают сохранять нейтралитет и использовать общий термин "благополучие". Как и эти авторы, мы также будем использовать нейтральную формулировку благополучия в нашем исследовании [3, с. 61-101].

Смежные понятия

Глубокий обзор литературы по теме благополучия, проведенный недавно Дагене-Десмаре, показывает, что существуют различные термины, близкие к благополучию, но концептуально отличные от него. Удовлетворенность жизнью, качество жизни и счастье часто используются для описания благополучия без каких-либо особых различий. Поэтому нам необходимо дать краткое определение этих терминов, чтобы провести между ними различие и избежать возможной путаницы [4, с. 274-296].

Удовлетворенность жизнью

Существует большая путаница между понятиями "удовлетворенность" и "благополучие". Разницу между этими двумя понятиями трудно установить. Даже в научной литературе эти два термина используются как взаимозаменяемые. Тем не менее, удовлетворенность и благополучие - совершенно разные понятия. Однако лишь немногие исследования посвящены их концептуальному различию. Основной характеристикой

удовлетворенности является удовлетворение значительной части желаний индивида и достижение его целей. Достижение желаний отличает удовлетворенность от благополучия. Если для первых оно является основополагающим, то для вторых оно способствует благополучию. Если следовать Маслоу или Герцбергу, то удовлетворенность невозможна, поскольку в первую очередь необходимо удовлетворить низшие потребности или гигиенические факторы [5, с. 27–35]. В контексте благополучия ни одно исследование не показало важности этих потребностей или факторов для переживания благополучия. Человек может легко испытывать удовлетворение, не испытывая при этом чувства благополучия. Так, например, происходит, когда работнику повышают зарплату: он будет удовлетворен, но не обязательно почувствует благополучие. Наконец, Райан и Дечи подчеркивают связь между удовлетворенностью и благополучием. По мнению авторов, вариации удовлетворенности могут предсказывать вариации благополучия.

Качество жизни

Понятие качества жизни является сложным, поскольку относится к различным аспектам жизни. Оно включает в себя поведение людей, их когнитивные способности и ощущение благополучия. Миберг предлагает полную концепцию качества жизни. По мнению автора, это понятие состоит из четырех атрибутов [6, с. 32–38]:

- (1) чувство удовлетворенности своей жизнью;
- (2) умственная способность оценивать свою жизнь как удовлетворительную;
- (3) обладание приемлемым физическим, умственным, социальным и эмоциональным состоянием;
- (4) благоприятные условия жизни, объективно оцениваемые третьей стороной.

Благополучие и качество жизни пересекаются, поскольку благополучие является одним из компонентов качества жизни.

Счастье

В отличие от благополучия, счастье - состояние преходящее, подверженное изменениям в краткосрочной перспективе. Оно относится к сфере чувств, что делает это понятие очень чувствительным к различным колебаниям и изменениям настроения. Оно в большей степени связано с тем, как переживаются стимулы в данный момент, чем с окружающей средой. Таким образом, два основных различия между счастьем и благополучием заключаются, с одной стороны, в преходящем характере счастья, чего нет в благополучии, поскольку оно стабильно - как качество жизни, - и, с другой стороны, в зависимости счастья от настроения, в отличие от благополучия, которое является более глубоким чувством и поэтому не так легко поддается влиянию настроения. Подобно двум другим понятиям, счастье характеризуется изменчивостью и эфемерностью ощущений, в то время как благополучие более долговременно и стабильно. В целом, понятия, близкие к понятию благополучия, достаточно различны и не относятся к одному и тому же явлению. Хотя в литературе эти термины используются как взаимозаменяемые, их нельзя рассматривать как конкурирующие [7, с. 917–927].

Войер и Бойер предлагают классификацию этих концепций в зависимости от оценки конструкта и его аспектов. Качество жизни является более общим понятием, чем другие концепции, и учитывает все их аспекты при своем измерении. Напротив, счастье более конкретно, как и его измерение. Кроме того, благополучие (психологическое и субъективное), удовлетворенность и счастье содержат только положительные аспекты, тогда как психическое здоровье и моральное состояние состоят из положительных и отрицательных аспектов.

Таким образом, удовлетворенность, качество жизни, счастье и благополучие - совершенно разные понятия.

Концептуальные модели благополучия:

Анализ 23 концептуальных моделей психологического благополучия, выявленных в ходе обзора литературы, показывает, что единого мнения по поводу измерений

психологического благополучия не существует. В общей сложности использовано 42 различных названия. Обзор литературы показывает, что в последние годы большинство авторов в своих исследованиях общего благополучия опираются на работы Динера и Райфа. Результаты их исследований в лучшем случае являются вторичными изменениями.

Субъективное или гедонистическое благополучие:

Обычно благополучие - в целом или на работе - принято определять в соответствии с гедонистическим подходом. Гедонистическое или субъективное благополучие описывается как поиск удовольствия и избегание боли и страданий. Динер определяет это понятие как когнитивную и эмоциональную оценку собственной жизни. Иными словами, человек оценивает удовлетворенность своей жизнью в целом - когнитивная часть - и свою реакцию на положительные и отрицательные аффекты, которые он будет испытывать в течение жизни. По мнению автора, субъективное благополучие складывается из трех измерений: приятные эмоции, низкий уровень негативных эмоций и удовлетворенность своей жизнью. Динер и др. также отмечают, что эмоции управляются познанием. Другими словами, от того, как вы интерпретируете свой опыт, зависят эмоции, которые вы испытываете. Работа Динера перекликается с работой Брэдберна. Брэдберн показал, что два типа аффекта являются независимыми, причем один из них не является противоположностью другого. К такому выводу он пришел в результате эксперимента, который показал, что подавление негативного состояния не приводит человека к позитивному состоянию [8, с. 323–337].

Определение и концептуализация субъективного благополучия ясны и опираются на стабильное эмпирическое измерение. Однако они игнорируют другой существенный аспект благополучия – эвдемонизм [9, с. 65-78].

Психологическое или эвдемоническое благополучие:

Пирамида потребностей Маслоу описывает теорию, согласно которой человек может быть полноценным только в том случае, если он удовлетворяет по порядку свои физиологические потребности, потребность в безопасности, потребность в принадлежности и потребность в самоуважении. Такое эвдемонистическое видение благополучия начинает появляться в литературе. Как мы уже упоминали ранее в этой главе, эвдемонизм соответствует полному потенциалу человека, тому, как он живет в соответствии со своим даймоном, который, по мнению Уотермана, представляет собой добродетель и совершенство. Достижение этого позволяет человеку достичь высокого уровня благосостояния. С таксономической точки зрения показатели субъективного благополучия отличаются от показателей психологического благополучия. По мнению Киз и др., психологическое благополучие определяется как восприятие индивидом своей приверженности к решению жизненных экзистенциальных задач. Райан и Дечи делают акцент на смысле и самореализации и определяют благополучие с точки зрения полноценного функционирования индивида. Райфа и его коллег интересуют различные измерения благополучия. Долгое время это понятие рассматривалось как аффективное состояние, при этом не предлагалось систематического определения благополучия. Для создания общей модели благополучия авторы опирались на работы в области позитивной психологии и работы Маслоу по мотивации. Модель предлагает шестимерную концепцию благополучия (табл.1). Различные анализы подтвердили, что эти шесть измерений вполне различимы с теоретической и эмпирической точек зрения.

Среди множества теоретических моделей психологического благополучия, встречающихся в литературе, модель Массе и др. является, тем не менее, единственной, которая была подтверждена эмпирически. Эта модель была разработана на основе эксплораторного исследования психологического здоровья жителей Квебека. В ней психологическое благополучие рассматривается как многомерный конструкт, структуру которого образуют следующие факторы: контроль над собой и событиями, счастье, социальные обязательства, самооценка, уравновешенность и общительность.

Таблица 1. Измерения благополучия по Райффа.

Контроль над своим окружением	Способность управлять своим окружением, выбирать или создавать его в соответствии с собственными физическими и психическими условиями
Позитивные отношения с окружающими	Забота о благополучии других людей, эмпатия
Автономия	Самоопределение, способность противостоять социальному давлению, регулировать свое поведение и оценивать себя в соответствии с собственными стандартами
Личностный рост	Чувство постоянно развивающегося потенциала и желания, открытость новому опыту, лучшее самопознание и большая эффективность
Самопринятие	Центральное место в психическом здоровье, позволяющее оптимально функционировать и позитивно оценивать свою жизнь
Осмысленность жизни	Цель в жизни, чувство направления, которое может развиваться через успехи и неудачи

Работа Динера и Райффа вдохновила большое количество исследований благополучия. Например, Данна и Гриффин рассматривали позитивный и негативный аффект. Их работа показала, что позитивный аффект является отражением благополучия, в отличие от негативного аффекта, который может только влиять на него. Фестер и др. также полагают, что негативный аффект играет незначительную роль в благополучии человека [10, с. 89-93]. Он может оказывать кратковременное негативное воздействие на самочувствие, не влияя на него в долгосрочной перспективе, поскольку первоначальное самочувствие всегда восстанавливается. Наконец, следует также упомянуть Шелдона и Эллиота, которых в первую очередь интересовал процесс конации, в ходе которого индивиды определяют свои цели и вкладывают средства в их достижение. Результаты проведенных исследований позволили авторам предположить, что полученное таким образом удовлетворение положительно влияет на уровень благополучия индивида. И наоборот, если человек не удовлетворен своим опытом, то уровень его благополучия будет снижаться. Для того чтобы получить более полное представление о психологическом благополучии, мы предлагаем следующую таблицу, в которой обобщены характеристики и ограничения теоретических моделей этого понятия [11, с. 482-497].

Таблица 2. Общие характеристики и ограничения в теоретических моделях

Характеристики	Ограничения
Разрозненные концептуальные модели	Основаны на теоретических предпосылках, которые не выражены явно или отсутствуют
Тенденция к определению благополучия в терминах аффективных и когнитивных компонентов	Концептуальные решения выводятся на основе инструментария
Измерения: аффекты и удовлетворенность	Отсутствует операциональное определение концепции и его измерений

Большинство авторов определяют психологическое благополучие в терминах аффективных и когнитивных компонентов, подтверждая тем самым исследования Динера в этой области. В качестве основных измерений упоминаются аффекты: позитивный, негативный, приятный, неприятный и общая удовлетворенность в различных сферах жизни. Различные существующие модели благополучия имеют концептуальные ограничения. Их

теоретические основы не выражены или отсутствуют, нет четкого операционального определения понятия, а предлагаемые модели не были подтверждены эмпирическими тестами. Эти наблюдения заставляют нас усомниться в обоснованности представленных на сегодняшний день концепций. Можно сказать, что концептуализация благополучия базируется в основном на двух подходах [12, с. 494-512]:

- Гедонистический: в котором акцент делается на гедонистическом удовольствии и достижении счастья;
- Эвдемонический: акцент делается на эвдемонии, психологическом функционировании в согласии со своим даймоном.

Основное различие между этими двумя подходами заключается в определении благополучия и самореализации. В таблице 3 приведены характеристики гедонистического и эвдемонистического подходов Динера.

Таблица 3. Характеристика гедонистического и эвдемонистического подходов.

Гедонистический подход	Эвдемонический подход
- Преобладание положительных и отрицательных эмоций - Удовлетворенность жизнью / удовлетворенность работой	- Самопринятие - Позитивные межличностные отношения - Автономия - Контроль над своим окружением - Цель в жизни - Личностный рост

Понятие благополучия является комплексным и связано как с оптимальным опытом, так и с функционированием индивида. В современных исследованиях это понятие рассматривается с двух точек зрения. Первая — это гедонистический подход, который фокусируется на счастье и определяет благополучие в терминах удовольствия, удовлетворения и избегания страданий. Другой подход - эвдемонический, в котором акцент делается на смысле и самореализации. Однако в основном благополучие определяется и измеряется в соответствии с гедонистическим подходом.

Благополучие на работе

В отличие от общего благополучия, источников концепции благополучия на работе не так много, и в ней недостаточно элементов, которые могли бы дать исчерпывающие ответы на все вопросы. Тем не менее, существует ряд аргументов, которые могут натолкнуть нас на размышления о различиях и сближениях между общим благополучием и благополучием на работе. Например, место работы в жизни человека и эмпирические данные о релевантности концептуальных представлений о благополучии на работе. Первая особенность работы заключается в том, что она может рассматриваться как самостоятельная область жизни, имеющая свои проблемы. По сравнению с другими сферами жизни, такими как дружба, семья и досуг, опыт человека на работе уникален, поскольку работник, занятый полный рабочий день, проводит там почти треть своего времени. Таким образом, работа составляет значительную часть жизни человека и заставляет другие сферы адаптироваться к профессиональной деятельности [13, с. 52-61]. Другая особенность заключается в том, что это единственная сфера, в которой человек получает вознаграждение и, следовательно, может себя содержать. Рабочий контекст также представляет собой достаточно сложную систему взаимоотношений, включающую горизонтальные отношения - отношения с коллегами - и вертикальные отношения - отношения с начальством и подчиненными. И чтобы сохранить свое рабочее место, человек должен соблюдать эту систему, а также правила и политику организации. Понятие благополучия долгое время рассматривалось авторами как устойчивое понятие во всех сферах жизни, причем общее благополучие умеренно или сильно связано с другими специфическими областями, включая работу. В результате благополучие очень часто

изучалось как общий конструкт и очень мало как конструкт, связанный с конкретной сферой жизни, такой как работа.

Таким образом, считаем вполне правомерным рассматривать понятие благополучия на работе в том же ключе, что и общее благополучие и планируем продолжить исследования в области профессионального благополучия.

Литература

1. Данна, К., и Гриффин, Р.-В. (1999). Здоровье и благополучие на рабочем месте: обзор и синтез литературы. Журнал менеджмента, 25 (3), с. 357-384.
2. Бопре, Д., Клутье, Ж., и Гендрон, К. (2008). Управление человеческими ресурсами, долгосрочное развитие и социальная ответственность. Международный журнал психосоциологии и управления организационными структурами, 14 (33), с. 77-140.
3. Дагене-Десмаре, В. (2010). Психологическое благополучие на рабочем месте: люминесцентный взгляд на психологическое благополучие на рабочем месте. В V. Дагене-Десмаре, Психологическое благополучие на работе: теоретические основы, концептуализация и инструментарий исследования Монреаль: Университет Монреаля. т. 3, с. 61–101.
4. Воер, П. Б. (2001). Психологическое благополучие и его кузены, сравнительный концептуальный анализ. Здоровье в Квебеке, 26 (1), с. 274–296.
5. Джошуа Дэниел Марголис, Джеймс П. Уолш (2001). Люди и прибыль: поиск связи между социальными и финансовыми показателями компании. с. 27–35.
6. Миберг, Г. А. (1993). Качество жизни: анализ наблюдений. Журнал продвинутого ухода, 18, с. 32–38.
7. Брикман, П., Коутс, Д., и Янофф-Булман, Р. (1978). Выигравшие в лотерею и жертвы несчастных случаев: является ли счастье относительным? Журнал личной и социальной психологии, 36 (8), с. 917–927.
8. Мейер, Дж. и Мальтин, Э. (2010). Работник и благополучие: критический обзор, теоретическая база и программа исследований. Журнал профессионального поведения, с. 323–337.
9. Белл, Г. Г., Оппенгеймер, Р. Дж. и Бастьен, А. (2002). Ухудшение доверия в международных отношениях между покупателем и продавцом. Журнал деловой этики, 36, с. 65-78.
10. Финчер, С., и Тененберг, Дж. (2005). Осмысление данных сортировки карт. Экспертные системы, 22, с. 89-93.
11. Шелдон, К. М., и Эллиот, А. Дж. (1999). Стремление к цели, удовлетворение потребностей и долговременное благополучие: модель самосогласования. Журнал психологии личности и социальной психологии, 76 (3), с. 482-497.
12. Макгрегор, И., и Литтл, Б.Р. (1998). Личные проекты, счастье и смысл: о том, как добиваться успеха и быть самим собой. Журнал личной и социальной психологии, 74 (2), с. 494-512.
13. Кизия, Ж.-Э. (2003). Удовлетворенность работой и удовлетворенность трудом: Исследование позитивного опыта на работе. Международные рефераты по диссертациям, 64 (61), с. 52-61.

С.М.ЖАҚЫПОВ ИДЕЯЛАРЫНЫҢ НЕЙРОПСИХОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Перленбетов М. Ә.

«Қазақ психологиялық қоғамының» Президенті, Алматы, Қазақстан

Мақалада профессор С.М.Жақыповтың бірегей диалогты танымдық іс -әрекет концепциясының мидағы механизмдері функциялық асимметрия тарапынан талданады. Оқыту процесінің неғұрлым нәтижелі болуы үшін мидың оң және сол жақ сыңарлары әртүрлі қызмет атқарғанымен, білім игеру процесі кезінде нейродинамикалық бірлестікте жүрсе танымдың іс-әрекеттің нәтижелі болатындығы қарастырылады.

Түйін сөздер: С.М.Жақыповтың бірегей диалогты танымдық іс -әрекет концепциясы, оқыту процесінің мидағы механизмдері, мидың функциялық асимметриясы.

В статье рассматриваются мозговые механизмы концепции совместной диалогической познавательной деятельности профессора С.М.Джакупова с позиции функциональной асимметрии мозга. Несмотря на функциональное различие правого и левого мозга процесс обучения становится наиболее продуктивным, когда в реализации познавательной деятельности они находятся в нейродинамическом единстве.

Ключевые слова: концепция совместной диалогической познавательной деятельности С.М.Джакупова, мозговые механизмы процесса обучения, функциональная асимметрия мозга.

The brain mechanisms of the concept of joint dialogical cognitive activity of Professor S.M. Dzhakupov from the position of functional asymmetry of the brain and despite the functional differences between the right and left brains, the learning process becoming most productive when they are in neurodynamic unity in the implementation of cognitive activity are considered in this article.

Keywords: concept of joint dialogic cognitive activity by S.M. Dzhakupov, brain mechanisms of the learning process, functional asymmetry of the brain.

Оқыту процесі қоғамда қалыптасқан саяси —экономикалық, әлеуметтік, өркениеттік даму үрдісімен тығыз байланысты болғандықтан білім беру жүйесінің, ғылымның жетістіктерін елде қалыптасқан мемлекеттің жалпы даму деңгейімен бірге қарастырған жөн.

Білім мен ғылымның даму деңгейі мемлекеттің болашағына әсер ететін негізгі күш. Әлемдегі дамыған елдердің жүріп өткен тарихи жолы, осы қағиданы дәлелдейді.

Ел алдына қойылған белестерді алу үшін білім беру жүйесіне, оқыту процесіне қатысты мәселелерді түбегейлі және жан жақты зерттеу, әртүрлі ізденістер арқылы көмкеріліп жатқан қырларын ашу, бүгінгі күннің өзекті мәселесі болып тұр.

Қазақстандағы қалыптасқан білім беру жүйесінің тарихы мыңдаған жылдар бойы болашақ ұрпақ тәрбиелеу, оқу ағарту ісінің жанданып, қарышты дамуымен қатар қуғын - сүргін заманында қыспаққа алынып, тұншығу кезеңдерін бастан кешкен ұлы тұлғалардың есімімен тығыз байланысты. Тарихи кезеңдерде этнопедагогиканың, этнопсихологияның даму барысы және ірі тұлғалардың сіңірген еңбектері жайлы профессор Қ.Б. Жарықбаевтың еңбектерінде барынша ауқымды, кең көлемді, ғылыми сараптама берілген. Өмірінің саналы кезінің бәрін ұлттық білім беру, оқу ағарту ісіне және этнопсихологияға сарп еткен майталман ұстаз Қ.Б. Жарықбаев сынды ғалымның педагогика және психология саласына сіңірген еңбегінің орны бөлек екенін айта кеткеніміз жөн.

Қазақстанда оқыту- ағарту ісінің дамуы, оның ішінде психологияның даму жетістіктері Ж. Аймауытов, Х. Досмухамедов, Т. Тажибаев, М. Мұқанов, С.Балаубаев, Б. Хамзин, С.М. Жақыпов, Ж.И. Намазбаева, Х.Т. Шеръязданова және басқа да қазіргі психолог- ғалымдардың жан- жақты жүргізілген зерттеулерінің жемісі [1, 87 б.].

Оқыту процесінің психологиялық құрылымына арналған еңбектерінде С.М. Жақыпов оқыту процесін үш деңгейден тұратын психологиялық жүйе ретінде сараптау керек екенін айтады. Бұл жүйе “оқытушы”, “білім берудің мазмұны” және “ оқушылар ” атты үш компоненттен, негізін **бірегей диалогты танымдық іс -әрекет** құрайтын психологиялық жүйе болып қарастырылады [2, 154 б.]. Психологиялық анализ тәсілімен сараптағанда бірегей диалогтық танымдық іс- әрекет оқыту процесінің жүйелік негізін түзейді. Автордың ойынан шыққан зерттеу құралы бағдарлау, тапсырмаларды көрсету және шешу кезеңдерін тіркеудің арқасында оқыту процесінің неғұрлым нәтижелі болуы диалог түрінде іске асқанда ғана нәтижелі болатынын көрсетеді.

Соңғы кезде интенсивті, инновациялық технологиялар заманында әлемде орын алып отырған білім беру жүйелерінің барлығында дерлік, білім беру сапасын қадағалау ісі **тестілеу** арқылы жүзеге асады. Осы тестілеу процесі оқушының білім деңгейін шынайы көрсете ала ма және тапсырманы орындау кезінде интеллектуалдық қорының деңгейін ашатын индикатор болуы мүмкін бе деген сұрақ кімді болса да мазалайды. Осыған байланысты С.М.Жақыповтың идеялары мен психикалық процестердің мидағы механизмдері арасында байланыс қаншалықты маңызды деген сұраққа жауап іздедік.

Адамның өмір бойы жиған ақыл есі, ойлау қабілеті, интеллектуальдік деңгейі, жоғары деңгейде жүретін психикалық процестердің жиынтығы мидың сергектігі, белсенділігімен тығыз байланысты. Ақпаратты тез қабылдап, тез өңдеп, тез арада жауап беру мүмкіншіліктері, әрине мидың нейродинамикалық, пластикалық ерекшеліктерімен тығыз байланысты. Жүйке жүйесі неғұрлым шапшаң, ширақ жұмыс істейтін адамның жазбаша немесе ауызша жауап беруі де жылдам болып келеді. Көптеген тестілеу амалдарында кейде жылдамдық, кейде сабырлық, байсалдық қатар жүреді.

Психикалық процестер мидың жұмыс істеу принциптерімен тығыз байланысты және олардың өрбуінде мидың оң немесе сол сыңарлары әртүрлі алгоритммен, тәртіппен ат салысатыны белгілі. Ғылымда екі ми сыңарларының қызметін түсіндіретін мидың функциялық асимметриясы деген ұғым қалыптасқан.

Мидың функциялық асимметриясының (МФА) проблемалар жинағы ежелден пайда болған мәселе. Адамның тіршілік ету кезінде, түрлі қызметтерді атқаруда қолдарының пайдалану бейімділігі ерте заманнан-ақ белгілі болатын. Соған сәйкес адамдарды оңқайларға («оң қолдыларға») және солақайларға («сол қолдыларға») бөлетін болған.

Ми жартышарларының функциялық тұрғыдан бірдей емес екендігі туралы мәселені ең алғаш 1861 жылы ағылшын неврологы Хьюлинг Джексон көтерді деп саналады. Ол ғылымға «доминанттық – үстемділік» терминін енгізді. Ол термин ми жартышарларының бірі күрделі жүйкелік-психикалық функцияны реттеуде көбірек қызметтік жүктемемен жұмыс істейтіндігін білдіреді. Адамның қос мүшелерінің бірі мидың үстем жартышарына сәйкес жетекші болады. Мұнда да контрлатералдық қағида сақталады: мысалы, егер адам миының сол жартышары үстем болса, оның оң қолы, аяғы, көзі, құлағы және т.б. жетекші болады.

Интеллектуалдік қабілеттілікке байланысты тапсырманың міндетінің қойылуы, жорамалдың сарапталуы, тексерілуі сол жақ ми сыңарларымен реттелсе, интуитивтік шешуін табу – оң жақ ми сыңарлары арқылы жүреді деген болжам бар.

В.П.Леутин және Е.И.Николаев тапсырманың шешуі бірнеше жолмен табылады дейді.

1. Тапсырманың міндеті саналы түрде сол жақ ми сыңарларында айқындалып, оң жақ миға бейсаналы деңгейге өтіп, шешуін табады. Шешуі ойлау кезінде «сарт» етіп табыла қалғанда, сол жақ мида эмоционалді түрде «жарқ» етіп, санаға өтеді, сөйтіп, сол жақ мида саналы түрде сезіледі.

2. Оң жақ ми сыңарларында тапсырманың міндеті бейсаналы түрде жүре тұрып, шешімнің бірнеше жорамалы жасалады. Жорамал оң жақ мимен өңделіп, сол жақ миға, санаға енеді [3, 17 б.].

Сонымен, тапсырманың қойылуы, шешімін табуы және саналы түрде жүруі – сол жақ ми сыңарларының еншісінде. В.Н. Дружининнің айтуынша интеллектті анықтайтын тестілерді қабылдау, нұсқауларды түсіну, шешімін іздеу – бәрі **сол жақ мисыңарлары** арқылы жүретін болғандықтан, тестілеу арқылы анықталатын интеллект – бұл сол жақ ми сыңарларының интеллекті болып есептелінеді.

Оқыту процесі кезінде оқушы мен оқытушы арасындағы диалог түрінде өтетін сабақтардың нәтижесі, тиімділігі жоғарырақ болары анық. Себебі, ұстаздың сөйлеу, ойын жеткізу мәнері, қойылған сұрақты барынша түсінікті түрде, оқушының психофизиологиялық деңгейін есепке ала отырып, сөзге тартып, өз ойын білдіріп отыруын сұрауы, дәрістің сапалы болуының кепілі. Әрбір қойылған сұрақ, айтылатын жауап мидың сол және оң жақ сыңарларында, дәлірек айтқанда ми қыртысының ең жоғарғы, ассоциативтік бөлімдерінде жүреді.

А.Р. Лурия мидың функционалдік жүйелерін үш топқа бөледі.

1. Сенсорлық - ақпараттарды қабылдау, өңдеу бөлімі, ми қыртысының сенсорлық жүйелері (көру - шүйде аймағы, есту - самай аймағы және тактильдік-жалпы сезімтал, төбе аймағы). Мидың сенсорлық жүйелері орталық Роланд сайының артында орналасқан. Көру аймағы 17,18,19, есту –22,41,42, ал тактильдік –1,2,3,5,7 Бродман аймақтарында орын тепкен. 1-ші сурет).

2. Мидың моторлық (қимыл) аймағы іс әрекетті жоспарлау, жүзеге асуын қадағалау бөлімі. Ми қыртысының Роланд сайының алдында орналасқан –4,6,8 Бродман аймақтары.

3. Мидың модуляциялық жүйесі –сергектігін, белсенділігін қамтамасыз ететін блок. Бұл жүйеге торлы (ретикулярлық) формация және лимбикалық жүйенің бірнеше құрылымдары жатады.

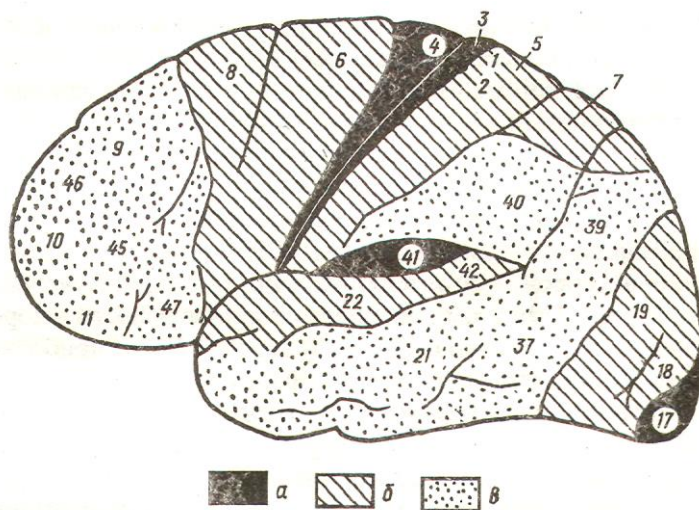
Жоғарғы психикалық процестердің реттелуі, соның ішінде оқып үйренуге, жаттауға, есте сақтауға, сөйлеуге, ойлауға қатысты барлық процестерді ми қыртысының ең жоғарғы бөлімдері – **ассоциативтік** аймақтар арқылы жүреді.

Ми қыртысының ассоциативтік бөлімдері алдыңғы (маңдай) бөлімдері (9,10,11,45,46,47) және артқы (сенсораралық) (21,37,39,40) бөлімдерін қамтиды. Ассоциативтік аймақтар қызметі жағынан мидың барлық құрылымдарымен қатар ағзадағы барлық процестердің үстінен «қарайтын», ең жоғарғы бөлімдері (А.Р.Лурия) [4, 245 б.].

Маңдай бөлімінде іс әрекетті жоспарлау, интеллектуалдік көрсеткіш, қысқа мерзімді ес орналасқан. Зейінді, есті, сананы реттейтін ацетилхолин, дофамин медиаторларының түзілетін жері. Ми қыртысының маңдай бөлігінің төменгі жағында Мейнерт ядролары орналасқан. Олар мидағы ацетилхолиннің мөлшерін айқындап, толықтырып отырады. Ацетилхолин жетіспеген жағдайда адам дер кезінде бір нәрсеге зейінін шоғырландыра алмайды. Сондықтан, оқыту процесінде оқушының көңілін сабақтағы қойылған мәселелерге барынша жинақтау әрбір мұғалімнің міндеті. Шизофрения және тағы да басқа ми ауруларында мидың маңдай бөлігінде дофамин медиаторы жетіспеуі салдарынан ақпаратты қабылдау, өңдеу, есте сақтау процестері бұзылады.

Мидың химиялық заттармен керекті мөлшерде қамтамасыз етілуі оқып үйрену ісінің негізгі кепілі. Мидың химиялық, медиаторлық қалпын бұзбау үшін, сабақты өткізу кезінде, тестілеу кезінде оқушының неғұрлым байсалды болуы, мазасызданбауы қажет. Ұстаздың міндеті оқушыны тестілеу процесіне, не болмаса оқып үйрену кезінде, әрбір оқушының, студенттің жеке индивидуальді психофизиологиялық ерекшеліктерін есепке ала отырып, қойылған тапсырманы нәтижелі, тиімді орындауына жағдай жасау.

Ми қыртысының артқы сенсораралық ассоциативтік бөлімдерінде (21,37,39,40) тұлғаның жеке персональдік қасиеттері, өнерге, білімге, ғылымға деген қабілеттілігі, ғұмыр бойы жиған ұзақ мерзімді есі, көру, есту, сезу арқылы миға енген ақпаратты санаға өткізу сияқты өте күрделі процестерді реттеу орталығы орналасқан.

Сурет. Ми қыртысының Бродман (1909 ж.) жасаған цитоархитектоникалық картасы.

Ми, қазіргі кездегі өте жылдам, секундына миллиондаған операция жасайтын күрделі компьютер іспеттес. Миға сенсорлық жүйелер арқылы енген ақпарат ми қыртысының алдыңғы ассоциативтік аумағында (маңдай) қабылданып, өңделіп болған соң, дер кезінде, уақытында сақталу орнына жіберілмесе (артқы сенсораралық ассоциативтік бөлім), ақпарат тез арада өшеді.

Мидағы ұзақ мерзімді есте сақталатын файлдарды қорғау –гиппокамптың міндеті. Ол миға енген барлық ақпаратты маңыздылығына қарай іріктейді, талдайды, ағзаға маңыздылығы төмен ақпаратты өшіреді.

Лимбикалық жүйенің негізгі құрылымдарының (таламус, гипоталамус, бадамша, белдеулік иірім) қызметі қабылданған ақпаратты эмоциональді түрлендіру болса, гиппокамптың міндеті «Мен» деген файлдағы адамның жеке дара индивидуальдік қасиеттерін сақтау.

Адам ағзасы үшін мәнсіз ақпаратқа оқу процесіндегі дәрісбаян, өткен сабақтың тақырыбы, мұғалімнің айтқан тұжырымдары болуы мүмкін. Оқылған нәрсе, айтылған ой диалог түрінде бірнеше қайталанған кезде ғана мидың жоғарғы бөлімдеріндегі ақпараттың қалдырған ізі (энграммасы) айқын, кең көлемде таралып, сақталу аймақтарына өткізіледі. Сондықтан, мұғалімдерге сабақты түсіндіру кезінде алдымен оқушылардың түйсігіне таныс ақпараттан бастап, бірте бірте күрделендіре түсіп, бірнеше рет қайталап, тақырыпты әртүрлі деңгейде түсіндірген абзал.

Оқыту процесі белгілі бір нәтижеге бағытталған соң, білім беру мазмұнының объектісі бұрынғы *оқу материалының құрамы мен көлемінің орнына ендіоқыту нәтижелері* деген ұғым енгізілген. Осыған орай, оқыту процесін көпдеңгейлі психологиялық жүйе ретінде қабылдасақ, «оқытушы» өзінің ғылыми шығармашылық деңгейін шыңдауға, «оқушы» білімге деген құштарлығын ұлғайтуға мүдделі. Ал осылардың арасындағы қарым қатынастарды құзырлы мекемелер заң актілері, әдіснамалық нұсқалар ж.т.б арқылы реттеп отыруы тиіс.

Сонымен, С.М.Жақыповтың идеяларына сай нәтижеге бағытталған білім беру жүйесі осы аталған оқыту процесінің негізгі компоненттерінің жұмыла, біріге, ортақ мүддеге қызмет еткенде ғана нәтижелі болатынын көрсетіп отыр.

Әдебиеттер

1. Жарикбаев К.Б. Коротко о докторских исследованиях психологов Казахстана // Материалы 1-го Тажибаевского чтения. X выпуск. Алматы, 2001, С.3-8.
2. Джакупов С.М. Психологическая структура процесса обучения. Алматы, «Қазақ университеті», 2004, 312 с.
3. Леутин В.П., Николаев Е.И. Функциональная асимметрия мозга: мифы и действительность. СПб. Речь. 2018, 313 с.
4. Лурия А.Р. Основы нейропсихологии. М., 1973.

ИСТОРИЯ СОЗДАНИЯ ИНСТИТУТА ПСИХОЛОГИИ РАН

Логина Н. А.

Санкт-Петербургский государственный университет, г.Санкт-Петербург, Россия

РҒА психология институты ғылыми ойдың, Ресейдегі барлық ғылыми психологиялық қауымдастықтың қызметін үйлестірудің негізгі орталығы болып табылады. Психология институтының қалыптасуы кеңес қоғамында "еру" жағдайында болды. Психологияға адам туралы ғылым, өндірістегі адам факторы, космонавтика, армия, Денсаулық сақтау және білім беру жүйесі ретінде қоғамдық сұраныс пайда болды. Жаңа институттың өміршендігі үшін интеграциялық әдістеме қажет болды. Оны институт директоры Б. Ф. ұсынды. Ломов-жас кәсіби психолог, Ленинград психологиялық мектебінің тәрбиеленушісі Б. Г. Ананьев. Әдістеме отандық психологияның, философияның және жаратылыстану ғылымдарының жетістіктеріне сүйене отырып, жүйелілік принципінің айналасында құрылды.

Түйін сөздер: Ресей-КСРО психологиясының тарихы, РҒА психология институты, Б. Ф. Ломовтың жүйелілік принципі. Идеологиялық алғышарттар, институционалдық прототиптер, психологияға практикалық сұраныс, инженерлік және әлеуметтік психология.

Институт психологии РАН является главным центром научной мысли, координации деятельности профессионального всего научного психологического сообщества в России. Становление Института психологии происходило в условиях «оттепели» в советском обществе. Появился общественный запрос на психологию как науку о человеке, человеческом факторе на производстве, в космонавтике, армии, а также в системе здравоохранения и образования. Для жизнеспособности нового института была необходима интегрирующая

методология. Ее выдвинул директор Института Б.Ф. Ломов – молодой профессиональный психолог, воспитанник Ленинградской психологической школы Б.Г. Ананьева. Методология была выстроена вокруг принципа системности с опорой на достижения отечественной психологии, философии и естествознания.

Ключевые слова: История психологии в России-СССР, Институт психологии РАН, принцип системности Б.Ф.Ломова. Идейные предпосылки, институциональные прототипы Института, практический запрос на психологию, инженерная и социальная психология.

The Institute of Psychology of the Russian Academy of Sciences is the main center of scientific psychological thought and professional activities coordination of psychologists in Russia. The formation of the Institute of Psychology took place during the “thaw” in Soviet society. There was a public demand for psychology as a science about human, the human factor in industry, astronautics, the army, as well as in the healthcare and education systems. An integrating methodology was necessary for the viability of the new institution. It was nominated by the director of the Institute B.F. Lomov. He was a young professional psychologist, a graduate of the Leningrad psychological school by B.G. Ananyev. The methodology was built around the principle of the consistency and relying on the achievements of Russian psychology, philosophy and natural science.

Keywords: History of psychology in Russia-USSR, Institute of Psychology of the Russian Academy of Sciences, B.F.Lomov's principle of consistency. Ideological prerequisites, institutional prototypes of the Institute, practical request for psychology, engineering and social psychology.

Институт психологии Российской академии наук (ИП РАН) отметил свое 50-летие в 2022 г. Появление психологии в Академии наук – знак зрелости психологической науки и ее признания в обществе. Он стал возможен по причине его исторической своевременности и необходимости.

Значимость психологии посредством психологического просвещения и пропаганды психологов была донесена до руководства страны в связи с программой коммунистической партии, провозгласившей направленность политики государства на благо человека.

Руководителей трудовых коллективов удалось заинтересовать человеческим фактором производительности труда, вопросами формирования трудовых коллективов, стилей управления, мотивации трудящихся. В 1960-х гг. психологи расширили поле своей практической деятельности в индустриальном секторе экономики, в космонавтике, авиации, медицине и, конечно, в системе образования.

Практическая польза психологии сыграла главную роль в принятии положительного решения о создании Института психологии в Академии наук, при том, что в Академии доминировали представители естествознания и математики, а президентом был академик, математик М.В. Келдыш.

Значительной вехой на пути к ИП РАН стал XVIII международный психологический конгресс в Москве 1966 г. В процессе подготовки к этому конгрессу была создана рабочая группа, куда входил и будущий директор Института психологии Б.Ф. Ломов. Эта группа продолжила свою деятельность и после завершения конгресса. В итоге многих усилий психологов был подготовлен план-проект создания академического Института психологии. В обсуждении, написании и продвижении этого проекта участвовало много людей, как психологов, так и представителей других областей знания. От В.М. Бехтерева, Б.Г. Ананьева, В.Н. Мясищева Б.Ф. Ломов и его коллективы унаследовали и развивали принцип единства теории, эксперимента и практики. Практика выступает источником идей для ученых, двигателем научного прогресса.

В 1960-х годах психологи сотрудничали с Центром подготовки космонавтов, изучали трудовую деятельность в тяжелых условиях авиационных и космических полетов, плавания на подводных лодках. Большую поддержку психологам оказывал один из первых космонавтов, Герой Советского Союза, к тому же кандидат психологических наук Георгий Тимофеевич Береговой, Много для практики и потому для утверждения Института дали социальные психологи, имея опыт практической психологической работы в трудовых производственных коллективах. В этой сфере руководители коллективов трудящихся проявили интерес к

вопросам трудовой мотивации работников, отношений в коллективе, стиля руководства, методам воспитания работников разного возраста и повышения производительности труда.

Институт психологии имеет глубокие концептуальные корни и исторические прототипы. Ученым в СССР приходилось бороться за свою науку. В 1920-1930-е в период ускоренной и силовой марксизации, в 1936 после разгрома педологии, в 1950-е после Павловской сессии, на которой психологию пытались подменить физиологией высшей нервной деятельности.

Создатели Института психологии РАН опирались на достижения предшественников и институциональные прототипы. Так, в первое-второе десятилетие XX века по инициативе и под руководством В.М. Бехтерева в Петербурге был создан Психоневрологический институт, (предполагалось как вариант и другое название Институт психологии) (1907), Институт мозга и психической деятельности (1918).

В Москве под руководством Г.И. Челпанова был создан Институт психологии при МГУ (1914).

В период 1945–1947 гг. в Институте философии АН СССР появился сектор психологии, который создал и возглавил член-корреспондент АН СССР авторитетный философ и психолог Сергей Леонидович Рубинштейн. Он предвидел на базе этого сектора создание Института психологии в Академии наук. Но в годы сталинских кампаний борьбы с космополитизмом и после Павловской сессии план Рубинштейна не имел шансов на осуществление. Рубинштейна сместили с руководящих постов и подвергли остракизму [1].

Создание ИП РАН — это не одномоментный акт, а процесс принятия решения на уровне АН СССР и Правительства. В документах Академии и правительства содержались основополагающие установки для Института. Наибольшее внимание Институту следовало уделять двум направлениям — инженерной и социальной психологии. В этом же постановлении № 1079 директором Института назначается Б.Ф. Ломов, однако утверждается он в должности на общем собрании Академии наук СССР от 1 марта 1972 г. Эту дату и следует считать датой открытия Института психологии в Академии наук [2].

Итак, главным действующим лицом в истории становления Института суждено было стать сорокапятилетнему доктору психологических наук Борису Федоровичу Ломову, представителю новой, послевоенной генерации психологов, создателю и лидеру инженерной психологии. Он был, к тому же член КПСС, имел опыт руководящей работы, заведовал лабораторией инженерной психологии НИИ комплексных социальных исследований Ленинградского университета (ныне СПбГУ).

Борис Федорович Ломов выпускник отделения психологии ЛГУ. От своего непосредственного учителя, научного руководителя Б.Г. Ананьева Ломов перенял идеи антропологизма, комплексного подхода и системности, присущего Петербургской школе, основы которой заложены Бехтеревым и развиты Ананьевым [3, 4].

Развитие психологии всегда было тесно связано с развитием философии. Наиболее влиятельными методологами психологии во время становления Института психологии Академии наук были классики марксизма. Но были и советские философы, системологи.

Весьма значительный вклад в становление Института внесли воспитанники С.Л. Рубинштейна, который был не только психологом, но и философом. Влияние научного наследия С.Л. Рубинштейна усилилось после перехода сектора психологии Института философии в новый Институт психологии. Заведовала сектором психологии после кончины Сергея Леонидовича доктор философских наук Е.В. Шорохова. Примечательно, что она, как и Ломов была выпускницей отделения психологии ЛГУ, ученицей Б.Г. Ананьева. В Институте психологии она стала заместителем директора наряду с В.Д. Небылицыным. В Институт перешли также бывшие сотрудники сектора психологии Института философии К.А. Абульханова, Л.И. Анцыферова, А.В. Брушлинский и другие.

Определение главных принципов и направлений работы Института происходило путем интеграции философско-психологической теории С. Л. Рубинштейна, деятельностной теории

А. Н. Леонтьева, антропологической психологии Б.Г. Ананьева, теории установки Д.Н. Узнадзе и отношений личности В.Н. Мясищева, а также других достижений в психологической науке. Системный подход к психологии, разрабатываемый Б. Ф. Ломовым и его коллегами соответствовал этой интеграции. Ученые с разными методологическими и теоретическими предпочтениями имели возможность взаимодействия на общей платформе системного подхода. В то время немаловажную роль в оформлении системного подхода и принципа системности сыграла книга философа В.П. Кузьмина «Принцип системности в теории и методологии К. Маркса» [5]. Кузьмин учился на философском отделении ЛГУ примерно в те же годы, когда начинал свой научный путь Б.Ф. Ломов. В этом биографическом факте есть дополнительный источник успеха в деле создания Института психологии. Философ В.П. Кузьмин в пору становления Института психологии был уже довольно крупным партийным функционером и, как можно предполагать, понимал значимость деятельности своего однокашника Ломова и поддерживал его усилия по созданию Института психологии.

Свой вклад в системную методологию психологии внесли и биологи. Так, физиолог П.К. Анохин, создатель теории функциональных систем, считал, что психика - системное свойство организации физиологических процессов. Системной, по сути, была теория доминанты физиолога А.А. Ухтомского.

Среди психологов XX века Бехтерев и Ананьев были принципиальными сторонниками комплексного, а вместе с тем и системного подхода к человеку [5]. Их исследовательская и организаторская деятельность реализовала этот подход и была нацелена на воссоздание картины человека в целом. «Предпосылкой формирования принципов системности выступал принятый и последовательно реализуемый в работах Ломова антропологический подход, рассматривающий человека как основной объект психологического исследования, интегрирующий в себе биологическое, социальное и психическое [добавим также духовное – К.А. и В.К.]» [6, с.23].

Системность - атрибут научного познания. Научное познание стремится к созданию целого. Смысл науки и есть в том, чтобы из множества фактов, частных знаний выстроит научную картину человека и мира. Б.Ф. Ломов обобщил и развил все, что было наработано в науке относительно принципа системности в своей книге «Методологические и теоретические проблемы психологии» [7]. Эта книга стала событием в советской психологии. Она не устарела и по сей день.

В науке уже разработано не малое количество принципов и подходов. При этом научные институты и каждый отдельный крупный ученый имеют свой *методологический профиль*. В сообществе психологов научные школы ассоциируются с главными для них методологическими идеями, или принципами. Школа Л.С. Выготского – с принципом культурно-исторической детерминации; принцип деятельности ассоциируется прежде всего со школой А.Н. Леонтьева, школа Рубинштейна – с принципом субъекта и деятельности, школа Б.Г. Ананьева – с принципами антропологизма и комплексного подход [4].

В Институте психологии РАН принцип системности и соответственно системный подход стали доминирующими. Это послужило единению института, сотрудничеству людей с разными научными биографиями, налаживанию деловых связей со смежными науками.

После рано ушедшего от нас Б.Ф. Ломова (1927-1989) методологический профиль Института психологии несколько изменился. Новый директор Андрей Владимирович Брушлинский, ученик Рубинштейна, выдвинул на первый план принцип субъекта, разработанном С.Л. Рубинштейном. Этот принцип несколько не противоречит системности. Он по сути совпадает с антропологическим принципом, который был присущ Б.Г. Ананьеву и Б.Ф. Ломову. (Антропологическая идея состояла в том, что человек – система, на вершине которой находится сознание. Как не раз говорил и писал Ананьев, «сознание и поведение – эффект целого»).

В XXI веке новые руководители Института психологии РАН А.Л. Журавлев, Д.В. Ушаков приняли на себя ответственность за обновление стратегии развития Института и психологической науки в целом. Заявлены новые и развиваются прежние методологические принципы. Они представлены в новейших трудах ИП РАН: системности, эволюционности, междисциплинарности, субъектности, контекстуальности, антиципации, мультидетерминации наряду с ранее утвердившимися принципами единства сознания и деятельности (в современном виде - единства бытия и сознания), развития, субъекта. Методологическая работа продолжается и не только в Институте психологии РАН. Свой вклад вносят психологи других научных центров Петербурга, Ярославля, Саратова, Самары, Перми, Иркутска...

Интеграция знаний, новых достижений психологической науки и психологического сообщества важная функция ИП РАН. В этом плане возникает вопрос о масштабах интеграции. Она происходит внутри научных коллективов, научных школ, внутри отечественной психологии, в советское время в масштабе социалистических стран, более того в масштабе мировой психологии. Такая нацеленность необходима для сотрудничества с мировой наукой, для взаимообогащения идеями и достижениями в теории, методах, практике.

Связующими звеньями отечественной с мировой психологией являются, помимо прочего, труды историков психологии. Они изучают, критически анализируют, сравнивают достижения ученых в зарубежных странах и в родной стране. В международной интеграции положительную роль сыграли труды сотрудников ИП РАН К.А. Абульхановой, Л.И. Анцыферовой о выдающихся зарубежных психологах и их достижениях (А. Валлон, Ж. Пиаже, Г. Томэ), М.Г. Ярошевского, особенно его книга и статьи о И.М. Сеченове как мировом явлении. Историко-научные исследования нацелены, помимо прочего, на продвижение российской психологии в лице ее лучших представителей В.М. Бехтерева, Л.С. Выготского, И.П. Павлова, С.Л. Рубинштейна и других в мировое научное пространство.

Литература

1. Абульханова К.А. Славская А.Н. Предисловие //Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. Человек и мир. СПб: Питер, 2003. С. 6-33.
2. Белополюский В.И., Журавлев А.Л., Костригин А.А. // История организации и начало деятельности Института психологии АН СССР в документах и воспоминаниях современников // Психологический журнал. 2020. Т. 41. № 5. С. 97– 107.
3. Логинова Н.А. Комплексный подход в психологических школах В.М. Бехтерева и Б.Г. Ананьева. СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2005.
4. Логинова Н.А. Антропологическая психология Бориса Ананьева. М.: Изд-во «Институт психологии РАН». 2016.
5. Кузьмин В.П. Принцип системности в теории и методологии К. Маркса. 2-е изд. М.: Политиздат, 1980.
6. Абульханова К.А., Кольцова В.А. Интеграция методологических принципов психологии на рубеже веков // Институт психологии Российской академии наук. Человек и мир. 2017. № 1. Том 1. С. 6-52.
7. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. М.: Наука, 1984.

ҚЫЛМЫСТЫҢ ВИКТИМОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Акажанова А. Т.

Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университеті, Алматы, Қазақстан

Мақалада виктимология ғылымының пайда болуы, дамуы, маңыздылығы және бағыттылығы баяндалған. Виктимология ғылымының дамуына үлес қосқан зерттеушілердің, заңгерлердің еңбектері, жәбірленушінің виктимді мінез-құлық мәселесін сипаттайтын дерекнамалар, құқық нормалары, аңыздар орын алған. Жәбірленушінің рөлі, қылмыскермен өзара қарым-қатынасы, қылмыс құрбанына айналуындағы мінез-құлық сипатталған және қылмыстық әрекетке баратын жасөспірімдердің виктимділік мінез-құлық сипатталған.

Түйін сөздер: виктимология, ғылым, криминалдық виктимология, қылмыскер, жәбірленуші, тұлғааралық байланыстар, қарым-қатынас, жасөспірім, виктимділік, криминогенді жағдайлар.

В статье описывается возникновение, развитие, важность науки виктимологии, направления ее развития. Описана роль потерпевшего, поведение жертвы преступления, его взаимоотношение с преступником, описано виктимное поведение подростков, занимающихся преступной деятельностью.

Ключевые слова: виктимология, криминальная виктимология, преступник, потерпевший, межличностные отношения, молодежь, виктимность, криминогенные условия.

The article describes the emergence, development, importance of the science of victimology, and the directions of its development. The role of the victim, the behavior of the crime victim, his relationship with the criminal are described, and the victim behavior of teenagers involved in criminal activities is described.

Keywords: victimology, criminal victimology, criminal, victim, interpersonal relationships, youth, victimization, criminogenic conditions.

Бүгінгі күні жәбірленуші мәселесі әр түрлі ғылым аймағында байқалынып, оның сан түрлі көріністері ғалымдардың арасында қызығушылық білдіріп отыр: криминалистика, психология, социология, девиантология, педагогика, медицина, жас ерекшелік психология, практикалық психология, төтенше жағдайлардағы психология т.с.с.

Соңғы жылдары криминологиялық және психологиялық зерттеулерде қылмысты ашу мен тергеуде қылмыс құрбанының (жәбірленушінің) рөліне баса назар аударыла басталды. Виктимология, криминологияның маңызды бағыттарының бірі ретінде, зардап шегушінің жеке тұлғасын, оның таныстарын, қылмыскермен өзара қарым-қатынасын, қылмыскерді айыптау жағдайындағы жәбірленушінің мінез-құлықындағы ерекшеліктерін зерттейді. Виктимологиялық зерттеулерде қылмыс генезисіндегі жәбірленушінің рөлі, оның қылмыскермен тұлғааралық байланыстары мен қарым-қатынастары маңызды орын алады.

Виктимология өз алдына жеке ғылым ретінде тек 1947 жылдан кейін ғана пайда болды (Л.В. Франк). Виктимология сөзбе – сөз мағынада "құрбан, жәбірленуші туралы ілім" дегенді [латын тілінің *viktima* – құрбан, грек тілінің *Logos* – ілім сөздерінен шыққан] білдіреді [1]. Жәбірленуші тұлғасын зерттеумен айналысатын ғылым виктимология деп аталады. Тарырақ мағынада, виктимология, немесе криминалдық виктимология – қылмыстық жағдайдағы жәбірленушіні зерттеу деп түсіну қажет.

Жәбірленуші болушылық немесе құрбандық – бұл адамды қылмыс құрбанына айналуға бейім ететін физикалық, психикалық және әлеуметтік ерекшеліктер мен белгілер. Виктимизация – жәбірленуші (құрбан) болушылықты игерудегі үдеріс.

Қылмыс жасау механизміндегі жәбірленушінің рөлі жаңа емес, көне дәуірден бастап, бұл ұғым көптеген заң және әдеби ескерткіштер мен басқа да дереккөздерде көрініс тапқан. Мысалы, Афиналық шешен және көрнекті саяси қайраткер Демосфен (біздің дәуірге дейінгі 384–322 жылдар) өлтіру ісі бойынша сотта сөйлеген сөзінде былай деген: "Иә, менің ойымша, ең басында осы істер туралы құқықтық нұсқауларды бекіткен төрешілер, адамдар ең алдымен жалпы өлтіруді рұқсат етілмейтін іс деп есептеу немесе кейбір жағдайда оны әділ деп мойындау қажет деген сұрақпен айналысқан; бірақ, мына оқиғаны есекере отырып, Орест анасын өлтіргендігі үшін айыпты деп мойындалғанымен, оны құдайлар сотында бәрібір

ақтады, олар кейде өлтіру әділ іс болады деген тұжырымға келді..." [2, 88]. Осы аңыздағы зардап шегушінің кінәсі айыпталушының жауапкершілігін жеңілдетеді немесе жояды, қылмыскердің заңсыз әрекеті жәбірленушінің мінез-құлқынан туындайды деген идея орын алады. Сонымен қатар, бұл жерде "қылмыскер-жәбірленуші", "жәбірленуші – қылмыскер" жай-күйінің динамикалары айқын байқалады. Мұндағы сипатталған өлтіру жағдайы ең жақын туысқандардың арасындағы қарым-қатынастардан туындаған. Мәтіннің мазмұны бойынша әкесі өзінің туған қызын құрбандыққа шалады..., әйелі күйеуін өлтіреді..., ал ұлдары Орест өзінің ақ сүт беріп өсірген анасын құрбан етеді.

Виктимогенді жағдайды түсіндіруде Л.В. Франк «Виктимология и виктимность» атты еңбегінде Авелді ағасы Каинның өлтіруі туралы жалпыға танымал інжілдік аңызда "үлгіленген" ["Инжіл аңыздары"– М., 1968, 21 бет]. Аталмыш аңызда жәбірленушінің өзі қылмыстың жасалуына себепкер болады, ол бұл істі өз қалауынсыз, әртүрлі әрекетімен, белгілі бір жағдайда, ағасының қызғанышын тудырады, қызғанышқа бой алдырған ағасы өзінің ең жолы болғыш "бәсекелесін" өлтіруге шешім қабылдайды. Авель ағасы Каинның тұнжыраңқы көңіл күйін байқайды, төніп келе жатқан қауіпті сезінеді, ағасының алдында қандай да бір кінәсінің бар екенін сезінгенімен, өлім қақпанына оңай түседі. Жәбірленушінің жоғарыда сиппатылған көңіл-күйі "Авель синдромы" деп аталады [2, 89].

Тек әдеби дереккөздерде ғана емес, заң саласындағы дерекнамаларда да, жәбірленушіге тікелей қатысты нормалар бар. Бірінші кезекте олар қанды кек алу, өзін-өзі қорғау, зиянның орынын толтыру секілді типтік құбылыстарды қамтиды.

Заманауи ғалымдардың пайымдауынша, виктимология келесі ғылыми бағыттарды толықтырады:

- криминалдық виктимология немесе криминологиялық виктимология (қылмыс құрбандарын зерттейтін сала);
- зақымдық виктимология – әртүрлі зақымдықтарды зерттейтін сала;
- психиатриялық виктимология – психикалық ауытқығандардың қылмысқа қосқан үлестерін ескеру арқылы зерттейтін сала;
- аппатылық, экологиялық және табиғи зілзала виктимологиясы;
- техникалық қауіпсіздік виктимологиясы (еңбек қауіпсіздігін, өрт қауіпсіздігін т.б. түрдегі виктимдік мінез-құлықты зерттейтін сала);
- саяси жүйе виктимологиясы;
- жәбірленушілердің қауіпсіздігін қамтамасыз етудің бағдарламалары мен шараларын ұйымдастыру саласы т.б. [3, 52-53] .

Жәбірленушінің сұлбасына, заң бұзушылықтың орын алуындағы оның рөліне, жәбірленушінің кінәсі мәселесіне баса назар аударған римдік құқық нормалары ерекше қызығушылық тудырады. XII кестелер заңдарында былай жазылған: "Егер дене мүшесі зақымдалса және жәбірленушімен татуласпаған болса, онда оған да дәл сондай зақым келтіріледі" (ҮІІІ кесте, 2 п.). Римдік құқық жәбірленушіден де, заң бұзушыдан да қамқоршылықтың жоғары деңгейін талап етті.

Қылмыстың жәбірленушілік жақтары бірнеше көрнекті жазушылардың туындыларында да анық көрініс тапқан: Ф.М. Достоевскийдің "Қылмыс және жаза», Ағайынды Карамазовтар", Ф.Верфельдің "Өлтіруші емес, құрбан кінәлі", Л.Франктің "Себеп", Т.Драйзердің "Американдық қасырет" және т.б. виктимологиялық тақырыптағы еңбектер [2, 90] .

XIX ғасырдың соңында – XX ғасырдың басында құрбан тақырыбы әдебиетшілердің ғана емес, заңгерлердің, психологтардың және криминологтардың шығармаларында айқын көрініс тапты. Виктимология ғылымының пайда болуын неміс ғалымы Ганс фон Хентингтің есімімен байланыстырылады ("Преступник и его жертва", 1948). Кейінен жәбірленуші тақырыбын жалғастырғандар Ф.Т.Джас ("Убийство и его мотивы"), М.Е.Вольфганг ("Типы убийств), Менашем Амир ("Типы изнасилований") т.б. Бұл еңбектердің негізгі мазмұнына байланысты:

алаяқтық, қарақшылық шабуылдар, азаптау, бұзақылық, зорлық-зомбылық және тағы да басқадай қылмыстардың виктимологиялық аспектілері ғалымдардың назарын өзіне аудартты [2, 126].

Ресейлік ғалымдар (Л.Ф. Франк, Д.В. Ривман, Ю.М. Антонян, А.П. Дьяченко, В.П. Коновалов, И. Малкина-Пых және басқалар) жәберленуші болушылықтың себептеріне және оның бағыттарына ерекше көңіл аударып, бірнеше еңбектерді жарыққа шығарды. Виктимологияның ақсақалы аталған Лев Вольфович Франк "Виктимология и виктимность" (1972) атты ғылыми монографиясын жариялады. Л.В.Франктің ойынша, адамның мінез-құлқы қылмыстық қана болмайды, сонымен қатар оны жәбірленуші болуына алып келеді [4, 127].

Жәбірленуші болудың деңгейлері мен мотивтері:

1.*Жоғары сипаттағы жәбірленуші*. Мысалы, зорлық-зомбылық қылмыс түрлері көбінесе девиантты ортада орын алады. Бұндай қылмыстардың мотивтері – пайда күнемдік, бұзақылық, кек алу, және т.б. болуы мүмкін, барлық жағдайда да олар тұлғааралық қарым-қатынастың ерекшеліктеріне байланысты. Құрбан болудың қауіпін арттырады: маскүнемдік, нашақорлық, жезөкшелік, гомосексуализм, заңсыз сауда, қылмыстық ұжымның мүшесі болуы және т.б.

2.*Тым көтеріңкі сипаттағы жәбірленуші* – оның әлеуметтік статусындағы қауіп-қатері барлар: заң қызметкерлері, күзетші, бизнесмен, бақылаушы және т.б. кәсіптеріне байланысты адамдар, өздерінің мінез-құлық ерекшеліктерімен қылмыскердің назарын аударуға қабілетті, сонымен қатар бұл тізімге психикалық ауруларға шалдыққан және психопатологиялық ауытқулары бар адамдар жатады.

3.*Қауіптілігі азнаулақты сипаттағы жәбірленуші* – қарапайым, қалыпты және тәуекелдік жағдайда өмір сүретіндер, олардың жекелік мінез-құлқында жоғары және тым дәрежелі ерекшелік байқалмайды.

4.Эвентуалды (кездейсоқ) жәбірленуші. Олар – лаңкестік әрекеттің, өлтіру немесе денсаулығына ерекше қауіпті әдіс-тәсілдер қолдану арқылы ауыр зиян келтірудің құрбандары. Мұндай әрекеттердің салдарынан көп жағдайларда үшінші адамдар зардап шегеді [5, 89-105].

Тұлғаның әлеуметтік-демографиялық мінездеме көрсеткішінің бірі – ол оның жас ерекшелігі. Бұл кезеңде жасөспірімге тән физиологиялық, физикалық және психикалық қалып өзгеріске ұшырайды. И. Малкина-Пых бұл жағдайды келесідей түсіндіреді: «Қылмыскерлер және қылмыстық жәбірленушілердің негізгі санын кәмелет жасына толмағандар құрайды. Бұл жас аралығында жасөспірім көптеген қиын мәселелерді шешуге мәжбүр: бейтаныс биологиялық өзгеріс процестері, тұлғаның өнегелі қалыптасуы, үлкендердің қамқорлық бағалауынан бас тарту, мамандық тандау, өзімен жасты қыз-жігіттермен қарым-қатынас орнату т.с.с.» [6, 142].

Кәмелет жасына толмағандардың виктимді мінез-құлқы көбіне олардың аңқаулығына, сенімшілдігіне, жеңіл түрдегі иландылыққа, ішімдікпен анаша қолдану жағдайына, құбылмалы тез өзгеріске түсетін жағдайдағы реакцияларға, қозу процесінің тежеу процесінен басымдылығынан, ал кей кезде жасөспірімнің дене бітімінің нәзіктілігіне де байланысты болады. Жасөспірім кезеңдегі құқық бұзушылар мен олардың келешектегі жәбірленушілері біршама ұзақ уақыт бойы олармен қандай да бір байланыстарда болады және небір жағдайларда жәбірленуші қылмыстық әрекеттердің дамуындағы белсенді элементіне айналады. Зорлық-зомбылық, сексуалдық зорлауға тап болған жәбірленуші қыздар көбінесе қылмыскерлермен қарым-қатынаста алдын ала болғандар болып шығады.

Ең қауіпті және кең өріс алған қылмыстың түрі – зорлау. Жыныстық қылмыс (КР ҚК, 120, 121, 122, 124-баптар) адам өмірінің интимдік сферасын құрайды. Мұнда көбіне жәбірленуші болатындар – әйелдер, кәмелет жасына толмаған жасөспірімдер. Зорланғандарды екі топқа бөлуге болады:

1-ші – кімнің мінез-құлқы қылмыстық әрекеттің басталуына түрткі болып, мүмкіндік туғызды;

2-ші – кімнің мінез-құлқы зорлауға ешқандай мүмкіндік туғызбады (нейтралды бейтарап). Криминолог-зерттеушілердің тұжырымдамалары бойынша, жәбірленушілердің 83,1% – қарсыласуға қабілетті, ал 16,9% – ғана қылмыскерге қарсы әрекет жасай алмағандар (физикалық әлсіздік, психикалық ауытқы, сананың кемістігі, дәрменсіздік).

Сонымен қатар, мұндай әрекеттен қулық көрсетіп қашып құтылатындар да кездеседі. Көбіне әйелдер мен қыздардың ішімдік ішкен күйі, жеңілтек мінез-құлқы (бейтаныс адаммен оңаша қалу және оның көздеген мақсатын, ниет-пиғылын дұрыс түсінбеу), оларды жәбірленуші болуына ықпалдасады. Топтық зорлауда адамдарда қарсылық көрсету мүмкіндігі жоқтың қасы.

Социолог, профессор А.Г. Харчева «Үй, пәтер тек қана қабырғаны күзетпейді, ол сондай-ақ ұят, сыпайылық сезімдермен бірге отбасылық абыройдың тиімділігінің психологиялық күші». Мұндай қылмыс түрін криминологтар өзінше сипаттайды:

а) әйелдердің еріксіз жыныстық қатынасқа түсуі (зорлық, интимділік байланысқа мәжбүрлеу);

б) кәмелет жасына толмағандардың жылдам дамуы (акселерация);

в) жыныстық қатынасқа жағдай тудыру сәттері.

Қылмыстық әрекетті арандатуға немесе оны жасауға жол ашу әдепсіз мінез-құлқы пен жүгенсіз әрекеттер, спирттік ішімдіктерді бірге пайдалану, сондай-ақ, жәбірленушінің жыныстық қатынасқа ашық екендігі туралы алдын ала құлағдар болуы жәрдемдеседі. Жәбірленушінің жүгенсіз мінез-құлқы белсенді және енжар, яғни, субъектінің жыныстық ниеттеріне белсенді түрде қарсы тұруға жеткіліксіз болуы да мүмкін. Мысалы, Алматы қалалық сот істері тәжірибесінен: Айыпталушы Н. кәмелеттік жасқа толмаған Б. азаматшасымен көшеде танысып, оны үйіне дейін шығарып салуды сұраған. Жол-жөнекей оны баққа алып барып, сол жерде онымен жыныстық қатынасқа түскен. Содан соң оны өз үйіне алып келіп тағы да жыныстық жақындыққа мәжбүрлеген. Жәбірленуші Б.-ның Н.-дан қашып кетуге мүмкіндігі болған, бірақ ондай жағдайды қыз пайдаланбады. Тек қана келесі күні анасының қысымымен ол құқық қорғау органдарына арыз түсірген. Тергеу кезінде анықталды: жәбірленушінің үлгерімі төмен оқушы екендігі, бір сыныптан екіншісіне өте алмағандықтан жылдан-жылға қалдырылып отырған, сабақтарды жиі босатқан, ешқандай жағымды іс-әрекеттерге әуестенбеген. Өзінің бар бос уақытын көшеде, бақта өткізіп, күмәнді бейтаныс адамдармен танысуға бейімделген. Жәбірленуші тарапынан енжарлықтың болуы – жыныстық байланысқа түсуге рұқсат екендігі зорлаушыны қателесуге алып келеді, оның бойындағы ниеті жәбірленушінің жеңіл ойлы мінез-құлқымен сәйкес келеді деген сенімділік туындайды. Жастардың айтарлықтай бөлігінің бірі таныстығы кездейсоқ және талғамсыз болып келеді. Соңғы жылдарда автокөліктердің жаңа маркаларының пайда болуына орай «желмен жарысып қыдыру» мүмкіндігі туды. Мұндай қызығушылық бейтаныс адаммен оңаша қалуға, бірге ішімдік ішуге, зорлау мүмкіндігін туғызатын жағдайлардың орын алуына алып келді. Г.П. Лупарев өзінің «Преступление и его жертва» («Қылмыс және оның жәбірленушісі» деген еңбегінде «зорлау қылмысының үштен бірі, дәл осы кесте бойынша жасалады», – деп көрсетеді [2, 95-96].

Қазіргі кезде виктимология ғылымы терең және жан-жақты зерттелінуін қажет етеді, оның ішінде жас ерекшеліктеріне байланысты кәмелет жасына толмағандардың «жәбірленушіге» айналатындарын ескере келе, олармен ғылыми тұрғыдағы ұйымдастырылған алдын алу шараларын жүргізген жөн.

Біздің № 11 кәмелет жасына толмағандарға арналған мемлекеттік жабық мекемедегі зерттеулеріміздің нәтижесі бойынша байқағанымыз, қылмыстың орын алуы сотталғандар мен жәбірленушінің араларындағы көп мезгілге созылған дай-дамайлы қарым-қатынастар (туыс-туғандар, өгей әке немесе өгей шеше, дос-жоран т.с.с.). Осы орайда, виктимологиялық

шараларды ұйымдастырудың негізінде – қоғамға қауыпты әрекеттердің алдын алу, бағдарлау, түрлі педагогикалық-психологиялық тұрғыда әдіс-тәсілдерді тиімді қолдана білу.

Әдебиеттер

1. Франк Л.В. Виктимология и виктимность. – Душанбе: тадж.ун-т, 1972. – 114 с.
2. Акажанова А.Т. Девиантология. Оқу құралы. 2-ші шығарылым, толықтырылған. – Алматы: ТОО Лантар Трейд, 2021. – 282 б.
3. Акажанова А.Т. Юридическая психология: Учебное пособие. – Алматы: NURPRESS, 2013. – 192 с.
4. Акажанова А.Т. Заң психологиясы: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 366 бет.
5. Ривман Д.В. Криминальная виктимология. Учебники для вузов. – СПб.: Питер, 2002. – 304.
6. Малкина-Пых. Учебное пособие. Виктимология. Психология поведения жертвы. – Россия: Питер, 2016. – 832 с.

1-бөлім.

Әлемдік және отандық психологияның даму тарихы мен тенденциялары.

Профессор С. М. Жақыповтың ғылыми идеялары мен психологиялық қызметі

Раздел 1.

История и тенденции развития мировой и отечественной психологии.

Научные идеи и психологическая деятельность профессора С.М. Джакупова

Section 1.

History and trends in the development of world and domestic psychology.

Scientific ideas and psychological activities of Professor S.M. Dzhakupov

ПРОФЕССОР С.М. ЖАҚЫПОВТЫҢ ҒЫЛЫМИ ИДЕЯЛАРЫ МЕН ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ

Тойгулов М.М.

Жаркент жоғары педагогикалық колледжі, Жаркент, Қазақстан

Мақалада Қазақстандағы психологиялық ғылымның қалыптасуы мен дамуы, ХХІ ғасырдың бірінші онжылдығындағы психологиялық-педагогикалық мәдениеттің ерекшеліктері, ғалым профессор С.М. Жақыповтың өмірбаяны, қызметі, еңбектері, ғылыми көзқарастары, отандық психологияның дамуына қосқан үлесі, қазіргі кездегі педагогикалық идеяларының өзектілігі қарастырылады

Түйін сөздер: Қазақстандық психология, адамгершілік сана, тұлғаның этникалық ерекшеліктері, полиэтникалық орта, билингвизм

В статье рассматривается становление и развитие психологической науки в Казахстане, особенности психолого-педагогической культуры в первое десятилетие ХХІ века, научные взгляды ученого профессора Жакупова С.М. и вклад в развитие отечественной психологии, актуальность его педагогических идей в наши дни.

Ключевые слова: Казахстанская психология, нравственное сознание, этнические особенности личности, полиэтническая среда, билингвизм

The article examines the formation and development of psychological science in Kazakhstan, the peculiarities of psychological and pedagogical culture in the first decade of the ХХІ century, the scientific views of scientist Professor Zhakupov S.M. contribution to the development of national psychology, the relevance of his pedagogical ideas nowadays.

Keywords: Kazakh psychology, moral consciousness, ethnic personality traits, multiethnic environment, bilingualism

Психология тарихы — психика туралы алғашқы ғылыми түсініктер Ежелгі дүниеде (Үндістан, Египет, Қытай), философия қойнауында пайда бола бастады.

Бұл түсініктердің дамуына қоғамдық практиканың; емдеу мен тәрбие салаларының сұраныстары себепші болды. Ежелгі заман дәрігерлері психиканың ағзасы ми екенін анықтап, темпераменттер туралы ілімді дамытты. Антика дәуіріндегі психологияның ұшар

шыңы Аристотельдің ілімі болған еді: ол тіршілік ете алатын материалдық дененің ұйымдастырылу нысаны деп ұғындырды. Ол объективтік және генетикалық әдістер негізінде тұжырымдалған психологиялық ұғымдардың алғашқы жүйесін баяндады. Эллиндік кезеңде тіршілік принципі оның белгілі бір көріністеріне айналды. Феодалдық дәуірде психика туралы ілім-білімдердің ілгерілеуі біраз бәсеңдеді. Тек орта ғасырда араб тілді елдердің озық пікірдегі ойшылдары мен дәрігерлері (Ибн Сина, Ибн әл-Хайсам, Ибн Рашид және т.б.) өздерінің жан туралы идеялары арқылы Батыс Еуропадағы жаратылыстық — ғылыми психологияның өркендеуіне жағдай жасады; осының нәтижесінде олар адамды жаратылыстың заңдарына бағынатын табиғи тіршілік иесі ретінде тәжірибелік жолмен зерттеуге мұрындық болады. Буржуазиялық революциялар мен материалистік дүниетанымның өркендеу дәуірінде психологиялық әрекетке принципті тұрғыдан жаңа көзқарас қалыптасты, енді ол детерменизм ұстанымымен ұғындырылып, түсіндірілетін болды. Әлеуметтік-экономикалық өзгерістер барысында психологиялық білімдердің дамуына жол ашылып, XVII ғасырда жантану ғылымы бірқатар ілгері категориялармен толықты. Р.Декарт мінез-құлықтың рефлекстік табиғатын ашты, жан туралы ұғымды субъектінің өз психикалық актілерін тікелей білуі ретіндегі ұғымға айналдырды.

Бихевиористер тәжірибе жасауға үлкен мән берді, жануардың мінез-құлқын математикалық жолмен зерттеп, оларды дағдыландыруда елеулі табыстарға жетті. Бірақ психикалық құбылыстар шын мәнін теориялық тұрғыдан дұрыс түсіне алмай, кейіннен ғылым сахнасынан шығып қалды. Осы кезеңде жан қуаттарының құрылымын тұтастай зерттеудің қажеттілігіне ерекше мән берген гештальт психология («гештальт» неміс сөзі, қазақша «бейне», «түр»), құрылым деген ұғымдар бағыты пайда болды. Оның негізін салған Макс Вертгеймер (1880-1943), Вольфганг Келлер (1887-1967), Курт Коффка (1886-1940), Курт Леви (1890-1947) т.б. еді. Олар сананың ұсақ элементтерге бөлінуіне қарсы шығып, жан құбылыстарының тұтастығын, олардың өзіндік сапаларының (тұтастық, тұрақтылық, құрылымдық, фигура мен фонның арақатынасы т.б.) ерекшеліктерін көрсетті. Кейінірек шетел психологиясында необихевиоризм, неопрейдизм, логотерапия, психогенетика, гуманистік психология дейтін бағыттар пайда бола бастады. Бұлар адамның жаны қуаттарының заңдылықтарын түрліше зерттеу әдістері арқылы түсіндіре бастады. Кеңес психологиясында адамның іс-әрекеті, сондай-ақ (С.Л.Рубинштейн, А.Н.Леонтьев т.б.) бір-бірімен қарым-қатынас жасады (Б.Ф.Ломов, т.б.), оның бағыт-бағдары (Д.Н.Узнадзе т.б.) туралы теориялар қалыптасты. Қазіргі кезде әлемде психологияның 40-тан астам саласы бар. Олардың бастылары: психофизиология, зоопсихология, салыстырмалы психология, әлеуметтік психология, балалар психологиясы, педагогикалық психология, жас ерекшелігі психологиясы, еңбек психологиясы, шығармашылық психология, медициналық психология, патопсихология, нейропсихология, инженерлік психология, психолінгвистика, этнопсихология, практикалық психология, дифференциалды психология, әскери психология, спорт психологиясы, эксперименттік психология, үкімет немесе билік психологиясы және т.б.

Ғылым дейтін ұшы-қиыры жоқ кеңістікте өзіндік қолтаңбасын қалдырып, айналасына білімнің шам-шырағын жағып жүрген, «дария-кеуде, тау-мүсін» тұлғалар аз емес. Солардың бірі қырық жылға жуық психология саласында аянбай тер төгіп келе жатқан, ең алғаш Қазақстанда психология ғылымынан докторлық диссертациялық кеңес жасақтаған, «Қазақ психологтар қауымдастығын» құрған, қазақ психология ғылымында ұлттық дамудың даңғылын салған, психология ғылымдарының докторы, профессор, академик – Сатыбалды Жақыпов. Біз көбінде ғылым мен білімді қатар қоямыз. Бірақ ғылым дегеніміз тек білім жинақтарынан тұрмайды. Онда әдеп те, өнер де, саналылық та бар. Ең бастысы, ғылым теориялық білімді іс жүзінде қолданып, одан жаңалық жасауды көздейді. Ал осы жаңалық міндетті түрде адамдардың кәдесіне жарауы, оларға қызмет етуі тиіс. Осы тұрғыдан келгенде бұл күндері әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті философия және саясаттану

факультетінің жалпы және этникалық психология кафедрасының меңгерушісі Сатыбалды Мұқатайұлының ғылым сапарындағы басып өткен жолы өрелі де өнегелі деуге әбден болады.

Сатыбалды Мұқатайұлы Жақыпов 1950жылы 29 сәуірде Алматы облысы Қарасай ауданында дүниеге келген. 120-дан аса ғылыми жарияланым, оның ішінде 1 монографиясы бар. Ол М.В.Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университетінде «Психология» мамандығын тәмамдаған. Ғылым қуған жас маман алғашқы оқытушылық қызметін Е.А.Букетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінен бастады. Психологияны терең меңгеріп, оны жаңашылдықпен шәкірт санасына құюды, осы кәсіптің тың қырларын ашуды көздеген Сатыбалды Мұқатайұлы өзгелерден ерекшеленіп, өз ісіне адалдығын көрсетті. Қажырлы еңбегінің, ұйымдастырушылық қабілетінің нәтижесінде ол 1990 жылы университетте алғаш құрылған Қазақстан бойынша жалғыз қазақ және орыс тілдерінде қатар оқытылатын жалпы психология кафедрасының меңгерушісі болып тағайындалды. Университеттің оқу жүйесін жетілдіруге үлкен ден қоя білген ұстаз білім беруде дамыған елдердегі сабақ берудің озық технологиясын ендіруді қолға алып, алғаш рет эксперименттік лаборатория ашты. Осындай тыңғылықты жұмыстарының арқасында ол аталмыш жоғары оқу орнының тәрбие ісі жөніндегі проректоры қызметіне көтерілді. Тынбай ізденіс жасауының арқасында “Целеобразование в совместной деятельности”, атты тақырыпта кандидаттық диссертациясын қорғап, ғылым биігінде тың белеске жетті.

Өмір деп аталатын ұлы сапарда талай-талай жақсылармен жолығысып, олармен тәжірибе алмасып отырған. Бұл біз ойлап тапқан жаңалық емес. Менің айтайын дегенім, сол кездерде оқуға келіп түскен аспиранттар мен ізденушілер үшін өзіне ғылыми жетекші табу өте қиын болғаны жайлы профессордың еңбектерінде айтылған. Себебі, жоғарыда айтқандай, Қазақстанда психология мамандығы бойынша ғалымдар санаулы-ақ еді.

Профессор С.М.Жақыповтың әдістемелік-семинарын, дәрістерін сол кездегі студент жастар асыға күтетіні жайлы айта кеткенді орынды деп ойлаймын. Ол кісінің әрбір дәрісі құнды мәліметтерге толы болған, өзінің ұстаздары профессор А.Н.Леонтьев, профессор О.К.Тихомиров, В.П.Зинченконың еңбектерінен үзінді келтіре отырып, аудиторияны ойлау процесінің ең қиын шиеленіскен сұрақтармен тұйыққа тіреп қоятыны жайлы және де бұл сұрақтың шешімін тек дәріскердің көмегімен ғана шешілетіні туралы мәліметтерден оқып білуге болады. Көптеген қызықты деректерді келтіре отырып, жүйелей оқытуда профессор Сатыбалды Мұқатайұлының осындай өзіне ғана тән тұлғалық ерекшеліктері мол екені оның әрбір еңбегінде байқаланыны сөзсіз екені рас.

2000 жылы профессор С.М. Жақыпов әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің шақыруымен философия және саяаттану факультетінде «этникалық және педагогикалық психология», қазіргі «жалпы және этникалық психология» кафедрасының ашылуынан бүгінгі күнге дейін меңгерушісі қызметін атқаруда. Ол кезде Қазақстанда психологиядан ғылым докторлары жоқтың қасы болатын. Сондықтан, профессор С.М.Жақыпов бұл саланың кешеуілдеп қалмауына жол бермей, Қазақстанда психологиядан диссертациялық кеңес құруды көздеді. Ол үшін сонау алыс-жақын шет елдермен байланыс жасап, ғалымдардың басын қосу керек болатын. Бұл оңайға түскен жоқ. Бірақ жылдар бойы жинақтаған мол тәжірибесінің негізінде Сатыбалды Мұқатайұлы Ресей, Өзбекстан, Қырғызстан мемлекеттерінен психология ғылымы бойынша ғылым докторларын шақыртып, Қазақстанда тұңғыш рет психологиядан докторлық диссертациялық кеңес құрды. Соның арқасында аспирантура, докторантураны бітірген психология мамандарына диссертацияларын қорғауға даңғыл жол ашылды. Бұл диссертациялық кеңес Қазақстанның түкпір-түкпірінде жүрген ғылыми ізденушілердің тағдырын бір жерге тоғыстырғандай болды.

Профессор С.М.Жақыповтың осындай ерен еңбегінің арқасында ғылым қуған жас мамандарға даңғыл жол ашылып, Қазақстандағы психолог мамандардың жетіспеушілігі азайды. Тіпті, психология ғылымдарының кандидаттары мүлдем жоқ кейбір жоғары оқу орындарында білікті мамандар көбейді.

Машақаты көп ұстаздық қызметті абыроймен атқарып, қыры мен сыры көп басшылық қызметті игілік жолына бағыттаған Сатыбалды Мұқатайұлы таразы басын тең ұстап, ұстамдылық ұлағатын, адамгершілік қасиеттерін паш еткен нағыз ғалым. Ол кісінің ең үлкен ерекшелігі қарапайымдылығы. Білім қуған әрбір жасқа кез келген уақытта кеңесін аямайтын адамгершілігі мен ұстаздық шеберлігі өз алдына бір төбе. Ол өзі сүйген ғылымға шәкірттерінің бағытын нақтылап көрсетіп, әрбір жас маманды ғылымға тартудан ешқашан жалықпайтын. Сатыбалды Мұқатайұлы 350-ден астам ғылыми еңбектің, соның ішінде, 3 монография, 18 оқу құралы, отызға жуық оқу-әдістемелік құралдарының авторы. «Жоғары оқу орнындарының үздік оқытушысы» номинациясының жеңімпазы. Қазақстан психологтары Ұлттық қауымдастығының Президенті және Қазақстандық екі психологиялық журналдың ғылыми редакторы. Оның жетекшілігімен 2 гранттық жоба және 6 ғылым докторы, 44 ғылым кандидаты, 2 PhD докторы дайындалған.

Міне, осындай күреске толы ғұмырды басынан кешірген, психология ғылымының көшбасындағы ғалым-ұстазымыз Сатыбалды Мұқатайұлының жақында 60 жасқа толған мерей тойы. Иә, өзінің өмір жолын түгелдей ғылымға арнаған, білімге адал, ары таза ұстаз туралы айтар сөз көп. Ғалымдығын айтпағанның өзінде, елі үшін, мемлекет үшін тер төккен қайраткерлігінің өзі бір төбе. Ол кісінің диссертациялық кеңес пен қауымдастық құруын, ғылым докторы мен кандидаттарына жетекшілік жасауын ғылымға деген қамқорлығы деп түсінеміз. Осының бәрі нағыз азаматтың еліне деген перзенттік парызы, азаматтық борышы екеніне де ешқандай күмәніміз жоқ.

Қазақстандық психолог ғалымдар арасынан, әсіресе, отандық және таяу шетелдік зерттеушілер тарапынан жиі сілтеме жасалынатын С.М. Жақыповтың екі іргелі ғылыми зерттеуін айтып кетуге болады. Мысалға, жиі дәйексөз келтірілетін еңбектердің қатарына ғалымның «Бірлескен іс- әрекеттегі мақсаттың құрылуы» деп аталатын тақырыпта қорғалған психология ғылымы бойынша кандидаттық диссертациясы мен «Оқыту процесінің психологиялық құрылымы» атты докторлық диссертациясын жатқызуға болады. Бұл ізденістердің негізінде автордың бірқатар монографиялары жарық көрді: «Танымдық іс - әрекет психологиясы», «Оқыту процесінің психологиялық құрылымы». Дәйексөздер индексі жоғары боп келетін бұл жұмыстар С.М. Жақыповтың зерттеулерінің құндылығын, оның Қазақстаннан тыс жерлерде де мойындалғанын көрсетеді. Жалпы мақсат құрылу үрдісін психология ғылымында жан- жақты зерттеген О.К. Тихомиров мектебі еді. Ойлаудың мағыналық теориясын жасаған О.К. Тихомиров пен оның ғылыми мектебінің өкілдері эмоция, мағыналық құрылым, тұлғалық сипаттамалар жағынан реттелінетін танымдық іс- әрекеттерді зерттеді. Зерттеудің жетекші принципі ретінде ойлауды тұлға тарапынан реттеуді алып талдай отыра интеллект пен аффектінің бірлігі идеясын тәжірибе жүзінде іске асырады. О.К.Тихомиров мектебінде ойлаудың зерттелуін бірлескен іс- әрекет барысында қарастырған және ары қарай дамытқан С.М. Жақыпов еді. Профессор О.К. Тихомировтың жетекшілігімен қорғаған «Бірлескен іс- әрекеттегі мақсаттың құрылуы» (1985) атты кандидаттық диссертациясында психологияда тұңғыш рет бірлескен іс- әрекеттің әр түрлі сатыларындағы мақсаттың құрылуы зерттелінді. Зерттеу пәні ретінде көрнекі- бейнелік және көрнекі- пәрменді типтегі интерактивті тапсырмаларды шешу жағдайында қалыптасатын екі сыналушының бірлескен іс- әрекетіндегі мақсаттың құрылуы алынды. Зерттеудің мақсаты лабораториялық эксперимент жағдайында екі сыналушының формасы жағынан псевдобірлескен және мазмұны жағынан тәжірибелік іс-әрекетті формасы бойынша бірлескен және мазмұны бойынша ойлаушы іс- әрекетке өзгеруі барысындағы мақсат құрылу процесін зерттеу болып табылды. Диада субъектілерінің қарым- қатынасы процесінде қалыптасатын «мағыналық құрылымның жалпы қоры» ұғымы эксперименттік түрде негізделді. Психологиялық шынайылық ретіндегі бірлескен іс-әрекет диаданың қарым- қатынас барысында жүзеге асатын мағына құрылуы ортақ мақсат пен ортақ мотивті қалыптастыратын болса ғана мүмкін болады. Іс-әрекеттің бірлескендігінің белгісі боп

қатысушылардың ортақ мотивтерінің болуы саналады. Бұл мотив бірден пайда болмайды, қайта бірте-бірте қалыптасады. Сондай-ақ мағыналық құрылымдар мақсат құрылу процесінің сапалы өзгерістеріне әкелетіні, қалыптасатын мақсаттардың тиімділігін арттыратыны дәлелденді.

Жалпы психология ғылымында мақсаттың құрылуы адам ойлауындағы маңызды процесс ретінде қарастырылады. Тұлға іс-әрекетіндегі жаңа мақсаттардың пайда болуын зерттеуде бірқатар механизмдер бар. Олардың кейбіреуін атап өтсек: талаптың жеке дара мақсатқа айналуы, бар талаптарың біреуін таңдау, мотивтің саналы ұғынғанда мотив-мақсатқа айналуы, әрекеттің жанама нәтижелерінің мақсатқа айналуы, санасыз алдын ала сезудің мақсатқа айналуы, аралық мақсаттардың болуы, мақсаттың иерерхиясы мен уақыттық дәйектілігі. Мақсатқұрылудағы эмоция мен мотивтердің рөлі, нәтижеге жетуді бағалаудың әсерін бірлескен іс-әрекеттерде зерттеудің теориялық және практикалық маңызы үлкен.

М.В. Ломоносов атындағы МГУ -дің құрметті профессоры, психология ғылымдарының докторы С.М. Жақыповтың ғылыми жұршылыққа кеңінен танымал тағы бір еңбегі - «Оқыту процесінің психологиялық құрылымы» атты монографиясы мен диссертациясы. Аталмыш диссертация мазмұны кіріспеден, 6 тараудан, қорытынды бөліктен және пайдаланған әдебиеттер тізімі мен қосымшадан тұрады.

Бірінші тарау оқыту процесінің тиімділік проблемасына арналады. Осы мәселеге қатысты ізденістерге тарихи шолу мен талдау жасалды. Зерттеу жұмысының әдіснамалық негіздерін Л.С. Выготский, А.Н. Леонтьев және т.б. іс-әрекет теориясы принциптері, К.А. Абульханова-Славскаяның іс-әрекет субъектісі принципі, Б.Ф. Ломовтың таным процесін қарым-қатынас жағдайында зерттеу қағидасы, В.В. Давыдовтың дамыта отырып оқыту теориясы қағидалары, В.В. Рубцовтың оқу іс-әрекетін ұжымдық тұрғыда бөлуді ұйымдастыруға негізделген қағидасына және т.б. кеңестік-ресейлік зерттеушілердің тұжырымдамалары құрайды. С.М. Жақыповтың пікірінше, оқыту процесінің тиімділігі көрсеткіші оқытушы мен оқушының арасында қалыптасатын бірлескен диалогтық танымдық іс-әрекет болмақ. Ал оның дамуындағы жоғарғы деңгей қатысушы субъектілердің бірлескен ойлау іс-әрекетке ие болуы. Екінші тарау бірлескен диалогтық танымдық іс-әрекетті эксперименттік зерттеуге арналады. Үшінші тарауда бірлескен ойлау іс-әрекетінің қалыптасу процесін зерттеудің қорытындылары сөз болады. Ал төртінші тарау әр түрлі қарым-қатынас жағдайындағы бірлескен ойлау іс-әрекетін зерттеу нәтижелерін талдауға арналған. Вербалды және бейвербалды қарым-қатынас барысындағы бірлескен ойлау іс-әрекетінің құрылымдануы қадағаланады. Бесінші тарау эксперименттік зерттеу нәтижелеріне сүйене отыра оқу процесін тиімді басқару мәселесіне арналады. Соңғы 6-тарау бірлескен диалогтық танымдық іс-әрекет концепциясының жаңа түсіндіру мүмкіндіктеріне арналады. Зерттеудің ғылыми жаңалығы, автордың пайымдауынша, алғаш рет оқыту процесі көп деңгейлі психологиялық жүйе ретінде қарастырылады және оның тиімділігін оқытушы мен оқушының бірлескен танымдық іс-әрекеті қалыптасуы мен дамуы анықтайды.

Профессор С.М. Жақыповтың «Оқыту процесінің психологиялық құрылымы» атты зерттеу еңбегінің өзектілігі оқыту процесінің тиімділігін психологиялық қамтамасыз етумен байланысты. Зерттеуші алғаш рет оқыту процесін көп деңгейлі психологиялық жүйе ретінде қарастырады. Оның тиімділігінің негізі оқытушы мен оқушының бірлескен диалогтық танымдық іс-әрекетінің қалыптасуы және дамуы боп табылады. Ұсынылып отырған оқыту процесін талдаудың тұжырымдамалық үлгісі бұрын белгілі болған технологиялардан экологиялық сәйкестілігі жағынан тиімді ерекшеленеді және оқытудың жаңа ақпараттық технологиясын жасауға мүмкіндік беріп отыр.

Зерттеуші бірлескен ойлау іс-әрекетінің мотивтері, мақсаттары мен мағыналарының қалыптасуы мен дамуының психологиялық механизмдері табиғатын қатаң бақыланатын лабораториялық эксперимент жағдайында, тек белгілі күрделілік дәрежесі бар интерактивтік міндеттер сериясын көрсетіп қана қоймай, сондай-ақ сананың вербалдық және бейвербалдық

деңгейінде оларды шешу процесі мен нәтижесін тіркеуге мүмкіндік беретін арнайы құрастырылған құрылғы көмегімен ашып көрсетті. Зерттеуде алынған нәтижелер авторға бірлескен диалогтық танымдық іс-әрекет концепциясын тұжырымдауға мүмкіндік берді. Оның негізінде оқыту процесінің психологиялық құрылымын зерттеу циклдері жүргізілді. Осы зерттеулер нәтижесінде оқыту процесіндегі оқушылардың оқу-танымдық іс-әрекетінің мейлінше жоғары тиімділігіне жету үшін қажет әрі жеткілікті психологиялық-дидактикалық шарттар анықталынды. Оқыту процесінің тиімділігін психологиялық қамтамасыз ететін бірнеше бөліктерден тұратын жүйе жасалынды: 1) проблемалық, депривациялық, микро-жағдаяттық, ретроспективтік және үзілмелі диалогтар әдістемелері кешені; 2) танымдық іс-әрекетті диагностика жасауға мүмкіндік беретін экспресс әдістеме; 3) оқыту процесін басқарудың ақпараттық жүйесін; 4) оқытудың автоматтындырылған тиімді технологиясы.

Зерттеушінің арнайы бөліп көрсеткен бірлескен танымдық іс-әрекеті, яғни жаңа психологиялық болмыс танымдық іс-әрекеттің психологиялық табиғатына өзгеше тұрғыдан қарауға мүмкіндік берді.

С.М. Жақыповтың докторлық диссертациясы мазмұны 2004 жылы Алматы қаласыдағы «Қазақ университеті» баспасында «Оқыту процесінің психологиялық құрылымы» деген атпен жарық көрді. Бұл кітап білім беру психологиясы саласындағы мамандар үшін өте қажетті құрал болды. Мұнда оқыту процесіндегі танымдық іс-әрекеттің тиімділігін арттыру мәселесі терең қарастырылған.

С.М.Жақыпов «Оқыту процесінде студенттердің танымдық іс-әрекетін басқару» (2002) деген келесі бір кітабында оқыту процесіндегі студенттердің танымдық іс -әрекетінің қалыптасуы мен дамуының психологиялық механизмдері ашып көрсетеді. Эксперименттік және эмпирикалық зерттеу негізінде студенттердің танымдық белсенділігін басқару тәсілдері мен құралдары, оқытудың тиімділігін арттыру мәселелері арнайы қарастырылған. Кітапта автор оқытуды ерекше жүйе ретінде қарастырды. Танымдық іс-әрекетін - ерекше психологиялық феномен, оның негізінде танымдық процестер қалыптасады, дамиды, жетіледі, әрі психикалық күй өзгереді. Психологияның зерттеу пәні мен нысанына сай: психикалық, яғни танымдық, эмоциялық-сезімдік, ерік-жігер процестерінің дамуынан, психикалық қасиеттері мен сапаларының, психикалық күйі-кейпінің, жағдайының және жаңа психикалық құрылымның қалыптасуынан құралады. Профессор С.М.Жақыпов бұл еңбегінде студент тұлғасының қалыптасу мәселесіне ерекше тоқталып, оны оқушының танымдық іс-әрекетімен ұштастыра көрсетті. Оқу үрдісінде оқытушыға да, оқушыға да «жеке адам» деп қарау міндетті түрде қажет. Оқытушының студенттер алдындағы беделі, оның өз пәнін жүргізу тәсілінің тиімділігі бағдарлау, оқу үрдісінің жалпы сәттілігін қамтамасыз етеді. С.М.Жақыповтың осы «макро» деңгейден «микро» деңгейге көшу жеке адамның іс-әрекет жүйесін анықтайды. Танымдық белсенділік – оқушылардың негізгі іс-әрекеті, күрделі құбылыс. Ол оқу міндеттерінің шешіліп, мақсаткерлік мотив, танымдық ақпаратты қабылдаудан бастап күрделі шығармашылық процестің қалыптасуымен аяқталатын түрлі сезімдік көріністермен және т.б. сипатталады. Кітапта оқыту процесіндегі танымдық іс-әрекеттің тиімділігінің әлеуметтік-психологиялық шарттары мен тетіктері зерттелінген. Оқыту процесінің тиімділігін анықтайтын факторлардың бірі оқытушы мен оқушының арасындағы бірлескен диалогтық танымдық іс-әрекет екендігі негізделеді. Сондай-ақ бұл жұмыста белсенді оқыту әдістерінің де мазмұны толық ашылады.

Жалпы студенттердің оқу әрекетінің психологиясы, танымдық іс-әрекеті әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің профессоры, психология ғылымдарының докторы Сатыбалды Мұқатайұлы Жақыповтың ғылыми мектебінде ары қарай жалғасын табады. Ол зерттеулерде болашақ мамандардың танымдық іс-әрекетін қалыптастыру мен дамытудың механизмдері анықталады. Ғалымның жасаған зерттеу тұжырымдамалары оқытудың психологиялық құрылымын, теориялық-әдіснамалық негіздерін жете дәйектеп, бірегей ғылыми ұстанымды көрсетеді. С.М. Жақыпов – жоғары мектептің оқу процесіне жүйелі

психологиялық талдау жасаған тұңғыш зерттеуші. Қысқасы, студенттердің танымдық іс-әрекетін жетілдірудің, жоғары білім беру тиімділігін арттырудың негізгі шарттары мен кешенді құралдары профессор С.М. Жақыповтың еңбектерінде негізделіп, жете тұжырымдалған. С.М. Жақыповтың теориялық-эксперименттік зерттеулерінде, іс-тәжірибесін таратуда бірлескен диалогтік-танымдық іс-әрекет оқу процесінің құрылымындағы жүйе ұйыстырушы фактор болатындығы, оқу әрекетінің, оқытудың тиімділігін анықтайтыны жан-жақты зерттеледі. С.М. Жақыповтың диссертацияларының мазмұны оның жоғарыда аталғандардан бөлек өзге жарияланымдарында өз көрінісін тапты.

Әдебиеттер

1. Ғалым салған сара жол. Монография құрастырғандар: Токсанбаева Н.Қ., Мадалиева З.Б., Жубаназарова Н.С., Кабакова М.П. т.б. - Алматы, 2014. - 352 б.
2. Профессор С.М. Джакупов и развитие психологической науки в Казахстане // Сб. статей Республиканской научно-теоретической конференции (28 апреля 2015 г.). - Астана, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева. – 219 с.
3. Джакупов С.М. Психологическая структура обучения. - Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 312 с.
4. Психология нравственности. / Под.ред. Журавлев А.Л., Юревич А.В. - М.: Институт психологии РАН, 2010. - 512 с.
5. Исаханова А. А. Этнопсихологические основания отражения в сознании субъекта нравственных ценностей – Астана: ТОО «Шаңырақ - Медиа», 2019. – 198 с.

КОНЦЕПЦИЯ ДУШИ ПО ИБН СИНА

Ташимова Ф. С., Утеулиева Н.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Вопрос о душе считается одним из важных в исследованиях Ибн Сины. Самым ценным вкладом в мировую науку является его труд “Канон врачебной науки”, а также наряду с ним большое научное и общекультурное значение имеет его энциклопедический труд “Книга исцеления” (“Китап аш-Шифа”). В содержание многотомного труда входит и “Книга о душе” (“Китап ан-Нафс”) - основная работа Ибн Сины по психологии, оказавшее существенное влияние на развитие этой науки не только на Востоке, но и в Европе.

Ключевые слова: душа, концепция души, категории души, способности души, разумная душа, интеллект.

Жан мәселесі ибн Синаның маңызды зерттеулердің бірі болып саналады. Оның әлемдік ғылымға қосқан ең құнды үлесі оның «Медицина ғылымының каноны» атты еңбегі болып табылады да, онымен бірге оның «Емшілік кітабы» (Китап аш-Шифа) атты энциклопедиялық еңбегінің ғылыми-мәдени маңызы зор. Көп томдық шығармаға жан кітабы (Китап ан-Нафс), Ибн Синаның психология жөніндегі негізгі еңбегі де кіреді, бұл ғылымның тек Шығыста ғана емес, Еуропада да дамуына елеулі әсер етті.

Түйін сөздер: жан, жан ұғымы, жан категориялары, жан қабілеттері, саналы жан, интеллект.

The question of the soul is considered to be one of the important studies to which Ibn Sina devoted. His most valuable contribution to world science is his work "The Canon of Medical Science", and along with it, his encyclopedic work "The Book of Healing" (Kitap al-Shifa) is of great scientific and cultural significance. The multi-volume work also includes the Book of the Soul (Kitap al-Nafs), Ibn Sina's main work on psychology, which had a significant impact on the development of this science not only in the East, but also in Europe.

Key words: soul, concept of soul, categories of soul, abilities of soul, rational soul, intellect.

Ибн Сина оставил огромное наследие - рукописи: “Канон врачебной науки”, “Книга исцеления”, “Книга спасения”, “Книга знаний”, “Указания и наставления”, которые изучались и изучаются до сих пор, несмотря на многочисленные написанные научные монографии и комментарии. Некоторые его труды остались неизученными, ведутся споры насчет времени написания, а также о количестве трудов. Одним из них является “ал-Хикма-ал-машрикийя” (“Восточная философия”). Рукопись написана после “Книги исцеления” и до “ал-Лавахик”(Комментарий). Ибн Сина разделял свои труды на две группы: на массу и на определенную группу людей. Эта книга рассчитана не на массу: “...Мы составили эту книгу

не только для нас самих, но и для тех, кто стоит на одном уровне с нами. Что же касается массы, увлекающейся этим делом [т.е. философией], то им мы дали многое из того, что необходимо, и даже сверх их потребности в “Книге исцеления”. Далее мы дадим им в книге “ал-Лавахик”... [1, с. 7].

“Физика”, “Книга о душе” является частью “Восточной философии”. В трактатах “Ал-Бирр ва-л-исм” (“Благочестие и грех”), “Илм ал-ахлак” (“Наука об этике”) и “О сущности любви” рассматриваются психологические и этические проблемы человечества.

То, что многие народы называют “логикой”, Ибн Сина определяет как “науку”. Целью науки является не только исследование мира и законов, оно может стать орудием разума для изучения других наук.

Науку разделяет на 2 группы: основные и вспомогательные. К вспомогательным относится астрология, медицина и др. Основную науку делит также на 2 группы: умозрительные и практические. Первая группа наук рассматривает уже существующие предметы и причины их возникновения в нас. А вторая группа рассматривает истинные причины возникновения явления в нас. Умозрительные науки разделяются на естественные, математические, теологические и универсальные науки.

“..Что касается практических наук, то посредством их изучают то, каким должен быть человек сам по себе и в присущих ему состояниях, чтобы стать счастливым в этом и потустороннем мире. Некоторые называют эту науку “этикой”. Посредством неё изучают также то, как строятся людские взаимоотношения, которые должны основываться на разумном порядке, будь то частные взаимоотношения или общие. Частные взаимоотношения – это те, что существуют в одном доме, а общие – те, что существуют в целом городе..”. Под “этикой” изучалось состояние и поведение человека, а также взаимоотношения в семье и в обществе. [2, с. 36]

В мировой интеллектуальной истории Ибн Сина является важной и влиятельной фигурой разработавший теорию души, которая классифицировала ее природу систематическим, логико-метафизическим образом. Он использовал уникальные свойства и гармонические пропорции, чтобы примирить свою теорию с концепцией души Альфараби, тем самым отделив ее от фундаментальных принципов системы Аристотеля. Оно означает двойственную причинно-следственную цепь, одна из которых обращена к миру физики, представляя перспективу совершенства через микрокосмическую линзу, а другая обращена к миру метафизики, воспринимая человека с макрокосмической точки зрения. Многие из работ Ибн Сины были переведены на различные языки, что оказало значительное влияние на более поздние традиции. Фундаментальные элементы его теорий были приняты повсеместно, обеспечив теоретическую основу для более поздней современной мысли. Теория души Ибн Сины можно представить в виде иерархической фигуры, демонстрирующей непрерывное нисходящее движение умопостигаемой эманации к подлунному миру и восходящее движение универсальных форм, происходящих от человеческого интеллекта, к миру интеллектов. Процесс активации интеллектуальной потенции происходит только через совместное управление душой и телом и готовность человека участвовать в этом процессе. Ибн Сина закрепил элементы рациональности и мышления, взятые из разных точек зрения логики. Исследуя естественную предрасположенность человека (фитра) к индивидуальному совершенству и высшему счастью, знание рассматривается как священный инструмент для раскрытия Божьей красоты через путь человека к самопознанию. “..Спасение людей происходит путем очищения души, а очищение души происходит путем постижения ее форм бытия и предохранения ее от осквернения [человеческой] природы. Путь же к этим двум [средствам] — через знание, а всякое знание, которое не взвешено на весах [разума], не является достоверным и, следовательно, не является истинным знанием. Поэтому необходимо изучать логику..”Под логикой подразумевается наличие у человека канонического орудия, применение которого оградит его мысль от проникновения в нее ошибок и заблуждений. Под

«мыслью» мы здесь подразумеваем решение человека перейти от понятий, имеющих в его разуме, — будь то понятие воображаемым или утвердительным, будь то утверждение научно обоснованным или гипотетическим, или позицией и допущением, — к понятиям, находящимся вне его разума..» [3, с. 62]

Ибн Сина определил душу на три категории;

1. Растительная душа, которая является первой энтелехией естественного тела, обладающего органами, поскольку оно воспроизводится, растет и усваивает пищу. Пища — это тело, функция которого состоит в том, чтобы уподобляться природе тела, пищей которого, как говорят, оно является, и прибавляет к этому телу либо в точной пропорции, либо в большей или меньшей степени то, что растворяется. “..Она — первое завершение естественного органического тела в той мере, в какой оно размножается, растет и питается..”

2. Животная душа, которая является первой энтелехией природного тела, обладающего органами, поскольку оно воспринимает индивидуумов и движется посредством воли. “..Она — первое завершение естественного органического тела в той мере, в какой оно воспринимает единичное и совершает произвольные движения..”

3. Человеческая душа, которая является первой энтелехией естественного тела, обладающего органами, в той мере, в какой оно действует посредством рационального выбора и рациональной дедукции, а также в той мере, в какой оно воспринимает универсалии. “..Она — первое завершение естественного органического тела в той мере, в какой оно совершает действия благодаря осмысленному выбору и рассуждению и поскольку воспринимает всеобщее..” [4, с. 219]

Растительная душа обладает тремя способностями. Во-первых, питательная способность, которая превращает другое тело в тело, подобное тому, в котором оно само присутствует, и замещает то, что было растворено. Во-вторых, способность к росту, которая увеличивает каждый аспект тела, в котором оно находится, на длину, ширину и глубину пропорционально количеству, необходимому для того, чтобы оно достигло совершенства в росте. В-третьих, репродуктивная способность, которая отнимает у тела, в котором оно находится, часть, потенциально подобную ему, и воздействует на нее с помощью других подобных тел, порождая и смешивая их таким образом, чтобы сделать эту часть действительно похожей на тело (с которым она была похожа лишь потенциально).

Животная Душа есть первичное совершенство природного тела, обладающее органами в той мере, в какой она воспринимает индивидуумов и движется волей.

Животная душа состоит из двух основных разделов: двигательные способности и способности восприятия. Двигательная способность подразделяется еще на две категории: (1) способность, побуждающая другие способности к движению, и (2) способность, производящая действие. Первая включает в себя аппетитные и вспыльчивые способности, которые побуждают животных и людей приближаться или отдаляться от чего-либо. Вторая категория включает в себя производство движения в результате взаимодействия души с телесными органами. Способность восприятия Животной Души связана с принципом потенциальности и подразделяется на внешние и внутренние способности. Внешние способности включают в себя пять чувств: зрение, обоняние, вкус, слух и осязание.

1. Зрение представляет собой способность, расположенную в вогнутом нерве. Он воспринимает образ форм цветных тел, запечатленный на стекловидном теле. Эти формы передаются через актуально прозрачные среды на полированные поверхности.

2. Слух представляет собой способность, расположенную в нервах, распределенных по поверхности ушного отверстия.

3. Обоняние, способность, расположенная в двух выпуклых участках передней части мозга, которые напоминают два соска груди. Он воспринимает запах, передаваемый ему вдыхаемым воздухом, который либо смешивается с парами в воздухе, либо отпечатывается на нем через качественные изменения воздуха, производимые пахучим телом.

4. Чувство вкуса, способность, расположенная в нервах, распределенных по языку, которая воспринимает вкус, растворенный в телах, соприкасающихся с ним, и смешивающийся со слюной, которую он содержит, производя, таким образом, качественные изменения в самом языке.

5. Чувство осязания представляет собой способность, распространяющуюся на всю кожу и плоть тела. Нервы воспринимают то, что к ним прикасается, и подвергаются воздействию, когда оно противоположно им по качеству, и тогда происходят изменения в их конституции или строении.

Если люди откажутся рассуждать, они останутся Животными Душами, размышляющими только с помощью оценочных и чувствительных способностей воображения. [5, с. 221]

Разумная Душа есть первичное совершенство природного тела, обладающее органами в той мере, в какой она действует посредством рационального выбора и рациональной дедукции и воспринимает универсалии.

Интеллект, по мнению Ибн Сины, представляет собой процесс приобретения знания посредством действий тафаккур (думать или созерцать), таакул (рассуждать) и тадаббур (размышлять). Три способности, упомянутые выше, представляют собой тафаккур, в то время как рационально-образная способность обозначает таакул и тадаббур состояние разумной души, когда она активизируется практическим интеллектом. Таким образом, тафаккур и таакуль связаны с совершенством телесными способностями, в то время как тадаббур и часть таакуля связаны с совершенством через актуализацию потенциальности. Разумная душа нуждается в теле для того, чтобы актуализировать как первичные, так и общепринятые предпосылки, но не нуждается ни в чем, кроме себя, чтобы достичь совершенства. “..Разумная душа не запечатлено в телесной материи. Нет сомнения в том, что у человека есть нечто и некая субстанция, кои воспринимают предметы разумного восприятия. И мы утверждаем: сама субстанция, которая служит субстратом предметов разумного восприятия, не является ни телом, ни какой-то силой, существующей благодаря телу и находящейся в нем, ни формой этого тела..” [6, с. 478]

Первая часть Разумной Души – это Практический Интеллект, практическая способность. Он воспринимает конкретные формы и намерения, оцениваемые через общепринятые предпосылки, общепринятые посылки, предпосылки, основанные на предположениях, и незначительные результаты методического. Все это структурировано с помощью теоретического интеллекта. Это порождает суждения о добре и зле, правильном и неправильном, что дозволено и непозволительно, и, таким образом, определяет себя как главное движение человеческого тела. Затем в теле отпечатываются определенные суждения, которые должны быть актуализированы его способностями.

Первопричиной Практического Интеллекта является желание Животной Души производить действия, основанные на обдуманности и целенаправленных целях. Он соответствует способностям аппетита через акт возбуждения страстей, используя способности воображения и оценки для выведения планов относительно преходящих вещей, а также человеческого искусства. Ибн Сина подчеркивает, что практический интеллект должен управлять всеми способностями души, чтобы порождать хорошие личности и превосходные моральные качества. Отсюда вытекает смысл тех действий, которые совершаются посредством волевого рассуждения (аль-'амаль биль 'илм). “..Практическая сила является началом движения человеческого тела, побуждающим его совершать единичные осмысленные, соответствующие тем или иным намерениям действия. Она имеет известную связь с животной воделеющей силой, с животной воображающей силой и силой догадки и сама обладает двойственной природой. Ее связь с животной воделеющей силой заключается в том, что в ней возникают свойственные человеку состояния, благодаря которым он расположен быстро действовать и претерпевать действие, как это, например, бывает со стыдом, застенчивостью, смехом, плачем и тому подобным..” [7, с. 226]

Вторая часть Разумной Души – это Теоретический Интеллект. Он воспринимает (или структурирует) универсальные коннотационные атрибуты (ма'на), которые приводят «неизвестное» (маджхулат) к фазе «познания» (ма'лум) через процесс утверждения (тасдик) и концептуализации. Они полностью абстрагированы от материи и определяют субъекты истины, лжи, необходимости, возможности и невозможности, которые изображаются в виде первичных предпосылок. “..Так что практическая сила имеется у души для связи с тем, что ниже нее, то есть с телом, и для управления им. Умозрительная же сила имеется у души для связи с тем, что выше нее и от чего она принимает умопостигаемое. Итак, у нашей души имеется как бы два лица: одно лицо, обращенное к телу; необходимо, чтобы это лицо совершенно не поддавалось тому или иному воздействию, обусловленному природой тела, и другое лицо, обращенное к высшим началам; необходимо, чтобы это лицо получало от них и испытывало их воздействие..” [8, с. 226]

Теоретический интеллект делится на четыре: (1) Материальный интеллект ('aql al-hayula), который обозначает состояние абсолютной потенциальности и неспособность теоретического интеллекта воспринимать универсалии. Ибн Сина сравнивал эту ситуацию с ребенком, у которого есть потенциал писать, но нет навыков для этого. “..Душа обладает также другими силами, необходимыми для актуального совершенствования ее субстанции разумом. Первой из них является сила, предрасположенная по своей природе к познанию умопостигаемых сущих. Некоторые называют ее материальным разумом, и она являет собой стеной светильник..”

(2) Привычный (потенциальный) интеллект ('aql bi al-malakah), который обозначает актуализацию потенциальных возможностей и связывается с априорной способностью интеллекта воспринимать умопостигаемое (в смысле того, что он является рецептором универсалий). Самоочевидные послышки (например, целое больше части, или вещи, равные одной вещи, равны другой) и эманированные умопостигаемые вещи представлены в теоретическом интеллекте, но зависят от априорной способности тела применять послышки в силлогизмы, а также воспринимать умопостигаемые. Ситуация аналогична тому, как если бы человек обладал навыком письма, но еще не отточил этот навык до такой степени, чтобы владеть правильным почерком. “..За ней следует другая сила, появляющаяся в ней при познании первичных умопостигаемых сущих. Через эту силу она подготавливается к постижению вторичных сущих либо посредством мышления, сходного с масличным деревом, пусть даже весьма хрупким, либо посредством интуиции, которую тоже можно сравнить с маслиной, которая более крепка, чем первая. Эта сила называется разумом по навыку. Она подобна стеклу, благородна и из нее исходит священная сила, масло которой воспламеняется и светит без соприкосновения с огнем..”

(3) Актуальный интеллект, активный интеллект ('aql bi al-fi'l), который обозначает актуализацию потенциальностей таким образом, что они полностью активированы (и полностью усовершенствованы), в то время как умопостигаемые постоянно запечатлеваются в душе. Тем не менее, интеллект по-прежнему нуждается в силе воли души, чтобы воспринимать везде, где применимы универсалии. Другими словами, основное помещение готово к использованию в любое время. Ибн Сина сравнивает эту ситуацию с человеком, который имеет возможность выбирать, писать или нет, без необходимости думать заранее. “..После всего этого душа обретает силу и совершенство. Душа тогда достигает совершенства, когда она действительно познает и созерцает умопостигаемые сущие и их образы, запечатленные в разуме, и это представляет собой как бы свет к свету..”

(4) Приобретенный интеллект ('aql bi al-mustafad), который обозначает состояние полноты или абсолютности в способности интеллекта воспринимать универсалии, показывая непрерывный акт восприятия интеллектом. Теоретический Интеллект соединен с актом (или Разумной Душой, то есть род человеческой разумности соединен с видом человеческого животного) таким образом, что для достижения совершенства не требуется привязанность к

телесным способностям. Это аналогично человеку, который искусен в искусстве, так что он способен создавать новые методы рисования. В образовании учащийся или педагог, достигший этой стадии мышления, известен как творческий, аналитический, рациональный, критический, целостный и дивергентный. “..Что касается силы, то она появляется у души тогда, когда та пожелает познать приобретенные умопостигаемые сущие, не нуждаясь в их изучении. В этом она сходна со светильником. Такое совершенство называется приобретенным разумом, а такая сила — актуальным разумом. То, что приводит разум по навыку к полной актуальности, а материальный разум превращает в разум по навыку, называется активным разумом, который есть огонь..”

Душа представляет собой единую субстанцию, связанную с двумя планами, один из которых выше, а другой ниже, чем она сама. Она обладает особыми способностями, которые устанавливают отношения между собой и каждым планом: практическая способность, которой обладает человеческая душа по отношению к низшему плану, которым является тело, и его контролю и управлению; и теоретическая способность по отношению к высшему плану, от которого она пассивно получает и приобретает умопостигаемое. “..Душа обладает также силами, необходимыми для актуального совершенствования ее субстанции разумом. Первой из них является сила, предрасположенная по своей природе к познанию умопостигаемых сущих. Некоторые называют ее материальным разумом, и она являет собой стенной светильник. За ней следует другая сила, появляющаяся в ней при познании первичных умопостигаемых сущих. Через эту силу она подготавливается к постижению вторичных сущих либо посредством мышления, сходного с масличным деревом, пусть даже весьма хрупким, либо посредством интуиции, которую тоже можно сравнить с маслиной, которая более крепка, чем первая. Эта сила называется разумом по навыку. Она подобна стеклу, благородна и из нее исходит священная сила, масло которой воспламеняется и светит без соприкосновения с огнем..” [9, с. 317]

Как разумная душа приобретает знания. Приобретение знания, будь то от кого-то другого или изнутри себя, имеет различную степень. Некоторые люди, приобретающие знание, очень близко подходят к непосредственному восприятию, поскольку их потенциальный интеллект, который предшествует упомянутой нами способности, является наиболее мощным. Если человек может приобретать знания внутри себя, то эта сильная способность называется «интуицией». Она настолько сильна в некоторых людях, что им не требуется больших усилий или наставлений и актуализации, чтобы войти в контакт с активным интеллектом. Но первичная способность такого человека к этому настолько сильна, что можно сказать, что он обладает и второй способностью; Действительно, кажется, что он знает все изнутри себя. Это высшая степень этой способности. В этом состоянии материальный разум должен называться «Божественным Духом». Он принадлежит к роду *intellectus in habitu* (актуальный интеллект), но настолько высок, что не все люди разделяют его. В самом деле, не исключено, что некоторые из этих действий, приписываемых «Божественному Разуму», из-за своей мощной и возвышенной природы перетекают в воображение, которое символизирует их в чувственных образах и словах так, как мы указали ранее.

Об этом свидетельствует тот очевидный факт, что умопостигаемые истины приобретаются только тогда, когда получен средний член силлогизма. Это может быть сделано двумя способами: иногда с помощью интуиции, которая является актом ума, посредством которого сам ум непосредственно воспринимает средний термин. Эта сила интуиции и есть быстрота восприятия. Но иногда средний термин приобретается через обучение, хотя даже первые принципы обучения приобретаются через интуицию, так как всякое знание может быть в конечном счете сведено к некоторым интуитивным принципам, переданным теми, кто впервые принял их своим ученикам. “..Быть может, теперь ты желаешь знать разницу между «мышлением» и «интуицией». Тогда слушай! Что касается мышления,

то оно есть движение души в понятиях для постижения среднего термина [силлогизма] итого, что подобно ему, чтобы при их помощи^ познать неизвестное. В большинстве случаев душа опирается на представления, дабы суметь обозреть то, что хранится во внутренних чувствах или сходно с ним. Тем самым душа, быть может, достигнет искомой цели, а может быть, и не достигнет. Интуиция же — это внезапное отражение среднего термина в разуме либо вследствие сильного желания и сильной страсти, без какого-либо движения, либо без желания и движения. И при этом средний термин и то, что сходно с ним, отражается в [разуме]. [10, с. 318]

Возможно, что человек может найти истину в самом себе, и что силлогизм может быть осуществлен в его уме без какого-либо учителя. Это варьируется как количественно, так и качественно; количественно, потому что некоторые люди обладают большим числом средних терминов, которые они открыли сами. И качественно, потому что некоторые люди находят этот термин быстрее, чем другие. Но так как эти различия безграничны и всегда различаются по степени интенсивности и поскольку их низшая точка достигается у людей, полностью лишенных интуиции, то их наивысшая точка должна быть достигнута у людей, обладающих интуицией относительно всех или большинства вероятностей, или у людей, обладающих интуицией в кратчайший возможный срок. Таким образом, может быть человек, чья душа обладает такой глубокой чистотой и так прочно связана с рациональными принципами. “..Разве ты не знаешь, что интуиция существует и люди, обладающие ею, по степени различны так же, как и по силе мышления? Среди них встречаются глупцы, не обладающие ни малейшей здоровой мыслью, а также те, кто в некоторой степени обладает сообразительностью и пользуется мышлением. Но есть среди них и те, кто гораздо просвещеннее первых и способен познать умопостигаемое интуицией. Однако такая просвещенность у всех них не одинакова и проявляется у одних в меньшей, у других в большей степени..” [11, с. 506]

Он пылает интуицией, т.е. восприимчивостью вдохновения, исходящего от активного разума обо всем. Таким образом, формы всех вещей, содержащихся в активном разуме, запечатлеваются в его душе либо сразу, либо почти сразу, не потому, что он принимает их просто на основании сложившихся убеждений, но в силу их логического порядка, охватывающего все средние термины. В самом деле, верования, принимаемые на основании убеждений относительно тех вещей, которые познаются только через их причины, не обладают рациональной достоверностью. “..Среди людей может оказаться человек, чья душа имеет такую чистоту и так тесно связана с началами разума, что он будет воспламеняться наитием от деятельного разума, имеющего связь со всем. А эта способность есть определенный вид пророчества, даже высшая форма пророческой способности, и она более всего достойна названия непогрешимой способности. Это высшая человеческая способность..” [12, с. 229]

Раздел о степенях сил с точки зрения главенствования и служения. Следует увидеть, как одни из этих способностей управляют другими. Вы обнаружите, что приобретенный интеллект является тем правителем, которому служат все остальные. Это конечная цель. Актуальный интеллект служит приобретенному, в свою очередь, обслуживается материальным интеллектом со всеми его способностями. Практический интеллект служит им всем, ибо привязанность к телу, как вскоре станет ясно, существует ради совершенствования и очищения теоретического интеллекта, а практический интеллект управляет этим отношением. Она обслуживается способностью оценки, которая, в свою очередь, обслуживается двумя способностями: передней и задней. Задний сохраняет то, что привнесено в него оценкой, в то время как передний представляет собой совокупность способностей животных. Репрезентативная способность обслуживается двумя способностями различного происхождения: аппетитная способность служит ей, повинаясь ей, ибо репрезентативная способность побуждает желающую к движению, а способность воображения служит ей, принимая сочетание и разделение своих образов. Они, в свою очередь, являются правителями

двух групп. Способность воображения обслуживается фантазией, которая, в свою очередь, обслуживается пятью чувствами, в то время как способность желания обслуживается желанием и гневом. Последние два обслуживаются двигательной способностью, распределенной через мышцы. На этом животные способности заканчиваются.

Животные способности во всей своей полноте обслуживаются растительными способностями, из которых репродуктивные являются первыми по рангу и высшими. Способность к росту служит репродуктивной способности, а способность к питанию служит им обоим. Четыре «естественные» способности — пищеварение, удержание, усвоение и выведение — подчинены всем им. Пищеварительная способность служит, с одной стороны, удерживающим и ассимилятивным, а с другой — экскретивным. Четыре физических качества служат им: холод подчиняется теплу, в то время как сухость и влага служат им обоим. Это последняя ступень способностей. [13, с. 261]

Бессмертие души. Что касается бессмертия души, то Ибн-Сина отвергает исключительность Альфараби, который говорил, что интеллект становится нематериальным, принимая умопостигаемые формы, и что невежественность души будут уничтожены. Он говорит, что интеллект человека переживает смерть. «Душа без тела – это истинный человек. Смерть – это всего лишь душа, покидающая свои орудия». Ибн-Сина приводит два аргумента, доказывающих, что у каждого человека есть бессмертная душа. Во-первых, это переживание душой своей собственной деятельности как отличной от деятельности тела. Ибн-Сина предполагает, что если бы кто-то находился в пустоте без какого-либо внешнего ощущения, его душа, тем не менее, осознавала бы себя. (Он не думает здесь об активности внутренних чувств и о невозможности самосознания без сознания чего-то умопостигаемого, обычно через ощущение).

Таким образом, он заключает, что душа есть субстанция, полная сама по себе, независимая от тела, но которая влияет на тело, особенно своими эмоциями, гораздо больше, чем тело влияет на душу. Второй аргумент состоит в том, что интеллект, как вмещатель умопостигаемых форм, сам по себе должен быть нематериальным и бессмертным. Поскольку он не использует тело как орган, интеллект независим от него и может быть отделен от него. Принцип этого аргумента состоит в том, что, помимо нашего знания чувственных сингулярностей, мы познаем сущность вещей умопостигаемым и универсальным образом. Умопостигаемость вещей в нашем знании не индивидуализирована.

Тело необходимо для начала души, но не для ее продолжения в существовании. Таким образом, душа была сотворена вместе с телом и индивидуализирована по отношению к нему. В чем именно состоит эта индивидуация? Ибн-Сина отвергает «отпечаток души в теле». Ибн-Сина говорит, что эта индивидуация должна быть порядком или конфигурацией души, или же силой, или духовной случайностью, или их комбинацией. Это также может быть различие в интеллектуальном знании или самопознании, или различие в телесных силах, или что-то еще, даже если мы не знаем, что именно. “..Отношение между телом и душой заключается не в том, что душа запечатлена в теле, а в том, что душа управляет телом таким образом, что она осознает это тело, а тело испытывает ее действие. Всякое живое существо осознает, что у него есть одна душа, которая распоряжается и управляет им так, что если бы это была какая-нибудь другая, не осознаваемая этим живым существом душа, то она не осознавала бы и себя и не занималась бы своим телом..” [14, с. 495]

Литература

1. Ибн Сина. Избранное / Перевод и комментарии д-ра Саидрахмона Сулаймони – Душанбе-Ашгабат. 2003. – 7 с.
2. Ибн Сина. Раздел о науках / фрагмент из «Книги восточная философия» / Перевод и комментарии д-ра Саидрахмона Сулаймони. – Ашгабат 2003, – 36 с.
3. Ибн Сина. Раздел Логика. /фрагмент из “Книги знания” / Избранные философские произведения. – М.,1980. – 62 с.

4. Ибн Сина. Раздел о растительной душе. / фрагмент из «Книги о душе» // Избранные произведения стран ближнего и среднего востока. перевод А. В. Сагадеева. – М., 1961. 219 с.
5. Ибн Сина. Раздел о животной душе. / фрагмент из «Книги о душе» // Избранные произведения стран ближнего и среднего востока. перевод А. В. Сагадеева. – М., 1961. – 221 с.
6. Ибн Сина. Раздел о доказательстве существования разумной души. / фрагмент из «Книги о душе» // Избранные философские произведения. – М., 1980. – 478 с.
7. Ибн Сина. Раздел о разумной душе / фрагмент из «Книги о душе» // Избранные произведения стран ближнего и среднего востока. перевод А. В. Сагадеева. – М., 1961. – 226 с.
8. Ибн Сина. Раздел о разумной душе / фрагмент из «Книги о душе» // Избранные произведения стран ближнего и среднего востока. перевод А. В. Сагадеева. – М., 1961. – 226 с.
9. Ибн Сина. Раздел о душе земной и небесной / фрагмент из «Книги знания» // Избранные философские произведения. – М., 1980. – 317 с.
10. Ибн Сина. Раздел Указания и наставления / фрагмент из «Книги знания» // Избранные философские произведения. – М., 1980. – 318 с.
11. Ибн Сина. Раздел о степенях разума / фрагмент из «Книги о душе» // Избранные философские произведения. – М., 1980. – 506 с.
12. Ибн Сина. Раздел о путях приобретения знаний разумной душой / фрагмент из «Книги о душе» // Избранные произведения стран ближнего и среднего востока. перевод А. В. Сагадеева. – М., 1961. – 229 с.
13. Ибн Сина. Раздел о степенях сил / фрагмент из «Книги исцеления» // Избранные произведения стран ближнего и среднего востока. перевод А. В. Сагадеева. – М., 1961. – 261 с.
14. Ибн Сина. Раздел о бессмертии души / фрагмент из «Книги о душе» // Избранные философские произведения. – М., 1980. – 495 с.

ҚАЗІРГІ ЗАМАНУИ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ КӨКЕЙКЕСТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Карабекова А. Ж., Уразгул Ж. Т.
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан

Мақалада ғылыми зерттеулердің жаңа басым бағыттары көрсетілген. Психопедагогикалық мамандықтар бойынша диссертациялық зерттеулерде жиі кездесетін кемшіліктер көрсетілген. Атап айтқанда, зерттеудің ғылыми жаңалығы мен теориялық маңыздылығының негіздемесінің жоқтығы, зерттеу тақырыбы бойынша жарияланымдардың сапасы. Педагогикалық және психологиялық тұжырымдамалардан мысалдар келтіріліп, өткен ғасыр зерттеулерімен салыстырулар жасалған. Білім беру жүйесінің маңызды түсініктері айтылып, қолданыстағы негізгі әдістерді талқылады. Адамның дамуы үшін, әлеуметтік топтардың заманға сай қалыптасуы үшін технологиялардың алатын орны маңызды. Ғылымның өндіруші күш ретінде адамзатты жоғары жетістіктерге жеткізетіні туралы ойлармен бөлістік. Баланың психологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, тәрбиелеудің бірнеше бағыттарын қарастырдық.

Түйін сөздер: Тенденциялар, психопедагогика эмоцияналдық процесс, әлеуметтік даму моделі, кибернетика, психофизиология, субмәдениеттер.

В статье изложены приоритетные направления проведения научных исследований по педагогике. Показаны наиболее распространенные недостатки в диссертационных исследованиях по психолого-педагогическим специальностям. В частности, отсутствие обоснования научной новизны и теоретической значимости исследования, качество публикаций по теме исследования. Были озвучены важные понятия системы образования, обсуждены основные существующие методы. Для развития человека, для современного формирования социальных групп важно место, занимаемое технологиями. Мы поделились мыслями о том, как наука, как производительная сила, может привести человечество к высоким достижениям. Мы рассмотрели несколько направлений воспитания с учетом психологических особенностей ребенка.

Ключевые слова: тенденции, психопедагогика, эмоциональный процесс, модель социального развития, кибернетика, психофизиология, субкультуры.

The article outlines new priority areas of scientific research. The most common shortcomings in dissertation research in psychopedagogical specialties are indicated. In particular, the lack of justification for the scientific novelty and theoretical significance of the study, the quality of publications on the research topic. Examples from pedagogical and psychological concepts are given and comparisons are made with research of the last century. The most important concepts of the education system were outlined and the main existing methods were discussed. For Human Development,

for the modern formation of social groups, the role of technology is important. We shared ideas about the fact that science, as a productive force, leads humanity to high achievements. We considered several areas of upbringing, taking into account the psychological characteristics of the child.

Keywords: trends, psychopedagogy emotional process, social development model, cybernetics, Psychophysiology, subcultures.

Ғылым зерттеушінің ғылыми таным әрекетін ерекше ұйымдастыруы негізінде жүзеге асырылатын зерттеуінің, ғылыми жобаларының арқасында дамиды. Ғалым, ғылыми қызметкер қажетті біліктілігі бар және ғылыми және ғылыми-техникалық әрекетпен кәсіби түрде айналысатын субъект болып табылады.

Зерттеушілік қызмет әлдебір жетістікке жетуге кепілдік беретін алгоритмдік кәсіби әрекетпен қиюласпайды, ол ғылыми ізденіспен айналысатын жеке тұлғаның ішкі жан-дүниесін қамтиды. Ғылыми-зерттеу, ғылыми-техникалық әрекет - әлеуметтік-мәдени, экономикалық, инженерлік-технологиялық және басқа да мәселелерді шешу үшін жаңа білімді қолдануға бағытталған және ғылым мен техниканың, өндірістің бірегей жүйесі ретінде арнайы ұйымдастырылған қызмет. Ол тек ғылыми жұмыста белгілі бір амалдарды, дағдылар мен құралдарды қолдана білуді ғана талап етіп қоймайды, сонымен қатар психологиялық және әлеуметтік мәдени сапаларды да талап етеді. Ол үш аспектіге бөлінеді: ғылыми-логикалық, тұлғалық-психологиялық және әлеуметтік-психологиялық (М.Г. Ярошевский).

Педагогика саласындағы зерттеушіге қойылатын жалпы талаптар төмендегілерге сәйкес келеді:

- педагогиканың адамзат алдындағы жастарды рухани, мәдени, әлеуметтік, кәсіби тәжірибе және адамның өмір бойы дамуына қажеттілігін өтеудегі жауапты практика, ғылым өнер ретіндегі ұлылығына таңдану. Сонымен қатар, тәрбиеленушінің тынымсыз педагогикалық қолдауды қажет ететін өмірі мен жеке тұлға ретінде қалыптасуы жолында адал ниетпен, риясыз еткен игілікті де ауыр педагогикалық еңбегіне аса зор құрметпен қарау және ұлы педагогтарға бас ию. Өмірлік іс-әрекет барысында жеке қатынасының болуына әлеуметтік бірлескен мақтаныш, қолдаудың маңызы зор;

- мәселені (тақырыпты) таңдаудан бастап, зерттеу әдістерін таңдауға дейінгі ғылыми іс-әрекеттің адамгершілік құндылықтарға, айқын гуманистік бағыттылыққа құрылуы. Бұл зерттеу барысында ойдан жасалатын схема, модель, әдістерді қолданудан сақтайды, бірақ зерттеу жұмысының артында білім беру және тәрбиелеу үдерісіне қатысушылардың барлығына - білімгерлерге де, педагогтарға да, ата-анаға да, басшыларға да пайдасы мен көмегі тиетініне көз жеткізуге мәжбүр етеді;

- педагогикалық жұмыс тәжірибесі, білім беру ұйымдарының оқу-тәрбие үдерісіне міндетті түрде қатысу. Сонымен бірге педагогикалық өтіл асыра бағаланбау керек - неғұрлым практик ертерек педагогикалық ақиқатты ғылыми тұрғыда ұғынуға кіріссе, солғұрлым кәсіби қайтарымы жоғары болады.

- педагогикалық қабілет пен іскерлік арқасында педагогиканың, психологияның, оқыту әдістемесінің жаңа жетістіктері негізінде оқыту, өзінің қызметін ғылыми негізде құруға ұмтылу;

- шыдамдылық, таным мен педагогикалық қызметтің қиындығын жеңе білу, жұмысты орындаумен қатар оның маңыздылығын, көркемдігін, ұлылығын түсіне білу. Атқарған қызметтен ләззат алып, рахаттану, таңдану, толғану, шығармашылық жұмыстан жаңа нәтиже алғандығын мақтан ету, сонымен қатар жеке жауапкершілігін сезіну, еңбегін бағалауда қарапайымдылық көрсете білу;

- шындықты жүзеге асыратын, олардың мән-мағынасын жүзеге асыруды сипаттайтын құбылысты туралы білімі, педагогикалық практикалық жұмыстан және әдістемелік жетілдіруден айырмашылығы олардың мәнін ғылыми тұрғыдан түсіну, жаңа ұсыныстарды түсіндіру және жасақтау;

- күрделі, кіріктірілген конгломераттармен ғылыми-зерттеу қызметін игеру дағдысы, зерттеу жүргізуді ұйымдастыру;

- ірі дәлелдемелерді егжей-тегжейлі түсіндіре, насихаттай алу, оларды ұсынылып отырған идеяның пайдасына шешу, өзі жүргізіп отырған педагогикалық зерттеудің нәтижелерін сақтап қалу.

Қазіргі кезде психологиялық-педагогикалық ғылымдар тап болып отырған өте өткір және шиеленісті жағдай жаңа теориялық тұжырымдамаларды әзірлеуді, адамның ашық әлемге нақты шығуы жайында психикалық, психо-физиологиялық, әлеуметтік және тұлғалық даму модельдері бойынша зерттеулерді ұлғайтуды қамтиды. Кеңістік, оның ішінде интернет арқылы, бұл қарым-қатынас пен белсенділіктің сипатын өзгертеді [1, 18 бет].

Сонымен қатар, бір жағынан, біздің ғалымдар ретіндегі жауапкершілігіміз артып, екіншіден, жұмысымыздың күрделілігі артып келеді. Себебі, болып жатқан процестердің жоғары динамизміне, тарихи аренаға жаңа тақырыптардың енгізілуіне, адам іс-әрекетінің объективті өсуіне, әлемге тереңірек ой жүгіртуге және өте маңызды нәрсеге байланысты біз өз зерттеулерімізді белгілі бір деңгейде жүргізуіміз керек. Белгісіздік-бұл өзімізге, ойлаудың, ойлау тәсілінің өзгеруін қайта құрылымдау кезінде нақты бекітілген.

Кибернетика, космология, Генетика, информатика саласындағы жиналған білімінің жаңа деңгейінде болу, сондай-ақ өзін-өзі танудың, тұлғалық дамудың өсуі нәтижесінде адам шын мәнінде өзінің энергетикалық әлеуетін арттыруға "мәжбүр" болады. Яғни, қазіргі әлемдегі адам болмысының нақты жағдайы көрнекі және сапалы түрде өзгеруде бұл өркениеттің барлық өткен кезеңдеріндегі бұрынғыдан әлдеқайда көп [1, 25 бет].

Психопедагогика ғылымының еңбегі үшін ғалымдар қазіргі жағдайға тез әрекет етіп, зерттеудің жаңа жолдарын іздеп жатқанын атап өткен жөн. Қолда бар деректерді тереңдетуге ғана емес, сонымен қатар сананың, өзін-өзі танудың, ойлаудың, есте сақтаудың жаңа ерекшеліктерін, мотивация саласын және әртүрлі жастағы адамдардың қажеттіліктерін зерттеуге бағытталған зерттеу бірінші орында тұрғаны белгілі болды.

Білім беру жүйесін ғылыми қамтамасыз етуді анықтау бойынша ауқымды жұмыстар жүргізілуде, оның аясында оқушылардың оқудағы шамадан тыс жүктемесі, олардың психикалық және физикалық денсаулығын сақтау және өмір жолын таңдау мүмкіндігі.

Ғылыми ізденіс үдерісі анықтап айқындаусыз - тәжірибені бекітусіз, теориялық көзқарасты эмпирикалық тексерусіз, зерттеу әрекетінің этикасы мен эстетикасынсыз өтпейді. Ғылыми білімнің көрінуінің құралы - зерттеліп отырған нақты мәселе төңірегінде ғана сол мәселенің теориясы мен ғылыми ұғымдарын түсіндіруге мамандандырыла мол жинақталған және оны жүзеге асыру мен қолдануды күшейтуді байыпты талап ететін тіл болып табылады. Ол күнделікті тұрмыста қолданылатын тілден, ғылыми түрде кең тараған, көркем тілдерден өзге, тек қана осы бағытта арнайы дайындықтан өткен, сол саладағы құбылыстарды зерттеп білуге арналғандығымен ерекшеленеді. Ғылыми тіл ойды жүйелі, түсініктік-категориялық түрде жеткізуге, оның бір мәнді және әріптес ғалымдармен түсінісуге мүмкіндік береді. Ғалымдар: психологтар мен педагогтар-дидактиктер, әдіскерлер - кейбір министрлік құжаттарда жазылғандай, білім беруді модернизациялау үдерісін сүйемелдеуге міндетті емес екенін атап өткім келіп отыр, бірақ оны жүзеге асырудың қажетті негізін құрайтын ғылыми негіздерді ашу.

Ғалымдардың интеллектуалдық күштерінің қоғамдық біріктірілуінің маңызы отандық және халықаралық деңгейде айқын көрінуде. Мұндай қауымдастықтар танымды жетілдіруге және зерттеушілер ұсынған жаңа идеяларды бағалауға қолдау көрсете отырып, олардың арасындағы тұрақты интеллектуалдық және эмоционалдық байланыстарды қамтамасыз етеді, қарым-қатынас шекарасын кеңейтеді. Ғылыми қоғамның, ұйымның, мекеменің міндеттері өткізілген конференция, форум, дөңгелек үстел барысында және ғылыми басылымдарда жарияланған ғылыми мақалалар арқылы ғылыми ақпарат алмасу болып табылады. Зерттеудің қорытындылары жинақталған және жаңа идеялар ұсынылған ғылыми мақалалар,

монографиялар, конференция материалдарының жинақтары мен баяндамалары ғалымның біліктілігінің негізгі белгілеріне жатады [2].

Зерттеудің логикасы мен тұжырымдамасы педагогикалық зерттеу тақырыбының көкейкестілігін негіздеуден басталады. Педагогикалық зерттеудің ғылыми аппаратына кіріспе бөлім ретінде енетін оның тақырыбының көкейкестілігінің негіздемесі 2-3 бет көлеміндегі мәтіннен тұрады. Негіздеме мазмұнының анық құрылымы бар. Негіздеменің құрылымындағы кілтті түсініктерді ойлана отырып талдағанда, негіздемеде зерттеу тақырыбына қатысты әлемнің және Қазақстанның білім беру жүйесінің жалпы сипаттамасын, зерттеу мәселесінің зерделену дәрежесін, практикадағы мәселелерді шешу деңгейлерін, мәселенің негізіндегі қарама-қайшылықтарды, сондай-ақ, зерттеу тақырыбының өзін нақты көруге болады.

Тақырыпты зерделеу практиканың салмақты маңызды талабына жауап береді, ал алынған нәтижелер ғылымдағы кемшіліктердің орнын толтырады. Дегенмен, көкейкесті тақырыпқа зерттеу жұмысын орындау ең анық, сенімді жаңа ғылыми нәтиже алынғанының кепілі емес. Көкейкесті тақырыптар санатына енетін тақырыпқа барынша жетілдірілген әдістеме ұсыну, арнайы эксперимент жасау арқылы жаңа, көптеген ақпараттар тобы қолданылған зерттеу жүргізу барысында нәтиже алуға болады. В.В. Краевский зерттеу тақырыбын негіздеудің мынадай өзіндік логикалық тізбегін ұсынады: бағыттың көкейкестілігін негіздеу - зерттеу тақырыбының практикалық көкейкестілігін негіздеу-тақырыптың ғылыми көкейкестілігін негіздеу. Сөйтіп, зерттеудің көкейкестілігі бұл -

- Зерттеудің нысанын анықтау объективтік дүниенің жүйесі ретінде;
- зерттеудің пәнін анықтау;
- проблеманы, сәйкессіздігін, қарама-қайшылығын айқындау;
- зерттеу тақырыбын нақтылау;
- зерттеудің көкейкестілігін айқындау.

Көптеген педагогикалық және психологиялық зерттеулер он жыл бұрынғы дәстүрлі тәсілдердің көлеңкесінен шыға алмай келеді, сонымен қатар, құбылыстың мәніне терең ену негізінде жүргізілмейтін эклектизммен, иррационализммен, схоластикадан зардап шегеді. нәзік және ұзақ эксперименттер, қажырлы еңбек арқылы. Нәтижесінде, көбінесе ғылыми жұмыс сапасыз орындалады, зерттеу жай ғана имитацияланады.

Келесі бағыт-іс-әрекетті, жаңа жастар субмәдениеттерінің әсерін, баланың жаңа әлеуметтік байланыстарын, олардың әсер етуінің шарттары мен кәріз механизмдерін ашып, рухани принциптердің дамуын, оның ішінде психо-педагогикалық қолдауды анықтаудан тұрады. тұлғаның дамуы, өсіп келе жатқан адамның өзін-өзі жүзеге асыруы [3, 7 бет].

Бұл жағдайда біз В. М. Полонскийдің тұжырымдамасының бағытын ұстанамыз. Ғалым ғылыми зерттеудің бұл бөлігіне мынандай анықтама береді: «Зерттеудің көкейкестілігі» – ғылыми идеялар мен практикалық ұсыныстарға (белгілі бір қажеттілікті қанағаттандыру үшін) сұраныс пен қазіргі уақыттағы ғылым мен практиканың бере алатын тұжырымдары арасындағы алшақтық дәрежесін сипаттайтын ғылыми зерттеулер сапасын бағалау өлшемі. Оның тұжырымдауынша, көкейкестілік өлшемі үнемі қозғалыста, дамиды, уақытқа, нақты шарттар мен айрықша жағдайларға тәуелді болып келеді. Тақырып бүгін көкейкесті, ертең ол соншалықты өзектілігін жоғалтып алуы мүмкін, ауыл мектебі үшін маңызды мәселе қала мектебі үшін қатардағы сұраққа жатуы да ықтимал; педагогикалық қызметін жаңа бастаған мұғалімді ойландыратын мәселелер тәжірибелі, жоғары білікті педагогқа мәнді болмай шығуы да заңды. Көкейкесті зерттеулер халыққа білім беру жүйесінің даму деңгейімен, еліміздің экономикасымен, оның ғылыми әлеуетімен, осы тарихи сәтте алға қойылатын және шешілетін міндеттермен тығыз байланысты. Ғалым В.М. Полонский ғылыми айналымға «зерттеулердің көкейкестілігін бағалау өлшемі» түсінігін ендірді. Зерттеулердің көкейкестілігін бағалау өлшемі – ғылыми-педагогикалық зерттеулердің жоспарланған немесе алынған белгілілер тізімі [3, 115 бет].

Сондай-ақ, М.Т. Громкованың дәлелденуінше, зерттеудің көкейкестілігінің мазмұнына төмендегілер енеді:

- а) зерттелетін жүйедегі сәйкессіздіктерді анықтау;
- б) сәйкессіздіктердің дәрежесін көрсету: қайшылық, мәселе, қақтығыс, дау-дамай, апат;
- в) мәселелердің ішкі көздерін анықтау (қандай ұғымдар арасында мәнді сәйкессіздіктер бар?):
 - зерттелетін жүйенің табиғи ахуалы жағдайындағы қажеттіліктер, нормалар арасында (сезінілмеген мәселе);
 - жүйенің рефлексивтік (білімдік) ахуалы жағдайында мақсат, мазмұн, әдістер арасында (сезінілмеген мәселе);
 - жүйенің әрекеттік жағдайында әрекеттің өлшемдері, тәсілдері, өзін-өзі анықтауы арасында (әрекеттегі қиындықтар);
- г) сыртқы сәйкессіздіктерді табу және олардың зерттелетін жүйеге әсері;
- д) зерттелетін жүйенің мәселелерінің жоғары деңгейлеріндегі жүйелерге әсерін зерделеу («тіке байланыстар»);
- е) зерттелетін жүйенің мәселелерінің түрлі деңгейлеріндегі жүйелерге әсерін зерделеу («көлденең» байланыстар);
- ж) зерттелетін мәселені шешуде интеграциялық тұғырларды пайдалану.

Осы белгілер әрі зерттеудің көкейкестілігін бағалаудың өлшемдері бола алады.

Сонымен, зерттеу тақырыбының көкейкестілігінің құрамында өзектендірудің келесі әрекеттері көрініс табады: объективті дүниенің жүйесі ретіндегі зерттеу нысанасын бөліп көрсету; сәйкессіздіктерді, қарама-қайшылықтарды, мәселелерді айқындау; зерттеу тақырыбын нақтылау, зерттеу көкейкестілігін анықтау [4, 46-53 бет]. Белгілі әдіснамашы В.В. Краевский зерттеу тақырыбының көкейкестілігін негіздеудің өзіндік логикалық тізбегін ұсынады. Сөйтіп, зерттеу тақырыбының көкейкестілігінің құрылымы өзектендірудің мынадай кадамдарынан көрінеді: зерттеу нысанының пайда болуы объективті дүниенің жүйесі ретінде; зерттеу проблемасының көрінуі; сәйкессіздіктің, қарама-қайшылықтың, проблеманың байқалуы; зерттеу тақырыбының нақтылануы; зерттеу көкейкестілігінің айқындалуы.

Қорытындыда айтарымыз, барлық әдіснамалық сипаттамалар бір-бірімен байланысты, бірін-бірі толықтырады және түзетеді. Мәселе зерттеу тақырыбында ғылымда жеткен жетістіктерден алға жылжу қозғалысы түрінде көрініс табады, ескі мен жаңаның қақтығысын көрсетеді. Өз кезегінде, алға қойылған мәселелер мен тақырыптарды құрастыру зерттеудің көкейкестігін анықтау мен негіздеуге сүйенеді. Зерттеу объектісі зерделеуге қажетті саланы, ал пәні - зерделеу қырын көрсетеді. Сонымен тізілген сипаттамалардың барлық элементтері біріне - бірі сәйкес, бірін-бірі толықтыратын жүйені құрайды. Осы келісулердің дәрежесіне қарай зерттеу сапасын бағалауға болады. Жалпы танымдық ой ғылыми жұмыстың типіне бағынышты емес. Студенттің дипломдық жұмысы және магистрлік диссертация, әрине, көлемі, зерттеудің объектілік саласы, іргелілігі, талдау тереңдігіне және т. б. байланысты ажыратылады да, бірақ барлық өлшемдер мен ғылымның сипаты және танымның жалпы қисыны бойынша ұқсас болады. Бұл ретте әдіснамалық сипаттамалар жүйесі оның сапасының жалпылама көрсеткіші болып табылады.

Әдебиеттер

- 1 Ж.Жонтаева «Оқу бағдарламаларының мазмұнын жаңарту». №15.52, 2016ж.
- 2 Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. <http://adilet.zan.kz/rus>
3. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. Алматы 2008 ж.
- 4 Жигалев Б.А. Педагогическая система оценки качества образования в современном вузе. - Нижний Новгород: Академия, 2017. - 115 с.
- 5 Осипова С.И. Методическая система обучения и ее развитие в личностноориентированном образовании/ Сибирский педагогический журнал. - 2010. - № 11. - С. 46-53.

НАУЧНЫЕ ИДЕИ ПРОФЕССОРА С.М. ЖАКУПОВА

Смаил Сұлтанғазы Сағымбекұлы

Жаркентский высший педагогический колледж, Жаркент, Казахстан

Мақалада ғалым профессор С.М. Жақыповтың ғылыми көзқарастары, отандық психологияның дамуына қосқан үлесі, қазіргі кездегі педагогикалық идеяларының өзектілігі қарастырылады.

Түйін сөздер: қазақ психологиясы, адамгершілік сана, тұлғаның этникалық ерекшеліктері, полиэтникалық орта, билингвизм

В статье рассмотрены научные взгляды ученого профессора Джакупова С.М. и его вклад в развитие отечественной психологии, актуальность его психологических идей в наши дни.

Ключевые слова: казахстанская психология, нравственное сознание, этнические особенности личности, полиэтническая среда, билингвизм

The article examines the scientific views of scientist Professor Zhakupov S.M. contribution to the development of national psychology, the relevance of his pedagogical ideas nowadays.

Key words: Kazakh psychology, moral consciousness, ethnic personality traits, multiethnic environment, bilingualism

С.М. Джакупов уделял большое внимание практической психологии в Казахстане. Постсоветский период развития независимого Казахстана раскрыл актуальность практической психологии через высокую потребность практик, ориентированных на решение психологических проблем, личностное развитие и адаптацию населения, которое остро переживало процесс перестройки и потеряло устойчивость взглядов и надежд, жизни в целом. Практическая психология в Казахстане обрела свою значимость и стала актуальным направлением работы С.М. Джакупова и его воспитанников. Резко возросший интерес к практической психологии открыл возможность для работы многочисленных психологических направлений на территории молодого государства, однако не многие направления задерживались и удовлетворяли потребности граждан. Именно эта особенность стала основой для развития казахстанского этноориентированного подхода в практическом направлении.

На базе его идей о «казахстанской психологии» в 1999 году было создано объединение казахстанских психологов – «Национальная ассоциация психологов Казахстана» (НАПК). В ассоциацию входили психологи-практики и видные ученые, студенты и преподаватели со всего Казахстана, ассоциация стала площадкой для совместного развития психологии в взаимосвязи практического и теоретического подходов. Первые учредители и участники НАПК - Логинова Н.А., Кабакова М.П., Гребенников В.М., Елисеев С., Мадалиева З.Б. - стали основоположниками развития в Казахстане адаптированных направлений практической психологии, таких как гештальт, арт-терапия, детская психология, Эриксоновский гипноз, телесно-ориентированная терапия и т.д. которые и сейчас активно развиваются. Старт этому развитию был дан в декабре 1999 года первым Алматинским психологическим интенсивом, который объединил теоретические лекции и практические группы, основанные на них. С того времени интенсивы проводятся ежегодно. Работы его учеников в рамках интенсивов всегда оформляются в рамках научных подходов, исследовательских работ и теорий, так как особое значение в развитии психологии С.М. Жакупов придавал научно подкреплённой практической психологии. Основываясь на практических ориентирах науки о социальном взаимодействии личности, психология современности стала отражением актуальных потребностей общества и его развития. Таким образом, через практические потребности в научную психологию вошел вопрос развития нравственных ценностей полиэтнического государства.

Нравственные ценности личности, моральное поведение, мотивы, нравственное сознание, самосознание и другое представляют собой реальные проявления психической деятельности любого нормального человека. В связи с этим изучение этих феноменов стало актуальным направлением научного мира.

Нравственность в работах С.М. Жакупова раскрылась в исследовании ценностей всеобщего равенства, в восприятии этнического и общечеловеческого направлений. Нравственные ценности всеобщего равенства являются одним из показателей благополучия страны и общества в целом. Они формируются в индивидуальном развитии, но становятся показателем благополучия, так как являются основой взаимодействия в обществе. Изучение нравственного сознания и нравственных ценностей в основе своей опирается на философию и носит больше теоретический характер. Однако глобализация, обострение межличностных, межэтнических и межгосударственных конфликтов выдвигают развитие нравственных ценностей на уровень психологического восприятия мира, процесса познания своего «Я» и социального окружения. В настоящий момент нравственность для психологической науки является новым вопросом в структуре личностного развития, системы ценностных ориентаций, которая до этого момента мало затрагивала вопросы, не подлежащие прямому измерению.

Впервые вопросы нравственности в психологическом ключе изучения затронули такие психологи, как: Б.С. Братусь, В.В. Знаков, Н.Д. Зотов В.А. Пономоренко, Л.М. Попов, В.Д. Шадриков и др. . Вопросы нравственности, кроме всего прочего, затронули психологию и по причине роста социальных проблем общества, имеющих в своем основании именно безнравственность, аморальность. Потребность общества в развитии нравственной активности неоднократно выражалась в различных правительственных документах, призывах и порой даже угрозах. Но особенностью нравственной активности общества является то, что она осуществляется не по принуждению, а по велению сердца. Нравственные отношения рассматриваются через центрацию на себе во взаимоотношении с другим человеком и определяются как отношение к другому как равному.

Нравственное отношение включает в себя установку на тип межличностного общения, эмоциональное отношение, оценку, интерес. Во взаимоотношениях нравственные ценности выступают как личностный феномен отношения человека к общественным нравственным ценностям, объективно сформированным в историческом, социальном, психологическом опыте, связанном с нравственными нормами, принципами, идеалами, понятиями добра и зла, справедливости, счастья. Современные состояния нравственных ценностей личности характеризуются неустойчивостью и противоречивостью, это является отражением личных ценностных ориентаций и идеалов. К сожалению, при стремлении некоторых людей к духовности игнорируется необходимость совершенствования нравственных качеств, тем самым наносится вред социальной реализации и развитию общества.

Особенно остро вопрос нравственности стоит в полиэтнических государствах, где на одной территории проживают представители разных культур, ценностей и взглядов. Казахстан – полиэтническое государство, с богатой историей и культурой, в котором проживают более 130 национальностей. Вопрос нравственности, так же, как и во всем мире, тревожит казахстанцев, которые становятся свидетелями межнациональных конфликтов мирового масштаба.

Данный вопрос тревожил и С.М. Жакупова как психолога, ученого, гражданина своей страны. Исследование нравственных ценностей выявило значимость вопроса всеобщего равенства в межэтническом взаимоотношении в среднем для 70% казахстанцев. В частности, в разрезе доминирующих групп представителей казахстанского общества значимость ценностей всеобщего равенства составила 68% для представителей казахского этноса и 72% для представителей русского этноса, проживающих на территории Казахстана. Дальнейшее развитие данного исследования нравственных ценностей представителей многочисленных этнических групп казахстанского общества подтвердило актуальность и первостепенность нравственных ценностей всеобщего равенства в полиэтническом обществе. Так, первое отражение концепция всеобщего равенства приобретает в процессе развития современного Казахстана, находя отражение в Конституции РК. Именно через конституцию всеобщее

равенство «перед законом и судом» приобретает социальную основу и становится отражением направленной деятельности на территории государства.

Однако было выявлено, что только 48% всех респондентов (из 500 человек, принимавших участие в исследовании) имели представление о законодательной основе всеобщего равенства в республике. А для 52% респондентов всеобщее равенство - это национальная ценность, основа, которая отражает их восприятие мира и процесс взаимодействия с ним. Наиболее яркое проявление ценностей всеобщего равенства отслеживается в конфликтных ситуациях межличностного и межэтнического характера. Реакции в кризисных ситуациях являются основным показателем внутренней установки на раздражитель. Проявление реакций является свидетельством истинного внутреннего восприятия раздражителя и сложившихся этнокультурных представлений в повседневной жизни.

Фрустрация в конфликтной ситуации является одним из ключевых факторов, позволяющих выявить скрытые реакции субъекта в повседневной жизни. В связи с этим участников исследования погружали в экспериментальные конфликтные ситуации с участием представителей своей этнической группы и другой. В ходе эксперимента была выявлена разница реакций в конфликтных ситуациях с представителями другого и своего этноса, она составила 15 % для респондентов казахской этнической группы и 7% - для русской этнической группы. Данная разница может быть обусловлена «этническим возрождением» и актуальностью самоидентификации личности в процессе глобализации. Также данный процесс – это отражение численного преобладания государствообразующей нации и увеличение значимости культурно-исторических корней. Нравственная ценность всеобщего равенства - это не только нечто внутреннее.

В настоящий момент, в период экономического кризиса и социальной дезадаптации, острых моральных и нравственных потрясений общества, всеобщее равенство становится основой мирного существования и развития Казахстана. Данное «ноу-хау» казахстанской земли – это исторический конструкт, включающий в себя культурные основы, личностное самоосознание и воспитание через совместную деятельность, значимость которой ярко отражена в работах С.М. Жакупова .

Данное исследование не является лишь отражением сегодняшнего состояния нравственных ценностей всеобщего равенства казахстанского общества, это мониторинг внутреннего самосознания народа, глубинное понимание и раскрытие проблемы самореализации в поликультурном наследии. Исследование может стать актуальным инструментом в работе не только ученых-психологов, но и структур, регулирующих процессы общественного согласия в полиэтнических странах. В преддверии юбилея С.М.Жакупова , известного психолога, человека, уделяющего особое внимание процессам общественного согласия и развития личности, хочется еще раз отметить его заслуги в развитии психологии и ее практических направлений в Казахстане. Конечно же, его идеи еще требуют детального рассмотрения в новых работах, так как их смысл в полной мере еще не раскрыт.

Литература

1. Ғалым салған сара жол. Монография құрастырғандар: Токсанбаева Н.Қ., Мадалиева З.Б., Жубаназарова Н.С., Кабакова М.П. т.б. - Алматы, 2014. - 352 б.
2. Профессор С.М. Джакупов и развитие психологической науки в Казахстане // Сб. статей Республиканской научно-теоретической конференции (28 апреля 2015 г.). - Астана, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева. – 219 с.
3. С.М.Джакупов Психологическая структура обучения. - Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 312 с. 4. Психология нравственности. / Под.ред. Журавлев А.Л., Юревич А.В. М.: Институт психологии РАН, 2010. 512 с.
5. Исаханова А. А. Этнопсихологические основания отражения в сознании субъекта нравственных ценностей – Астана: ТОО «Шаңырақ - Медиа», 2019. – 198 с.
6. Братусь Б.С. Нравственное сознание личности. Психологическое исследование. - М.: Знание, 1985. - 64 с.
7. Блюмкин В.А. Мир моральных ценностей. - М.: Знание, 1981 - 64 с.

ӘЛЕМДІК ЖӘНЕ ОТАНДЫҚ ПСИХОЛОГИЯНЫҢ ТАРИХЫ МЕН ДАМУ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ

Карабекова А. Ж., Идиятова А. Б.

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан

Бұл мақала әлемнің және біздің Отанымыздың психологиясының маңызды даму тенденциялары мен тарихын талқылауға арналған. Мақала аспаптық психологиялық теориялар мен әдістемелердің дамуын көрсетеді. 20-шы ғасырдың соңы мен 21-ші ғасырдың басындағы әдістемелік дағдарысқа байланысты қазіргі орыс психологиясының дамуының негізгі тенденциялары қарастырылады. Дағдарыс себептері мен оның көрініс беру ерекшеліктері қарастырылады. Жаратылыстану және гуманитарлық парадигмалар, олардың мүмкіндіктері мен шектеулері, сондай-ақ осы тәсілде зерттелген субъективті көзқарас пен мәселелер талданады.

Түйін сөздер: психология, тарих, даму, тенденциялар, теориялар, әдістер, ғалым, перспектива.

Статья посвящена обсуждению истории и значимых тенденций в развитии мировой и отечественной психологии. Показана эволюция основных теорий и методов прикладной психологии. В связи с методологическим кризисом конца XX и начала XXI века рассмотрены основные тенденции развития современной психологии. Рассмотрены причины кризиса и его проявления. Анализируются естественнонаучная и гуманитарная парадигмы, их возможности и ограничения, а также субъективная перспектива и проблемы, исследуемые в этом подходе.

Ключевое слово: психология, история, развитие, тенденции, теории, методы, учёный, перспектива.

This article discusses the history and significant trends in the development of global and national psychology. It reveals the evolution of key theories and methods of applied psychology. Due to the methodological crisis of the end of the 20th century and the beginning of the 21st century, the main trends of the development of modern Russian psychology are considered. The causes of the crisis and its manifestations are considered. Natural science and humanities paradigms, their possibilities and limitations are analyzed, as well as the subjective perspective and issues explored in this approach.

Keyword: psychology, history, development, trends, theories, methods, scientist, perspective.

Қазіргі әлемде психология адам табиғатын, мінез-құлқын және дамуын түсінуде шешуші рөл атқарады. Оның тарихы әртүрлі мәдениеттер мен дәуірлерді қамтитын бай және алуан түрлі. Осы тарихты және психологияның қазіргі даму тенденцияларын түсіну Осы саладағы студенттер, ғалымдар мен практиктер үшін маңызды. Әлемдік және отандық психологияның тарихы мен даму тенденцияларын зерттеу психологиялық ғылымның қазіргі жағдайы мен даму перспективаларын жақсы түсінуге мүмкіндік береді. Бұл осы саладағы ойдың эволюциясын көруге, негізгі проблемалар мен жетістіктерді анықтауға және әртүрлі ғалымдар мен мектептердің қазіргі психологиялық парадигманың қалыптасуына қосқан үлесін бағалауға көмектеседі.

Бұл жұмыстың мақсаты әлемдік және отандық психологияның даму тарихын талдау, сондай-ақ осы ғылымның дамуының негізгі тенденциялары мен перспективаларын анықтау болып табылады. Осы мақсатқа жету үшін келесі міндеттер қойылды:

1. Ежелгі заманнан қазіргі заманға дейінгі әлемдік психологияның даму тарихын зерттеу.
2. Әлемдік психологиядағы негізгі мектептер мен бағыттарды талдау.
3. Әлемдік психологияның дамуына көрнекті ғалымдардың қосқан үлесін қарастыру.
4. Қазіргі әлемдегі әлемдік психологияның негізгі даму тенденцияларын анықтау.
5. Кеңестік және посткеңестік дәуірлерге ерекше назар аударып, отандық психологияның тарихын зерттеу.
6. Отандық психологиядағы негізгі мектептер мен бағыттарды талдау.
7. Көрнекті отандық ғалымдардың отандық психологияның дамуына қосқан үлесін қарастыру.
8. Қазіргі Ресейдегі отандық психологияның дамуының негізгі тенденцияларын анықтаңыз.

9. Нәтижелерді жалпылау және әлемдік және отандық психологияның жағдайы мен даму перспективалары туралы тұжырымдар жасау [1, 50-75].

Әлемдік психологияның даму тарихы ұзақ уақытты қамтиды және бірқатар маңызды кезеңдерді, мектептер мен бағыттарды, сондай-ақ идеялары қазіргі психологиялық ғылымның қалыптасуына айтарлықтай әсер еткен көрнекті ғалымдарды қамтиды.

1. Ежелгі және орта ғасырлар: ежелгі мәтіндердегі психология туралы алғашқы ескертулер, соның ішінде Аристотель мен Платон сияқты ежелгі грек философтарының еңбектері.

2. Жаңа уақыт: психология дербес ғылыми пән ретінде қалыптаса бастаған дәуір. Осы кезеңде сана, ойлау және мінез-құлық туралы идеялар белсенді дамыды.

3. XIX ғасыр: бұл кезең психологияның алтын ғасыры болып саналады. Ол әртүрлі мектептер мен бағыттардың пайда болуымен және дамуымен сипатталады, мысалы, структурализм, функционализм, психоанализ және т. б.

4. XX ғасыр: осы уақыт ішінде психология дами берді, оның ішінде мінез-құлық психологиясы, гештальт психологиясы, гуманистік психология және когнитивті психология сияқты жаңа тәсілдер бар.

Негізгі мектептер мен бағытта:

- Структурализм: сана зерттеуге және талдауға болатын элементтерден тұрады деген Идея.

- Функционализм: психикалық процестердің функцияларын олардың мінез-құлыққа әсері тұрғысынан зерттеуге бағытталған тәсіл.

- Психоанализ: Зигмунд Фрейд жасаған тұлға теориясы және психотерапия әдісі.

- Вильгельм Вундт: Германияның Лейпциг қаласындағы алғашқы психология зертханасының негізін қалаушы.

- Зигмунд Фрейд: психоанализдің негізін қалаушы және XX ғасырдың ең ықпалды психологтарының бірі.

- Б.Ф. Сконнеков: гештальт психологиясы және шығармашылық саласында жұмыс істеген орыс психологы.

- Лев Семенович Выготский: адамның дамуы мен оқыту психологиясы саласындағы зерттеулерімен танымал кеңес психологы.

Осы және басқа ғалымдар психологияның дамуына айтарлықтай үлес қосты, оны ғылыми пән ретінде қалыптастырды және ғылым тарихында өз ізін қалдырды.

Психология өзінің тарихында түбегейлі өзгергенімен, психологтар қарастыратын ең маңызды мәселелер өзгеріссіз қалды.

Табиғат тәрбиеге қарсы. Адамның мінез-құлқын және жеке адамдар арасындағы айырмашылықтарды анықтауда гендер немесе қоршаған орта ең үлкен әсер ете ме? Ғалымдардың көпшілігі қазір гендер де, қоршаған орта да адамның мінез-құлқында маңызды рөл атқаратынымен келіседі, бірақ бізде табиғат пен тәрбиенің бірге қалай жұмыс істейтіні туралы әлі де көп нәрсе бар. Генетикаға байланысты адамдар арасындағы сипаттамалардағы байқалатын ауытқулардың үлесі тұқым қуалаушылық ретінде белгілі және біз бұл терминді тарауларда жиі қолданатын боламыз. кел. Мысалы, интеллекттің тұқым қуалау қабілеті өте жоғары екенін және экстраверсияның тұқым қуалаушылық 0,50 шамасында екенін көреміз. Бірақ біз сонымен бірге табиғат пен тәрбиенің күрделі түрде өзара әрекеттесетінін көреміз, бұл «бұл табиғат па, әлде тәрбие ме?» Деген сұраққа әкеледі. жауап беру өте қиын.

Детерминизмге қарсы еркіндік. Бұл сұрақ адамдардың өз әрекеттерін қаншалықты бақылайтынына қатысты. Біз өзіміздің бақылауымыздан тыс күштер басқаратын қоршаған ортаның өніміміз бе, әлде қандай мінез-құлық жасайтынымызды таңдай аламыз ба? Көпшілігіміз ерік бостандығына сенгіміз келеді, біз өзіміз қалаған нәрсені істей аламыз, мысалы, қазір тұрып, балық аулауға баруға болады. Біздің құқықтық жүйеміз ерік бостандығы ұғымына негізделген; біз қылмыскерлерді жазалаймыз, өйткені олардың мінез-құлқы

бойынша таңдау құқығы бар деп есептейміз және заңға бағынбауды еркін таңдаймыз. Бірақ осы бөлімдегі зерттеулерде кейінірек талқылайтынымыздай, соңғы зерттеулер біз ойлағаннан гөрі өз мінез-құлқымызды азырақ бақылауымыз мүмкін екенін көрсетті.

Дәлдік пен дәлсіздік. Адамдар ақпаратты өндеуде қаншалықты жақсы? Адамдар айналасындағы әлемді түсінуге және дұрыс шешім қабылдауға жеткілікті жақсы болып көрінгенімен, олар кемелден алыс. Адамның пайымдауын кейде ойлау стиліндегі дәлсіздіктер, сондай-ақ мотивацияларымыз бен эмоцияларымыз бұзады. Мысалы, біздің пайымдауымызға материалдық байлыққа және өзімізді жақсы көруге деген ұмтылысымыз, сондай-ақ бізбен болып жатқан оқиғаларға эмоционалды реакциялар әсер етуі мүмкін. Көптеген зерттеулер табиғи апаттар, адам қателігі немесе Тилеолмен улану, үйеңкі жапырағы етінің листериозының өршуі, SARS эпидемиясы немесе Lac-Megantic пойызының рельстен шығып кетуі сияқты қылмыстық әрекеттер сияқты дағдарыстық жағдайларда шешім қабылдауды зерттеді. [2,100-125].

Жаһандану және мәдени ерекшеліктердің әсері: жаһандану психологияға жаңа қиындықтар мен мүмкіндіктер әкелді, өйткені мәдени айырмашылықтар жалпы мәдени тәжірибелер мен құндылықтардың таралуына байланысты аз байқалды. Бүгінгі күні Психология адамның мінез-құлқын тереңірек түсіну үшін әртүрлі мәдени контексттерді ескеру және оларға бейімделу қажеттілігіне тап болады.

Цифрлық трансформация және технологияның әсері: цифрлық технологиялар мен интернеттің дамуы адамдардың өзара әрекеттесу және ақпарат алмасу тәсілдерін айтарлықтай өзгертті. Психология Интернетке тәуелділік, әлеуметтік медианың өзін-өзі бағалау мен эмоционалды күйге әсері сияқты жаңа құбылыстарды зерттей бастады, сонымен қатар онлайн зерттеу әдістерін дамыта бастады.

Пәнаралық зерттеулер және олардың психологиядағы маңызы: соңғы он жылдықтарда психологияға неврология, әлеуметтану, антропология және экономика сияқты басқа пәндермен өзара әрекеттесетін ғылым ретінде қызығушылықтың артуы байқалды. Бұл адамның табиғаты мен мінез-құлқын түсінудің жаңа перспективаларын алуға, сондай-ақ зерттеу мен тәжірибенің тиімді әдістерін жасауға мүмкіндік береді [3, 150-175].

Отандық психологияның даму кезеңдері: отандық психологияның XIX ғасырда ғылыми пән ретінде пайда болуынан бастап, өмірдің әртүрлі салаларында белсенді дамып, енгізілуін жалғастыратын қазіргі заманға дейінгі ұзақ даму тарихы бар.

Негізгі мектептер мен бағыттар: отандық психологияда бірнеше негізгі мектептер мен бағыттарды, соның ішінде мәдени-тарихи мектепті (Л.С.Выготский, А.Р. Лурия), белсенділік мектебін (А.Н. Леонтьев), жеке бағдарланған мектепті (С.Л. Рубинштейн) ажыратуға болады.

Көрнекті ғалымдардың қосқан үлесі: Лев Семенович Выготский, Алексей Николаевич Леонтьев, Сергей Львович Рубинштейн-осы және басқа ғалымдар отандық психологияның дамуына айтарлықтай үлес қосты, оны тәуелсіз ғылыми пән ретінде қалыптастырды және әлемдік психологиялық ойға әсер етті [4, .80-105].

Гуманитарлық ғылымда екі парадигма бар: жаратылыстану және гуманитарлық ғылымдар. Жаратылыстану парадигмасының қалыптасу бастаулары 17 ғасырға – ғылымның адам қызметінің саласы ретінде қалыптасу кезеңіне жатады. Жаратылыстану саласындағы ашылулар ғылымилық идеяның дамуына ықпал етті, оның негізі зерттеудің объективтілігі – сенімді, сенімді, біржақты түсінікті деректер алу болып табылады. Жаратылыстану парадигмасына, объективизмнің, рационализмнің және механизмнің философиялық дәстүрлеріне бағдарлану психологияның адамның психикалық өмірі туралы объективті ғылым ретінде құрылысымен байланысты. Ұзақ уақыт бойы отандық психология жаратылыстану парадигмасы аясында дамыды. Классикалық жаратылыстану парадигмасы өзінің үлгісі ретінде табиғат туралы ғылымды алады. Мақсаты табиғаттың объективті заңдылықтарын зерттеу. Зерттеу объектісі – бақыланатын құбылыстар жүйесін білдіретін шындықтар. Негізгі постулат – дүниедегі оқиғалар арасында тек себеп-салдар, детерминирленген байланыстар бар

деген идея. Алынған білімнің объективтілігінің ең маңызды критерийі оның қайталануы болып табылады. Зерттеуші бейтарап болуы керек [5].

Кеңестік психологиядағы сциентизмнің көрінісі объективті бағдарланған көзқарас болды, онда жалпы көңіл адамды қоғамдық дамудың объектісі ретінде зерттеуге аударылады, ал мінез-құлық пен белсенділік генезисі негізінен сыртқы, әлеуметтік факторлармен байланысты. Психологиялық зерттеу пәнінен сананың дамуының өзіндік заңдылықтары мен нақты детерминанттары, оның стихиялылығы, өзін-өзі дамыту, өзін-өзі анықтау, өзін-өзі реттеу қабілеті алынып тасталды. Сосновский Б.А. осы ерекшелігіне назар аударады. Ол орыс психологиясында тұлға мен қызметті зерттеу саласындағы елеулі жетістіктердің даусыз болуына қарамастан, психиканың субъективті және субъективті аспектілері материалистік көзқарас шеңберінде нашар зерттелгенін атап өтеді. Айта кету керек, 19 ғасырдың аяғында В.Дильтей жаратылыстану-ғылыми парадигманы ғылыми танымның бірден-бір шынайы нысаны ретінде сынады, өйткені ол жаратылыстану-ғылыми концепциялардың психикалық өмір саласына таралуын заңсыз деп санайды. Түсіну мен түсіндіру арасындағы қарама-қарсылық сипаттамалық психологияның орталық әдіснамалық принципі болып табылады. Отандағы гуманитарлық парадигмаға қызығушылық ғылым, атап айтқанда гуманистік психология XX ғасырдың соңындағы әлеуметтік-экономикалық қатынастар жүйесіндегі түбегейлі өзгерістерге байланысты. Өтпелі кезең жағдайында бұрынғы психологиялық теория жұмыс істемейді, өйткені психиканың құрылымы, функциялары және дамуы әрдайым дерлік одан тыс қарастырылады. сол нақты жағдайдың дамуымен байланысы, берілген жеке адам өмір сүретін және әрекет ететін нақты жағдайлар. Бүгінгі таңда орыс практикалық психологиясы теориялық білімнен оқшауланып, шетелде дамыған психологиялық әсер ету әдістері мен әдістерін алады және бейімдейді. Сонымен қатар, психологиялық тәжірибенің кеңеюі қабылданған шешімдердің әлеуметтік және психологиялық салдарын бағалауға және болжауға мүмкіндік бермейтін «жақсы сананың» шектеулерін көрсетеді. Қоғамдық санада адамға деген көзқарастың мүлдем жаңа концепциясы – адам ресурстарын басқару концепциясы қалыптасуы керек. Гуманистік психологияның теориялық және практикалық бағыттылығы ең алдымен практикалық мәселелерді шешуге, кеңес беруге, қарым-қатынасты ұйымдастыруға, жеке потенциалды анықтауға, дені сау адамға психологиялық көмек көрсетуге бағытталған жаңа әлеуметтік-бағдарланған психологиялық білімдерді игерумен байланысты. А.Маслоу осыған байланысты гуманистік психология оқытудың, оқытудың және тәрбиелеудің жаңа концепциясын туғызды деп жазады. Бұл концепцияда білім мен тәрбиенің қызметі мен мақсаты, сайып келгенде, жеке тұлғаның «өзін-өзі танытуы», толық адамзатқа қол жеткізуі, адамзат баласына және берілген жеке тұлғаға қолжетімді ең биік биікті меңгеру; адамға мүмкіндігінше жақсы болуға көмектесу [6].

Әлемдік және отандық психологияның даму тарихы-адам мен оның психикасы туралы ғылыми ойлаудың эволюциясы арқылы қызықты және күрделі саяхат. Зерттеу барысында адамның мінез-құлқы мен ойлау механизмдерін түсінудегі өзгерістерді көрсететін психология дамуының негізгі кезеңдері анықталды. Бүгінгі таңда психология жаһандану және цифрлық трансформация сияқты жаңа қиындықтарға тап болады, бұл саладағы мамандардан зерттеулер мен тәжірибеде мәдени және технологиялық ерекшеліктерді ескеруді талап етеді. Пәнаралық зерттеулер адам психикасы мен мінез-құлқының күрделі құбылыстарын түсіну үшін маңызды бола бастады. Отандық психология мәдени-тарихи мектеп пен белсенділік мектебі сияқты жаңа мектептер мен бағыттарды ашатын ұзақ даму жолынан өтті. Осылайша, әлемдік және отандық психологияның тарихы мен даму тенденцияларын зерттеу осы ғылымның қазіргі жағдайы мен даму перспективаларын жақсы түсінуге, сондай-ақ алған білімдерін адамзаттың өзекті мәселелерін шешу үшін қолдануға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

1. Аманжолов К. Р. «Түркі халықтарының тарихы», Алматы: Нұр-Жол, 2008.
2. Бисақов Сейдын «Бір түріктің түбі», Алматы: Аруна, 2015.

3. Биекенов К., Садырова М. «Әлеуметтанудың түсіндірме сөздігі», Алматы: Сөздік, 2007.
4. Қазақ хандығы, "Қазығұрт" баспасы, 2009.
5. <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-tendentsiyah-razvitiya-sovremennoy-otchestvennoy-psihologii>
6. <https://almaty-akshamy.kz/kazak-ataui-gyn-zamaninan-beri-bar>. (берген күні: 20.03.2024)

ҚАЗІРГІ ПСИХОЛОГИЯНЫҢ ТАРИХЫ, КҮЙІ ЖӘНЕ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ

Карабекова А. Ж., Ылайкова М. А.

М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан

Мақалада жалпы психология ғылымының пайда болуы, алғашқы психологиялық көзқарастардың дүниеге келуі жөнінде жазылған. Психологияның негізіне адам болмысының табиғаты, психикалық құбылыстары, процестері кіреді. Психология ғылымында жаңа болжамдар мен тұжырымдамалар пайда болып, жаңа тәжірибелік мәліметтерімен толысуда. Психология ғылымын зерттеу нәтижелері оның барлық салалары мен тармақтарын дамытып отырудың іргетасы болып саналады.

Түйін сөздер: психология, ой, даму, мінез-құлық, ғылым, интеллект.

В статье рассматриваются вопросы формирования психологии как науки. В основу психологии положена природа человеческого бытия, психические явления и процессы. В психологической науке появляются новые предположения и концепции, пополняются новыми экспериментальными данными. Результаты исследования психологической науки считаются краеугольным камнем развития всех ее отраслей и ветвей.

Ключевое слово: психология, мышление, развитие, поведение, наука, интеллект.

The article describes the emergence of general Psychological Science, the birth of the first psychological views. The basis of psychology includes the nature, mental phenomena, processes of human existence. In Psychological Science, new assumptions and concepts are emerging, and new experimental data are being replenished. The results of the study of Psychological Science are considered the basis for the development of all its branches and branches.

Keyword: psychology, thinking, development, behavior, science, intelligence.

«Психология» психикалық өміртуралы ғылым. Оның мақсаты-адамдардың денсаулығын жақсарту немесе бақытты ету үшін олардың ойларын, сезімдерін және мінез-құлқын түсіну. «Психология» сөзі грек тілінде «Жанды зерттеу» дегенді білдіреді. Психология сөзі гректің «Психика» сөзінен шыққан, ол жан немесе ақыл дегенді білдіреді. Бұл сөздің ең алғашқы қолданылуы 1694 жылы Уильям Уоттонның кітабында жазылған. [4,7-б.]

1879 жылы Вильгельм Вундт Лейпциг Университетінде психология бойынша алғашқы тәжірибелік зертхананы ашты. Дәл осы жерде ол интроспекция мен өзін-өзі бақылауға негізделген психикалық процестер теориясын жасады. [4,10-б.]

Екінші Дүниежүзілік Соғыстан кейін психология танымал бола бастады және бұл салаға көбірек адамдар келе бастады. Бұл зерттеулерді қаржыландырудың өсуіне және психологтардың жұмыс орындарының көбеюіне әкелді. Бұл өсудің себептерінің бірі-соғыс уақытында психологиялық білімді клиникалық қолданудың күрт өсуі, сондай-ақ психологтардың соғыстан үйге оралған ардагерлермен жұмысы туралы бұқаралық ақпарат құралдарында жариялануына байланысты халықтың хабардарлығының артуы болды [2,216-б.]

Психологияның пайда болуының негізі 1800 жылдардың аяғына дейін пайда болмағанымен, оның ең алғашқы тарихын ерте Гректер дәуірінен бастауға болады. 17 ғасырда француз философы Рене Декарт дуализм идеясын енгізді, ол ақыл мен дене адам тәжірибесін қалыптастыру үшін өзара әрекеттесетін екі болмыс деп тұжырымдады. Табиғат пен тәрбиенің салыстырмалы үлестері сияқты психологиялық мәселелер әлі күнге дейін талқыланып келеді, ғасырлар бұрын осы алғашқы философиялық дәстүрлерден басталды. [4,39- б.]

Психология мен философияны ажырататын бір маңызды нәрсе-олар қолданатын әдістеме. Ертедегі философтар бақылау мен логика сияқты нәрселерге сүйенсе, қазіргі психологтар адамның ойы мен мінез-құлқын жақсырақ түсіну үшін негізінен ғылыми әдістемеге сүйенеді.

XIX ғасырдағы ми мен мінез-құлықты зерттеу психологияға тікелей әсер етті, тіпті осы салада ғылыми әдістерді қолдануға әкелді. Бұл интеллектті өлшеуге арналған тестілерді жасаған Фрэнсис Гальтон бастаған алғашқы психометриялық тесттің құрылуына әкелді. Гальтон өлшеу негізінде интеллекттің әр түрлі деңгейлерін санаттарға бөлу жүйесін картаға түсіре алды және ақыл-ой қабілеттерін тексере білді. [3, 238-бет]

Психология 19 ғасырда философия мен медицинадан бөлек пән ретінде пайда болды. Психология-бұл психикалық процестерді, мінез-құлықты және онымен байланысты физикалық процестерді ғылыми зерттеуді қамтитын академиялық және қолданбалы сала. Психологияның жеке пән ретінде пайда болуының себебі, оның сол кезде басқа пәндермен зерттелмеген немесе тәжірибеде қолданылмаған өзіндік пәні болғандығында. Сондай-ақ оның психикалық өмірді зерттеу мен түсінудің өзіндік әдістері болды. Психология-адамның ақыл-ойы мен оның қызметін зерттейтін ғылым. Бұл сонымен қатар жеке адамдарды немесе адамдар тобын зерттейтін әлеуметтік ғылым. Психология жеке пән ретінде 19 ғасырдың аяғында, табиғи сұрыпталу мен Дарвиндік эволюцияның ашылуына әсер еткен эксперименталды психологияның дамуымен пайда болды. Психология 100 жылдан астам уақыттан бері академиялық пән болып келеді, бірақ Екінші дүниежүзілік соғыстан бастап ол өз алдына мамандық ретінде таныла бастады. [1, 52-бет]

Қазіргі психологияның атасы-неміс дәрігері және психологы Вильгельм Вундт. Ол эксперименталды психологияның ізашары болды және оның жұмысы ғылымның негізі болып саналады. 1879 жылы Ол Лейпцигте эксперименталды психология зертханасын ашты, ол психологиялық зерттеулерге арналған әлемдегі алғашқы зертхана болды. [2, 39-бет]

Психологияның бірнеше негізін қалаушылар бар:

1. Эксперименталды психологияның негізін салушы: эксперименталды психологияның атасы Вильгельм Вундттан басқа ешкім емес. Ол 1879 жылы ақыл-ойды жүйелі түрде зерттеуге арналған зертхана құру арқылы психология саласына өз үлесін қосты. Дәл осы зертхана психологиядағы көптеген жаңалықтар мен жандануларға әкелді.

2. Американдық психологияның негізін салушы: Уильям Джеймс Американдық психологияның атасы болып саналады және осы саладағы ең ықпалды ойшылдардың бірі болды.

3. Қазіргі психологияның негізін салушы: Зигмунд Фрейд қазіргі психологияның атасы. Оның жұмысы адамның ақыл-ойын түсінуге, әсіресе бейсаналық мотивациялардың біздің ойларымыз бен әрекеттерімізге қалай әсер ететіндігіне бағытталған.

4. Үндістандағы психологияның психология негізін салушы: Үндістандағы психологияның атасы Британдық-Үнділік философ және психолог Сэр Джагадиш Чандра Бозе болды. Ол Эдинбург Университетінде медицина мамандығы бойынша оқыды, кейінірек сол жерде де сабақ берді. 1888 жылы Ол Калькуттада әлемдегі алғашқы эксперименталды ғылыми қоғамды құрды. Оның ботаника, физика және психикалық денсаулыққа деген қызығушылығы оның психологияға деген қызығушылығына әкелді.

5. Білім беру психологиясының негізін салушы: Эдвард Торндайк білім беру психологиясының атасы болып саналады. Ол өзінің «Әсер Ету Заңымен» танымал, онда біз мінез-құлықты марапаттау (күшейту) арқылы оңай үйренетінімізді және жағымсыз салдардан кейінгі мінез-құлық тез жойылатынын айтады. [1,143-бет]

Қазақ КСР-де ғылымның барлық дерлік салалары Кеңес өкіметі жылдарында құрылды, бірақ революцияға дейінгі қазақ психологиялық-педагогикалық мәдениетінің (Әл-Фараби, Уәлиханов, Алтынсарин, Құнанбаев, Торайғыров және т.б.) Елеулі прогрессивті дәстүрлеріне сүйене отырып құрылды.

Кеңес үкіметі орнаған алғашқы күндерден бастап Қазақстан Коммунистік партиясы қазақ халқының идеологиялық жауларының буржуазиялық ұлтшылдардың қарсылығын жеңіп,

социалистік мәдениеттің, білім мен ағартушылықтың негізін қалады. Сол жылдардағы басты іс-шаралардың бірі баспа ісін жолға қою болды. Сол кезеңдегі қиындықтарға қарамастан (1918-1919жж), партия бірқатар практикалық іс-шараларды жүзеге асырады. Сонымен, 1919ж. нашақордың Бөкей бөлімшесінің баспасы «Мұғалім» педагогикалық журналынан басқа психологиялық-педагогикалық тақырыптарда бірқатар брошюралар шығарды: «Еңбек мектебі», «Балаларды қалай тәрбиелеу керек» және 1923 жылы Ташкентте қазақ тілінде Архангельск «Мектептегі психологиялық зерттеулер» брошюрасы жарық көрді. Сол кезде Орынборда (Қазақ АССР-нің сол кездегі астанасы) В.Я. Струминский педагогикалық психология бойынша бірқатар еңбектер шығарды («І сатыдағы Орынбор оқушысының жаргонына арналған сөздік тәжірибесі», «Еңбек мектебінің білім беру қызметкерлеріне арналған үстел кітабы»). Мектептер институтының оқу-әдістемелік кеңесінің (Алматы, 1933) құрылуымен оқу-әдістемелік әдебиеттер шығарылымы артып келеді. [5, 69-бет]

20-шы жылдары республикадағы ұстаздық Қазақ буржуазиялық ұлтшылдарының берік идеалистік негізде жазған кітаптарын пайдаланды. Бұлар М. Жұмабаевтың «Педагогикасы» (1923), Ж. Аймауытовтың «Психологиясы» (1926) болды. Сол авторлар педагогикалық психология бойынша бірқатар кітаптар шығарды.

Тек 1935 жылы Қазақ Мемлекеттік институтының педагогика кафедрасының ұжымы. Абай «Марксистік-лениндік педагогикалық хрестомати» ҰБТ-ның алғашқы еңбегін (проф. Ш. Әлжановтың редакциясымен) республиканың психологиялық-педагогикалық ғылымының негізгі міндеттері алғаш рет марксистік негізде ұсынылған екі бөлімде жариялады.

30 жылдардың аяғында республикада психология мен педагогика саласында жеке марксистік кадрлар болды. Ғылыми білімді насихаттау өрістетілуде, ғылыми зерттеулердің негіздері қаланды (А.Ситдыков, С.Қожахметов), жекелеген облыс орталықтарында Педагогика және психология кафедралары құрылатын бірқатар жаңа педагогикалық жоғары оқу орындары ашылды. Осы жылдары С. Балаубаевтың «Қиын балалар», «Мектеп топтарын жасақтау» (1933), С. Қожахметовтың «Педагогика мәселелері» (1940), «Оқушыларда саналы тәртіпті тәрбиелеу» (1940) еңбектері баспадан шықты. [5, 11-бет]

1939 жылы Ленинградта Т. Тәжібаев (1910-1964жж) «К.Д. Ушинский және Ресейдегі педагогикалық психология» тақырыбында кандидаттық диссертация қорғады. Бұл қазақ республикасының өкілі қорғаған психология бойынша алғашқы диссертация болды. Сол кездегі бұл жұмыс еліміздің жетекші ғалымдарының жоғары бағасына ие болды. Атап айтқанда, оны Б.Г. Ананьев жоғары бағалады. Т. Тәжібаевтың педагогикалық психология мәселелері жөніндегі жұмысы республикадағы психологиялық зерттеулердің бастапқы нүктесі болды деп айту артық айтқандық емес. Бұл Қазақстанда 70-ші жылдарға дейін орындалған барлық кандидаттық диссертациялардың 90% - ға жуығы қандай да бір түрде оқыту мен тәрбиелеу психологиясына қатысты екенін көрсетуі мүмкін. [5, 25-бет]

Ұлы Отан соғысы жылдарында ел орталығынан Қазақстанға эвакуацияланған белгілі психологиялық-педагогикалық ғылым қайраткерлері ғылыми зерттеулердің жандануына айтарлықтай ықпал етті. Сонымен, Г.С. Костюк, П.М. Рубинштейн, А.П. Нечаев, Б.Я. Резник және басқалар жалпы және педагогикалық психологияның жекелеген мәселелері бойынша бірқатар жұмыстар жазды («Психофизиологиялық синдромдар жүйесі», «Батылдық психологиясы», «Оқытудың психологиялық негіздері»).

Республикада психологиялық ойдың жандануына 40-жылдардың аяғында өткізілген басқа да ғылыми-ұйымдастырушылық іс-шаралар ықпал етті. 1946 жылдың қыркүйегінде ҚазПИ-де алғаш рет психология кафедрасы ұйымдастырылды. Сонымен қатар, 1948 жылы Қазақ педагогикалық институтына Абай ЖАК КСРО Жоғары оқу орнының жанынан Педагогикалық ғылымдар бойынша диссертацияны қорғауға қабылдау құқығы берілді. Біраз уақыттан кейін ҚазПИ және ҚазМУ психология кафедраларында психология бойынша аспирантура ашылды. 1952 жылы ҚазМУ кеңесінде Е. Сопыев педагогикалық психология бойынша кандидаттық диссертация қорғады. Бұл Тәжібаевтың жұмысынан кейінгі

психологиялық жұмыс, бірақ республиканың өзінде қорғалған бірінші жұмыс болды. [5, 33-бет]

1950-1960 жылдар аралығында республиканың барлық дерлік педагогикалық университеттерінде өздерінің «Ғылыми жазбалары» жарық көрді. Олардың беттерінде психология туралы көптеген мақалалар жарияланды. Бұл зерттеулердің белгілі бір бөлігі сабақтың белгілі бір психологиялық аспектілерін ашатын мақалалар (Р.Г. Лемберг), оқушылардың еңбекке деген бастамасын қалыптастыру (Б.М. Хамзин), оқушылардың визуалды-моторлы қабылдау жаттығуларындағы жас айырмашылықтары (Г.А. Айманов), оқу қызығушылықтарын зерттеу (Б.З. Ақназаров), Оқушылардың кәсіптік бағдар беруі (З.А. Ахмедин), ұлттық мектеп жағдайында шет тілін оқыту (Р.Ю. Барсук), студенттердің педагогикалық қабілеттерін қалыптастыру мәселелері (И.Л. Стычинский, Т. Камзабаев), оқу жұмысының әдеттері (К. Қойбағаров), бастауыш сынып оқушыларының орфографиясын игеруі (Л.А. Корнелок), географиялық карталарды оқу кезінде қиялды қайта құру (Г. Рахимбеков), оқушыларда байқауға тәрбиелеу (Т. Сабилов) және т. б. [4, 84-бет]

1925 жылдан бастап жарық көрген «Қазақстан мектебі» ғылыми-педагогикалық журналының беттерінде жас және педагогикалық психология мәселелері бойынша көптеген мақалалар жарияланды.

Республикада 1962 жылға дейін психология бойынша ұлттық оқулықтар мен оқу құралдары жарияланбаған. Тәжірибе көрсеткендей, оларға педагогикалық институттардың, педучилищелер мен университеттің Қазақ бөлімшелерінің барлық студенттері қажет. Мұндай басшылық әсіресе сырттай оқытын және қазақ мектептерінде жұмыс істейтін мұғалімдерге қажет болды. Осы себептерге проф.м. М. Мұқанов шығарған «Жас және педагогикалық психология» (1981) курсын дайындау қажеттілігі себеп болды. Ол педагогикалық психология мәселелері бойынша бірнеше оқу-әдістемелік кітаптар жазды: «Балалардың қабілеттерін анықтау және дамыту» (1960), «Оқу-тәрбие жұмысы процесінде оқушыларға жеке көзқарас» (1961), «Оқушылардың назарын аудару» (1960) және т. б. қазақ балаларын психологиялық тұрғыдан оқыту және тәрбиелеу мәселелері профессор Б. Жарықбаевтың («Кеңес жастарының ерік-жігерін тәрбиелеу», «естелік қазынасы», «Әкесінің өсиеті пайдалы кеңес», «Қазақстандағы психологиялық Ойды Дамыту» және т. б.) бірқатар еңбектерінде қамтылған. Оның «Педагогикалық психология очерктері» (1987) атты жаңа монографиясында республикада жүргізілген зерттеулердің қорытындылары қадағаланады және мектеп реформасының талаптары аясында олардың даму перспективалары белгіленеді. [5, 94-бет]

Сол жылдары түпнұсқа әдебиеттермен қатар кеңестік психологтардың жеке шығармалары қазақ тіліне аударылады (Б.Г. Ананьев, А.В. Веденов, Ф.Н. Гоноволін, В.С. Мухина, М.Н. Волокитина, А.А. Люблинская, Н.С. Лукин, А.В. Петровский және т. б.).

Педагогикалық және жас психологиясы саласында ұлттық кадрларды даярлауда Қазақстанға осы және одан кейінгі жылдары Ресей Федерациясының ғалымдары үлкен көмек көрсетті. Тек соңғы 10 жыл ішінде Мәскеу, Киев және Ленинград ғылыми-зерттеу институтында психология кафедраларында Кандидаттық диссертацияларды Е.В. Агинянц, А.И. Клименко, О.К. Орманбаева, В.К. Шабельников, Х.Т. Шериязданова, Б.Е. Есенғазиева, М.М. Мұқанов, Н.А. Логинова, Б. Сәрсенбаева, А. Жақыпов және т. б. [4, 56-бет]

70 - 80-ші жылдар республикада психология саласындағы, әсіресе педагогикалық және жас психологиясы саласындағы зерттеулердің айтарлықтай өсуімен сипатталады. Бұл өсім Мәскеу және Ленинград психологиялық мектептерінің тәжірибесін әкелген еліміздің орталық жоғары оқу орындарының түлектерінің Қазақ психологтары қатарына енуімен байланысты. Қазақстанның әртүрлі қалаларында өз күш-жігерін өзекті психологиялық проблемаларды әзірлеуге бағыттайтын жемісті жұмыс істейтін зерттеушілер тобы қалыптасты. Қазіргі уақытта республикада мектеп реформасы аясында жетілдіріліп жатқан оқу-тәрбие процесін психологиялық қамтамасыз ету мәселесі бірінші орынға шықты. [2, 124-бет]

Соңғы он жылдықта Алматы ЖОО психология кафедраларының қызметкерлері педагогикалық психологияның психологиялық проблемаларын әзірлеуге елеулі үлес қосты. Сонымен, мәтіндерді түсінудің және сөйлеуді семантикалық бағдарламалаудың психолінгвистикалық мәселелерін доценттер О.М. Копыленко (Қаз. педагогикалық институт) және Л.П. Руденко (АПИИА), С.М. Илусизованың оқу-тәрбие процесінде қарым-қатынасты қалыптастыру мәселелері (Қаз. педагогикалық институт). Х.Т. Шерьязданованың жұмыс циклі мектеп жасына дейінгі балаларды қабылдау ерекшеліктерін зерттеуге арналған, ал тарих сабақтарында ойлаудың дамуы Т. В. Никулинаның (Қаз. Мемлекеттік Әйелдер педагогикалық институт). А.Ж. Алдамұратовтың монографиясында (Қаз. педагогикалық институт) «Қазақ мектептерінің оқушыларының грамматикалық ұғымдарды меңгеруінің психологиялық негіздері» (1983ж.) ауыл мектептері оқушыларының грамматикалық санаттарын қалыптастырудың жекелеген этнопсихологиялық аспектілері ашылды. Екі монографияда В.К. Шабельникова «Жылдам ойдың қалыптасуы» (1982ж.) және «психика функционалды жүйе ретінде» (1986ж.) ойлау процестерін қысқарту және қысқарту механизмдері, күрделі объектілер мен жағдайларды бір уақытта түсінуді қамтамасыз ететін психикалық бейнелерді қалыптастыру механизмдері, функционалды және органикалық жүйелілік принциптері және оқушылардың психикасын ұйымдастыру талданады. [5, 97-бет]

Психикалық процестер адам мінез-құлқының алғашқы регуляторы болып шығады. Оның белгілі бастамасы, ағымы және соңы болады, яғни, алдымен психикалық процестердің ұзақтығы мен тұрақты-лығын анықтайтын өлшемдер кіретін белгілі бір динамикалық сипаттарға ие болады. Осы процестердің арқасында адам өзі және қоршаған орта жайлы ақпарат алады. Бұл психикалық процестердің аясында аффектер, эмоциялар, сезімдер, көңіл-күйлер және эмоционалды стрестер қарастырылады. Сонымен қатар тұлғаның психикалық қасиеті дегенде белгілі бір сандық және сапалық қызмет деңгейі мен адамның мінезін қамтамасыз ететін оның ең басты ерекшеліктерін түсінген жөн. Психикалық қасиеттерге бағытталу, темперамент, қабілет, мінез жатады. Осы қасиеттердің даму деңгейі, сонымен бірге психикалық процестің даму ерекшеліктері және басыңқы адамға тән психикалық күйлер адамның қайталанбастығын және оның жекелігін анықтайды.

Әдебиеттер

1. Жақып Б.Ө. Психология: Энциклопедиялық сөздік. - Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2011. - 624 б.
2. Багадирова С.К., Леонтьева А.В. История психологии: учебно-методическое пособие– Москва: Директ-Медиа, 2014. – 216 с.
3. Лихи, Томас. История современной психологии – 3-е изд. -СПб.: Питер, 2003. - 448 с.
4. Жұмасова К., Есенова Л. Психология. Оқулық. - 3-басылым, толықт., өңд. - Астана: Фолиант, 2017. -400 б.
5. Профессор Қ.Б.Жарықбаевтың 95жылдығына арналған «ПСИХОЛОГИЯ ЖӘНЕ ПЕДАГОГИКА ДАМУЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ» (І ЖАРЫҚБАЕВ ОҚУЛАРЫ) атты Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Алматы: Қазақ университеті, 2022. – 522 б.

ВКЛАД С.М. ДЖАКУПОВА В РАЗВИТИЕ КАЗАХСТАНСКОЙ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ НАУКИ

Қасен Г. А.

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Статья посвящается светлой памяти доктора психологических наук, профессора, Президента Казахской ассоциации психологов Джакупова Сатыбалды Мукатаевича.

Ключевые слова: ассоциация, научная школа, концепция

The article is dedicated to the bright memory of Doctor of Psychological Sciences, Professor, President of the Kazakh Association of Psychologists Dzhakupov Satybalda Mukataevich.

Keywords: association, scientific school, concept

Мақала психология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ психологтар қауымдастығының президенті Жакыпов Сатыбалды Мұқатайұлының жарқын естелігіне арналған.

Түйін сөздер: қауымдастық, ғылыми мектеп, тұжырымдама

Введение

В жизни каждого молодого ученого в период его становления и научной деятельности обязательно встречается яркая личность, которая, как комета оставляет неизгладимый след в формировании всей его дальнейшей жизни, научного потенциала, профессионального мастерства и умения работать в коллективе единомышленников. Таких харизматических людей обычно называют человеком с большой буквы, глыбой, титаном... или просто – Учителем. Таким человеком для меня был научный руководитель Джакупов Сатыбалды Мукатаевич - президент Казахской ассоциации психологов, заведующий кафедрой общей и этнической психологии Казахского национального университета им. аль-Фараби, доктор психологических наук, профессор, внёсший огромный вклад в развитие психологической науки Казахстана.

Если обратиться к биографии этого знаменитого человека, нашего современника, то хочется вернуться в годы становления Сатыбалды Мукатаевича, как выдающегося специалиста, профессионала, ученого, одного из зачинателей казахстанской психологической науки, а в частности педагогической психологии.

В 1977 году С.М. Джакупов закончил факультет психологии МГУ имени Ломоносова, в том же году он начал преподавательскую деятельность в Карагандинской Государственном Университете на кафедре педагогики и психологии. Важнейшей вехой жизни становится защита кандидатской диссертации на тему «Целеобразование в совместной деятельности» по специальности «Общая психология». Сатыбалды Мукатаевичу было тогда 35 лет, это годы активного поиска, творческих начинаний, зрелости и в то же время это возраст переосмысления жизни, созидания и передачи опыта.

Докторскую диссертацию он защитил в 48 лет в Психологическом институте Российской Академии образования. Тема диссертации «Психологическая структура процесса обучения» была одновременно представлена по двум специальностям: общая психология и педагогическая психология. Сатыбалды Мукатаевич опубликовал около 500 научных работ, в том числе 3 монографии и более 40 учебных пособий.

Долгие годы он являлся главным редактором научно-практического журнала «Вестник национальной ассоциации психологов Казахстана, научным редактором серии «Психология и социология» Вестника КазНУ. Несмотря на занятость Сатыбалды Мукатаевич, посвящал огромное время нам – его ученикам. Это были и научные семинары, и индивидуальные консультации, и экспресс-совещания, и многое другое, формирующее в нас знания, компетенции, и просто человеческие качества.

Про таких, как С.М. Джакупов, говорят: «один из выдающихся современных казахстанских ученых»... А если отбросить совершенно излишнюю в данном случае скромность – один из выдающихся ученых современности. Впрочем, формальное перечисление его регалий, титулов и заслуг - почетный работник образования РК; академик Национальной академии естественных наук РК; почетный профессор МГУ им. М.В. Ломоносова; президент Казахской ассоциации психологов; обладатель гранта «Лучший преподаватель вуза 2007»; лауреат множества престижных научных премий и наград - вряд ли может дать представление о масштабе личности этого человека и ученого.

3 января 2024 года исполняется 10 лет со дня безвременного ухода из жизни этого прекрасного человека, а ведь он мог сделать многое... для казахстанской науки, для психологической общественности, для сферы подготовки профессиональных психологов, и наконец для своей семьи.

Научная школа Сатыбалды Мукатаевича Джакупова

Подготовленные С.М. Джакуповым 7 докторов наук, 58 кандидатов психологических наук, 2 доктора PhD по психологии, 49 магистров психологии, на сегодняшний день представляют собой современную плеяду ученых-психологов, последователей его научной школы.

Диссертация С.М. Джакупова на тему «Психологическая структура процесса обучения», защищенная в 1998 г. в Психологическом институте Российской Академии образования, стала для многих молодых исследователей путеводителем, ориентиром в разработке новых идей и психологических исследований. Труды Сатыбалды Мукатаевича – «Целеобразование в совместной деятельности», «Психология познавательной деятельности», «Управление познавательной деятельностью студентов в процессе обучения» оказали содействие в формировании традиций его научной школы.

Стоит упомянуть, что под руководством С.М. Джакупова создано научное направление, посвященное систематическому исследованию формирования знаний об исследовательской активности и инициативности личности как одной из фундаментальных форм взаимодействия человека с физическим и социальным миром и сущностной характеристике деятельности человека. Основной целью данного направления было формирование представлений о месте исследовательской активности в деятельности человека, о связи исследовательского поведения, интеллекта и творчества, о методологии изучения сложных динамических систем и методах изучения исследовательской активности.

Концепция совместно-диалогической деятельности

Основная в деятельностном подходе идея о центральном значении деятельности в формировании и развитии сознания в процессе обучения находит свое дальнейшее развитие в концепции совместно-диалогической деятельности С.М. Джакупова. Принципы такого взаимодействия подробно представлены в концепции совместно-диалогической познавательной деятельности С.М. Джакупова. Автор описывает структуру процесса обучения как дидактической и психологической систем, в которых происходит описание развития диады обучающий-обучаемый в совместно-диалогической познавательной деятельности: субъекты учебного процесса=личности=субъекты учебной деятельности [1].

Систему обучения С.М. Джакупов представил в виде триединой схемы: мета-уровень, макро-уровень и микро-уровень. Изменения познавательной деятельности, происходящие на каждом уровне, приводят к наиболее эффективному принятию решения сквозь призму раскрытия ресурсов диады обучающий-обучаемый.

Концепция совместно-диалогической деятельности исходит из позиции рассмотрения познавательной деятельности, как особого психологического состояния взаимодействующих личностей. Две противоположные по исходным целям деятельности обучающего и обучающихся преобразуются в совместно-диалогическую познавательную деятельность [1]. Совместная деятельность в современной психологической литературе трактуется как

организованная активность взаимодействующих сторон, направленная на целесообразное производство и воспроизводство объектов материальной и духовной культуры. Данная активность предстает как система, имеющая единую цель, отвечающая общим интересам и способствующая реализации потребностей взаимодействующих сторон [1, С. 367].

Психологический механизм, обеспечивающий «связывание» деятельности обучающего и обучающихся, своеобразную их стыковку и преобразование их в совместную диалогическую деятельность выделяется С.М. Джакуповым [1, С. 51-52]. Результаты его исследования доказывают, что этим механизмом является «взаимная реконструкция промежуточных познавательных целей партнерами, в ходе которой осуществляется реконструкция общей цели, и в процессе ее принятия происходит формирование совместно-диалогической деятельности» [1, С. 51]. То есть смысловым основанием диалога как подхода к образовательной среде вуза является перерождение целей обучающего и обучающихся в единую цель.

Концепция совместно-диалогической деятельности и современные исследования

На основе концепции совместно-диалогической познавательной деятельности с использованием базовых принципов смысловой теории мышления его последователями под непосредственным руководством Сатыбалды Мукатаевича была разработана технология совместно-диалогического консультирования [2; 3].

В концепции, система обучения раскрывается через показатель совместно-диалогической познавательной деятельности - общий фонд смысловых образований [4]. Процесс формирования общего фонда смысловых образований согласно концепции Джакупова, отслеживается на уровне вербального и невербального проявления поведения обучающихся. В дальнейшем в работе его ученицы Абдрахмановой А.С., посвященной общему фонду смысловых образований в совместно-диалогической познавательной деятельности, были выделены и конкретизированы эти поведенческие компоненты [5].

Впервые осуществлена попытка применить теорию С.М. Джакупова в области художественного восприятия в работе Валиевой А. Б., Паевской Е. В. [6]. Это дает возможность, с одной стороны, говорить об универсальности данной теории, а с другой стороны, открывать перспективы для дальнейшей разработки данного вопроса в практической психологии.

Утверждение, что смысловым основанием диалога как подхода к образовательной среде вуза является перерождение целей обучающего и обучающихся в единую цель стало основанием для разработки нового направления в педагогической психологии и методике преподавания психологических дисциплин.

Смысл этого подхода, этой позиции возрастает, когда обучающийся приобретает возможность проявления себя как целостной личности и когда его интересы, оценки, отношения не просто учитываются, но и становятся необходимым «строительным материалом» образовательного процесса, его важной и значимой составляющей.

Для педагога при таком подходе в сотрудничестве, взаимодействии содержатся серьезные стимулы и интенции для личностного изменения, преобразования, роста. Обучающийся как представитель возрастной субкультуры обладает своим, отличающимся от взрослого опытом мировосприятия, мироощущения, которые в ряде отношений оказываются особо существенными и интересными.

В непосредственном общении с обучающимися в процессе обучения важны новизна и радость удивления, узнавания, то, что знания и ценностные отношения через развернутый диалог педагога вновь обретают ту социальную реальность, в которой они формировались. Помимо знаний обучающий демонстрирует образ профессионального мышления, видение действительности под углом зрения культуры, происходит очеловечивание знаний через личностные позиции педагога. В результате достигается раздвижение рамок своей личности, познание и возвышение своего духовного, социально-нравственного мира, то есть

закладываются основы творческого роста личности, предпосылки процесса самоактуализации в учебном процессе, как для обучающего, так и для обучающихся.

Вместе с тем, вполне обоснованные преимущества взаимодействия, диалога, совместной познавательной деятельности, мало используются в практике содействия самоактуализации обучающихся в учебном процессе школы и вуза. Также имеет место проблема недостаточной осознанности и мотивированности организуемых взаимодействий как педагогами, так и обучающимися, стихийного применения диалоговых взаимоотношений в практике обучения и воспитания.

В связи с этим особо значимой становится задача не только изменить позицию в отношении сущностно-процессуальных аспектов образовательного процесса, но и расширить выбор способов и форм взаимодействий между участниками обучения. Дело в том, что в традиционной методике преподавания редуцированы оба аспекта учебной ситуации - когнитивный и социальный. Но при этом наиболее страдает коммуникативно-социальная сторона. И это происходит вопреки тому, что не только в гуманитарных, но и в естественных науках уже давно существуют модели научного познания как коммуникативной деятельности.

Современные исследователи отмечают, что еще в начале XX века модели Н. Бора, Д. Бом провозгласили открытый вероятностный характер научного поиска истины, невозможный без коммуникаций, открытого диалога, сопричастности разных позиций [7]. Д. Бом указывал на то, что всякая мыслительная, а в том числе и перцептивная деятельность, безуспешна вне коммуникации. Поэтому он полагал, что необходимо освободить сознание преподавателя от стереотипов и предрассудков, укорененных традиционной методикой организации учебно-познавательного процесса. Самым страшным предрассудком, по его мнению, был постулат о неизбежности и естественности освоения знаний преимущественно в репродуктивных формах. Также Д. Бом отмечал, что этот предрассудок неизбежно приводит к сужению процедур социальных взаимодействий студентов с преподавателями и друг с другом, делая подражание, имитацию основной формой взаимодействий [7].

Внедрение технологии взаимодействия личностей обучающего и обучающихся, по нашему мнению, создает условия для преодоления центрирования и заикливания позиции личности обучающего на предметном содержании учебной дисциплины. При этом структурирование дисциплинарных знаний становится средством и посредником продуктивных взаимодействий с обучающимися, основой соразвития, сотворчества, соактуализации личностных потенциалов. Если же обучающий - высоко компетентный в своей педагогической деятельности профессионал, личность, обладающая определенным уровнем смыслодеятельности, или просто увлеченный своей профессией человек, то результаты его педагогической деятельности при подобном взаимодействии налицо.

Только в этом случае высшее учебное заведение рассматривается как форма трансляции культурных норм, ценностей, идей, как способ подготовки студента к оптимальному существованию в социуме и культуре, способствующая снижению социальной напряженности, оказанию реальной помощи обучающейся молодежи в адаптации к меняющейся ситуации, в актуализации заложенных потенциалов.

И только в этом случае, в отличие от инструментально и предметно ориентированного обучения, современное высшее профессиональное образование будет формировать целостный образ личности, и обеспечивать успешность последующей адаптации и самоактуализации молодого человека, гармонизировать индивидуальные образовательные мотивы и требования рынка труда. В связи с этим необходима серьезная и поэтапная разработка содержательной части технологии взаимодействия личностей обучающего и обучающихся в образовательной среде вуза.

К сожалению, для большинства людей сталкивающихся сегодня с образованием (в том числе для управленцев, работодателей, и даже педагогических работников), видны лишь внешние его проявления: курсовая или предметная система обучения, присваиваемые

степени, правила приема в вуз, порядок и основания для отчисления, язык обучения, режим занятий и пр. Также негативно влияет устоявшаяся трактовка учения как особой, сугубо "предварительной" деятельности, лишь готовящей к будущему, к творчеству, к дальнейшей самоактуализации. Всё это вносит принципиальное ограничение в понимание и научную разработку технологии взаимодействия личностей обучающего и обучающихся, основанной на intersubъектной активности участников. Учет активности субъекта предполагает акцентирование на таком процессуальном аспекте как активизация функции письменной речи. Письменная речь рассматривается не только как средство интериоризации усваиваемых знаний, но и условие их введения в контекст всего содержания опыта личности, т.к. в отличие от «громкой» речи и речи про себя она менее зависима от внешних или субъективных факторов. Она требует более высокого уровня сознания и самосознания личности для порождения внеситуативного, внутренне связанного высказывания. Согласно этому представлению, письменный диалог с обучающим в вузе мы рассматриваем не только как наиболее активную форму построения коммуникации, но и как процесс включения в ценностный внутренний мир личности, что особенно важно в процессе освоения научных знаний в вузе, неотрывного от становления более или менее осознаваемых направленности, установок и смысловых позиций личности студента.

Следует особо подчеркнуть то, что разнообразные формы актуализации (знаний, личностных смыслов, ценностных установок и т.д.), которые рассматриваются нами в качестве методических или процессуальных аспектов образовательной подготовки, активизирующих личностную позицию и опыт участников обучения (письменные высказывания, диалог, коллективное решение проблемной ситуации, групповая дискуссия, межгрупповое сотрудничество и т.д.), должны выступать одновременно и в другом аспекте - как предмет усвоения, становления, формирования, и это вполне соответствует принципу единства экстерии- и интериоризации в процессе становления субъекта учения.

Моделирование технологии взаимодействия личностей обучающего и обучающихся в образовательной среде вуза является на сегодняшний день новым направлением в системе современных образовательных инноваций. Именно такая модель на наш взгляд призвана отразить интересы субъектов образования, адаптировать обучающихся к реальным социокультурным условиям, создать механизмы содействия и поддержки, актуализировать когнитивный, ценностно-нравственный, трудовой и творческий виды деятельности [8]. Эта идея восходит к идее моего Учителя - С.М. Джакупова о познавательной деятельности, как особом психологическом состоянии взаимодействующих личностей.

Заключение

В первую очередь Сатыбалды Мукатеви́ч, конечно же был выдающимся психологом и его имя войдет в историю казахстанской психологии. Не только потому, что он разработал выдающиеся идеи в области педагогической психологии - концепцию совместно-диалогической деятельности; создал научное направление, посвященное систематическому исследованию формирования знаний об исследовательской активности и инициативности личности как одной из фундаментальных форм взаимодействия человека с физическим и социальным миром, но и потому, что он всегда занимал определенную четкую позицию в защиту науки, был ученым высокого калибра.

Он был удивительно глубоким человеком, который оказал серьезнейшее влияние на развитие Казахской ассоциации психологов. Он многое сделал, чтобы воспитать плеяду выдающихся ученых, создал свою научную школу, представленную по всей республике и за ее пределами.

Научная, общественная и наставническая деятельность С.М. Джакупова всегда отличалась деловой принципиальностью, честностью и доброжелательностью к людям, заслуженно вызывая глубокое уважение и авторитет в научных кругах.

В нашей памяти навсегда сохранился его светлый образ, как пример высокого профессионализма, преданности работе, добросовестности, добропорядочности и душевной теплоты.

Литература

1. Джакупов С.М. Психологическая структура процесса обучения. - Алматы: Қазақ университеті, 2004. - 312 с.
2. Джакупов С.М. Развитие смысловой теории мышления в концепции совместно-диалогической познавательной деятельности // Вестник Московского университета. Сер. 14. Психология. 2008. № 2. С. 180-188.
3. Джакупов С.М., Абдрашитова Т.А. Вклад смысловой теории мышления в развитие практической психологии // Методология и история психологии. 2009. Том 4. Выпуск 4. С. 108-113.
4. Сабирова Р.Ш. Психологическое исследование изменения личностной позиции студента // Вопросы адаптации и лечебно-педагогической коррекции: межвуз. сб. науч. тр. - Алматы: Изд. АГУ им. Абая, 1996. - С. 21-32.
5. Абдрахманова А.С. Общий фонд смысловых образований в совместно-диалогической познавательной деятельности как условие эффективности процесса обучения. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата психологических наук. - Ташкент, 2010 - 28 с.
6. Валиева А.Б., Паевская Е.В. Перспективы применения теории совместно-диалогической познавательной деятельности С.М. Джакупова в исследовании художественного восприятия. Вестник КазНУ. Серия психологии и социологии, №№ (62), 2017. Режим доступа: <https://bulletin-psysoc.kaznu.kz/index.php/1-psy/article/view/789>
7. Ляудис В.Я. Методика преподавания психологии: Учебное пособие. 3-е изд. испр. и доп. – М.: Изд-во УРАО, 2000. С. 6.
8. Касен Г.А. Теория и технология взаимодействия субъектов образовательного процесса вуза. Монография. Алматы: Қазақ университеті, 2017. - 180 с.

ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ ПСИХОЛОГИЯСЫНЫҢ ДАМУ КЕЗЕҢДЕРІ

Абеуова И. Ә.

Алматы гуманитарлы экономикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан

Мақалада қазақ елінде психологиялық көзқарастың ұлттық психологиясының (этнопсихология) даму кезеңдері мен тенденциялары қарастырылған. Әлемнің екінші ұстазы Әбу Насыр Әл-Фараби еңбектерінен алғашқы психологиялық көзқарастар бастау алады. Келесі кезең қазақ ақын – жыраулары, дала ойшылдарының ой-пікірлерімен жалғасып, XIX ғасырдың орта тұсынан XX ғасырға дейінгі кезеңді – Абай кезеңі деп атауға болады. XX - XXI ғасыр кеңес одағы кезеңі және тәуелсіздік кезеңіндегі психологиялық ғылымның даму тенденциялары қарастырылған.

Түйін сөздер: Қазақ ұлттық психологиясы, даму кезеңдері, Әлемнің екінші ұстазы – Әбу Насыр Әл-Фараби, орта Азиядағы алғашқы “Психология” оқулығы, дала ойшылдары, ақындар, жыраулар, Абай тағылымы, кеңестік кезең, тәуелсіздік кезеңі.

В статье рассматриваются этапы и тенденции развития казахской национальной (этнопсихологии) психологии. Первые психологические взгляды приводятся в трудах второго Учителя мира – Абу Наср Аль-Фараби. Следующий этап развития психологической мысли связан с размышлениями степных мудрецов, жырау и акыны, который продолжился до XIX века. С середины XIX века начинается эпоха Абая. XX – XXI века – эпоха Советского Союза и тенденции развития психологической мысли в Казахстане.

Ключевые слова: этапы развития, второй учитель Мира – Абу Наср Аль-Фараби, первый учебник “Психология” в средней Азии, степные мудрецы, акыны, сказители, мировоззрение Абая, эпоха советского времени, эпоха независимости.

The article examines the stages and trends in the development of Kazakh national (ethnopsychology) psychology. The first psychological views are given in the writings of the second Teacher of the world, Abu Nasr Al-Farabi. The next stage in the development of psychological thought is associated with the reflections of the steppe sages, zhyrau and akyna, which lasted until the nineteenth century. Since the middle of the nineteenth century, the era of Abai begins. XX – XXI centuries – the era of the Soviet Union and trends in the development of psychological thought in Kazakhstan.

Keywords: Kazakh national psychology, stages of development, the second teacher of the World – Abu Nasr Al-Farabi the first textbook “Psychology” in Central Asia, steppe sages, akyns, storytellers, Abai's worldview, the era of Soviet times, the era of independence.

Қазақ елінде психологиялық көзқарастардың дамуын, біз ең алдымен қазақ топырағында Отырар қаласында өмірге келген – Әлемнің екінші ұстазы атанған Әбу Насыр Әл-Фарабидің психологиялық – философиялық еңбектерімен байланыстырамыз. Әл-Фараби (870-950ж) әлемнің бірінші ұстазы аталынған Аристотель мен Платонның психологиялық көзқарастарын салыстыра отырып, талдап, психологиялық көзқарастардың ілгері дамуына өз үлесін қосады. Сонымен қатар Әл-Фарабидің сол кезеңге лайықты ғылымдар классификациясын (жіктемесін) ұсынғанын және де әлеуметтік психологиялық еңбек деуге тұрарлық “Қайырымды қала тұрғындары” деген еңбегін де атауға болады.

Қазақстанда психологиялық көзқарастардың тарихы мен дамуына зор үлес қосқан қазақ жерінен шыққан атақты ғалым - энциклопедист, Әлемнің екінші ұстазы атанған – Әбу Насыр Әл-Фараби Таяу және Орте Шығыстағы философиялық – психологиялық ой-пірікірлердің негізін салушылардың бірі болып саналады. Оның ілімі Орта Азия мен Қазақстан халықтарының рухани мәдениетіне кең көлемде әсер етті [1,2].

Фараби еңбектерін зерттеушілердің бәрі (М.Хайруллаев, А.Машанов, А.Кубесов, т.б.) Фараби идеяларының тек Шығыс ойшылдары дүниетанымын қалыптастыруға ғана (Ибн Сина, Ибн Рушд, Ибн Халдун, Низами, Навои, т.б.) емес, сонымен қатар Европадағы прогрессивті философиялық ой-пікірлердің (Ф.Бэкон, Г.Галилей, Р.Декарт, Б.Спиноза, т.б.) дамуына да үлкен әсерін тигізген [2].

Шет тілдерінде Фарабидің психологиялық еңбектеріне арналған әдебиеттер тізімі осы монографияда берілген [2]. Фарабидің ғылыми мұрасы араб әріпімен жазылған және көптеген тілдерге аударылған (парсы, түрік, латын, ағылшын, неміс, француз, испан, қазақ, т.б.) 200-ден астам шетелдік трактаттар. Психологияға арналған кейбір негізгі еңбектері: ”Жанның маңызы туралы трактат”, “Түс көру туралы пікір”, “Ақыл мен түсінік”, “Темперамент туралы”, т.б. [1].

Психологиялық тұрғыдан оның “Музыкалық үлкен кітабы” - атты трактатының мәні де ерекше. Әбу Әли Ибн Синаның даңқы “Медицина ғылымының каноны” арқылы бүкіл әлемге мәшһүр болса, Әбу Насыр Әл-Фараби де аталмыш еңбегімен бүкіл әлемде белгілі тұлға ретінде бағаланады. Бұл – синтетикалық (жиынтық) шығарма, мұнда музыка психологиясының мәселелері терең баяндалған [1,2]. Әл-Фарабидің сол кезеңгі көз-қарастары қазіргі – арттерапия, музыка терапиясының теориялық негіздері – деп санауға болады.

1 - кестені жалғастыра отырып, Тәуелсіздік алғанға дейінгі кезең және Тәуелсіз Қазақстанда психология ғылымының дамуын, келесі IV, V кезеңдерді қосуға болады.

Шығыстың ұлы ойшылы Жүсіп Баласағұни – көне түркі тілінде жазылған бірінші энциклопедиялық шығарма “Құтадғу білік” поэмасының авторы. Ж.Баласағұни бұл поэмада жалпы философиялық сипаттағы, сол сияқты нақты өмірлік, этикалық және эстетикалық тұрғыдан ауқымды жүйе ұсынды [3].

Дала ойшылдары – ақын-жыраулар мәңгілік философиялық мәселелер жөнінде ой толғаған (Асан Қайғы, Қазтуған жырау, Бұқар жырау, т.б.).

Қазақтың ағартушысы, ғалым – энциклопедист, шығыстанушы, қоғам қайраткері Шоқан Уалиханов адамға, адамның өмірге келуі және өмірден кетуі мәселелеріне баса назар аударды.

Ұлы ағартушы, жаңашыл педагог, жазушы Ыбырай Алтынсарин да халық ағарту идеясын ұстанды.

XX ғасырдың екінші жартысында өмір сүрген ойшыл, қазақтың ұлы ақыны Абай Құнанбаевтың өлеңдері мен “қара сөздерінде” көптеген психологиялық ой – пікірлер айтылғанын зерделеп, зерттеген атақты психолог, педагог, қоғам қайраткері – Т.Тәжібаев болды [1,2].

Кесте 1 - Қазақ психологиясының дамып қалыптасу кезеңдері (Қ.Б. Жарықбаев бойынша)

	Ғасырлар	Ғұламалар
I кезең	VI – VIII ғ. IX ғ. X ғ. XI – XIV ғ.	Түркі ғұламалары Қорқыт ата Әбу Насыр Әл-Фараби Ж. Баласағұни, М. Қашқари, Қ. А. Йасауи, Р. Хорезми, С. Сараи
II кезең	XV ғ. XVI ғ. XVII ғ. XVIII ғ. XIX ғ. I жартысы XIX ғ. II жартысы	Асан Қайғы, Қазтуған, Өтейбойдақ Тілсуқабылұлы, Мұхаммед Хайдар Дулати Қыдырғали Қосынұлы Жалаири, Шалкиіз жырау Жиёмбет жырау Бұқар жырау, Ақтамберді жырау, Шал Құлекеұлы, Төле би, Қаз дауысты Қазыбек би, Әйтеке би Дулат Бабатайұлы, Махамбет Өтемісұлы Шоқан Уалиханов, Ыбырай Алтынсарин, Абай Құнанбаев, Н.Л.Зеланд
III кезең	XX ғ. I жартысы XX ғ. II жартысы	М.Ж. Көпеев, Шәкәрім Құдайбердіұлы, Ахмет Байтұрсынов, Х.Досмұхамедов, Н.Құлжанова, Ж.Аймауытов, М.Жұмабаев, Ш.Әлжанов, С.Қожахметов С.Балаубаев, А.Темірбеков, Ә.Сыдықов, Т.Тәжібаев, Б.Момышұлы, Е.Суфиев, М.Мұқанов

Дегенмен, психология оқулықтарында VIII – XII ғасырлардағы Шығыс ойшылдарының психологиялық көз-қарастары қамтылмаған [3,4,5].

XX ғ. 20 жылдары Орта Азияда қазақ тілінде Ж.Аймауытовтың “Психология” оқулығы жарық көрді [6].

Кеңес Одағы кезеңінде Қазақ елінде психология ғылымы біршама дамыды деп айта аламыз. Алғашқы психолог, педагог профессорлар Т.Тәжібаев, Қ.Б. Жарықбаев, Ж.Ы. Намазбаева, психология ғылымдарының кандидаттары: М. Мұқанов, Х.Т. Шерьязданова, С.М. Жақыпов, Қани Рахымбеков, Ә. Алдамұратов. т.б. психология ғылымының түрлі салаларында еңбек етіп, өз үлестерін қосты.

Осы жерде М.Мұқановтың “Дәстүрлі мәдениет өкілдеріндегі когнитивті эмпатия мен рефлексияның зерттелуі” – атты мақаласын атап өтуге болады. М.Мұқанов осы мақаласында былай деп тұжырым жасайды: Когнитивті эмпатия мен рефлексияны талқылауда біз төмендегідей қиыншылықтарға кездесеміз. Біріншіден, бұл құбылыстардың психологтар (психолог еместерді айтпағанда) арасында ерекшеленуін және теңбе-тең түсіндірілуін көпшілік мақұлдаған; екіншіден аталмыш процестер жеке тұлғаның ішкі әлемімен (субъективті “Мен” – мен) тығыз байланысты, ал соңғының дәстүрлі мәдениет өкілдеріндегі сипаты жайлы зерттеушілер олардың өз-өзіне ішкі диалог жүргізу қабілетін жоққа шығаруға дейін әркілы тұрғыда қарастырды...[1].

Тәуелсіздік алғаннан бергі уақытта екі ғалым С.М. Жақыпов және Х.Т. Шерьязданова докторлық диссертацияларын қорғап, өз мектептерін ашып, психология ғылымының Қазақ елінде дамуына көп еңбек сіңірді.

Қазіргі кездегі психология ғылымының даму тенденцияларын қарастырған А.Т. Камзанова когнитивті ғылымды танымдық ғылымдармен байланыстырады, оларға жататыны:

психология, сана философиясы, жасанды интеллект теориялары, когнитивті нейробиология, когнитивті диагностика, когнитивті лингвистика, нейронаука (жүйке ғылымы), білім беру, әлеуметтану мен антропология.

Демек, заманауи психология психика, сана, мінез-құлықты кешенді түрде зерттейтін ғылым ретінде қалыптасуда. Қайргі кезде психология оқулықтарына қазақ ұлттық психологиясының даму кезеңдерін қосу мезгілі келді – деген тұжырым жасауға болады.

Қорытынды

Сонымен, Қазақ елінде психологиялық көз-қарастардың даму кезеңдері – бес кезеңнен тұрады – деп пайымдаймыз:

1. Алғашқы кезең – әлемнің екінші ұстазы аталынған Әбу Насыр Әл-Фараби және сол кезеңде өмір сүрген басқа да шығыс ойшылдарының көзқарастарын қамтиды (IX – XII ғасырлар);
2. Екінші кезеңді ақын-жыраулар, дала ойшылдарының қалдырып кеткен мұрасы мен (XV – XVIII ғасырлар) байланыстырамыз;
3. Абай кезеңіне – Ш.Уалиханов, Ы.Алтынсарин, Абай, Шәкәрім еңбектеріндегі ой-пікірлерді жатқызамыз (XIX – XX ғ. 20 жылдары);
4. Кеңес одағы кезеңі – Ж.Аймауытовтың қазақ тіліндегі алғашқы психология оқулығы, алғашқы профессор, кандидаттардың еңбектері;
5. Тәуелсіздік кезеңі – Тәуелсіз Қазақстандағы психология ғылымының дамуы (1991 жылдан бастап).

Әдебиеттер

1. Психология. Адамзат ақыл-ойының қазынасы. 10 томдық: Қазақтың психологиялық ой-пікірлері. 10-том/Жетекшісі – акад. Ә.Н.Нысанбаев. – Алматы: «Баспалар Үйі», 2006.
2. Жарықбаев Қ.Б. Психологическая наука в Казахстане (история и этапы развития в XX в): Монография. – Алматы, 2002.
3. Өзін-өзі тану пәніне кіріспе: Оқу құралы / Әзірлеушілер: Б.Қ.Құдашева, т.б. – Алматы, 2007.
4. Оразбекова К.А. Ұлттық психология (жан сыры – жантану). Оқулық, 2 кітап. – Алматы, 2010.
5. Дуэйн Шульц, Сидни Элен Шульц Қазіргі психология тарихы (11 - басылым). Алматы – ұлттық аударма бюросы – 2015.
6. Аймауытұлы Жүсіпбек. Психология. – Алматы: «Рауан», 1995.
7. Камзанова А.Т. Тенденции развития психологической науки. Учебное пособие. – Алматы: Қазақ университеті, 2016.

2-бөлім.

Әлеуметтік-психологиялық ғылымдағы жаңашылдықтар: тұрақты дамудың заманауи мәселелері, уақыт қиындықтары мен шешімдері

Раздел 2.

Инновации в социально-психологической науке: современные вопросы устойчивого развития, вызовы времени и решения

Section 2.

Innovations in social and psychological science: modern issues of sustainable development, challenges of the time and solutions

**МӘДЕНИ ТАРИХИ ТҰЖЫРЫМДАМАДА ПЕДАГОГИКАЛЫҚ КОЛЛЕДЖДЕ
ОҚИТЫН АУЫЛ МЕКТЕПТЕРІ ТҮЛЕКТЕРІНІҢ " МЕН" КОНЦЕПЦИЯСЫНЫҢ
ДАМУЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Каймоллина М. Ж.

Ә.Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті,
Павлодар, Қазақстан

Бұл мақалада мәдени-тарихи қызмет теориясы оқушы санасы (оқушы не ойлайтыны және сезінетіндігі) мен агенттік (оқушы не істейді) арасындағы байланысты түсінуге және талдауға көмектесетін теориялық негіз болып табылады. Ол орыс психологиясының мәдени-тарихи мектебінің негізін салушылар Лев Семенович Выготский мен Алексей Николаевич Леонтьевке дейін созылады. Выготскийдің сананың динамикасы туралы маңызды түсінігі оның мәні бойынша субъективті және әрбір адамның әлеуметтік және мәдени тәжірибесінің тарихымен қалыптасатындығы болды.

Түйін сөздер: мәдени- тарихи , концепция , когнитивті даму, ауыл мектебі.

В статье раскрывается теория культурно-исторической деятельности, которая помогает понять и проанализировать взаимосвязь между сознанием учащегося (то, что учащийся думает и чувствует) и его деятельностью (то, что учащийся делает). Основателями культурно-исторической школы русской психологии являются Лев Семенович Выготский и Алексей Николаевич Леонтьев. Важное понимание Л.Выготским динамики сознания заключалось в том, что оно по своей сути субъективно и формируется историей социального и культурного опыта каждого человека.

Ключевые слова: культурно-исторический, концепт, познавательное развитие, сельская школа.

In this article, cultural-historical agency theory provides a theoretical framework that helps understand and analyze the relationship between learner consciousness (what the learner thinks and feels) and agency (what the learner does). It goes back to the founders of the cultural-historical school of Russian psychology, Lev Semenovitch Vygotsky and Alexei Nikolaevich Leontiev. Vygotsky's important insight into the dynamics of consciousness was that it is inherently subjective and shaped by the history of each person's social and cultural experiences.

Keywords: cultural-historical, concept, cognitive development, rural school.

Қазіргі мәдени адамның мінез-құлқы бала кезінен дамудың нәтижесі ғана емес, сонымен бірге тарихи дамудың нәтижесі болып табылады.

Балалар психологиясы аясында Л. С. Выготский бастапқыда ұжымдық мінез-құлық нысаны, басқа адамдармен ынтымақтастық нысаны ретінде пайда болатын жоғары психикалық функциялардың даму заңын тұжырымдады, содан кейін ғана олар баланың ішкі жеке функцияларына айналады, және ол әлеуметтік-тарихи заңдардың әрекетіне бағынады.

Дамудың биологиялық түрі табиғатқа бейімделу процесінде түрдің қасиеттері мен жеке тәжірибені мұра ету арқылы жүреді.

Выготскийді әсіресе баланың «кімге айналады?» деген сұрақ қызықтырды. Бұл мәселені қарастыру үшін Выготский когнитивті дамудың 2 деңгейін анықтады: 1. – бұл баланың өз бетінше есептерді шешу қабілетімен анықталатын нақты даму деңгейі. 2-деңгей – баланың ересектердің басшылығымен немесе қабілетті құрбысымен бірлесіп шеше алатын міндеттерінің сипатымен анықталатын оның потенциалды даму деңгейі. Выготский осы екі деңгейдің арасындағы қашықтықты проксимальды даму аймағы деп атады.

Балалардың когнитивті дамуын және оқытудың сәйкес дизайнын толық түсіну үшін олардың дамуының нақты және потенциалды деңгейін білу қажет.

Выготский үшін когнитивті даму өмірдің әлеуметтік және мәдени контексттеріне тоқылған. Баланың ең жақсы жетістіктері оның білімі анағұрлым сауатты құрбыларымен немесе ересектермен ынтымақтастық нәтижесінде пайда болатынын көрсетеді. Психологиядағы «Мен-концепциясы» термині әртүрлі мағынада қолданылады, осы ұғыммен өзіндік қатынас пен қабылдау аспектілерін белгілеуге болады «Мен-концепция» термині ғылыми әдебиеттерде жиі кездеседі

«Өзін-өзі бағалау», «өзіндік имидж», «мен» сияқты психологиялық терминдер, «өзіндік қатынас», «тұлға». Бұл ұғымдар үшін мен концепциясы пайдаланылады. Өзінің әртүрлі проекцияларының белгіленуі . Осы ретте сұрақ туындайды: « Мен қандаймын?» «Әр адам менің қандай екенімді түсінеді?» және «Қалай мен іқабылдайды»

Студенттік кезең – бұл жеке тұлғаның, өзіндік сананы қалыптастыру және өзіндік тұжырымдамасын дамыту кезеңі болып табылады.

Мен-концепциясы өзгеру процесі табиғи және бірегей нәтиже болып табылады , және ол колледжде оқу кезіндегі тұлғалық дамуына әсер етеді. Өзін-өзі тану «Мен» және оның барабар бағасы тұрақтылық пен -қызметіндегі құзыреттіліктің кілті болып табылады. Адамның өмір субъектісі ретінде болып, олардың кәсіби және жеке өзін-өзі дамыту мүмкіндік береді .

Осылайша, мен-концепцияның қалыптасуының маңызды кезеңі -өзіндік сананың құрылымы – студенттік кезең. Бұл кезеңде қоршаған ортаның толық бейнесі қалыптасады. Шындық және ондағы олардың орны, жаңа әлеуметтік рөліне қатысты маңызды шешімдер қабылдау қажеттілігі туындайды, одан әрі кәсіби қызметте шешім үшін жауапкершілік алу дағдысы пайда болады. Студенттің жаңа, неғұрлым жетілген құндылықтар жүйесін дамытатыны ,атап айтқанда:

-ерте кезеңмен салыстырғанда бағдар мен өмір салтын өзгерту.

-студенттік шақтағы өзіндік түсінік бір жағынан қалыптасады.

-тұрақтырақ, елеулі өзгерістерге ұшырайды, бұл байланыста бірқатар себептер (әлеуметтік орта, қоршаған орта, генетика) орын алады.

Мен концепциясының дамуының жоғары деңгейі адамның өзіне, оның мінез-құлқы мен іс-әрекетіне қатысты алатын белсенді өмірлік ұстанымының сипатын анықтайтыны белгілі.

Мәдени-тарихи тұрғыда алғанда біз көшпелі халық болғандықтан экономикалық өзгеріс жағдайында ауыл мен қала мекендері қалыптасты .Ауыл мектебі оқушыларға сапалы білім беріп қана қоймай, олардың бойында өзін-өзі ұстаудың оң көзқарасын дамытып, өмірге дайындығын және кәсіби өзін-өзі анықтауын қамтамасыз етуі керек. Сонымен қатар, ауыл жасөспірімдерінің ауыл мектебінің мәдени-ағартушылық әлеуетінің ауылдық жасөспірімдердің бойында өзін-өзі ұстаудың оң көзқарасын дамытуға әсер ету ерекшеліктері дербес ғылыми зерттеу нысаны болған жоқ.

Жалпы алғанда, педагогикалық тәжірибе мен ғылыми-әдістемелік әдебиеттерді талдау қайшылықтардың бар екенін көрсетеді:

Әлеуметтік-тәжірибелік деңгейде: қоғам мен мемлекеттің өмірде өзін-өзі анықтауға дайын жеке тұлғаларға қажеттілігі мен жалпы білім беретін мектеп түлектері арасында оң « Мен-концепция» дамуының салыстырмалы түрде төмен деңгейде екені айқын.

Ғылыми-әдістемелік деңгейде: ауыл мектебінің мәдени-ағартушылық әлеуетінің сапалық ерекшелігі мен оның ауыл мектебінде оқитын жасөспірімдерде өзін-өзі ұстаудың ,оң

көзқарасын дамытуға әсер ету үшін ауыл мектеп түлектерінің ерекшеліктерін білу жеткіліксіз

Осы қарама-қайшылықтардың мазмұнын ескере отырып, біз зерттеу мәселесін тұжырымдадық: Ауыл мектебінің мәдени-ағартушылық әлеуетінің жасөспірімдердің бойында жағымды өзін-өзі қалыптастыруға әсер ету ерекшеліктері қандай? Бұл мәселені шешу менің зерттеу жұмысымның мақсаты болып белгіленді.

Менің зерттеуімде педагогикалық колледжде оқитын ауыл түлектерінің «Мен концепциясы»-ның даму ерекшеліктері ауыл мектебінің мәдени-ағартушылық әлеуетінің сапалық ерекшелігімен анықталады деген болжамға негізделген. Зерттеу мақсатына жету үшін жұмыс гипотезасының мазмұнына сәйкес келесі нақты міндеттерді айқындадым :

Мен концепциясының мәнін ашу, мазмұнын, критерийлерін және көрсеткіштерін анықтау.

Ауыл мектебінің мәдени-ағартушылық әлеуетінің сапалық ерекшелігін ашу. Ауыл және қала мектептерінің жеткіншектерінің бойында позитивті «Мен» концепциясы даму ерекшеліктерін эксперименталды түрде зерттеу.

Педагогикалық колледжде оқитын ауыл мектептері түлектерінің " Мен" концепциясын зерттеу кезінде мәдени тарихи тұжырымдамаларды ескере отырып зерттеу

Зерттеу міндеттерін шешу әдістемелер кешенін қолдану арқылы жүзеге асырылды, оның ішінде: ғылыми-әдістемелік әдебиеттерді теориялық талдау және жалпылау, психодиагностика, мәдени тарихи теориялар мен философиялық көзқарастарды ескеру.

Әдебиеттер

1. Белгородский государственный национальный исследовательский университет» 1984. №4. 1–8 б.
2. Драндров Г.Л., Драндров Д.А., Сюкиев Д.Н., Богослова Е.Г. Особенности развития Я-концепции у сельских и городских школьников // Современные проблемы науки и образования. – 2016. – № 3. <https://science-education.ru/ru/article/view?id=24510> 2004.

ДАЛА ДАНЫШПАНЫНЫҢ ТАҒЫЛЫМЫ МЕН ДӘУІРЛІК МАҢЫЗЫ

Байырбаева Б. С., Кыдырбекова Э. С., Жумадилова С. М.

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған, Қазақстан

Мақалада Қазыбек бидің Қазақ елінің әдет-ғұрып заңдарын қалыптастыруға ат салысқан, халқының еркіндігі мен азаматтығын ойлаған, кемеңгер ойшыл, қажымас қайраткер ретінде ел бірлігін сақтау жолында қосқан үлесі туралы мәліметтерін өз құндылықтарымызды қастерлей отырып тереңдету, Мәңгілік Ел болу жолында жас ұрпаққа Отанға деген сүйіспеншілік пен патриоттық сезімнің жаңаша үлгісін қалыптастыру жолдары қаралады.

Түйін сөздер: Дара Тұлға, дұшпанынан үрікпеген, айтар сөзін ірікпеген, ұлттық болмыс, қазақия ұлысы, Қазақ хандығы, ұлт пен ұрпақ, Тұран даласы, Мәңгілік Ел.

В статье приводятся сведения о вкладе Казыбека Би в формирование обычного права Казахского государства, думавшего о свободе и гражданстве своего народа, как гениального мыслителя, неутомимого деятеля, и его вкладе в сохранение национальное единство при уважении наших ценностей, углубление любви и патриотизма к Родине молодому поколению на пути к становлению Вечной страной, рассматриваются пути формирования нового образца чувств.

Ключевые слова: Неординарная личность, не бояться врага, не бояться говорить, национальная идентичность, величие Казахстана, Казахское ханство, нация и поколение, Туранская степь, Вечная страна.

The article discusses the ways to deepen the information about the contribution of Kazybek BI to the preservation of the unity of the country as a brilliant thinker and tireless figure, who participated in the formation of the customs laws of the Kazakh country, thought about the freedom and citizenship of the people, cherishing our values, forming a new model of love for the motherland and patriotic feelings for the younger generation on the way to becoming a Mangilik El.

Keywords: A single person, who did not frighten his enemies, did not say anything, was the national identity, the Kazakh Ulus, the Kazakh Khanate, the nation and Generation, The Turan steppe, the Mangilik El.

Аты аңызға айналып, есімі ел аузында кеңінен тараған тарихи тұлғаның бірі, қазақ ұлысында Қаз дауысты Қазыбек би атанып кеткен Қазыбек Келдібекұлы. Дала мектебінен тәлім алған дара тұлғаның ұлан ғайыр жеріміздің бүтіндігін қорғау жолындағы кеменгерлігін ешкім жоққа шығара алмайды. Қазақ хандығы дәуірінде өмір кешкен жырау XVII ғасырдың орта тұсында Абылайханның ақылшы биі болған. Оның бізге жеткен нақыл сөздері мен өлеңдерінен туғанына жақпаса да, турасын айтып жүретін алдаспан өткірлігін байқауға болады. Атыңнан айналайын дана бабаларым айтудай-ақ айтып кетті-ау, бірақ балалары содан қандай нәтиже шығарып жатыр – сол маңызды болып тұр. Қазыбек бабамыз ел басына екі талай күн туған жоңғар шапқыншылығы кезінде еңсесін төмен бүкпеген, дұшпанынан үрікпеген, айтар сөзін ірікпеген, ұлардай шулап, құландай жортқан елді бірлікке шақырған ұлтымыздың дара перзенттерінің бірі.

Бабамыздың бізге аманатқа қалдырған мұрасы арқылы зерделей келе, ұлттық болмысымыздың қандай қуатты болғанын аңғарасың. Біз ұлы Тұран даласын тұлпарының тұяғымен дүбірлеткен қазақия ұлысының бүгінгі ұрпағы, бабаларымызбен мақтанған дұрыс-ақ, бірақ, құры мақтанға ұрынбай, соларға ұқсап, ұлт пен ұрпақ үшін әділдіктің жолында арын кірлетпей, барын жоғалтпай, рухани қазынасын тоналтпай саф алтын күйінде сақтап, кейінгі келе жатқан зейінді жеткіншектерге жеткізе білсек, азуын Айға білеген алпауыт елдерден еш кем түспейтініміз ақиқат. Қазыбек атамның артына қалдырған асыл мұрасын оқығанда көңілге тоқығаным осы болды. Көңілдеріңізге қонбаса Қазыбек бише:

Қазақ деген мал баққан елміз,
ешкімге соқтықпай жай жатқан елміз.
Елімізден құт-береке қашпасын деп,
жеріміздің шетін жау баспасын деп
найзасына жылқының қылын таққан елміз.
Дұшпан басынбаған елміз,
басымыздан сөз асырмаған елміз.
Досымызды сақтай білген елміз,
дәм-тұзын ақтай білген елміз.
Бірақ асқақтаған хан болса – хан ордасын таптай білген елміз.
Атадан ұл туса – құл боламын деп тумайды,
анадан қыз туса – күң боламын деп тумайды,
Ұл мен қызын жатқа құл мен күң етіп отыра алмайтын елміз.
Сен темір болсаң, біз көмірміз – еріткелі келгенбіз,
Қазақ-қалмақ баласын теліткелі келгенбіз.
Танымайтын жат елге танысқалы келгенбіз,
танысуға көнбесең – шабысқалы келгенбіз.
Сен қабылан болсаң, мен арыстан – алысқалы келгенбіз,
тұтқыр сары желіммен жабысқалы келгенбіз.

Бітім берсең – жөніңді айт, бермесең – тұрысатын жеріңді айт! – дегені сөзі асыл, ойы қорғасын Қазыбек бидің осы тағылымды ұрпағы өнеге етіп, өмір сүру үшін қалдырғанын естен шығармаған абзал. Жас баланың бұл сөздерінен бас алыспақ батырлықты да, ынтымаққа шақырған ізгілікті де аңғарған қалмақ ханы әділдікке жығылып, өжеттігі мен шешендігіне риза болып: «Дауысың қаздың дауысындай екен, бұдан былай сенің есімің Қаз дауысты Қазыбек болсын», – деген екен. Соның арқасында елшілік жау қолындағы 90 тұтқынды шабылған мал, тоналған мүлігімен шашау шығармай қайтарып алып, елге олжалы оралған екен. Қазыбек бұдан кейін де жоңғарларға екі рет елшілікке барып, ел намысына дақ түсірмей, көздеген мақсатын орындап қайтқан [1].

Қазыбек бидің арманы мен бүгінгі он беске толмаған жастардың арманы жер мен көктей. Дауылпаз жыраудың бұл сөзінен қазіргі қоғамның басты тақырыбына айналған ұлттың ұлы мұраты – Мәңгілік Ел болу жолында жанын аямайтындығы жатқанын аңғару қиын емес. Он

бес тұрмақ бүгінгі жиырманың жалына жармасқан жастарымыздың көбінің ұлттық деңгейде ойлануы былай тұрсын, ұлтының құндылықтарына мұрнын шүйіре қарайтын жатбауырлық аңғарылады. Бұлар Қазыбек бидің нақылдарын оқымақ түгілі кім екенін де анық біле бермейді-ау. Ақиқатын айтсақ, бұл – ұлттық трагедия. Бүгінгі жастардың көбісі дәл мынандай қасиетті даланы жанын беріп, қанын төгіп жүріп қорғаған бабаларын толығымен танымайтындығында. Ендеше олардың патриоттығы қандай деңгейде екені айтпаса да түсінікті.

Қазыбек бидің өз заманында ел бастаған көсем, сөз бастаған шешен, қол бастаған батыр, жыр қалдырған ақын атанған ерекше тұлға. Олай болса, сондай батыр бабалардың ұрпағы екенімізді тілмен ғана айтып мақтанбай, ісімізбен де соған лайық болғанға не жетсін?! Жарасымды тірлік кешіп, ірілік көрсету үшін бірлік керек екенін меңзеген жыраудың жырынан ғибрат алсақ, бұдан да бақуатты күн кешудің жолына түсетініміз хақ. Бірде Абылайханға айтқан мына ескертпесі де былайғы жұрт үлгі алатын терең өнегелі нақыл екенін ескере жүрген жөн.

Арық емес, қатумын,
Қара жерден татуымын.
Көшершілік кезде түйе азады,
Жетімдік көрсе қыз азады.
Елінде жаугершілік болса,
Тағында хан азады,

Табындағы би азады[2] дегені бүгінгі биліктің кеңесшілеріне де осындай өткірлік керек дегенді білдіреді. Әрине, бүгінде кеңес айтсаң, кемшілік іздедің деп түсінетін сана қалыптасқаны да рас. «Дос жылатып айтады» деген қарапайым ғана қағидаға сүйенсек, керек жерінде кем-кетігін түзеуге себепші болып, ақиқатты айтуды ар санамағанымыз дұрыс-ақ. Төле би бабамыздан жеткен жетелі сөз: «Тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ». Дала ділмарларынан қалған осы бір алдаспан мінез аңыз болып бара жатқандай. Туған-туысың болмаса да, таныс таппасаң шаруаң шешілмейтін қоғамда өмір сүріп жатырмыз. Төледен қалған сөздің төресі төмендеген заман. Керісінше, «Қазығы мықты киіз қазықты да жерге қағады» деген түйін ашы да болса ақиқатқа айналған. Шымбайын батса да хан демей, қазы демей шындықты айтуды аманаттап кеткен баларымыздың бірі осы Қазыбек би.

Тату болса, ағайын жақын,
Ақылшы болса, апайың жақын.
Бауырмал болса інің жақын,
Инабатты болса, келінің жақын.
Алдыңа тартқан адал асын,
Қимас жақын – қарындасың.
Сыбайлас болса, нағашың жақын.
Адал болса, досың жақын.
Еркелейтін немерең жақын,
Өз ұрпағың – шөберең жақын.
Жан серігің жас кезіңнен [3]

Әсілі, «Алтау ала болса, ауыздағы кетеді. Төртеу түгел болса, төбедегі келеді» деп қашан да татулықтың туын биік ұстайтын бабаларымыз бірлікті насихаттап, ұрпағының ынтымағы ұлттың тұтастығына бастайтын сара жол екенін өсиет етіп кеткен. Тіпті, болмашы нәрсеге араздасып кеткен ағайыны ашуы тарқағанда қайтып оралса: «Адасқанның айыбы жоқ, қайтып үйірін тапқан соң», деп құшағын ашып, бауырына басуды ар санамаған. Бұл дегеніміз бабадан жеткен жүйелі сөзді санасынан өткізіп, жетесіне жеткізе білудің жемісі.

Ауруын жасырған ажалсыз өледі,
Зорлықтан қорыққан амалсыз көнеді.
Айтайын десе бұған сор.
Айтпайын десе елге сор.
Отыз тістен шыққанды отыз ру ел білер.

Қазақтың қайғысы қалмақ еді,
берекемен жауын алмақ еді.
Мынау берекені бұзатын ауру еді,
Не қылған ауру салмақ еді.

Қазақтың түбіне жететін ауыр дерт,
зығыр майындай жайылмаса игі еді, – деген Қазыбек бидің өсиеті бүгінде ескерілмей жатқандай сезіледі[4].

Жасыратыны жоқ қазіргі қоғамда бір кем дүниенің бары рас. Қай сала, қандай жағдайда болмасын сөз бен істің арасында алшақтық басым. Ұлы мұрат жолындағы ұлттық құндылықтар ескерілмей, жанымызға жат өзгенің өрескел қылықтарын талғамай жабыстырып жатырмыз. Ынсапсыздықтан ысырапқа жол беріліп, адам жанын аздыратын ойынханалар мен түнгі клубтардың қатары көбейіп, ұлт болашағы болатын ұрпақтың өн бойын улап, санасын сансыратып-ақ барады. Ерім деп елі сенгендер қолындағы мүмкіндігін «бармақ басты, көз қыстыға» айналдырып, сыбайластыққа ұрынып, жең ұшынан жалғасқан қылмысқа жол ашуда. Осындайда Қазыбек бабамның жүрегінен буырқана шыққан сөз асылына көңілің ауа береді:

Қарт тарихтың қатпар бетін парактасақ, сөз қадірін бір кісідей-ақ білген ел едік. «Едік», деп өткен шақпен өкіне сөйлегендей болсам, айып етпеңіздер. Сөз шындықтан бұзылмайды. Дәл қазіргі уақытта сол бабалар аманатына қиянат жасап келе жатқан жайымыз бар. Нанбасаңыз бабаның мұрасын оқыңыз, бүгінгі күнмен салыстырып, санаңызда тоқыңыз:

Үй жанында биік төбең болса,
Ол – ерттеулі аттан кем емес.
От басында білгір қартың болса,
Ол жазылған хаттан кем емес.
Біз үш қазақ керіспейік,

Керіскен асылы, бізге жөн емес, – дейді дала данышпаны[5]. Саясатта да, мәнсапта да, өзінің жаңсақ пікірін шын көріп, аузы көпіріп, өтірік айтып лепіріп, өзі тойғанына кекіріп жүрген жандар аз кездеспейді. Былайғы күйбең тірліктің илеуінде жүрсе де, «өтірікті шындай, ақсақты тыңдай» ғып, тіл мен жағына сүйеніп жүргендер де жетерлік.

Жалпы жаман мінез-құлықтың біреуі кімнің бойынан кездессе қалған қасиетсіз кеселдің бәрі соған үйірсек келеді. Өтірік – күллі жаман іс-әрекеттің бастауы деп есептесек, нәтижесінде не сөзінде, не ісінде береке жоқ кержалқау пенде ғана емес, ел сеніп отырған тұлғаларымыздың өзі қолындағы билігін ұрлыққа салып, қорлықта қалып жатқанын құлақ естімек түгілі көз көруде. Тұтылғаны құтылудың қамын ойлап, қамауда жігері жасып жатса, құтылғаны ебін тауып, елінен қашып, шетел асып жатыр. Қазыбек бабамыз айтқандай «Қиянатта қият бар» екенін осыдан-ақ байқауға болады. Әйтпесе, қаһарман жырау бізге не деп еді, оқып көріңіз:

Бірде Төле бидің он жұмбағына Қазыбек бабамыз:

Бір дегеніміз – бірлігі кеткен ел жаман.

Екі дегеніміз – егесіп өткен ер жаман.

Үш дегеніміз – үш бұтақты шідерден шошынған ат жаман.

Төрт дегеніміз – төсектен безген жас жаман.

Бес дегеніміз – белсеніп шапқан жау жаман.

Алты дегеніміз – асқынып кеткен дерт жаман.

Жеті дегеніміз – жас келіншек жесір қалса, сол жаман.

Сегіз дегеніміз – серпілмеген қайғы жаман.

Тоғыз дегеніміз – торқалы той, топырақты өлімге бас көрсетпесе сол жаман.

Он дегеніміз – оңалмас кәрілікке дау болмас деген, – деп жауап берген екен[6].

Атқа мінсе, атасын танымай кететін алаөкпелік қанымызда бар халықпыз. Бәкім мұндай мінез барша адамға тән шығар. Көріп жүрген өз қазағым болған соң айтып жатқаным да. Қазақ ұғым үшін ат пен тақ егіз ұғым. Баласы билік басына келіп, таққа отырып жатса, «Атқа мінгені құтты болсын» деп жатамыз. Ендеше «құт әкелсін» деген тақтың буы ұстай білмеген адамның

мінезі менмендікке жетелеп, ағайынын айналасынан бездіріп, «жұт» әкелуі бек мүмкін. Ондай жандар бір сәт болса да Қазыбек биден қалған сөз асылын оқып, көңіліне тоқып жүрсе абзал болар еді.

Мінез – Алла Тағаланың пендесіне беретін қасиеттерінің бірі. Адам өз бойындағы мінезін тәрбиелеу арқылы болашаққа бағдар қалыптастырады. Нәтижесінде әр адамның бойынан табылатын осындай ізгі қасиет ұлттың мінезіне айналмақ. Сәл шегініс жасап көрейікші – біздің ұлттық мінезіміз қандай еді?! Даласындай дарқан, тауларындай асқақ, көлдеріндей тұнық жалпы табиғатындай сұлу еді. «Еді» деп өткен шақпен сөйлеп отырғаныма айып етпеңіздер. Неге десеніз, ұлттық болмысымыздың айнасына айналған мінезімізге сызат түсіріп алғанымыз ақиқат. Жасыратыны жоқ қазіргі таңда көбіне бабаларымыздың ерен ерлігі мен жаужүректілігін алдыға тарта сөйлейтініміз рас. Бабамыз батыр, ақын, шешен, көсем болған деп сөз бастағанда алдымызға жан салмаймыз. Шынтуайтына келгенде солардай отаншыл, ұлтжанды, жалпы қазақ үшін қабырғамыз қайыса қояры екіталай болып барады. Бұлайша ой қорытуымның себебі – бахадүр бабаларымыз көрсеткен өрлік пен ерлік бүгінгі ұрпағының, яғни біздің бойымыздан саф таза күйінде табылмай жатқандығынан бәлкім. Неге десеніз қазіргі таңда Ар мен Ұят саудаға түсті. Намыс пен Жігер құлқынның құрбанына айналды. Кезінде қырық үйден тиым салған қызымыздың қылығы түзде шықты. Ұлағатты болар деп өсірген ұлымыздан ұят кетті. «Өзге елде сұлтан болғанша, өз елінде ұлтан бол» деген аталы сөздің қаңбақ құрлы салмағы қалмады. Куәлігіндегі «қазақ» деген жазуы болмаса, орыс тілді көптеген қандасымыздың бойында Отанға деген ыстық махаббаттан гөрі салқынқандылық басым. Ұлттың ұлы мұрасынан өзгенің қаңсығын таңсық көру әдетке айналды. Қазыбек биге жүгінсек:

Арадан шыққан жау қиын,
Таусылмайтын дау қиын,
Шанышқылаған сөз қиын,
Дәл осындай жағдайда,
Пана болмас өз үйің.
Жазылмаса дерт қиын,
Іске аспаған серт қиын.
Ақылыңнан адасып,
Өзің түскен өр қиын,
Тентек болса ұл қиын,
Не істеріңді біле алмай
Ашиды сонда бос миың, – деп түйіндеді [7].

Жалпы бүгінгі ұрпақ тарихтың тамырына дендеп бойлап, бабалар тағылымынан нәр алмайынша Отанға деген сүйіспеншілік пен патриоттық сезімнің жаңаша үлгісін қалыптастыра қоюы неғайбыл. Бабалар бойындағы асқақ рух пен өр намысты терең білмейінше болашағымыздың тұтқасын ұстайтын қазіргі жастардың берекесі берік бола қоймас. Өткен шаққа салмақ сала сөйлеуіміз де негізсіз емес. Өйткені, өткенін ұмытқан қоғамның болашағы бұлыңғыр болмақ.

Әдебиеттер

1. <https://kk.wikipedia>
2. «Сөз тапқанға қолқа жоқ» кітабынан. 1988 жыл. «Жазушы» баспасы.
3. «Орталық Қазақстан» газеті. 1990 жыл. ел аузынан жазып алған Е. Мусин.
4. «Таң» журналы. 1925 жыл. №3 саны.
5. «Қызыбек бидің тағылымы». Салауат Кәрім. «Ана тілі» газеті. 1991 жыл.
6. «Шешендік шиырлары». «Орталық Қазақстан» газеті. 1990 жыл. №6 сан.
7. Қаз дауысты Қазыбек би туралы не білеміз. <https://sputnik.kz/20230512/qaz-dauysty-qazybek-bi-turaly-ne-bilemiz-34872414.html>

ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГТЫҢ КӘСІБИ ҚЫЗМЕТІНІҢ БАҒЫТЫ РЕТІНДЕ ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРУ ҰЙЫМЫНДАҒЫ ҚАУІПСІЗ ЖӘНЕ ЖАЙЛЫ ОРТАНЫ ЖОБАЛАУ

Наубаева Х. Т., Торғаева Н.Қ.

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған, Қазақстан

Мақала педагог-психологтың кәсіби қызметінің саласы ретінде жалпы білім беру ұйымында қауіпсіз және жайлы ортаны жобалау мәселелеріне арналған. Жалпы білім беру ұйымында қауіпсіз және жайлы ортаны жобалау – өзара әрекеттесу субъектілері арасындағы жоғары сапалы тұлғааралық қарым-қатынастарды, олардың психологиялық қорғалуын қамтамасыз ететін шарттар кешенін (психологиялық-педагогикалық, нормативтік-құқықтық, ұйымдастырушылық-әдістемелік және материалдық-техникалық) әзірлеу және енгізу процесі, әртүрлі зорлық-зомбылық түрлерінен, қолдау және қанағаттандыру, сондай-ақ олардың интеллектуалдық, моральдық және психофизикалық дамуы.

Түйін сөздер: қауіпсіз орта, жайлы орта, жоба, кәсіби қызмет, педагог-психолог, нормативтік, ұйымдастырушылық, әдістемелік аспектілер, мәні, құрылымы, құрамдас бөліктері.

Статья посвящена вопросам проектирования безопасной и комфортной среды в общеобразовательной организации как сфере профессиональной деятельности педагога-психолога. Проектирование безопасной и комфортной среды в общеобразовательной организации – это процесс разработки и реализации комплекса условий (психолого-педагогических, нормативно-правовых, организационно-методических и материально-технических), обеспечивающих качественные межличностные отношения между субъектами взаимодействия, их психологическая защита, от различных видов насилия, поддержка и удовлетворение, а также их интеллектуальное, моральное и психофизическое развитие.

Ключевые слова: безопасная среда, комфортная среда, проект, профессиональная деятельность, педагог-психолог, нормативные, организационные, методические аспекты, значение, структура, компоненты.

The article is devoted to the design of a safe and comfortable environment in an educational organization as a field of professional activity of a teacher-psychologist. Designing a safe and comfortable environment in an educational organization is a process of developing and implementing a set of conditions (psychological-pedagogical, legal, organizational-methodical and material-technical) that ensure quality interpersonal relations between subjects of interaction, their psychological protection from various types of violence, support and satisfaction, as well as their intellectual, moral and psychophysical development.

Keywords: safe environment, comfortable environment, project, professional activity, teacher-psychologist, regulatory, organizational, methodological aspects, meaning, structure, components.

Соңғы жылдары тәрбиелік қарым-қатынас субъектілері арасындағы шиеленіс пен қақтығыстар күшейді. Елдегі және жекелеген өңірлердегі қолайсыз экономикалық және әлеуметтік жағдай ересектер мен балалардың ашушандығын арттыруға әкеледі. Нақты және виртуалды кеңістікте агрессияның өсуі студенттердің психологиялық қауіпсіздігі мен жайлылығына қауіп төндіреді. Бүгінгі таңда мектеп оқушыларының психологиялық денсаулығының бұзылуының алдын алудың тиімділігі және жалпы білім беру ұйымындағы табысты қарым-қатынас үшін жағдай жасау педагог-психологқа байланысты.

Қауіпсіздік мәселелері мемлекеттік деңгейде де, жеке ұйым мен жеке тұлға деңгейінде де өзекті болып табылады. Қауіпсіз орта қоғам мен жеке адамның өмір сүруінің және толыққанды өмір сүруінің негізгі шарты болып саналады. Әйгілі американдық психолог А.Маслоу өзінің қажеттіліктер иерархиясында қауіпсіздік қажеттілігін екінші маңызды деп анықтады. Қауіпсіздікке ол қауіпсіздік пен тұрақтылық сезімі, қорқыныштың, аландаушылық пен хаостың болмауы сияқты сипаттарды; адамның тәртіпке, заңға мұқтаждығы [1, 400]. Психология классиктері өз теорияларында жеке тұлғаның психологиялық қауіпсіздігінің маңыздылығы туралы жазған. Э.Фромм тұлға дамуының маңызды мотивациялық факторы ретінде бостандық пен қауіпсіздік қажеттілігі арасындағы қайшылықтың болуы туралы айтты [2, 571]. К.Хорни баланың дамуындағы басты нәрсе ата-ананың сүйіспеншілігін және оларды сыртқы әлемнен келетін қауіп-қатерден қорғауды қамтитын қауіпсіздіктің қажеттілігі деп тұжырымдады [3, 400]. Оның жоқтығы, осы белгілі психологтың пікірінше, дұшпандық пен невроздарды қалыптастырады.

Оқушылардың психологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселелерінде негізгі рөлдердің бірі педагог-психологқа тиесілі. Педагог-психологтың (білім беру саласындағы психолог) кәсіби стандартына жүгінетін болсақ, онда зерттелетін бағытпен байланысты жеке еңбек функциясын табуға болады. Ол білім беру ұйымдарының білім беру ортасының жайлылығы мен қауіпсіздігін психологиялық тексеруді (бағалауды) көздейді. Оның мазмұны кейінірек толығырақ талқыланады.

Мектеп баланың және білім беру қарым-қатынасының басқа қатысушыларының қауіпсіздігін қамтамасыз ететін орын болуы керек болғанымен, бұл әрдайым солай бола бермейді. Ғалымдар білім беру ұйымында болатын әртүрлі тәуекелдерді анықтайды. Олардың ішінде:

- ұйымдастырушылық-педагогикалық (оқу үрдісінің интенсификациясы, оқыту әдістерінің тиімсіздігі, мұғалімдердің балаларға теріс қатынасы);
- жеке және кәсіби (педагогикалық деформациялар, мұғалімдер жұмысының шамадан тыс жүктелуі, олардың қобалжулары мен қорқыныштары);
- отбасы (ашық және жасырын күйзеліс түрі бар отбасыларда балаларды тәрбиелеу);
- экологиялық (мектеп оқушыларының денсаулығына әсер ететін микро және макроэкологиялық факторлар);
- ақпараттық (мектеп оқушыларының әртүрлі ақпараттың үлкен көлемімен шамадан тыс жүктелуі) [4, 236-243].

Демек, балалардың да, ересектердің де сапалы білім алуы мен жұмыс істеуі үшін қауіпсіздік пен жайлы жағдай қажет екені анық. Білім беру ұйымында бұл көбінесе психологиялық қауіпсіздік туралы. Оған мұғалімдер мен мектеп оқушылары ғана емес, ата-аналар да қызығушылық танытуда. Н.А.Бондаренко және оның әріптестері психологиялық қауіпсіздікті мұғалімдердің, оқушылардың және ата-аналардың қалай түсінетініне зерттеу жүргізді [5, 173-184]. Ересектер үшін психологиялық қауіпсіздік, ең алдымен, «үйлесімділік, жайлылық және күйзелістің болмауы» екені анықталды. Мектеп оқушылары үшін бұл қысымның, қорлаудың және агрессияның болмауы. Авторлар барлық мәлімдемелер жайлылықты барынша арттыруға ортақ көзқарасқа ие екенін айтады. Шынайы білімнің ыңғайсыздығы, айтпақшы, тұлға дамуының бүкіл процесіне тән екендігі қорытындыланады. Зерттеушілердің психологиялық қауіпсіз ортаның негізгі факторын анықтайтыны бізді таң қалдырады - бұл ішкілік. Ол эмоционалдық реакцияларды, мінез-құлық пен өмірлік оқиғаларды бақылау қабілеті ретінде түсініледі.

Білім беру ортасының психологиялық қауіпсіздігі саласының маманы И.А. Баева мұндай ортаны зорлық-зомбылықтан азат, жеке және құпия қарым-қатынасқа деген қажеттіліктерді қанағаттандыруға ықпал ететін, оған қатысушылардың психикалық денсаулығын қамтамасыз ететін ортаның референті ретінде қарастыратын білім беру жағдайы ретінде сипаттайды [6, 386]. Бұл ғалым жалпы білім беру ұйымындағы экологиялық қауіпсіздікті зерттеу саласындағы әзірлемелердің негізін қалаушы болып табылады. Заманауи педагогикалық психологтар мектептегі климаттың қауіпсіздігі мен жайлылығын тексеру үшін оның әзірлеген құралдарын пайдаланады.

И.Б. Бичева, О.М. Филатова қауіпсіз білім беру ортасын білім беру процесіне қатысушылардың функционалдық өзара байланысын, өзгертін көзқарастарын, субъекті-субъектілік қарым-қатынастарын, сондай-ақ оқу-тәрбие қызметін жүзеге асыру жолдарын қамтамасыз ететін компоненттердің жиынтығы ретінде қарастырады. Олар қауіпсіз білім беру ортасының құрамдас бөліктерінің тұтас кешенін анықтайды. Біз бұл компоненттерді толық деп санаймыз, сондықтан біз оларды егжей-тегжейлі ашамыз:

- нормативтік-құқықтық (еңбек стандарттары, қауіпсіздік техникасына қойылатын талаптар, құқықтық актілер, ақпараттық және көрнекі құралдар);
- эмоционалды жайлылық (жағымды эмоциялар, қолайлы моральдық-психологиялық климат; құпия қарым-қатынас);

– мәдени және әлеуметтік бағдарланған (мінез-құлықтың моральдық-этикалық тәсілдері, тең мүмкіндіктер, әркімнің әлеуметтік маңыздылығы, тұлғааралық және топтық өзара түсіністік);

– денсаулықты сақтау және қорғаныштық (қауіпсіз мінез-құлық, денсаулықты сақтайтын технологиялар, жаман әдеттерге қарсы тұру, зорлық-зомбылыққа төзбеушілік);

– танымдық және шығармашылық (дербестік, бастамашылық, шығармашылық);

– процессуалдық және технологиялық (тәрбие және сабақтан тыс жұмыс, белсенді формалар мен әдістер, жеке жауапкершілік) [7, 8].

Осылайша, қауіпсіз білім беру ортасы бірқатар сипаттамаларды қамтиды: материалдық-техникалық, нормативтік, ұйымдастырушылық-педагогикалық және әлеуметтік-психологиялық. Олардың жалпы білім беру ұйымында болуы білім беру қатынастарының барлық субъектілерінің әл-ауқатына оңтайлы әсер етуге мүмкіндік береді.

Сонымен, жалпы білім беру ұйымындағы қауіпсіз және жайлы ортаны біз оның барлық субъектілеріне зорлық-зомбылықтың әртүрлі нысандарын жоққа шығармайтын, референтті және негізінен жағымды эмоциялар мен сындарлы қарым-қатынасты қамтамасыз ететін бірегей ұйымдастырылған кеңістік ретінде қарастырамыз. Мұндай ортада балалардың, соның ішінде дамуында кемістігі бар балалардың жеке және жас ерекшеліктерін ескеретін жағдайлар жасалды; мұғалімдер өздерінің кәсіби қызметіне қанағаттанады, ал оқушылардың ата-аналары оқу үдерісінің максималды өнімділігін қамтамасыз ету үшін олармен ынтымақтастыққа дайын.

Алайда, өкінішке орай, мұндай орта өздігінен қалыптаспайды, оны көптеген мектеп мамандарының күш-жігерімен, әрине, сауатты психологиялық-педагогикалық қолдаумен жобалау қажет. Білім беру ортасын жобалау мәселелері көптеген ғалымдарды: психологтарды және мұғалімдерді қызықтырды. Дизайн тұтастай алғанда нақты өнімде жүзеге асуы тиіс объектінің немесе күйдің жобасын (прототипін) жасау процесі ретінде қарастырылады. Сонымен бірге педагогикалық дизайн немесе білім берудегі дизайн оның субъектілеріне әсер етумен байланысты қосымша мақсатты көздейді, адамдардағы белгілі бір өзгерістерді болжайды [8, 288]. Г.Е. Муравьева оқу-тәрбие үрдісін жобалауды мұғалімнің кәсіби іс-әрекетінің бір түрі ретінде ашады, ол мақсаттылығымен және мағыналық толықтығымен сипатталады. Оның негізгі міндеті – білім алушылардың нақты оқу жағдайлары мен тұлғалық ерекшеліктерін ескеретін заманауи білім беру технологияларын қолдану арқылы оқушылардың тұлғасын түрлендіру (дамыту) [9, 400].

В.А. Ясвин білім беру ортасын жобалаудың әртүрлі деңгейлерін, сонымен қатар үш компонентті (технологиялық, әлеуметтік және кеңістіктік-пәндік) анықтайды. Ол тұлғаның өзін-өзі тануы мен өзін-өзі дамытуының маңызды шарты ретінде шығармашылық білім беру ортасында педагогикалық өзара әрекеттестікке оқытуға көңіл бөледі [10, 365]. В.В. Рубцов мектептің дамып келе жатқан білім беру ортасының жобалау ерекшеліктерін және ондағы оқушылардың психикалық дамуы үшін жағдайларды қалыптастыруды сипаттады. Бір қызығы, ол мектептердің екі тобын ажыратады: бағдарланған және балаларға арналған бағдарсыз. Бірінші топтағы мектептерде барлығына қолайлы жағдай жасалған: мұғалімдер балаларға деген сүйіспеншілікпен ерекшеленеді, ата-аналар мектеп өміріне белсенді қатысуға ұмтылады, балалар арасында жағымды қарым-қатынастар байқалады [11, 288]. Тиісінше, дәл осындай мектепте балалар өздерін қауіпсіз және жайлы сезінеді.

Сонымен, жобалау процесі тұлғаның нақты трансформациясында жүзеге асырылуы мүмкін белгілі бір жобаны әзірлеуді қамтиды деп қорытынды жасауға болады. Білім беру ортасында жобалаудың негізгі рөлі баланың жеке басының үйлесімді дамуы үшін жағдай жасау болып табылады, сондықтан оқу процесін психологиялық қамтамасыз ету ерекше маңызға ие. Жобалаудың нақты белгіленген мақсаты, кезеңдері, білім беру технологиялары және баланың жеке өзгерістерін талдау арқылы өлшеуге болатын қол жеткізілген нәтижені бағалау критерийлері бар.

Тиісінше, жалпы білім беру ұйымындағы қауіпсіз және жайлы ортаны жобалау – өзара әрекеттестік субъектілері арасындағы жоғары сапалы тұлғааралық қатынастарды қамтамасыз ететін шарттар кешенін (психологиялық-педагогикалық, нормативтік-құқықтық, ұйымдастырушылық, әдістемелік және материалдық-техникалық қамтамасыз ету) әзірлеу және іске асыру процесі. Оларды әртүрлі зорлық-зомбылықтан психологиялық қорғау, білім беру ортасына қолдау көрсету және қанағаттану, оқушылардың интеллектуалдық, адамгершілік және психофизикалық дамуына ықпал ету.

Жалпы білім беру ұйымындағы қауіпсіз және жайлы ортаны жобалаудағы педагог-психолог қызметінің тікелей мазмұнын қарастыратын болсақ, келесі мазмұндық сипаттамаларды табуға болады:

1. Еңбек әрекеттері: оқу қызметінің әдістері мен құралдарының тиімділігін бақылау; білім беру ортасының қауіпсіздік және жайлылық дәрежесін анықтау бойынша бағдарламаларды сараптау; мұғалімдерге білім беру технологияларын таңдауда кеңес беру және оқу үдерісін жақсарту бойынша жобалық қызметте оларға қолдау көрсету;

2. Қажетті дағдылар: оқу әрекетін ұйымдастыру; ата-аналардың, мұғалімдердің және әкімшіліктің құзыреттілігін арттыру; студенттердің жеке маршруттарын және инновациялық бағдарламаларды әзірлеу; білім беру ортасының қауіпсіздігі мен жайлылығын және қолданылатын технологияларды бағалау әдістерін меңгеру.

3. Қажетті білім категориясында тек психологиялық-педагогикалық (диагностикалық, жобалық, түсіндірмелік) ғана емес, сонымен бірге нормативтік-құқықтық болып бөлінеді.

Жоғарыда айтылғандардың негізінде біз жалпы білім беру ұйымындағы қауіпсіз және жайлы ортаны қамтамасыз ету бойынша іс-әрекетті жобалаудағы педагог-психологтың міндеттерін нақтылаймыз. Олар болжайды:

- білім беру қызметінің әдістері мен құралдарының тиімділігін бақылау, білім беру ортасының, оның ішінде нақты және виртуалды қатерлердің қауіпсіздігі мен жайлылық дәрежесін анықтау үшін бағдарламаларды сараптау;

- мұғалімдерге білім беру технологияларын таңдау бойынша кеңес беру және студенттердің әртүрлі санаттарын ескере отырып, оқу үдерісін жетілдіруге қолдау көрсету;

- сыныптағы психоэмоционалды жағдайды жақсартуға ықпал ететін сындарлы білім беру өзара әрекеттесуді ұйымдастыру;

- заманауи, оның ішінде цифрлық технологияларды пайдалана отырып, отбасылық өзара әрекеттестіктің сындарлы стильдерін дамытуда ата-аналардың, заңды өкілдердің психологиялық-педагогикалық құзыреттілігін арттыру;

- оқу-тәрбие үдерісіне әрбір қатысушының жеке тұлғасын жан-жақты дамыту үшін кешенді, жүйелі жағдайларды қамтамасыз ету мақсатында жалпы білім беретін ұйымның педагогикалық ұжымымен және әкімшілігімен өнімді өзара іс-қимыл;

- білім беру ортасының қауіпсіздігі мен жайлылығын және психологиялық-педагогикалық технологияларды бағалаудың әдістерін қолдану;

- баланың жеке басының қауіпсіз дамуына ықпал ететін басқа мекемелермен және мамандармен ынтымақтастық;

- стресстік жағдайларда кәсіби қызметтен туындаған өзінің кәсіби бұзушылықтарын жеңу үшін бақылауды алу.

Сонымен, жобалау іс-әрекетінде педагог-психолог өзара әрекеттесетін субъектілердің ішінде бес категорияны бөліп көрсетуге болады: бұл тікелей оқушылар, олардың ата-аналары; педагогикалық ұжым және әкімшілік, яғни әріптестер (әлеуметтік педагог, тәрбиеші, оқытушы-кітапханашы, директордың қауіпсіздік жөніндегі орынбасары және т.б.); әлеуметтік серіктестер (баланың қауіпсіздігін қамтамасыз етуге қатысатын сыртқы агенттер: құқық қорғау органдарының қызметкерлері, қосымша білім беру педагогтары) және қадағалауды жүзеге асыратын мамандар, яғни психологиялық қызмет өкілдері. Педагог-психолог жұмысының нысандары: бақылау процедуралары, кеңес беру, профилактикалық жұмыс, ынтымақтастық және рефлексия.

Әдебиеттер

1. Маслоу А. Мотивация және тұлға / А.Маслоу; ағылшын тілінен аударылған – 3-ші басылым. – Санкт-Петербург: Петр, 2019. – 400 б.
2. Фромм Э. Бостандықтан қашу. Өзі үшін адам / Эрих Фромм; ағылшын тілінен аударылған – Мәскеу: АСТ: АСТ MOSCOW, 2006. – 571 б.
3. Хорни К. Невроз және адамның өсуі: өзін-өзі жүзеге асыру жолындағы күрес. Н.Ю.: В.В. Norton & Co, 1950. – 400 б.
4. Прохоров А.О. Әлеуметтену және психологиялық қауіпсіздік тәуекелдері – мектептің білім беру ортасының жаңалықтары / А.О. Прохоров, П.Н. Афанасьев // Филология және мәдениет. – 2017. – № 4 (50). – Б. 236-243.
5. Бондаренко Н.А. Мұғалімдер, оқушылар және ата-аналар психологиялық қауіпсіздікті қалай түсінеді / Н.А.Бондаренко, С.В. Кривцова, С.В. Суханова, Е.П. Суханов // Ұлттық тәрбие. – 2016. – № 9-10 (1459). – Б. 173-184.
6. Баева И.А. Білім беру ортасының психологиялық қауіпсіздігі: теориялық негіздері және құру технологиялары: дис. ... Психология ғылымдарының докторы: 19.00.07 / Баева Ирина Александровна. - Санкт Петербург. – 2002. – 386 б.
7. Бичева И.Б. «Білім беру ортасының қауіпсіздігі» қазіргі кәсіби-педагогикалық білім категориясы ретінде / И.Б. Бичева, О.М. Филатова // Мининский университетінің хабаршысы. – 2017. – № 1 (18). – 8 б.
8. Колесникова И.А. Педагогикалық дизайн: жоғары оқу орындарына арналған оқу құралы. / И.А. Колесникова, М.П. Горчакова-Сибирская; өңдеген И.А. Колесникова. – Мәскеу: Академия, 2005. – 288 б.
9. Муравьева Г.Е. Мектептегі оқу-тәрбие үрдісін жобалау: дис. ... Педагогика ғылымдарының докторы: 13.00.01 / Муравьева Галина Евгеньевна. – Шуя, 2003. – 400 б.
10. Ясвин В.А. Білім беру ортасы: модельдеуден дизайнға дейін / В.А. Ясвин. – Мәскеу: Сезім, 2001. – 365 б.
11. Мектептің білім беру ортасы оқушылардың психикалық дамуының факторы ретінде / Редакциялаған В.В. Рубцов, Н.И. Поливанова. – Мәскеу – Обнинск: IG-SOCIN, 2007. – 288 б.

ТӘУЕЛДІ МІНЕЗ- ҚҰЛЫҚ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕ РЕТІНДЕ (ШЕТ ЕЛДІК ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР МЫСАЛЫНДА)

Бердібаева С. Қ.¹, Мүлік Б.¹, Ергешов Е. Т.², Беркінбай Р.³

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

²С. Нұрмағамбетов атындағы Құрлық әскерлерінің Әскери Институты, Алматы, Қазақстан

³АО Алма Телекоммуникациялар Қазақстан, Алматы, Қазақстан

Бұл мақалада тәуелді мінез-құлық шет елдік зерттеу бағыттары арқылы талданады. Әлемдік психологиядағы жаңалықтар мен жаңа психологиялық зерттеулер негізінде тәуелді мінез-құлықтың психологиялық мәселелері қаралады. Шет елдік ғылыми зерттеулер негізінде қабылданған тәжірибелер көпшілік ғылыми қауымға таныстырылады. Психология ғылымының қазіргі әлемдік жетістіктері мен кәсіби бағыттағы зерттеулер мақала авторлары қатысқан ғылыми конференциялар арқылы талқыланады.

Түйін сөздер: тәуелді мінез-құлық, психологиялық мәселе, тәуелді мінез-құлықтың түрлері, әлемдік психологиялық тәжірибелер, мінез-құлықтың аддиктивті модельдері.

В статье проанализированы исследования зарубежных ученых по зависимому поведению. Современные мировые достижения психологической науки и практических исследований обсуждались на научных конференциях, в которых принимали участие авторы данной статьи.

Ключевые слова: зависимое поведение, психологическая проблема, виды зависимого поведения, мировой психологический опыт, аддиктивные модели поведения.

In this article, addictive behavior is analyzed within the framework of foreign research areas. Based on news from world psychology and new psychological research, psychological problems of addictive behavior are considered. The experience gained on the basis of foreign scientific research is presented to the wider scientific community. Modern world achievements of psychological science and professional research are discussed at scientific conferences in which the authors of the article took part.

Keywords: addictive behavior, psychological problem, types of addictive behavior, world psychological experience, addictive behavior pattern

Тәуелді мінез-құлық - зиянды әдет, кез келген заттарға немесе нәрселерге қатты көңіл блу, соларға қатты әуестену, осы жағдайларға қатысты қажеттіліктер орындалмаса, адам ауыр физикалық немесе психологиялық жайсыздықты сезінеді. Адам өзінің барлық әрекеті мен бос уақытын өзінің тәуелділігін қанағаттандыруға бағыттайды.

Мінез-құлық тәуелділігі - бұл мүмкін болатын жағымсыз салдарға қарамастан, белгілі бір іс-әрекетпен айналысуға мәжбүрлену немесе ұмтылу. Кез келген тәуелділік әдетте шамадан тыс сезіммен және өкіну немесе ұят сезімімен байланысты. Мінез-құлыққа тәуелділік кез келген адамға әсер етуі мүмкін және оны анықтау қиын.

Сондықтанда тәуелді мінез-құлық психологиялық мәселе ретінде ең маңызды сұрақтардың бірі болып табылады. Тәуелді мінез-құлықтың түрлері өте көп соның ішіндегі ең мәндісі ол мінез-құлықтық тәуелділік.

Бұл мінез-құлық жағымды қанағаттануды шақыра алады, ал ми оған тез бейімделеді. Уақыт өте келе, бұл жағымды қанағаттану сезімін қайтадан бастан кешіру үшін оны белсендірудің саны мен қарқындылығын арттыру қажет екенін білдіруі мүмкін. Бұл тәуелділіктің танымал спиралы болып саналады. Мінез-құлыққа тәуелділікке не себеп болады?

Адамдардың мінез-құлық тәуелділігін дамытудың кейбір себептері де тәуелділікке әкелуі мүмкін, атап айтсақ:

- өзін-өзі төмен бағалау сезімі;
- психологиялық жарақаттану оқиғалары немесе өмір кезеңдері;
- барлығын жеп қоятын қайғылар;
- кінә немесе ұят сезімі.

Тәуелді мінез-құлықтың психологиялық мәселе болып отырғаны әлемдік деңгейде, ғылыми қауымдастықта, әсіресе психология ғылымы үшін ең маңызды болғандықтан, осы мәселелер бойынша әлемдік деңгейде көптеген форумдар, конгресстер мен конференциялар ұйымдастырылып, ол мәселелер қызу талқылануда. Сонымен қатар журналдар, кітаптар, ғылыми мақалалар адамзат баласы үшін қиындық келтіріп отырған тәуелді мінез-құлық сұрағын көп талқылайды және бұл сұрақ кезек күттірмейтін мәселелердің бірі.

Жаһандану уақытында, жасанды интеллекттің қарқынды дамуында, әрі уақыт талабы бойынша Қазақстандық ғалымдар да шет елге жиі шығып, көптеген жаңа зерттеулерді, жаңа ғылыми тәжірибелерді елімізге әкеліп, жалпы адамзатқа қатысты мәселелерді психологиялық тұрғыдан шешуге үлес қосуда.

Әлемдік деңгейдегі «Мінез-құлықтық тәуелділікті зерттеудің халықаралық қоғамымен (ISSBA) тығыз байланысты болғандықтан, осы қауымдастық үнемі үздіксіз ұйымдастыратын конгресстер мен конференцияларға жиі қатысып, көптеген психологиялық тәжірибелермен алмасып келеміз.

ISSBA- өзінің арнайы «Аддиктивті мінез-құлық» атты журнал шығарады, журналдың мәртебесі өте жоғары, квартилі 1 (Q1) және импакт-факторы 7.788, сонымен қатар әйгілі ғылыми Томсон базасының меншікті журналы болып табылады. Осы журналда Қазақстандық ғалымдар 2019 жылдан бері өз ғылыми зерттеулерін жариялап келеді [1].

Мінез-құлықтық тәуелділікті зерттеудің халықаралық қоғамының мақсаты тәуелді мінез-құлықты зерттеу және тәуелді мінез-құлық туралы ғылыми интерфейсті дамытуға халықаралық деңгейде қолдау беру.

Сонымен қатар бұл қауымдастық мінез-құлыққа тәуелділігі бар науқастардың денсаулығын нығайту, емдеу бағдарламаларын, білім беру бағдарламаларын дамыту, зиянды әрекетті азайту жөніндегі іс-шаралар саласында жұмыс істейтін мамандарды, психиатрларды, нарколог ғалымдарды, психологтарды, әлеуметтік қызметкерлерді, нашақорлық бойынша кеңесшілерді және мамандандырылған мамандарды, еріктілер және басқа мамандарды біріктіру және насихаттау сияқты жұмыстарды да жүргізеді.

Тәуелді мінез-құлыққа байланысты зерттеулер генетикалықтан бастап нейробиологиялық зерттеулерге дейін жалғасады және психологиялық, клиникалық

психитариялық ықпалдар арқылы эпидемиологиялық, әлеуметтік және антропологиялық аспектілерді қамтиды.

Өзіміз қатысқан Оңтүстік Кореяда, Сеулде, Инчхонда өткен «Мінез-құлық тәуелділігі 8-халықаралық конференциясы» (ICBA 2023) көптеген маңызды мәселелерді талқылады. Конференцияны «Мінез-құлықтық тәуелділікті зерттеудің халықаралық қоғамы мен (ISSBA) Наркотәуелділіктің психиатриясының Корея Академиясы (КААР) бірлесіп ұйымдастырды [2].

Конференцияда тәуелділікті әртүрлі ықпалдарымен зерттелген көптеген маңызды зерттеу нәтижелері, зерттеу есептері, әртүрлі аддиктивті мінез-құлықтың модельдері, әсіресе импульсивті-компульсивті бұзылыс спектрі, мысалы, құмар ойындар (Интернет), компьютер және бейне ойындар (онлайн ойындар), пиромания, клептомания, жыныстық мінез-құлық, компульсивті жинақтау, жаттығуға тәуелділік (обсессивті-компульсивті бұзылыс), тамақтанудың бұзылуы мінез-құлықты сияқты зерттеулер талқыланды.

Тәуелді мінез-құлықтың психологиялық аспектісін жан-жақты зерттеген келесі талдауларға қысқаша талдау жасаймыз. «Интернеттегі жалғыздық: сандық медиаға тәуелділіктің әлеуметтік моделі» атты зерттеу 21 елде жүргізілген зерттеу нәтижелерін баяндады, бұл зерттеуге 6434 (N=6434) сыналуды қатысқан [3].

Сандық медиаға тәуелділік бетпе-бет кездесуде жүзеге асатын қарым-қатынасты шектейді, бұл жағымсыз салдарға әкелуі мүмкін және адамның субъективті әл-ауқатымен байланысты болады. Дегенмен, сандық медиаға тәуелділіктің әсері субъективті әл-ауқатқа әсері жеткілікті түрде зерттелмеген.

Зерттеуде әдебиеттер арқылы әлеуметтік өмірге қатысты өзгеріштіктің делдалдық рөлін зерттеуді ұсынады. Оларға жалғыздық пен қарым-қатынасқа қанағаттану жатады.

Жалғыздық пен қарым-қатынасқа қанағаттану адамның сандық медиаға тәуелділігі мен өркендеу сезімінің байланысын түсіндіре ме? Міне осы сұрақтарға негізделген зерттеуде сандық медианы қолдану арқылы тәуелділіктің жан-жақты бағасы енгізілген бірнеше зерттеу шаралары қаралады.

Зерттеуде келесі шкалалар қолданылды, атап айтқанда, мобильді телефонды қолданудағы адаптивті әдеттенулер шкаласы, интернет-тәуелділік шкаласы, фаббинг шкаласы және Facebook әлеуметтік желісіне ену сұрақнамасы, Ди Жонг Гирвельдтің (De Jong Gierveld) жалғыздық шкаласы.

Зерттеу нәтижесі бойынша келесі қорытынды жасалған, жалғыздық пен тұлғааралық қанағаттану сандық медиаға тәуелділік пен жеке деңгейде өркендеу арасындағы байланысты толығымен жанамайды. Сандық медиаға тәуелділіктің жалғыздыққа және тұлғааралық қарым-қатынасқа қанағаттануға әсері, адамның жеке даралық деңгейде дами алатынын көрсетеді.

Интернеттің таралуының артуымен, балалардың интернетті пайдалануы геометриялық прогресспен өсуде. Балалардың когнитивті және әлеуметтік дамудың үздіксіз процестеріне байланысты олар интернетке тәуелділікке көбірек бейім, сондықтан интернет сауаттылығының рөлі артып келеді. Осыған байланысты келесі зерттеу де өте маңызды психологиялық мәселені анықтайды.

«Балалар арасындағы интернетті пайдалану мен интернетке тәуелділік арасындағы байланыс: интернет-сауаттылықтың рөлі» атты зерттеуде көптеген маңызды мәселелер бойынша нақты нәтижелер алынған [4].

Бұл зерттеуде интернетті әртүрлі мақсатта және оны ұзақ пайдалану мен интернет сауаттылығы арасындағы байланыс анықталды. Балалар арасындағы интернетке тәуелділікті зерттеуге 2276 бала (N=2276) қатысқан. Сыналушылар Шығыс Қытайдағы бастауыш, орта және жоғары мектептерде оқитын балалар болды. Зерттеуде әлеуметтік-демографиялық сипаттамалары, интернет-сауаттылық шкаласы және интернетке тәуелділік шкаласы қолданылды.

Сонымен қатар сипаттамалық статистика және құрылымдық теңдеулерді модельдеу талдаулары қолданылды. Зерттеу барысында интернетті пайдалану мен интернетке тәуелділік

арасындағы маңызды байланысты көрсетті. Интернетті пайдалану ұзақтығы интернетке тәуелділікке айтарлықтай оң және тікелей әсер етеді. Интернет сауаттылығының әртүрлі аспектілері бойынша, ойын-сауыққа бағытталған интернетті пайдалану интернетке тәуелділікке оң әсер етті, ал білімге бағытталған интернетті пайдалану интернетке тәуелділікке кері әсерін тигізді.

Зерттеу қорытындысын айтатын болсақ, интернетті шамадан тыс пайдалану балалардың интернетке тәуелді болу қаупін арттырады және білімді алуға емес, көңіл көтеруге назар аударады. Интернетті білім беру мақсатында пайдалану да тәуелділік тудырады. Интернет сауаттылығының рөлі күрделі, балаларда интернетке тәуелділіктің дамуын болдырмау үшін сыни интернет сауаттылығы мен функционалдық интернет сауаттылығының күшін арттыру қажет және олар тәуекелге баруда конструктивті ықпалды талап етеді.

«Мектепке дейінгі балалардың мобильді құрылғыларды қолдануы олардың когнитивті функцияларына әсер ете ала ма» деген зерттеу де бізге танымдық қызығушылық тудырды. Зерттеудің мақсаты, 4-6 жастағы балалардың мобильді құрылғыларды пайдалануы мен олардың когнитивті функцияларының арасындағы байланысты тексеру, яғни тежелген қадағалау, зейін және вербалды емес сөз, ес сұрақтары бойынша зерттеу жүргізу.

Қаламаған реакцияларды басып тастай алу қабілеті адамның өзін қадағалаудың негізгі дағдысы болып табылады, осы қабілет өте ерте жастан мобильді құрылғыларды пайдаланатын балаларда жетіспейді. Зерттеуге 4-6 жастағы 750 бала қатысқан (N=750), жасы және жынысы бойынша теңдей бөлінді және соның негізінде 600 бала әртүрлі жиілікпен мобильді құрылғыны пайдаланатындар, ал 150 бала мобильді құрылғыны пайдаланбайтындар және 750 ата-ана қатысты.

Қолданылған әдістер: Q-экраны, адаптация анкетасы (Klakk et al., 2020), балаларға арналған материалдар: вербалды емес (визуалды) есті өлшейтін арахиспен тапсырма ((Morra, 1994), тежелген қадағалау мен зейінді өлшеу өлшемдері.

Зерттеуден алынған нәтижелер келесідей: мобильді құрылғыны пайдалану 4-6 жастағы балалардың танымдық іс-әрекетін дифференциалдамайды. Экранды көп пайдалануы, ата-ананың бақылауының азаюы, баланың эмоцияны реттеу үшін мобильді құрылғыны жиі қолдануы когнитивті функцияларды әлсіретеді. Балалар ата-анасымен, балалармен жиі қарым-қатынасқа түсуі қажет.

Балалардың смартфонды шамадан тыс пайдалануы (PSU) жаһандық мәселеге айналууда. Смартфондардың күнделікті өмірге енуі артып, білім беру мен ойын-сауықтағы мобильді қосымша технологиялары әртүрлі мақсаттарда қолданылууда. Балалар смартфондарда көбірек уақыт өткізеді. Bae S. M (2017) [5] зерттеулері Азия елдерінде 12 жастан асқан балалардың 80%-дан астамы смартфондарды пайдаланатынын көрсетті.

Pew Research Center (2019)[6]зерттеулері бойынша Кореяда смартфонды балалардың пайдалануы өте жоғарғы деңгейде екен, балалардың 95% қолданатынын көрсетті. Сонымен қатар смартфонды қолдану жасы мүлдем жасарып келеді. Әртүрлі зерттеулер бойынша смартфонды жиі қолдану негативті салдар береді, мәселен ұйқымен, оқумен мәселе туындайды, физикалық белсенділік төмендеп, депрессия мен мазасыздану сияқты психологиялық мәселелер тудырады (Elhai, Dvorak, Levine & Hall, 2017). Смартфонды шамадан тыс қолдану мінез-құлықта агрессия және импульсивтілік мәселелері пайда болады [7].

Конференцияда баяндалған келесі зерттеулерде үлкен қызығушылық берді: «Интернеттегі ойын және алкогольді пайдалану бұзылыстарындағы мінез-құлық үлгілерінің нейрондық корреляттары» [8]; «Тұтқындар арасында құмар ойындардың таралуының мәселелері: жүйелі шолу және мета-талдау» [9].

Соңғы уақытта өткен 8-халықаралық конференция (ICBA2023) зерттеулері негізінде көптеген мінез-құлық тәуелділігі жайлы зерттеулерді талдай отырып, өзіміз болашақ зерттеулерімізге жақсы ғылыми идеялар алып, Қазақстандық психология ғылымы кеңістігінде зерттеулер мазмұнын тереңдете аламыз.

Қорыта келе, тәуелді мінез-құлық мәселесі нақты психологиялық мәселе болып отырғандықтан, бізде 2019 жылдан бері осы мәселемен айналысып, шет елдік конгресстер мен конференцияларға қатысып келеміз. Шет елдік ғылыми іс-сапар негізінде жинаған ғылыми психологиялық мәселелерді негізге алып, докторанттар мен магистранттар, сонымен қатар бакалавриат студенттері көптен бері осы тәуелді мінез-құлық пен стресстің өзара байланысы туралы зерттеулерді біздің ғылыми жетекшілігімізбен жан-жақты зерттеуде.

Әдебиеттер

1. Journal of Behavioral Addictions, AKADÉMIAI KIADÓ MEMBER OF WOLTERS KLUWER GROUP IMPACT FACTOR 2022, 7.8.
2. 8 th International conference on behavioral addictions. Incheon, South Korea, 23-25 august 2023 .
3. Agata Blachnio1, Aaneta Przepiórka1 , Oleg Gorbaniuk \ Journal of Behavioral Addictions, Volume 12 Supplement 1 August, pp. 26
4. Giaolei jiang, Zonghai Chen, Zizhong Zhang, Can Zuo. Relationship between Internet use and Internet addiction among children: The role of Internet literacy. \ Journal of Behavioral Addictions, Volume 12 Supplement 1 August, pp. 42
5. Bae, S. M. The relationship between the type of smartphone use and smartphone dependence of Korean adolescents: National survey study. Children and Youth Services Review, 2017, pp. 207–211
6. Pew Research Center Smartphone ownership is growing rapidly around the world, but not always equally. Retrieved from \ <https://www.pewresearch.org/global/2019/02/05/smartphone-ownership-is-growing-rapidly-around-the-world-but-not-always-equally>
7. Elhai, J. D., Dvorak, R. D., Levine, J. C., & Hall, B. J. Problematic smartphone use: A conceptual overview and systematic review of relations with anxiety and depression psychopathology. \ Journal of Affective Disorders, 2017, pp. 251–259.
8. Mina Kwon, Hangnyoung Choi, Harman Park, Woo-Young. Neural correlates of model-based behavior in internet gaming disorder and alcohol use disorder \ Journal of Behavioral Addictions. Volume/Issue: Accepted Manuscript / Online First. \ Publication Date 08 Mar 2024
9. Elise Victoria Tordal, Stale Pallesen, Dominic Sagoe. The prevalence of gambling problems in prison populations: A systematic review and meta-analysis \ Journal of Behavioral Addictions. Volume/Issue: Accepted Manuscript / Online First. \ Publication Date 08 Mar 2024

ҚАЗІРГІ МЕДИАСАУАТТЫЛЫҚТЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ МАЗМҰНЫ

Сматова К. Б., Оралымбетова Г. У., Балтабаева А.С.
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан

Мақалада білім алушылардың медиасауаттылықтарын дамыту ерекшеліктері мен оның тұлғалық бағыттылығына сипаттама берілген. Медиа туралы педагогикалық-психологиялық еңбектерге талдау жасау арқылы, оқу үрдісінде пайдалану жолдары көрсетілген. Медиасілтемелер арқылы қарым-қатынас жасау мәдениетін, шығармашылық, коммуникативтік қабілеттерін дамыту, сыни ойлау, түсіндіру біліктіліктері, медиамәтінді талдау және бағалау, медиатеchnика көмегімен өзін-өзі көрсетудің әртүрлі формаларын үйрету ақпарат құралдары көрсетілген.

Түйін сөздер: медиа, технология, парадигма, масмедиа, медиасын, фильм, сурет, музыка, медиаөнімдер.

В статье дана характеристика особенностей развития медиаграмотности обучающихся и ее личностной направленности. Анализируя педагогико-психологические труды о Медиа, показаны пути их использования в учебном процессе. Показаны средства массовой информации для развития культуры общения, творческих, коммуникативных способностей, критического мышления, навыков интерпретации, анализа и оценки медиатекста, обучения различным формам самовыражения с помощью медиатеchnики.

Ключевые слова: медиа, технологии, парадигма, масмедиа, медиа, фильм, изображение, музыка, медиапродукты.

The article describes the characteristics of the development of media literacy of students and its personal orientation. Analyzing pedagogical and psychological works on media, the ways of their use in the educational process are shown. The media are shown for the development of a culture of communication, creative, communicative abilities, critical thinking, skills of interpretation, analysis and evaluation of media text, teaching various forms of self-expression using media technology.

Keywords: media, technology, paradigm, mass media, media, film, image, music, media products.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Халық бірлігі және жүйелі реформалар— ел өркендеуінің берік негізі» атты Қазақстан халқына Жолдауында білім саласын цифрландырудың маңызына тоқталып, оны сапалы білім берумен тікелей байланыстырып, «Цифрлы ұстаз» білім беру жобасын жүзеге асыруды тапсырды [1]. Бұл өз кезегінде ақпараттық кеңістіктің кеңею үрдісін көрсетеді.

Білім берудегі қазіргі заманғы технологиялардың көмегімен жаңа білім беру парадигмасы іске асатын құрал ретінде қарастырылады. Білім беру технологияларының даму тенденциялары тұлғаның өзін-өзі тануына және өзін-өзі дамуына мүмкіндік беретін гуманитарлық білім берумен тікелей байланысты. Зерттеуші С.Әбенбаев бойынша: «Оқыту технологиясы – белгіленген мақсатқа нәтижелі қол жеткізуді қамтамасыз етуде оқытудың формасы, әдістері мен құралдарын ашып көрсетіп, оқу бағдарламасында белгіленген оқытудың мазмұны жүзеге асырылады» – деп айта келіп, оның құрылымын төмендегідей көрсетеді. Жалпы «Педагогикалық технология» түсінігі қаншалықты қолданыста болғанымен, ол жөніндегі түсініктер әлі де зерттелуде. Білім берудің қазіргі кездегі практикасында бұл ұғым стандартты емес ғылыми көріністерде ереже ретінде қолданылып, педагог жұмыстарының өндірілген әдіс-тәсілдерін, құралдарын жинақтайды.

В.П.Беспалько технологияны түсіну үшін ең алдымен педагогикалық іс-әрекеттің өндірушілік белгісіне көңіл аудару қажеттігіне зейін аударады, әлеуметтік тұрғыдан бұл белгі, технологияның басқа белгілерінен оның жалпылық сипатымен байланыстыра отырып қарастырған.

Қазіргі білім беру технологияларын Г.К.Селевко технологияның классификациялық параметрлері тұрғысынан қолдану деңгейі, негізгі дамыту факторы, меңгеру тұжырымы, жеке тұлғаның құрылымына бағдарлау, мазмұндық сипаты, басқару типі, ұйымдастыру формалары, балаға ықпал ету тәсілдері, әдістердің басымдылығы, жетілдіру бағыттары, білім алушыларға нақтылап көрсетеді.

Медиабілім - дүниежүзіндегі кез келген елдің, әрбір азаматының өз ойын еркін айтуы және ақпарат алуы бойынша негізгі құқықтарының бірі және демократияны қолдау құралы болып табылады. Медиабілімді барлық мемлекеттердің ұлттық оқу жоспарларына, қосымша, формалды емес және бүкіл өмір бойы білім алу жүйесіне енгізу ұсынылады. Сонымен қатар медиабілім көпшілікке төмендегілерді білуге мүмкіндік береді:

- медиаәтіндерді талдау, сыни түсіну және жасау, құрастыру;
- медиаәтіндердің дереккөздерін, олардың саяси, әлеуметтік, коммерциялық немесе мәдени мүдделерін, олардың мәнмәтінін анықтау;
- медиа тарататын медиаәтіндер мен құндылықтарды түсіндіру;
- өзінің жеке медиаәтіндерін жасау және таратуға сәйкес медиаларды таңдау және оларға қызығатын аудиторияны табу;
- қабылдау үшін де, өнім үшін де медиаға еркін қолжетімділік алу.

Медиабілім студенттерге медиамәдениет әлеміне бейімделуге, бұқаралық ақпарат құралдарының тілін меңгеруге, медиаәтіндерді талдап үйренуге және т.с.с. көмектесуге арналған білім болып табылады.

Медиабілім - оқушылар, студенттер мен ересектердің бұқаралық байланыс заңдылықтарын оқып білуге бағытталған білім саласы. Негізгі міндеті - жас ұрпақты қазіргі ақпараттық заман талаптарына, түрлі ақпаратты қабылдау мен талдауға дайындау, адамды оны түсінуге, оның психикаға әсерін білуге үйрету, байланыстың вербальдік емес формалары негізінде, техника құралдар мен қазіргі ақпараттық технологиялар көмегімен қарым-қатынас жасау тәсілдеріне үйрету. Бұл жерде екі кіші деңгейлерге бөлуге болатын бүгінгі медиа мен медиажүйелер туралы «кешенді» білім ескеріледі. Медиабілімнің негізгі бағыттарына: а) қазіргі ақпараттық жағдайда жаңа ұрпақты өмірге дайындау; ә) әр түрлі ақпаратты қабылдауға, оны адамның түсіне білуіне; б) зардабының жүйкеге әсерін түсіне білуіне; в) техника

құралдарының көмегімен қарым-қатынас жасау қабілетін игеруге үйрету сияқты мәселелер жатады.

Медиабілім беру үрдісінде әрекеттің түрлі тәсілдері қолданылады. Мысалы: дескриптивті: мазмұндап айту, медиамәтін оқиғасын сипаттау, жіктемелік: медиамәтіннің тарихи және социомәдени контекстегі орнын анықтау, сараптамалық: медиамәтін құрылымы, медиамәтін тілі, авторлық тұжырымдама және т.б. талдау, тұлғалық: медиамәтіннен туындаған қарым-қатынас, кобалжу, еске түсіру, сезімдер, байланыстарды сипаттау, түсіндірмелі-бағалау: медиамәтін туралы эстетикалық, моральдық және т.б. өлшемдерге сәйкес оның қасиеттері туралы пайымдауларды қалыптастыру.

Масс-медианың аудитория санасы мен мінез-құлқын саяси және коммерциялық мақсаттарда айла-шарғы жасаудағы ауқымды «жетістіктері»; бұқаралық коммуникация құралдары қалыптастыратын «медиашынайылық» бейнелерінің үдемелі иррационалдығы; азаматтардың көпшілік бөлігінің жағымсыз медиалық әсерлерге зияткерлік селқостығы мен эмоционалдық бейкамдығы медиабілім қалыптасу кезеңін өтіп жатқан көптеген мемлекеттерде әртүрлі деңгейдегі білім үрдісінің міндетті компонентіне айналып отыр. Сондықтан өскелең ұрпаққа медиабілім беру мәселесін дұрыс шешудің бірден-бір жолы – бұқаралық ақпарат құралдары өнімдерімен сауатты жұмыс жасай алатын болашақ мұғалімдерді дайындау болып табылады. Бұл – медиақұзыреттілік пен медиамәдениеттің бастауы деп түсіну керек.

Медиасын дегеніміз «Krinein» сөзі ең басында «ажырату» дегенді білдіреді және бар білім мен тәжірибені үнемі зерделеуге бағытталған, бұл - үш тәсілмен жүреді: біріншіге медиасынның сараптамалық ішкі деңгей жатқызылады. Әдетте, сын айту үшін қиын қоғамдық мәселелер қамтылады. Тура сол сияқты білімге де сараптамалық тәсілмен қарау керек, меншікті телевизиялық бағдарламалар негізінен жарнама арқылы қаржыландырылады және бұл бағдарлама құрылымы мен мазмұны да сөзсіз өз нәтижесін береді. Сараптамалық тәсіл, сынсыз медиалық жаңалықтарды қабылдамайтын негізгі білімді игеру дегенді білдіреді.

Медиа мен медиамәтіндер жүйесіне қатысты сыни ойлау – ойдың күрделі рефлексивті үрдісі, оған ассоциативті қабылдау, социумдағы медианың қызметін және адамға медиамәтін, ақпараттар, хабарламалардың бұқаралық коммуникациясы арқылы келіп түсетін тетіктерін синтездеу, талдау және бағалау кіреді. Бұл ретте сыни ойлауды дамыту – медиабілімнің қорытынды мақсаты емес, ол оның тұрақты компоненті.

Медиасын тұлғаның баға берушілік, дәйектей алушылық қабілетін дамытуға бағытталған аксиологиялық феномен болып табылады. Медиаөнімдеріне қатысты рефлексивті сыни қорытындылар жасау, әр адам өзінің сараптамалық және басқа білімдерін өзімен және өзінің жеке қылықтарымен салыстыра білуі керек, деген ойға әкеледі. Осы тұста Е.Л.Вартанова мен Я.Н.Засурскийлердің, «БАҚ хабарламаларын, мазмұнын талдау – әрбір сыни ойлайтын азаматтың міндеті. «...егер біздің балаларымыз мектепте жүріп-ақ оларға не айтқанын түсінетін болса, онда олар болашақта ойлай және шығармашылық шешім қабылдай алатын болады. БАҚ өнімдерін сыни талдау – мамандық емес, ол қазіргі өмірді түсіну тәсілі», - деп атап көрсеткеніне ерекше назар аудара отырып, осы пікірді қолдайтындығымызды білдіреміз[2].

Жастардың әлем, адам, қоғам, табиғат жайлы бақыланбайтын ақпарат ықпалына қызығушылық танытуы - сыни ойлау және ақпаратқа сыни көзқарасты қалыптастыруда оқу үрдісіне сыни ойлауды дамыту технологиясын енгізудің жақтаушысы Али Нихат Экен келіп түскен ақпаратты талғамсыз «жұта бермей», өз бетімен талдай және бағалай алатындар, медиаматериалдарды сыни қабылдай алатындар ғана, масс-медианың жағымсыз әсерінен, өзін басқаларға қарағанда жақсырақ қорғай алады, деген пікір білдіреді[3]. Бұл айтылған тұжырым біз қарастырып отырған медиасынға қатысты ойларды жинақтап, қорытындылауға негіз болады.

Қабылдаудың физиологиялық негізіне мидың сараптамалық және синтетикалық қызметі жатады. Өйткені сырттан әсер еткен тітіркендіргіштерге талдау жасалмаса, оның

ерекшеліктерін толық анықтау қиынға түседі. Сондықтан қабылдау адамның өмір сүру барысында айналасын тануы. Қабылдау көп жағдайда адамдардың мезеттік түйсінулеріне тура келе бермейді, әрі сол түйсіктердің қарапайым қосындысынан жасалмайды. Адам, әдетте, нақты түйсінуден дербестеніп, дерексізденген қорытынды құрылымды қабылдайды, ал бұл қорытындыға келу біршама уақыт өтуін талап етеді. Медиаөнімдерін қабылдау да осы мезеттерден тұрады.

XXI ғасыр – техниканың озық дамыған ғасыры. Компьютер білім алушы үшін қоршаған әлемді танудың табиғи құралы болып табылады. Олай болса сабақтарды компьютердің, ақпараттық технологиялық құралдардың көмегімен өткізе білу кезек күттірмейтін өзекті мәселелердің бірі. Жаңа ақпараттық технологиялар дегеніміз- білім беру ісінде ақпараттарды даярлап, оны білім алушыға беру процесі болып отыр. Оқытудың нәтижесі терең білімді, өз ойын дәлелдей алатын, білімін қоғамдық пайдалы мәселелерді шешуде жүзеге асыра алатын, жауапкершілігі мол, елжанды тұлғаны дамытудан құралады. Осы міндеттердің жүзеге асуын қамтамасыз ету үшін заманауи әдістер мен технологияларды енгізу керек. Қазіргі кезде компьютер адам өмірінің барлық қызметтік саласына толық енгізілді. Сондықтанда педагогтардың алдында тұрған ең негізгі ортақ міндет – өмірге икемделгіш, заман ағымына ілесе алатын жаңа тұлғаны тәрбиелеу. Соның бір жолы – компьютер тілін үйрету болып табылады. Компьютер білу – екінші сауаттылық. Бүгіннің өзінде интерактивті технологиялар өмірімізге терең еніп үлгерген педагогикалық құралдардың бірі, әрбір адамға өз шығармашылық потенциалын барынша ашып, оқуда және жұмыста табысты жетістіктерге жетуге мүмкіндік береді. Оқыту үдерісінде ақпараттық технологияларды қолданып оқыту арқылы дүниенің тұтастығын түсінеміз, жалпы интеллекттің артуына ықпал етеді.

Білім берудегі жаңа медиа XX ғасырдың соңында фильм, сурет, музыка, ауызекі және жазбаша сөз тәрізді дәстүрлі медианы қамтитын компьютер мен коммуникациялық технологиялардың, компьютермен лайықталған құрылғылар мен интернеттің интерактивті қызметтерін танытатын медиа ғылымда пайда болған термин. Бұл ұғымның ауқымы өте кең. Мысалы, жаңа медиаресурстар контентке жатататын барлық мәліметтерге кез келген уақытта, әртүрлі компьютерлі құрылғылардың көмегімен қол жеткізіп, пікірлесуге, жаңа мәлімет енгізуге және бірнеше адамның бірігіп, ақпарат түзуіне мүмкіндік беруді де сипаттайды. Жаңа медианың келесі бір қыры медиа контентті жариялау, тарату, тұтыну және әзірлеудегі еркіндіктің берілуімен құнды болып отыр. Жаңа медианың дәстүрлі медиадан айырмашылығы контенттің сандық форматтағы өлшемдеріне дейін ұсақталуында жатыр. Сонымен қатар жаңа медиада контент онлайн режимде де қарқынды түрде әзірленуімен ерекшеленеді.

Ақпараттық қоғам мен жаңа бұқаралық ақпарат құралдарының өзара қатынастары туралы айта келіп, мамандар үш негізгі аспектіге назар аударады. Бірінші аспект – ақпараттық-коммуникациялық технология мен Интернеттің дамуының қазіргі сатысындағы бұқаралық ақпарат құралдарының мүмкіндіктері. Екінші аспект – «интернеттену» жағдайындағы дәстүрлі бұқаралық ақпарат құралдары. Үшінші аспект– ақпарат берудің құрылымының өзгеруі, яғни бұқаралық құралдарының түрлері, оны қабылдау тәсілінің өзгеруі [4].

Жаңа медиа дегеніміз суреттелетін көптеген технологиялар әдетте манипуляциялайтын, желіде жұмыс істейтін, сығымдалған, интерактивті сандық форматта болады. Оның кейбір үлгілеріне интернет, сайттар, мультимедиялық компьютер, компьютер ойындары, CD-ROM-дар және DVD-лар жатады. Теледидар бағдарламасы, көркем фильм, журнал, кітап немесе қағазда жарияланған мәліметтің сандық форматта графикасы, интернет сілтемелері бар интерактивті қызметтері болмайынша жаңа медиаға жатпайды. Медиаресурстар – көп ақпараттар тарату құрылғысы, ұйымдастырылған техникалық кешен, кез-келген мәліметті ғаламтор, теледидар, газет, журналдар арқылы оқып, көріп, естіп, білу тәсілдерін айтамыз.

Қорыта келе, медиаға қатысты сыни ойлау медиа және медиамәтіндер медиа саласындағы аудиовизуалды елестету, виртуалды түрде тәжірибеден өткізу, логикалық және интуитивті болжау қосылған медиа мен медиамәтіндердің социумда қызмет ету қызметтерін

ассоциативті қабылдау, жинақтау, талдау мен бағалау кіретін күрделі рефлексивті ойлау үрдісі, - деген тұжырым жасаймыз.

Білім алушыларда медиаресурстарды қалыптастырудың құрылымдық-қызметтік жиынтығы мотивациялық, танымдық-әрекеттік, бағалаушылық компоненттер мен олардың көрсеткіштерінің, әдіснаманың әрекеттік, құзыреттілік, аксиологиялық, семиотикалық тұғырлары, жан жақтылық, теория мен тәжірибенің бірлігі, тұлғаның әлеуетін дамыту ұстанымдары, біртұтас педагогикалық үрдістің құрамалары: мазмұн, әдіс-технологиялар, құралдар негізделген, зерттеліп отырған сапаның деңгейін анықтайтын әдістер мен әрекеттер жиынтығынан тұратын құрылымы айқындалады.

Әдебиеттер

1 Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Халық бірлігі және жүйелі реформалар – ел өркендеуінің берік негізі» атты Қазақстан халқына Жолдауы. 1 қыркүйек 2021 ж. <https://akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtynkazakstan-halkyna-zholdauy-183555>

2 Вартанова Е.Л., Засурский Я.Н. Российский модуль медиаобразования: концепции, принципы, модели//Информационное общество. 2003. № 3. С.5-10.

3 Экен А.Н. Смотреть и видеть /А.Н.Экен //Критическое мышление и новые виды грамотности: сборник /сост. О.Варшавер. – М. : ЦГЛ, 2005. – С.23-36.

4 Таженова Г.С. ЖОО студенттерінің медиақұзыреттілігін қалыптастыру. «ҚР педагогикалық білімін жүйелі жаңғырту: мәселелері, шешу жолдары» - Халықаралық ғылыми-тәжірбиелік конференциясы. Алматы, 2016.- 521-524 б.

ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ДАМУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ МӘНІ

Абишев Н.А., Асқарбек А. А.

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,Талдықорған, Қазақстан

Мақала оқу-тәрбие үрдісіндегі оқушылар арасындағы қарым-қатынас құзыреттілігін дамыту бойынша зерттеу бағытын дамытады. Қарым-қатынас тиімді болуы үшін адам оған құзыретті болуы керек. Құзыретті тұлға қалыптасуы үшін адамдармен өзара әрекеттесу ережелерін оқып, қарым-қатынастың тиімділігіне байланысты жеке қасиеттерді дамытуы, коммуникативті дағдылар мен біліктіліктерді қалыптастыруы керек, яғни қарым-қатынас барысында оларды тиімді пайдалану шарт. Мақалада қазіргі мектеп жағдайында оқушылардың қарым-қатынас құзыреттілігі туралы теориялық және практикалық материалдар келтірілген.

Түйін сөздер: қарым-қатынас құзыреттілігі, қарым-қатынас құзыреттілігінің компоненттері, коммуникативтік дағдылар, қарым-қатынас элементтері

Статья развивает направление исследований по развитию коммуникативных компетенций учащихся в учебно-воспитательном процессе. Чтобы отношения были эффективными, человек должен быть компетентен в них. Для формирования компетентной личности необходимо изучить правила взаимодействия с людьми, развить личностные качества, связанные с эффективностью общения, сформировать коммуникативные навыки и умения, то есть условие их эффективного использования в процессе общения. В статье представлен теоретический и практический материал о коммуникативной компетентности учащихся в современных школьных условиях.

Ключевые слова: коммуникативная компетентность, компоненты коммуникативной компетентности, коммуникативные навыки, элементы общения

The article develops the direction of research on the development of students' communicative competencies in the educational process. For a relationship to be effective, a person must be competent in it. To form a competent personality, it is necessary to study the rules of interaction with people, develop personal qualities related to the effectiveness of communication, form communication skills, that is, the condition for their effective use in the communication process. The article presents theoretical and practical material on the communicative competence of students in modern school conditions.

Keywords: communicative competence, components of communicative competence, communicative skills, elements of communication

Бүгінгі таңда қарым-қатынас құзыреттілігін қалыптастыру қазіргі білім беруде бірінші және басты орынға көтерілді. Ақпараттық технологиялар дәуірінде білім алушылардың қарым-қатынас қабілеттерінде біршама проблемалар туындай бастады. Осы мәселеенің өзектілігіне байланысты оқушылардың қарым-қатынас құзыреттілігін қалыптастыру, әрі оның дамуы үшін жасалуы керек міндеттер мен жағдайлар анықталу үстінде.

Оқушылардың жоғары сапалы біліммен қаруланған және коммуникативті және мобильді, қазіргі өмір сүру жағдайларының өзгерістері мен талаптарына жауап беретін тұлға дайындау педагогтардың алдына қойған маңызды міндет болып отыр. Оқушылардың қарым-қатынас құзыреттілігі маңызды, өйткені ол білім алушылардың басқа құзыреттіліктері арасында алдыңғы қатарда тұр.

«Қарым-қатынас құзыреттілігі» ұғымының ғылыми және практикалық тұрғыдан маңызды анықтамалары бар, соның ішінде төмендегі анықтамаларға назар аударсақ. Осы проблема бойынша жан-жақты зерттеу жүргізген шет елдің ғалымдары: Морреале, Рубин и Джонс, Г.С. Трофимова, Прием Дж. С, Соломон Д. Х, Делл Хэтэуэй Хаймс, Джо Уиддоусон, Майкл Канале, Мэррил Суэйн, т.б. «Қарым қатынас құзыреттілігі- қажетті білім мен дағдылардың негізгі жүйесінің синтезі. Коммуникативті құзыреттілік тұжырымдамасында білім жеке тұлғаның тіл туралы және тілді қолданудың басқа аспектілері туралы (саналы немесе бейсаналық) білімін білдіреді. Білімнің үш түрі бар: негізгі грамматикалық принциптерді білу, коммуникативті функцияны орындау үшін тілді әлеуметтік контексте қалай қолдану керектігі және айтылымдар мен коммуникативті функцияларды қалай үйлестіру керектігін білу дискурс принциптеріне қатысты» [1, 31 бет]. Ресейдің белгілі ғалымдары: В. Н. Куницын, Л. А. Петровская, А.Г. Ковалев, Ю. Н. Емельянов, Н. Н. Обозов, Ю. М. Жуков, С. В. Петрушин, П. В. Растянный, Е. А. Лещинский, А.А. Бодаев, П.В. Растянный, А.Ш. Гусейнов, А. В. Хуторский, т.б. «Қарым-қатынастағы құзыреттілік» ұғымы «Коммуникативті қабілет» ұғымымен синоним болып табылады және оны «адамдармен қажетті байланыс орнату және қолдау қабілеті» ретінде анықтайды [2, 21 бет]. «Қарым-қатынас құзыреттілік-бұл күрделі коммуникативті білктілік мен дағдыларды меңгеру, жаңа әлеуметтік құрылымдарда жаңа дағдыларды қалыптастыру, қарым-қатынастағы мәдени нормалар мен шектеулерді білу, қарым-қатынас саласындағы әдет-ғұрыптарды, дәстүрлерді, этикетті білу, әдептілікті сақтау, тәрбиелеу, ұлттық, таптық менталитетке тән қарым-қатынасқа түсу құзыреттілігінің болуы» [3, 104 бет]. Қазақстандық ғалымдар: Б.Т. Кенжебекова, А.К.Мынбаева, Ж.И.Бисенбаева, А.Б.Туманова, Қ.С.Құдайбергенова, Т.Д. Қаңлыбаева, Ш.Т.Таубаева, т.б. «Қарым-қатынас құзыреттілігі – коммуникациялық міндеттердің белгілі бір түрлерін қою және шешу, қарым-қатынас мақсаттарын анықтау, қарым-қатынас әдістерін пайдалана алу» [4, 60 бет].

Ғалымдардың анықтамаларына сүйене келе, қарым-қатынас құзыреттілігі дегеніміз-тұлғаның қарым-қатынасқа түсу барысында қарым-қатынас туралы білім, білік дағдылары мен қарым қатынас қабілетін, мәдениетін, этикет нормаларын сақтау, тиімді қарым-қатынас формасы мен әдіс тәсілдерін жетік білу деген қорынды жасаймыз. Қарым-қатынас құзыреттілігінің құрылымын төмендегідей 2 түрге бөліп жіктеуге болады (Кесте-1).

Кесте 1- Қарым-қатынас құзыреттілігінің құрылымы

Р/С	Атауы	Құрылымы
1	Жеке құзыреттілік	жеке тұлғаның психофизиологиялық (есте сақтау, ойлау, сөйлеу) және психологиялық (темперамент, мінез) ерекшеліктері кіреді; Коммуникативтік топтардың өзара іс-қимылы туралы түсінік, қарым-қатынас туралы білім мен қарым-қатынас мәдениеті.
2	Ауызша құзыреттілік	Вербальды қарым-қатынаста еркін, тиімді қарым-қатынас орната алу.
		Өз-ойы мен пікірін еркін жеткізе білу
		Ораторлық қабілетті тиімді пайдалану

Қарым-қатынас құзыреттілігін зерттей отырып, оның құрылымын анықтадық, сонымен қатар оның құрылымында келесі компоненттерді ұсынады: коммуникативті білім, коммуникативті дағдылар, коммуникативті қабілеттер. Ұсынылған құрылым мен компоненттер тұлға бойында жеткілікті дамыған жағдайда ғана қарым-қатынас құзыреттілігін қалыптастыра аламыз.

Тұлғаның қарым-қатынас құзыреттілігінің қалыптасуының төмен деңгейі жағымсыз психологиялық ерекшеліктердің пайда болуына және дамуына әкеледі. Оған: өзін-өзі бағалаудың төмендігі, сенімсіздік, адамдармен тікелей қарым-қатынас қажеттілігінің болмауы, байланыстың төмендеуі, диалогқа кіру керек деген ойдан қорқу, сөйлеу этикетінің нормалары мен ережелерін білмеуі, ортада өзін артық сезінуі, т.б. жағдайлардан туындайды.

Қарым-қатынас құзыреттілігін дамыту екі жақты процесті қамтиды: бір жағынан, жаңа білім, білік пен дағдыларды игеру, екінші жағынан, олардың қалыптасқан формаларын түзету, өзгерту. Сол себепті қарым-қатынас құзыреттілігін дамыту қарым-қатынастың субъективті - субъективті-өнімді, жеке жақтарын, сондай-ақ субъект-объектілік-репродуктивті, операциялық компоненттерді дамытуға бағытталған барлық құралдар жиынтығын пайдалануды қамтиды.

Оқушылар арасындағы қарым-қатынас құзыреттілігіне диагностикалық жұмыс жүргізу үшін, үйлесімді қарым-қатынас орнату, оқушылардағы қарым-қатынас құзыреттілігін дамыту бойынша түрлі әдіс-тәсілдер бар.

Тұлғааралық қатынастарды диагностикалау әдістемесі (Т. Лири)

Әдістеме тұлғааралық қатынастардың стилі мен құрылымын және олардың ерекшеліктерін зерттеуге, сондай-ақ субъектінің өзі, өзінің идеалды болмысы, өзіне деген көзқарасын зерттеуге арналған.

Социометриялық өлшеу әдісі (Д.Морено)

Мақсаты: топтағы эмоционалды-психологиялық қатынастардың жай-күйін және ондағы әр баланың жағдайын зерттеу.

Зерттеу үш кезеңде жүргізіледі:

1. Дайындық, оның мақсаты. Бұл кезеңде оқушыларға зерттеу мақсаттары туралы айтады, сауалнама әзірлейді және оны толтыру ережелерін түсіндіреді.

2. Сауалнама-бұл балалар мен жасөспірімдер сауалнамаға өз жауаптарын енгізетін кезең. Сұрақтардың тұжырымдамасы нақты болуы керек, сұрақтардың саны шектеулі болуы керек, сонымен қатар субъектілерге еркін жауап беруге мүмкіндік берілуі керек.

Сұрақтары:

1. Кіммен бір партада отырғың келеді?

2. Кіммен бірге жорыққа шыққың келеді?

3. Кімді туған күніңе шақырғың келеді?

4. Сыныптастарыңның қайсысымен бірге емтиханға бірге дайындалғың келеді?»

3. Нәтижелерді талдау- оқушылардың жауаптарын зерттеп, ақпаратты кестеге енгізетін кезең. Онда пән студенттерінің тегі тізімі көрсетіледі, ал бағандарда таңдалған жауаптар саны жазылады. Ұнатулар мен ұнатпаулардың өзара байланысы шеңберге айналады. Кестенің соңғы жолдары оң және теріс таңдаулардың жалпы санын қорытындылайды.

Әр оқушының әлеуметтік-психологиялық мәртебесінің коэффициентін анықтау үшін белгілі бір қатысушы жинаған оң сайлау санын сыныптағы оқушылар санының жалпы санына бөледі.

Социограмма 4 шеңберден тұрады.

1. дөңгелекке (орталыққа) ең көп таңдалынған оқушылар түседі; (2 есе көп таңдалғандар)

2. дөңгелекке-орташа таңдалғандар

3. дөңгелекке-елеусіз(менсінбейтін) балалар-орташа саннан төмен

4.дөңгелекке-оқшау қалған,шеттелген балалар бірде-бір рет таңдалынбаған.

Нәтижесінде: лидер, беделділер, орта беделділер, топтан қалмаушылар, шеттеп қалғандар, шағын топтар бойынша белгіленеді.

Қарым-қатынас құзыреттілігі оқушылардың өмір сүруінің қажетті шарты болып табылады, онсыз тұлғаның жеке психикалық функцияларын, процестері мен қасиеттерін ғана емес, сонымен бірге жеке тұлғаны да толыққанды қалыптастыру мүмкін емес. Қарым-қатынас құзыреттілігі қазіргі уақытта өте перспективалы ғылыми-практикалық бағыт болып табылады. Қазіргі таңда коммуникативті құзыреттіліктің білімі мен дағдыларынсыз қазіргі әлемде жасау, сол әлемде өзінді жеке тұлға ретінде қалыптастыру қиын екені анық. Сондықтан да, оқушылар бойындағы қарым-қатынас құзыреттілігін дамыту қашан да өзекті, әрі педагогтар мен психологтардың назарындағы мәселе болмақ.

Әдебиеттер

- 1.Canale, M., Swain, M. (1981). A Theoretical Framework for Communicative Competence. In Palmer, A., Groot, P., & Tropper, G. (Eds.), *Construct validation of test of communicative competence*, 31.
- 2.Васильев Г.С. Проблема коммуникативных способностей членов первичных учебно-воспитательных коллективов: автореф. дис. ... канд. псих. наук / Г.С. Васильев. - М., 1997. - 21 с.
- 3.Жуков Ю.М. Диагностика и развитие компетентности в общении: спецпрактикум по социальной психологии / Ю.М. Жуков, Л.А.Петровская, П.В. Растянников. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 104 с.
- 4.Қаңлыбаева Д.Т. Оқушыларға коммуникативтік құзыреттілік білім берудің негіздері. Білім әлемінде. № 4(4). —60 б.

СЛАБАЯ УЧЕБНАЯ МОТИВАЦИЯ, КАК ФАКТОР, ПОРОЖДАЮЩИЙ ЛЕНЬ У СОВРЕМЕННОГО СТУДЕНТА

Клименко А.И.

Костанайский региональный университет им. А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан

В статье представлены результаты исследования характера связи между учебной мотивацией и проявлением лени в учебной деятельности современного студента. Выявлено, что одним из факторов, влияющих на проявление лени в учебной деятельности современного студента, является его слабая учебная мотивация, мотивация ответственности.

Ключевые слова: современный студент, учебная мотивация, лень, мотивация ответственности.

Мақалада қазіргі студенттің оқу іс-әрекетіндегі оқу мотивациясы мен жалқаулықтың көрінісі арасындағы байланыс сипатын зерттеу нәтижелері келтірілген. Қазіргі студенттің оқу іс-әрекетінде жалқаулықтың көрінуіне әсер ететін факторлардың бірі оның әлсіз оқу мотивациясы, жауапкершілік мотивациясы болып табылатыны анықталды.

Түйін сөздер: қазіргі студент, оқу мотивациясы, жалқаулық, жауапкершілік мотивациясы.

The article presents the results of a study of the relationship between educational motivation and laziness in the educational activities of a modern student. It is revealed that one of the factors influencing the laziness in the educational activities of a modern student is his weak educational motivation, motivation of responsibility.

Keywords: modern student, educational motivation, laziness, motivation of responsibility

Введение. Само понятие «студент» с латинского языка на русский язык переводится как "человек усердно работающий и занимающийся", т.е. овладевающий знаниями. Ведущей деятельностью студента является учебно-профессиональная деятельность. Студенческий возраст - это период становления социальной зрелости, овладения полным комплексом социальных ролей взрослого человека: гражданских, общественно-политических, профессионально-трудовых и др. С этим периодом связано начало «экономической активности», начало трудовой биографии и создание собственной семьи.

Получая высшее образование, каждый студент должен ассоциировать себя со специалистом нового уровня. Век технического процесса во многом облегчает быт и жизнь студента в целом, появляется больше свободного времени для занятий собой, для личностного роста и развития. Часть задач и обязанностей можно доверить технике, но многие важные вещи по-прежнему невозможны без участия человека. Необходимость выполнять свои обязательства

требует от студента больших волевых усилий и не позволяет лениться. Именно самодисциплина и саморегуляция так необходимы в процессе гармоничной интеграции молодого человека в общество. Студенты, склонные к лени, отличаются малой настойчивостью в достижении цели и очень низким уровнем саморегуляции. Из страха ситуации неудачи, у таких студентов менее выражен мотив успеха, они не стремятся к инициативе и активности в процессе обучения, а желание получения положительных оценок становится второстепенным. У них, в отличие от трудолюбивых студентов, отсутствует настойчивость в достижении цели, ориентирование на результат, усердие для доведения работы до логического завершения [1].

Что есть лень? Лень — отсутствие трудолюбия (либо его дефицит). Состояние лени имеет два источника – приобретенный и врожденный. Врожденная лень - это, своего рода, слабость воли, неприспособленность к труду, низкий уровень потребностей на нейронном уровне. Приобретенная лень вызвана, как правило, внешними факторами, как: гиперопекой родителей, формированием иждивенческих и потребительских позиций, подавление у ребенка стремления к самостоятельной деятельности.. В определенных ситуациях лень может выступать как защитный механизм, как протест, как сигнал для привлечения внимания, как отсутствие интереса к происходящему в собственной жизни и жизни близких людей, как защита от обесценивания собственных усилий и личного вклада в общее дело, успех которого не гарантирован [2]. Иными словами, мы не делаем того, чего делать не хотим.

Задача преподавателя развить и усовершенствовать у студента данные ему природой качества, сформировать у него дисциплинированность, стрессоустойчивость, настойчивость в достижении поставленных целей. Но все ли зависит от усилий преподавателя? Есть еще немаловажный фактор – мотивация к обучению, познанию, труду. Известно, что положительная мотивация студентов к учению способствует успешному овладению знаниями и умениями и может выступать в роли компенсирующего фактора в случае недостаточно высоких интеллектуальных способностей студента. В то же время, студент обладающий более высоким уровнем способностей, не всегда добивается успеха, при отсутствии учебной мотивации [3]. Следовательно, победить лень становится возможным только в двух случаях: заинтересовав человека данной деятельностью или же предоставив возможность отдыха, перерыва. Но самым эффективным побуждением к деятельности и преодолению лени остается личностная мотивация и потребность. Человек, стремящийся к достижению личной цели, способен преодолевать большие физические нагрузки, применять максимум усилий и использовать все имеющиеся ресурсы. И здесь совершенно не возникает проблемы лени. Следовательно, необходима потребность и стимул к активным действиям. Человек устроен так, что при возникновении потребности или желания, он автоматически, осознанно или интуитивно, начинает действовать и двигаться в нужном направлении. Лень же выступает как барьер между потребностью и ее удовлетворением. Человек должен видеть цель, направление, куда необходимо двигаться. Именно в такие моменты чувство лени начинает пропадать и появляется мотивация.

Целью нашего исследования было изучить характер связи между ленью и учебной мотивацией у современного студента. Наша рабочая гипотеза. Мы полагали, что одним из факторов, влияющих на проявление лени в учебной деятельности современного студента, является слабо выраженная его учебная мотивация, мотивация ответственности. Исследование проводилось в КРУ имени А. Байтурсынова, Испытуемые - студенты 2-4 курсов отделения «Переводческое дело», в количестве 41 человека, из них: 15 юношей и 26 девушек. Исследование не имело цели анализа результатов по гендерному принципу участников.

Для исследования лени у современного студента были использованы следующие методики: Методика самооценки лени Д.А Богдановой и С.Т Посоховой (2005 г.) - ориентирована на выявление самооценки уровня лености.

Анкета «Саморегуляция проявления лени» Д. А. Богдановой и С. Т. Посоховой. Данная анкета разработана и предназначена для выявления уровня саморегуляции в ситуациях, наиболее типичных для проявления лени.

Для исследования мотивации к учебной деятельности современного студента использовались следующие методики:

Методика для диагностики учебной мотивации студентов (А.А. Реан и В. А. Якунин, в модификации Н.Ц. Бадмаевой) - диагностика уровня мотивации обучения в студенческой среде.

Методика «Мотивация обучения в вузе» Т. И. Ильиной. Цель данной методики – определение ведущего мотива обучения студента.

Тест «Экспресс-диагностика ответственности» (ЭДО) В.П. Прядин.

Результаты исследования самооценки лени (по методике Д.А Богдановой и С.Т. Посоховой) показали, что в нашей выборке к числу трудолюбивых людей относят себя 22 студента (54%); средним уровнем трудолюбия, по собственному их мнению, обладают 15 студентов (37%). Склонными к лени считают себя 4 студента (9%). Наглядно результаты представлены на Рисунке 1.

Рисунок 1 - Результаты исследования самооценки лени

Результаты исследования учебной мотивации студентов (по методике А.А. Реан и В. А. Якунин, в модификации Н.Ц. Бадмаевой) представлены в Таблице 1.

Таблица 1 - Результаты исследования учебной мотивации студентов

№	Шкала мотивов	Количество	%
1	Коммуникативные мотивы	1	2 %
2	Мотивы избегания неудач	1	2%
3	Мотивы престижа	3	8 %
4	Профессиональные мотивы	11	27%
5	Мотивы творческой самореализации	-	0 %
6	Учебно-познавательные мотивы	19	46%
7	Социальные мотивы	6	15%

Из таблицы 1 видно, что в нашей выборке у 1 студента (2%) "мотивы избегания неудач"; у 11 студентов (27%) - "профессиональные мотивы"; у 19 (46%) - "учебно-познавательные мотивы"; у 6 студентов (15%) - "социальные мотивы"; у 3-х студентов (8%) - "мотивы престижа"; у 1-го (2%) - "коммуникативные мотивы" По шкале "мотивы творческой самореализации" в нашей выборке не обнаружено.

Результаты проведенного анкетирования «Саморегуляция проявления лени» показали, что 19 студентов (46%) имеют «высокий уровень саморегуляции», 16 студентов (38%) имеют «низкий уровень саморегуляции», 3 студента (8%) имеют «сверхвысокий уровень саморегуляции» и 3 студента (8%) имеют «очень низкий уровень саморегуляции». Наглядно результаты представлены на Рисунке 2.

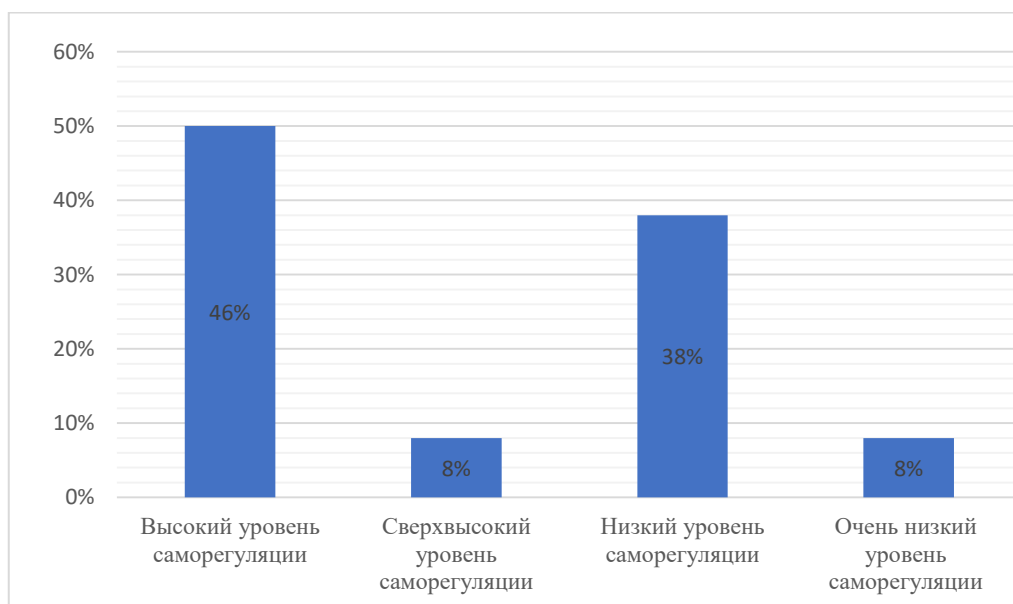

Рисунок 2 - Результаты исследования саморегуляции проявления лени

Результаты исследования мотивации обучения в вузе наглядно представлены на Рис.3

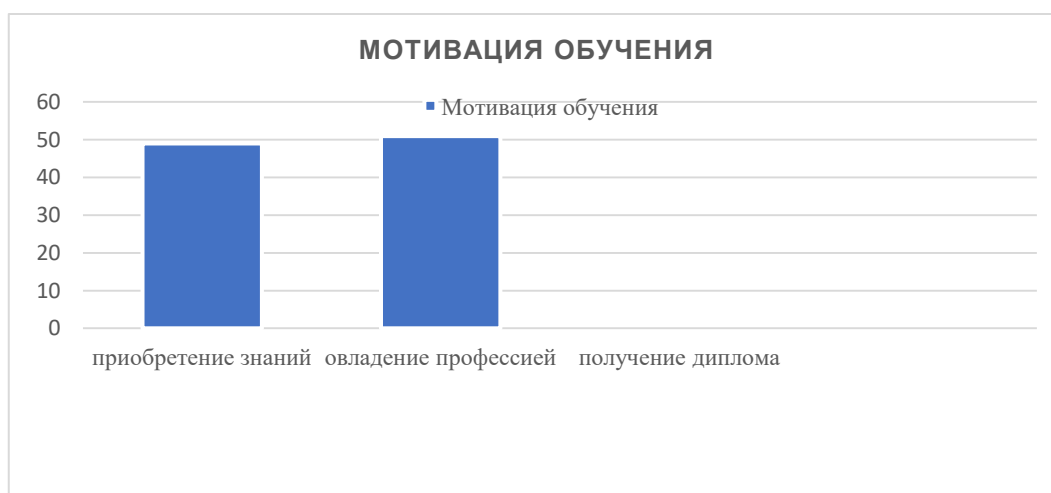

Рисунок 3 - Результаты исследования мотивация обучения в ВУЗе

Результаты исследования мотивации обучения в вузе (по методике «Мотивация обучения в вузе» Т. И. Ильиной) показали, что в нашей выборке 20 студентов (49%) мотивированы на «приобретение знаний», 21 студент (51%) мотивирован на «овладение профессией».

Результаты экспресс-диагностики ответственности показали: что из 41 участника, у 26 человек (63%) достаточно высокий уровень ответственности. Их можно назвать

ответственными студентами. У 15 испытуемых (37%) - ситуативная ответственность. Безответственных студентов. в нашей выборке не оказалось. Наглядно результаты представлены на Рисунке 4.

Рисунок 4 - Результаты Экспресс-диагностики ответственности

Сравнительный анализ изучения мотивов учебной деятельности и мотивации обучения, показал доминирование учебно-познавательных мотивов (46%) и профессиональных (29%) над остальными; преобладание мотивов приобретения знаний (49%) и овладения профессией (51%) над мотивом получения диплома. Что свидетельствует о высоком уровне учебной мотивации у студентов в нашей выборке.. Наглядно результаты представлены на Рисунке 5.

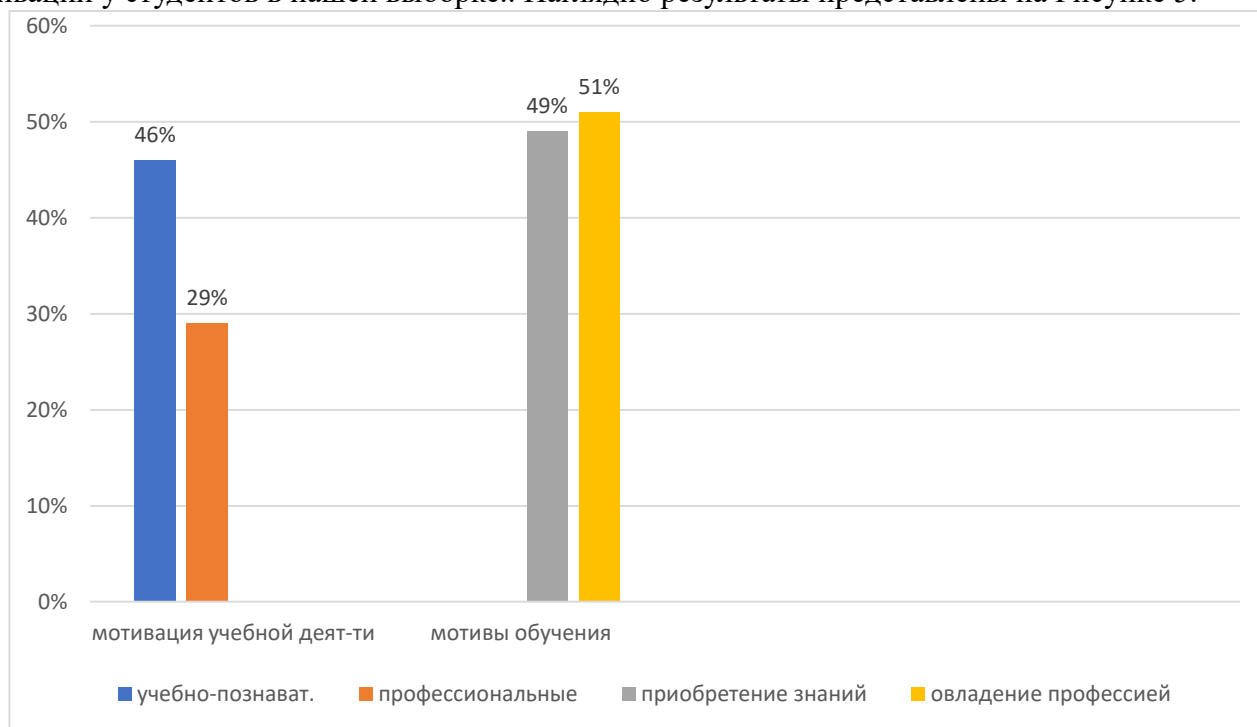

Рисунок 5 - Сравнительная диаграмма результатов методик «Мотивация учебной деятельности», «Мотивы обучения»

Заключение

Итак, результаты исследования показали, что в нашей выборке:

1) преобладает высокий уровень ответственности: с высоким уровнем - 26 человек (63%), с ситуативной ответственностью - 15 человек (37%); безответственных не оказалось;

2) преобладает высокий уровень саморегуляции в проявлении лени: высокий уровень у 19 студентов (46%), сверхвысокий уровень саморегуляции у 3-х студентов (8%); с низким уровнем саморегуляции в проявлении лени 16 студентов (38%);

3) преобладают трудолюбивые студенты: с высоким уровнем трудолюбия 22 студента (54%), со средним уровнем - 15 человек (37%); проявляют склонность к лени 4 студента (9%);

4) в учебной деятельности доминируют "учебно-познавательные мотивы" - у 19 студентов (46%) и "профессиональные" - у 11 студентов (27%); в обучении преобладают мотивы "приобретения знаний" - 20 человек (49%) и "овладение профессией" - 21 студент (51%).

5) большинство студентов с высоким уровнем ответственности и низким уровнем проявления лени в учебном процессе.

На основе анализа полученных результатов исследования, можно сделать следующие выводы:

1. Между учебной мотивацией, мотивацией ответственности, и проявлением лени в учебной деятельности существует обратная связь: чем выше уровень учебной мотивации, мотивации ответственности, тем ниже уровень проявления лени в учебном процессе.

2. Слабая учебная мотивация, мотивация ответственности, является одним из факторов, влияющих на проявление лени в учебном процессе у современных студентов.

Литература

1. Боровская Н.В. Психологические и психофизиологические факторы лени студентов : автореф. дис. ... канд. психол. наук. СПб., 2008. 21 с. ;
2. Михайлова Е.Л. Ситуационные и личностные детерминанты лени : автореф. дис. канд. психол. наук. СПб., 2007. 21 с.
3. Веремчук А.С. О мотивации студентов как необходимом условии повышения качества обучения // Научное обозрение. Педагогические науки. – 2020. – № 2. – С. 34-38; URL: <https://science-pedagogy.ru/ru/article/view?id=2284> (дата обращения: 06.05.2022).

КӘСІБИ БІЛІМДІ ДАМУ ТУДА ҚОЛДАНБАЛЫ ПСИХОЛОГИЯНЫҢ МАҢЫЗЫ

Карабекова А. Ж., Расылхан С. Т.

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан

Мақалада қолданбалы психологияның кәсіби даму саласындағы маңыздылығы қарастырылған. Қолданбалы психологияның білім беру, бизнес, спорт және денсаулық сақтаудағы рөлі талқыланады. Өнімділікті, тиімді қарым-қатынасты, стрессті басқаруды және психикалық денсаулықты қолдауды жақсарту үшін психологиялық әдістер мен тәсілдерді қолданудың маңыздылығын атап көрсетеді. Қолданбалы психологияның даму перспективалары және оның кәсіби қызметтің болашақ бағыттарына әсері қарастырылады.

Түйін сөздер: Қолданбалы психология, кәсіби даму, білім, бизнес, спорт, денсаулық сақтау, психологиялық әдістер.

Статья рассматривает значимость прикладной психологии в сфере профессионального развития. Обсуждается роль прикладной психологии в образовании, бизнесе, спорте и здравоохранении. Подчеркивается важность применения психологических методов и подходов для улучшения производительности, эффективной коммуникации, управления стрессом и поддержки психического здоровья. Рассматриваются перспективы развития прикладной психологии и ее влияние на будущие направления профессиональной деятельности.

Ключевые слова: Прикладная психология, профессиональное развитие, образование, бизнес, спорт, здравоохранение, психологические методы

The article examines the importance of applied psychology in the field of professional development. The role of applied psychology in education, business, sports and healthcare is discussed. Emphasizes the importance of using psychological techniques and approaches to improve productivity, effective communication, stress management and mental health support. The prospects for the development of applied psychology and its influence on future directions of professional activity are considered.

Keywords: Applied psychology, professional development, education, business, sports, healthcare, psychological methods

Қолданбалы психология өмірдің әртүрлі салаларына, соның ішінде білім, бизнес, спорт және денсаулық сақтау салаларына айтарлықтай әсер ете отырып, қазіргі әлемде шешуші рөл атқарады. Кәсіби даму жағдайында психологиялық принциптер мен әдістер табысқа жету стратегияларының құрамдас бөлігіне айналады. Бұл мақалада қолданбалы психологияның кәсіби білім саласындағы маңыздылығы талқыланып, оның өнімділікті арттырудағы, басқару дағдыларын дамытудағы және психикалық әл-ауқатын жақсартудағы рөлін көрсету қарастырылады. Қолданбалы психология қазіргі заманғы кәсіби даму парадигмасын қалай қалыптастыратынын және мамандардың болашақ ұрпақтары үшін қандай перспективалар ашатынын қарастырайық. Қолданбалы психология адам әрекетінің әртүрлі салаларына айтарлықтай әсер етеді. Макроу мен Бардиктің (2015) зерттеулері оқу процесінде психологиялық принциптерді қолдану оқушылардың тиімді оқуы мен дамуына ықпал ететінін көрсетеді. Джонсонның (2018) жұмысы өнімділікті арттыру және қызметкерлердің стрессті азайту үшін жұмыс ортасында психологиялық қолдаудың маңыздылығын көрсетеді. Сонымен қатар, Беркман мен Дэвидсонның (2019) зерттеулері спорттағы оңтайлы көрсеткіштерге жету үшін спортшылардың психологиялық дайындығының маңыздылығын көрсетеді. Мұндай еңбектер қолданбалы психологияның өмірдің әртүрлі салаларында қолданылу аясының кең ауқымын ашып, осы саладағы әрі қарай зерттеу мен дамытуды қажет етеді. Қолданбалы психология – білім, денсаулық және жұмыс орны сияқты адам ортасының маңызды салаларындағы практикалық мәселелерді шешу үшін теория мен тұжырымдарды пайдалана отырып психологиялық білімдерді кәсіби қолдану (Куликан, 2007, 1-бет). Қолданбалы психологияның көптеген салалары бар, соның ішінде клиникалық, кәсіптік, білім беру, сот-медициналық, денсаулық сақтау, спорт және жаттығулар, кеңес беру және нейропсихология. Психологиялық білімді кәсіби салада қолдану тапсырмаларды сәтті орындауда және мақсатқа жетуде шешуші рөл атқарады. Біріншіден, психологиялық принциптер ұжымды тиімді басқаруға, көшбасшылық дағдыларды дамытуға және қызметкерлер арасындағы байланысты жақсартуға мүмкіндік береді. Екіншіден, клиенттер мен тұтынушылардың психологиясын түсіну дәлірек және қажет өнімдер мен қызметтерді жасауға көмектеседі. Сонымен қатар, кадрларды оқыту мен дамытуда психологиялық әдістерді қолдану олардың ынтасын, оқу нәтижелерін және жалпы кәсіби деңгейін арттырады. Осылайша, психологиялық білімді кәсіби салаға кіріктіру жұмыс жағдайында табысқа жетудің, өнімділікті арттырудың және өмір сүру сапасын жақсартудың негізгі факторы болып табылады. Қолданбалы психология білім беру мен оқытуда маңызды рөл атқарады, оқушылардың тиімді оқуы мен дамуын қамтамасыз етеді. Негізгі аспектілердің бірі – білім беру бағдарламаларын әрбір оқушының жеке қажеттіліктері мен ерекшеліктеріне бейімдеу. Қолданылатын психологиялық әдістер оқу стиліндегі, білім деңгейі мен қабілеттеріндегі айырмашылықтарды анықтауға және есепке алуға көмектеседі, бұл материалды тиімді меңгеруге ықпал етеді.

Тағы бір маңызды аспект - оқушылардың ынтасын дамыту және өзін-өзі реттеу. Қолданбалы психологиялық әдістер студенттерді тәуелсіз болуға ынталандыратын, оқу мотивациясын көтермелейтін және қиындықтарды жеңуге көмектесетін оқу тәсілдерін жасауға көмектеседі.

Сонымен қатар қолданбалы психология оқу жетістіктерін бағалау әдістерін әзірлеу және қолдану және бағалау жүйесін оқушылардың жеке қажеттіліктеріне бейімдеумен де айналысады. Бұл оқу үлгерімі мен тиімділігін дәлірек өлшеуге мүмкіндік береді.

Сонымен, қолданбалы психология қолайлы білім беру ортасын құруда, оқушылардың тиімді оқуы мен дамуына ықпал етуде басты рөл атқарады.

Ұйымдардағы және бизнестегі психология салауатты және өнімді жұмыс ортасын құруда, сондай-ақ адам ресурстарын басқару тиімділігін арттыруда маңызды рөл атқарады. Ол әртүрлі аспектілермен айналысады, соның ішінде кадрларды іріктеу және дамыту, мотивация

мен жанжалды басқару, кәсіби дағдылар мен мансаптық өсу үшін қолайлы жағдайлар жасау [1,138 бет].

Психологиялық әдістер қызметкерлердің қажеттіліктері мен мотивацияларын жақсы түсінуге көмектеседі, бұл өз кезегінде мотивацияның неғұрлым тиімді бағдарламалары мен оларды дамыту мүмкіндіктерін жасауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, ұйымдардағы психология стрессті басқаруға және жұмысқа қанағаттануды арттыруға көмектеседі, бұл жалпы өнімділік пен бизнес өнімділігіне әсер етеді.

Көшбасшылық пен топтық жұмыс салаларындағы психологияның рөлін де атап өткен жөн. Психологиялық принциптер басшыларға бағыныштыларды жақсы түсінуге, тиімді қарым-қатынас жасауға және ұжымды ортақ мақсаттарға жетуге ынталандыруға көмектеседі.

Осылайша, ұйымдар мен бизнестегі психология салауатты және өнімді жұмыс ортасын құрудың, адам ресурстарын басқаруды жақсартудың және бизнесте табысқа жетудің маңызды құралы болып табылады.

Спорт пен жаттықтыру психологиясы спорттық өнімділікті арттыруда және спортшылар мен жаттықтырушыларда оңтайлы нәтижелерге қол жеткізуде шешуші рөл атқарады. Ол психикалық дайындықты, мотивацияны, стрессті басқаруды және бәсекелестік жағдайларда спортшыларға деген сенімді жақсарту үшін психологиялық принциптер мен әдістерді зерттейді және қолданады.

Спорт психологиясы спортшыларға жаттығулар мен жарыстарда жақсы нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік беретін шоғырлану, назар аудару және эмоцияларды басқару сияқты психикалық дағдыларды дамытуға көмектеседі. Сонымен қатар, психологиялық қолдау спортшыларға жарақаттарды жеңуге, командалық қарым-қатынасты жақсартуға және спорттық мансабы мен жеке өмірі арасындағы теңгерімге қол жеткізуге көмектеседі.

Тренингте мотивация мен оқытудың тиімділігін арттыру үшін психологиялық әдістер де кеңінен қолданылады. Психологиялық қағидалар жаттықтырушыларға әр спортшының жеке ерекшеліктері мен қажеттіліктеріне сәйкес оқу бағдарламаларын бейімдеуге, сондай-ақ олардың әлеуетін дамыту үшін қолайлы жағдайлар жасауға көмектеседі.

Осылайша, спорт пен жаттығу психологиясы спорттағы өнімділікті арттыру және жетістікке жету, спортшылар мен жаттықтырушыларды олардың әлеуетін дамыту және іске асыру үшін қажетті құралдармен қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады [2,107 бет].

Қолданбалы психология сан қырлы. Денсаулық пен медицинадағы қолданбалы психология пациенттердің өмір сүру сапасын жақсартуда және емдеу процестерін оңтайландыруда маңызды рөл атқарады. Емдеу және оңалту кезінде пациенттерді қолдаудың психологиялық әдістері мен тәсілдерін зерттейді және қолданады.

Денсаулық сақтаудағы қолданбалы психологияның негізгі бағыттарының бірі әртүрлі аурулармен ауыратын науқастарға психологиялық қолдау көрсету болып табылады. Психологтар пациенттерге эмоционалдық стрессті басқаруға, депрессия мен мазасыздықпен күресуге және бейімделу стратегияларын әзірлеуге көмектеседі.

Сонымен қатар, денсаулық сақтаудағы қолданбалы психология аурулардың психосоматикалық аспектілерін және олардың пациенттердің психикалық жағдайымен байланысын зерттейді. Психологиялық әдістер психосоматикалық бұзылуларды емдеу және пациенттердің жалпы физикалық және психикалық әл-ауқатын жақсарту үшін қолданылады.

Қолданбалы психология да медициналық кадрларды дайындау мен қолдауда маңызды рөл атқарады. Психологиялық білім мен дағдылар дәрігерлер мен медбикелерге пациенттермен тиімді қарым-қатынас жасауға, жұмыс кезінде стресс пен эмоцияларды басқаруға, қиын жағдайларда негізделген шешім қабылдауға көмектеседі.

Қолданбалы психология денсаулық сақтау мен медицинада маңызды рөл атқарады, пациенттердің өмір сүру сапасын жақсартуға, емдеу процестерін оңтайландыруға және медицина қызметкерлерінің кәсіби деңгейін дамытуға көмектеседі.

Осы тұрғыда біз қолданбалы психологиядағы инновациялық тәсілдер мен технологияларды ұсынамыз. Қолданбалы психологиядағы инновациялық әдістер мен

технологиялар тәжірибеші психологтардың мүмкіндіктерін кеңейтіп, тиімділігін арттыруда шешуші рөл атқарады. Олар адамның мінез-құлқын түсінуді жақсартуға, клиенттермен жұмыс істеудің дәлірек және дараланған әдістерін әзірлеуге және психология саласындағы зерттеу процестерін жақсартуға көмектесетін заманауи құралдар мен тәсілдерді ұсынады.

Инновациялық әдістердің бір мысалы ретінде психотерапия мен тренингте виртуалды шындықты (VR) пайдалану болып табылады. VR технологиялары клиенттерге қиындыққа немесе күйзеліске ұшыраған жағдайларға енуге және басқарылатын ортада мәселені шешу стратегияларын қолдануға көмектесетін иммерсивті орталарды құруға мүмкіндік береді.

Тағы бір мысал - психологиялық зерттеулерде машиналық оқыту мен деректерді өңдеуді қолдану. Бұл технологиялар деректердің үлкен көлемін өңдеуге және адамдардың мінез-құлқы мен эмоционалдық реакцияларындағы жасырын үлгілерді анықтауға мүмкіндік береді, бұл жаңа түсініктер мен әрі қарай зерттеу үшін мүмкіндіктер береді.

Сондай-ақ психологиялық кеңестер мен тренингтерге арналған мобильді қосымшалар мен онлайн платформалардың дамуын атап өткен жөн. Бұл технологиялар психологиялық көмекті клиенттер үшін қол жетімді және ыңғайлы етеді, сонымен қатар психологтарға онлайн режимінде клиенттермен тиімді әрекеттесуге мүмкіндік береді.

Осы, инновациялық әдістер мен технологиялар қолданбалы психологияның дамуында маңызды рөл атқарады, жұмыс тиімділігін арттыруға және психологиялық білім мен әдістерді қызметтің әртүрлі салаларында қолдану мүмкіндіктерін кеңейтуге көмектеседі.

Қолданбалы психологияның дамуында, тәжірибеші психологтардың жұмысының бағыттары мен әдістерін анықтауда, сонымен қатар осы саладағы білім қорын байытуда ғылыми-зерттеу жұмыстары басты рөл атқарады [3,128 бет].

1 – кесте. Қолданбалы психологияның дамуындағы зерттеулердің рөлі мен маңыздылығы

1	2
Тиімді әдістер мен тәсілдерді әзірлеу:	Зерттеулер білім беру, денсаулық сақтау, бизнес және спорт сияқты әртүрлі салалардағы практикалық мәселелерді шешудің тиімді тәсілдерін анықтауға мүмкіндік береді. Зерттеуге негізделген жаңа әдістер мен әдістер психологтарға өз жұмысының сапасын жақсартуға және маңызды нәтижелерге қол жеткізуге көмектеседі.
Интервенцияның тиімділігінің дәлелі:	Зерттеу әртүрлі психологиялық араласулар мен бағдарламалардың тиімділігін бағалай алады. Деректерді жүйелі түрде талдау және бақыланатын зерттеулер жүргізу арқылы нақты жағдайларда және клиенттердің әртүрлі типтері үшін қандай әдістер шынымен тиімді екенін анықтауға болады.
Іс-әрекет механизмдерін түсіну:	Зерттеулер психологиялық процестер мен құбылыстардың әсер ету механизмдерін жақсы түсінуге мүмкіндік береді. Бұл психологтарға белгілі бір әдістердің нәтижесінен жұмыс істейтінін жақсы түсінуге және оларды клиенттердің жеке қажеттіліктері мен ерекшеліктеріне бейімдеуге көмектеседі.
Жаңа бағыттар мен технологияларды дамыту:	Ғылыми зерттеулер қолданбалы психологияның жаңа бағыттары мен технологияларын дамытуға ықпал етеді. Зерттеу нәтижесінде алынған жаңа ашылулар мен инновациялық тәсілдер психологиялық білімдерді қызметтің әртүрлі салаларында қолдану мүмкіндіктерін кеңейтеді.

Сонымен, ғылыми-зерттеу қолданбалы психологияның дамуында маңызды рөл атқарады, оның үздіксіз жетілдірілуіне, өсуіне және ілгерілеуіне ықпал етеді.

Сонымен қатар психологиялық білімді әр түрлі қызмет салаларына одан әрі біріктіру қажеттілігі облыстардың қажеттіліктерімен ғана емес, бұл білімнің олардағы жұмыстың тиімділігі мен сапасын арттыруға әкелетін әлеуетімен де анықталады.

Тұлғааралық қарым-қатынастарды дамыту: Психологиялық білім бизнес, білім беру және медицина сияқты әртүрлі салалардағы тұлғааралық қарым-қатынастарды жақсартуда

шешуші рөл атқара алады. Басқа адамдардың психологиялық ерекшеліктері мен қажеттіліктерін түсіну олармен тиімдірек әрекеттесуге және жағымды жұмыс ортасын құруға көмектеседі [4,462 бет].

Стресс пен эмоцияларды басқару: Психологиялық білім стресс пен эмоцияларды басқару стратегияларын әзірлеуге мүмкіндік береді, бұл әсіресе денсаулық сақтау, спорт және бизнес сияқты эмоционалдық тұрақтылыққа жоғары талаптармен байланысты салаларда маңызды.

Өнімділік пен тиімділікті арттыру: Психологиялық принциптерді жұмыс процестерін оңтайландыру, қызметкерлерді ынталандыру және әртүрлі салаларда өнімділік пен тиімділікті арттыру үшін жағдай жасау үшін пайдалануға болады.

Қызмет көрсету және қызмет көрсету сапасын жақсарту: Клиенттердің психологиялық қажеттіліктері мен күтулерін түсіну бізге қызмет көрсету мен қызмет көрсетудің тиімді стратегияларын әзірлеуге мүмкіндік береді, бұл қызмет көрсету сапасы мен тұтынушылардың қанағаттануын арттыруға ықпал етеді.

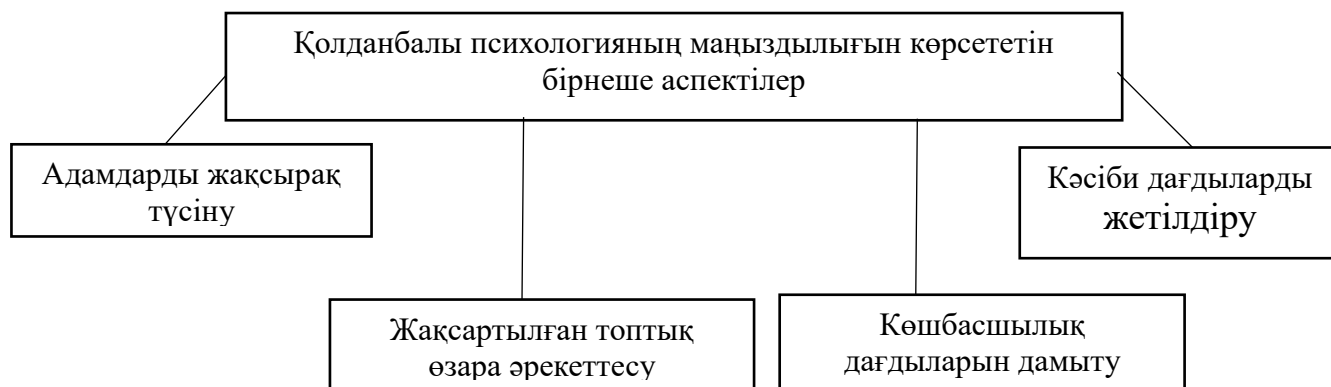
Осылайша, психологиялық білімдерді жұмыстың әртүрлі салаларына біріктіру өмір сапасын жақсартуға, жұмыс тиімділігіне және жұмыс пен қарым-қатынаста жақсы нәтижелерге қол жеткізуге ықпал ете отырып, айтарлықтай пайда әкелуі мүмкін.

Қолданбалы психология жалпы кәсіби білімді дамытуда, адамның мінез-құлқы, мотивациясы және қызметтің әртүрлі салаларындағы өзара әрекеті туралы түсініктерін кеңейтуде маңызды рөл атқарады.

Осы аспектілер қолданбалы психология кәсіби құзыреттіліктің жоғарылауына, табысты мансапқа және жұмыс ортасында жақсы өзара әрекеттесуге ықпал ете отырып, жалпы кәсіби білімді дамытуда шешуші рөл атқарады [5, 383 бет].

Қолданбалы психология қазіргі қоғамның маңызды және ажырамас бөлігі болып табылады, қызметтің әртүрлі салаларына айтарлықтай әсер етеді. Бұл мақалада қолданбалы психологияның жалпы кәсіби білімді дамытудағы маңызы қарастырылды. Біз психологиялық принциптер мен әдістердің тұлғааралық қарым-қатынастарды жақсартуға, көшбасшылық дағдыларды дамытуға және әртүрлі кәсіби салаларда өнімділік пен өнімділікті арттыруға қалай көмектесетінін көрдік.

Психологиялық білімді жұмыстың әртүрлі салаларына кіріктіру анағұрлым үйлесімді және өнімді жұмыс ортасын құруда, сондай-ақ күтім мен қызмет көрсету сапасын арттыруда шешуші рөл атқарады. Қолданбалы психологияны одан әрі дамыту және оны өмірдің әртүрлі салаларына біріктіру өмір сапасын жақсарту және кәсіби және жеке деңгейде табысқа жету үшін жұмыстың маңызды бағыты болып табылады (сурет).

Сурет - Қолданбалы психологияның маңыздылығын көрсететін бірнеше аспектілер

Жалпы қолданбалы психология көптеген салаларда қолданылады. Қолданбалы психология салалары:

- Саясат психологиясы саясатқа орай қалыптасатын әрекеттердің субъектив тетіктерін, оларға ықпал жасаушы сана және астар сана, адам көңіл күйі және еркі, оның нанымдары, құндылықты бағыт- бағдарлары мен ұстанымдарын зерттеумен шұғылданады. Адамның нақты қызметі, іс-әрекеті түрлеріне орайласқан проблема- ларды зерттеуші көптеген психология салаларын бөліп атауға болады.

- Инженерлік психология – адам және осы заманғы техника арасындағы өзара ықпалдасты қатынастар үдерісінің заңдылықтарын зерттеп, оларды жобалау тәжірибесінде, автоматтасқан жаңа басқару жүйелерін, техниканың соңы түрлерін жасау мен пайдалануда қолдану жолдарын қарастырады.

- Авиация және ғарыштық психология - ұшқыш, ғарышкер іс- әрекетінің психологиялық ерекшеліктерін талдайды. Медициналық психология – дәрігер қызметінің психологиялық ерек- шеліктерін және сырқат адамның әрекет – қылығына тән психологиялық көріністерді зерттейді, емдеу мен психотерапияның психологиялық әдістерін орайластырады.

- Заңгерлік психология – қылмыс үдерісіне қатысқандардың мі- нез-құлығындағы психологиялық заңдылықтарды ашып, қылмыскер тұлғасының қалыптасуы мен оның бойына біткен мінез-құлығының психологиялық проблемаларымен айналысады (куәгер психологиясы, сауалнама жүргізудің психологиялық талаптары және т.б.).

- Әскери психология - соғыс әрекеттері жағдайындағы сарбаздар мінез- құлығының психологиялық ерекшеліктерін зерттейді [6, 654-666 бет].

Қорытындылай келе, қолданбалы психологияның кәсіби білімді дамытуда және қызметтің әртүрлі салаларындағы жұмыс сапасын арттыруда маңызды рөл атқаратынын қорытындылауға болады. Оның принциптері мен әдістері өзіңізді және басқаларды жақсы түсінуге ғана емес, сонымен қатар өз эмоцияларыңызды тиімді басқаруға, әріптестер мен пациенттерді ынталандыруға, кәсіби ортада қарым-қатынас пен өзара әрекеттесуді жақсартуға көмектеседі.

Психологиялық білімді білім беру, бизнес, денсаулық сақтау, спорт және басқа да қызмет салаларына біріктіру қазіргі қоғамның табысты жұмыс істеуі мен дамуы үшін маңыздырақ болып отыр. Сондықтан кәсіби құзыреттілігін арттыру және тұтынушыларға сапалы қызмет көрсету және жалпы өмір сапасын жақсарту үшін психологиялық әдістер мен тәсілдерді одан әрі зерттеу және қолдану қажет.

Әдебиеттер

1. Бөлекбаева С.Е., Бурдина Е.И., Твердохлебов Н.К. Психологияның теориялық-методологиялық негіздері: оқу құралы. – Павлодар: Кереку, 2009. – 138 б.
2. Бап-Баба С. Психология негіздері: оқу-анықтамалық қолданба. – Алматы: Заң әдебиеті, 2007. - 107 с.
3. Ақажанова А.Т. Қазіргі психология тарихының дамуы, жағдайы, беталысы: оқу құралы Алматы: Nurpress. -2011.-128 б.
4. Жарықбаев Қ.Б. Психология негіздері: жоғары оқу орындары студенттеріне арналған оқулық Алматы: Эверо. -2005. - 462 б.
5. Болотова А.К., Макарова И.В. Прикладная психология Москва: Аспект Пресс, 2001.– 383 б.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ ОБЗОР ИССЛЕДОВАНИЙ ВЛИЯНИЯ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ НА ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ БЛАГОПОЛУЧИЕ ЛИЧНОСТИ

Нұрдәулет Н.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Научный руководитель –Ташимова Ф.С.

В статье представлен теоретический обзор исследований, посвящённых проблеме влияния социальных сетей на психологическое благополучие личности. Автор анализирует результаты и выводы предшествующих исследований.

Ключевые слова: социальные сети, личность, психологическое благополучие, интернет-пользователи, влияние.

This paper presents a theoretical review of research devoted to the problem of the influence of social networks on the psychological well-being of individuals. The author analyzes the key results and conclusions of previous studies.

Keywords: social networks, personality, psychological well-being, Internet users, influence

Бұл жұмыста әлеуметтік желілердің жеке тұлғаның психологиялық әл-ауқатына әсері мәселесі бойынша зерттеулерге теориялық шолу берілген. Автор алдыңғы зерттеулердің негізгі нәтижелері мен қорытындыларын талдайды.

Түйін сөздер: әлеуметтік медиа, тұлға, психологиялық әл-ауқат, интернет қолданушылары, әсер ету.

Введение

Проблема влияния социальных сетей на личность является актуальной среди разных специалистов и психологов и педагогов. В результате процесса цифровизации, постоянного развития технологий, облегчение обыденной жизни все перечисленные факторы влекут за собой все более глубокие изменения в мышлении, в восприятии, в эмоционально-волевой сфере, в поведении и мировоззрении людей.

С другой стороны, нельзя ставить под сомнение основные преимущества и возможности, которые предоставляют социальные сети и интернет в целом, например, доступную форму общения не только с друзьями и близкими, но и с любым человеком со всего мира. К примеру, 50 назад никто не мог даже подумать о подобном. Благодаря такому общению мы можем по-другому выражать себя, заявлять о себе целому миру, говорить о своих желаниях, ценностях, мечтах, а также демонстрировать таланты и способности. Мы получаем новый опыт общения и совершенствуем свои коммуникативные навыки или даже легче усваиваем культурные ценности других национальностей.

Но социальные сети стали настоящей рекламой для человечества в реальном мире. Люди сами заставляют пользователей создавать некий идеальный образ себя и создав идеальный образ, они начинают строить свою личность чтобы она полностью соответствовала виртуальному образу. Социальные сети потакают желанию человека выглядеть наилучшим образом и позволяют ему представить себя в наиболее выгодном свете. «Идеальная» личность, созданная в виртуальном мире и перенесённая в реальность со временем начинает оказывать влияние на реального человека. Происходит так, что человек просто не может существовать без виртуального пространства, когда "сухая" реальность перестает его интересовать и из-за расхожих личностных ожиданий или из -за постоянного просмотра у других людей «той самой» жизни, происходит, что восприятие человека искажается и со временем люди совершают такие действия как социальное сравнение, анонимная травля, кибербуллинг на просторах интернета.

Основная часть

Проблема психического благополучия занимает одно из ведущих тем в 21 веке, к примеру учёные вроде М. Аргайла и Р. Кемпбелла рассматривают удовлетворённость жизнью как оценку человеком своего положения в актуальной жизнедеятельности, включающую широкий спектр переживаний субъективного благополучия. [1]

Модель К. Риффа выделяет ключевые компоненты психологического благополучия, такие как самопринятие, наличие жизненных целей, компетентность, стремление к личностному росту, умение налаживать позитивные отношения с другими и автономность. [2] Отечественный исследователь П.П. Фесенко подчёркивает, что психологическое благополучие является интегральным показателем, отражающим степень осознания и реализации компонентов позитивного функционирования, выделенных Риффом, и проявляется через удовлетворённость жизнью и чувство счастья. [3]

Исследования в этой области часто фокусируются на соответствии между потребностями человека и его возможностями их удовлетворить. Субъективное ощущение неблагополучия возникает, когда высокие потребности сочетаются с низкой оценкой собственных возможностей их реализации. В контексте теории А. Маслоу, самовыражение личности и её психологическое благополучие связаны с иерархией потребностей, где удовлетворение одних потребностей открывает путь к реализации следующих.

Психологическое благополучие может быть представлено через три основные категории: нормативное благополучие, когда жизнь соответствует общепринятым стандартам; личное благополучие, определяемое индивидуальными критериями удовлетворённости; и благополучие, равносильное ощущению счастья, когда положительные переживания преобладают над отрицательными. Так, психологическое благополучие интерпретируется как состояние, возникающее из взаимодействия индивида с его жизненными обстоятельствами, где важную роль играют как внешние факторы, так и личностное восприятие и оценка этих факторов.

Исследовательский фокус на влияние использования социальных сетей (СС) традиционно сконцентрирован на молодежи, но наблюдается растущее активное участие взрослых в этих платформах. Согласно статистике от PRT за 2014 год, активными пользователями СС оказались 86% лиц в возрасте от 18 до 24 лет, 80% тех, кто от 25 до 30 лет, и 67% в диапазоне от 31 до 40 лет. К февралю 2019 года, наивысший уровень вовлеченности в СС был отмечен среди людей 18–24 лет, где 91% используют их почти каждый день, а в группе от 25 до 34 лет этот показатель составляет 69%. [4]

Эти возрастные категории вызывают особенный интерес в контексте исследований из-за проблем, возникающих в ходе психологических консультаций, связанных с самооценкой, уверенностью в себе и чувствительностью к критике. Часто клиенты начинают сравнивать себя с теми, кто кажется им более «успешными и счастливыми» в СС. Исследование, проведенное благотворительным фондом Scope среди 1500 пользователей, показало, что более 50% молодых людей в возрасте 18–34 лет ощущают себя менее привлекательными из-за СС. Аналогичные выводы были сделаны и в исследовании Университета штата Пенсильвания в 2016 году, где было выявлено, что просмотр чужих селфи снижает самооценку пользователей, поскольку они сравнивают себя с идеальными моментами из жизни других. [5]

Ключевым моментом является то, что в СС люди сравнивают себя не с реальными личностями, а с создаваемыми ими образами, которые, как правило, представляют лучшие моменты и достижения. Это может приводить к обесценению собственных достижений и повышению требований к себе, усложняя восприятие собственной личности. Такое сравнение может вызвать рост разрыва между реальным и идеальным "Я", уменьшение самооценки и усиление самокритики, что в долгосрочной перспективе негативно сказывается на личной продуктивности, успехах в обучении и работе, а также может стать причиной прокрастинации и усиления негативных переживаний.

Таким образом, социальные сети могут стать угрозой для психологического благополучия индивида, если не научиться использовать их с учетом сохранения экологичности для психики. В статье освещен только один из аспектов негативного влияния СС, однако также важно рассмотреть и другие возможные последствия, такие как увеличение уровня тревожности, нарушения сна и риск развития депрессии. [6]

Цифровизация не просто идет в ногу со временем, а создает новые правила, моду, тенденции для человека. К примеру, в статье «анализ психологического благополучия на основании параметров поведенческой активности пользователей социальных сетей» в авторстве Г.Г. Гореловой и Д.В. Иноземцова приводятся следующие статистические данные, что 43 миллиона интернет пользователей в России посещают социальные сети 1 раз в полгода а в флагманских социальных сетях такие как «ВК» и «Одноклассники» зарегистрировано по 75 и 45 миллиону соответственно. Также в научном труде ставится вопрос, можно ли по профилю пользователя в социальной сети определить его личностные черты, удовлетворяющие требованиям для конкретной профессии. При этом упоминается и негативные аспекты социальных сетей для пользователей. [7]

Современный мир дошел до того, что тяжело представить ребенка в 21 веке, который не умеет пользоваться смартфоном, планшетом или компьютером. В статье А.А. Скорынина «К проблеме отражения психологического благополучия личности в цифровом пространстве» подчеркивается особая роль информационной среды и цифровой взаимодействии в формировании личности ребенка. Более того новые технологии и их возможности уже даже не просто расширяют и упрощают жизнь, но влияют уже на поведение, деятельность, а также на социализацию, которая начинает конкурировать с семьей и школой. Автор в добавок выделяет, что приобретаемый социальный опыт в онлайн мире и его воплощение виртуального образа в реальном мире, может иметь два полюса развития: позитивный и негативный. В первом случае происходит конструктивный процесс, который благополучно влияет на общее развитие, а во втором варианте происходит деструктивный процесс, при котором снижается уровень психического благополучия, а также возникает девиантное поведение. [8]

Главная проблема и тенденция негативного влияния кроется именно в оценке своего благополучия и себя в сравнении с другими людьми. Любой человек так или иначе связывает результаты своей деятельности, мотивы, потребности и обратную внешнюю реакцию, выражая при этом эмоциональную оценку. Что в свою очередь, порождает определенное состояние - благополучия или неблагополучия, а основой для структурирования критериев служит «образ», который видят все люди. Можно представить, что именно «образ то самой прекрасной жизни» транслируемой через СМИ, культуру и конечно через социальные сети становится значимой для индивида, который стремится к самореализации. [9]

Впрочем, данный вопрос есть в исследовании в соавторстве А.А. Бочавер, С.В. Докука, М. А. Новикова на тему «Благополучие детей в цифровую эпоху», где приводятся интересные данные и именно по вопросу психологического благополучия. Выяснилось, что 54% респондентов выбирали ответ, что чувствуют себя плохо, когда не находятся в интернете. Другие респонденты, которые проводят в среднем по 6 часов в день, в социальных сетях имеют более низкий уровень по среднему уровню удовлетворенности к жизни, а также у таких респондентов личностные особенности оказались предрасположены к онлайн травле. Отмечено, что подростки, которые долго находятся в Интернете, чаще сообщают о проблемах с психическим здоровьем по сравнению со сверстниками, уделяющими больше времени активностям "вне экранов", таким как личное общение с друзьями, занятия спортом, чтение книг, посещение культурных и религиозных событий и другие. [10]

Заключение

С одной стороны, веб-сеть открывает новый пласт возможностей для любых людей, появляется безграничность виртуального общения, создание желаемых или улучшенных "версий себя". А также, практически мгновенное получение любой специализированной и профильной информации, не говоря про огромные ресурсы для получения новых знаний и реализацию в сфере саморазвития. Но в противовес данным можно привести факт, что именно пользователи интерната создают среду, в определенной степени опасную для здоровья и благополучия человека, и в определенных сочетаниях такая среда просто вводит в заблуждение, дезинформирует, усугубляет эмоциональные и личностные проблемы.

Литература

1. Фесенко, П.П. Осмысленность жизни и психологическое благополучие личности : дис. ... канд. психол. наук / Фесенко П.П. – Москва, 2005. – 206 с.
2. Фоломеева, Т. В. Социальные представления о благополучии / Т.В. Фоломеева // Мир психологии. – 2004. – № 3. – С. 122–131.
3. Перспективы использования анализа социальных сетей для изучения этнокультурной идентичности подростков в интернет-сообществах / Л.А. Шайгерова, Р.С. Шилко, О.В. Ваханцева, Ю.П. Зинченко // Национальный психологический журнал. – 2019. – № 3 (35). – С. 4–16.
4. Фролова К.А.. "ВЛИЯНИЕ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ НА САМООЦЕНКУ ЛИЧНОСТИ" Бюллетень медицинской науки, по. S1 (17), 2020, pp. 53-54.
5. Агадуллина Е.Р. Пользователи социальных сетей: современные исследования. Современная зарубежная психология. 2015; 4(3): 36–46.
6. Филатова Е.А. Психологические особенности идеального я личности при пассивном перфекционизме: Автореф. дис. ... кандидата психологических наук. Москва; 2016. Филатова Е.А. Психологические особенности идеального я личности при пассивном перфекционизме: Автореф. дис. ... кандидата психологических наук. Москва; 2016.
7. Горелова Галина Газимовна, Иноземцев Дмитрий Вячеславович Анализ психологического благополучия на основании параметров поведенческой активности пользователей социальных сетей // Ученые записки университета Лесгафта. 2020. №2 (180).
8. Скорынин Андрей Александрович к проблеме отражения психологического благополучия личности в цифровом пространстве // гуманитарные исследования. педагогика и психология. 2022. №9.
9. Шамионов Р.М. Субъективное благополучие личности: психологическая картина и факторы. Саратов: Изд-во «Научная книга», 2008, 296 с.
10. А.А. Бочавер, С.В. Докука, М.А. Новикова и др. Благополучие детей в цифровую эпоху: докл. к XX Апр. междунар. науч. конф. по проблемам развития экономики и общества, Москва, 9–12 апр. 2019 г. /; НИУ «Высшая школа экономики». М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2019. 34 с

ПРОБЛЕМЫ РАННЕГО ВЫЯВЛЕНИЯ ЗАВИСИМОСТИ

Ибрагим А. Е., Мамбеталина А. С.

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Проблема зависимости остро встала перед мировым сообществом в целом и обществом Республики Казахстан в частности в последние несколько лет. Выявление зависимого поведения на ранних этапах развития, к сожалению, развито плохо, зачастую обращения к специалистам происходят уже на средних и поздних стадиях развития зависимости. В статье рассматривается зарубежный опыт работы с зависимостями (алкоголизм, наркомания, лудомания), производится сравнение с отечественным и приводятся последние наработки авторов в этом направлении.

Ключевые слова: зависимость, выявление, диагностика, алкоголизм, лудомания, наркомания, зависимое поведение, девиация

Соңғы бірнеше жылда бұл мәселе жалпы әлемдік қоғамдастық үшін және оның ішінде Қазақстан Республикасының қоғамы үшін өткір болды. Дамудың бастапқы кезеңдерінде тәуелді мінез-құлықты анықтау, өкінішке орай, нашар дами, көбінесе дамудың орта және кеш кезеңдерінде біртіндеп мамандарға жүгінеді. «Нашақорлықтармен (алкоголизм, нашақорлық, құмар ойындарға тәуелділік) жұмыс істеудің шетелдік тәжірибесі» мақаласында отандықтармен салыстыру және авторлардың осы бағыттағы соңғы әзірлемелері берілген.

Түйін сөздер: тәуелділік, идентификация, диагностика, алкоголизм, құмар ойындарға тәуелділік, нашақорлық, тәуелділік мінез-құлық, девиация

Over the past few years, the problem has become acute for the world community in general and the society of the Republic of Kazakhstan in particular. Identification of addictive behavior in the early stages of development, unfortunately, develops poorly, often turning to specialists gradually in the middle and late stages of development. The article “Foreign experience in working with addictions (alcoholism, drug addiction, gambling addiction)” provides comparisons with domestic ones and the latest developments of the authors in this direction.

Key words: addiction, identification, diagnosis, alcoholism, gambling addiction, drug addiction, addictive behavior, deviation

Зависимости, такие как алкоголизм, наркомания и лудомания, прочно закрепились в новостных сводках последних двух лет, 2022 и 2023 гг. Проявление первых двух можно обнаружить непосредственно в процессе или после употребления зависимым психоактивных веществ [1, с. 451], тогда как проявление лудомании не требует употребления чего-либо и зиждется только на участии в азартных играх [2, с. 208-209]. Таким образом, в большинстве случаев, когда говорится о зависимости, специалист сталкивается с уже сформированным зависимым поведением у личности, которая имеет опыт употребления и/или участия в азартных играх, знает основы употребления (где приобрести, как именно употреблять). Диагностика, в таком случае, превращается в процесс подтверждения уже имеющегося подозрения о наличии зависимости у респондента. [3, с. 195-196]

Важным аспектом, в данном случае, выступает процесс ранней идентификации и выявления зависимости. В этом направлении авторам видится совместная деятельность психологов и социальных работников как основа всей превентивной диагностики, так как сугубо психологическими методиками данную проблему не решить.

При работе в реабилитационных учреждениях, авторы сталкивались с такой статистикой:

- более 95% обращений совершаются людьми, которые полностью уверены в том, что их родственник или близкий зависим, и в диагностике такие обращения не нуждаются;
- остальная часть обращений связана с просьбами провести тест на наличие или отсутствие в биологических жидкостях респондента психоактивных веществ;
- обращений, связанных с ранним выявлением зависимости – нет вообще.

Такая картина показывает, что превентивная диагностика, в рамках взаимодействия с образовательными учреждениями, имеет первостепенное значение, так как человек, обращение которого происходит уже на этапе эпизодического, спорадического или стабильного употребления, либо вовлечения в азартные игры – уже относится к зависимым людям, либо к категории людей, имеющих проявления зависимого мышления и поведения.

Необходимо отметить, что профилактика, которая, несомненно, проводится силами Правительства, НПО и другими структурами, призвана оградить население, в большей степени, молодую его часть, от таких проявления зависимого поведения, как наркомания, алкоголизм и лудомания. Здесь же мы акцентируем внимание не столько на профилактике, сколько на конкретных механизмах психологической диагностики, в совокупности дающих предварительный результат наличия или отсутствия предпосылок к зависимости и зависимому поведению.

В зарубежных странах (авторами взяты за эталон страны Западной Европы и Северной Америки) под термином «ранняя диагностика» подразумевается термин «профилактика».

Для этого приведем несколько примеров применяемых за рубежом опросников и методик:

AUDIT (Alcohol Use Disorders Identification Test) – предназначен для выявления проблем с алкоголем. Состоит из 10 вопросов, оценивающих количество потребляемого алкоголя, частоту употребления и связанные с ним проблемы.

DAST-10 (Drug Abuse Screening Test) – методика, используемая для выявления проблем с наркотиками. Содержит 10 вопросов, оценивающих употребление различных веществ и связанные с ним последствия.

South Oaks Gambling Screen (SOGS) – тест, применяемый с целью диагностики проблем с азартными играми. Включает 20 вопросов, оценивающих участие в азартных играх, финансовые проблемы и психологическое состояние.

Все вышеуказанные зарубежные методики имеют следующие недостатки:

- Направленность на людей, уже имеющих точно установленную зависимость;
- Сугубо подтверждающая, а не превентивная функция;
- Низкая эффективность ввиду заинтересованности респондентов (имеется риск целенаправленного обмана при ответе для сокрытия факта вовлеченности в зависимость).

Таким образом, за рубежом наблюдается смешение понятий «ранняя диагностика» и «профилактика», что приводит к неверному пониманию способа противодействия зависимости и распылению сил и средств с упором на профилактику (социальные опросники, упрощенные до минимума вопросы и имеющие очевидные уязвимости), в ущерб ранней диагностике. В связи с этим перекосом, не разрабатываются актуальные методики ранней диагностики зависимости, в противовес этому усилия фокусируются на работе «по площадям», что не выгодно как экономически, так и социально.

В противовес указанному выше авторы предоставляют свои собственные наработки для формирования фундамента ранней диагностики. Как было указано выше, без тесного взаимодействия психологов с социальными работниками, любая система ранней диагностики зависимости не будет функционировать в полной мере.

Психолог не может быть полностью осведомленным о социально-бытовых условиях респондентов, а социальные работники, напротив, располагают всеми этими сведениями, но не являются профильными специалистами по работе с зависимостями.

Нами были отобраны три методики:

- Шкала созависимости Уайнхолд – методика, направленная на выявление ключевых паттернов созависимого поведения, степень варьируется от низкой до очень высокой степени созависимых моделей;

- Тест на стрессоустойчивость Щербатых – методика, предназначенная для оценки стрессоустойчивости субъекта, примечательно то, что градация результатов основана на замерах стрессочувствительности в противовес стрессоустойчивости;

- Шкала тревоги Бека – клиническая методика, предназначенная для предварительной оценки степени выраженности тревожных расстройств у пациентов и при скрининговых исследованиях (рис.1).

Эти методики были выбраны ввиду частого повторения одних и тех же паттернов поведения в среде зависимых и созависимых. Авторы опирались на свой собственный опыт в сфере лечения зависимостей. По наблюдениям авторов, наличие созависимости в семье – ключевой фактор для развития зависимого поведения в дальнейшем.

В рамках исследования, были опрошены 43 респондента из двух реабилитационных центров города Астана: «Крылатые годы», «CZM Freedom», возрастная категория от 18 до 57 лет. Важно отметить, что, помимо самих клиентов реабилитационных центров, в опросах были задействованы их ближайшие родственники.

СОЗАВИСИМЫЕ

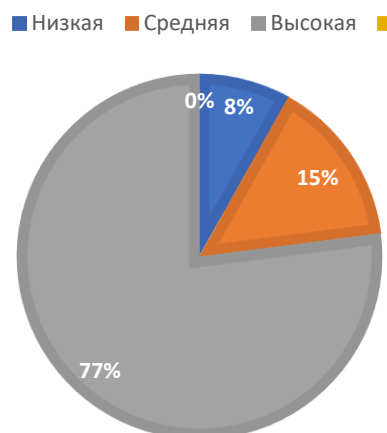

Рис. 1 Исследование уровня тревоги созависимых по шкале Бека

В результате исследования было сформировано 43 кластера, где центральную роль играл сам зависимый, а вспомогательную – его родственники, непосредственно повлиявшие на

формирование и/или закрепление зависимого поведения. Как было указано выше, количество зависимых респондентов составило 43 человека, количество условно созависимых – 74 человека (некоторые родственники отказались от участия в опросах).

При исследовании тревожности по шкале тревоги Бека, из 74 человек условно созависимых высокую степень тревоги показали 57 респондентов, остальные показали среднюю (11 респондентов) и низкую (6 респондентов) степени.

При исследовании стрессоустойчивости по тесту стрессоустойчивости Щербатых, из 74 респондентов у подавляющего большинства (68 респондентов) выявлен высокий уровень стрессоустойчивости и низкий уровень стрессочувствительности.

СОЗАВИСИМЫЕ

■ Низкий ■ Средний ■ Высокий

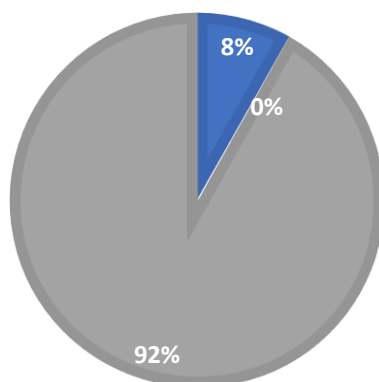

Рис. 2 Исследование уровня стрессоустойчивости по Ю.В. Щербатых

При исследовании по шкале созависимости Уайнхолд родственников зависимых, 2 респондента показали низкий уровень созависимости, 9 – средний, 39 – высокий и 24 – очень высокий уровни созависимости.

СОЗАВИСИМЫЕ

■ Низкий ■ Средний ■ Высокий ■ Очень высокий

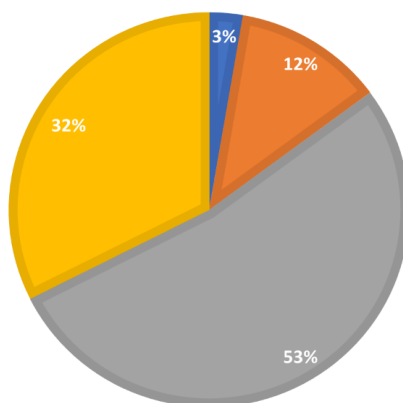

Рис. 3 Результаты исследования созависимости по Уайнхолд (родственники зависимых)

При исследовании по шкале созависимости Уайнхолд самих зависимых, ни один респондент не показал низкий уровень созависимости, 7 респондентов показали средний уровень, 27 – высокий и 9 – очень высокий уровень созависимости.

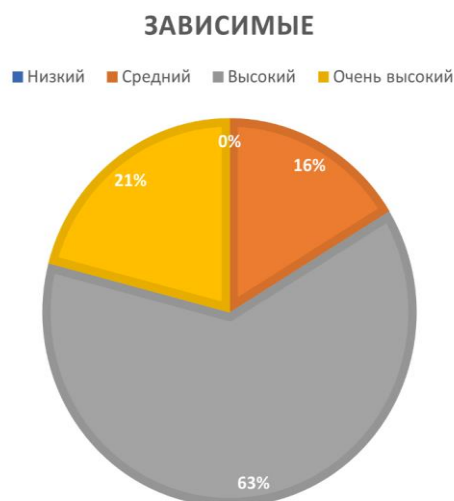

Рис. 4 Результаты исследования созависимости по Уайнхолд (зависимые)

Результаты исследования самих зависимых коррелируют с результатами созависимых, что показывает, по принципу реверс-инжиниринга (от созависимого к зависимому), высокую степень готовности методик для выявления рисков зависимого поведения у зависимых через созависимых.

Основной задачей исследования было показать, что наличие у родственников созависимых моделей поведения, маркеров повышенной тревожности при высокой стрессоустойчивости (как вспомогательный фактор) может свидетельствовать о риске возникновения предпосылок формирования зависимого мышления, поведения либо зависимости. Возможно сравнить этот процесс с МРТ исследованием с контрастом, где специалист, следуя за контрастом, определяет уязвимые и поражённые участки в теле человека, тем самым локализуя проблемные участки и уже после этого проводя либо вмешательство, если проблема серьёзная, либо профилактику, если лечение не требуется.

Из этого следует, что, при условии проведения дополнительных исследований, содействия в них социальных работников и выработки эффективного алгоритма взаимодействия этих двух служб, можно сформировать действенный способ превентивной диагностики.

Необходимо отметить, что актуальные зарубежные методики, в сравнении с приведёнными нами, чрезмерно сфокусированы на наличии зависимости у респондента. Такой подход не подразумевает превентивную диагностику, раннее выявление зависимого поведения и зависимости, а лишь подтверждение и уточнение степени вовлечённости в зависимость.

Авторы обращают внимание на базу исследования – реабилитационный центр. Клиентами этих учреждений становятся исключительно люди, страдающие от зависимостей, проходящие терапию и находящиеся в стационарных условиях длительное время в отрыве от социально-бытовых контактов с созависимыми и обществом, что подразумевает исключительную точность результатов исследования.

Следует сказать, что реабилитационный центр – это учреждение, предназначенное для лечения (в некоторых случаях декларируется «коррекции») зависимости, как-то наркомании, лудомании и алкоголизма.

Основные критерии работы реабилитационного центра:

- Изоляция продолжительное время, предназначенная для ограждения клиента от воздействовавших на него социально-бытовых факторов, напрямую способствующих его возвращению к зависимому поведению;

- Программа реабилитации, включающая, помимо жесткого режима дня, также комплекс заданий, направленный на раскрытие причин формирования зависимости, выявление зависимых паттернов в поведении клиента, а также на работу над собой;
- Терапевтическая среда, состоящая из людей, имеющих зависимости разной направленности;
- Профессиональный персонал, имеющий подтвержденную квалификацию и стаж работы с зависимостями;
- Программа для работы с созависимыми людьми (активные члены семьи зависимого), включающая тренинги, личную терапию и совместную терапию с зависимым;
- Нахождение клиента в программе, достаточное количество времени для реабилитации, что составляет, по данным отечественных реабилитационных центров, от четырех до восемнадцати месяцев.

Реабилитация – длительный процесс, направленный на коррекцию паттернов поведения, приобретённых в раннем детстве (самая распространённая причина формирования зависимости) [4, с. 328-329], в подростковом возрасте, либо в зрелом возрасте. Причин формирования зависимости много, к примеру – ПТСР, кризис идентичности, травматический опыт иного рода, наследственность, дисфункциональная семья, дисфункциональное воспитание и др. Формироваться зависимость может практически в любом возрасте, однако наиболее уязвимые периоды – раннее детство (от 0 мес. до 6 мес. происходит формирование личности, до 3 лет происходит развитие личности) [5, с. 27] и подростковый возраст [5, с. 27].

В предлагаемых нами условиях исследования, то есть в школах, колледжах, ВУЗах и иных образовательных учреждениях возможно выявление как уже сформированных зависимых личностей, так и только формирующихся и находящихся в зоне риска. Таким образом, в долгосрочной перспективе, при проведении дополнительных исследований, возможно применение превентивной диагностики также в учреждениях дошкольного образования.

Авторами сформулированы требования для дальнейшего улучшения алгоритмов ранней диагностики зависимого поведения и зависимостей:

- Необходимо разработать отечественные методики для определения наличия и степени созависимости с учетом потребностей нашего общества;
- Необходим алгоритм взаимодействия психологов, проводящих исследования и социальных работников;
- Необходимо разработать план действий при обнаружении рисков возникновения зависимого поведения;
- Рекомендуется законодательно закрепить данную инициативу;
- Необходимо однозначно разделить и закрепить понятия «профилактика» и «ранняя диагностика», для недопущения дальнейшего смешения данных понятий.

Внедрение этих требований позволит сместить акцент общества и науки с широкоформатной и малоэффективной работы по профилактике по принципу «по площадям» на точечную работу в контексте института семьи и воспитания.

Литература

1. Arnaud, N., Wartberg, L., Simon-Kutscher, K. et al. Prevalence of substance use disorders and associations with mindfulness, impulsive personality traits and psychopathological symptoms in a representative sample of adolescents in Germany. // Eur Child Adolesc Psychiatry 33, 451–465 2024;
2. Maria Anna Donati, Costanza Gori, Caterina Primi, How can we measure gambling craving among adolescent gamblers? Psychometric properties of the Gambling Craving Scale // Journal of Affective Disorders, Volume 345, Pages 208-215, 2024;
3. Алтынбеков К.С., Негай Н.А., Абетова А.А. Методология и результаты национального исследования по потреблению психоактивных веществ среди молодежи в республике казахстан // Вестник КазНМУ. 2021. №4;
4. Tomei, A., Studer, J., Gmel, G. Prosocialness in young males with substance and behavioral addictions // Journal of Behavioral Addictions, 10 (2), pp. 327-337. 2021
5. Немов Р. С. Психология. Книга 2. Психология образования. М., «ВЛАДОС», 2007.

ЦИФРЛЫҚ ЖОҒАРЫ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕ ИММЕРСИВТІ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ТРАНСФОРМАЦИЯЛАУ

Усенова А. М., Қожабекқызы А.

М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

Мақалада цифрлық жоғары білім беру жүйесіндегі иммерсивті технологияларды пайдалану - болашақта адамның компьютермен өзара әрекеттесу жүйесі және оған жаңа көзқарас қалыптастыру туралы түсінік беріледі. Қазіргі уақытта виртуалды шындық, кеңейтілген шындық, аралас шындық секілді иммерсивті технологиялар оқытудың заманауи техникалық мүмкіндіктерін жүзеге асыруға қолданылады. Цифрлық жоғары білім беру жүйесінде иммерсивті технологияларды трансформациялау білім сапасын айтарлықтай жақсартатын және оның қол жетімділігін арттыратын перспективалық бағытты білдіреді.

Түйін сөздер: виртуалды шындық, кеңейтілген шындық, аралас шындық, иммерсивті оқыту технологиялары.

В статье дается представление об использовании иммерсивных технологий в системе цифрового высшего образования - системе взаимодействия человека с компьютером в будущем и формировании нового подхода к нему. В настоящее время иммерсивные технологии, такие как виртуальная реальность, дополненная реальность, смешанная реальность, используются для реализации современных технических возможностей обучения. Трансформация иммерсивных технологий в системе цифрового высшего образования представляет собой перспективное направление, значительно улучшающее качество образования и повышающее его доступность.

Ключевые слова: виртуальная реальность, дополненная реальность, смешанная реальность, технологии иммерсивного обучения

The article gives an idea of the use of immersion technologies in the system of digital higher education - the system of human-computer interaction in the future and the formation of a new approach to it. Currently, immersive technologies such as virtual reality, augmented reality, and mixed reality are being used to implement modern technical learning capabilities. The transformation of immersive technologies in the digital higher education system is a promising direction that significantly improves the quality of education and increases its accessibility.

Key words: virtual reality, augmented reality, mixed reality, immersive learning technologies

Цифрлық жоғары білім беру жүйесінде иммерсивті технологияларды қолдану, оқытудың жаңа мүмкіндіктерін ашуда жүзеге асырылады. Иммерсивті технологиялар оқыту процесінде жоғары деңгейде белсенді және интерактивті ортаны құруға бірегей мүмкіндіктер береді. Бұл технологияларды қолдану барысында студенттер виртуалды және толыққанды шындыққа еніп, оқытудың мазмұнымен дәстүрлі оқыту процесіне қарағанда әлдеқайда тиімдірек әрекет ете алады.

Иммерсивтілік «immersive» ағылшын тілінен аударғанда «ену», «қатысу» деген мағына береді. Иммерсивті технологиялар, қысқаша айтқанда, жасанды түрде жасалған үш өлшемді әлемде орналасқан адамның сезімдерінің кешені ретінде қарастырылады. Мұнда объектілерді жақындата аласыз, оларды кеңістікте айналдыра аласыз, оны алып тастауға, яғни жойып жіберуге болады. Бұл технологияның көмегімен студенттердің виртуалды әлемге еніп, нақты пән бойынша немесе әлеуметтік және коммуникативтік тәжірибе алуын көздейді. Вешнева И.В. және Сингатулин Р.А. қазіргі уақытта оқытудың түбегейлі басқа әдісінің технологиялары бар екенін және бұл жағдайды жете бағаламау отандық білім беруді стратегиялық артықшылығын айыруы мүмкін деп санайды. [1, 144 б.] Білім берудегі иммерсивті тәсіл – таным стратегиясы, ол адамның ақыл-ойы мен сезімдеріне жан-жақты әсер ете алатын жасанды түрде құрылған виртуалды әлемде білім алушының өзін-өзі дамыту мақсатында білім беру процесінің субъектілерінің интерактивті өзара әрекеттесуінің әдіс-тәсілдерінің жиынтығы. Бұл тәсілдер педагогика ғылымында оқыту және тәрбиелеуде қолданылатын әдіс-тәсілдермен тығыз байланысты. Оларға іс-әрекеттік, ақпараттық және контексттік оқыту тәсілдері жатады. Педагог іс-әрекеттік тәсілді қолдана отырып, білім алушының белсенді шығармашылық принципін көрсетуіне жағдай жасайды. Ол оны виртуалды әлеммен өзара әрекеттесуге, үздіксіз прогрессивті іс-әрекет барысында жетілуге және дамуға үйретеді.

Контекстік оқыту тәсілі – білім алушылардың кәсіби даярлығына бағдарланған және оқу процесін кәсіптік іс-әрекеттерінің элементтерімен біртіндеп орнықтыру арқылы іске асырылатын белсенді оқыту нысаны. Оқытудағы ақпараттық тәсіл дегеніміз – бұл ақпараттық коммуникациялық технологияларды және дәстүрлі оқыту құралдарын пайдалана отырып, дәйекті немесе параллель жүзеге асырылатын ақпаратты өңдеу процестерінің күрделі жүйесі. [2]

Иммерсивті оқыту технологиялары – бұл білім алушының жасанды жолмен құрылған әлемге енгізуге ықпал ететін бағдарламалық-техникалық құралдардың жиынтығы. Бұл тәсілді жүзеге асыру үшін оқытуда виртуалды, кеңейтілген және аралас шындық қолданылады. [3, 72 б.]

Виртуалды шындық – бұл перцептивті арналар арқылы алынған ақпаратқа әсер ету, өзгерту және өзара әрекеттесу арқылы пайдаланушыны виртуалды әлемге толық енгізетін интерактивті орта. Виртуалды шындық жоғары білім беруде иммерсивті технологияны қолданудың негізгі бағыттарының бірі болып саналады. Оның көмегімен студенттер хирургиялық операциялар, инженерлік жобалар немесе архитектуралық дизайн сияқты нақты сценарийлерде дағдыларды қолдануға мүмкіндік беретін виртуалды модельдеулерге ене алады. Виртуалды шындық білім алушының теориялық материалды түсінуін жақсартып қана қоймай, сонымен қатар тәуекелсіз практикалық тәжірибе алуына мүмкіндік береді. Виртуалды шындық жасанды оқу орталары мен иммерсивтілік ұғымымен тығыз байланысты болып табылады. В.И.Панов, С.Д.Дерябо С.Ф.Сергеев және т.б. еңбектері оқытудың жасанды ортасын құруға және оқытуға бағдарланған тәсілдерді әзірлеуге арналған. С.Ф.Сергеев монографиясында иммерсивті орта теориясының ережелерін, негізгі мағынасы мен терминологиясын ұсынды. С.Ф.Сергеев иммерсивті оқыту және кәсіби орта теориясы туралы идеялар күрделі техникалық жүйелер операторларын даярлау мысалында қарастырылады. [4]

Кеңейтілген шындық цифрлық білім беруді өзгертуде де маңызды рөл атқарады. Кеңейтілген шындық студенттерге виртуалды нысандар мен ақпаратты қосу арқылы нақты әлемді кеңейтуге мүмкіндік береді. Мәселен, студенттер қоршаған ортаны зерттеу және дерексіз ұғымдарды визуализациялау үшін кеңейтілген шындық технологиясы бар мобильді құрылғыларды пайдалана алады. Кеңейтілген шындық пен виртуалды шындықтың басты айырмашылығы кеңейтілген шындық сандық форматтағы мазмұн нақты қазіргі әлеммен байланысқа түсе алады.

Аралас шындық технологиясында виртуалды шындықтың мазмұны нақты осы әлеммен байланысып қана қоймай, тікелей өзара әрекеттеседі. Аралас шындық спектрін 1994 жылы профессор Пол Милграм мен Фумио Кисино кеңейтілген шындық пен виртуалды шындық арасындағы байланысты түсіндіру мақсатында ойлап тапты. Олардың тұжырымдамасына сәйкес, бір жағында физикалық шындық, ал екінші жағында толық дамымаған және бейнеленген цифрлық әлем орналасқан. Олар өздерінің моделін виртуалды континуумның экстремумдары арасындағы сызық ретінде ұсынды. Ал бұл сызық толығымен нақты, күшейтілген және толық виртуалды әлемге жетеді. [5]

Иммерсивті оқыту технологиялары цифрлық білім беру жүйесінде жаңа мүмкіндіктерге жол ашады, олар:

- Шынайы сценарийлерге ену: иммерсивті технологияның көмегімен студенттер нақты сценарийлерді имитациялайтын виртуалды ортаға ене алады. Бұл оларға хирургиялық ота, жол апаты және ғарыштық саяхат сияқты нақты өмірде кездесетін тәжірибелерден өтуге мүмкіндік береді.

- Қауіпсіз және тәуекелсіз тәжірибеде дағдыларды жаттықтыру: студенттер иммерсивті технологиялардың көмегімен қауіпсіз және бақыланатын виртуалды әлемде дағдыларын жаттықтырып қана қоймай, одан тәжірибе ала алады.

- Интерактивті оқыту: иммерсивті технологиялар студенттерге оқу мазмұнымен белсенді және тиімді қарым-қатынас жасауға мүмкіндік береді. Олар виртуалды нысандармен әрекеттесіп, арнайы эксперименттер жүргізе алады.

- Визуализация мен кеңістіктік ойлауды қолдау: иммерсивті технологиялар студенттерге абстрактілі немесе күрделі ұғымдарды үш өлшемді кеңістікте визуализациялау арқылы жақсы меңгеруге көмектеседі. Мәселен, сәулет өнерінің студенттері ғимараттардың үш өлшемді виртуалды әлемде үлгілерін жасап және оларды зерттей алады.

Цифрлық білім беру жүйесінде иммерсивті технологияларды қолдану жаңа мүмкіндіктерге жол ашып қана қоймай, бұл студенттерге оқытуды жақсы игеруге және тәжірибе алу барысында виртуалды шындық технологиясы тиімді және қызықты тәсілдерді ұсынады.

Қорытындылай келе, цифрлық жоғары білім беруде иммерсивті технологияларын трансформациялау білім сапасын айтарлықтай жақсартатын және оның қолжетімділігін арттыратын перспективалық бағытты білдіреді. Алайда, бұл трансформацияны жүзеге асыру үшін технологиялық, ұйымдастырушылық және білім беру аспектілерін ескеру қажет. Бұл технологиялар білім беру процесін түбегейлі өзгерте алады, себебі иммерсивті технологиялар қазіргі өмірдің ажырамас атрибутына айналууда. Жасанды жолмен жасалынған технологиялар адам өмірінің барлық саласына қарқынды ене алады, пайдаланушының дамуына толық жағдай жасауға, виртуалды жолмен тәжірибе жинақтауға көмектеседі. Қоршаған әлемді білу үшін адам дененің бірқатар әртүрлі функцияларын қолданады, мәселен кеңістіктегі қолғалыс, қолдар мен аяқтардың өзара күші бар заттармен өзара әрекеттесуі және т.б. Бірақ бүгінде цифрлық қоғам дәуірінде бұл механизмдер компьютер мен басқа да техникалық құрылғылардың басқару элементтеріне байланысты мүлде басқа форматқа ие болды. Пайдаланушы интерфейсімен өзара әрекеттесуі арқылы визуалды экранды басу және нәтижені монитордағы визуалды кескіндер трінде көру арқылы оқытуды әдетке айналдыруда. Бұл адам мен машинаның барлық өзара әрекеттесуін «саусақ» манипуляциялары арқылы жүзеге асырады.

Әдебиеттер

1. Вешнева И.В., Сингатулин Р.А. Виртуальные технологии – новые перспективы в системе обучения // В сборнике: Информационные технологии в образовании. Саратовский государственный университет. 2015. С. 382-387.
2. Вербицкий А. А. Контекстное обучение в новой образовательной парадигме// Материалы VII всеросс. науч.-практ. конф. «Формирование современной образовательной среды в условиях реализации нового поколения стандартов среднего профессионального образования».
3. Азевич А.И. Виртуальная реальность как обучающая среда //Материалы XXX междунар. конф. «современные информационные технологии в образовании». Ч. 1. 25 июня 2019 г. ИТО – Троицк – Москва. Ред. группа: Алексеева О.С., Григоренко М.М., Киревнина Е.И., Новикова Т.С. – М.: Троицк. 2019. – С. 72-73.
4. Сергеев С.Ф. Обучающие и профессиональные иммерсивные среды. – М.: Народное образование, 2008. – 434 с.
5. P. Milgram and A. F. Kishino (1994). "Taxonomy of Mixed Reality Visual Displays" Архивная копия от 4 мая 2017 на Wayback Machine. IEICE Transactions on Information and Systems: 1321–1329.

ЖАҢА ОРТАҒА БЕЙІМДЕЛУ КЕЗЕҢІНДЕ БІРІНШІ КУРС СТУДЕНТТЕРІНЕ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҚОЛДАУ КӨРСЕТУ ЖОЛДАРЫ

Искакова П. К., Довранова М. Б.

Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан

Бұл мақалада жаңа ортаға бейімделу кезеңінде бірінші курс студенттеріне психологиялық қолдау көрсетудің жолдары жан-жақты қарастырылады. Жаңа ортаға бейімделу кезеңінде бірінші курс студенттеріне тиімді психологиялық қолдау көрсету үшін оның мәні мен мазмұны түсіндіріледі. Сонымен қатар, студенттік өмірдің әрбір кезеңінде кедергі келтіретін психологиялық мәселелерді толық шешу немесе өзектілігін төмендету барысында психологиялық қолдаудың негізгі әдістері беріледі.

Түйін сөздер: бейімделу, студент, бірінші курс, жаңа орта, психологиялық қолдау.

В статье рассматриваются способы оказания психологической поддержки первокурсникам в период адаптации к новой среде. Для эффективной психологической поддержки первокурсников в период адаптации к новой среде объясняются ее сущность и содержание. Кроме того, предоставляются основные методы психологической поддержки в процессе полного решения или снижения актуальности психологических проблем, которые мешают на каждом этапе студенческой жизни.

Ключевые слова: адаптация, студент, первокурсник, новая среда, психологическая поддержка.

This article discusses in detail the ways to provide psychological support to first-year students during the period of adaptation to a new environment. For effective psychological support of first-year students during the period of adaptation to a new environment, its essence and content are explained. In addition, basic methods of psychological support are provided in the process of fully solving or reducing the relevance of psychological problems that interfere with every stage of student life.

Keywords: adaptation, student, freshman, new environment, psychological support.

Жаңа ортаға бейімделу кезеңінде бірінші курс студенттеріне психологиялық қолдау көрсету тақырыбы бойынша жүргізілген зерттеу жұмыстары көрсеткендей, әрбір жоғары оқу орындарында, оның ішінде бірінші курс студенттерінде жаңа ортаға бейімделу сипатындағы проблемалар бар екендігі белгілі. Кешегі орта мектеп түлегінің жоғары білім беру буынына ауысуы, яғни бірінші курс студенті үшін, оның жеке және кәсіби қалыптасуындағы шешуші кезеңі болып табылады. Бұл кезеңде бірінші курс студенттерінің бір бөлігі тұрмыстық және материалдық қиындықтарға кезіксе, ал екінші бөлігі өз бетінше өмір сүре бастағандықтан, жаңа байланыстар мен жеке қатынастарда бірқатар проблемаларға кезігуі де мүмкін. Сондықтан бірінші курс студенттерінің студенттік өмірге және оқуға тиімді және оңтайлы бейімделуі әрбір студенттің саналы азамат, болашақ маман ретінде одан әрі дамуының кепілі болып табылады.

Педагогикалық және психологиялық әдебиеттерді талдау психологиялық қолдаудың күрделі білім ретінде әрекет ететіндігін көрсетеді, ол жеке дамудың өзекті мәселесін шешудің нұсқасын таңдау үшін субъектінің максималды еркіндігі мен жауапкершілігін сақтай отырып жүзеге асырылады. Ғылымда психологиялық қолдау туралы түсініктің қалыптасуына Р.Мэйдің адамның қарым-қатынасын қамқорлықпен толтыру қажеттілігі туралы пікірі де әсер етті, бұл адамға кез-келген қиыншылықты жеңіп, өмірдің мәнін табуға көмектеседі. Мәселен, Б.Леннер-Аксельсон мен И.Тюлефорстер тұлғаның жансаулығына көмек беретін психологиялық қолдауға талдау жасау арқылы, төмендегі психотерапиялық және психоәлеуметтік модельдерді бөліп көрсетеді [1, 96-99 б.]:

- айқын жанашырлық;
- адамның белсенділігін, өздігінен дамуына көмектесу және қолдау;
- жеке тұлғаның өзін-өзі жүзеге асыруын қолдау;
- шындыққа бейімделу;
- қолайлы және қолайсыз өмірлік жағдайларды жеңе білу қабілеттерін дамыту.

Көптеген ғалымдардың «қолдау» түсінігіне берген тұжырымдамаларында - «жағдайды қабылдай білу», «түсіністікпен қарау», «ізгілік қасиет білдіру» секілді түсініктерге жақын және психологиялық тұрғыда көмек көрсетудің маңыздылығын ашып көрсетеді. Психологиялық қолдау ұғымымен қатар, психологиялық көмек және психологиялық сүйемелдеу ұғымдары да жиі кездесіп жатады. Бұл ұғымдар көбінесе синоним ретінде қолданылатынына қарамастан, олар мағынасы жағынан бірдей емес. Егер психологтың балаға көрсететін көмегін қарастыратын болсақ, онда «көмек» және «қолдау» ұғымдары бір-бірін алмастырады. Алайда, зерттелетін проблема контекстіндегі «психологиялық қолдау» ұғымы кеңірек, ал «көмек» «қолдау» формаларының бірі ретінде әрекет етеді. Түсіндірме сөздіктегі «көмек» ұғымы «біреуге бір нәрсеге көмектесу немесе проблемасын жеңілдетуге қатысу» ретінде қарастырылады. Орыс тілінің сөздігінде С.И.Ожегов «қолдау» ұғымы біреуге көмек ретінде түсіндіріледі [2, 750б.]. «Психологиялық қолдау» ұғымы «қабылдау», «сенім» мағыналарына жақын. В.Далдың айтуынша, «қолдау» бір нәрсені қолдауды, тірек, бекініс ретінде қызмет етуді білдіреді, яғни қолдау, құлап кетпеу.

Психологиялық қолдау - бұл «психолог-клиент» жүйесіндегі өмірдің күрделі қиындықтары мен қақтығыстарының негізінде клиенттің мәселелерін шешуге бағытталған психологиялық әдіс ретінде қарастырылса, екінші жағынан бұл - өз өмірі үшін белгілі бір жауапкершілікті өзіне алатын және ең бастысы оның өмірі өзі қалағандай болмағанын мойындайтын адамның үндеуі. Психология тұрғысынан бұл қадамды батырлық деп санауға да болады. Себебі әрбір адам қолдауға жүгіну қадамын жасай алмайды. Адамға өз қателіктерін мойындау, оның өмірі монотонды болғанын немесе толыққанды өмір сүру сезімін тудырмайтындығын мойындау қиын [3, 701с.].

Сонымен, психологиялық қолдау жеке тұлғаның белгілі бір өмірлік жағдайларында қандайда бір қиындықтар туындаған кезде көмектесуге бағытталған процесс болып табылады. Жалпы өмірде психологиялық қолдау қашан қажет деген сұраққа жауап беретін болсақ:

- 1.Психологиялық дағдарыс кезеңінде (оның пайда болу себебіне қарамастан);
- 2.Депрессия;
- 3.Агрессия;
- 4.Қорқыныш пен мазасыздану күйлерінде;
- 5.Өмірдің мәні мен қызығушылығын жоғалтқан кезде;
6. Адамның психологиялық жағдайы ешқандай себепсіз нашарлай беретінін байқаған кезде [4, 3-18с.].

Білім беруді психологиялық қамтамасыз ету тұжырымдамасына сәйкес психологиялық қолдау психологиялық білім беру қызметінің негізгі міндеттерінің бірі болып табылады және білім беру үдерісіне қатысушылардың психологиялық-педагогикалық мәселелерін жеңуге бағытталған іс-шаралар жүйесі ретінде түсіндіріледі.

Психологиялық қолдау терминін категориялық талдау нәтижесінде, біз кең мағынада бұл тұжырымдама тұлғааралық өзара әрекеттесу құбылыстарының кең ауқымын білдіретінін көреміз. Бұл өз кезегінде жоғары оқу орнының білім беру тәжірибесінде тұлғаға бағытталған психологиялық қолдау әдістерін қолдануға негіз береді. Сонымен қатар, А.В.Петровскийдің жекелендіру тұжырымдамасына сүйене отырып, бейімделу кезеңінде бірінші курс студенттерін қолдауды студенттердің жеке және кәсіби дамуының кезеңі ретінде қарастырған жөн, онда оларды дараландыру мен әлеуметтік жүйеде интеграциялаудың алғышарттары пайда болады [5, 464с.].

Психологиялық қолдау өте күрделі және көп қырлы болып келеді, сонымен қатар жоғары оқу орнында психологиялық қолдау көрсетуді тікелей ұйымдастыруға жүйелі көзқарасты қамтиды. Бұл мәселені шешудің маңыздылығы бірінші курс студенттерінің көпшілігінде осындай проблемаларға тап болуымен байланысты, бұл өз кезегінде құзыретті мамандар көрсететін психологиялық және педагогикалық көмекті қажет етеді. Алайда, нақты білім беру жүйесінде студенттер әрдайым кәсіби психологиялық кеңестер мен практикалық көмек ала алады. Бұл жағдайдағы жалғыз шешім жоғары оқу орны қызметкерлері тарапынан

студенттерге психологиялық және педагогикалық қолдауды күшейту болып табылады. Осы тұжырымдама тұрғысынан алғанда психологиялық қолдау адамгершіліктің әлеуметтік-психологиялық көрінісі ретінде әрекет ете отырып, ол басқа адамның, яғни студенттің немесе студенттік топтың мүдделері қызметтің негізгі мотивіне айналатын тұлғаның құндылық бағдарларының жүйесіне негізделеді.

Ғалым В.Н.Соловьев өз мақаласында студенттердің кәсіби өзін-өзі жүзеге асыруын қолдау қызметінің психологиялық-педагогикалық бағыты келесідей ұсынылғанын айтады:

1. Психологиялық қолдау және көмек - жеке тұлғаның, шағын топтар мен ұжымдардың толыққанды психикалық дамуына ықпал ету; оның жеке қалыптасуы мен дамуындағы белгілі бір қиындықтардың немесе ауытқулардың пайда болуына ықпал ететін жеке тұлғаның осындай ерекшеліктерін уақтылы анықтау. Психологиялық профилактика семинар-тренингтер, ұйымдастырушылық іс-әрекет ойындары, іскерлік ойындар, әңгімелер, шеберлік сыныптары сияқты нысандар арқылы жүзеге асырылады.

2. Психологиялық гигиена - жүйке-психикалық және психосоматикалық аурулардың алдын алу үшін дені сау адамдарға мамандандырылған көмек көрсету, оқу, өндірістік және отбасылық сипаттағы дағдарыстық жағдайларда көмек көрсету және т. б.

3. Психологиялық диагностика - тұлғаның жеке-типологиялық және психологиялық сипаттамаларын зерттеу және соның негізінде студенттің кәсіби дайындық процесінде оның кәсіби маңызды қасиеттерін қалыптастыру. Диагностикалық қызмет барысында алынған мәліметтер проблемалық жағдайларды анықтау және шешу, сондай-ақ психологиялық қызметтің басым және перспективалық бағыттарын анықтау мақсатында жұмыстың жеке және топтық нысандарының бағдарламаларын әзірлеу үшін негіз болып табылады. Бұл психодиагностика адамның кәсіби дамуының жеке тұлғаға бағытталған технологияларын тандау және кәсіби дамудың балама сценарийлерін болжау, кәсіби жағымсыз қасиеттер мен кәсіби деформацияларды түзету үшін негіз болып табылады.

4. Психологиялық кеңес беру - психолог пен студенттің қарым-қатынасының арнайы ұйымдастырылған процесінде психологиялық көмек көрсету, оның барысында жеке тұлғаның өзін-өзі тануына, өзін-өзі анықтауына және өзін-өзі жүзеге асыруына көмек көрсетіледі; тұлғаның мотивациялық-қажеттілік және құндылық саласын қалыптастыруда нақты өмірлік жағдайларда адекватты өзін-өзі бағалауды және бейімделуді қалыптастырады және т. б. Психологиялық кеңес беру - бұл адамдармен қарым-қатынастағы қиындықтармен байланысты әртүрлі психологиялық мәселелерді шешуге бағытталған тікелей жұмыс, мұнда әсер етудің негізгі құралы белгілі бір жолмен ұйымдастырылған әңгіме болып табылады; психологиялық кеңес берудің мәні - психолог арнайы кәсіби және ғылыми білімді қолдана отырып, басқа адамға жағдай жасайды және студенттің психологиялық мәселелерін шешуде өзінің жаңа мүмкіндіктерін сезінеді. Психологиялық кеңес психологиялық көмектің бір түрі ретінде психикалық қалыпты адамдарға жеке даму мақсаттарына жету үшін бағытталған.

5. Психологиялық тренингтер - студенттерге психологиялық сипаттағы кез-келген проблемалардан арылуға, мінез-құлықты түзетуге немесе денсаулықты жақсартуға арналған топтық психокоррекциялық немесе психотерапиялық әсер ету теориясы мен практикасы. Психологиялық тренинг - қарқынды топтық өзара іс-әрекет процесінде жүзеге асырылатын және қарым-қатынас саласындағы құзыреттілікті арттыруға бағытталған белсенді оқыту және психологиялық әсер ету әдістерінің бірі.

6. Психологиялық ағарту - студенттерді психологиялық біліммен таныстыру және олардың психологиялық мәдениетін қалыптастыру. Психологиялық білім беру когнитивті-психологиялық аспектінің жағдайларын ақпараттандыру және нақтылау мақсатында жүзеге асырылады.

7. Психологиялық түзету - студенттің мінез-құлқындағы және жеке дамуындағы ауытқуларды жою. Қызметтің бұл түрінің мазмұны әртүрлі мінез-құлық акцентуациялары кезінде психологиялық түзетудің жеке әдістерін жасауға бағытталған. Психологиялық түзету

психикалық дамудың жас нормасына сәйкес оның белсенділігінің көрсеткіштерін өзгерту мақсатында клиентке әсерін болжайды [6, 81-83с.].

Бұл бірінші курс студенттерінің бейімделу кезеңінде психологиялық қолдауды сауатты және мақсатты ұйымдастыру, олардың жеке басының құрылымындағы және жаңа жағдайдағы мінез-құлық үлгілеріндегі сапалы өзгерістерге ықпал етуі керек екендігін білдіреді. Бірінші курста жүйелі психологиялық қолдау көрсету нәтижесінде студенттердің ең маңызды сапалы қасиеттері қалыптаса бастайды:

- жоғары оқу орнындағы мамандық студенттерінің контингентімен сәйкестілік және тұтастық сезімін алу;
- өзінің әлеуметтік ұстанымының жаңа сапасын түсіну;
- өзін-өзі бағалау сезімін сақтау;
- өзі үшін осы жаңа позицияда орнығуға және дамуға ұмтылу;
- жаңа және жоғары позицияны растайтын алғашқы жетістіктерге жетуге деген ұмтылыс;
- жоғары оқу орны қабырғасында оқу және басқа да жұмыстарды орындауға қызығушылық;
- өмірлік өзін-өзі анықтауға дайындықты дамыту, бұл құндылық идеяларының, ерікті саланың, тәуелсіздік пен өзіндік жауапкершілігінің дамуының жоғары деңгейін болжайды;
- оқу және оқудан тыс қызығушылықтардың алуан түрлілігі.

Психологиялық қолдаудың сәтті ұйымдастырылған процесінің нәтижесі ретінде бірінші курс студентінің жаңа ортаға бейімделуінің жалпыланған оң нәтижесі жеке тұлғаның бейімделуі болып табылады. Бұл тұжырымдама өмірдің жаңа жағдайларында белгілі бір адам үшін маңызды қызметтің ең үлкен табыстылығын қамтамасыз ететін жеке психологиялық ерекшеліктердің жиынтығын қамтиды, бұл осы маңызды қызметке деген оң көзқараспен және жалпы кәсіптік оқытуға эмоционалды-адамгершілік қанағаттанумен үйлеседі. Басқаша айтқанда, дұрыс бағытта бейімделу студенттердің жоғары оқу орны жағдайына белсенді шығармашылық бейімделуінде көрінеді, оның барысында олар ақыл-ой қызметін ұйымдастыруда дағдылар мен біліктілікті, таңдалған мамандыққа деген оң көзқарасты, ұтымды ұжымдық және жеке еңбек режимін, бос уақытты және өмірді және кәсіби өзін-өзі тәрбиелеу бойынша жұмыс жүйесін қалыптастырады. Осылайша, оқу іс-әрекетін жүзеге асыру барысында бірінші курс студенттерінің жеке басының ерекшеліктерін қолдау арқылы психикалық қызметтің оқыту талаптарына сәйкестігін қамтамасыз ете отырып, онымен байланысты маңызды мақсаттарды қанағаттандыруға және іске асыруға мүмкіндік береді.

Қорытындылай келе, жаңа ортаға бейімделу процесінің тиімділігі және қолайлы бейімделу кезеңін құру жоғары оқу орнының бүкіл білім беру процесінің басты міндеті болып табылады, оның барысында бірінші курс студенттерінің бейімделу кезеңінде пайда болған кәсіби қалыптасудың бастапқы жағымсыз тенденцияларын анықтауға және түзетуге ықпал ететін психологиялық-педагогикалық жағдайлар жүзеге асырылады. Сонымен қатар, бірінші курс студенттері, оқу іс-әрекетін жандандыру, өз бетінше жұмыс істеудің практикалық дағдыларын арттыру, оқу іс-әрекетіне қызығушылықты нығайту тәсілдері қолданылады, әр түрлі қызмет түрлерінде және қарым-қатынаста өз стилін өз бетінше таңдау үшін жағдай жасауда психологиялық қолдау, көмек және сүйемелдеу жолдары қарастырылған. Әрине кез-келген адам отбасынан, достарынан және жұмыста әріптестерінен психологиялық қолдау ала алады. Бірақ, тек психолог маман ғана сапалы психологиялық көмек бере алатынын ескерген жөн.

Әдебиеттер

1. Леннер-Аксельсон Б., Тюлефорс М. Психосоциальная помощь населению / Пер.со швед. М.: Институт социальной работы, 1995. –С.96-99
2. Ожегов С.И. Словарь русского языка. Под ред. Н.Ю. Шведовой.-20-е изд., стереотип. М.: Рус. яз., 1988. -750 с.
3. Ильин Е.П. Психология индивидуальных различий. - СПб.: Питер, 2004. 701 с.
4. Анцыферова Л.И. Личность в трудных жизненных условиях: переосмысление, преобразование ситуаций и психологическая защита //Психологический журнал. 1994. - №1-С. 3-18.
5. Петровский А.В. Общая психология. -3-е изд. –М.: Просвещение, 1986, -464с.
6. Соловьев В.Н. Влияния адаптации и мотивации учебной деятельности на успеваемость студентов // Современное естественнонаучное образование: Научный журнал №5, 2004. –С.81-83.

ДӘСТҮРЛІ МӘДЕНИЕТТЕГІ БИЛЕРДІҢ КІКІЛЖІНДІ ШЕШУ ТӘСІЛДЕРІН ОҚУ ҮДЕРІСІНДЕ ҚОЛДАНУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Қуанәлі М.А., Сангилбаев О.С.
«Туран» университеті, Алматы, Қазақстан

Бұл мақалада адам өмірінің өзекті мәселелерінің бірі – кікілжін жағдаяттары. Мақалада қазақтың дәстүрлі мәдениетіндегі дау-жанжалды жағдайларды шешу тәсілдерінің ерекшеліктерін анықтаумен ерекшеленеді. Бұл мақалада дәстүрлі мәдениеттегі кікілжін жағдайларды шешу тәсілдерінің кездесу жиілігі контент-талдау әдісі арқылы алынып, статистикалық мәліметтердің сандық және сапалық пайыздық көрсеткіштері өңделіп талданған. Сонымен қатар, іс жүзінде педагогикалық жағдайларды басқару қабілетінің жеткіліксіз қалыптасуы, оларды жеңудің оңтайлы психологиялық әдістерін табу, халықтық даналық тәсілдерінің психологиялық мүмкіндіктерін пайдалану қарым-қатынастың барлық түрлерін оңтайландыруға мүмкіндік береді деп тұжырымдаймыз.

Түйін сөздер: жанжал, жанжалды жағдайларды шешу жолдары, халық даналығы.

В статье авторы рассматривают особенности конфликтных ситуаций в жизни человека. Проанализированы способы решения конфликтов в традиционной культуре казахов при помощи метода контент-анализа, использованы методы обработки количественных и качественных данных статистическими методами. Использование народной мудрости может помочь в формировании способностей управления педагогическими ситуациями, позволяют оптимизировать разные виды общения.

Ключевые слова: конфликт, способов разрешения конфликтных ситуаций, народная мудрость.

The article about peculiarity of the present pays attention of interest problems of human life – is problem of conflict situations. This is the problem of conflict situations, examine different types of conflicts and methods of their solving in traditional culture of the kazakh. In this article, the frequency of meetings of ways to resolve conflict situations in traditional culture is obtained using the content analysis method, quantitative and qualitative percentages of statistical data are processed and analyzed. At the same time, in practice, we conclude that the insufficient formation of the ability to manage pedagogical situations, the search for optimal psychological methods for overcoming them, the use of the psychological capabilities of folk wisdom approaches make it possible to optimize all types of communication.

Keywords: conflict, ways to resolve conflict situations, folk wisdom.

Жоғары білім беру жүйесін жаңғыртудың қазіргі кезеңінде Қазақстанда жауапкершіліктің жоғары деңгейімен, іс-әрекеттегі шиеленістермен, қайшылықтармен және педагогикалық проблемалық жағдайлардың туындауымен сипатталатын педагогикалық процестегі адамдардың тиімді «таңымдық диалогтық бірлескен іс-әрекет» (С.М. Жақыпов) [1]) проблемасы барған сайын өзекті болып келеді. Қазіргі заманғы психологияда педагогикалық проблемалық жағдайларды шешудің түрлі құралдары, соның ішінде халық даналығы (В.А. Сонин [2]) бар. Жоғары мектептің оқу-тәрбие процесі субъектілерінің өзара қарым-қатынастарында халықтық даналық құралдарын пайдалану шындықты білдіру ретінде көпғасырлық маңызды тәжірибе ретінде халықтық даналықтың психологиялық мүмкіндіктеріне және халық даналығының психологиялық-педагогикалық функцияларына сүйене отырып, қарым-қатынастың барлық нысандарын оңтайландыруға мүмкіндік береді (М.В. Мусийчук, О.А. Сергеева және т.б.) [3,4].

Ғылыми әдебиетті талдау негізінде дәл осы жоғары мектептің білім беру ортасында халықтық даналық (фольклор және нақыл сөздер т.б.) құралдарын пайдалану бойынша елеулі зерттеулердің жоқтығы анықталады. Осылайша, қазіргі уақытта мынадай педагогикалық проблемалық жағдайлардың жан-жақты теориялық зерттеулері мен халық даналығы тәсілдерімен шешудің психологиялық ерекшеліктерін жеткіліксіз зерделеу арасында объективті орын алған қайшылықтар орын алады.

Қазіргі әлемдегі жаһандану үрдістерінің тегеурінді белең алған жағдайында қаймағы бұзылмаған Қазақстан мәдениетін сақтап қалу үшін ұлттық мәдениеттің дәстүрлі құндылықтарына назар аудару қажет. Өйткені, мұнда тәрбиенің негізін замандар бойы қалыптасып келген асыл рухани құндылықтар және биік ізеттілік пен құлықтылық тұрғысындағы ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып жататын, адамның адамдық қасиетін нығайтып әрі

асылдандыра түсетін, халықтың даналық өмір – салтынан туындап отыратын бұлжымас ережелер мен қағидалар құрайды. Дәстүрлі мәдениеттегі билердің кикілжің жағдайларды шешілу тәсілдерін оқу үдерісінде қолданылудың психологиялық мәніне көңіл бөлу мақсатымыз- практикада педагогикалық жағдайларды басқару қабілетінің жеткіліксіз қалыптасуы, оларды еңсерудің оңтайлы психологиялық тәсілдерін табу, халық даналығы тәсілдерінің психологиялық мүмкіндіктерін пайдалану қарым-қатынастың барлық нысандарын оңтайландыруға мүмкіндік беруі мүмкін деп тұжырымдаймыз.

Тіл қарым-қатынас құралы десек, би-шешендердің кикілжіңді жағдайларды шешу тәсілдерін оқу үдерісінде қолданудың психологиялық мәніне оқу-тәрбие үдерісі негізінде студент жастарға қазақтың дәстүрлі мәдениетіндегі би-шешендердің кемел ойын, асыл мұратын, терең сезімін дәріптеу болып табылады. Сонымен қатар, ана-тіліміз бен дәстүрлі мәдениетімізді аман алып қалу, болашақ ұрпақтың ұлт болып сақталуына ықпал етеді. Сондықтан да, өмірдің әр түрлі жағдайларынан, адамдардың әртүрлі көзқарастарынан, әр түрлі мүдделерінен қарам-қайшылықтардан студент-студент, ересек-студент, студент-ата-ана тағы басқа да пайда болған кикілжің жағдайларда билер сөзін, ұлағатты қағидалар, мақал-мәтелдерді оқу-тәрбие үдерісінде билер сөздерін орынды қолдана білудің маңызы зор. Би-шешендердің нақыл сөздерін, мақал-мәтелдерді қазіргі жастардың кикілжіңдерді шешу тәсілдерінде орынды қолдана алуы негізгі көрінісін береді.

Ф. Тәшімованың еңбектерінде қазақ мәдениетінің субъекті түсінігі былай сипатталады: «субъектілердің творчестволық тарихи тәжірибелері ұрпақтан-ұрпаққа тікелей және жанама жолдармен жалғасқан», -деп қарастырып, автор өзінің еңбектерінде қазақ мәдениетіне тән субъекті түсінігіне көңіл бөлген. Онда автор «қазақтарда ата-бабаларының рухы немесе жеті атасын білуі, өзінің ұлттық болмысын саналы түрде түсінуіне, ата-бабалары арқылы жинақтаған рухани байлықтарын ой елегінен өткізіп, жеткізе білуіне іс-әрекеттері мен таптаурындарынан айқын көрінеді» -деп тұжырымдайды [5,42 б].

Ұ. Ауталипова, С. Қоңырбаева еңбектерінде «...қазақ халқында дау-дамай мәселесін шешуге әр ауылда аузы дуалы ақсақалдар, елге танымал би-шешендер атсалысты. Билер институты мен қазылар алқасы халық арасында жер дауы, егес, керіс, талас-тартыс, дау-шар, қақтығыстарды шешуде ұлттық психологияға тән әдіс-тәсілдерді қолдана отырып шешкендігін ауыз әдебиеті мен тұлғалар өміріне қатысты тарихи еңбектерден білеміз. Алайда, бұл халықтық психологияның мұндай әдіс-тәсілдері әлі де ғылыми түрде зерттелуді күтіп жатыр», - деп қарастырған [6. 98б]. Қазақтың дәстүрлі мәдениетінде билердің кикілжің жағдайларды астарлы шешу тәсілдерін контент- анализдік зертеулерде бірнеше категорияларға бөліп, мәтіндерден анықтап талдау жасадық. Контент- анализді стандартты бірлік ретінде: а) шешендік сөздерді, даулар атауларын, билердің кикілжің жағдайларды шешу тәсілдерін, пікірлерімен ұшқырлы ой қорындыларын; б) халық ауыз әдебиетінен аңыз-әңгімелерін тағы да басқалары зерттеуге алынды.

Контент- анализді категориясы дегеніміз алынатын зертеулердің , яғни дәстүрлі мәдениеттегі кикілжің жағдайларды астарлы шешу тәсілдерінің кілттік концептуальды ұғымдарын қалыптастыру болып табылады. Бұл зерттеу жұмысы негізінде талданатын құжаттардың жеке элементтеріне осы категориялардың кездесу жиілігін сенімді және жүйелі түрде тіркеп отыру керек. Бұл зерттеу жұмысы бойынша категориялар кикілжің жағдайларды астарлы шешу тәсілдерінің кездесу жиілігі болып саналады.

1-ші кестеде көрсетілгендей, дау-дамай мен билердің кикілжің жағдайларды шешу тәсілдерінің кездесу жиілігі контент-талдау әдісі арқылы алынып, статистикалық мәліметтердің сандық және сапалық пайыздық көрсеткіштері өңделіп талданған болатын.

Кесте 1 - Дау-дамай мен билердің кикілжің жағдайларды шешу тәсілдерін контент-талдау әдістері бойынша алынған % көрсеткіштерінің мәліметтері

Билердің кикілжің жағдайларды шешу тәсілдері	Тұспалдап айту, астарлы ойлау	Мысқылдап астарлы айту	Жұмбақтап айту тәсілі Б ₃	Мақал- мәтел мен қарсыла-	Нақыл сөздермен билік айту	Билік сөзбен мәніне келтіру Б ₆	Өткірлеп бейнелеу тәсілі Б ₇	Тереңнен болжап,айқын	Тәуекелге келу тәсілі Б ₉	Компромисс (ынтымаққа келу тәсілі Б ₁₀	Б ₁₁ сынау тәсілі
Дау-дамайлар мен билер											
А ₁ - жер дауы	0,43	0,30	0,25	0,44	0,42	0,3	0,38	0,38	-	0,33	*
А ₂ - жесір дауы	0,43	0,37	0,37	0,37	0,42	0,37	0,42	0,42	0,42	0,37	0,42
А ₃ - мал дауы	0,40	0,30	0,43	0,42	0,42	1,6	0,35	0,33	0,33	0,33	0,40
А ₄ - бала дауы	0,4	-	0,5	-	0,4	0,4	-	0,5	0,5	0,5	0,5
А ₅ - құң дауы	0,5	0,30	0,44	0,40	0,5	0,40	0,40	0,38	0,40	0,33	0,33
А ₆ – би мен би	0,38	0,5	0,33	0,35	0,5	0,35	0,42	0,37	0,30	0,35	0,43
А ₇ - Төле би	0,44	1,6	1,6	0,40	0,43	1,6	0,43	0,44	0,42	0,30	0,30
А ₈ -Қазыбек би	0,43	0,40	0,40	1,6	0,42	0,40	0,44	0,43	0,43	0,38	0,43
А ₉ - Әйтеке би.	0,43	0,37	0,37	0,37	0,42	0,37	0,42	0,42	0,42	0,37	0,42
А ₁₀ - (бай мен кедей)	1,6	0,4	0,33	0,30	0,37	0,35	0,37	0,30	0,30	0,5	1,6
А ₁₁ - ру мен ру	0,43	0,30	0,30	0,33	0,37	0,33	0,33	0,30	0,33	0,5	0,42
В ₁ - ақпарат толықтығы	10,2	3,9	6,4	6,9	7,9	6,0	8,0	8	6,2	4,2	7,7
Категориялар көлемі немесе тәсілдер	Б ₁	Б ₂	Б ₃	Б ₄	Б ₅	Б ₆	Б ₇	Б ₈	Б ₉	Б ₁₀	Б ₁₁
Кездесу жиілігінің δ %орташа арифметикалық қатары	0,54	0,3	0,3	0,37	0,4	0,4	0,4	0,3	0,3	0,39	0,45

Контент- анализдің бірліктерін сапалық және сандық екі топқа бөлеміз. Контент- анализдегі сапалық бірліктер мәтіннен нені санау керек дегенді білдіресе, ал сандық бірліктер қалай санау керек деген сұраққа жауап береді. Сапалық бірліктерге категорияларын жатқызуға болады. Контент- анализдің категориялары ретінде зерттеулердің концептуальды схемасын құрайтын кілтті ұғымдарды қарастырамыз. Категориялар неғұрлым ұсақ, сапалық бірліктерге, кішкене категорияларға бөлінуі керек. Бұл зерттеулер төңірегінде мәтіннен, шешендік сөздерден кикілжің жағдайлардың астарлы тағы басқа да шешу тәсілдерінің кездесу жиілігін санадық. Концептуальды схемасын құрайтын кілтті ұғымдар ретінде даулар мен билерді қарастырдық. А₁- жер дауы, А₂- жесір дауы, А₃- мал дауы, А₄- бала дауы, А₅ - құң дауы, А₆ – би мен би дауы, А₇ – Төле би, А₈- Қазыбек би , А₉- Әйтеке би , А₁₀- даугерлер (бай мен кедей), А₁₁- ру мен ру дауы, В₁- ақпараттың толықтығында бірнеше тәсілдердің кездесу жиілігі анықталды. Кикілжің жағдайларды шешу тәсілдерінен тұспалдап айту, астарлы ойлау тәсілі мысалы, Төле бидің дауларды шешу кезінде, оның кездесу жиілігінің орташа арифметикалық мәні - 0,44 пайыздық көрсеткішін көрсетті. Төле бидің дау-дамай жағдайларды шешу кезінде бұл тәсілдерді қолдануы адам психикасына, ой- санасына түрткі салатындай елеулі әсер ете алған, көпшілікті өз сөзіне иландыра білген дара дала тұлғасы екендігін танытады.

Кикілжің жағдайларды шешу тәсілдеріне орай, (1-кесте) бойынша төмендегідей: мысықылдап, астарлап айту тәсілі Б₂; жұмбақтап айту тәсілі Б₃; мақал- мәтелдермен қарсыласын бастырмалатып, топты өзіне сендіру тәсілі Б₄; нақыл сөздермен билік айту, "астарлап" жеткізу тәсілі Б₅; билік сөзбен мәмілеге келтіру Б₆; Өткірлеп бейнелеу тәсілі Б₇;тереңнен болжау, айқын бағыт – бағдар ұстау тәсілі Б₈; тәуекелге келу тәсілі Б₉; ынтымаққа келу тәсілі Б₁₀; ымдау тәсілі Б₁₁. қарастыруға болады. Мәселен, мақал- мәтелдермен қарсыласын бастырмалату, топты өзіне иландыру тәсілі, әсіресе Төле би мен Қазыбек бидің дауларды шешу жағдайларында кеңінен қолданылған. Төле бидің кикілжіңді жағдайларды шешу кезінде Б₃ , Б₄, Б₅ , Б₆, Б₇, Б₈ осы тәсілдерінде ерекше қолданғаны байқалады.

Орта жүзден шыққан Қазыбек бидің бітім-болмысындағы өзіндік ерекшелігі тән таптаурыны мен психологиясы мінез-құлқы жүріс- тұрысына сәйкес келетін даралық келбетін аңғартады. Қазыбек бидің өткірлігі, батылдығы әсіресе, билік пен мәмілеге келтіру тәсілінде тәуекелге келу, өткірлі бейнелеу, жұмбақтап айту, сынау тәсілдерінен айқын көруге болады. Кіші жүзде Әйтекенің батырлығы да, сөзге шешендігі, тапқырлығы да айтылады. Ауыз әдебиетінен қалған рухани мұралардан Әйтеке би туралы мәліметтер аз болғанымен, оның сөз саптауында шешендік өнерінде қолданған тәсілі, мақал мәтелдермен бастырмалатып топты өзіне иландыру, басымырақ кездеседі және тұспалдап айту, астарлап айту тағы басқа тәсілдерінен ұлтқа тән қайталанбас тұлғалық келбеті айқын көрінеді. Төле биде тәсілдерді қолданудың жалпы саны- 127, Қазыбек бидің мәтінінде жалпы саны-117, Әйтеке биде – саны -101 қамтиды. Осы дауларды шешу тәсілінде ең көп ақпарат толықтығын көрсететін орташа арифметикалық мәні–0,54. Бұл тұспалдап айту, астарлап ойлау тәсілі статистикалық сандық көрсеткіштен байқағанымыздай жоғары көрсеткішті көрсетеді. Қазақтың дәстүрлі мәдениетіндегі кикілжің жағдайларды шешу тәсілдері "тұспалдап" айту, "астарлап" ойлау арқылы қарым- қатынасты орнықтыра білгендігін аңғаруға болады. Бұл әлеммен өзара әрекетінің айрықша ерекшелігін көрсетеді.

"Ат сүрінгенше" сөз табуға тырысқан халықтың философиялық өресіне адам психикасына әсер ете білген топты, өзіне иландыра білген билердің тапқырлығы, ойлау ұшқырлығы, тереңнен болжау қасиеттері – сол халыққа тән қайталанбас өзіндік ерекшелігін аңғартады. Шешендік өнер - тек қазақ халқына тән құбылыс. Олай болса, әрімен қарай да дәстүрлі мәдениеттегі би-шешендердің тұрлаулы сөздерін, ұлағатты қағидаларын кикілжіңді жағдайларды шешу тәсілдерін оқу-тәрбие үдерісінде қолданудың жаңа инновациялық әдіс-тәсілдерінің психологиялық ерекшеліктерін ғылыми тұрғыда негіздеп зерттеудің әдіснамалық аспектілеріне тоқталудың маңызы зор.

Әдебиеттер

1. Джакупов С.М. Психология познавательной деятельности. - Алма-Ата, 1992.-193 с.
2. Личность. Поведение. Смысл бытия: [психолого-социальные концепции личности в XX столетии] /В. А. Сонин.- Санк-Петербург; Речь,2006.- 252 с
3. Мусийчук М.В. Юмор в образовании за рубежом через призму аффективно-когнитивной модели комического // В сборнике: Ананьевские чтения. 2012. Психология образования в современном мире Материалы научной конференции. 2012. С. 56-58.
4. Сергеева О. А.Подготовка будущих учителей к использованию юмора в педагогической деятельности: Автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. пед. наук: 13.00.08 / Ярослав. гос. пед. ун-т им. К.Д.Ушинского. - Ярославль, 1999. - 18 с.
5. Ташимова Ф.С. Детерминанты формирование субъективности в культуре Востока. // Суверенный Казахстан: проблемы и поиски. Екатеринбург 1995.-с 32-46.
6. Ауталипова Ұ., Қоңырбаева С. Дау-дамайлар психологиясы. Жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған оқу құралы.- Алматы: «Нұрлы әлем», 2006.- 208 бет

БОЛАШАҚ ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГТАРДЫҢ КОММУНИКАТИВТІ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІ

Байдалиева Ә.М., Саламатқызы Ж.

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан

Мақала болашақ педагог-психологтардың коммуникативтік құзыреттіліктерін зерттеуге арналған. Жұмыста балалармен, ата-аналармен, әріптестермен және білім беру процесінің басқа қатысушыларымен үйлесімді қарым-қатынас жасау үшін педагогика және психология саласындағы мамандардың тиімді коммуникативтік құзыреттілігін дамытудың маңыздылығы қарастырылады. Мақала сонымен қатар оқу және білім беру процесінде болашақ педагог-психологтардың коммуникативті дағдыларын дамыту әдістерін қамтиды.

Түйін сөздер: коммуникативтік құзыреттіліктер, педагог-психологтар, кәсіптік даярлық, эмпатия, белсенді тыңдау

Статья посвящена изучению коммуникативных компетенций будущих педагогов-психологов. В работе рассматривается важность развития эффективных коммуникативных навыков специалистов в области педагогики и психологии для успешного общения с детьми, родителями, коллегами и другими участниками образовательного процесса. Статья рассматривает методы развития коммуникативных навыков будущих педагогов-психологов в учебно-воспитательном процессе.

Ключевые слова: коммуникативные компетенции, педагоги-психологи, профессиональная подготовка, эмпатия, активное слушание

The article is devoted to the study of the communicative competencies of future educational psychologists. The paper considers the importance of developing effective communication skills of specialists in the field of pedagogy and psychology for successful communication with children, parents, colleagues and other participants in the educational process. The article also contains methods for developing the communication skills of future teachers-psychologists in the educational process.

Keywords: communicative competencies, educational psychologists, professional training, empathy, active listening.

Бүгінгі таңда болашақ мамандарға жоғары сапалы кәсіби білім беру мәселесі ерекше назарға алынып отырғаны белгілі. Қоғам қажеттіліктері мен әлеуметтік сұраныстарды қанағаттандыратын кәсіби мамандармен қамтамасыз ету мақсатында жоғары оқу орындарына қатаң талап қойып, білім беру жүйесін жүзеге асыруда озық шетелдік және отандық университеттердің тәжірибесіне сүйенуді негіздейді. Н.Ә.Назарбаевтың халыққа жолдауында «Жоғары оқу орындарын ірілендіру саясатын жүргізу қажет. Нарықта сапалы білім беруді қамтамасыз ететіндері ғана қалуы тиіс. Білім беру ісінің моделіне: креативтілікті, сыни ойлауды, коммуникативтілікті дамытуға, командада жұмыс істей алу қабілеттілігіне басты назар аударылуда», - деп көрсетілген [1,2 б.].

Қазіргі қоғамда қарым-қатынас дағдылары мен басқалармен тиімді қарым-қатынас жасау қабілеті маңызды бола түсуде. Бұл әсіресе балалармен, жасөспірімдермен және олардың ата-аналарымен жұмыс істейтін, олардың дамуына және проблемаларды шешуге көмектесетін болашақ педагог-психологтар үшін өте маңызды. Коммуникативті құзыреттілік педагог-психологтардың кәсіби қызметінде маңызды рөл атқарады. Оқушылармен, әріптестермен, ата-аналармен және білім беру процесінің басқа қатысушыларымен тиімді қарым-қатынас жасай білу олардың жұмысының ажырамас бөлігі болып табылады. Бұл мақалада болашақ педагог-психологтардың қарым-қатынас дағдыларын дамытудың маңыздылығын және оларды жетілдіру жолдарын қарастырамыз.

Коммуникативті құзыреттілік педагог-психологтың кәсіби қызметінде шешуші рөл атқарады. Біріншіден, оқушылармен тиімді қарым-қатынас жасай білу оларға оқу және даму процесінде оларды жақсы түсінуге және қолдауға көмектеседі. Педагог-психолог тыңдай білуі, сұрақтар қоя білуі, өз ойлары мен сезімдерін түсінікті және естілетін етіп жеткізе білуі тиіс. Екіншіден, оқушылардың ата-аналарымен жұмыс істеу үшін қарым-қатынас дағдылары қажет. Педагог-психолог оларға күрделі мәселелерді түсіндіре білуі, проблемалық жағдайларды шешу барысында сендіре білуі, қолдай және ынтымақтаса білуі тиіс.

Сонымен қатар, балаларды дамыту және тәрбиелеу бойынша бірлесіп жұмыс істеу үшін ата-аналармен сенімді қарым-қатынас орната білуі маңызды. Қарым-қатынас дағдылары педагог-психологтардың кәсіби қызметінде шешуші рөл атқарады. Тиімді қарым-қатынас жасай білу оқушылармен сенімді қарым-қатынас орнатуға ықпал етеді, жанжалды жағдайларды тиімді шешуге мүмкіндік береді, білім алушылар мен олардың ата-аналарының көз алдында педагог-психологтың оң имиджін дамытуға ықпал етеді[2,123б.].

Болашақ педагог-психологтардың коммуникативтік құзыреттіліктерін дамыту үшін практикалық жаттығуларға, рөлдік ойындарға, эмпатияны үйретуге және белсенді тыңдауға ерекше назар аудару қажет. Сондай-ақ қарым-қатынастың күшті және әлсіз жақтарын білу және оларды жақсарту үшін үнемі жұмыс жасау маңызды.

Жалпы, коммуникативтік құзыреттілікті дамыту болашақ педагог-психологтарды кәсіби даярлаудың маңызды аспектісі болып табылады, өйткені олардың оқушылармен, олардың ата-аналарымен және әріптестерімен жұмысының табыстылығы мен тиімділігі осы дағдыларға байланысты. Осы орайда коммуникативті құзыреттіліктің бес даму тәсілдерін бөліп көрсетуге болады[3,98б.].

Коммуникативті құзыреттілікті дамыту тәсілдері:

1. Белсенді тыңдау дағдыларын үйрету: педагог-психологтар өз оқушыларының, әріптестерінің және ата-аналарының қажеттіліктері мен мәселелерін тыңдап, түсіне білуі тиіс.
2. Эмпатия дағдыларын дамыту: өзге адамдардың эмоционалды жағдайын түсіну сенімді қарым-қатынас орнатуға және жанжалды жағдайларды тиімді шешуге көмектеседі.
3. Қарым-қатынасты бейімдеу қабілеті: педагог-психологтар жағдайға және әңгімелесушіге байланысты қарым-қатынас стилін бейімдей білуі керек.
4. Сындарлы кері байланыс дағдыларын үйрету: сындарлы және оқушының дамуына ықпал ететіндей кері байланыс бере білу маңызды.
5. Ауызша және жазбаша қарым-қатынас дағдыларын дамыту: педагог-психологтар өз ойларын ауызша да, жазбаша да анық және нақты жеткізе білуі тиіс.

Сонымен қатар мақалада болашақ педагог-психологтардың коммуникативті құзыреттіліктерінің негізгі аспектілерін және олардың оқу мен тәрбие процесіндегі негізгі үш рөлі қарастырылған:

1. Коммуникативтік құзыреттілік ұғымы

Коммуникативті құзыреттілік-бұл адамға өзге адамдармен тиімді қарым-қатынас жасауға, коммуникация орнатуға, жанжалды жағдайларды сәтті шешуге және өзара түсіністікке қол жеткізуге мүмкіндік беретін білім, дағдылар жиынтығы. Педагог-психологтар үшін коммуникативтік құзыреттілік олардың кәсіби табыстылығының негізгі факторы болып табылады, өйткені ол әртүрлі қажеттіліктері мен ерекшеліктері бар балалар мен жасөспірімдерді қоса алғанда, адамдардың әртүрлі топтарымен жұмыс жасаудың тиімділігін қамтамасыз етеді[4, 135б.].

2. Педагог-психологтардың коммуникативтік құзыреттілігінің негізгі аспектілері

Педагог-психологтардың коммуникативтік құзыреттілігі мынадай аспектілерді қамтиды:

- Коммуникация теориясы мен қарым-қатынас психологиясының негіздерін білу;
- Баламен, оқушылармен, ата-аналармен және әріптестермен диалог құра білу;
- Балалар және жасөспірімдермен жұмыс жасаудың әртүрлі әдістерін білу және қолдану;
- Эмпатия және басқаларды түсіну қабілеті;
- Әр түрлі қажеттіліктері мен ерекшеліктері бар адамдармен байланыс орнату мүмкіндігі;
- Коммуникация саласында өзін-өзі талдау және жетілдіру қабілеті.

3. Педагог-психологтардың кәсіби қызметіндегі коммуникативтік құзыреттіліктің рөлі

Педагог-психологтардың коммуникативті құзыреттілігі олардың кәсіби құралдарының ажырамас бөлігі болып табылады және олардың жұмысының сәттілігіне айтарлықтай әсер етіп, келесідей мүмкіндіктер береді:

- Балалар мен жасөспірімдерді оқыту мен тәрбиелеуге байланысты мәселелерді тиімді шешу;

- Оқушылармен, ата-аналармен және әріптестермен оң қарым-қатынас орнату және қолдау;
- Балалар мен олардың отбасыларына психологиялық қолдау және кеңес беру;
- Балалар мен жасөспірімдерде әлеуметтік дағдылар мен қарым-қатынас қабілеттерін дамыту;
- Білім мен тәрбие сапасын жақсарту.

Болашақ педагог-психологтардың коммуникативтік құзыреттілігі олардың кәсіби табысының маңызды факторларының бірі болып табылады етеді. Жалпы, педагог-психологтардың коммуникативтік құзыреттілігі балалар мен жасөспірімдерді оқыту және тәрбиелеу процесінде, сондай-ақ олардың әлеуметтік дағдылары мен коммуникативтік қабілеттерін дамытуда негізгі фактор болып табылады[5,87б.].

Коммуникативтік құзыреттілікті дамыту Болашақ педагог-психологтарды даярлаудың маңызды аспектісі болып табылады. Тиімді қарым-қатынас жасай білу табысты кәсіби қызметке ықпал етеді, оқушылармен, әріптестермен және ата-аналармен сенімді қарым-қатынас орнатуға көмектеседі, сондай-ақ жанжалды жағдайларды шешуге ықпал етеді. Сондықтан қарым-қатынас дағдыларын дамыту болашақ педагог-психологтарды даярлау процесінде басымдық болуы керек.

Коммуникативті құзыреттер педагог-психологтардың кәсіби қызметінің негізі болып табылады. Олар халықтың әртүрлі санаттарымен тиімді қарым-қатынас жасауға, қолайлы психологиялық атмосфера құруға, сенімді қарым-қатынасты сақтауға және сапалы психологиялық-педагогикалық көмек көрсетуге мүмкіндік береді. Жұмыста болашақ педагог-психологтардың коммуникативтік құзыреттіліктерінің жан-жақтылығы, олардың табысты кәсіби қызмет үшін маңызы және оларды қалыптастыру жолдары қарастырылды. Коммуникативті құзыреттіліктерді анықтаудың әртүрлі тәсілдері, олардың даму себептерін зерттеу талданды және болашақ зерттеулерді кейіннен дайындау әдісімен бағыттар ұсынылды.

Эмпатияны, белсенді тыңдауды, диалог жүргізу дағдыларын және сындарлы кері байланыс құруды дамытуға ерекше назар аударылды. Коммуникативтік құзыреттілік әдістері жалпы білім беретін мекемеде оқыту сатысында басталып, педагог-психологтың барлық кәсіби қызметі барысында жалғасатыны көрсетілген. Зерттеу негізінде болашақ педагог-психологтарды пәнаралық курстар, практикалық сабақтар мен олардың коммуникативті құзыреттерін дамытуға бағытталған тренингтер дайындау қажеттілігі туралы қорытынды жасауға болады. Коммуникативтік дағдыларды жетілдіру педагог-психологтың табысты кәсіби қызметінің кепілі және оған мұқтаж адамдарға тиімді көмек көрсетудің кепілі болып табылады [6, 94б.].

Әдебиеттер

- 1.Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан-2050». Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы.–Астана.,2012.-
2. Қазақстан Республикасында 2020 жылға дейінгі білім беруді дамытудың Мемлекеттік бағдарламасы.- Астана,2010.-123.
- 3.Сенкибаева А.Т. Мұғалімнің кәсіби құзырлығын дамыту.//Білім берудегі менеджмент,№4.2009.-98.
- 4.Равен Дж. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация.-Москва.,2002.-135.
- 5.Ш.Х.Құрманалина,Б.Ж.Мұқанова.Педагогика.-Алматы.,2007.-87.
- 6.Омарова Л.Т. Кредиттік оқыту жүйесінде студенттердің кәсіби құзыреттіліктерін қалыптастырудың педагогикалық шарттары.-Алматы., 2007.-94.

СИСТЕМНО-ДИАЛОГИЧЕСКАЯ ПОЗНАВАТЕЛЬНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В ОБРАЗОВАНИИ

Букешова С. С.

Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан

В процесс общения при познавательной и учебной деятельности должен быть коммуникативным, диалогическим, системным. В ней посредством деятельности, специально организованной для развития личности, личность не только усваивает знания, но и усваивает нравственные критерии поведения, овладевает коммуникативными способностями, повышает самооценку, развивается сознание. Иными словами, личностно-ориентированная деятельность способствует не только усвоению человеком знаний, но и развитию его сознания, личностных качеств. Важным фактором в решении данной проблемы является повышение познавательной активности участников совместной деятельности в результате вооружения субъектом-субъектом взаимосовместимым психологическим состоянием.

Ключевые слова: общение, обучение, личность студента, познавательная деятельность, тенденции развития, знания

Бұл бағытта қарым-қатынас процесі коммуникативті, диалогты, жүйелі болуы қажет. Онда тұлғаның дамуына арнайы ұйымдастырған іс-әрекет арқылы тұлға тек білімді ғана игеріп қоймай, сонымен қатар мінез-құлықтың өнегелі өлшемдерін игереді, қарым-қатынас қабілеттерін меңгереді, өзіндік бағасын жоғарылатады, санасезімі дамиды. Басқаша айтқанда, жеке тұлғаға бағдарланған іс-әрекет тұлғаның тек білім алуына ғана емес, сонымен қатар оның сана-сезіміне, тұлғалық қасиеттерінің дамуына да ықпал етеді. Осы мәселені шешудегі маңызды фактор-бірлескен іс-әрекетке қатысушылардың субъект-субъекттік өзара үйлесімді психологиялық жағдаймен қаруландыру нәтижесінде танымдық белсенділігін арттыру.

Түйін сөздер: қарым-қатынас, оқыту, студент тұлғасы, танымдық іс-әрекет, даму үрдісі, білім

In this direction, the process of communication should be communicative, dialogical, systematic. In it, through activities organized specifically for the development of personality, a person not only acquires knowledge, but also acquires moral dimensions of behavior, acquires the ability to communicate, increases self-esteem, develops consciousness. In other words, personality-oriented activity contributes not only to the acquisition of knowledge by a person, but also to his consciousness, the development of personal qualities. An important factor in solving this problem is the increase in cognitive activity of participants in joint activities as a result of arming them with a subject-subject mutually compatible psychological state.

Keywords: communication, learning, student's personality, cognitive activity, development trends, knowledge

О значении проблемы познавательной деятельности и общения, значимости в развитии личности, сфере применения отражают труды казахстанского психолога С.М.Джакупова. Кроме того, в трудах ученого рассматривалась история своего народа в развитии и становлении личности, особенности использования этнопсихологии и национальных ценностей. Точно так же в работах С.М.Джакупова системно-диалогическая познавательная деятельность и взгляды на личность студента являются основной формой исследовательской работы.

В развитии познавательной и интеллектуальной деятельности личности важное место занимает общение, речевая деятельность личности развивается в процессе общения, а коммуникативная способность личности способствует развитию познавательной деятельности (С.М.Джакупов).

В структуре личности в различных ситуациях общения другими важными аспектами являются ее коммуникативные свойства, характеризующие особенности поведения, а также возможности ее реализации в общении. Коммуникативные ориентиры личности, обеспечивающие готовность к построению отношений с определенным типом личности в определенном стиле и предпочтениях, являются психологическим базисом коммуникативных качеств.

Обращая внимание на проблему специфики, наблюдаемой в ходе общения, отметим, что на современном этапе исследований в этой области пока недостаточно. Хотя в этой области нет запланированных исследований, влияние оригинальности на любые аспекты процесса общения становится очевидным.

Условие диалогического общения и фактор его эффективности определяются обстоятельствами, обеспечивающими эффективное диалогическое общение субъектов в деятельности. Это: мотивационные (профессиональная позиция, заинтересованность, стремление проявлять инициативу, творчество); нравственные (профессиональный долг и ответственность, такт, требовательность и т.д.), познавательные (общекультурное мышление, направленность на восприятие, память, внимание, мышление, профессиональные способности, необходимые для успешного выполнения деятельности; действие, операция, метод), эмоционально-волевой (эмоциональный приемник, профессиональный оптимизм, инициативность, профессиональная настойчивость в решении задачи, умение владеть собой, умение управлять своим и чужим настроением и т.д.), психофизиологические (профессиональный бизнес, трудоспособность, доведение начатого дела до конца, активность и саморегуляция, уравновешенность и выносливость, ловкий темп работы и т.д.) .

Все стороны общения, а именно обмен мнениями между контактными лицами, коллектив влияния друг на друга и восприятие друг друга через общение и формирование понимания непосредственно на этой основе, требуют наличия определенной последовательности. Поэтому общение с точки зрения деятельности, С. М. Как указывает Жакупов, это сложный, многосторонний процесс установления и развития связей между людьми, возникающий из потребности в совместной деятельности и включающий обмен информацией, выработку общей стратегии взаимодействия, восприятия и понимания другого человека, Любое общение является формой взаимодействия, сотрудничества участников совместной деятельности. Общение в этом процессе и выполнение совместных действий являются причинами возникновения отношений и необходимостью жизни в общественной среде. Особое внимание в данном направлении уделяется формированию профессиональных компетентностных качеств будущих специалистов.

Поскольку процесс развития личности является сложным явлением, профессиональная компетентность в общении-это единство ее теоретической и практической готовности и способности к выполнению профессиональной деятельности. То есть можно сказать, что профессиональная компетентность любого человека-это понятие, обозначающее черты личности, связанные с умением применять знания и опыт человека в конкретной ситуации. Достижение компетентного общения осуществляется на трех уровнях партнеров: коммуникативном, интерактивном, перцептивном. В этой связи можно говорить о видах компетентности в общении. Личность нуждается в овладении всеми психологическими позициями, которые позволяют ей всесторонне гармонично формировать себя.

В профессиональном становлении людей наиболее сложным и в то же время важным является личностный аспект. Позволяет выделить несколько основных подходов к изучению профессионального развития личности [12, С. 5]. Заметим, что наиболее распространенным из них является акцент на динамике личностных качеств, которые считаются профессионально значимыми.

Любая деятельность настолько многогранна и разнообразна в отношениях, насколько это возможно по объему. В профессиональной деятельности формируют требования, побуждающие к общению, обосновывающие его культурный уровень. Профессор С.М. Джакупов раскрыл психологическое содержание учебно-воспитательного процесса, рассмотрев его на базовом уровне для уточнения проблемы его эффективности. С психологической точки зрения он рассматривал любую педагогическую ситуацию, прежде всего, как взаимодействие личностей, а затем как взаимодействие учителя и ученика, преподавателя и обучающегося и т.д. Как обладателей определенных социальных ролей. В сфере совместной деятельности объединенный является для себя объектом того, как другие люди строят к себе отношения. Предвидение того, как партнер отреагирует на какие-либо его действия, чтобы он мог положительно взаимодействовать с другими людьми, является причиной совместимости отношений.

С.М. Джакупов особо отметил, что изменение смыслов в общении субъектов в процессе обучения позволяет легально сформироваться мотивам и целям объединенной деятельности и создает необходимое условие для их учета в процессе обучения, формирования объединенной познавательной деятельности. Поэтому четкая последовательность общения оказывает огромное влияние на развитие будущей личности.

С.М. Джакупов дал характеристику того, что основой совместной деятельности является общение [2]. По его мнению, общение занимает важное место в процессе развития и становления сознательной деятельности человека. Поэтому общение рассматривается как средство, обеспечивающее общую цель совместной деятельности.

Учитывая, что каждый человек, рассматривая себя как личность, обладает присущим ему сознанием, волей, способностью действовать по-своему, знаниями и воспитанием, повышение мотивации к общению – это возможность развивать у них личностные качества и реализовывать их в соответствии с требованиями общества. На всех этапах развития ребенок привыкает к среде и овладевает качественными моделями поведения, начинают формироваться психические качества личности. Психика человека непрерывно развивается на протяжении всего жизненного цикла.

В ситуациях общения людей друг с другом осуществляется обобщение и абстрагирование информации, анализ и обобщение знаний. Благодаря этому можно легко наблюдать внутренний диалог даже при индивидуальном мышлении. Развивая мыслительную деятельность личности, можно развивать ее мировоззренческие знания и мировоззрение.

Структуры коммуникативных и мыслительных процессов имеют много общих черт. Руководитель С.М.Джакупова О.К.Тихомиров в труде «Структура мыслительной деятельности человека» подробно описывает мышление, теорию познания, логику, психологию, социологию и др. исследованием научных дисциплин [1, с.17]. Многообразие этих подходов и сложность изучаемого объекта приводят к использованию термина «мышление» в различных значениях, регистрации лишь некоторых характеристик исследуемого объекта.

В уточнении проблемы формирования совместной деятельности происходит процесс мышления и общения. Об этой связи профессор С.М.Джакупов полагает, что обмен знаниями, накопленными индивидами в процессе общения друг с другом, знаниями людей, участвующих в совместной деятельности, составляет процесс их общечеловеческого общения. Формирование совместной диалогической познавательной деятельности осуществляется во взаимодействии субъектов (совместной деятельности) и в процессе общения [2, с.63].

В качестве основного детерминанта, обуславливающего влияние общения на мышление, рассматриваются общий запас информации, специфический механизм регуляции динамики личностных познавательных процессов, совместные стратегии решения задач и общий для группы стиль действий. Сложная взаимосвязь мышления и общения проявляется в процессе накопления субъектом информации в общем заключении. Проблема взаимосвязи мышления и общения заключается в уточнении общего фонда целевой структуры и значений в совместной мыслительной деятельности в вопросе взаимосвязи как рассказал С.М.Джакупов [2].

Н.К.Токсанбаева пишет о том, что способствует и что мешает общению: «причины недопонимания между людьми могут быть самыми разными: политические, религиозные взгляды, мировоззрение, психологические особенности, основная причина - умение слушать собеседника. Если человек слушает другого человека, значит, он воспитан, понимает проблему говорящего и помогает ему правильно выражать свои мысли» [3, с.68].

Общение осуществляется как процесс взаимодействия субъектов. В отношениях прослеживаются качества людей, присущие им как субъектам, то есть те, которые принято называть «субъективным миром» человека. Видный представитель казахстанской психологической науки С.К. Бердибаева отметила, что динамический аспект психологии субъекта - человек не рождается субъектом, он развивается в деятельности в процессе деятельности, общения [4, с.10].

Обращая внимание на проблему специфики, наблюдаемой в ходе общения, отметим, что на современном этапе исследований в этой области пока недостаточно. Хотя в этой области нет запланированных исследований, влияние оригинальности на любые аспекты процесса общения становится очевидным.

В процессе общения познавательная деятельность человека непосредственно направлена на эту деятельность. Если так, то основную роль в активном выполнении отношений играет мыслительный процесс. А условие осуществления мыслительного процесса включает в себя предыдущий опыт и направленность человека, а также мотивы, побуждающие к размышлению. Н.К. Токсанбаева в своем исследовании рассматривала мышление как единство его логической и психологической сторон. Она сказала: «во-первых, мышление направлено на формирование представления об объекте познания и проявляется в внутренних необходимых связях и его сущности. Во-вторых, мышление ребенок использует его значимые связи на основе анализа и интеграции с помощью объекта познания. В-третьих, на основе мышления ребенок наблюдает за оценкой результатов анализа и объединения значимых соотношений познавательного объекта» [5, с. 44].

Развитие личности зависит от ее опыта и знаний, которые накапливаются во время деятельности. Это связано с тем, что знания влияют на мировоззрение человека, на выявление особенностей явлений и на построение деятельности на научной основе. Поэтому личность подтверждается определением К.Б. Жарыкбаева «можно назвать человека, который занимается каким-либо делом, имеет более или менее жизненный опыт, знания и навыки, умения, мировоззрение, убеждения и вкусы, ориентацию» [6].

Специальная программа, направленная на развитие познавательной деятельности личности через общение, проводилась один раз в неделю. Программа выполняла как теоретические знания участников практики об общении, так и практические задания. В рамках субъектно-объектового влияния находчивость, активность, творчество испытуемых способствовали гармоничному проведению организованных нами мероприятий. Каждое поставленное задание состояло из условий и хода проведения специально запланированного организованного занятия. Это, как отметил профессор С.М.Джакупов, планировалось на основе активных методов обучения. В нем руководствовалась основная коммуникативная роль преподавателя:

- Во-первых, коммуникативные, по крайней мере, три составных части современной социальной психологии: вербальная коммуникация, социальная перцепция и интеракция.

- Во-вторых, коммуникативная деятельность выполняет более сложную задачу, чем передача сообщения или передача и восприятие информации, в частности, формирует «общий запас информации», с помощью которого можно осуществлять совместную познавательную деятельность;

- В-третьих, поскольку за пределами «общего фонда информации» скрывается «общий фонд значимых структур», то коммуникативная деятельность обеспечивает формирование и развитие совместной-диалогической познавательной деятельности.

На сегодняшний день задачей цивилизованного общества является образование и воспитание молодежи в соответствии с мировым уровнем, повышение ее духовного богатства и культуры, мышления, умений, выносливости, а также профессиональной квалификации.

Задачи по подготовке лиц к языковому общению были разделены на четыре группы: организация, поддержка, выражение влияния и контроль. Значение деловых игр для полного формирования языковой гибкости в общении дает эффективные результаты кроме того, цель деловых игр позволяет будущим специалистам овладеть языковым содержанием своей профессии и сформировать профессиональные навыки и умения. Она принимает форму овладения языком, практики словесного общения (диалога, монолога), адаптации к профессиональным интересам.

Коммуникативные навыки напрямую влияют на познавательную деятельность человека. Обеспечение деятельности, направленной на расширение коммуникативных навыков с

установлением совместной познавательной деятельности. В этой связи, приведенные ниже рекомендации по результатам исследования являются эффективным предиктором влияния общения на познавательную деятельность личности. Они:

- Тренировать личность с теоретическими знаниями об отношениях;
- Придайте глубокое значение положительным моментам общения;
- Соотносить знания личности об отношениях с ее основной деятельностью;
- Эффективное планирование совместной диалогической познавательной деятельности;
- Прививать навыки общения, развивать навыки культурной речи.

Литература

1. Тихомиров О.К. Структура мыслительной деятельности человека - М.: Московский университет, 1969. – 298 с.
2. Джакупов С.М. Управление деятельностью студентов в процессе обучения: Учебное пособие. - Алматы: Қазақ университеті, 2002. -117 с.
3. Токсанбаева Н.Қ. Қарым-қатынастағы таным үрдісінің ерекшеліктері. // Сборник материалов международной научно-практической конференции (Алматы, 21-22 октября 2003 года) .- Алматы: РУОЦ «Бөбек», 2003. -216 с.
4. Жақыпов С.М. Жалпы психологияға кіріспе: Оқу құралы.- Алматы: Қазақ университеті, 2007. – 230 б.
5. Токсанбаева Н.Қ. Оқу процесі жүйесіндегі танымдық іс-әрекеттің құрылымы:19.00.07. психол. ғ. канд.дисс. – Алматы, 2001- 131 б.
6. Жарықбаев Қ.Б. Қазақ психологиясының тарихы. – А.: Қазақстан, 1996

МҰҒАЛІМДЕРДІ КӘСІБИ ІС-ӘРЕКЕТТЕ АКТ-НЫ ПАЙДАЛАНУҒА ДАЙЫНДАУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Лекерова Г. Ж., Кожамкулова Д. М., Қожабекқызы А.
М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

Бұл мақалада мұғалімдерді оқу үрдісінде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) пайдалануға дайындаудың маңыздылығын қарастырады. Ол тек техникалық дағдылар ғана емес, сонымен қатар оқытуда АКТ-ны қолданудың теориялық негіздерін, психологиялық аспектілері мен әдістерін түсіну қажеттігін атап көрсетеді. Мұғалімдерді АКТ бойынша тиімді оқыту білім сапасын арттыруға және заманауи цифрлық ортада оқушылардың құзыреттілігін дамытуға ықпал ететіні атап өтілді.

Түйін сөздер: мұғалім, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, кәсіби қызмет, психологиялық аспектілері, білім беру бағдарламалары, платформалар, оқыту әдістері.

В статье рассматривается важность подготовки педагогов к использованию информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) в образовательном процессе. Авторы подчеркивают необходимость не только владения техническими навыками, но и понимания теоретических основ, психологических аспектов и методов применения ИКТ в обучении. Отмечается, что эффективная подготовка педагогов к ИКТ способствует улучшению качества образования и развитию компетенций учащихся в современной цифровой среде.

Ключевые слова: учитель, информационно-коммуникационные технологии, профессиональная деятельность, психологические аспекты, образовательные программы, платформы, методы обучения.

This text addresses the importance of preparing educators for the use of information and communication technologies (ICT) in the educational process. It emphasizes the need for not only technical skills but also understanding theoretical foundations, psychological aspects, and methods of applying ICT in teaching. It is noted that effective preparation of educators for ICT contributes to improving the quality of education and developing students' competencies in the modern digital environment.

Keywords: teacher, information and communication technologies, professional activity, psychological aspects, educational programs, platforms, teaching methods.

1. Білім берудегі АКТ интеграциясы: негізгі түсініктер

Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) білім беруге интеграциялау заманауи педагогикалық тәсілдерді бейнелейтін берік теориялық білімдерге негізделген. Осы

тәсілдердің бірі қазіргі педагогикада белсенді түрде қолданылып жүрген конструктивизм болып табылады. Татьяна Александровна Щучка мен Роман Викторович Щучка «Конструктивизм магистранттарды АКТ-ны қолдану арқылы ғылыми-зерттеу іс-әрекетіне дайындаудағы оқытушылық білім берудегі оқыту технологиясы ретінде» атты мақаласында атап өткендей: «Ақпараттық технологияларды пайдалану конструктивті көзқарасты жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Оқыту студенттердің білімді белсенді құру процесі ретінде қарастырылады».

Оқытудағы конструктивистік тәсіл оқушылардың белсенді оқу іс-әрекетінің және олардың оқу материалымен өзара әрекеттесуінің маңыздылығын көрсетеді. Ж.Пиаже өз еңбектерінде білім алу процесінде оқушылардың белсенділігі мен дербестігінің рөлін атап өтті. Пиаже студент өзінің білімін сыртқы әлеммен және әлеуметтік ортамен әрекеттесу процесінде белсенді түрде қалыптастырады деп есептеді. Білім беруде АКТ-ны қолдану белсенді оқыту үшін ортаны құруға көмектесіп қана қоймайды, сонымен қатар әртүрлі білім беру ресурстарына қолжетімділікті қамтамасыз етеді. «Педагогикалық инновациялар контекстіндегі интерактивті оқыту технологиялары» атты жұмыста АКТ-ны оқу үдерісінде пайдалану әртүрлі көздерден ақпарат алудың бірегей мүмкіндігін беретіні, бұл студенттердің өз бетінше іздену және білім алу мүмкіндіктерін кеңейтетіні атап өтілген. Осылайша, білім беруде АКТ-ны қолданумен ұштасатын конструктивистік көзқарас оқушылардың жеке қажеттіліктері мен қабілеттерін ескере отырып, олардың белсенді оқуы мен дамуы үшін тиімді жағдай жасауға мүмкіндік береді.

2. АКТ пайдалана отырып оқытудың технологиялық тәсілдер

Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) пайдалана отырып оқытудың технологиялық тәсілдер білім сапасын арттыру және оқу процесіне оқушылардың белсенді қатысуын қолдаудың негізгі құралы болып табылады. Олар сараланған тәсіл және бірлескен оқыту болып бөлінеді.

Оқытуда ақпараттық-коммуникациялық технологияларды дифференциалды әдіспен қолдану оқу-тәрбие үрдісін әрбір оқушының сұранысына сай жекелендіруге бағытталған. Бұл оқу материалын, тапсырмаларды және оқыту әдістерін әр оқушының дайындық деңгейіне және қызығушылықтарына бейімдеуге мүмкіндік береді және оқу үдерісінің барлық қатысушыларының табысты оқуына жағдай жасайды.

АКТ-ны пайдалана отырып, бірлескен оқыту әртүрлі оқу жобалары, тапсырмалар немесе талқылаулар арқылы студенттер арасындағы өзара әрекеттестік пен ынтымақтастықты қамтиды. Бұл студенттердің идеялармен және ақпараттармен алмаса отырып, бір-бірімен қарым-қатынас жасауына, ынтымақтастыққа және шығармашылық ойлау дағдыларына ықпал етеді. Бұл тәсіл сонымен қатар әлеуметтік дағдыларды, топтық жұмысты және мәселелерді бірлесіп шешуді дамытуға ықпал етеді. Осылайша, АКТ-ны пайдалана отырып, саралап оқыту және бірлескен оқыту сияқты технологияға негізделген оқыту тәсілдері заманауи білім беруде оқушының белсенді және дараланған білім алуына ықпал ететін тиімді стратегиялардың бірі болып табылады.

3. Білім беруде АКТ қолданудың психологиялық аспектілері

Психологиялық аспектілер ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) білім беру тәжірибесіне сәтті кіріктіруде іргелі рөл атқарады. АКТ-ны пайдалана отырып, білім беру бағдарламаларын жасау кезінде оқушылардың әртүрлі танымдық ерекшеліктерін ескеру қажет, мысалы, олардың ақпаратты қабылдау қабілеті, оқуға бейімділігі, шоғырлану дәрежесі және т.б. М.В.Кислинскаяның «Оқу процесінде ақпараттық технологияларды қолданудың психологиялық аспектісі» атты зерттеуінде студенттердің жеке ерекшеліктерін және олардың психологиялық қажеттіліктерін түсіну білім беру ортасында АКТ-ны тиімді пайдаланудың маңызды факторы екенін атап көрсетеді. Кейбір студенттерге мультимедиялық презентациялар немесе вебквесттер сияқты интерактивті оқыту әдістерін қолдану ыңғайлырақ болуы мүмкін, ал басқалары оқулықты оқу немесе топтық талқылау сияқты дәстүрлі әдістерді құптауы мүмкін. Сонымен қатар, АКТ-ны білім беру тәжірибесіне табысты енгізу студенттерге қолдау

көрсетуді және ынталандыруды талап етеді. Студенттер мұғалімдер мен мекеменің қолдауын сезініп білім алу үшін АКТ-ны пайдаланудың құндылығын түсінуі керек. Бұған мотивациялық әрекеттерді қамтамасыз ету, интерактивті және тартымды оқу материалдарын жасау, жеке және топтық қолдау көрсету арқылы қол жеткізуге болады.

Психологиялық аспектілерді есепке алу АКТ-ны оқу тәжірибесіне табысты енгізудің қажетті шарты болып табылады. Оқушылардың жеке қажеттіліктері мен мотивациялық факторларын түсіну әрбір оқушының белсенді оқуына және дамуына ықпал ететін тиімді білім беру ортасын құруға мүмкіндік береді.

4. Қазақстандағы білім беруде АКТ-ны қолданудың психологиялық аспектілері

Қазақстандағы білім беруде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) қолданудың психологиялық аспектілері қазіргі білім беру үдерісі жағдайында маңызды аспекті болып табылады. Қазақстандық ғалымдардың зерттеулері АКТ-ны білім беру тәжірибесіне енгізудің табыстылығына әсер ететін әртүрлі психологиялық аспектілерге бағытталған.

Қазіргі таңда Қазақстанда әлемдік ақпараттық-білім беру кеңістігіне интеграциялануға бағытталған жаңа білім беру жүйесі қалыптасуда. Бұл процесс педагогикалық теория мен практикадағы елеулі өзгерістермен қатар жүреді, оған заманауи технологиялық мүмкіндіктерге сәйкес оқыту әдістеріне түзетулер енгізілген және студенттердің ақпараттық қоғамға сәтті бейімделуіне ықпал етеді. Компьютерлік технологиялар оқу процесінің тиімділігін айтарлықтай арттыратын қосымша ғана емес, оның құрамдас бөлігіне айналууда.

Қоғам дамуының қазіргі кезеңі адам қызметінің әртүрлі салаларына еніп, жаһандық ақпараттық кеңістікті құра отырып, компьютерлік технологиялардың елеулі ықпалымен ұштасып жатыр. Бұл процестерде білім беруді компьютерлендіру маңызды рөл атқарады. Соңғы бес жылда компьютерді меңгерген балалардың саны шамамен он есе өсті. Бірақ олардың көпшілігі ойынның бағдарламалық өнімдері туралы біліммен шектеледі, ал компьютерлік сабақтарды негізінен информатика мұғалімдері жүргізеді, олар көбінесе әртүрлі пәндерді оқытуда компьютерлік технологияларды тиімді пайдалану шарттарын жеткілікті түрде түсінбейді.

Соңғы он жылда білім беруде компьютерлік технологияларды кеңінен қолдану мәселесі педагогика ғылымына қызығушылықты арттырды. Дегенмен, компьютермен жұмыс істеудің танымдық және тәрбиелік мотивтері балаларда жетекші орынға ие емес. Осылайша, оқу-танымдық мәселелерді шешу үшін компьютер жеткілікті түрде пайдаланылмайды.

Қазақстандық зерттеуші Е.Хаймұлданов «Қазақстандағы ақпараттық технологияларды қолданудың заманауи психологиялық аспектілері» атты еңбегінде АКТ-ны қолдану барысында оқушылардың жеке психологиялық ерекшеліктерін ескерудің маңыздылығына назар аударған. Ол студенттердің жеке қалауы мен қажеттіліктерін түсіну білім беру бағдарламаларын бейімдеуге және сәйкес технологиялық оқыту құралдарын таңдауға мүмкіндік беретінін және бұл оқу материалын тиімді меңгеруге ықпал етеді.

Осылайша, Қазақстандағы білім беруде АКТ-ны қолданудың психологиялық аспектілері оқушылардың жеке ерекшеліктерін ескеруді, оқуға мотивацияны және мұғалімдер мен оқу орындарының қолдауын көрсетуді талап ететін көп факторлы үдерісті білдіреді. Бұл аспектілер АКТ-ны білім беру тәжірибесіне сәтті кіріктіруде және еліміздегі білім сапасын арттыруда маңызды рөл атқарады.

5. Мұғалімдердің АКТ-ны қолдануына кәсіби даярлығы

Мұғалімдерді кәсіби қызметінде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) пайдалануға дайындау - бұл процесс жүйелі көзқарасты және әртүрлі аспектілерді, соның ішінде техникалық және педагогикалық аспектілерді қарастыруды талап етеді. Ғылыми зерттеулерде мұғалімдерді АКТ-ны қолдануға дайындау кезінде ескеру қажет бірқатар негізгі жайттарды атап көрсетеді.

Мұғалімдерді ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) пайдалануға дайындау жұмыстары мұғалімдердің психологиялық және педагогикалық ерекшеліктерін де ескеру қажеттігін атап көрсетеді. Техникалық дайындыққа ғана емес, сонымен қатар әр

мұғалімнің жеке ерекшеліктерін ескерумен қатар, ұстаздық шеберлігін шындау да басты назарға алынуы қажет.

Мұғалімдерді АКТ-ны пайдалануға дайындаудың бастапқы кезеңі компьютермен және интернетпен жұмыс істеу негіздерін меңгеруді қамтиды. Бұл мұғалімдерге әртүрлі білім беру бағдарламалары мен ресурстарын тиімді пайдалануға мүмкіндік береді. Дегенмен, техникалық дайындық тек бастамасы екенін есте ұстаған жөн. Оқытушылардың оқу-тәрбие процесінде АКТ-ны табысты пайдалану үшін қажетті педагогикалық дағдылары болуы керек, мысалы, оқу материалдарын әзірлеу, интерактивті сабақтарды құру, технологияның көмегімен оқытудың тиімділігін бағалау.

Оқыту үрдісінде АКТ-ны қолданатын практикалық жұмыстар да мұғалімдердің біліктілігін арттыруда басты рөл атқарады. Мұғалімдер оқытудың жаңа әдістерін игеріп, олардың тиімділігін нақты білім беру ортасында АКТ-ны қолдану арқылы практикалық тапсырмаларды қамтитын педагогикалық курстар мен тренингтерге қатысу арқылы бағалай алады. Осылайша, мұғалімдерді кәсіби қызметінде АКТ-ны пайдалануға дайындау техникалық және педагогикалық аспектілерді, сонымен қатар білім беру процесінде технологияны қолданатын практикалық жұмыстарды қамтитын кешенді тәсілді қажет етеді. Педагогтарды АКТ-ны қолдануға тиімді оқыту білім беру сапасын арттыруға және технологияны оқу тәжірибесіне табысты енгізуге ықпал етеді.

6. Қазақстандағы педагогтарды АКТ-ны қолдануға кәсіби даярлау

Қазақстандағы мұғалімдерді ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) пайдалануға кәсіби даярлау қазіргі білім беру жүйесінің маңызды аспектісі болып табылады. Қазақстандық ғалымдар бұл проблеманы белсенді түрде зерттеп, мұғалімдерді АКТ-ны пайдалануға дайындау кезінде ескеру қажет бірқатар негізгі жайттарды атап өтті.

Мұғалімдердің ақпараттық-коммуникациялық технологиялар (АКТ) саласындағы құзіреттіліктерін дамыту үшін оларды жетілдіру бойынша жүйелі жұмыс қажет және де мұғалімдердің АКТ-ны қолдануына кәсіби даярлығы кешенді түрде ұйымдастырылып, техникалық дайындықты да, педагогикалық шеберлікті дамытуды да қамтуы керек. Ғылыми зерттеулерге сәйкес, АКТ-ны қолдану бойынша оқытуды ұйымдастыру кезінде мұғалімдердің жеке қажеттіліктері мен дайындық деңгейін ескеру маңызды. Мұғалімдерді оқытудағы сараланған тәсіл, олардың бастапқы білім деңгейін және технология бойынша тәжірибесін ескере отырып, жаңа дағдыларды тиімдірек дамытуға ықпал етеді.

Тағы бір маңызды аспект – мұғалімдерге АКТ-ны білім беру тәжірибесіне енгізудің барлық кезеңдерінде қолдау көрсету және сүйемелдеу керек. АКТ-ны білім беру тәжірибесіне сәтті кіріктіруде тәжірибелі мұғалімдер мен оқу орны әкімшілігінің кәсіби қолдауы мен сүйемелдеуі маңызды рөл атқарады.

Осылайша, Қазақстандағы мұғалімдердің АКТ-ны пайдалануға кәсіби даярлығы техникалық, педагогикалық және практикалық аспектілерді ескеретін, сондай-ақ осы процестің барлық кезеңдерінде қолдау мен сүйемелдеуді қамтамасыз ететін кешенді тәсілді қажет етеді. Мұғалімдерді АКТ-ны қолдануды тиімді оқыту білім сапасын арттыруға және еліміздегі білім беру жүйесін дамытуға ықпал етеді.

7. Қорытынды

Мұғалімдерді кәсіби қызметінде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) пайдалануға дайындау қазіргі білім беру жүйесінің негізгі элементі болып табылады. Бұл процесс мұғалімдерден техникалық дағдыларды меңгеруді талап етіп қана қоймай, сонымен қатар оқу процесінде АКТ-ны қолданудың теориялық негіздерін терең түсінуді, психологиялық-педагогикалық аспектілерін қарастыруды қамтиды.

Білім беруде АКТ-ны қолдану қарапайым компьютерлік дағдылармен немесе интернет ресурстарын білумен шектелмейтінін түсіну маңызды. Білім беру мақсаттарына жету үшін кешенді тәсіл әртүрлі білім беру бағдарламаларын, платформалары мен құралдарын қамтиды. Бұл тұрғыда педагогтар интерактивті тақта, онлайн курстар, веб-конференциялар және т.б. сияқты технологияларды меңгеруі қажет.

Сондай-ақ оқу үрдісінде АКТ-ны қолданудың теориялық негіздерін терең меңгеру, АКТ-ны пайдалана отырып оқытудың әдістері мен стратегияларын білу, сондай-ақ технологияны пайдалана отырып, тиімді оқытудың негізінде жатқан психологиялық-педагогикалық принциптерді білу маңызды болып табылады. Мысалы, оқудағы конструктивистік тәсілді түсіну мұғалімдерге оқушылардың белсенді қатысуына және сындарлы білім құрылысына ықпал ететін интерактивті және ынталандырушы оқу орталарын құруға көмектеседі. Сонымен қатар, мұғалімдерді АКТ-ны қолдануға дайындаған кезде психологиялық аспектілерді де ескеру қажет. Технологияны оқу процесіне тиімді енгізу оқушылардың жеке қажеттіліктері мен ерекшеліктерін ескеруді, сондай-ақ олардың белсенді қатысуы мен өз бетінше білім алуына ынталандыратын мотивациялық ортаны құруды талап етеді. Педагогтар оқушылармен жұмыс істеудің әр түрлі әдістерін, соның ішінде жеке оқытуды, сараланған тапсырмаларды және бірлескен оқытуды қолдануға дайын болуы керек.

Мұғалімдерді АКТ-ны пайдалануға тиімді оқыту білім сапасын арттыруға және цифрлық дәуірде оқушылардың құзыреттілігін дамытуға ықпал етеді. АКТ дағдылары бар және олардың педагогикалық әлеуетін терең түсінетін педагогтар өскелең ұрпақтың оқуы мен дамуын барынша арттыратын ынталандырушы және инновациялық оқу ортасын құра алады.

Әдебиеттер

- 1.Щучка Т.А., Щучка Р. В. Конструктивизм как технология обучения в подготовке магистранта педагогического образования к научно-исследовательской деятельности с использованием ИКТ // Вестник Сибирского института бизнеса и информационных технологий , 2018.
- 2.Добрынина Т. Н., Гуляевская Н. В. Интерактивные технологии обучения в условиях педагогических инноваций // Journal of Siberian Medical Sciences, 2015.
- 3.Кислинская М.В., Психологический аспект использования информационных технологий в образовательном процессе // Психология и педагогика: методика и проблемы практического применения, 2014.
- 4.Хаймұлданов Е., Современные Психологические аспекты применения информационных технологий в Казахстане // конференция
- 5.Бабаева Ю.Д. и др. Диалог с ЭВМ: психологические аспекты // Вопросы психологии. - 1983. - №2.
6. Бабаева Ю.Д., Войсунский А.Е. Психологические последствия информатизации // Психологический журнал. - 1998. - №1.

АВТОБИОГРАФИЯЛЫҚ ЕСТЕЛІКТЕРДІҢ ҚАЗІРГІ КЕЗДЕГІ ЗЕРТТЕЛУ ДЕҢГЕЙІ

Ахильбекова А. А., Мандыкаева А. Р.

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Бұл мақалада автобиографиялық естеліктердің қазіргі кездегі зерттеудің маңыздылығы мен соңғы зерттеулердің нәтижелеріне шолу жасалынды. Автобиографиялық естеліктердің ерекше психологиялық құбылыс екеніне назар аудару арқылы, ғылымда маңызды роль атқаратындығы көрсетілді.

Түйін сөздер: автобиографиялық естеліктер, балалық амнезия, жад ерекшеліктері

В статье рассматривается важность текущих исследований автобиографических воспоминаний и результаты проведенного исследования. Автобиографические воспоминания представляют собой особый психологический феномен, который играет важную роль в психологии.

Ключевые слова: автобиографические воспоминания, детская амнезия, особенности памяти

In this article, the importance of current research on autobiographical memories and the results of recent studies is discussed. Autobiographical memories are a special psychological phenomenon that plays an important role in psychology.

Key words: autobiographical memories, childhood amnesia, memory features

Теориялық тұрғыдан алғанда, автобиографиялық естеліктердің заңдылықтарын зерттеу психологияның қазіргі кезеңдегі маңызды міндеттерінің бірі болып табылады. Автобиографиялық естеліктерді талдау мәселесі тұлға психологиясы, есте сақтау психологиясы және сана психологиясы тақырыптарының қиылысында тұр. Ғылыми

психология объектілерінің ауқымына автобиографиялық естеліктердің ерекше шындық ретінде қосылуы адамның жадының табиғаты мен механизмдері туралы бар білімнің шекарасын айтарлықтай кеңейтеді. Психологияда қарапайым мнемоникалық функцияларды ғана емес, сонымен қатар адамның «өз өмірінің шежіресі», «өз өмірінің тарихы» және «өз тағдырының шежіресі» мәселесін бейнелеу заңдылықтарын сипаттайтын және түсіндіре алатын есте сақтау теорияларына шұғыл қажеттілік бар. Жаңа психологиялық құбылысты түсіндіру үшін жадты ұйымдастырудың қолданыстағы концепциялары мен үлгілерін пайдалану – автобиографиялық естеліктер мен осы ұғымдардың адекваттылығы мен өңделу дәрежесін бағалауға, олардың одан әрі даму жолдарын белгілеуге және келесі сұрақтарға жауап беруге мүмкіндік береді: «адамда біртұтас жады бар ма немесе әртүрлі блоктармен ұсынылған бірнеше «естеліктер» жиынтығымен құрылымданған, деңгейленген, белгіленген жады бар ма? [1, 42-бет].

Жад жалпы когнитивті танымдық қабілет ретінде, өткен тәжірибені ағымдағы іс-әрекетте жаңғырта алады және қазіргі осы сәтте ақпаратты қолдануға мүмкіндік береді, және адам өмірінің алғашқы сәтінен басталған естеліктерінде өзінің әсерін көрсетеді [2, 56-бет]. Сонымен бірге, сөйлеу қабілеті есте сақтаудың бір формасы ретінде қалыптасқан ересек адам өзінің дамуының табиғи кезеңінде жазылған ақпаратқа қол жеткізу мүмкіндігін сақтайды (мысалы, біз сана пайда болғанға дейін үйренген қозғалыс дағдыларын қайта жасаймыз). Керісінше, өмірбаяндық мнемоникалық жүйенің мазмұнын құрайтын жеке тұлғалық тәжірибе белгілі бір жағдайдан ғана хабардар болу үшін, яғни есте сақтау (еріксіз немесе ерікті есте сақтау) және белсенді түрлендіру (талдау, құрылымдау және қайта түсіндіру) үшін белгілі бір жас мөлшерінен бастап ғана қолжетімді болып шығады. Осы уақытқа дейін жүргізілген классикалық зерттеу жұмыстарында берілгендей, ересектердің алғашқы естеліктерін орта есеппен шамамен үш жарым жастан болатынын көрсетеді. Алғашқы жұмыстардың бірінде 123 ересек субъектіге сауалнама жүргізіледі. Олардың ешқайсысы 2 жасқа дейінгі автобиографиялық естеліктерді айта алмайды, 29% тек 4 жастан бастап есіне алады, ал көпшілігі (71%) 2-4 жас аралығындағы оқиғаларды ғана есте сақтайтынына сенімді болды. Кейіннен жүргізілген көптеген зерттеулерде де ұқсас нәтижелерге қол жеткізеді. Адам өмірінің алғашқы жылдарындағы оқиғалардың оның жадынан «тайып кететіні» белгілі болды.

Соңғы онжылдықта автобиографиялық жадының (АЖ) эмпирикалық зерттеулерінің дамуымен және осы мәселеге арналған бірқатар монографиялардың пайда болуымен ерекшеленеді. Автобиографиялық естеліктердің мәселесін талдауда пайда болған парадоксалды жағдай, ол психоаналитикалық және психотерапиялық еңбектерде автобиографиялық естеліктердің ұзақ уақыттан бері нақты әсер ету объектісі болды, бірақ өзекті мәселе ретінде емес оқу пәні ретінде қарастырылады.

З.Фрейд «нәрестелік амнезия» деген арнайы терминін енгізді [3, 142-бет]. Дегенмен, автобиографиялық естеліктер бір күнде пайда бола салмайды. Балалық шақтағы амнезияның гипотетикалық «шекарасынан» өткеннен кейін де балалық шақ естеліктерінің сандық және сапалық сипаттамалары осы уақытқа дейінгі кез-келген басқа уақыт кезеңіндегі естеліктерден айтарлықтай төмен. Зиглер мен Джордждың айтуынша, 10 жасқа дейінгі естеліктер жалпы естеліктер санының 5%-дан аспайды [4, 39-бет]. Рубин мен Берценнің (1000-нан астам қатысушы болған) кең ауқымды зерттеуінде балалық шақтағы естеліктердің саны респонденттердің жасына байланысты 5-тен 15%-ға дейін өзгереді, сауалнамадан уақыт қашықтығы ұлғайған сайын естеліктер саны айтарлықтай азаяды [5, 36-бет].

Қазіргі уақытта «нәрестелік амнезия» феноменінің екі классикалық түсіндірмесі бар, оларды З.Фрейд пен Ж.Пиаже екеуі мүлдем ерекше, бір-біріне ұқсамайтын негіздер бойынша жасаған. Психоанализ бұл құбылыстың себебі ретінде қорғаныс механизмдерінің жұмысына байланысты деп көрсетеді. Соның ішінде, травматикалық тәжірибелерді белсенді түрде ұмытуды көрсетеді, атап айтатын болсақ, олар ақпаратты сыртқа шығару және әлеуметтік тыйым салынған іс-әрекеттерді басу. Ж. Пиаже [6, 65-бет] дәстүрінде балалық шақ тәжірибесіне қолжетімділіктің шектелуі бала мен ересек адамның когнитивтік қызметіндегі

шектеулі әлеуметтенумен және айырмашылықтармен байланыстырады, бұл сәйкесінше жазылған мазмұнды формальды операциялардың тілдік сатыларына дамуының операция алдындағы кезеңіндегі «ақпаратты аударудағы еңсерілмейтін қиындықтарды» тудырады. Ж.Пиаже «схеманы» негізгі ұғым ретінде пайдалана отырып, бала үшін белгілі бір жасқа дейін оның өміріндегі барлық оқиғалар шамамен эквивалентті, іргелес, синкретикалық болады, сондықтан бала өз тағдырының бір жүйесін құра алмайды, ал автобиографиялық естеліктер тек операциялардың қайтымдылығы және мағыналы ретроспективаны қалыптастырумен пайда болады деп есептеді. Кейінірек Э.Шахтель «ересек адамның есте сақтау схемалары ерте балалық шақтағы тәжірибелер үшін жарамсыз контейнер болып табылады, сондықтан олар бұл тәжірибелерді сақтауға жарамайды және оларды қайта жаңғыртуға мүмкіндік бермейді» деп тұжырым жасайды [7, 387-бет]. Басқаша айтқанда, З.Фрейд пен Ж.Пиаже ұсынған психикалық даму теорияларындағы түбегейлі айырмашылықтар мен қарамақайшылықтарға қарамастан, екеуі де «амнезия» терминін қолданады және ерте балалық шақтағы оқиғалар туралы автобиографиялық ақпарат есте сақталады, бірақ ол үшін саналы түрде пайдалану және жаңғырту қол жетімді емес деп есептейді.

Қарастырылып отырған құбылысты уақытша немесе интерференционды факторларының әсерінен кәдімгі ұмытып кету мысалы ретінде қарастыруға болмайды. С.Ветцлер мен Дж.Суини статистикалық әдістерді қолдана отырып, есте сақтаудың 7 жасқа дейінгі кезеңдегі эмпирикалық түрде анықталғаны, ақпаратты бекіту мен жаңғырту арасындағы уақыт аралығына байланысты материалдың қолжетімділігінің төмендеуін тіркейтін ұмытудың негізгі заңы, болжағаннан айтарлықтай төмен екенін дәлелдеді. [8, 23-бет]. Осылайша, онтогенездегі автобиографиялық естеліктердің салыстырмалы түрде кеш пайда болуы фактісі, сөзсіз, неғұрлым адекватты интерпретацияны дайындауды талап етеді.

Автобиографиялық естеліктер жоғары психикалық функциялардың заңдылықтарына сәйкес дамиды және интерпсихикалық форма ретінде пайда болады (бала өміріндегі белгілі бір оқиға туралы естеліктердің арнайы сөйлеу және басқа да әлеуметтік-мәдени құралдардың көмегімен, ересек адаммен бірлескен актуализация түрінде жүзеге асады) және содан кейін интрапсихикалық, ішкі формаға айналады - жаңа психикалық функция, ол адамға өзінің өмірлік тарихына ие болу мүмкіндігін береді.

Автобиографиялық естеліктердің уақытты ұйымдастыру ерекшеліктері

Уақыт факторының автобиографиялық естеліктермен қатысы бар екендігін зерттейтін авторлар уақыт жеке сипаттама ретінде есте қалған оқиғаның құрылымына сирек уақытта тікелей байланысты деп есептейді. Есте сақтау кезінде оқиғаның уақыт координаттары бойынша локализациясы ақпаратты жад ағынынан оқшаулауға мүмкіндік беретін реконструкциялық стратегияларға және уақытпен байланысты. Өмірлік оқиғалардың уақыт координаттары мен жүйелерінің негізі ретінде, әртүрлі конфигурациялары бар автобиографиялық естеліктермен сипатталатын тұжырымдар келесідей түсініктемелермен беріледі: Т.Рибо (33) бойынша «жадтың тірек нүктелері», «өмірдің негізгі, маңызды нүктелері», «өмірдің бұтақталған ағашы», J.Schroots бойынша «өмір қисыны» [9, 412-бет], А.Кроник бойынша «өмір сызығы» [10, 213-бет]

Американдық зерттеушілер С.Р.Томпсон, J.J.Skowronski, S.F.Larsen, A.L.Betz автобиографиялық оқиғалардың уақытқа тәуелді оқшауланудың бес реконструктивтік процедурасын анықтайды:

- Адам оқиға кескінінің мазмұнынан уақытқа қатысты бағдар ала алады. Мысалы, естелік бейнедегі қар оқиғаның қыс мезгіліне жататынын көрсетеді.
- Адамның үнемі қайталанатын оқиғалар тобы немесе класы туралы білімі болуы мүмкін. Туған күніңізді немесе апталық кестені білу сіз іздеген күнді дәл табуға көмектеседі (жұма күні бассейнге бару, сейсенбіде жүргізу сабақтары).
- Өмірдің маңызды кезеңдерінің уақыт шекаралары оқиғаның белгілі бір уақыт аралығында болғанын жалпылама түрде жіктеуге мүмкіндік береді («ол өзге елде оқу кезінде болған оқиға»).

• Көптеген материалдар оқиғалардың тұтас тізбегінің өзара байланысты буындары болып табылады. Кітап шығарар алдында баспагермен кездесу, үйлену тойы алдында күйеу жігіттің ата-анасымен кездесу - бұл табиғи, себептік байланысты естеліктер тізбегі.

• Жеке оқиғалар мазмұнына қатысты бейтарап, алайда күні анық көрсетілген фактілермен байланыстырылуы мүмкін.

Автобиографиялық естеліктердің өмір бойы әркелкі таралуы бірқатар зерттеулерде анықталған. Американдық ғалымдар тобы маңызды өмірлік оқиғалар туралы өмірбаяндық әңгімелерді психологтармен бірлесе отырып мазмұндық талдау жасайды. Нәтижелер автобиографиялық естеліктердің көпшілігі Э.Эриксон бойынша тұлғаның даму кезеңдерімен сәйкес келетін уақыт осінің бөлімдерінің айналасында шоғырланғанын көрсетті. Автобиографиялық естеліктер оқиғалардың уақытқа қатысты оқшаулануындағы бұрмалануларды үш түрге бөледі: 1) оқиғаны уақыт бойынша дәл локализациялау мүмкін еместігін; 2) оқиғалардың орнын ауыстыру; 3) оқиғалар арасындағы уақыт аралықтары туралы қате түсінік болуы. «Уақытқа қатысты қателер» автобиографиялық естеліктердің тұлғаның семантикалық құрылымдарымен және оқиғалардың мотивациялық-семантикалық контекстімен байланысын көрсетеді.

B.Ross жадтың ерекшелігіне байланысты «туннельдік эффект» сынды ерекше құбылысты сипаттайды, ол автобиографиялық естеліктердің мазмұнының жасырын түрде ұзақ уақыт болуын (әсіресе балаларда) және олардың адам жадында жазылған мерзімінен әлдеқайда кеш «жарыққа» көрінуінен тұрады. Автор мұны жеке тұлғаның жалпы уақытқа қатысты ориентациясымен түсіндіреді. «Арнайы мақсаттар үшін маңызды емес, демек, бала үшін қызықсыз автобиографиялық естеліктер мазмұны ересек адам үшін маңызды болады... Ересектерде автобиографиялық естеліктер кішкентай балаға қарағанда жазылған оқиғадан кейін көп ұзамай, бала жасай алатын толыққанды еске түсіру дәрежесіне қарағанда әлдеқайда жоғары дәрежеде пайда болады. Автобиографиялық естеліктер патшалығында уақыт тоқтайды, жылдар оларды өшірмей зымырап өтеді және кенеттен олар тым жарқын, таңқаларлық дәлдікпен пайда болады, сондықтан олар кейінірек келесі «ғажайып қайта тірілуге» дейін осы патшалыққа қайтадан сүңгуі мүмкін [11, 196-бет]

Loftus [12, 32-бет] сондай-ақ бұрыннан болған оқиғалардың жақында ғана болған оқиға сияқты үрдісінен тұратын «телескопиялық» әсердің бар екенін атап өтеді. U.Neisser [13, 321-бет] пікірінше, дәстүрлі түрде талқыланатын, уақыт бойынша үздіксіз болып келетін flashbulb эпизодынан басқа, уақыт бойынша бөлінген кезеңдерден тұратын, бірақ бір-бірімен қатар қабылданатын үзік-үзік оқиғалар(extendure) алайда, адам жадында біртұтас оқиға ретінде қабылданатын туралы айтуға негіз бар. Мысалы, «жазылған кітаптар». Жалпы алғанда, кез-келген оқиғада үзіліс болады, дегенмен, субъектінің белгілі контекстімен және мақсаттарымен белгіленген оқиғаның ішкі шеңбері тұтас түсіну үшін қажетті мағыналық сабақтастық деңгейін жадта жасайды.

Автобиографиялық естеліктердің уақытша ұйымдастыруы өзімен бірге айқын қарама-қайшылықты алып келеді. Бір жағынан, рефлексия нысаны ретінде автобиографиялық естеліктердің «өмір жолының субъективті сабақтастығын қамтамасыз етеді» [14, 113-бет], ал екінші жағынан, уақытша өмірлік деформациялар адамның өзінің жеке басының тарихын бейнелеуінде ең жоғары субъективтілікті тудырады.

Автобиографиялық естеліктердің мағыналық және эмоционалды бояуға қанықтығы.

Әдетте, автобиографиялық естеліктердің мазмұны айқын эмоционалды коннотацияға ие. Автобиографиялық естеліктердің заңдылықтарын есепке алуға негізделген тұлғаның дамуын түсінудің жаңа теориялық және психотерапиялық тәсілдерінің түбегейлі айырмашылығы автобиографиялық естеліктердің саналы және эмоционалды жағымды бөліктерінің маңызды рөлін тануы болып табылады.

E.Salaman [14, 113-бет] жағымды эмоционалды өмірбаяндық тәжірибелерді арнайы зерттеген алғашқы зерттеуші болды (зерттеу ностальгиялық естеліктердің материалы негізінде

жасалған). Барлық автобиографиялық естеліктерді «травматикалық» және «бағалы» фрагменттер (precious fragments), деп бөлу арқылы, ол субъектінің өз тағдырын қабылдауындағы «бағалы» фрагменттер мен травматикалық естеліктер арасындағы байланыс туралы және тұлғаның өз өмірін қабылдаудағы субъективті идеяның маңыздылығын көрсетті.

Автобиографиялық естеліктердің және эмоционалдық жады ұғымдарын біржақты анықтау да негізсіз болып табылады, өйткені жадтың эмоционалдық және мағыналық қанықтығы оның автобиографиялық естеліктер жүйесінде бір-бірімен екіұшты байланысқан әртүрлі аспектілерін көрсетеді. Адамның өз өміріндегі оқиғалар туралы естеліктерге «субъективті бейімділігі» жалпы өмірдің өткен бөлігіне құндылық-мағыналық қатынасында және белгілі бір автобиографиялық естеліктің мотивациялық және эмоционалдық қанықтығын көрсетеді. Психотерапиялық деректерге сүйене отырып, осы аспектілердің әрқайсысының өзгеру мүмкіндігін және бұл өзгерістердің субъектілерінің қазіргі эмоционалдық жағдайына әсерін көрсетті.

Қорыта келе, жоғарыда келтірілген зерттеулер мен еңбектерге сай, автобиографиялық естеліктер осы уақытқа дейін толық зерттелмегендігін көрсетеді. Осы күнге дейін автобиографиялық естеліктерді зерттеу методикалары мен сауалнама түрлері де жаңарып, модификацияланып, дамып одан үлкен зерттеулер мен қызығушылықтар тудыруда, себебі, көптеген уақыт бойы автобиографиялық естеліктер тек когнитивті танымдық функция ретінде қарастырылды, ал соңғы жылғы зерттеулер автобиографиялық естеліктерге ерекше құбылыс ретінде назар аударуда.

Әдебиеттер

1. Корж Н.Н. Проблемы памяти / Тенденции развития психологической науки. Отв. Ред. Ломов Б.Ф., Анцыферова Л.И. М., Наука, 2009.
2. Блонский П.П. Память и мышление, ОГИЗ СОЦЭКГИЗ, 1935
3. Фрейд З. Психопатология обыденной жизни. М., 1992.
4. Набоков В. Ада или радости страсти. Собрание сочинений американского периода в 5-ти томах, Санкт-Петербург, 2017.
5. Коган Л.М. Человек и его судьба. М., Мысль, 1988.
6. Piaget J. Affective unconscious and cognitive unconscious. Monographs of the journal of the American psychoanalytic association, 21, (2), 1973.
7. Schacter E.G. Metamorphosis: on the Development of affect, perception, attention and memory. N.-Y., Basic book, 1959.
8. Поуз С. Устройство памяти от молекул к сознанию. М., Мир, 1995
9. Schroots J.J.F., ten Kate C.A. Metaphors, Aging and the Life-Line Interview Method. Current Perspectives on Aging and the Life Cycle, Vol.3,1989, Jay Press Inc., London, England.
10. Головаха Е.И., Кроник А.А. Психологическое время личности. М.,1984
11. Ross B.M. Remembering the Personal Past. Descriptions of Autobiographical Memory. Oxford University Press: N-Y.2011.
12. Loftus E.F. Eyewitness Testimony. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1979
13. Neisser U. Nested Structure in Autobiographical Memory. In: D.C. Rubin (ed.) Autobiographical Memory, Cambridge University Press, 1986.
14. Коган Л.М. Человек и его судьба. М., Мысль, 1988.
15. Salaman E.A. Collection of Moments: A Study of Involuntary memories. N-Y, 1970.

ИНКЛЮЗИВТІ ТӘЖІРИБЕДЕГІ ПРАКТИК-ПСИХОЛОГ ҚЫЗМЕТІНІҢ ҚИЫНДЫҚТАРЫ МЕН ОНЫ ЕҢСЕРУ ЖОЛДАРЫ

Турманова Ж. Е., Рыскулова М. М.

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Мақалада психологтардың инклюзивті тәжірибе жағдайында құзыреттілік салаларының қысқаша сипаттамасы берілген. Инклюзия жағдайында «кәсіби қызметке жеке дайындық» ұғымының мазмұны ашылып, психолог маманының қызметтік әрекетінің көрсеткіштері анықталады.

Түйін сөздер: практикалық психология, инклюзия, инклюзиялық тәжірибе, кәсіби даму, ерекше қажеттіліктері бар тұлға, копинг мінез-құлық.

В статье дается описание областей компетенций психологов для работы в условиях инклюзивной практики. В условиях инклюзии раскрывается содержание понятия «личностная подготовка» к профессиональной деятельности. Определяются показатели деятельности специалиста-психолога в области инклюзии.

Ключевые слова: практическая психология, инклюзия, инклюзивная практика, профессиональное развитие, личность с особыми потребностями, копинг-поведение.

The article provides a brief description of the areas of competence of psychologists in the context of inclusive practice. In the context of inclusion, the content of the concept of "personal preparation" for professional activity is revealed. The indicators of the activity of a specialist psychologist in the field of inclusion are determined.

Keywords: practical psychology, inclusion, inclusive practice, professional development, individuals with special needs, coping behavior

Қазіргі жағдайда өзгермелі әлемге және кәсіби қызмет жағдайларына бейімделе білетін мамандар аса қажет. Практикалық психологияның қалыптасуы мен дамуының қазіргі кезеңінде психолог қызметі кең таралған және қоғамның сұраныстары әртүрлі бағытта даму үстінде. Әсіресе инклюзивті тәжірибеде қызмет көрсететін практик-психолог мамандарына сұраныс көп, тиісінше кәсіби біліктілігіне де талап жоғары.

Психологиялық қызмет көрсету саласы қазіргі кезде реформалау жағдайында өтіп жатыр, әлеуметтік-психологиялық процестердің мәнін түсінетін жаңа тұжырымдамалық ойлауы бар психолог мамандарын даярлау қажеттілігі сезілуде және де кәсібилік қатынас мәселелері қарастырылуда. Ең қарқынды дамып келе жатқан инклюзивті тәжірибе жүйесіндегі арнайы қызмет саласына психологиялық қызметті енгізу өзекті мәселе болып табылады.

Еуропа және АҚШ, ТМД елдерінің заманауи психологиялық теориялар мен практикалық бағыттары инклюзивті салада психологиялық қызмет көрсету тұжырымдамасын жасау күрделі және көп қырлы мәселе екенін және бұл идея шешілмей сәтсіздікке ұшырайтын бірқатар мәселелерді қамтитындығын айтып дабыл қағуда. Сонымен қатар, әлеуметтік қоғамда ерекше қажеттіліктері бар тұлғалармен жұмыс жасайтын психолог-практиктер өз проблемалар кешенімен бетпе-бет келуде. Яғни инклюзивті жағдайда ерекше қажеттіліктері бар тұлғалардың маманға деген жеке қатынастарына дайын болмауынан, сондай-ақ мамандардың өзі олармен өзара әрекеттесуге дайын болмауынан туындайды. Сондықтан инклюзивті ортада ерекше қажеттіліктері бар тұлғаларға қызмет көрсететін психологтарды мақсатты даярлауды ЖОО-нан талап етіледі және психолог мамандарының қайта даярлау бағдарламаларын жетілдіру жолдарын айқындау да өзекті болып отыр.

A.Dominic, M.Hogg (2004) әлеуметтік интеграция мен оқшаулауды түсінудің әлеуметтік-психологиялық негізі ретінде өз еңбектерінде әлеуметтік инклюзия мен әлеуметтік психологиялық тұрғыдан шеттетудің маңызды аспектілерін талдаудың құндылығын көрсететін жаңа зерттеулер қажет деп санайды [1, 246.].

Ұлыбританиялық ғалым Р. Bartolo (2015) инклюзивті практикада жұмыс жасайтын психолог мамандарының проблемаларын әлеуметтік-эмоционалдық қиындықтары бар және ерекше қажеттілігі бар тұлғалардың қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін жасалатын кәсіби және тұлғалық әрекеттерінен байқалатынын тұжырымдайды [2].

Дегенмен психологтардың теориялық және практикалық дайындығы ерекше қажеттіліктері бар тұлғаларды психологиялық сүйемелдеу үшін жеткіліксіз екені де байқалуда. Шешуді талап ететін өзекті мәселе сол мамандардың инклюзивті тәжірибе жағдайында кәсіби қызметті жүзеге асыруға жеке дайындығын қалыптастыру болып табылады деп ойлаймыз.

Халықаралық тәжірибеге сүйенсек, Америкалық Психологиялық Қауымдастық (American Psychological Association (APA)) АҚШ-да психологияны ғылыми тұрғыда ұсынатын және кәсіби ұйым болып табылатындардың бірі. Психологиялық ғылымның ең жақсы жетістіктерін қолданатын ұйым ретінде АПА мақсатына жетуге бағытталған және қоғам мен өмірді жақсарту үшін өз жұмысының барлық аспектілеріне «теңдік», «әртүрлілік» және «инклюзия» (Equity Diversity Inclusion (EDI) принциптерін енгізуге тырысады [3].

Қауымдастықтың стратегиялық басымдықтарының бірі психологиялық ғылым мен практиканың жетістіктерін қолдану арқылы маңызды әлеуметтік мәселелерді шешуге оң әсер ету болып табылады екен. Мысалы, АПА-ның 2021 жылғы «Психология және адам құқықтары туралы қарары» психологтарды адам құқықтарын бұзу қаупі бар жағдайлардың, соның ішінде ішкі және бүкіл әлемдегі маргиналды популяциялардың мүдделерін қолдауға және қорғауға шақырады және қауымдастық мүшелерін адам құқықтарын қорғау принциптерін өз жұмысының негізі ретінде қабылдауға міндеттейді екен, тиісінше арнайы бақылауға алады. Сондай-ақ, АПА-ның мүшелері Hatcher R.L., Lassiter K.D. кәсіби психология бойынша бастапқы дайындық негізгі практикалық дағдылардан тұратынын айтады [4].

Және де Hatcher, R. L., Fouad, N. A., Campbell, L. F., McCutcheon, S. R., Grus, C. L., & Leahy, K. L. (2013) кәсіби психологияға құзыреттілікке негізделген білім (competency-based education (CBE) тұжырымдамасымен практикаға көшуді қолға алуды ұсынады [5]

Ал, Еуропадағы ғылыми және кәсіби қауымдастық European Community Psychology Association (ECPA) - болып табылады, олар түрлі қауымдастықтармен өзара әрекеттесуге және олармен бірге әлеуметтік өзгерістерді жүзеге асыруға тырысады. Бұл қоғамдастық теориялық негізге негізделген берік практикалық әдістерді әзірлейді және қоғамдық психологтардың негізгі құзыреттерін анықтауға айтарлықтай үлес қосады. ЕCPA әлеуметтік мәселелерге соның ішінде дағдарыстық жағдайларға әлеуметтік маңызды зерттеулер жүргізу қажеттілігіне назар аудара отырып, психологиялық ғылым мен қоғамдағы әлеуметтік психологияның негізгі құндылықтарын бекіту үшін үнемі жұмыс істейді. ЕCPA ұлттық және еуропалық институттарға әлеуметтік-қоғамдық әсер ететін зерттеулер жүргізуге ұсыныстар, сондай-ақ жергілікті қауымдастықтар мен қоғамдық ұйымдарға тұрғындардың әл-ауқаты мен тұрақтылығын жақсарту үшін қолдау, кеңес беру және әдістемелік құралдар ұсынуға бағытталған [6].

Қазіргі кезде Тәуелсіз қазақ жерінде халықаралық тәжірибелерге сүйеніп инклюзия жүйелеріне талдаулар жасалуда және Қазақстан Республикасында инклюзивті білім беруді табысты құру үшін халықаралық озық тәжірибені пайдаланудың маңыздылығы ерекше қарқын алуда. Сонымен қатар инклюзивті бағдарламаларды енгізу кезінде оқу орындарында кездесетін типтік мәселелерді анықтауға және олардың шешімдерін табуға ерекше назар аударылуда [7].

Сонымен, инклюзия тәжірибесіне арналған қазіргі әдебиеттерде «инклюзия» термині бұрын қолданылған «интеграция» ұғымын ығыстыра бастады және кейбір жағдайларда ерекше қажеттіліктері бар адамдардың құқықтарын іске асыруды түсінудің өзгергенін дәлірек білдіруді талап ете отырып, белгілі бір дәрежеде оған қарсы тұра бастады. Осы ұғымдар мен оның айналасындағы түсінбеушіліктер қолданудың халықаралық тәжірибесіне қарай түсінудің өзектілігі біздің елде инклюзивті білімнің заңмен бекітілген мәртебеге ие болуымен ғана емес, сонымен бірге БҰҰ-ның мүгедектердің құқықтары туралы конвенциясының халықаралық міндеттемелерімен де анықталады. Яғни, осы Конвенцияның 24-бабы қатысушы мемлекеттерге мүгедектігі бар адамдар үшін «барлық жағдайларда және барлық деңгейлерде инклюзивті қызметпен қамтамасыз ету міндетін жүктейді, өмір бойы оқыту жүзеге асырылады» деп нақтылап берген. Қазіргі пікірталастар контекстіндегі инклюзия

философиялық және мәдени мәселелер аясында болып жатқанын да кейбір ғалымдар, атап айтқанда ресейлік ғалым А.Ю.Шеманов бекітілген мәртебеге ие болуымен ғана емес, сонымен бірге халықаралық міндеттемелермен де анықталатын мәселе деп сипаттайды [8]

Демек, инклюзия идеясы адам құқықтарын, оның қадір-қасиетін, жеке басын, сондай-ақ оның мәртебесін анықтайтын және оның құқықтарын қамтамасыз етуге әсер ететін әлеуметтік және мәдени процестердің тетіктерін түсінудегі ауқымды өзгерістер аясында дүниеге келді. Ерекше қажеттілігі бар адамдарға деген көзқарастың өзгеруі осы өзгерістердің бір ғана көрінісі болып табылады.

Жоғарыда айтылған пікірлерге сай келесідей тұжырымды ой-пікірін жасаймыз: инклюзия саласында қызмет ететін психолог маманына қойылатын тұлғалық және кәсіби біліктілікті сипаттайтын құзыреттіліктердің бар болуы ескеріледі. Ең алдымен, «инклюзивті құзыреттілік» ұғымы тұрады. Бұл ұғым күрделі құрылымы бар және клиенттердің қажеттіліктерін ұсынады. Яғни, инклюзивті ықпал ету процесінде кәсіби функцияларды жүзеге асыру қабілетін анықтайтын және көмекті қажет ететіндерді өзінің әлеуметтік ортасына қосуды қамтамасыз ететін, оның дамуы мен өзін-өзі дамыта алуына жағдай жасайтын интегративті жеке кәсіби қатынас болып табылады.

Сонымен, инклюзивті тәжірибеде психологтардың жеке және кәсіби құзыреттілігінің құрылымын топтастыруға болады, яғни компоненттердің жиынтығы арқылы сипаттап беруге болады. Атап айтқанда «когнитивті немесе танымдық», «тұлғалық», «эмоциялық», «мотивациялық», «рефлексиялық», «тәсілдік»[9].

Ал, енді осы компоненттер инклюзивті тәжірибедегі практик-психолог қызметінің қиындықтары мен оны еңсеру жолдарын ұсына ала ма – деген сұрақ қойсақ, оларға жеке-жеке тоқталып айқындап көрейік:

а) инклюзивті құзыреттіліктің «когнитивті компоненті» инклюзияның теориялық және практикалық мәселелерін шешуде қажетті ақпаратты меңгеріп жаңғырту үшін білім жүйесіне негізделген шығармашылық ойлау қабілеті ретінде анықталады. Когнитивті компоненттің мазмұны кейс-жағдайда тұлғалардың болмысын, реакцияларын сәтті болжау, олар туралы нақты және жылдам пайымдаулар жасай алу, әлеуметтік мәселелерді талдай алу, сондай-ақ инклюзия саласындағы адамдармен жұмыс жасаудың тәсілдері, әдістері мен құралдары туралы ой-пікірлерді қалыптастыра алады.

ә) «жеке тұлғалық компетенті» психологтың инклюзиялық тәжірибеде қызмет ете отырып өнімді ықпал ететін жеке тұлғалық және кәсіби маңызды қасиеттерін айтамыз. Адамдарға, әсіресе ерекше қажеттілігі бар адамдарға деген толерантты көзқарас бірдей маңызды, әрі адекваттылық қатынасының орын алуы да тұлғалық компонентті құрайды.

б) «эмоционалды және еріктілік компоненті» психологиялық механизмдердің көрінісін қамтиды – яғни психологтың эмоционалды және ерікті түрде қатынасы. Бұл компоненттің маңызы мынада: психолог өзін-өзі ретке келтіре алуы, ұстамдылығы, өнімді қызметті ұйымдастыруға қызығушылығы, инклюзиядағы қиын жағдайды шешудің жаңа формалары мен әдістерін іздеу қабілетіне табандылық танытуынан көрінеді.

в) психологтың «мотивациялық компоненті» жеке өзінің қызығушылығы терең сезіммен байланысты. Яғни жоғары сезімінде адамгершілік категориясына қатысты. Инклюзия саласындағы тұлғаларды, әсіресе ерекше қажеттілігі бар балаларды қалыпты дамудағы құрдастарының ортасына қосу жағдайында психологиялық ағартушылық қызметті жүзеге асыруға деген оң бағыттылығын қамтиды.

г) «рефлексиялық компоненті» психологтың кәсіби іс-әрекетін талдау қабілетінде көрінеді, кәсіби іс-әрекеттерінің нәтижелерін саналы бақылауында жүзеге асырылады. Мұндағы, рефлексия - өз кезегінде психологтың тиімді жұмыс істеуі үшін қажетті негіз болып табылады. Оның механизмдері мен салдары бойынша ең маңызды және күрделі құрылым инклюзивті ортада психолог маманының өзін-өзі түсіне алуы қалыптасады. Сол уақытта, жағдайда өтіп жатқан процесте өзін түсіну қабілетінің көмегімен психолог клиентте не болып жатқанын, клиентпен қарым-қатынастың барысын түсіне алады. Болып жатқан процесте

жағдайдың себептерін түсініп, маңыздысын екіншісінен ажырата алады. Кез-келген психолог өз жұмысын жақсы орындау үшін ішкі бақылаушы функциясын өзіне рефлексия болып табылатын, яғни ішкі және сыртқы әлемде болып жатқан оқиғаларды көру, сезіну, елестету иен бейнелеу қабілетімен ерекшелейді.

д) инклюзивті құзыреттіліктің «тәсілдік компоненті» ол уақытта болып жатқан процесте нақты кәсіби міндеттерді орындау қабілеттерін қамтиды, олар психологиялық қызмет көрсетудің жетекші әдістері мен тәсілдерін қолдануы болып табылады. Өз кезегінде, олар инклюзивті тәжірибені сәтті жүзеге асыруда, туындаған инклюзиялық кейстерді шешу мен кәсіби міндеттерді жедел түрде орындау әдістерін анықтауға көмектесетін ізденпаздық-зерттеушілік әрекетін жүзеге асыруды қамтиды.

Осылайша, психологтың инклюзивті міндеттерді атқаруын өзара тәуелді және өзара байланысты компоненттер жиынтығы арқылы сипаттап, психологтың копинг-стратегиялық мінез-құлқына детерминанттар бола алады деп тұжырымдаймыз.

Осы тақырыпты зерттеудегі басты мақсаттардың бірі - заманауи зерттеулердегі психологтардың инклюзия саласында қызмет етуге жеке дайындығы мәселесін талдау; инклюзия жағдайында психологтардың кәсіби қызметті жүзеге асыруға жалпы дайындығының жай-күйін зерттеу болып отыр.

Дегенмен, көптеген зерттеулерге қарамастан, психологтардың инклюзивті тәжірибе жағдайында кәсіби қызметке жеке дайындығы мәселесі жеткілікті зерттелмеген күйінде қалып отыр. Бастапқыда психологтардың кәсіби қалыптасу мәселесін қарастыратын зерттеушілер бұл процесте жеке дайындықтың жетекші рөліне назар аударуды ұсынған, оның ішінде А.Ф.Бондаренко, Ф.Е. Василюк, В.В. Колпачников, Р. Кочюнас және т.б. еңбектері мысал бола алады.

Кәсіби қызметке дайындық мәселесі бойынша көптеген зерттеулерді талдай отырып ғалым Т.А. Яраяның мұны үш бағытта қарастыратынын көреміз, олар: «функционалдылық», «жеке белсенділік», «жеке дайындық» [9, 11б.].

Мұндағы функционалдық дайындықты зерттеуші психикалық функциялар белсендірілетін уақытша дайындық және өнімділік, қызметті жүзеге асыру үшін қажетті барлық физикалық және психикалық ресурстарды жұмылдыру қабілеті ретінде анықтайды. Жеке дайындық құбылысын зерттеудің негізгі тәсілдерін талдау оны әлеуметтік-мәдени және психологиялық құбылыс ретінде қарастырады, оның ішінде маманның субъективті позициясы мен эмоционалды-ерікті күйлерінің тұрақтылығын қамтамасыз ететін құндылыққа бағдарланған-мазмұнды реттеушілердің жүйеленген жиынтығы бар екенін көрсетеді. Осы тұста мысалы ретінде, біз инклюзивті білім беру жағдайында психологтардың кәсіби қызметке жеке дайындығын күрделі дайындық ретінде анықтаймыз. Анықталаған «когнитивті компонент» критерийлері келесідей:

- балалардың әртүрлі санаттарымен жұмыс істеу үшін психологтың қажетті кәсіби маңызды қасиеттері туралы білім;

- ерекше қажеттілігі бар тұлғалардың жеке ерекшеліктері жайында;
- инклюзивті білім беру жағдайында психологиялық қолдаудың мәні;
- ерекше қажеттілігі бар тұлғалармен жұмыс бағыттарын білу.

Осы аталған критерийдің қалыптасуының көрсеткіштері – ерекше қажеттілігі бар «тұлғаны психологиялық сүйемелдеу мәселесі» бойынша кәсіби білімі мен дағдыларының болуы, психологтың инклюзия жағдайында кәсіби қызметке жеке дайындығы туралы хабардар болуы.

«Мотивациялық-сенсорлық компоненттің» критерийлері:

- инклюзия жағдайындағы іс-әрекетке оң позитивті эмоционалды-құндылық қатынасы;
- ерекше қажеттілігі бар жандарға мейірімді, шыдамды көзқарас, олардың айырмашылықтарын тең барабар қабылдау;

- белгілі бір жағдайларда адамның аффективті реакцияларын болжай білу, қиял мен түйсігі арқылы басқалардың ішкі әлеміне ену.

Бұл критерийлерді көрсететін психологтың бойындағы қасиеттер, олар: - эмпатия қабілеті, эмоционалды тұрақтылық, эмоционалды интеллект, толеранттылық, психологиялық түсінік сияқты кәсіби маңызды қасиеттердің болуы.

«Мінез-құлық компонентінің» критерийлері:

- мінез-құлық әлеуеті;
- инклюзия жағдайында мінез-құлық әрекеттерін жүзеге асыру қабілеті;
- психологтардың мінез-құлық реттеу қабілеті;
- әлеуметтік құзыреттілік;
- әлеуметтік байланыстардағы бастама мен тұрақтылық;
- қарым-қатынас пен мінез-құлықтағы толерантты көзқарастар;
- көзқарастардың кеңдігі және қарым-қатынастың жеңілдігі.

Берілген көрсеткіштер - қалыптасқан коммуникативті құзыреттілікті және коммуникативті төзімділік арқылы сипатталады. Яғни, қарым-қатынастағы жеңілдік, шынайылық және бастамашылық, байланыс орнату және қолдау қабілеті, қарым-қатынастың кеңдігі және т.б.

«Жеке дайындықтың» критерийлері мен көрсеткіштерінің мазмұнды сипаттамасын ескере отырып, инклюзия жағдайында практик-психологтардың кәсіби қызметке жеке дайындығының компоненттерінің қалыптасу деңгейлері бекітеледі, олар: жоғары, орта және төмен. Және жеке дайындықтың құрамдас бөліктерінің қалыптасу деңгейлерін анықтауға мүмкіндік беретін диагностикалық әдістер жиынтығы таңдалады. Болжауға ұсынылатын мәліметтер мамандар арасында ақпараттық-ағарту жұмыстарын ұйымдастыру және жүргізу және олардың ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалармен өзара әрекеттесуге дайындығын қалыптастыру үшін психологтарды даярлау қажеттілігін растайды.

Қазіргі таңда инклюзивті білім беру саласы қарқынды дамып, оқуда ерекше қажеттілігі балалар мен олардың сау құрбы-құрдастарын бірлесіп оқыту мәселесі өзекті бола бастады. Оны шешу барысында мемлекет инклюзивті білім беруді қолдау бағдарламаларын әзірлеген және іске асыруда. Жоғары оқу орындарында инклюзивті білім беру жағдайында кәсіби қызметке дайын мамандарды оқыту проблемасын өзектендіреді. Алынған мәліметтер нәтижесі инклюзивті білім беруді жүзеге асырудың сәттілігін анықтайтын негізгі факторлардың бірі мамандардың, ең алдымен психологтардың кәсіби қызметті жүзеге асыруға жеке дайындығы ескеріледі. Осыған қарамастан, психологтардың осы қызмет түріне дайындығының жай-күйін зерттеу қазіргі заманғы практикалық психология мамандары, педагог-психологтары да инклюзивті білім беру жағдайында кәсіби қызметті жүзеге асыруға дайын емес екенін жеке дәлелдеуге тырысады.

Осылайша, инклюзия жағдайында психологтың кәсіби қызметке жеке дайындығын қалыптастырудың негізгі факторы психолог маманның кәсіби қалыптасу процесіндегі копинг мінез-құлық. Осы мінез-құлық стратегияларын айқындап беру міндеттері алдымызда тұр. Сондай-ақ, инклюзивті тәжірибе жағдайында психологтарды кәсіби қызметке дайындау және жүзеге асыру кезеңдерін ойластырып зерттеу қажеттілігі практикалық психологияға жаңа бағыт-бағдар береді.

Әдебиеттер

1. Dominic Abrams, Michael A. Hogg. A Social Psychological Framework for Understanding Social Inclusion and Exclusion. 2004. P.376
2. Bartolo, P. The role of psychologists in inclusive settings. In Working with Teaching Assistants and other Support Staff for Inclusive Education International Perspectives on Inclusive Education, 4. - pp. 49-63. London: Emerald.2015.
3. Equity, Diversity, and Inclusion Framework. American Psychological Association (APA) <https://www.apa.org/apa/equity-diversity-inclusion/framework>
4. Hatcher, R. L., & Lassiter, K. D. Initial training in professional psychology: The practicum competencies outline // Training and Education in Professional Psychology, 2007. 1(1), 49–63.
5. Hatcher, R. L., Fouad, N. A., Campbell, L. F., McCutcheon, S. R., Grus, C. L., & Leahy, K. L. Competency-based education for professional psychology: Moving from concept to practice. Training and Education in Professional Psychology, 2013. 7(4), 225–234

6. <https://www.ecpa-online.com/category/projects/>

7. Қазақстандағы инклюзивті білім берудің әлемдік тәжірибесі // <https://www.gov.kz/memleket/entities/sci/press/news/details/725093?lang=kk>

8. Шеманов А.Ю. Инклюзия в контексте современных дискуссий: философские и культурологические проблемы // Психолого-педагогические основы инклюзивного образования: коллективная монография. М.: МГППУ, ООО «Буки Веди», 2013. 334 с. С. -24-38.

9. Ярая Т. А. Личностная готовность будущих психологов к профессиональной деятельности в условиях инклюзивного образования: автореф. дис. ... канд. психол. наук. – Киев: НПУ им. М. П. Драгоманова, 2014. 20 с.

ҚАЗІРГІ ЗАМАН ЖЕТКІНШЕКТЕРІНІҢ ТҮЛҒАЛЫҚ ДАМУЫНДАҒЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕР

Карабекова А. Ж., Жанысбек Н. Ж.

М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан

Мақалада қоғамдағы жасөспірімдер мен жастардың дамуындағы жаңа тенденцияларды, ақпараттық кеңістікті жіктеу және ақпараттық өрістерді бөлу негіздерін анықтады. Ақпараттық әлеуметтену үлгілеріне, әлеуметтік желілер мен ағынды бейнелердің танымал болу себептеріне, сондай-ақ әлем бейнесі мен әлеуметтік желілердегі жеке парақшаның мазмұны арасындағы байланысқа ерекше назар аударылады. Автор виртуалды және кеңейтілген кеңістіктердің пайда болуымен байланысты жастардың тұлғалық және танымдық даму тенденцияларын сипаттайды.

Түйін сөздер: Лудомания, жасөспірімдер психологиясы, когнитивті психология, әлеуметтік психология, эстетикалық психология, даму парадигмасы, генетикалық әдіс, ақпараттық технология, интернет-коммуникация.

В статье описаны тенденции становления подростков и молодежи в обществе в условиях цифровизации и информатизации. Особое внимание уделяется моделям информационной социализации, причинам популярности социальных сетей и потокового видео, а также взаимосвязи между образом мира и содержанием личной страницы в социальных сетях. Автор описывает тенденции личностного и познавательного развития молодежи, связанные с появлением виртуальных и расширенных пространств.

Ключевые слова: лудомания, психология подростков, когнитивная психология, интернет-коммуникация

The article identifies new trends in the development of adolescents and youth in society, the basics of classifying the information space and the distribution of information fields. Special attention is paid to the models of information socialization, the reasons for the popularity of social networks and streaming video, as well as the relationship between the image of the world and the content of a personal page on social networks. The author describes the trends in the personal and cognitive development of young people associated with the emergence of virtual and expanded spaces.

Keywords: gambling addiction, adolescent psychology, cognitive psychology, Internet communication

Мемлекет басшысы атап өткен өзекті мәселенің бірі – лудомания, яғни құмарпаздық. «Лудомания – бейбіт күнде елдің шырқын бұзып жатқан қатер. Соның кесірінен талай шаңырақ шайқалды. Талай азамат заң бұзып, қылмысқа ұрынды. Құмар ойын үшін қарызға батып, өзіне қол жұмсаған жандар туралы хабарлар, өкінішке қарай, күн сайын тарап жатады. Бұл дерт жас ұрпаққа өте үлкен зиян келтіреді. Онлайн-ойындар балалардың күнделікті ермегіне айналып барады. Құзырлы органдар былтыр интернет-казиноның белгісі бар 4 мыңнан астам сайтты бұғаттады», деп атап өтті Мемлекет басшысы [1].

Қазіргі әлемнің күрделілігі, оның өзгергіштігі, өзгешелігі және белгісіздігі қазіргі күндегі психология ғылымының алдында тұрған ең маңызды мәселелердің біріне айналды. Бұл жағдайда маңызды сәт-бұл жағдайдың әдіснамалық көрінісі ғана емес, сонымен қатар қазіргі заманда тұрақты байланыстарды анықтау және жаңа әдістеме құрастыру мүмкіндігі. Әрине, психология, атап айтқанда даму психологиясы қазіргі қоғамның сын-қатерлеріне жауап бере алмай жатыр. Ал алғашқы сұрақтардың бірі қазіргі балаларды, жасөспірімдерді және жастарды зерттеуге арналған құралдарды жасауға мүмкіндік беретін жаңа әдіснамаға қатысты. Сондықтан қазіргі әдістemenің негізгі сипаттамасы шындықтың жаңа фактілері мен жаңа аспектілерін қамту мақсатында өзгертін және түрленетін әртүрлі зерттеу құрылымдарында жатыр. Бұл құрылымдардың құндылығы олардың мазмұнындағы тұрақтылық пен

әртүрліліктің үйлесімді әрекеттесуімен анықталады. Олардың ең маңызды сипаттамалары-икемділік және өтімді шындықпен және бір-бірімен өзара байланысы. Яғни, әртүрлі және бөлек конструкциялар туралы емес, әртүрлі өрістері бар икемді әдістер туралы айтуға болады: когнитивтік, әлеуметтік, эстетикалық.

Жасөспірімдер психологиясы зертханасының негізгі қағидасы, әрине, даму принципі болды, онда институт үшін негізгі әдістемелік ұстаным қазіргі кезде өте өзекті болып табылады. Даму парадигмасы Челпановтың дәстүрлі жалпы психология мектебінің көптеген мәселелерін-қабылдау, есте сақтау, ойлау және әсіресе белсенділікті зерттейді. Жасөспірімдер психологиясы үшін интроспекцияның маңыздылығын негіздеу де маңызды болды. С.В. Кравковтың "өзін-өзі бақылау" еңбегінде көрсетілген идеялар бүгінгі күнге дейін жасөспірімдер мен жастардың күнделіктерін талқылауда қолданылады. С.В. Кравков, өзін-өзі бақылаудың көмегімен ғана керек нәтижеге қол жеткізуге болады. Психологиялық ұғымдардағы сапалық айырмашылықтар. Өңгімелесу әдістерімен қатар бұл әдіс әлеуметтік желілер мен блогтардағы жарияланымдарды зерттеуде сәтті қолданылды.

XX ғасырдың ортасында жасалған дүниелер де маңызды. Қоршаған ортаға әсер етудің шектеулері мен мүмкіндіктерін, атап айтқанда оқыту мен тәрбиенің дамуға әсерін талдау дәстүрі. Алайда, эволюциялық оқыту тұжырымдамасы жаңа оқу жоспарлары мен жаңа білім беру мазмұнының пайда болуында ғана емес, сонымен бірге ересектердің оқудағы рөлін, олардың баланың тәуелсіздігіне әсері мен шектеулерін түсінуде де маңызды рөл атқарды [2, 14 бет].

Психологияның дамуы жеке ұғымдарды анықтауға және оларды тұтас суретке біріктіруге көмектесетін әдістерді біріктіреді. Дәстүрлі ұғымдарды талдай отырып, олардың әлеуетін ашып, қазіргі заманның талаптарын қанағаттандырып қана қоймай, белгілі бір уақыт аралығында оларды психология ғылымының бейнесіне сәйкестендіру қажет. Мұндай талдау әлеуметтену мәселесін зерттеуде, тұлға құрылымының ерекшеліктерін, оның даралығын және қоғаммен байланысын және психологиялық тәжірибені ашуда өте маңызды. Бұл материалдар эмпирикалық және эксперименттік жұмыс жобасын жасау үшін де, психологиялық практика үшін де қажет, өйткені олар бұрын жіберілген қателіктерді қайталамауға және ішінара болжам жасауға көмектеседі: болашақ даму, психологиялық тәрбие. Бұл материалдар болашақ психологтарды даярлауда да маңызды, өйткені олар студенттерге психологияны жан-жақты қолдану және сындарлы дамыту перспективасын ашады.

Тарихи-Генетикалық тәсіл балалардың, жасөспірімдердің және жастардың, оның ішінде дарынды және қиын балалардың әлеуметтену процесін зерттеу бойынша зертханалық жұмыстарға көмектеседі. Соңғы бірнеше жылда алынған материалдар көрсетті [3, 21 бет].

Олардың айтуынша, эмоционалды саланы дамыту арқылы ғана тәрбиені жеке даралықты, жеке өсуді және балалардың әлеуметтенуін біріктіретін етіп орналастыруға болады. Біз алған мәліметтер тәжірибе балалардың жеке басын қалыптастырудың негізгі тетіктерінің бірі болып табылатындығын және тәжірибенің екі түрін ажыратуға болатындығын көрсетеді: жеке және әлеуметтік тәжірибе, яғни өзіне деген көзқарас және әлеуметтік ортаға, өз орнына деген көзқарас.

Біздің нәтижелеріміз өтпелі кезеңнің әртүрлі аспектілері жастар үшін әртүрлі мәселелер мен қиындықтарға байланысты екенін көрсетті. Өзгергіштік пен белгісіздік тұлғаның жеке компоненттерінің тұтастығының бұзылуына және уақыт перспективасына әкеледі. Көбісі сәйкестендіру тобын және әлеуметтену бағытын таңдауды қиындатады. Біздің зерттеуімізде алынған материалдар транзитивтіліктің үш компонентінен тұратын заманауи көпмәдениетті кеңістікте әлеуметтенудің модельдерін құру өте қиын екенін көрсетеді. Белгісіздік пен өзгергіштік монокультуралық кеңістікте емес, мультикультурализмде әлеуметтік және жеке кеңістік-уақыттың гетерохронизмін күшейтеді. Осылайша, таңдаудың көптігі жағдайдың күрделілігін арттырады, бұл жеке тұлғаны дамытудың ұтымды стратегияларын іздеу мүмкіндігін жоққа шығарады. Осыған сүйене отырып, өтпелі жағдайдың өзі жасөспірімдер мен жастардың өзін-өзі жүзеге асыруында қиындықтар тудыруы мүмкін деп болжауға болады.

Тұрақты және өтпелі қоғамдағы өзін-өзі жүзеге асыру стратегияларын тандауға әсер ететін детерминанттарды салыстырмалы талдау айтарлықтай айырмашылықтарды көрсетеді.

- Тұрақты жағдайда өзін-өзі жүзеге асыру көбінесе жеке және жеке ерекшеліктеріне және адам дамуының әлеуметтік жағдайына байланысты. Бұл, ең алдымен, эмоционалдылық, жағдайды бақылау қабілеті, шешімділік және ішінара жалпы интеллект сияқты қасиеттер.

- Өтпелі жағдайда өзін-өзі жүзеге асыру стратегияларын тандау жеке және әлеуметтік-мәдени сәйкестіліктің, белгісіздіктің, танымдық күрделіліктің және тұрақтылықтың арақатынасына байланысты.

- Тұрақты қоғамда эмоционалды зарядталған және тұлғаға байланысты тәжірибелердің маңызы зор. Шындығында, адамның жеке тәжірибесін ескере отырып, бірегей емес, жалпыланған ақпарат барған сайын маңызды рөл атқара бастайды.

- Тұрақты қоғамда өзін-өзі жүзеге асырудың синергетикалық тенденцияларын сақтаудың қиындығы гетерохрония дәрежесімен және хронотоптың әлеуметтік және жеке параметрлерінің теңгерімсіздігімен бағаланады; өтпелі әлемде бұл гетерохрония әрқашан болады, сондықтан жағдайдың күрделілігі жағдайларға байланысты бағаланады [4, 34 бет].

Қазіргі әлеуметтену процесін, әсіресе жастардың әлеуметтенуі жағдайында зерттеу кезінде шешілуі керек орталық мәселелердің бірі-бұл процестегі жеке іс-әрекеттің шектеулері мәселесі. Табысты әлеуметтену, бір жағынан, адамға өзін әлеуметтік бағдарланған іс-әрекетте жүзеге асыруға мүмкіндік береді, ал екінші жағынан, бұл әрекетке сыртқы және ішкі кедергілерді мүмкіндігінше жояды.

Дамудың екі бағытын-әлеуметтену мен сәйкестендіруді байланыстырған кезде келесі феноменология байқалады:

- Мәндердің өзгеретін рөлі, мәндер мазмұнының тұрақтылығы мен икемділігі арасындағы байланыстың маңыздылығы;

- Белгісіздікке төзімділікті және жеке тұлғаның тұтастығына кепілдік беретін мәдениетті дамыту;

- Әлеуметтік өкілдіктердегі әртүрлі блоктарды байланыстырыңыз, санаттау мен өзін-өзі растаудың дәйектілігін қамтамасыз етіңіз;

- Жеке сәйкестілік жүзеге асырылатын және қалыптасатын тұрақты субмәдениеттің әртүрлі вариацияларының пайда болуы (соның ішінде онлайн қауымдастықтарда);

- Өзгеру процесін өзгерту-ойдан шығарылған кездейсоқтықтан бас тарту.

Ақпараттық және цифрлық әлемдегі жасөспірім: қиындықтар мен инновациялар [3, 36 бет].

Ақпараттық технологиялар және олардың адам өмірі мен қызметінің барлық аспектілеріне әсері туралы мәселе бүгінгі таңда басты мәселелердің бірі болып табылады. Жасөспірім және жасөспірім кезіндегі ақпараттың әлеуметтенуін зерттеу ерекше маңызға ие. Шынында да, қазіргі әлемде барлық жастағы адамдардың, әсіресе жастардың мотивациясы мен мінез-құлқындағы ақпарат пен ақпараттың рөлі үнемі артып келеді. Дәл осы бұл факт ғалымдарға ақпараттық қоғамның және ақпараттық мәдениеттің пайда болуы туралы айтуға мүмкіндік берді. Ақпараттық кеңістік пен ақпараттық өріс тұжырымдамаларын зерделеу және іріктеу барысында ақпараттық өрістер топтары бөлініп, олардың әлеуметтену институттары ретіндегі рөлі көрсетілді, жасөспірімдер мен жастарға ақпараттық әсер ету тетіктері айқындалды, жасөспірімдер мен жастардың жеке, эмоционалды және танымдық дамуына әсер ету нәтижелері көрсетілді.

Белсенді интернет-коммуникация тәжірибесінің коммуникация саласына және өзін-өзі тануды дамытуға әсері жасөспірімдер мен жастарда ерекше маңызға ие болады, бұл оларды ақпараттық әлеуметтенудің заңдылықтары мен ерекшеліктері туралы айтуға мәжбүр етеді. Кез-келген әлеуметтік желіні қолданушылардың көпшілігі өзінің ерекше және мұқият сақталған мазмұны бар жеке парақ ретінде қабылдайды деп айтуға болады: мәртебелер, бейнелер, фотосуреттер, мәтіндер. Бұл бет шынымен де қазіргі жастардың дүниетанымының көрінісіне айналады. Сондықтан жастардың дүниетанымындағы әлеуметтік желілер

кеңістігінің кеңею себептерін ғана емес, олардың даму тенденцияларын да түсіну маңызды. Әлеуметтік желілерді талдауға сүйене отырып, жақын арада жоғары жылдамдықты және қолжетімді Интернеттің таралуына байланысты әлеуметтік желілер танымал топтардың беттеріне қарағанда ағынды бейнелерге көбірек көңіл бөледі деп болжауға болады. Онлайн трансляция пайдаланушыға белгілі бір уақытта болып жатқан іс-шараларға қатысуға бірегей мүмкіндік береді. Бейне ағыны жақын арада виртуалды шындық көзілдірігі мен бөлмелері сияқты виртуалды және кеңейтілген шындық жүйелерімен ауыстырылады деп күтілуде.

Бүгінгі таңда компьютерлік ойындар балалар мен жастар арасында өте танымал және көптеген адамдар үшін бұл ойын-сауық негізгі ойын-сауыққа айналады, нәтижесінде ойыншылар виртуалды әлемге толығымен еніп, шындыққа деген қызығушылықты жоғалтады [6, 6 бет].

Балалардың ойындарға тәуелділігі (құмар ойындарға тәуелділік) - әрбір алтыншы ойыншыға әсер ететін ауыр психикалық бұзылыс. Айта кету керек, құмар ойындарға тәуелділік баланың жасына немесе жынысына байланысты емес, сонымен қатар белгілі бір тенденция болуы мүмкін: өзін-өзі бағалауы төмен балалар барған сайын шынайы өмірде қарым-қатынаста күрделі мәселелерге тап болады. ол бала кезінен құмар ойындарға тәуелділікке бейім. Жүйке жүйесі өте қозғыш, әлсіз балалар да ойнақы бола бастайды.

Балалардың компьютерлік ойындарға тәуелділігі тәуелділіктің басқа түрлері сияқты ауыр және қауіпті, өйткені құмар ойындарға тәуелділік ауыр психикалық жағдайға негізделген, бұл көбінесе бейімделудің бұзылуына және тұлғаның деградациясына әкеледі. Сонымен қатар, құмар ойындарға тәуелділік физикалық денсаулыққа да зиянын тигізеді - компьютерде үнемі болу бас ауруы, бұлыңғыр көру, гипертония, гастрит, асқазан жарасы, әртүрлі тері аурулары сияқты психосоматикалық аурулардың дамуына әкеледі.

Бұл балалық шақтағы тәуелділіктің барлық белгілері емес, бірақ олардың кем дегенде біреуі болса, баланы құмар ойындарға тәуелділіктен арылту үшін дереу шаралар қабылдау керек. Алдымен сіз балаңызбен жай ғана сөйлесе аласыз және оның виртуалды ойындарға деген шамадан тыс құмарлығын талқылай аласыз, мұндай уақыттың зияны мен теріс салдары туралы сөйлесе аласыз. Егер бұл ешқандай нәтиже бермесе, сіз баланың компьютерге тәуелділігін терең диагностикалауға болады және бұл жағдайда маманның көмегінсіз жасай алмайсыз. Тәжірибелі психотерапевт жеке емдеу курсын әзірлейді және баланың қалыпты, салауатты өмір салтына оралуына көмектеседі. Кейде психотерапия белгілі бір дәрі-дәрмектерді қабылдаумен біріктіріледі, бірақ тек психотерапевт тиімді және тиімді емдеуді тағайындай алады[5, 9 бет].

Клиникалық зерттеулер көрсеткендей, когнитивті мінез-құлық терапиясы құмар ойындарға тәуелділікті емдеудің ең тиімді әдісі болып табылады. Сонымен қатар, Зигмунд Фрейдтің психоанализіне негізделген психодинамикалық терапия және адамның өмірін неліктен өзгерту керектігі туралы түсінігін тереңдетуге бағытталған мотивациялық сұхбат әдісі де тиімді болуы мүмкін.

Кейбір жағдайларда психотерапиялық емдеу дәрі-дәрмектерді қолданумен біріктіріледі. Негізінен антидепрессанттар мен опиоидты антагонисттер қолданылады.

Сондай-ақ ойыншылардың жасырын топтары бар. Олар құрылымы мен форматы бойынша танымал Маскүнемдердің Анонимді топтарына ұқсас. Олар сондай-ақ 12 сатылы тәуелділікті қалпына келтіру бағдарламасын пайдаланады және топ мүшелері тәжірибелерімен бөлісетін және құмар ойындарға қатысты мәселелер бойынша бір-біріне қолдау көрсететін тұрақты кездесулер өткізеді.

Жасөспірімдерді қоғам мен уақыт талабына аса сезімтал топтардың бірі ретінде зерттеудің өзектілігі зертханадан өзінің ғылыми қызметінде классикалық әдістерді үнемі жаңа әдістермен және көзқарастармен ұштастыруды талап етеді. Жасөспірімдік шақ проблемалары әрқашан өзекті болып қала береді, ал өзгерістер мен белгісіздік жағдайында олар одан да өзекті бола түседі. Олардың барабар және нәтижелі зерттеулері үшін дәстүр мен жаңашылдық қажет. Зертхананың дәстүрлері жасөспірімдерді оқу кезінде де, әсіресе сабақтан тыс уақытта да

маңызды ересектермен белсенді қарым-қатынас жағдайларына енгізу, жаңа қарым-қатынастар құру және олар үшін өнімді және қызықты іс-әрекеттерге жаңа мотивация жасау тәжірибесімен байланысты. Бірақ жаңа зерттеулерді дамыту үшін қарсыластың шеңберін қолдана отырып, ғылымның тарихи психологиясына арналған құралдарды ұсыну қажет.

Лудомания, немесе ойын құмарлық, гэмблинг (лат.тілінен Homo ludens – ойнаушы адам) – «субъектің өмірінде басым рөл ойнайтын, әлеуметтік, кәсіби, материалдық және отбасылық құндылықтардың төмендеуіне әкелетін патологиялық ойын құмарлық».

Аурулардың халықаралық классификациясы бойынша лудомания аурулар тізіміне енгізілді.

Не себепті адамдар тәуелділікке ұшырайды?

Бірінші және ең көп таралған мәселе: отбасыдағы мәселе. Ол тікелей жүріп, тұруымызға, дұрыс өмір салтын жүргізуімізге әсерін тигізеді. Егер де үй ішінде тыныштық орнамаса, іштегі ызаны басып тастау үшін ойындарға көңіл бөліп, уақыт өткізетін болады.

Екінші, әрі бірінші мәселеден туындайтын қиыншылық: қаржылық, моральді қиындықтар. Еліміздегі қаржылық сауаттылықтың төмендігінен халықтың көп бөлігі әлі күнге дейін тәуекелге баруға дайын.

Үшінші мәселе: қанағатсыздық. Яғни, өмірден түңілу, бар дүниені бағалай алмау. Қазіргі заманда ақша табудың сенімді, әрі көп капиталды қажет етпейтін түрлері көп. Алайда, оны білмеген қауым әлі күнге дейін дұрыс емес ортада жүр.

Лудомания ол психикалық ауру. Демек ең алдымен психиканы түзеу керек. Бәлендей проблемаларды басқа жолмен шешуді ойластырып. Босқа ақша шашпай оны бір пайдалы затқа жұмсау. Мысалы адам марка, конверт, кітап жинауы мүмкін. Сонымен әуес болып ойынды ұмытуы мүмкін.

Әдебиеттер

- 1 <https://egemen.kz/article/360223-qazaqstanda-400-mynhgha-dguyq-azamat-ludomaniyagha-shaldyqqan>
- 2 Обозов Н.Н. Межличностные общения. – СПб., 2003. – 151 с.
- 3 Джакупов С.М. Управление познавательной деятельностью в процессе обучения. – А.: Қазақ университеті, 2002. – Б. 11-15.
- 4 Шерязданова Х.Т. Учите детей общению. Алма-Ата: Рауан, 2011, – С. 156-160.
- 5 Ауталипова Ұ., Қоңырбаева С. Дау – дамайлар психологиясы. – Алматы, 2016. – 185б.
- 6 Личко А.Е., Попов Ю.В. Саморазрушающее поведение у подростков //В кн.: Социальная психиатрия. Фундаментальные и прикладные исследования. - Л. - 1990. - С. 75-82.

ТҮЗЕТУ-ДАМУ САБАҚТАРЫНДА АРТ ТЕРАПИЯ ӘДІСІН ҚОЛДАНУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Иманғалиева М.Е., Нуржигитова А. К.

ШЖҚ «Талдықорған жоғары медициналық колледжі» МКК, Талдықорған, Қазақстан

Мақалада арт-терапияның түрлері және дамыту және түзету құралы ретіндегі мүмкіндіктері мен артықшылықтары қарастырылады. Арт-терапия әдістері мазасыздықпен, агрессивтілікпен, қорқыныштармен және т.б. жағымсыз күйлермен күресуге көмектеседі. Арт-терапияда шығармашылық үрдіс басты терапиялық механизм болып табылады, ол айрықша символикалық түрде шиеленіскен жарақаттаушы жағдаяттардан шығуға, оның шешімін табуға мүмкіндік береді. Арт-терапияны балалармен жұмыс жасаудағы маңызы және оны жүргізу көрсетілімдері сипатталады.

Түйін сөздер: арт-терапия, музыкалық терапия, ойын терапиясы, құм терапиясы, күйзеліс.

В статье рассматриваются виды арт-терапии, ее возможности и преимущества как средства развития и коррекции. Методы арт-терапии могут помочь при тревоге, агрессивности, страхах и т. д. помогает бороться с плохим настроением. В арт-терапии творческий процесс является основным терапевтическим механизмом, позволяющим выйти из травмирующей ситуации, особенно символически сложной, и найти ее решение. Описано значение арт-терапии в работе с детьми и ее показания.

Ключевые слова: арт-терапия, музыкальная терапия, игровая терапия, песочная терапия, стресс.

The article discusses the types of art therapy, its possibilities and advantages as a means of development and correction. Art therapy methods can help with anxiety, aggressiveness, fears, etc. helps fight bad mood. In art therapy, the creative process is the main therapeutic mechanism that allows one to get out of a traumatic situation, especially a symbolically complex one, and find its solution. The importance of art therapy in working with children and its indications are described.

Keywords: art therapy, music therapy, game therapy, sand therapy, stress.

Қазіргі уақытта психотерапияның маңызды салаларының бірі ол арт-терапия болып саналады. Арт-терапия даму үстіндегі психотерапияның әдістердің жаңа түрі болып есептеледі. Қазір Қазақстанда арт-терапия өзінің қалыптасу кезеңінде. Бұл сала Қазақстанда әлі де болса толығымен зерттелмеген деп айтуға толық негіз бар, себебі осы салада елімізде ғылыми жұмысты айтпағанның өзінде бітіру жұмысында жоқ екендігі дәлел. Сонымен қатар арт-терапия түсінігі біздің елімізде әлі толығымен қалыптаспаған. [1, 36 -бет]

Арт-терапиямен айналысу үлкен профессионалды дайындықты, психотерапия аймағында іргелі білімді талап ететін қиын іс-әрекет болып есептеледі. Қазіргі кезде мұндай мамандар жоқтың қасы. Осыған қарамастан арт-терапияны қолдануға деген қызығушылық өте жоғары.

Арт-терапия жөніндегі білімді елімізде дәл қазіргі күнде тек қана психологтарға ғана емес, сонымен қатар педагогтарға, әлеуметтік жұмыскерлерге, қарт адамдар, жасөспірімдер психикалық ауру адамдарға тағы басқа көптеген жерлерде қолдану маңызды және қажет екендігі дәлелденуде. [2, 78 -бет]

Алғашқыда арт-терапия түсінігі енгізілген кезде оны тек сырқат ауру немесе демалыс үйіндегі емделушілерге ғана қолданған болса, кейін келе оның қолданыс шеңбері кеңейді. Бұл дегеніміз арт-терапия адамның шығармашылық жағдайын дамытып қана қоймай, адамның бойындағы ресурстарының мүмкіндігін түсініп ашуға да жағдай жасайды деген сөз. Мұнда адамның шығармашылық әрекетіндегі әсемдігі емес, сол кезеңдегі басынан өткен сезімдерді, қобалжуларды бейне арқылы жеткізу болып табылады. Түс көрген адамның сөзі: мен мұны сезініп тұрмын бірақ қалай айтарымды және бейнелерімді білмеймін. Психоаналитикалық бағыттың негізін салушы З.Фрейд айтқандай бұл барлық уақытта оңай емес. Яғни бұдан шығатын қорытынды толығымен сезімдерді жеткізе білгенде ғана, сол кезде арт-терапия өз мақсатына жетіп, эффективті болары сөзсіз. Осы еңбекте арт-терапия жаттығуларының қазақ студент топтарындағы агрессия, мазасыздану көрсеткіштерін төмендету тәсілі ретінде қолдандым. [3, 112-бет]

Жұмыстың мақсаты: түзету-дамыту жұмыстарында арт-терапия әдісінің маңызын көрсету.

Зерттеу пәні: Білімгерлер арасында арт-терапиялық тренинг жаттығуларын өткізу жағдайлары.

Жұмыстың өзектілігі: Қазіргі таңда психотерапияның маңызды салаларының бірі ол арт-терапия. Алғашқыда арт-терапияны тек ауру немесе сырқат адамдарға жүргізген болса қазіргі кезде оның қолданыс аясы кеңейуде, яғни бұл терапия адамның шығармашылық жағдайын дамытып қана қоймай, адамның бойындағы ресурстарының мүмкіндігін түсініп ашуға да жағдай жасайды.

Оған қоса арт-терапияны қолдану арқылы белгілі-бір ұлтқа тән ерекшеліктердің айырмашылығын анықтауға болады. Енді ғана дамып келе жатқан сала екендігіне қарамастан осы саланы дамытудың маңызы зор болмақ. Келешекте осы салада қызмет етіп Қазақстандағы арт-терапияны дамытуға өз үлесімді қосқым келеді.

Тәжірибиелік маңыздылығы: Зерттеуден алынған мәліметтер арт-терапияны қолданғанда болатын күйзеліс жағдайды болдырмау мақсатында, арнайы тренингтер және дамыту жаттығуларын құрастыруда қолдану.

Болжамы: егербілімгерлерге арт-терапиялық тренинг жаттығуларын қолдану арқылы күйзеліс көрсеткіштерін төмендетуге болады.

Арт-терапия сөзін қазақшаға тікелей аударғанда «өнермен емдеу» деген мағананы білдіреді. Оны ғылымға, жалпы қолданысқа ең алғаш енгізген Адриан Хилл болды.

Алғашқы кезде арт-терапияны ауруханалармен жүйке жүйесіндегі бұзылулары бар ауру емдеушілерді емдейтін эмоциялық бұзылулардың көрінісі бар адамдарға ғана қолданған. Қазіргі кезде арт-терапияның қолданыс аясы едәуір кеңейді және ол өзінің алғашқы психоаналитикалық негізінен алыстауда. Негізінен арт-терапияны қолданғанда ең бастысы жұмыс барысында талантын көрсету емес, спонтанды пайда болған қобалжуларын, қиындықтарын, күйзелісті, бұрынғыдан қалған елестерін суреттеу арқылы жеткізу. Осыған байланысты арт терапияның бірнеше түрлері бар (сурет 1). [6, 24 -бет]

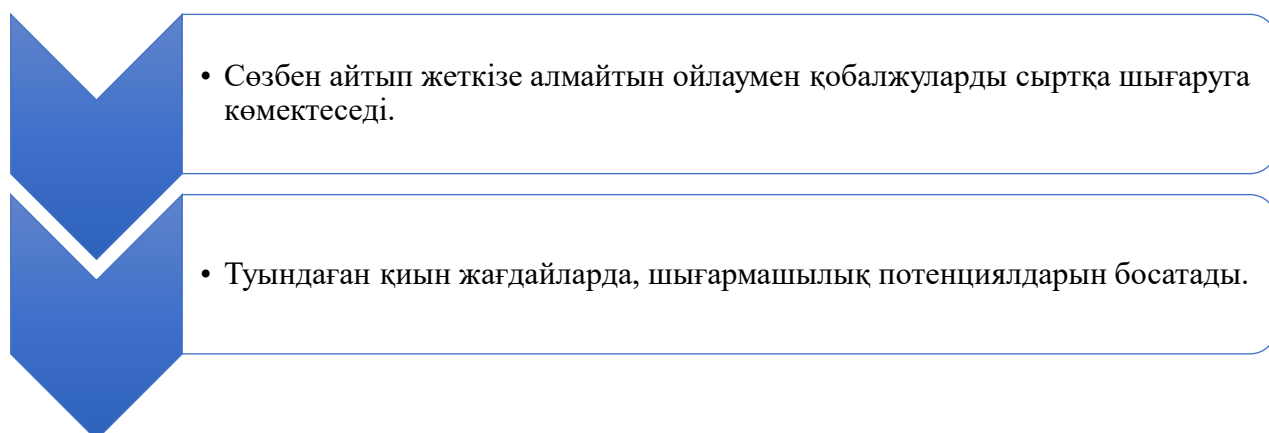

Сурет 1 - Арт терапияның түрлері

Музыканың терапиялық әсері бұрынғы заманнан бері белгілі. Музыка терапиясының негізгі механизмдерінің әсері әдістің әр адамға ыңғайлы әрі қолайлылығын көрсетеді.

Ойын терапиясы - арт-терапияның бір түріне жатады. Бұл терапияның жүргізу үлкендер мен балалардың әлеуметтік және психологиялық мәселелерді жеңу үшін, жеке және эмоционалды дамуы үшін арнайы ойындар қолданады.

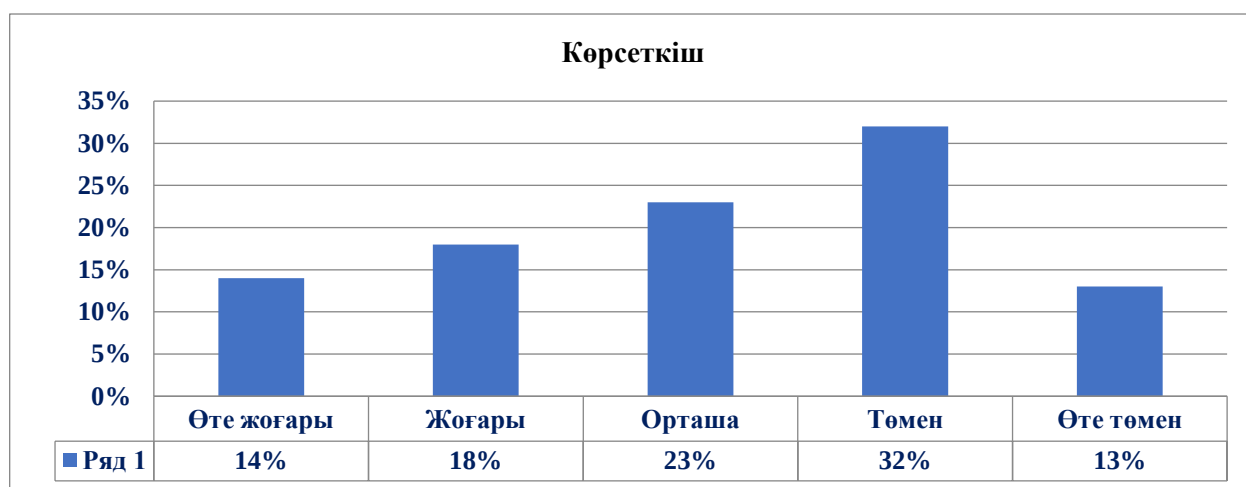
Құм терапиясы- емделушінің мәселелерін жөндеуге және проблемаларды оған қауіпсіз түрдегі рольдік қимыл-әрекеттің түрі, бейнелеме (символика) арқылы әлемге айтарын жолдауды қолдану арқылы анықтауға көмек көрсетеді (сурет 2).

Сурет 2 - Құм терапиясының ерекшеліктері

Жүздеген жылдар бойы өнер адамдар үшін ләззат алу көзі болып келді, ал өнердің көмегімен емдеу салыстырмалы түрде жаңа феномен. Арт-терапия термині (art-terapy тікелей қазақша баламасы «өнермен емдеу» деген мағананы білдіреді) қолданысқа 1938 жылы жоғарыда айтылған Адриан Хилл туберкулезбен ауырған санаториядағылар мен жұмысында алғаш айтқан. Көп кешікпей бұл сөз тіркесі ауруханалармен психикалық денсаулық орталықтарында жүргізілген өнерге қатысты қызметтің барлық түріне қолдана бастады. Бірақ көбінесе бұл анықтаманы өте кең мағынада әрі нақты емес деп санайды. Өнерді сапалы терапиялық мақсаттарда қолданудағы құндылығы, символикалық деңгейде әр түрлі сезімдермен тәжірибе жүргізу арқылы оларға көрініс беру және зерттеу болып табылады. [2, 61 -бет]

“Мейірбике ісі” 203 топ білімгерлерінің бойындағы мазасыздану, яғни күйзелісті анықтау мақсатында М.Фергюсон мен Д. Расселдің Жалғыздық деңгейін анықтайтын психологиялық тест жүргіздік. Нәтижесі төмендегі диаграммада көрсетілген (сурет 3).

Сурет 3 – Нәтижесі - М.Фергюсон мен Д. Расселдің Жалғыздық деңгейін анықтайтын психологиялық тест

Алынған нәтижеден кейін, күйзеліспен күресу мақсатында ертегі терапиясын қолдануды жөн көрдік. Мұндағы ертегіні қолданғанымыздың негізгі мақсаты- ертегі арқылы білімгерлердің бойындағы мазасыздық пен күйзелістен жеңу.

Ертегімен терапия жүгізу - адамзат дамуындағы тәжірибелік психологияның ең бір көне әдістерінің бірі және қазіргі заманғы ғылым тәжірибесіндегі жаңа, жас әдістедің бірі болып табылады. Көптеген зерттеу жұмыстары көрсеткендей - ертегідегі теңестірулер, яғни, метафора, адамның бейсаналы күйіне тікелей әсерін тигізеді. Ескеретін жағдай, метафора әсері терең әрі тұрақты деңгейде жүреді. Метафоралық ғажайып әсерлер жеке тұлғаның өзіндік, жекелік ресурстарын белсендіре түседі. Көптеген образдар, метафора тілдері қоршаған ортамен өзара қарым-қатынас орнатудың жаңа мүмкіндіктерін ашады, адам санасын оятып, белсендіреді. [5, 88 -бет]

Ертегі терапиясының жетекші идеялары болып:

- өміріндегі мүмкіндіктері мен өмірінің құндылығын, өзіндік потенциалдарын сезіну;
- оқиға мен амалдардың себеп-салдарын түсіну;
- қоршаған ортаны түйсінудің әртүрлі стильдерін танып-білу;
- қоршаған ортамен өзара жасанды әрекет ету;
- үндестік пен күшті сезіну.

Жасөспірімдер мен ересектер ертегіге ене отырып, нақты жағдайда творчестволық конструктивті өзгерістің жаңа мүмкіндіктерін ашады және өзіне күш жинайды. Жасөспірімдер

мен ересектер өздеріне жаңа ресурс аша отырып, өз өміріндегі оқиғаларға ауысады, аз-маз басқаша ойлай бастайды және оның конструктивті әлеуметтік моделіне кіріседі.

Жасөспірімдер мен ересектерге ертегі терапиясының когнитивті және творчестволық аспектілер ерекше маңызды. Ертегіге талдау жасау (когнитивті талдау) рухани құндылықтарға жанасуды, күнделікті жағдайларға қатысты көзқарасты өзгертеді немесе едәуір байытады. Қиялдың творчестволық энергиясын – шығарма, сурет салу, қуыршақтар дайындау, ертегіні драматизациялау (творчестволық аспектілер) арқылы шығаруға мүмкіндік береді. Барлық осы күштер өз өмірін конструктивті өзгертуге көмегін тигізеді. [4, 90 -бет]

Бұл әдіс арқылы білімгерлердің бойындағы күйзелісті жеңуге ата-анасы, достары және педагог-психологтар оларға көмектесетінің және жұмылып жеңген жүк жеңіл екендігін айтқымыз келді.

Арт-терапияны қолдану арқылы қол жеткізуге болатын мүмкіндіктер:

Агрессияға болмаса басқада негативті сезімдерге әлеуметтік шығар жолды табуға мүмкіндік береді. Суреттермен, мүсіндермен жұмыс жасау күштеуді бәсеңдетудің қауіпсіз түрі болып табылады.

Емдеу процесін жеңілдету. Түсініксіз ішкі шиеленістер және қобалжулар көбінесе көру бейнелерінің көмегімен вербалды психотерапия кезінде сөзбен айтқанға қарағанда көрсету оңай. Вербалды емес қарым-қатынас санадан тез шығады.

Интерпритацияға және диагностикалық қорытындыларға материалдар алуға болады. Көркем шығарманың өнімі ұзақ уақыттылық, емделуші оның бар екенін жоққа шығаруы. Терапевтке емделушінің көркем жұмыстың стилі және мазмұны емделуші туралы ақпарат береді, сол арқылы терапевт өзінің еңбектеріне интерпритация жасауға болады және жақсы көмектеседі.

Емделушінің басым болуына дағдыланып кеткен ойлары мен сезімдерімен жұмыс жасау. Кей кездері вербалды емес амал, бірден-бір күшті қобалжулармен сендірулерді анықтауға, көрсетуге мүмкіндік береді. [6, 56 -бет]

Терапевт пен емделушінің арасындағы қарым-қатынасты жақсарту үшін көркем іс-әрекетке бірлесіп қатысу ол қабілетті қарым-қатынас, эмпатия және өзара түсінушілік туындауына әкеледі.

Ішкі қадағалау сезімін жоғарылату. Суреттермен картиналардан жұмыс болмаса мүсін соғу жұмыстарында түстерді және формаларды тәртіпке салу қарастырылмайды. Зейінді қабылдауға және сезімдерді шоғырландыру. Таңдамалы өнермен жұмыстар бай мүмкіндік тәжірибе жасауға кинестетикалық және көру түйсіктеріне, қабылдау қабілеттіліктерінің дамуына жағдай жасайды.

Көркемдік қабілеттерді дамыту және өзін-өзі бағалауын жоғарылату. Арт-терапияның соңғы өнімі қанағаттану рахат алу сезімі, ол жасырын таланттың көрінуінің және олардың дамуының нәтижесі. [7, 19 -бет]

Жоғарыда аталған әсерлерден басқа көркем өнерді психокоррекциялық топпен жұмыста қолданудың қосымша нәтижесі, қиялға түрткі және дау-дамайға топ мүшелерінің қарым-қатынасын дұрыстауға көмектеседі. Өнер қуаныш әкеледі, бұл ешқандай жағдайға тәуелсіз (өзінен-өзі маңызды), бұл қуаныш біздің санамыздан тыс пайда болады ма, болмаса ол саналы әрекеттің нәтижесі ма ол әлі күнге дейін бізге белгісіз.

Қорыта келе айтарымыз, ұлы Абай армандаған толық адам, бүгінгі заманның өлшеміне айналған саналы адам, яғни психикалық дені сау тұлға. Ол – арманы асқақ, жүрегі таза, тегеурінді дарын иесі. Мұндай тұлғалар келешекте қоғамдық ырыс, әлеуметтік дәулет, ұлттық игілік болуы қажет.

Әдебиеттер

1. Ауталипова У.И., Бапаева С.Т. Практикалық психологияның теориялық-әдістемелік негіздері. Оқу құралы. – Алматы, 2006-160 б.
2. Копытин А.И. Тренинг коммуникации: Арт-терапия. М., 2006.
3. Ковалев С.В. Введение в современное НЛП. Психотехнологии личностной эффективности. М.: Московский психолого-социальный институт, Филанта, 2002

4. Рудестам К. Групповая психотерапия. СПб, 1998г.-372с.
5. Заширинская О.В. Сказка в гостях у психологии. Психологические техники: сказкотерапия. – СПб.: Издательство ДНК, 2001 –152с.
6. Маджуга А.Г., Маджуга Л.Г. Арт-терапия как одно из приоритетных направлений современной коррекционной психологии и педагогики.// Вопросы ментальной медицины и экологии. -Том IX .-2003.-№3.- Москва – Павлодар С.21-24
7. Диагностика в арттерапии. Метод “Мандала”- <http://science-education-books>.

ПРОБЛЕМА ОСВЕЩЕНИЯ СУИЦИДОВ В КАЗАХСТАНСКИХ СМИ

Низамудин М. А.¹, Маринец Р.², Скляр С.В.³

¹Университет Туран, Алматы, Казахстан

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

³КазНУ им.аль-Фараби, Центrpсихотерапии Сергея Скляра, Алматы, Казахстан

Суицид является серьезной общественной проблемой, и его освещение в СМИ имеет значительное воздействие на общественное мнение, ментальное здоровье и поведение людей. Несмотря на то, что СМИ играют важную роль в информировании общества, некорректное и неадекватное освещение суицидов может привести к негативным последствиям. В данной статье обсуждается влияние освещения суицидов в СМИ на общество и предлагаются рекомендации для более ответственного подхода к этой проблеме.

Ключевые слова: суицид, самоубийство, СМИ, освещение суицида, рекомендации.

Суицид-бұл үлкен қоғамдық мәселе және оны бұқаралық ақпарат құралдарында жариялау адамдардың пікіріне, психикалық денсаулығына және мінез-құлқына айтарлықтай әсер етеді. Бұқаралық ақпарат құралдары қоғамды ақпараттандыруда маңызды рөл атқарса да, өз-өзіне қол жұмсау туралы дұрыс емес және жеткіліксіз хабарлау жағымсыз салдарға әкелуі мүмкін. Бұл мақалада бұқаралық ақпарат құралдарында өз-өзіне қол жұмсауды жариялаудың қоғамға әсері талқыланады және осы мәселеге неғұрлым жауапкершілікпен қарау үшін ұсыныстар береміз.

Түйін сөздер: суицид, суицид, БАҚ, суицидті жариялау, ұсыныстар.

Suicide is a serious public problem, and its media coverage has a significant impact on public opinion, mental health and human behavior. Despite the fact that the media plays an important role in informing society, incorrect and inappropriate coverage of suicides can lead to negative consequences. This article discusses the impact of media coverage of suicides on society and offers recommendations for a more responsible approach to this problem.

Keywords: suicide, media, suicide coverage, recommendations.

Введение. Международными экспертами было признано, что подробное описание случаев самоубийств в СМИ является одним из важных факторов, вызывающих суицидальные тенденции среди людей с нестабильной психикой. По данным многих исследований Западных стран, таких как, США, Австрия, Германия, Венгрия, Австралия, Япония, была выявлена прямая взаимосвязь между регулярностью и характером освещения случаев суицида и частотой их повторов в определенных исследуемых группах населения [1]. В связи с этим многие страны разрабатывают рекомендации для СМИ относительно этического освещения суицидов с целью снизить риск эффекта Вертера. Такие рекомендации могут включать избегание детализации методов суицида, предупреждение о вреде подражания и предоставление ресурсов для помощи и поддержки людей в кризисной ситуации [1].

Основная часть. В Казахстане данная проблема не менее актуальна. Закон Республики Казахстан от 23 июля 1999 года “О средствах массовой информации” (Статья 13. Пункт 3) гласит о запрете на распространения информации, пропагандирующей суицид [2]. Данный закон накладывает на участников медиарынка административную ответственность за пропаганду суицида. По данным вице-министра связи и информации Ляззат Танысбай, соблюдение данной нормы должны регулироваться специальными органами. За 2022 год было

наложено ограничение на два интернет-ресурса за нарушение, связанное с пропагандой суицида [3].

В мировом сообществе ведущие эксперты в области коммуникаций сотрудничают для разработки рекомендаций по безопасному освещению социальных тем в средствах массовой информации, включая тему суицида. Центром «MediaLab» НАО «Казахстанский институт общественного развития» при поддержке Министерства информации и общественного развития РК на основе международных стандартов и принципов для медиа-сообщества по безопасному освещению проблем детей было создано специальное пособие, которое представляет собой рекомендательный документ, содержащий принципы, направленные на обеспечение этичного освещения случаев суицида [1]. Он предназначен для журналистов, блогеров, работников масс-медиа и всех, кто занимается созданием и публикацией материалов, касающихся данных проблем, с учетом защиты прав детей и подростков. В данном руководстве представлены рекомендации представлять случаи суицида без проблемных формулировок, например, "совершил самоубийство", так как суицид является не преступлением, а проблемой здоровья. Также рекомендуется избегать формулировок, приукрашивающих попытки суицида: "неудавшееся самоубийство" или "эпидемия суицидов", формулировка "успешное самоубийство", согласно авторам пособия, создает впечатление достижения положительного результата. Авторы руководства советуют при написании статей в СМИ избегать утверждений и информации, усиливающих стигму и чувство стыда и рекомендуют придерживаться правила «чем меньше, тем лучше»: меньше деталей, меньше сенсационных заголовков, меньше вмешательства. Минимизация деталей при упоминании суицида: лучше ограничить подробности о способе и месте совершения. Рекомендуется избегать конкретных сведений о новых или необычных методах суицида, а также использования драматичных изображений и видеоматериалов, которые могут повысить риск негативного воздействия.

Важным аспектом в освещении случаев суицида в СМИ считается подчеркивание информации о помощи: обозначение линий психологической помощи является важным аспектом информирования в СМИ.

Канадскими учеными в 2005 году было проведено несколько обширных обзоров влияния сообщений СМИ на самоубийства [4]. Они охватывают широкий спектр ситуаций: самоубийство известных деятелей (в основном политических и творческих), зрелищные, необычные или специфические формы самоубийства (метро, падение с моста, романтические места), убийство-самоубийство, сообщение о новом способе (например, нападение на полицейского с целью самоубийства) и ежедневные сообщения об обычных самоубийствах. Авторы рассматривают психологические теории, объясняющие случаи увеличения количества самоубийств после освещения суицидов известных людей в СМИ. Теории и объяснения «эффекта заражения», независимо от характера исходной модели, были предложены для объяснения увеличения числа самоубийств после сообщений в средствах массовой информации. Теория социального научения (Bandura, 1971) предполагает, что социальная помощь от воздействия сообщений средств массовой информации и механизмы расторможения, которые делают возможными суицидальные тенденции, являются активными. Эффект должен быть выше, если отчет будет повторен, и, согласно этой теории, эффект будет сильнее, если в отчете будут предлагаться положительные вознаграждения за совершение самоубийства. Гипотеза прайминг-эффекта или активации (Берковиц, 1984) предполагает, что сообщения о самоубийствах включают уже заранее запрограммированный набор. Таким образом, репрезентация сценария средствами массовой информации может вызвать у наблюдателя имитационное поведение. Эту теорию исследователи считают более полезной для объяснения краткосрочных эффектов СМИ, поскольку эмоциональное воздействие сообщения, вероятно, со временем уменьшится.

Беря во внимание важность правильного представления суицидов в СМИ и возможность влияния новостей о самоубийствах на количество суицидов, авторы одного из исследований освещения случаев суицида в казахстанских СМИ, проанализировали статьи известных

информационных источников, таких как “New Times”, “КТК”, “Orda.kz”, “Экспресс К”, “Ulysmedia” и т.д.[5]. В одной из статей с заголовком «Предсмертная записка алматинской школьницы. О детских суицидах высказались учителя» повествуется о самоубийстве школьницы из Алматы. В ней содержится информация о предсмертной записке, переписки и фотографии. Затем автор обращается к мнению психологов и учителей относительно частых случаев суицидов среди несовершеннолетних. Психологи связывают это с пандемией и изоляцией, в то время как учителя выражают недовольство родителями и высказывают ностальгию по советскому времени. Содержание поста кажется неоднозначным, и учителя, вместо адекватного обсуждения темы, отклоняются в сторону критики современных родителей и детей [6]. В данной статье можно увидеть нарушение этических представленных выше правил по освещению суицидов в СМИ.

В другом репортаже "Обсуждение причин самоубийства пары, повесившейся на столбе в Капшагае", представленный КТК, было огромное количество избыточной детализацией. Журналист проводит стендап на месте происшествия, указывая точное место повешения пары, что не соответствует этическим нормам при освещении подобных событий. Однако проблема не ограничивается только этим. В репортаже представлены фотографии повешенных молодых людей, что, несомненно, является неприемлемым. Сам факт суицида был представлен зрителям прямо, без учета возможного влияния на аудиторию. Отсутствует забота о чувствах родных погибших, которые могли столкнуться с повторным переживанием трагедии при просмотре ужасающих кадров на телевизионных экранах. Подобные кадры многократно мелькали в течение всего сюжета [7].

Таким образом, встретить в казахстанских СМИ информацию о трагедии с ограниченным количеством деталей представляется трудной задачей. Примером информации с более приемлемым уровнем освещения темы суицида можно отнести статью от портала NewTimes.kz с заголовком "14-летняя девочка совершила суицид в Астане". В ней сохраняется лаконичность текста, передается новость в том виде, как она изначально представлена в источнике — краткой и без излишних деталей [8].

Заместитель председателя правления АО «Агентство «Хабар» К. Сахариянов заявляет, что в каждое такое сообщение необходимо включать информацию о том, где люди могли бы получить необходимую помощь в таких кризисных ситуациях [9]. Однако такого не наблюдается ни в одной из просмотренных статей. С учетом проанализированных нами данных можно кратко резюмировать основные принципы, которых следует придерживаться при освещении журналистами случаев о самоубийствах:

1. Соблюдение этических стандартов: СМИ должны следовать этическим стандартам и рекомендациям по освещению суицидов, чтобы избежать романтизации или подробного описания методов суицида.

2. Поддержка и помощь: СМИ должны предоставлять информацию о ресурсах и услугах помощи для тех, кто может испытывать суицидальные мысли.

Заключение. Освещение суицидов в СМИ имеет огромное значение для общественного мнения и здоровья. Неправильное освещение может привести к серьезным последствиям, включая увеличение числа суицидов. Чтобы минимизировать негативные последствия, необходимо соблюдать этические стандарты и предоставлять информацию о помощи и поддержке.

Литература

1. Руководство для специалистов средств массовой информации «Профилактика самоубийств», Всемирная организация здравоохранения, 2000, перевод – Одесский Национальный Университет им И.И.Мечникова, 2005.
2. Закон РК "О средствах массовой информации" от 23.07.1999 № 451-І // Собрание законодательства РК.-2009г.-Ст. 14.
3. Статистика СМИ // gov.kz URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/inf/press/article/details/107184?lang=ru> (дата обращения: 06.01.2023).
4. Tousignant M, Mishara BL, Caillaud A, Fortin V, St-Laurent D. The impact of media coverage of the suicide of a well-known Quebec reporter: the case of Gaëtan Girouard. Soc Sci Med. 2005 May.

5. «В советское время суицидов не было». Как казахстанские СМИ освещают проблему самоубийств // newreporter.org URL: <https://newreporter.org/2022/12/21/v-sovetskoe-vremya-suicidov-ne-bylo-kak-kazaxstanskije-smi-osveshhayut-problemu-samoubijstv/> (дата обращения: 21.12.2022).
6. Предсмертная записка алматинской школьницы. О детских суицидах высказались учителя // Ulsmedia URL: <https://ulsmedia.kz/interview/3081-almatinskaia-shkolnitsa-ostavila-predsmertnuu-zapisku-i-rokonchila-s-soboi/> (дата обращения: 04.12.2021).
7. Причину суицида повесившейся на столбе пары обсуждают в Капшагае. // ktk.kz URL: <https://www.ktk.kz/ru/news/video/2022/04/11/208941/> (дата обращения: 11.04.2022).
8. 14-летняя девочка совершила суицид в Астане // newtimes.kz URL: <https://newtimes.kz/proishestviya/159012-14-letnyaya-devochka-sovershila-suicid-v-astane> (дата обращения: 2 ноября 2022 г).
9. К. Сахариянов: любое сообщение о суицидах и попытках необходимо сопровождать информацией куда люди могли бы обращаться за помощью // ortcom.kz URL: <https://ortcom.kz/ru/novosti/1649322318> (дата обращения: 07.04.2022).

АСБ БАР БАЛАЛАРДЫҢ ОТБАСЫЛАРЫНА ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҚОЛДАУ КӨРСЕТУ БАҒДАРЛАМАЛАРЫНЫҢ ТИІМДІЛІГІН БАҒАЛАУ

Алиева Д. Қ.

«Тұран» университеті, “Асыл Мирас” аутизм центрінің клиникалық педагогы, Алматы,
Қазақстан

Мүмкіндігі шектеулі балаларға күтім жасаушылар, әдетте, олардың психологиялық әл-ауқатының төмендеуіне тап болады, өйткені ата-аналарға ғылыми негізделген тәсілдер олар кездесетін эмоционалдық мәселелерді дұрыс шешпейді. Бұл зерттеу, қабылдау және міндеттеме терапиясын (ҚМТ) мінез-құлықты талдауға негізделген контекстік когнитивті мінез-құлық үлгісі ретінде ұсынады. Бұл модель әсіресе аутизм сияқты жүйке жүйесінің дамуы бұзылған балалардың ата-аналары үшін тиімді болып шығады. Шынында да, ҚМТ ата-ананың күйзелісіне байланысты психологиялық қаттылықты және реактивті қайғымен күресудің тиімсіз стратегияларын жеңілдетуге уәде береді. Зерттеу сонымен қатар Италия мен Швециядан келген ҚМТ интервенциялық бағдарламалары мен зерттеу хаттамаларымен бірге ата-аналарды қолдау саласындағы қолданыстағы ҚМТ әдебиеттерін сипаттамалық талдауды қамтиды. Бұл бастамалар аутистік спектрдің бұзылуы (АСБ), назар жетіспеушілік бұзылуы және басқа да даму бұзылыстары бар балалардың ата-аналарына көмектесу үшін мұқият ойластырылған. Талқылау барысында мүмкіндігі шектеулі балалардың ата-аналарын қамту үшін ҚМТ қызметін кеңейтудің маңыздылығы атап көрсетіліп, қорытындылай келе, жоғары білім беру шеңберінде болашақ оқыту және зерттеу бойынша ұсыныстар беріледі.

Түйін сөздер: АСБ, қабылдау және міндеттеме терапиясы, психологиялық қолдау.

В этом исследовании представлена терапия принятия и обязательств (ТПО) как контекстуальная когнитивно-поведенческая модель, основанная на поведенческом анализе. Эта модель особенно эффективна для родителей детей с нарушениями нервного развития, такими как аутизм. Действительно, ТПО обещает облегчить психологическую ригидность и неэффективные стратегии преодоления трудностей, связанные со стрессом у родителей. Исследование также включает описательный анализ существующей литературы по поддержке родителей, а также программ вмешательства и протоколов исследований для мероприятий по воспитанию детей в Италии и Швеции, как пример успешной реализации. Эти инициативы тщательно разработаны, чтобы помочь родителям детей с расстройствами аутистического спектра (РАС), синдромом дефицита внимания и другими нарушениями развития. В ходе дискуссии была подчеркнута важность расширения службы ТПО на родителей детей с ограниченными возможностями, а в заключении даны рекомендации по дальнейшему преподаванию и исследованиям в рамках высшего образования.

Ключевые слова: РАС, терапия принятия и обязательств, психологическая поддержка.

Caregivers of children with disabilities often experience a decline in their psychological well-being because evidence-based parenting approaches do not adequately address the emotional issues they face. This study introduces Acceptance and Commitment Therapy (ACT) as a contextual cognitive-behavioral model based on behavior analysis. This model is especially effective for parents of children with neurodevelopmental disorders such as autism. Indeed, TVET holds promise for alleviating psychological rigidity and ineffective coping strategies associated with parenting stress. The study also includes a descriptive analysis of existing literature on parenting support, as well as intervention programs and research protocols for parenting interventions in Italy and Sweden, as an example of successful implementation. These initiatives are carefully designed to help parents of children with autism spectrum disorder (ASD), attention deficit disorder, and other developmental disabilities. The discussion highlighted the importance of extending

TVET services to parents of children with disabilities and concluded with recommendations for further teaching and research within higher education.

Keywords: ASD, acceptance and commitment therapy, psychological support.

Кіріспе

Зейін тапшылығының гиперактивтілігінің бұзылуы (СДВГ) және аутистік спектрінің бұзылуы (АСБ) балалық шақтағы ең таралған нейродаму бұзылыстарының (NDD) арасында орын алады. СДВГ баланың даму сатысынан ауытқып, әлеуметтік және академиялық қиындықтарға әкеп соқтыратын әртүрлі контексттерде зейінсіздікпен, гипербелсенділікпен және импульсивтілікпен көрінеді [1]. АСБ әлеуметтік коммуникация, өзара әрекеттесу, қайталанатын мінез-құлық және шектеулі қызығушылықтардағы кемшіліктермен сипатталады [1, б. 12]. СДВГ және АСБ екеуі де өмірдің маңызды салаларындағы қолайсыз ұзақ мерзімді нәтижелермен байланысты тұрақты және ауыр нейродаму бұзылыстарының бірі болып табылады, оның ішінде психикалық денсаулық мәселелері мен жоғарылаған суицидтік мінез-құлық қаупі де анықталған [2]. СДВГ және АСБ бірге ерте жастан бастап психикалық денсаулықты күтетін балалар популяциясына айтарлықтай үлес қосады. Жеке және отбасылық ауыртпалықтардан басқа, нейродаму бұзылыстар, әсіресе тоғыз жасқа дейін маңызды әлеуметтік-экономикалық салдарларды жүктейді, бұл балалардағы психикалық бұзылулар арасындағы ең жоғары әлеуметтік шығындарды білдіреді [3].

СДВГ-да да, АСБ-да да мінез-құлық проблемалары, қарсы тұрудың бұзылуы және мінез-құлықтың бұзылуы жиі кездеседі [3, б. 114]. Осындай қиындықтар басқа мүгедек балаларда да бар. Мысалы, үйдегі іс-әрекеттер, ұйықтау уақыты және үй тапсырмасы сияқты күнделікті тапсырмаларда қажет ынтымақтастық СДВГ немесе АСБ бар балалар мен олардың ата-аналары үшін қиындықтар туғызады, бұл ата-ана мен бала қарым-қатынасына теріс әсер етеді [3, б. 115]. Сонымен қатар, баланың мүгедектігі бар-жоғына қарамастан, ата-ананың күйзелісі мен баланың мінез-құлық мәселелері арасында екі жақты байланыс бар, оның әсерлері уақыт өте келе күшейеді немесе азаяды. Әдеттегі дамып келе жатқан балалардың ата-аналары үшін күйзеліс уақыт өте келе азаяды, бірақ бұл үлгі мүмкіндігі шектеулі балалардың ата-аналарына қатысты жағдай емес. Бұл сәйкессіздіктің дамуында артта қалған балалардағы мінез-құлық проблемаларының жиілігінің жоғарылауымен, сонымен қатар қайталанатын және жаңа стресс факторларының, соның ішінде баланың болашағына қатысты алаңдаушылықтардың пайда болуымен байланысты болуы мүмкін, олар уақыт өте келе сақталады немесе күшейеді [6].

Нейродамуының бұзылуы (NDD) немесе басқа мүгедектігі бар баланы тәрбиелеу жауапкершілігі ата-аналарды психологиялық және физиологиялық стресстік реакциялардың жоғарылауына әкеледі, әсіресе бала сыртқы мінез-құлық танытқанда немесе әлеуметтік-коммуникативтік қиындықтарға тап болған кезде [4, б. 7]. Экономикалық қиыншылықтар, жеткіліксіз қызметтер мен қолдау ата-аналық стресстің артуына одан әрі ықпал етеді. Қосымша стресс факторы баланың дамуы мен болашақ нәтижелеріне қатысты алаңдаушылықтар айналасында айналады. NDD бар балалардың ата-аналары әдетте дамып келе жатқан балалардың ата-аналарымен салыстырғанда жоғары стресс деңгейлері туралы хабарлайды, бұл стресске байланысты әртүрлі физикалық денсаулық белгілері атап көрсетілген, мысалы, ұйқысыздық және нашар ұйқы сапасы, сондай-ақ ұзақ уақытқа созылған стресстік әсерді білдіретін бірқатар биологиялық стресс маркерлері [4, б. 9]. Сонымен қатар, NDD бар балалардың аналары әдетте дамып келе жатқан балалардың аналарына қарағанда психикалық проблемаларды, соның ішінде депрессия мен мазасыздық белгілерін көрсетеді. Стресс ата-ананың әл-ауқатының төмендеуімен байланысты болды, бұл өз кезегінде қатаң және икемсіз тәртіптік ата-аналық стильдермен және бала психопатологиясымен байланысты [4, б. 9]. Ата-ананың күйзелісімен күресу ата-аналардың психологиялық денсаулығын жақсарту үшін ғана емес, сонымен қатар олардың балаларына қолдау көрсету үшін де маңызды.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу сауалдарына жауап беру барысында жүйелі әдебиеттерге шолу жасалды. Джессон және т.б. жүйелі шолуды анықталған қосу және алып тастау критерийлерін қамтитын белгілі бір сұрақпен бар әдебиетті бағалайтын әдіснамалық тәсіл ретінде сипаттайды [5]. Бұл болашақ көшірмелерді жеңілдеті отырып, процесте объективтілік пен ашықтықты қамтамасыз етеді. Зерттеудің сипаты мен мақсаттарын ескере отырып, ауқымды немесе дәстүрлі шолудан гөрі жүйелі шолу әдісі таңдалды.

Бұл жүйелі шолу үшін дерекқорды іздеу 2024 жылдың қаңтарында жүргізілді. EBSCO (CINAHL және ERIC), ProQuest, Scopus және Web of Science іздеу платформалары ретінде психология, білім беру саласындағы жарияланымдарды қамтитын зерттеу тақырыптарына сәйкестігіне байланысты таңдалды. Қатысты мақалалар мен зерттеу мақсаттарынан алынған әртүрлі дерекқорларда бірыңғай тегін іздеу терминдері қолданылды. Бұл терминдер PICO құрылымына сәйкес жіктелген (1-кестені қараңыз). Соңғы іздеу жолдары үшін әрбір дерекқордың сипаттамаларына бейімделген нақты қысқартулар мен блок комбинациялары пайдаланылды.

Кесте 1. PICO критерийлерің зерттеуде қолдану сипаттамасы

PICO критерий	Сипаттамасы
Популяция (халық саны)	АСБ бар балаларға күтім жасайтын адамдар
Интервенция (араласу)	Стрессті азайтуға және/немесе әл-ауқатты жақсартуға арналған бағдарламалар
Салыстыру	Салыстыру жоқ
Нәтижесі	Стрессті азайту және / немесе әл-ауқатты жақсарту

Қосылу критерийлеріне сай болу үшін әрбір дерекқордағы іздеу ағылшын немесе орыс тілдерінде қолжетімді, 2011 және 2023 жылдар аралығында жарияланған және ғылыми, академиялық немесе журнал мақалалары ретінде санатталған рецензияланған мақалалармен шектелді. Бұл процесс барлығы 233 мақала берді.

Скрининг және іріктеу кезінде қолданылған қосу және алып тастау критерийлері PICO құрылымына сәйкес ұйымдастырылған зерттеу мәселесіне және зерттеу мақсаттарына сәйкес әзірленді (1 және 2 кестелерді қараңыз). Зерттеудің мақсаттарына сәйкес тек АСБ бар балаларды күтушілерге және арнайы бағдарламалар мен араласуға бағытталған зерттеулер ғана қарастырылды. Қатысушылар ретінде балаларды қамтитын зерттеулер алынып тасталды. Тек эмпирикалық зерттеулер енгізілді, эмпирикалық емес деректері бар мақалалар алынып тасталды. Сонымен қатар, бақылау тобының болуы бақылау тобы жоқ зерттеулерді алып тастауға әкелетін жоғары сапалы мақалаларды таңдау ықтималдығын арттыру шарасы ретінде міндеттелді.

ERIC, ProQuest, Web of Science және Scopus дерекқорларынан алынған 233 мақала деректерді жинауға, ұйымдастыруға және талдауға арналған тегін зерттеу құралы Zotero-ға импортталды, ол сонымен бірге қайталанатын сәйкестендіру мүмкіндігін береді. Осы процесс арқылы 41 көшірме анықталып, жойылды, нәтижесінде барлығы 192 бірегей мақала алынды. Содан кейін бұл мақалалар жүйелі шолулардағы скрининг процесі үшін пайдаланылатын Rayyan онлайн құралына жіберілді.

Бір зерттеуші жүргізген 1) Мақалаларды таңдау, 2) деректерді алу және 3) сапаны бағалаудың үш қадамы Rayyan арқылы орындалды. Құрал қосу критерийлеріне сәйкес келетін мақалаларды «Қамтылған» және «Шығарылған» ретінде жіктемей, алып тастау себебін көрсете отырып, скринингтік және іріктеу процестерін жеңілдетеді.

Кесте 2. Мақалаларға қатысты қолданылғын таңдау критерийлері

Қосу критерийлері	Алып тастау критерийлері
Жариялау түрі	Рецензияланған мақалалар
	Тіл: Ағылшын немесе орыс
	Жарияланған жылы: 2011-2023
	Толық мәтін онлайн режимінде қол жетімді
	Басқа әдебиеттер (кітаптардың тараулары, сұр әдебиеттер және т. б.)
Зерттеу дизайны	Сандық, сапалық немесе аралас әдіс
	Бақылау тобының болуы
Популяция	АСБ диагнозы қойылған балаларға күтім жасайтын тұлғалар
	Уақытша заңды тәлімгерлер немесе қамқоршы
	Ауыр психологиялық жағдайы бар балаларға күтім жасайтын адамдар
Интервенция	Күтушілерді стрессті азайтуға және / немесе жақсартуға бағыттаңыз әл-ауқат
	Топтық араласу
	Бетпе-бет және/немесе гибридті. Кем дегенде бір сессия бетпе-бет болуы керек
	Онлайн немесе телефон арқылы араласу
Зерттеу нәтижесі	Стрессті азайту және / немесе әл-ауқатты жақсарту
	Стрессті азайту және/немесе әл-ауқатты жақсарту қайталама нәтижелер (жанана өнімдер)

Бастапқы тақырыптық скринингке 192 мақала қатысты, 130 мақала алынып тасталды, нәтижесінде 62 мақала рефераттық скринингке жатады. Аннотациядан кейін 17 мақала толық мәтінді тексеру үшін таңдалды. Осы жиынтықтан кейін сапаны бағалау үшін жеті мақала анықталды.

Тақырып скринингі

Бастапқы скрининг процесі тақырып деңгейінде өтті, мұнда зерттеуші оның өзектілігін анықтау үшін белгіленген қосу және алып тастау критерийлерін пайдалана отырып, әрбір жарияланымның тақырыбын бағалады. Осы кезеңде барлығы 130 мақала алынып тасталды, 62 мақала кейіннен реферат деңгейінде скринингке өтті. Мақалалар әртүрлі себептермен, соның ішінде араласулардың болмауы, қосу критерийлеріне сәйкес келмейтін араласулар (мысалы, онлайн араласулар) және АСБ бар баласы бар отбасылардың ағымдағы жағдайларына бағытталған мақалалар (мысалы, бар әлеуметтік қолдау және күресу стратегиялары) алынып тасталды.

Реферат-скрининг

Келесі кезеңде қалған мақалалармен екінші скрининг жүргізілді. Бақылау тізімі ретінде қосу және алып тастау критерийлерін пайдалана отырып, мақалалар таңдалды. Егер мақала бірнеше санаттағы критерийлерге сәйкес келмесе, қосу немесе алып тастау критерийі таңдалды. Бұл процесс барысында қате нәтижелерге (n=26) (мысалы, ата-ананың шамадан тыс әрекет ету әрекеттері), сәйкес емес халық санына (n=10) (мысалы, балалар саны аз зерттеулер), дұрыс емес зерттеу дизайнына (n=8) байланысты 45 мақала зерттеуден шығарылды. Осы скринингтен кейін толық мәтінді бағалауға 17 мақала ғана өтті.

Толық мәтінді скрининг

Тақырып пен реферат скринингінен кейін қосу критерийлеріне сәйкес келетін барлық 17 мақалаға толық мәтінді шолу жүргізілді. Бұл жан-жақты процесс әрбір мақаланы мұқият зерделеуді, қосу және алып тастау критерийлерін қолдануды және зерттеу сұрақтарын есте сақтауды қамтыды.

Алдыңғы қадамға ұқсас, қосу және алып тастау критерийлері мақалалардың көрсетілген талаптарға сәйкестігіне көз жеткізу үшін бақылау парағы пайдаланылды. Зерттеу дизайны мен

зерттелетін популяцияға ерекше назар аударылды. 17 мақаланың 10-ы келесі себептерге байланысты алынып тасталды: бесеуі зерттеу дизайны мәселелеріне байланысты алынып тасталды (төртеуінде бақылау тобы жоқ, ал біреуі екі араласуды салыстырды), төрт мақалада дұрыс емес топтама болды, соның ішінде балалар немесе басқа мамандар (мысалы, мұғалімдер топтары қарастырылды). Соңғы мақала қайталанатын болғандықтан соңғы зерттеу қадамнан алынып тасталды. Осылайша, бастапқы 17 мақаланың жетеуі қосу критерийлеріне сәйкес келді және сапаны бағалауға және одан әрі деректерді шығаруға көшті.

Нәтижелер

Таңдалған жеті басылым жан-жақты әдебиеттерді іздеу, тақырып, реферат және толық мәтінді скрининг процедуралары арқылы табылды. Қойылған екі зерттеу сұрағы деректерді алуды басшылыққа алды және нәтижелер осы бөлімде берілген.

Гибридтік әдісті пайдаланған бір мақаланы [6] қоспағанда, енгізілген мақалалардың барлығында сандық дизайн болды. Үш зерттеуде [7-9] қатысушылар бақылау/күту немесе араласу тобына кездейсоқ тағайындалды. Қалған төрт мақалада [6, 10-12] қатысушылар қолжетімділік немесе қалау негізінде тағайындалды. Қатысушылардың күйзелісі мен әлауқаты жеті жарияланым бойынша әртүрлі өлшемдер мен сауалнамалар арқылы өлшенді. 2 және 3-баптарды қоспағанда, мақалалардың көпшілігі бес жыл немесе одан да аз бұрын жарияланған. Мақаланың төртеуі орташа [6, 10-12], ал үшеуі жоғары [7-9] сапаға ие деп бағаланды. Сапасы төмен болғандықтан ешбір мақала жарыстан шығарылған жоқ.

Стрессті азайтуға және әл-ауқатты жақсартуға арналған бағдарламалар

Бұл бөлімде бірінші зерттеу сұрағын шешуге тырысып, АСБ бар балаларды күтушілерге стрессті азырақ және еркін сезінуге көмектесетін бағдарламалар туралы ақпарат берілген.

Қосылу үшін таңдалған жеті мақаланың әрқайсысы АСБ бар балалардың ата-аналарына көмек көрсету бағдарламасын жүзеге асырды. Мысалы, [6] былай дейді: «Бағдарламаның соңында қатысушылар стрессті және күнделікті қиындықтарды басқару қабілетінің жоғарылауын, алаңдататын оқиғаларға бейімделуін және толық қатысу сезімін арттыруды күтеді; мұның бәрі мақсатпен әл-ауқатын жақсартуға бағытталған». Бұл араласулар мен әрекеттердің барлығы нақты белгіленген мақсатты басшылыққа алды. Осыған ұқсас нәрселерді бастан өткерген басқа адамдардан есту адамдарды түсінуге, қолдауға және құптауға және ерекше қажеттіліктері бар баланың болуы идеясын қалыпқа келтіретіндіктен, барлық араласулар топтық жағдайда жүргізілді [7]. Олардың кейбіреулері үйде орындалатын тапсырмаларды қамтиды [6-9, 12], қосымша үй материалдары немесе ресурстары [6, 8, 10 және 11], телефон және онлайн сессиялары [6] және [8]. Бағдарлама келесі елдерде орындалды: үшеуі Еуропада [6, 7 және 8], біреуі Солтүстік Америкада [9], қалған үшеуі Азияда [10, 11 және 12]. Бағдарламаның ұзақтығы араласуға байланысты әр түрлі болды, ең кішісі бес апта [6] және ең ұзыны алты айға созылды [10]. Сеанстардың ұзақтығы мен жиілігі өте салыстырмалы болды. Зерттелетін бағдарламалар туралы қосымша ақпарат 2-кестеде келтірілген.

Бұрын айтылғандай, әрбір зерттеу бағдарламаның әсерін бағалау үшін араласуға дейінгі және кейінгі нәтижелерді салыстыру үшін әртүрлі шкалалар мен көрсеткіштер жиынтығын пайдаланды; осы зерттеулердің кейбірі бақылауды да қамтыды [6 және 7]. Қолданылған шаралардың көпшілігі сандық болса да, кейбіреулері бағдарламаны қабылдау және қатысушылардың әсерлері туралы сапалық немесе сандық деректерді қамтыды. Пайдаланылған көптеген өлшемдер 3-кестеде көрсетілген. Кестеде бағдарламаны бағалау үшін әртүрлі көрсеткіштерді (мысалы, өзін-өзі кінәлау және жауапкершілік шкаласы) қамтыса да, кесте тек зерттеуге қатысты көрсеткіштерді қамтиды.

Ең жиі өлшенетін тәуелді айнымалылардың бірі стресс болды, ол жиі ата-аналық стресс индексі (PSI) арқылы бағаланады. PSI ата-ана мен баланың ерекшеліктерін, сондай-ақ өмірдің жағдайлық және демографиялық күйзелістерін бағалау арқылы ата-ана мен бала жүйесіндегі стресс деңгейін бағалайды. Оның ықшамдалған нұсқасы көрсетілгендей, қабылдау және міндеттеме терапиясы бағдарламасының олардың рандомизацияланбаған эксперименттік зерттеу субъектілеріне әсерін бағалау үшін пайдаланылды.

Кесте 3. Қорытынды көрсеткіштер (7 таңдалған мақала бойынша)

Өлшеу әдістемесі	1	2	3	4	5	6	7
Ата-аналық стресс индексі (PSI)		✓		✓	✓		✓
DASS-21 (депрессия, мазасыздық және стресс шкаласы)	✓		✓		✓		
SWLS (өмірге қанағаттану шкаласы)	✓						
MAAS (зейін мен хабардарлық шкаласы)	✓	✓	✓		✓		
MHI-5 (психикалық денсаулықты түгендеу)						✓	
Жалпы денсаулық сауалнамасы							✓
Өзін-өзі аяушылық шкаласы)						✓	
Қабылдау және қабылдау туралы кері байланыс шкаласы	✓	✓		✓		✓	✓

Осы үш құрамдас бөліктің эмоционалдық күйлерін өлшейтін үш дербес есептелген ұпайлардан тұратын “Депрессия, мазасыздық және стресс шкаласы” бағдарламаның стресс деңгейіне әсерін бағалаудың тағы бір құралы болып табылады. Тексерілген құжаттардың үшеуі осы технологияны пайдаланды.

Төрт зерттеу әл-ауқат деңгейін зерделеу деңгейін пайдаланды, өйткені зейінді арттыру адамның әл-ауқатын жақсартып, медициналық немесе психологиялық бұзылулардың алдын алады. Зейіннің іргелі аспектілерін бағалау үшін қолданылатын 15 критерий өздігінен есеп беретін сұрақтан тұратын «Зейінді назар аудару» шкаласын қамтыды. Психикалық денсаулықты түгендеу және өмірге қанағаттану шкаласы қосымша шара ретінде қолданылды. MHI-5 психологиялық әл-ауқат пен күйзелісті 38 тармақпен өлшейтін құрал болса, SWLS адамның өмірден ләззат алуын когнитивтік бағалауды бағалайтын 5 элементтен тұратын құрал.

Қатысушылар

Жеті бағдарлама мақсатты топ болып табылатын АСБ бар балаларды тәрбиелеушілерге арналған. Он екі қатысушы ең аз іріктемені құрады, оған отыз бен қырық жас аралығындағы тәрбиешілер кірді, ал 104 қатысушы ең үлкен топты құрады.

Қолдау бағдарламалары және стресс

Тәуелді айнымалы ретінде стрессті сандық бағалау үшін әртүрлі өзін-өзі есеп беру шараларын қолданатын алты зерттеуде елеулі өзгерістер байқалды. Қатысушының хабарланған мәндері төмендеп жатқандықтан және берілген терапиямен байланысты болғандықтан, бұл жақсартулардың барлығы пайдалы. 6 апталық өнер бағдарламасы барысында [6] араласу тобының жалпы стресс деңгейлерінің (PSI) айтарлықтай төмендеуін анықтады, әсер ету мөлшері орташа дерлік 0,42 көрсеткішінде тоқталды. Әзірге бақылау тобының ұпайлары өзгеріссіз қалды. Сол сияқты, орташа әсер мөлшерімен стресс деңгейлерінің айтарлықтай төмендеуін хабарлады.

Кейінгі бақылаулары бар басқа сынақтарға қатысты [7 және 9] бұл модификациялар араласу тоқтатылғаннан кейін де сақталатынын көрсетеді. Мысалы, [8] араласуды тоқтатқаннан кейін де, оны қабылдаған бірінші топ олардың күйзелістері мен отбасылық жұмыс деңгейлерінің жақсарғанын байқағанын хабарлайды. 15 апта бойы араласудан кейін бұл өлшеу қайта жүргізілді. Сол сияқты, араласу 8 аптадан кейін аяқталған кезде, [7] стресстеі артықшылықтар сақталатынын және кейінгі бағалау кезінде “Қалыпты” деңгейде сақталатынын анықтады. Соңғы, бірақ кем дегенде, [10] сәйкес келмейтін қорытындылары бар жалғыз зерттеу болды; тек бір топ айтарлықтай табыстарға қол жеткізді, ал екіншісі жақсартуларды байқады, бірақ маңыздылығын растау үшін жеткіліксіз деген қорытындыға ие болды.

Қолдау бағдарламалары мен әл-ауқат

Қамтылған жеті зерттеуде пайдаланылған нәтиже айнымалыларының бірі әртүрлі шкалалар немесе индекстер арқылы бағаланған әл-ауқат болды (3-кестені қараңыз). Зерттеулер нәтижесінде әртүрлі параметрлерде айтарлықтай жақсартулар байқалды. Мысалы, [6]

мазасыздық деңгейінің айтарлықтай төмендеуін, есте сақтаудың маңызды жақсаруын және екі топтың қатысушыларының өмірге деген бақытындағы шекті жақсартуларды тапты.

Сол сияқты, [11] араласу тобында алаңдаушылық пен депрессияның айтарлықтай төмен деңгейлері бар екенін анықтады, орташа әсер өлшемдері сәйкесінше 0,55 және 0,74 көрсеткіштеріне ие болып, сонымен қатар есте сақтау-хабардарлық деңгейі айтарлықтай жоғары деңгейді көрсетті. Сонымен қатар, [8] өздерінің гибридік бағдарламасы арқылы өзін-өзі бағалау мен психикалық денсаулық рейтингтерінің айтарлықтай жоғарылағанын анықтады, бұл бағдарламаның пайдалы әсерін көрсетті.

Зерттеулердің екеуі қатысушыларға оң әсер еткеніне қарамастан, күтілген нәтижелерді бермеді. Қабылдау және міндеттеме бағдарламасы арқылы [7] қамқоршылардың зейін деңгейін көтеруге үміттенді; дегенмен, зерттеу бұл мәндердің араласудан кейін төмендегенін анықтады. Өнерге негізделген бағдарлама [9] қатысушылардың өзіндік тиімділік деңгейін көтеруге арналған болса да, араласудан кейінгі мәндер статистикалық маңызды айырмашылықтарды көрсетпеді.

Зерттеулердің хабарланған кейінгі ұпайлары біркелкі болмады. Бұрын көрсетілгендей, [6] нәтижелері уақыт өте тұрақты болған жоқ, есте сақтау ұпайларының аздап төмендеуін көрсетті, ал өмірге қанағаттануда алынған табыстар бағалау кезеңінде жоғалды. Когнитивті мінез-құлық терапиясына негізделген зерттеуде [12] мазасыздық деңгейлері, зейінділік, өзін-өзі тиімділік және өзін-өзі жанашырлық айтарлықтай жақсарғаны анықталды. Кейінгі бағалау кезінде тек өзін-өзі аяу ұпайлары мен алаңдаушылық деңгейлері сәйкес келді. [10] тұжырымдарына сәйкес психикалық денсаулықта айтарлықтай жақсартулар байқалды, олар бақылау барысында сақталды. Сонымен қатар, сол тергеуде өзін-өзі бағалаудың жақсаруы байқалды.

Талқылау

Түсінікті әдебиеттерді іздеуден кейін көрсетілген қосу және алып тастау критерийлері негізінде қосымша талдау үшін жеті жарияланым таңдалды. Зерттеу көрсеткендей, талап етілетін критерийлерге байланысты, АСБ бар балаларды күтушілер стресстің жоғары деңгейін хабарлайды және психикалық денсаулық мәселелеріне осал болады [3]. Бұл деректер кейбір зерттелген жарияланымдарға сәйкес келеді; [6] араласу және бақылау топтары үшін бастапқы PSI ұпайлары халықтың орташа көрсеткішінен жоғары екенін анықтады. Жеті құжат осы аспектілерді жақсартуға бағытталған әртүрлі шараларды қарастырды және нәтижелер АСБ бар балалардың ата-аналарына арналған қолдау топтары стрессті төмендетуде және әл-ауқатты жақсартуда табысты екенін білдіреді.

Бұл жүйелі зерттеудің нәтижелері болашақ зерттеулерге көптеген әсер етеді. Әлеуметтік қолдау күйзелістерге қарсы буфер және әл-ауқаттың жақсаруы ретінде қызмет ететінін ескере отырып, кеңейтілген терапияға бағытталған зерттеулерді жүргізу қажет. Зерттеу дизайнына кейінгі шараларды енгізу өте маңызды, өйткені ол ұзақ мерзімді араласудың әсерлерін зерттеуді жеңілдетеді. Бұдан басқа, бағдарламаның неғұрлым өкілді топтарға әсерін бағалау үшін іріктеудің үлкен өлшемдерін тексеру қажет. Бұған қоса, бұл үлгілердің ұлттық көрсеткішін дәл көрсетуі өте маңызды, яғни білім деңгейі мен ресурстары төмен қамқоршылар мен ата-аналар да қосылуы керек. Сондай-ақ, кортизол деңгейлері сияқты өздігінен есептелген деректерді емес, объективті көрсеткіштерді пайдалана отырып, тиімділікті сандық бағалау ғылыми тұрғыдан маңыздырақ болар еді.

Қорытынды

Бала күтімі немесе ата - ана тәрбиесі-бұл қиын міндет, ол көп жағдайда қанағаттанарлық болғанымен, жол бойында кейбір қиындықтармен бірге келеді. Осы қажеттіліктерге назар аудару және оларды дұрыс шешу қамқоршылар мен баланың жұмысында маңызды рөл атқарады, оны бағаламауға болмайды. Қамқоршыларды іс-шараларға тарту олардың рөлі мен дамуға әсерін мойындауды білдіреді, яғни неғұрлым біртұтас тәсіл қолданылса, онда жақын орта да қосылады, оның пікірі ескеріледі және оған қамқорлық жасалады.

Талданған зерттеулер АСБ бар балаларға күтім жасаушыларға олардың әл-ауқатын жақсарту және стрессті азайту арқылы көмектесуде тиімді екенін дәлелдеді. Араласудан кейінгі нәтижелер ұзаққа созылмаса да, олардың арқасында стресстің өзгеруіне және әл-ауқаттың жақсаруына қол жеткізілді. Зерттеудің бұл саласы жаңа және зерттелмегенімен, бағдарламалардың ілгерілеуі мен әсері одан әрі даму мен зерттеулерді ынталандыруы керек.

Әдебиеттер

1. Svenaeus F. Diagnosing mental disorders and saving the normal: American Psychiatric Association, 2013. Diagnostic and statistical manual of mental disorders, American Psychiatric Publishing: Washington, DC. 991 pp., ISBN: 978-0890425558. // Medicine, Health Care and Philosophy. – 2014. – Т. 17. – С. 241-244.
2. Hirvikoski T. et al. Individual risk and familial liability for suicide attempt and suicide in autism: a population-based study //Psychological medicine. – 2020. – Т. 50. – №. 9. – С. 1463-1474.
3. Aithal S. et al. Impact of Dance Movement Psychotherapy on the wellbeing of caregivers of children with Autism Spectrum Disorder //Public Health. – 2021. – Т. 200. – С. 109-115.
4. Cachia R. L., Anderson A., Moore D. W. Mindfulness, stress and well-being in parents of children with autism spectrum disorder: A systematic review //Journal of Child and Family Studies. – 2016. – Т. 25. – С. 1-14.
5. Lacey F. M., Matheson L., Jesson J. Doing your literature review: Traditional and systematic techniques //Doing Your Literature Review. – 2011. – С. 1-192.
6. Corti C. et al. Acceptance and commitment therapy-oriented parent-training for parents of children with autism //Journal of Child and Family Studies. – 2018. – Т. 27. – С. 2887-2900.
7. Lodder A., Papadopoulos C., Randhawa G. SOLACE: a psychosocial stigma protection intervention to improve the mental health of parents of Autistic Children—a feasibility randomised controlled trial //Journal of Autism and Developmental Disorders. – 2020. – Т. 50. – С. 4477-4491.
8. Park J. E. Effectiveness of creative arts-based parent training for parents with children with Autism Spectrum Disorder //The Arts in Psychotherapy. – 2021. – Т. 76. – С. 101837.
9. Rayan A., Ahmad M. Effectiveness of mindfulness-based intervention on perceived stress, anxiety, and depression among parents of children with autism spectrum disorder //Mindfulness. – 2017. – Т. 8. – С. 677-690.
10. Rojas-Torres L. P. et al. Mindfulness-based stress reduction (Mbsr) and self compassion (SC) training for parents of children with autism spectrum disorders: A pilot trial in community services in Spain //Children. – 2021. – Т. 8. – №. 5. – С. 316.
11. Samadi S. A., McConkey R., Kelly G. Enhancing parental well-being and coping through a family-centred short course for Iranian parents of children with an autism spectrum disorder //Autism. – 2013. – Т. 17. – №. 1. – С. 27-43.
12. Schwartzman J. M. et al. Resilience intervention for parents of children with autism: Findings from a randomized controlled trial of the AMOR method //Journal of autism and developmental disorders. – 2022. – С. 1-20.

АДАМГЕРШІЛІК ТӘРБИЕНІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ – ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ МӘНІ ЖӘНЕ ЗЕРТТЕЛУІ

Нұрмұхамедқызы Ж.

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған, Қазақстан

Мақалада Еліміздегі психология мен педагогика саласындағы ғалымдардың, мамандардың назарын аударып отырған мәселелердің бірі – оқыту процесінде жеке тұлғаның дамуы, адамгершілік тәрбиенің педагогикалық – психологиялық зерттелуіне ғылыми тұрғыда шолу жасалды

Түйін сөздер: адамгершілік, ізгілік, тәрбие, даму, қарым-қатынас

В статье представлен одним из вопросов, привлекающих внимание ученых и специалистов в области психологии и педагогики нашей страны, является развитие личности в процессе обучения, а также научный обзор педагогико-психологического исследования нравственного воспитания.

Ключевые слова: нравственность, добродетель, воспитание, развитие, общение

The article presents one of the issues that attracts the attention of scientists and specialists in the field of psychology and pedagogy in our country, is the development of personality in the learning process, as well as a scientific review of pedagogical and psychological research into moral education.

Keywords: morality, virtue, upbringing, development, communication

Еліміздегі психология мен педагогика саласындағы ғалымдардың, мамандардың назарын аударып отырған мәселелердің бірі – оқыту процесінде жеке тұлғаның дамуы. Оқушылардың ізгілік қасиетін, қарым-қатынасын қалыптастырудың психологиялық мәні,

педагогикалық маңыздылығы, оның ғылыми-әдістемелік тұрғыдан жеткілікті ашылмауы арнайы зерттелуді қажет етеді. Қазақ халқында ерте кезден келе жатқан адамгершілік қасиеттерінің бастапқы тобына жататын қасиет - ізгілік. Сонымен қатар, ізгілік - барша халық арасында кездесетін категориялық қасиет.

Оқушылардың ізгілік қарым-қатынас, дағды-әдеттерді қалыптастыру мәселесінің теориялық негізін айқындау «адамгершілік», «ізгілік», «имандылық», «әдептілік», «қарым-қатынас», «іс-әрекет» сияқты азаматтық тегі жақсылыққа бағытталған таным ұғымдарының бірлігі мен ерекшеліктері тұтас тығыз байланыста қарастырылады. Бұл танымдық ұғымдардың мән-мазмұнын талдау мақсатында олардың ғылыми еңбектер мен әдебиеттерге жарияланған жетістіктері арқылы түпкі нәтижелерін анықтауға назар аударылды.

Әл-Фараби мұраларында ізгілік идеясына өте үлкен мән берген. Ұлы ғұлама өзінің «Бақытқа жету жолында» деген еңбегінде: «Тәрбие дегеніміз- халықтардың бойына білімге негізделген этикалық ізгіліктер мен өнерді дарыту, » деп өзіндік тұрғыдан пайымдаған[1,2].

Ал «Әлеуметтік-этикалық трактаттар» атты шығармасында ізгілікке: «Жақсы мінез-құлық пен ақыл күші болып екеуі біріккенде – бұлар адамшылық қасиеттері болып табылады, қасиеттер дегенде біз әрбір нәрсенің игілікті жағы, соның өзінің және оның әрекеттерінің абзалдығында және жетілгендігінде деген мағынада айтамыз. Егер осы екеуі (жақсы мінез-құлық пен ақыл-күші) бірдей болып келсе, біз өз бойымыздан және өз әрекеттерімізден абзалдық пен жетілгендікті табамыз және осы екеуінің арқасында біз ізгілік қасиеті мол, игілікті және қайырымды адам боламыз», – деп анықтама береді. Біз өмір сүріп отырған қоғамда адамгершілік екінші бір адамға жақсылық жасап, көмек көрсетуден тұрады деген ұғым қалыптасқан, ал Әл-Фараби бабамыз жоғарыда айтылған ойларында адамгершілік адамның өз басынан, өзіне деген өзіндік ізгі көзқарасынан бастау алу керек дейді. Әл-Фарабидің қаланы сол кездің өзінде-ақ «ізгі» деп атауы да тегіннен-тегін емес «...саяси қайраткерлер қала тұрғындарын ізгілікке үйретіп, оларды абзал адамдарға айналдырады» [3].

Жүсіп Баласағұн, шындық пен әділетті суреттейтін көркем шығармасындағы 19-бапта сөздің турашылдығы, қадір-қасиеті, шыншылдығы жайында Еліктің Антоллага сауалы: «Кісіге екі дүниеде пайдалы нәрсе ».Ізгі іс немесе мінезі түзулік. Екіншісі – Ұят, Үшіншісі.- Әділдік. Бұл үшеуі арқылы адам шын бақыт табады[4].

«Ізгілік-қоғамдық игілік үшін пайдалы іс-қимыл жасау дағдылары», -дейді. Ол өз мақсаты, еңбек бағыты бойынша ең маңызды: «қоғамға пайдалы қызмет жасау, әр азаматтың борышы», -деген принципті ұстаған. А.Н. Радищевтің ізгілік қасиеттеріне берген анықтамасы бұл ұғымның қоғамдық мәнін айқындаса, В.Г.Белинскийдің: «ізгі ниеті адамның қай-қайсысы да туған жермен өзінің туыстығын және жан-тәнімен байланысты екенін терең сезінеді», -деген анықтамасынан бұл қасиеттің патриоттық сипаты терең сезіледі. Ал, осы еңбекте ізгілік қатынасы туралы былай дейді: «ізгілік қатынаста этикалық, эстетикалық қатынастар бірлігі көрінеді»

В.Г.Белинский ізгілік қасиетінің анықтамасын патриоттық, туған жерге сүйіспеншілік тұжырымдамасы негізінде қарастырады.

Е.Городецкая ізгілік анықтамасын бұл қасиеттің мағынасына сүйене отырып, оның этикалық, эстетикалық қасиеттермен қатынасы арқылы ашқан. Жоғарыда келтірілген анықтамалар мән-мағына, мазмұнына сүйене отырып айтарымыз, ізгілік қасиетіне берілген анықтамалар негізіне үш тұжырымдама пайдаланғандығын байқалады.

Көрнекті орыс ағартушысы А.С. Макаренко тәрбие мәселесін біріккен күрделі процесс деп түсінген. Ол: «Адамды тек қана санасына әсер етумен тәрбиелеу жеткіліксіз, толық тәрбиені тек сана мен іс-әрекеттің бірлігі арқылы оң нәтиже алуға болады» дейді.

Педагогикалық ой-сананы ізгілендіру тұрғысынан қарағанда, «ізгілікті ой-сана» дегеніміз-ең жоғары ой-сана. Осы ой-сананы педагогикалық ізгілікті ойлауға ұштастыру, студенттерде ізгі қасиеттің қалыптасу сапасын арттыру болашақ өмірдің гүлденуінің, жақсаруының өлшемі. М.С. Каган «Адам мен адамның риясыз қарым-қатынасы табиғатқа қатынасынан да орын алу керек. Сонда рухани байлық ұғымы-адам-табиғат арасындағы

бірлікті, тұтастықты қамтамасыз ететін-ізгілікті қатынас деп аталатын біртұтас мағыналық категориямен толығады, әрі ол қай жағынан болса да ізгілікті болады...» [4].

Ізгілікті-адамгершілік қасиет-адамшылықтың айрықша белгісі, әлеуметтік-қоғамдық ортада қалыптасқан өмір салтының, адамаралық қарым-қатынас, өзара сыйластықтың негізінде салт-дәстүр, әдеп-ғұрып ықпалымен қалыптасады.

Бұл мәселе қоғам, жалпыадамзат қатынасын ізгілендірумен біртұтас ұштасып жатады. Қоғамды ізгілендіру ең алдымен ізгілік, рухани құндылықтарды игеруді керек етеді.

Мәселен, қазақ педагогикалық, энциклопедиялық сөздігінде тұжырымдалған сөздікте: «Ізгілік - адамның әдептілігін, сыпайылығын, өнегелігін, қарапайымдылығын білдіретін қасиет. Ізетті адам жақсы тәрбие алып, оны іс жүзінде қолданған адам», -деп келтірілген. Бұл анықтамада жалпылама түрде бірнеше ғылым саласын қамту деңгейінде, түрлі қатынасқа негізделіп отырып, ізгілікті қасиет ұғымы тұжырымдалғандығын көрдік. Анықтамаларда әдептілік, сыпайылық деп әдеп қасиетінің өнегелік, парасаттылық, адамгершілік қасиетінің, қарапайымдылық жақсы тәрбие іргетасы ізгілік қасиетінің компоненттері алынған[5].

Адамзат тіршілігінде өте маңызды орын алатын ізгілік қасиетінің мәні, мағынасы көптеген ғалымдардың зерттеулеріне негіз болған және ізгілік қасиеттердің анықтамасын тұжырымдап, өмір талабына сай бағыттап, бұл қасиеттерді адамгершілік, әдеп, имандылық, жауапкершілік, т.б. адам өмірінде кең таралған қасиеттер мен танымдық байланысы негізінде қарастырады. Зерттеушілер категориялық тұрғыдан талдау жасау барысында «ізгі», «ізгілік», «әдептілік», «адамгершілік», «имандылық» ұғымдарының арасалмағын түрліше түсіндіреді. Ғалымдардың бір тобы адамгершілік ұғымының құрамына ізгілік ұғымы кіреді десе, екінші тобы ізгілік ауқымды ұғым, оның мазмұны адамгершілік, әдеп, имандылық т.б. ұғымдарды қамтиды деген ой айтады[6].

Адамгершілік тәрбиесі дегеніміз - оқушылардың бойында белгілі бір мінез - құлықтардың сипаттарын қалыптастыру, өзіне және өзге де адамдарға, отбасының мүшелеріне, ата - анасына, тума - туысқандарына, туған жеріне, табиғат пен қоғамға, мемлекет пен Отанға деген қатынасын анықтайтын мінез -құлық, тәртіп нормалары мен ережелерін дарыту мақсатын жүзеге асыру бағытындағы ересек адамдардың, тәрбиеші, мұғалімдердің қызметі. Абай: "Адамның адамшылығы, адамгершілігі - ақыл, ғылым, жақсы ата, жақсы ана, жақсы құрбы, жақсы ұстаздан,-"дейді

Адамгершілік тәрбиесі - меңгерген идея, қоғамдық моральдың нормалары мен принциптері, іс - тәжірибелік әрекетке қатысуы негізінде тұрақты моральдық сапаны адамгершілік қажеттілікті, сенімді және сезімді, қасиетті, дағдыны және мінез - құлық әдетін, әдепті қалыптастыру процесі. Жеке адамның үйлесімді дамуының, рухани ізгілік негізінде қалыптасуының жетекші жағы. Адамгершілік - адам жанының қабылдап алған рухани сапасы. Адамның жақсы қасиеті оның табиғатынан тыс болуы мүмкін емес. Табиғат адамға игіліктерді, адамдық қадір - қасиетті, ізгілікті түсінуіне, қабылдауына мүмкіндіктер береді. Бұл мүмкіндіктер бара - бара шын мәніндегі ізгілікке, адам жанының жақсы сапаларының біріне айналады. Ізгілік қасиеттер тектілікке, білімге, мәдениетке, өскен ортасына, тәлім - тәрбиеге байланысты болады

Адамгершілік тәрбиенің теориялық негізін этика, әдеп, әдептілік, инабаттылық, мінез-құлық көркемділігі, парасаттылық құрайды.

Адамгершілік тәрбиесі міндеттерінің негізі - оқушылардың белсенді өмірлік позициясын, саналы көзқарасын, сөзі мен ісінің бірлігін, адамгершілік құндылықтарын қалыптастыру. Адамгершілік тәрбиесі - адамның санасы, адамгершілік сезімі, ар-ұяты, адамгершілік еркі, қоғамдық «бағалы қасиеттері бір-бірімен байланысты тұтас адамгершілікті тұлғаны қалыптастыру.

-жас ұрпақтың туған жерге, өскен ортасына, ата-анасына, бауырларына, Отанға, қоғамға, еңбекке, адамдарға, өзінің - өзіне деген қатынасын, сезімін дамыту.

-қазіргі өмір талабына сай тұтас адамгершілік, имандылық, ізгілік, әдептілік қасиеттерін тәрбиелеу.

Адамның адамгершілік қасиеттерінің құрылымын психолог-педагогтар төмендегі бөліктерден: сезім, сана, сенім, мінез – құлық дағдысынан құралады деген қорытынды жасайды. Тәрбиелейтін қасиеттеріне қарай бұл бөліктердің тәрбие процесіндегі жетекшілік ролі өзгеріп тұрады. Абайдың пікірінше, адамгершілік мұраты-«Толық адам». Ол адамның үш-ақ қасиеті: «Нұрлы -ақыл, жылы жүрек, ыстық қайрат » иесін қалыптастырудан тұрады. Адамгершілік тәрбиесінің мазмұны-жүйеленген адамгершілік, имандылық, ізгілік қасиеттерді, сапаны, сезімді, ізгілікті сананы қалыптастыру бағытында сан-салалы жұмыс түрлерін жүргізе отырып, жастарды көркем мінез-құлық ережелері, моральдық нормалар туралы біліммен, іскерлікпен, дағдымен қаруландыру. Адамгершілік қасиеттер әлеуметтік, қоғамдық ортаның ықпалымен қалыптасатындықтан отбасы, мектеп, оқу-еңбек орындарының тәрбиелік әсерін орынды, дұрыс ұйымдастыруға баса назар аударған дұрыс. Адамгершілік тәрбиесін қалыптастыру әдіс-тәсіл, құралдары сан алуан. Ықпал ету механизмдері де көп қырлы. Адамгершілік тәрбиесі адамның ізгілікті қасиеттерін дамыту көзі болғандықтан жеке тұлғаны жақсылық жасауға ынталандыратын педагогикалық, тәрбиелік жағдаяттар туындата отырып, әрбір жеткіншек бойында имандылық, әдептілік қалыптасатындай жағдай жасалады. Өйткені, адам баласына деген мейірім ең жақын адамын: ата- анасын, бауырларын сүюден басталады. Адамды ең биік құндылық ретінде бағалау осы сүйіспеншіліктен бастау алады. Адамгершілік адамзат қоғамының даму тарихының барлық сатысында дамып, қалыптасып, әрбір дәуірдің өзіндік қайшылықтарымен біте қайысып жетіледі. Адамгершілік қасиеттер мен әдеп нормаларын, қарым-қатынас мәдениетін сақтаған жан ғана әлеуметтік-қоғамдық, құқықтық заң ережелері мен заңдылықты үйлесімдікті сақтай отырып өмір сүреді. Ізгілікті қасиет негізінде жалпыланып, жүйеленген түрде адамның көзқарасы, қоғамдық болмысы бейнеленіп, оның нақты тарихи, қоғамдық қарым-қатынас жүйесінен алатын орны айқындалады. Ізгілік арқауы Мұхтар Шаханов сөзімен айтсақ: «Техникалық санаты мен ғылыми өр талғамын, Өз ұлтының сан ғасырлық рухына...» жалғастыра білетін Азамат тәрбиелеуде. Ұлттық сана, ұлттық болмыс негізін қалыптастыру жеткіншектерді жалпы адамзаттық құндылық, бағалық, ұлттық төл мәдениет негізінде дүниенің мән-мағынасын түсініп, игеруіне, өзгеріске толы әлеуметтік-экономикалық, саяси жағдайға бейімделіп, өмірден өз орнын табуына көмектесу- бәрі-бәрі тұлғаның ізгілікті қасиетіне байланысты. Абайдың пікірінше ізгіліктің басты арқауы - «өз халқының төл мәдениеті. Оған ұлттық бағдар тән. Ізгілік қасиет- адамның білімі мен намысы, сенімі, ар-ұжданы, мұраты, мақсаты, әлеуметтік әдет, мінез-құлық, тәртіпті, қатынасты реттеуші негіз ретіндегі дүниетаным дінгегі.

Адамгершілік ұғымы - педагогика, психология, философия ғылымдарының категориясы. Бұл ұғымдарға талдау жасауда оған ықпал ететін, онымен байланысты факторларды анықтау қажет. Алдымен, адамгершілік, әлеуметтік, экономикалық бағыттағы байланысын. Бұл адамгершілік қасиеттерін әлеуметтік сипатын көрсетеді. Діни тұрғыдан адамгершілік ұғымы діни көзқарасқа негізделеді. Таптық қоғамда таптық сипатта қарастырылса, қазіргі кезеңде педагогика ғылымы адамгершілік ұғымын аксиологиялық-құндылықтар теориясы негізінде, рухани-мәдени негізде түсіндіреді». Қорыта келгенде, адамгершілік тәрбиесінің жүйесі: сезім, сана, сенім, адамгершілік әдет-дағды (категориялары) ұғымдарымен анықталады деп тұжырымдалады. Ізгілік қасиеттердің түп-тамыры-адамгершілік. Бұл қасиеттер адамның, жеке тұлғаның өмірге көзқарасына, мінез-құлқына, өскен ортасына, тәрбиеге байланысты. Ізгілік ұғымы көне түркі әлемінде «жәуәнмәрттілік» мағынасында қарастырылған. Ал парсы тілінде «жувонмард» сөзі «жувон» жігіт, жомарттық, қайырымды, кеңпейіл деген ұғым білдіреді, яғни ұнамды қасиеттер жиынтығы деген мағына береді. Ізгілік-адамды ең жоғарғы құндылық деп бағалайтын, оның шығармашылықпен еркін дамуына мүмкіндік беретін әлеуметтік құндылықтардың жиынтығын бейнелейтін жалпы философиялық ұғым. Ізгілік – адамға тілектестік, қайырымдылық қатынас көрсететін, оның беделін құрметтеушілік, қатыгездік пен дөрікілікке келіспеушілік қасиеттері бар жеке тұлғаның бейнесі. «Гуманизм» ұғымын қоғамның идеологиялық негізі тұрғысынан қарастырып, оған адамның материалдық, рухани қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған мораль принципі. Гумандық-адамгершілік-психологиялық ұғым. Ол адамжандылық, оны жоғары құндылық деп саналы

бағалау және адамның қоғамға, өзге жандармен қарым-қатынасында көрінетін тұлғалық қасиеттерінің жиынтығы. Гуманизм - адамгершілік, адамға деген сүйіспеншілік идеясын бейнелейтін көзқарас. Гуманизм -адамгершілік, ізгілік, имандылық. Гуманды - адамгершілік, биік парасаттылық. Гуманизм адамды сыйлау, оған қамқорлық жасау, оның күшіне сену рухында, адамның басқалармен, қоғаммен, қарым-қатынасындағы мінезін реттеп отырады. Гуманизм - философия, тарих тұрғысындағы білімдердің, ерекше өнердің жиынтығы ғана емес, сонымен бірге ол адамның ақыл - ойының ерекше бір қасиеті. Гуманизм-адамның қадір-қасиеті мен құқын құрметтеуді, оның жеке тұлға ретіндегі бағасы, адамның игілігіне, оның жан-жақты дамуына жасаған қамқорлықты білдіретін көзқарастардың жиынтығы. Ұлы Абай гуманизм мәселесін «жәуәнмәрттілік» философиялық ұғымы негізінде жан-жақты қарастырған. Отыз сегізінші қара сөзінде: «Белгілі жәуәнмәрттілік үш хислат бірлән болар деген сиддық (шындық), кәрім(ізгілік), ғақыл (даналық)», -дейді. Гуманизм - адамның беделін құрметтеуді, адамдардың адамгершілік қасиеттерін тәрбиелеуді түсіндіретін көзқарастар, ой-пікірлер, өнер туындысы. Сөйтіп, ғылыми еңбегінде Абайдың идеяларын қортындылай келе, жәуан мәрттілікті мынадай формуламен анықтаған. Жәуан мәрттілік = Нұрлы ақыл + Ыстық қайрат + Жылы жүрек.

Сонымен қорыта келе, гуманистік ойлардың тарихи сабақтастығын ескере келе адам баласының адамдық сипатын анықтауға үш қасиет жеткілікті. Бұл үш қасиет гумандықты толықтырады деп анықтама берген.

Әдебиеттер

1. Төлеубекова Р.К. Бала тәрбиесіндегі халықтық педагогика. Әдістемелік құрал. – Алматы: Респ. басп. каб., 1994. – 144 б.
2. Калюжный А.А. Методика изучения готовности учителя к нравственному воспитанию школьников. - Алматы, 1996. - 80 с.
3. Морозова. О.П. Педагогический практикум. Учебные задания, задачи и вопросы. (Под редакцией В.А.Сластенина). –М.: Академия, 2000.–230с.
4. Антология педагогической мысли Казахстана /Сост. Жарыкбаев К.Б., Калиев С.К. - Алматы: Рауан, 1995. - 512 с.
5. Жарыкбаев Қ., Табылдиев Ә. Әдеп және жантану. Алматы: Атамұра-Қазақстан, 1994. – Б.5.

РЕЗИЛЬЕНТТІЛІК ҰҒЫМЫН ТЕОРИЯЛЫҚ ТҰРҒЫДА ТАЛДАУ

Турниязова Ж.К.^{1,2}, Абдуллаева Г.О.¹

¹Туран Университеті, Алматы, Қазақстан

²«Q» University

Мақалада қазіргі таңда психология ғылымы мен тәжірибесі бағытындағы ең өзекті мәселелердің бірі «резильенттілік» ұғымына теориялық түсініктеме берілді. Күнделікті әртүрлі әлеуметтік факторларға байланысты стресстік көріністер көбейуде, сондықтан «резильенттілікті» зерттеудегі ұғымның түсініктемесі бойынша әртүрлі анықтамалар қарастырылған.

Түйін сөздер: резильенттілік, стресс, дағдарыстық кезең

В статье дается теоретическое объяснение понятия «резильентность», одного из наиболее актуальных вопросов в области психологической науки и практики на сегодняшний день. В связи с различными социальными факторами проявления стресса с каждым днем усиливаются, поэтому приводятся различные определения понятия в изучении «устойчивости».

Ключевые слова: резильентность, стресс, кризисный период

The article provides a theoretical explanation of the concept of "resilience", one of the most relevant issues in the field of psychological science and practice today. Due to various social factors, stress manifestations are increasing every day, there fore, various definitions of the concept in the study of "resilience" are provided.

Key words: resilience, stress, crisis period

Дүние жүзінде болып жатқан саяси қақтығыстар және соғыстар, сонымен бірге қазіргі таңда туған жеріміздегі табиғи апаттарға байланысты психолог мамандары тұлғаның резильенттілігін зерттеуге қызығушылықтары артып келеді. Сонымен бірге, балалық шақта кезіндегі психологиялық ахуал есейген шақта ересектердің психологиялық денсаулығына және әл-ауқатына әсер етуі де осы тақырыптың өзектілігін көрсетуде [1,2].

Резильенттілікті зерттеу жаңа ғылыми сала емес, бірақ қазіргі замануи зерттеулер резильенттілікті егжей-тегжейлі анықтауға және зерттеуге ғана емес, терең және перспективалы ережелермен дамушы жүйелер теориясын байытатын пәнаралық, көп деңгейлі көзқараспен ерекшеленеді, сонымен қатар бұл ақпараттарды тәжірибеде қолданбалы психологияда қолдануға бағыттаған [3].

Резильенттілік туралы ғалымдар психикалық бұзылулардың этиологиясын зерттеулерден туындайды – деп қарастыра бастаған. Яғни, балалардағы психикалық ауруларындағы қауіп факторларын зерттеген зерттеушілер нәтижелердің оң көрсеткішке өзгергендігін көрсетті: көптеген балалар психикалық аурудың қауіп факторларына (мысалы, кедейлік, зорлық-зомбылық) тап болғанына қарамастан, қалыпты дамыған. Резильенттілікті зерттеу осы өзгермеліліктің себептерін түсінуге тырысады, бұл тәуекелдерді азайтатын және оң өзгерістерге ықпал ететін араласулар үшін теориялық негіз береді.

Резильенттілік моделі динамикалық жүйелер даму теория ілімімен бірігу арқылы өзгерістерге ұшырады [4]. Адам тірі жүйе бола отырып, генетикалық және нейробиологиялық деңгейден әлеуметтік және мәдени деңгейге дейінгі сансыз өзара әрекеттесулерде даму мириадасынан өтеді [5,6]. Бейімделу жүйелері (иммундық, өзін-өзі реттеу, күйзеліспен күресу) жеке тұлғаның бір мезгілде үлкен жүйелерге еніп, сыртқы жағдайларға бейімделуіне қарай дамиды. Барлық осы динамикалық өзара әрекеттесулер даму процесін құрайды және әртүрлі бейімделу режимдерінің қалыптасуына әкеледі.

Дамып келе жатқан баланың экологиялық қиындықтарға жауап беру және қолайсыз жағдайларға бейімделу қабілеті стрессті реттеудің нейробиологиялық механизмдерінен бастап отбасы, мектеп, қоғамдық қауіпсіздік, денсаулық сақтау және басқа да көптеген экологиялық және әлеуметтік-мәдени жүйелерге дейінгі көптеген жүйелердің күйіне байланысты. Бұзылған тепе-теңдікті қалпына келтіруге, кедергілерді жеңуге және денені өзгертуге қатыса алатын барлық процестер резильенттілік тұжырымдамасында көрінеді.

Резильенттілік анықтамасы дамып келе жатқан жүйелер тұжырымдамасы дамыған сайын өзгерді. Қазіргі уақытта резильенттілік «жүйенің өміршеңдігіне, жұмыс істеуіне және дамуына қауіп төндіретін факторларға сәтті бейімделу қабілеті» ретінде кең түрде анықталады. Бұл анықтама жеке тұлғаға немесе бүкіл отбасына, кәсіпорынға, қауымдастыққа, экономикаға немесе экожүйені қоса алғанда әртүрлі жүйелерге қолданылуы мүмкін. Оның маңызды артықшылығы – бір ұғымды кез келген деңгейде қолдану мүмкіндігі, ол әртүрлі деңгейлерде әртүрлі пәндер алған тұлғаның резильенттілігі туралы түсініктер мен білімдерді біріктіру аясында ерекше маңызды болып көрінеді.

Бұл анықтамадан көрініп тұрғандай, индивидтің резильенттілігі онымен байланысты жүйелердің резильенттілігімен анықталады. Жүйелердің өзара тәуелділігі, әсіресе, бірнеше жүйе бір уақытта бұзылған ірі апаттар кезеңдерінде, сондай-ақ ата-ананың психикалық жағдайындағы бұзылулар балаға дұрыс күтім жасауға мүмкіндік бермейтін отбасы ішілік дағдарыс жағдайында назар аударады [7]. Тұлғаның резильенттілігі оның өз бетінше жеңе алатын қиындықтарымен ғана анықталмайтынын есте ұстаған жөн: керісінше, адамның резильенттілігі көбінесе тұлғааралық қарым-қатынас пен әлеуметтік қолдауға байланысты/8/.

Резильенттілік туралы нәтижелер адамдардың қиындықтарды неліктен әлдеқайда жақсы жеңетінін түсіндіре алатын бірнеше факторларды анықтауға мүмкіндік берді. Олардың кейбіреулері айтарлықтай тривиальды және жағымсыз тәжірибе кезінде немесе одан кейін оң түзетумен байланысты, бірақ олар әртүрлі контексттерде және дамудың әртүрлі кезеңдерінде нысаны мен өзектілігі бойынша ерекшеленеді. Мүмкін, бұл факторлар адамның биологиялық және әлеуметтік-мәдени эволюциясы кезінде қалыптасқан бейімделу механизмдерін

көрсетеді, өйткені олар өмір сүру ықтималдығын арттырады. Жалпы танылған қорғаныс факторларына оң ата-ана тәрбиесі және басқа да қолдау көрсететін қарым-қатынастар, проблемаларды шешу және өзін-өзі реттеу дағдылары, оптимизм, жеке тиімділік және өмірдің мәнін сезіну жатады. Бұл факторлар резильенттілікті зерттеудің алғашқы кезеңдерінде анықталды және кейіннен әртүрлі популяцияларға және резильенттіліктің көрінісін қажет ететін әртүрлі жағдайларда зерттеулерде бірнеше рет расталды. Басқа қорғаныс факторлары контекстке және мәдени ортаға байланысты өзгереді, мысалы, кешіру рәсімдері мен рухани тәжірибелер.

Бастапқыда резильенттілік бойынша зерттеулер тәуекелдерді төмендететін және бейімделуге ықпал ететін психоәлеуметтік факторларға бағытталған. Әртүрлі деңгейлердегі аналитикалық әдістердің жетістіктері нейробиология, генетика және мәдени әсерлердің деректерін резильенттілікті зерттеуге қосуға және қорғаныс және қауіп факторларының каскады әртүрлі деңгейлерде, жүйелерде және ұрпақтарда қалай таралатынын көрсетуге мүмкіндік берді [8]. Эпигенетикалық зерттеулердегі жаңа жетістіктермен геннің метилизациясында және онымен байланысты процестерде көрініс тапқан өмір сүру тәжірибесінің биологиялық салдары туралы қызықты идеялар пайда болды; бұл нәтижелер балалық шақтағы психологиялық травмалары немесе ата-ананың тәрбие берудегі кемшіліктерінің баланың психологиялық денсаулығына және миының дамуына қалай әсер ететінін түсіндіруге көмектеседі [9].

Биологиялық деңгейдегі тәжірибеге сезімталдық теориялары саласындағы және жеке сезімталдық тұжырымдамасы саласындағы ең араздық туғызатын қарама-қарсы түсініктемелердің бірі Қолайсыз жағдайларға жақсы бейімделмеген балалар жағымды тәжірибелерге де сезімтал болуы мүмкін бе, мысалға, психикалық денсаулықты жақсартуға арналған араласулар және сезімтал адамдар үшін олардың қабілеттерін көрсете алатын жағдайлар.

Резильенттілік туралы ілімін игеру көптеген пәндерге трансформациялық әсер етті, сонымен бірге психикалық денсаулық пен психологиялық әл-ауқатқа қатысты, психологиялық араласу фокусын тапшылық үлгілерінен психологиялық аурулармен мен денсаулық ұғымдарының тұжырымдамаларына бірдей сүйене отырып, қорғаныш және мүмкіндік беретін факторларды, сондай-ақ қауіп пен осалдық факторларын қарастыратын неғұрлым түсіну тәсілдеріне ауыстыруда. Бұл тәсілдің мысалдары күшті жақтарға негізделген мектептегі кеңес беруден бастап балаларға психологиялық көмек беру, қолдау көрсету және олардың дамуы үшін жағдай жасау үшін жаһандық гуманитарлық іс-шараларды әрекеттерді қамтиды. Мектепке негізделген резильенттілік шараларының мета-талдауы психикалық денсаулық белгілерінің (депрессия, мазасыздық), әсіресе когнитивті мінез-құлық тәсілдерімен төмендеуін анықтады [10].

Резильенттілікті зерттеудегі заманауи тенденциялары бейімделу қабілетінің қалай дамитынын, оның тәуекелдерді қалай төмендететінін және резильенттілікті қамтамасыз ететінін түсіндіреді – осы мәліметтер негізінде психологиялық әсер етудің мақсаттарын, кезеңділігін және тактикасын анықтауға болады. Психологиялық травманы алдын алуға, күйзелісті азайтуға, өлшенген жаттығулар арқылы күйзеліске бейімделуді дамытуға, осалдықты азайтуға, ресурстарды пайдалануға, қуатты бейімделгіш жүйелерді қалпына келтіруге және жұмылдыруға және барлық жүйелер мен деңгейлерде оң өзгерістердің каскадасын бастау стратегияларына бағытталуы керек. Психологиялық араласудың ықтимал кезеңділігі аналық және перинаталдық күйзелістің алдын-алудан ересек жаста әлеуметтік байланыстарды нығайтуға дейінгі ауқымды қамтиды. Ерте психологиялық травма салдарынан бұзылымға ұшыраған негізгі бейімделу жүйелері (мысалы, стрессті реттеудің нейробиологиялық механизмдерімен байланысты) бейімделу функциясын қамтамасыз ете алатындай ересек жаста «қайта бағдарламалануы» әбден мүмкін.

Резильенттілікті зерттеу, даму жүйелерінің теориясына негізделген және жүйелердегі және әртүрлі деңгейлердегі процестерді зерттеу үшін үлкен потенциалға ие, осылайша психикалық денсаулықты жақсарту, психопатологияның алдын-алу және оңалтуды жеңілдету

үшін теориялық негіз береді. Даму жүйесінің теориясы бойынша зерттеу дағдарыстық кезеңдерді анықтауға көмек береді, егер қызығушылық танытатын құрылымы барынша икемді және өзгерістердің ең үлкен потенциалы бар қиын кезеңдерде психологиялық араласу әдістемесі мен кезеңділігін тиімді жоспарлау, оларды жеке және жағдайлық айырмашылықтарға бейімдеу, және дамытуға берілген кезеңіне сәйкес келетін әдістерді тандау болып табылады. Заң шығарушылардың, сондай-ақ үкіметтік емес ұйымдардың әртүрлі деңгейлердегі (тік ұйымдық тұрғыдан), әртүрлі секторлардағы (көлденең ұйымдастырушылық тұрғыдан) және мысалыға, әртүрлі ұрпақтардағы жалпы күштілігінің әсерін бағалауға мүмкіндігі қазірдің өзінде бар /10/.

Теориялық базаның кеңеюімен резильенттілік теориясын стратегиялық жоспарлау және әрі қарай өзгерту потенциалы бар икемді процестерге бағытталған рандомизацияланған сынақтарда одан әрі сынауға және дамытуға болады.

Әдебиеттер

1. Masten AS. Child Dev 2014;85:6-20.
2. Shonkoff JP, Garner AS, the Committee on Psychosocial Aspects of Child and Family Health et al. Pediatrics 2012;129:232-46.
3. Masten AS, Cicchetti D. In: Cicchetti D (ed). Developmental psychopathology, Vol. 4, 3rd ed. New York: Wiley, 2016:271-333.
4. Masten AS. Psychol Inq 2015;26:187-96.
5. Bronfenbrenner U, Morris PA. In: Damon W, Lerner RM (eds). Handbook of child psychology, Vol. 1, 6th ed. New York: Wiley, 2006:793-828.
6. Gottlieb G. Dev Sci 2007;10:1-11.
7. Cicchetti D. Annu Rev Psychol 2016;67:187-211.
8. Southwick SM, Sippel L, Krystal J et al. World Psychiatry 2016;15:77-9.
9. McEwen BS, Gray JD, Nasca C. Neurobiol Stress 2015;1:1-11.
10. Dray J, Bowman J, Campbell E et al. J Am Acad Child Adolesc Psychiatry 2017;56:813-24.

БІРІНШІ КУРС СТУДЕНТТЕРІНІҢ ӘЛЕУМЕТТІК – ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ БЕЙІМДЕЛУІНЕ ТЕМПЕРАМЕНТ ТИПТЕРІНІҢ ӘСЕРІН ЗЕРТТЕУ

Жубаназарова Н. С., Музапарова Ш.А.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Мақалада бірінші курс студенттерінің әлеуметтік – психологиялық бейімделуі, отандық және шет елдік зерттеуші психологтарының берген анықтамалары мен бірінші курс студенттерінің әлеуметтік психологиялық бейімделулеріне жүргізген зерттеулері қарастырылды. Сонымен қоса, бірінші курс студенттерінің университеттік ортаға бейімделу кезеңінде мектептен кейінгі білім беру жүйесінің сонымен бірге, студенттік өмірдегі күнделікті тіршілік жағдайларын қабылдау, үйренісу процесі жүретіндігі туралы жазылды.

Түйін сөздер: бейімделу, студент, темперамент, психологиялық ерекшелік, әлеуметтік бейімделу, оқу орыны, жеке тұлға.

В статье рассмотрены вопросы социально-психологическая адаптация первокурсников, определения отечественных и зарубежных психологов-исследователей, проведен анализ исследований социально-психологической адаптации первокурсников. В период адаптации первокурсников к университетской среде происходит процесс усвоения, восприятия повседневной жизненной ситуации в студенческой жизни системы послешкольного образования.

Ключевые слова: адаптация, студент, темперамент, психологическая специфика, социальная адаптация, учебное заведение, личность.

This article examines the socio-psychological adaptation of first-year students, the definitions of domestic and foreign research psychologists and studies of the socio-psychological adaptation of first-year students. In addition, it was considered that during the period of adaptation of first-year students to the university environment, the process of assimilation and perception of the daily life situation in the student life of the post-secondary education system takes place.

Keywords: adaptation, student, temperament, psychological specificity, social adaptation, educational institution, personality.

Кез-келген жастағы адам әлеуметтік орта жағдайларына бейімделе білуі керек. Отандық және шетелдік психологияда адамның нақты іс-әрекетінде қалыптасатын және көрінетін және қоғамдағы бейімделу процесіне әсер ететін тұлғаның әртүрлі қасиеттерін зерттеу міндеті ерекшеленеді. Осы қасиеттердің бірі – темперамент, яғни адамның психикалық белсенділігінің қалыптасуы. Әлеуметтік-психологиялық бейімделу – бұл көп қырлы құбылыс, оның негізінде бір емес, көптеген факторлар жатыр. Қазіргі психологияда қабылдау (Игошев К.Е.), тұлғаның бағыты (Ковалев А.Г., Минковский Г.М., Потанин Г.М., Яковлев А.М.) өзін-өзі тану (Кржечковский А.Ю.) қажеттілік жүйесі (Фельштейн Д.И.) отбасының рөлі (Верцинская Н.Н., Прихожан А.М., Титов Б.А.) сияқты жеке ерекшеліктерге баса назар аударылады.

Бүгінгі күні психологиялық ғылымда темперамент қасиеттерінің бірінші курс студенттерінің әлеуметтік бейімделу процесіне әсері проблемасына тұтас ұсынылатын нақты дамыған тұжырымдаманың жоқтығы өзекті мәселе болып саналады. Зерттеу жұмысын бастамас бұрын алдымен «темперамент және бейімделу» терминдерінің анықтамасын анықтап алдым. Темперамент – бұл адамның психикалық белсенділігі мен мінез-құлқының динамикасын анықтайтын жеке ерекшеліктері. Осылайша, әр адамның жүйке жүйесінің белгілі бір түрі бар, оның көріністері жеке психологиялық айырмашылықтардың маңызды жағын құрайды. Темпераменттің нақты көріністері тек сыртқы мінез-құлықта ғана байқалмайды, олар психиканың барлық аспектілеріне еніп, танымдық іс-әрекетте, сезімдер саласында, адамның мінез-құлқында, іс-әрекетінде және мінезінде, сондай-ақ ақыл-ой жұмысы мен сөйлеу ерекшеліктерінде айтарлықтай көрінеді.

Биохимиядан әлеуметтік мағынаға дейін өте кең мағынаға ие бейімделудің көптеген анықтамалары бар. Ғылымға «бейімделу» терминін алғаш рет Х.Айберх 1865 жылы енгізген. Терминнің өзі латын сөзінен шыққан «adaptatio» - бейімделу деген мағынаны білдіреді.

Бірінші курс студенттерінің жоғары оқу орындарына, жоғары білім жүйесіне бейімделу процесін көптеген ғылымдар саласы зерттейді. Бейімделу ұғымына әдебиет көздерінде түрлі анықтамалар берілген. Ал студенттердің бейімделуі дегеніміз студенттің жоғары оқу орынындағы оқу процесінің мазмұны мен ұйымдастырылуына байланысы мен қатынастарының сипатын өзгерту процесі. Студенттердің жоғары оқу орнына бейімделу түсінігі біраз еңбектерде қарастырылған. Бірқатар авторлар университетке бейімделу – академиялық нәтижеден басқа да көптеген факторларды талап ететін күрделі, көп қырлы болып келеді деп есептейді [1]. Ал студенттердің жоғары білім алу мәселелерін, олардың университеттік ортаға бейімделуін зерттеушілер былай деп қарастырады: А.А.Налчаджян мен Ж.Г.Сенокосованың айтуынша, бейімделу негізі - объект пен субъектің арасындағы үйреншікті оқиғалар немесе орын алмастыру болса, тұлға көптеген уақыт бойы қалыпқа келе алмай, бейімделушілігі созылмалы түрде болады [2, 218]. К.Е. Бекмаханованың пайымдауынша, бейімделу – жеке тұлға мен әлеуметтік орта арасындағы белгілі қарым-қатынас үдерісі және нәтижесі [3, 19]. В.Г.Березин бейімделуді келесідей ажыратады: - адамның жеке және типологиялық ерекшеліктерін қамтитын жеке психологиялық деңгей (мотивация, қабілет, өзін-өзі танудың даму деңгейі, темперамент, эмоционалды және интеллектуалды саланың ерекшеліктері). Р. С.Немов, А.В.Петровский және В. В. Богословский теологиялық жалпы психологияда бейімделуді анализаторлардың тітіркендіргіштің әсеріне сезімталдығын бейімдеудің шектеулі, нақты процесі ретінде анықтайды. [4, 102]

Тұлға мен темперамент бір-бірімен байланысты. Темперамент әсер ету, эмоционалдылық, импульсивтілік және мазасыздық сияқты қасиеттерге байланысты. Жеке тұлғаның қасиеттеріне айналатын темпераменттің көріністері оқыту мен тәрбиеге, мәдениет пен әдет-ғұрыпқа байланысты, жеке тұлғаның қабілеттерінің дамуына әсер етеді. Көптеген авторлардың еңбектерін талдай келе бейімделу жеке тұлға мен әлеуметтік ортаның өзара әрекеттесуінің күрделі, көп деңгейлі процесі екенін байқай аламыз. Дәстүр бойынша

бейімделу процесс ретінде де, нәтиже ретінде де қарастырылады. Г.Д.Волков пен Н.Б. Оконскаяның пікірінше: «бейімделу процесін бейімделу терминімен, ал осы процесті сәтті жүзеге асыру нәтижесінде организмнің күйін бейімделу терминімен белгілеуге болады». Әлеуметтік-психологиялық бейімделу жеке тұлғаны қорғау құралы ретінде әрекет етеді, оның көмегімен адамның басқа адамдармен және жалпы қоғаммен қарым-қатынасы кезінде пайда болатын ішкі психикалық шиеленіс, мазасыздық әлсірейді. Әлеуметтік-психологиялық бейімделу деңгейі жеке тұлғаны әлеуметтік топқа құрдастар мен әріптестерді қабылдау түрінде біріктірудің сәттілігін көрсетеді. Ол коммуникативті байланыстардың санымен, тұлғааралық мәселелерді шешу қабілетімен сипатталады.

Педагогика ғылыми тұрғысынан алғашқы оқу жылындағы студенттердің бейімделу процесінің құрылымы бойынша жүргізген зерттеуде ғалымдар студенттердің жоғары білім беру мекемелерінде оқуға бейімделуінің мәні оқытушылардың білім мен білік дағдыларын студенттерге тікелей беруінде ғана емес, сонымен бірге әр студенттің жеке тұлғасын дамытуда, оның әлеуметтік тәжірибесін байытуда деп көрсеткен [5]. Зерттеушілер алғашқы оқу жылын бастаған студенттердің білім алуда жетістікке жетуін жанжақты қарастырып, өз бетімен жұмыс жасау, уақытты және топтық жұмысты басқару сияқты дағдыларында өздеріне жақсы баға беретін студенттер университетте алғашқы оқу жылында жетістікке жетуі мүмкіндігін айтады [6]. Бірінші курс студенттерінің бейімделуіндегі алаңдаушылық сезімдерін зерттеген авторлар негативті бағалауға деген қорқыныш неғұрлым аз болса, студенттердің академиялық бейімделуі және институционалды бейімделуі соғұрлым жақсы болады, ал теріс бағалаудан қорқыныш соғұрлым жоғары болса, академиялық бейімделу және жеке-эмоционалды бейімделу соғұрлым төмен болады деп жазады әдебиет көздерінде. [7]

Бірінші курс студенттерінің университеттік ортаға бейімделу кезеңінде мектептен кейінгі білім беру жүйесінің сонымен бірге, студенттік өмірдегі күнделікті тіршілік жағдайларын қабылдау, үйренісу жүреді. Жоғары оқу орнымен байланысты бұл оқудағы, күнделікті студенттік өмірдегі жағдайларды бірінші курс студенттеріне кураторлары, эдвайзерлері таныстыруы қажет. Студенттердің жоғары мектеп жүйесіне бейімделу кезеңіндегі академиялық, психологиялық және күнделікті проблемаларды шешуге университет тарапынан көмектесетіндердің бірі – кураторлар, эдвайзерлер. Жоғары оқу орны мен студенттер арасындағы өзара қарым-қатынастар жүйесін үйлестіруші, модератор кураторлар болып табылады. Топ кураторы бірінші курс студенттерінің мектептегі өмірден, оқыту жүйесінен ерекшеленетін жоғары оқу орнындағы білім беру формаларына, студенттік өмірге бейімделу процесіне тығыз араласуы қажет. Ол жаңадан келген студенттерге студенттік тобына қосылуына көмектесіп, олардың құқықтары және міндеттерімен таныстырып, оқу процесін ұйымдастырылуы туралы түсіндіруі керек. Куратор тобындағы білім алушылардың ағымдағы оқу үлгерімін үздіксіз тексере отырып, студенттердің ата-аналарымен жүйелі түрде талқылауы қажет. Студенттердің ата-аналарымен өзара әрекеттесу білім алушының оқу үлгерімін тиісті деңгейде ұстап қана қоймай, бірінші курстың студенті үшін қолайлы, үй жағдайын жасауға көмектеседі. Бірінші курс студенті үй (ата-аналар) – университет – студент – куратордың ажырамас байланысын сезінеді, бұл бейімделуге және жалпы оқу үлгеріміне жемісті әсер етеді [8].

Зерттеу жұмыстарына сүйенетін болсақ, жоғары оқу орнындағы білім алу процесіне әлеуметтанулық, педагогикалық және психологиялық факторлар әсер етеді деп қарастырылады. Өз кезегінде, жоғары оқу орнына әсер ететін сыртқы факторлар – әлеуметтанулық (жасы, т.б.) және педагогикалық (оқытушылардың педагогикалық шеберлігі, оқу ортасы, т.б.) деп қарастырса, ішкі факторлар бұл – психологиялық факторларға индивидуалды психологиялық және әлеуметтік-психологиялық факторлар (мотивация, бірінші курс студентінің жеке бейімделу әлеуеті, т.б.) болып табылады. [9] Атап көрсеткендей, бірінші курс студенттерінің әлеуметтік – психологиялық бейімделуіне бірнеше сыртқы факторлар бар. Соның ішіндегі ішкі фактор психологиялық және әлеуметтік-психологиялық факторларға тоқталғым келеді.

Көптеген зерттеушілер бірінші курс студенттерінің оқу жағдайларына бейімделу процесінде студенттің темпераменті мен өзін-өзі реттеуінің маңыздылығын атап өтеді. Ғалымдар Ю.А. Дмитриева мен С.Ю.Коробова стресстің жеке және психологиялық ресурстарына назар аударады [10]. Университеттегі оқу процесінде студенттердің психофизиологиялық көрсеткіштерінің ерекшеліктерін талдау К.А.Сидорова мен оның әріптестерінің зерттеуінде нақты келтірілген [11]. Оқудың бастапқы кезеңдерінде бірінші курс студенттерінің психологиялық бейімделуінің кейбір аспектілерін орыс халқының зерттеушілерінің еңбектерінде кең ауқымды қарастырылған. [12].

Түрлі дереккөздеріне сүйенетін болсақ, жүргізілген зерттеу жұмыстарының нәтижесінде анықталғандай: меланхоликтер мен флегматиктерге холериктер мен сангвиниктерге қарағанда ұжымға бейімделу қиынырақ. Зерттеуші ғалымдар Ахмедова А.Р. және Романова Е.В. студенттердің бейімделу деңгейіне отбасылық жағдайлар, мінез ерекшеліктері, сондай-ақ эмоционалды фон сияқты сыртқы факторлар әсер ететінін атап көрсетеді.

Р.А. Лукашевич өзінің «Темперамент типі мен студенттердің әлеуметтік бейімделу деңгейінің байланысы» атты мақаласында Амур мемлекеттік университеті мен Благовещенский мемлекеттік педагогикалық университетінің студенттері арасындағы темперамент типі мен әлеуметтік бейімделу деңгейінің өзара байланысын анықтады. Нәтижелер әлеуметтік бейімделу процесі адамның қоғамға интеграциялану процесі екенін түсінуге мүмкіндік береді, сондықтан адамның топтағы интеграциясының сәттілігі оның жеке психологиялық ерекшеліктеріне байланысты. Сергей Ондар өз жұмысында келесі тұжырымдар жасады: ол студенттердің психоәлеуметтік бейімделуінің этникалық ерекшеліктері бар екенін атап өтті. Тува студенттері психоәлеуметтік бейімделудің белгілі бір қиындықтарымен сипатталады, олар мазасыздықтың жоғары деңгейінің, темпераменттің меланхолиялық және флегматикалық түрлерінің, интроверттің әсерінен қалыптасады. Орыс студенттері бейімделудің жоғары деңгейін қамтамасыз ететін және табысты оқуға ықпал ететін психофизиологиялық көрсеткіштермен сипатталады.

Психофизиологиялық көрсеткіштерді талдау спортшыларда психологиялық бейімделудің анықтаушы факторы жүйке жүйесінің күйі және спорттық жаттығулар жағдайында темпераменттің жеке қасиеттерінің өзгеру деңгейі екенін көрсетті. Бейімделу құрылымындағы негізгі факторлардың бірі-бейімделу механизмінің сипаты мен ерекшеліктерін басқа функционалды деңгейлерде анықтайтын психофизиологиялық бейімделу, ал анықтаушы рөл бейімделудің жүйелік процесс ретіндегі тиімділігін бағалаудағы тұлғаның психоэмоционалды ерекшеліктерімен байланысты [13]. Л.К.С.Будукооли мен Р.И.Айзман «Тува және орыс ұлты студенттерінің университетте оқуға бейімделуінің жеке типологиялық ерекшеліктері» мақаласында Тува және орыс ұлтының бірдей климатогеографиялық және әлеуметтік жағдайларда өмір сүретін студенттері үшін оқуға бейімделудің әртүрлі дәрежесін анықтайтын жеке типологиялық ерекшеліктер тән екенін дәлелдеді. Барлық студенттерде бастапқы оқу кезеңінде сол жақ жарты шарды белсендіру жұмыстары жүреді, бұл психоәлеуметтік бейімделуді қамтамасыз етеді, алайда тувалық студенттерде сол жақ жарты шарды белсендіру үлкен дәрежеде көрінеді, бұл психоәлеуметтік бейімделудің жоғары бастапқы деңгейімен байланысты сияқты. Тува студенттері орыстармен салыстырғанда оқу жағдайларына тез бейімделуге кедергі келтіретін жеке-типологиялық ерекшеліктерімен ерекшеленеді [14].

Бірінші курс студенттерінің әлеуметтік – психологиялық бейімделуіне темперамент типтерінің әсерін зерттеуде алдымызға төмендегідей міндеттерді қоя аламыз:

1. Темперамент түрлерін зерттеу. Әр түрдің артықшылықтары мен кемшіліктерін түсіну.
2. Адамның бейімделу деңгейі неге байланысты екенін анықтау.
3. Әлеуметтану факультетінің бірінші курс студенттеріне Эйзенк сауалнамасының әдістемесі бойынша сауалнама жүргізу.
4. Д.Х.Уджуху әдістемесі бойынша бейімделу деңгейін анықтау бойынша сауалнамалардың үш кезеңін (қыркүйек, қазан, қараша) өткізу.

5. Алынған деректерді диагностикалау және студенттердің бейімделу деңгейінің олардың темперамент түрлеріне тәуелділігін анықтау.

Тұлғаның әлеуметтік-психологиялық бейімделу механизмі адамның ішкі әлемінің өзгеруі, әлеуметтік бейімделу процестеріне толық қосылуға көмектесетін жасырын мүмкіндіктерді іске асыру кезінде адамның әлеуметтік қызметіндегі іс-әрекеттің, қарым-қатынастың, өзін-өзі танудың бірыңғай процесі. Жеке тұлғаның өзін-өзі тануы әлеуметтік бейімделу механизмі ретінде әрекет етеді, онда оның әлеуметтік байланысы мен рөлі туралы хабардар болады. Бірінші курс студенттік кезеңде адамның одан әрі дамуы жүреді. Бұл қарым-қатынастың әртүрлі салаларында, тәжірибе мен қарым-қатынас түрлерінде рөлдердің өзгеруімен байланысты. Жасөспірім өзінің субъективті қатынастарының жиынтығын есепке алу негізінде белгілі бір шешім қабылдайды: өзіне субъект және тұтастай тұлға ретінде қарау. Жетілу дәрежесі оның жаңа ортаға әлеуметтік-психологиялық бейімделуіне әсер етеді.

Қорытындылай келе, студенттік өмір бірінші курстан басталады. Сондықтан да бірінші курс студентінің университет өмірі мен оқу-іс әрекетіне тиімді бейімделуі тұлға ретінде болашағының жақсы дамуына, жақсы кәсіби маман болып қалыптасуына кепіл бола алады. Жас жеткіншектің студенттік өмірге қосылуы жолында тұрған кедергі оның оқу орынына деген қалыптасқан динамикалық стереотиппен келуімен байланысты. Университетке қабылдануымен қатар бұрынғы қалыптасқан стереотип бұзылып, жаңа түрі қалыптасады. Осы қалыптасу барысындағы кедергілерді дер кезінде анықтау маңызды.

Әдебиеттер

1. Baker R. W., & Siryk B. Measuring adjustment to college // *Journal of Counseling Psychology*. – 1984. – 31(2). – P. 179-189.
2. Налчаджян А.А., Сенокосова Ж.Г. Социально-психологическая адаптация: содержание, типы, механизмы. – М.: Академия, 2012. – 123 с.
3. Бекмаханова К.Е. Проблема психологической адаптации студентов. –Алма-Ата, 1983. –23 с.
4. Р.С.Немов Психология, книга 1, стр. 102
5. Badelina, M. V. Process of adaptation of first-year students to study at university as pedagogical phenomenon: structure and characteristics // *Amazonia Investiga*. – 2020. – №9(27). – 3. 460-477
6. Goldfinch J., & Hughes M. Skills, learning styles and success of first-year undergraduates // *Active Learning in Higher Education*. – 2007. – №8(3). – P. 259-273
7. Arjanggal R., Luh Putu S. Kusumaningsih. College Adjustment of First Year Students: The Role of Social Anxiety // *Journal of Educational, Health and Community Psychology*. – (2016). – №5(1). – P. 30-39.
8. Ключникова Д.В., Гребенщиков А.В., Василенко Л.И. Роль куратора учебной группы при адаптации первокурсника в ВУЗе // *Международный научно-исследовательский журнал. Педагогические науки*. – 2016. – №5 (47). – Часть 4. – С.58-59.
9. Мильковская И.Ю. Педагогические условия адаптации первокурсников в образовательном процессе высшей школы. –Волгоград: Изд-во Волгогр. гос. ун-та, 2007. – 123 с
10. Дмитриева Ю.А., Коробова С.Ю. Личностные и психологический ресурсы переживания стресса // *Социальный мир человека : материалы VII Международной научно практической конференции «Человек и мир: мирозидание, конфликт и медиация»*. Ижевск, 2018. С. 350–354.
11. Сидорова К.А., Сидорова Т.А., Драгич О.А. Анализ особенностей психофизиологических показателей организма студентов в процессе их обучения в вузе // *Фундаментальные исследования*. 2012. №5–2. С. 426–430.
12. Султанова И.В. Факторы социально-психологической адаптации студентов-первокурсников // *European research*. 2015. №9 (10). С. 105–110.
13. Будуюкоол Л.К. С., Ондар С.О. Психосоциальная адаптация студентов дискомфортного климатогеографического региона // *Сибирский педагогический журнал*. 2011. №11. С. 172–177.
14. Будуюкоол Л.К.С., Айзман Р.И. Индивидуально-типологические особенности адаптации студентов тувинской и русской национальности к обучению в вузе // *Экология человека*. 2009. №2. С. 32–38.

ЖЕТКІНШІКТЕРДІҢ ӨЗІНДІК БАҒАЛАУЫНЫҢ ГЕНДЕРЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Жубаназарова Н. С., Жил-Хайдарова К.А.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Қазіргі кезеңде өзін-өзі бағалау деңгейін зерттеу психологиялық-педагогикалық теория мен эмпирикалық зерттеу үшін өзекті болып табылады. Тұлғаның қалыптасу кезеңдерін білдіретін жеткіншектік шақ, барлық балалық шақтардың арасындағы ең қиыны және күрделісі болып табылады.

Жеткіншектік кезеңде жеке тұлғаның өзін-өзі бағалауына әсер ететін физиологиялық және психологиялық факторлармен сипатталады. Өзін – өзі бағалауына тұлғаның физиологиялық өзгерісі, басқаша айтқанда, оның гендерлік ерекшеліктері де маңызды рөл атқарады. Психологтардың бұл салаға деген қызығушылығы жыл сайын артып келеді. Білім беру мекемелеріндегі қызметкерлер үшін мақала өзектілігі жеткіншектермен тиімдірек жұмыс істеу үшін алынған мәліметтерді пайдалану мүмкіндігінде, атап айтқанда, қоғамдық ортада және жалпы осы жаста бейімделу процесін жеңілдетуімен сипатталады.

Түйін сөздер: жасөспірім, жасөспірімнің психологиялық ерекшеліктері, өзіне деген қатынас, өзіндік санасы, өзін-өзі бағалауы, гендерлік айырмашылықтары

В настоящее время изучение уровня самооценки актуально для психолого-педагогической теории и эмпирических исследований. Подростковый возраст, представляющий собой этапы формирования личности, является самым трудным и сложным из всех периодов детства. Подростковый возраст характеризуется наличием физиологических и психологических факторов, влияющих на самооценку личности. Физиологические изменения человека, иначе говоря, его гендерные характеристики, также играют важную роль в самооценке. Интерес психологов к этой области возрастает с каждым годом. Актуальность статьи для сотрудников образовательных учреждений характеризуется возможностью использования полученных данных для более эффективной работы с подростками, в частности, в общественной среде и в целом, путем облегчения процесса адаптации в этом возрасте.

Ключевые слова: подросток, психологические особенности подростка, самоотношение, самосознание, самооценка, гендерные различия.

At the present time, the study of the level of self-esteem is relevant for psychological-pedagogical theory and empirical research. Adolescence, which represents the stages of personality formation, is the most difficult and complex of all childhood periods.

Adolescence is characterized by physiological and psychological factors affecting the self-esteem of an individual. Physiological changes of a person, in other words, his gender characteristics also play an important role in self-esteem. The interest of psychologists in this field is increasing every year. The relevance of the article for employees in educational institutions is characterized by the possibility of using the obtained data to work more effectively with adolescents, in particular, in the public environment and in general, by facilitating the process of adaptation at this age.

Keywords: teenager, psychological characteristics of a teenager, self-attitude, self-awareness, self-esteem, gender differences.

Жеке тұлғаның өз - өзіне деген көзқарасы қазіргі психология ғылымының ең өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. Өзін-өзі бағалауды қалыптастырудың алғышарттары ерте балалық шақта қаланғанына қарамастан, жеткіншектік шақта өзін – өзі қалыптастыру процесі үшін сезімтал деп санауға болады. Жеткіншектердің өзіндік бағалауы үйлесімді, интегралды тұлға болып қалыптасуына шешуші рөл алады және мінез-құлықтың, тұлғааралық қарым-қатынастың, бейімделу әдістерінің және жеке мақсаттарына жетудің көптеген аспектілеріне реттеуші әсер етеді.

Мақалада жеткіншектердің өзін-өзі бағалауына негізгі акцент жасалады, сол себепті, әртүрлі сөздіктерде өзін-өзі бағалау түсінігі сипатталады.

Б.Г.Мещеряков пен В.П.Зинченко «Үлкен психологиялық сөздігінде» өзін-өзі бағалау «жеке тұлғаның жалпы өз - өзіне және оның жеке индивидуалдылығының, іс-әрекетінің, мінез-құлқының жеке аспектілеріне қарайтын құндылық, мәнділік» ретінде сипаттайды [1, 4376].

«Үздіксіз ересектерге білім беру» терминологиялық сөздігінде өзін-өзі бағалау «тұлғаның өзі туралы, оның қасиеттері, артықшылықтары, кемшіліктері, белсенді қабілеттері,

әлеуетті мүмкіндіктері туралы, сондай-ақ, оның басқа тұлғалар арасындағы орны мен рөлі туралы пікірі мен пайымдауы» деп баяндалады [2, 304 б.].

«Кәсіби-педагогикалық концепциялар» сөздігінде өзін-өзі бағалауға берген түсінік: «1) Белгілі бір іс-әрекеттерді (жұмыстарды) жасау мақсатында тұлғаның қабілеттері мен мүмкіндіктерінің деңгейлерін сипаттау. 2) Өндірілген еңбектің (өнімдердің, нәтижелердің) стандартталған нормаларға сәйкестік дәрежесін бағалау» [3, 389б.].

Өзін-өзі бағалау - тұлғаның орталық қалыптасуы. Ол көбінесе жеке тұлғаның әлеуметтік бейімделуін анықтайды және оның мінез-құлқы мен іс-әрекеттерін реттеуші болып табылады. Сондықтан жеткіншектердің өзін-өзі бағалау дәрежесін анықтау өте маңызды. Оның қоғамға сәтті бейімделуі осыған байланысты.

Қазіргі жеткіншектердің гендерлік ерекшеліктері мен өзін-өзі бағалауы арасындағы байланысты отандық және шетелдік ғалымдардың арасында өзекті тақырып болып саналады. Жеткіншектердің индивидуалды тұлғасын қалыптастыруда өзін-өзі бағалау маңызды рөл атқаратындығы және оның сенімділігіне, ынтасына және қабілеттеріне әсер ететінін атап өткен жөн. Жеткіншектердің өзін-өзі бағалауындағы гендерлік айырмашылықтар олар қабылдайтын және олардың индивидуалдылығына кіріктіретін әлеуметтік - мәдени стереотиптермен және рөлдермен байланысты сипатталады.

Сонымен қатар, жеткіншектердің өзін-өзі бағалауындағы гендерлік айырмашылықтар жеке индивидуалды ерекшеліктерімен және жеке қасиеттерімен байланысты. Мысалы, кейбір зерттеу жұмыстары жынысқа байланысты өзін-өзі реттеу және мәселелерді шешудің әртүрлі стратегияларын қарастырумен гендерлік айырмашылықтарды сипаттайды. Негізгі факторлардың бірі – жеткіншектердің өсіп-өркендеуіне өнуіне ықпал ететін әлеуметтік ортасына байланысты өзіндік бағалауда ерекшеліктер байқалады. Жеткіншектердің өзін-өзі бағалауына отбасылық құндылықтар мен үміттер де, тәрбиелік жағдайлар мен педагогикалық тәсілдер де айтарлықтай әсер етуі мүмкін. Жеткіншектердің өзін-өзі бағалауына гендерлік рөлдердің стереотиптері, әлеуметтік салыстыру және басқалардың сыны сияқты әртүрлі факторларға байланысты өзгерістермен сипатталады. Өзін-өзі бағалауы төмен жеткіншектер оқуда қиындықтарға тап болуы мүмкін, мотивация жетіспейді және стресске бейім келеді. Сондықтан, жеткіншектердің өзін-өзі бағалауының гендерлік ерекшеліктерін анықтау, түсіну білім беруде, психологиялық көмек көрсетуде табысты қолдау мен жақсартудың тиімді стратегияларын әзірлеу үшін маңызды болып табылады.

Қазіргі жеткіншектер өздерінің физиологиялық гендерлік ерекшеліктеріне байланысты қоғамның күтулері мен стандарттарына бағынуы мүмкін. Бұл олардың өзін-өзі бағалауына және оқу жетістіктеріне әсер етуі мүмкін. Әлеуметтік факторлардың (стереотиптер, стандарттар, күтілулер) тұлғаның қалыптасуы мен оқу үдерістеріне, қоғамда тұлға болып орын алуына айтарлықтай әсер етеді.

Өзін-өзі бағалау тұжырымдамасы психологиялық зерттеулердің негізгі аспектілерінің бірі болып табылады. Бұл тақырыпқа деген қызығушылық оның тұлғаның өмірінің көптеген салаларына, соның ішінде жеткіншектердің тұлға болып қалыптасуына айтарлықтай әсер етеді. Өзін-өзі бағалау - бұл адамның өзіне деген бағалары мен сезімдерінің жиынтығы. Бұл концепция тұлғаның қабілеттілік, мінез-құлық, сыртқы келбет сияқты аспектілерінің ішкі бағалауын ғана емес, сонымен бірге, адамдардың қоршаған ортадан алатын сыртқы бағалауларды, мысалы, әлеуметтік мәртебе мен жетістік деңгейін қабылдауды қамтиды.

Назар аударатын бірінші фактор – гендерлік ерекшелік. Көптеген зерттеу жұмыстарында баяндалатын, ұлдар мен қыздардың өзін-өзі бағалауында айырмашылықтар бар. Кейбір зерттеулер ұлдардың физикалық белсенділік саласында өзін-өзі бағалауы жоғарырақ, ал қыздардың әлеуметтік қарым-қатынас саласында өзін-өзі бағалауы жоғары екенін көрсетеді. Бұл әдетте әрбір жыныспен байланысты әлеуметтік - мәдени стереотиптер мен күтулерге байланысты сипатталады [4, 130б.].

Қазіргі жеткіншектердің өзін-өзі бағалауына әсер ететін тағы бір фактор – құрдастарымен салыстыру. Көбінесе қазіргі жеткіншектер өз - өздерін өз жасындағы басқа

адамдармен салыстырады және салыстыру нәтижесіне қарай өзін-өзі бағалауды жоғарылатуы немесе төмендетуі мүмкін. Егер жеткіншектер өз - өзін құрдастарынан нашар немесе жақсы деп санаса, бұл оның өзін-өзі бағалауына және академиялық мотивациясына қатты әсер етуі мүмкін. Отбасы мен қоршаған ортаның рөлі де бұл тұрғыда маңызды болып табылады. Жеткіншектердің отбасында және жақын ортасында болып жатқан барлық жағдайлар оның өзін-өзі бағалауына әсер етуі мүмкін. Мысалы, ата-анасы мен жақындарының қолдауы мен мақұлдауы жеткіншектерде өзін-өзі бағалауды дамытуға көмектеседі, ал сын немесе қолдаудың болмауы оның өзін-өзі бағалауына теріс әсер етуі мүмкін.

Қазіргі жеткіншектердің өзін-өзі бағалауына гендерлік ерекшелік, құрдастарымен салыстыру, отбасылық орта және оқу үлгерімі сияқты бірнеше факторлар әсер етуі мүмкін. Осы факторларды түсіну білім берушілермен мен ата-аналарға жеткіншектердің өзін-өзі бағалауын қолдауға және дамытуға және сол арқылы олардың оқу үлгерімін жақсартуға бағытталған стратегиялар мен бағдарламаларды әзірлеуге көмектеседі.

Жеткіншектердің өзін-өзі бағалауды дамытуда әлеуметтік қолдау да маңызды рөл атқарады. Жеткіншектер достарынан, мұғалімдерінен немесе маңызды адамдардан қолдау алған кезде, бұл олардың өзін-өзіне қарым - қатынаспен өзін-өзі бағалау сезіміне оң әсер етуі мүмкін. Сонымен қатар, теріс пікірлер немесе жағымсыз көзқарастар жасөспірімнің өзін-өзі бағалауына теріс әсер етуі мүмкін.

Мәдени нормалар мен стереотиптер де жеткіншектердің өзін-өзі бағалауына әсер етуі мүмкін. Әртүрлі мәдениеттер жеткіншектердің қандай болуы керек және құнды немесе қажет деп саналатындығы туралы белгілі бір күту мен идеяларға ие. Егер жеткіншектер бұл стандарттарға сәйкес келмесе, ол өзін-өзі бағалауды төмендетіп, жетістіктеріне қанағаттанбауы мүмкін.

Зерттеулер көрсеткендей, жеткіншектер гендерлік ерекшеліктеріне байланысты өздерінің қабілеттерін, жетістіктерін әртүрлі қабылдауы мүмкін. Жалпы, қыздар көбінесе ұлдарға қарағанда оқудағы жетістіктерге және өзін-өзі бағалаудың жоғары деңгейіне артықшылық береді. Қыздардың өзін-өзі бағалауы оқу нәтижелері мен әлеуметтік жетістіктерді бағалауға негізделуі мүмкін [5, 486.].

Екінші жағынан, ер балалар көбінесе басқа салалардағы, мысалы, спорттағы немесе шығармашылықтағы жетістіктерге бағдарланады. Олардың өзін-өзі бағалауы өздерінің дағдылары мен кәсіби жетістіктеріне байланысты болуы мүмкін. Бір қызығы, ұл балалардың өзін-өзі бағалау тұрақтылығы жоғары болуы мүмкін, бұл әлеуметтік және мәдени күтулердегі айырмашылықтарға байланысты болуы мүмкін.

Қазірге жеткіншектердің өзін-өзі бағалауына гендерлік әсер стереотиптер, әлеуметтік орта және қоғамның күтулері сияқты бірқатар факторлармен байланысты. «Идеал» қыздар мен ұлдардың қандай болуы керектігі туралы нормалар мен идеялар өзін-өзі бағалаудың қалыптасуына әсер етеді және қандай қасиеттер мен жетістіктер маңызды деп танылатынын анықтайды. Сонымен қатар, өзін-өзі бағалаудағы гендерлік айырмашылықтар жасөспірімдердің оқу үлгеріміне, ортада өзін қалай ұстауына әсер етуі мүмкін. Өзін-өзі бағалаудың жоғары деңгейі үлкен мотивациямен және жақсы оқу үлгерімімен байланысты. Өзін-өзі бағалауы жоғары қыздар өзін-өзі бағалауы төмен ұлдарға қарағанда, оқуда жетістікке жетуге және сабақта белсендірек болуға ынталы болуы мүмкін.

Жеткіншектік кезеңде қарама-қарсы жыныспен алғашқы қарым-қатынастың дағдылары қалыптасады. Бастапқы деңгейдегі табыс жеке адамның басқа жыныспен, сонымен қатар, әрине, достарымен қарым-қатынас жасаудағы одан әрі жеңілдігі мен эмансипациясын сипаттайды. Жеткіншектердің бір-бірімен қарым-қатынасының көп бөлігі олардың өзін-өзі бағалау деңгейіне байланысты [6, 886.].

Өзін-өзі бағалаудың қалыптасуына екі фактор шешуші әсер етеді: басқалардың көзқарасы және жеткіншектердің өз іс-әрекетінің ерекшеліктерін, оның барысы мен нәтижелерін білуі. Әрбір жас кезеңінде өзін-өзі бағалаудың қалыптасуына осы жаста жетекші іс-әрекет басым әсер етеді.

Адекватты өзін-өзі бағалау қарама-қарсы жыныстың өкілдерімен тез байланыс орнатуға мүмкіндік береді және жеткіншектерде көптеген маңызды тұлғалық қасиеттердің қалыптасуына әсер етеді (мысалы, өзіне сенімділік, көңілділік, оқшаулану, даралық).

Өзін-өзі бағалаудың жеткіліксіздігі тұрақты аландаушылық пен оқшаулануды тудырады, нәтижесінде жеткіншектер құрдастарымен қарым-қатынастарда қиындықтарға тап болады.

Теріс өзін-өзі бағалаумен және төмен өзін-өзі бағалаумен байланысты нашар әлеуметтік бейімделу әртүрлі жолдармен көрінуі мүмкін. Өзін-өзі бағалауы төмен жеткіншектер қоғамда мүлдем көрінбейді. Олар көшбасшы ретінде «көрінбейді» немесе таңдалмайды және олар мектепте, өз ортасынла немесе қоғамдық іс-шараларға сирек қатысады. Олар өздерін толғандыратын мәселелер бойынша өз пікірлерін білдірмейді. Бұл жеткіншектерде әдеттегіден гөрі оқшаулану және жалғыздық сезімі пайда болады. Қоғамдағы ұялшақ адамдар жиі ыңғайсыздық пен шиеленісті бастан кешіреді, бұл олардың басқалармен қарым-қатынастарын қиындатады. Бұл адамдар басқаларға ұнағысы келетіндіктен, оларға әсер ету және бақылау оңайырақ; олар әдетте басқаларға олар үшін шешім қабылдауға мүмкіндік береді, өйткені, олар өздеріне сенімді емес келеді. Басқаларға байқаусызда бағынатындар сирек оларға сенеді немесе оларға деген сүйіспеншілікті сезінеді.

Өзін-өзі бағалаудағы гендерлік айырмашылықтар жеткіншектердің қоғамға орналасуы, ортада өзін – өзі ұстауына әсері мәселелері психология ғылымы үшін де, педагогикалық тәжірибе үшін де өзекті болып табылады. Бұл мәселеге басымдық беру жеткіншектердің дамыту мен қолдаудың тиімді тәсілдерін жасауға көмектеседі. Әдебиетті шолу барысында жеткіншектердің өзін-өзі бағалауындағы гендерлік айырмашылықтарға қатысты көптеген теориялар мен тұжырымдамалар қарастырылды. Бұл зерттеудің мақсаты жеткіншектердің өзін-өзі бағалаудың гендерлік ерекшеліктерінің және олардың оқу іс-әрекетіне, жетістіктеріне ықпалының неғұрлым толық және объективті бейнесін беру болып табылады. Қолданыстағы зерттеулер мен болжамдарды талдау негізінде біз әртүрлі жыныстағы жеткіншектердің өзін-өзі бағалауындағы айырмашылықтарды анықтауды, сондай-ақ бұл айырмашылықтардың олардың өмір жолындағы жетістіктеріне қалай әсер ететінін анықтауды сипаттадық. Біз сондай-ақ осы айырмашылықтарды қалыптастыратын ықтимал факторларды, мысалы, отбасылық ортаның, қоршаған ортаның және білім беру стандарттарының ықпалын қарастырдық.

Әдебиеттер

1. Мещеряков Б. Г. Большой психологический словарь / Б. Г. Мещеряков, В. П. Зинченко. — М.: Прайм-Еврознак, 2002. — 632с.
2. Непрерывное образование взрослых. Терминологический словарь / [О. В. Павлова и др.]; под ред. О. В. Павловой. — С.: ИНОВ, 2015—436 с.
3. Профессионально-педагогические понятия: Слов. / [Г. М. Романцев и др.]; под ред. Г. М. Романцева. — Екатеринбург: Изд-во Рос. гос. проф.-пед. ун-та, 2005. — 456 с.
4. Альберт, М. Н. Гендерные особенности самооценки у подростков и ее связь с успехами в учебной деятельности. Психология развития, (2), (2018). 123-138с;
5. Гришина, Н. Н. (2016). Влияние гендерных стереотипов на самооценку подростков. Интернациональный психологический журнал, (2), 45-58;
6. Куницына, В. Н. Межличностное общение / В. Н. Куницына, Н. В. Казаринова, В. М. Погольша. — СанктПетербург : «АЛЬФА» 2001. - 544 с. — Текст : непосредственный.

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ИНДУКТИВТІК ОЙЛАУ ҚАБІЛЕТІНІҢ ДАМУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН ЗЕРТТЕУ

Жубаназарова Н.С., Ақаш Ж., Дүйсенбай Г.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Бұл мақалада біз бастауыш сынып оқушыларында математикалық индуктивті ойлаудың даму ерекшеліктерін қарастырамыз және бұл процесте оларға қандай әдістер мен тәсілдер көмектесетінін анықтаймыз. Шетелдік зерттеулер мен озық тәжірибелерді қолдана отырып, бастауыш сынып оқушыларының математикалық индуктивті ойлау қабілеттері зерттеледі. Бастауыш сынып оқушыларының ойлау қабілеттерін жетілдіру үшін елімізде индуктивті ойлау қабілетін зерттеу әдістерін әзірлеу өзекті болып табылады. Біздің мақсатымыз - Қазақстан мектептерінің бастауыш сынып оқушыларында индуктивті ойлауды анықтауға арналған тестті стандарттау. Біз зерттеу жұмысымыздың мақсатына сүйене отырып, бастауыш мектеп оқушыларының математикалық индуктивті ойлау деңгейін анықтау үшін М. Липпманның «логикалық заңдылықтар» тесті мен А.З. Зактың «арифметикалық тапсырмалар» әдісін қолдандық. Сынақ жалпы білім беретін мектептерден 32 оқушыдан алынды. Оқушылардың жасы 8-9 жас, 3 сынып оқушылары. Әдістемені орындау барысында талдау, жалпылау, салыстыру қабілеттері зерттелді.

Түйін сөздер: бастауыш сынып, ойлау, когнитивтік қабілеттер, индуктивті ойлау, математикалық индуктивті ойлау.

В статье рассмотрены особенности развития математического индуктивного мышления у младших школьников и определим, какие методы и подходы им помогут в этом процессе. Используя зарубежные исследования и передовой опыт, изучаются способности младших школьников к математическому индуктивному мышлению. Для совершенствования мыслительных способностей младших школьников в стране актуальна разработка методов исследования индуктивного мышления. Наша цель-стандартизация теста на определение индуктивного мышления у учащихся начальных классов школ Казахстана. Мы использовали тест М. Липпмана «логические закономерности» и метод А. З. Зака «арифметические задачи» для определения уровня математического индуктивного мышления учащихся начальной школы, исходя из цели нашей исследовательской работы. Исследование было проведено на 32 учащихся общеобразовательных школ. Возраст учащихся 8-9 лет, ученики 3 класса. В ходе выполнения методики были изучены способности анализа, обобщения, сравнения.

Ключевые слова: начальный класс, мышление, когнитивные способности, индуктивное мышление, математическое индуктивное мышление.

In this article, we will consider the features of the development of mathematical inductive thinking in primary school students and figure out what methods and techniques help them in this process. Using foreign research and best practices, the mathematical inductive thinking abilities of Primary School students are studied. To improve the thinking abilities of Primary School students, the development of methods for studying inductive thinking in our country is relevant. Our goal is to standardize the test for determining inductive thinking in primary school students of schools in Kazakhstan. Based on the purpose of our research work, we used the test "logical patterns" by M. Lippman and the method "arithmetic tasks" by A. Z. Zak to determine the level of mathematical inductive thinking of elementary school students. The test was taken from 32 students from general education schools. The age of students is 8-9 years, students of the 3rd grade. During the implementation of the methodology, the ability to analyze, generalize, and compare was studied.

Keywords: elementary school, thinking, cognitive abilities, inductive thinking, mathematical inductive thinking.

Кіріспе

Математикалық индуктивті ойлау математикалық құзыреттіліктің негізгі компоненттерінің бірі болып табылады және оны ерте жастан бастау маңызды. Бастауыш сынып оқушыларында ойлаудың бұл түрін дамыту оларға нақты бақылаулар негізінде жалпы заңдылықтарды анықтауды үйренуге және оларды жаңа мәселелерді шешуде қолдануға көмектеседі. Адамның ойлауы, кез келген психикалық құбылыс сияқты, адамның өз мүмкіндіктерін жүзеге асыруының нәтижесі болып табылатын жеке қасиеттерге ие.

Қазіргі уақытта білім беруді дамыту мен реформалау барған сайын қарқынды түрде жүріп жатыр. Қоғамдық дамудың өзекті қажеттіліктеріне жауап беру және рухани жаңғыртуға атсалысу үшін сапалы білім беру өте маңызды. Білім мен дағдыға баса назар аударатын «Емтиханға бағытталған білім беруден» сапалы білім берудің айырмашылығы - оқушылардың жасампаздық санасы мен қабілетін дамытуға көбірек көңіл бөлетіндігі, ал оқушылардың

жасампаздық сауаттылығын тәрбиелеу тек білімді меңгеру ғана емес, сонымен қатар ойлауды жүзеге асыру мен тәжірибені жинақтауда маңызды рөл атқаратын фактор.

Материалға сипаттама

Индуктивті ойлау академиялық жетістік пен икемді интеллекттің когнитивті процесін болжайтын негізгі факторлардың бірі болып саналады. Бұл зерттеудің негізгі мақсаттары математикалық индуктивті ойлау қабілетін анықтау және бастауыш сынып оқушыларының индуктивті ойлауының дамуын зерттеу болып табылады. Бүгінгі күні ойлау білім беру контекстінде де, жұмыс орнында да маңызды рөл атқарады және кейбір ойлау дағдылары ХХІ ғасырдағы осы дағдылардың маңызды құрамдас бөлігі болып саналады. Индуктивті ойлау әрқашан ең танымал, ең жиі зерттелетін құрылымдардың бірі болды және соңғы әлеуметтік өзгерістер мен білім беру нәтижелеріне қатысты күтулер оның өзектілігін одан әрі көрсетті. Индуктивті ойлау оқу әрекетінің кең ауқымында басым рөл атқаратыны анықталған. [1] Интеллекттің ең маңызды құрамдастарының бірі, индуктивті ойлау оқушыларға шешім қабылдауға және себеп-салдарлық байланыстарды орнатуға көмектеседі. [2]

Индуктивті ойлау зерттеу әдебиеттерінде ойлаудың бірнеше анықтамалары бар. Ғылыми әдебиеттерді талдай отырып, адам қабілеттері мәселесі бойынша көптеген ғылыми еңбектер бар екенін атап өтуге болады. Ресейде Л.С. Выготский, А.Н. Леонтьев, С.Л. Рубинштейн, Б.Г. Ананьев, В.А. Крутецкий, Е.А. Голубев, Н.С. Лейтес, Б.М. Теплов және басқалардың жұмыстары белгілі. Шетелде адамның қабілеттерін Л.Л. Терстон, Дж.Р. Гилфорд, Дж.В. Кэрролл, Р.Б. Кеттель, Е.А. Флейшман, Г.Ю. Айзенк және басқалар сияқты ғалымдар зерттеді. Қазақстанда профессор Қ. Жарықбаев, Н.С. Жұбаназарованың ғылыми еңбектері бар. Бүгінгі күнге дейінгі аталған ғалымдардың зерттеулеріне сүйене отырып, бастауыш сынып оқушыларында қабылдау жылдамдығы, есептеу қабілеті, идеялар көлемі, есте сақтау (визуалды), жасырын нысандарды тану, дедуктивті ойлау сияқты бірнеше қабілеттерді диагностикалау стандарттарын қарастырдық. Осы саладағы зерттеулерді жалғастыра отырып, математиктер үшін қажет индуктивті ойлау қабілетін зерттеудің диагностикалық әдістерін стандарттау орынды деп санаймыз.

Оқушылардың математикалық ойлау қабілетін дамытудың бастауына негізделген түрде, математикалық ойлау әдістеріне дедуктивті ойлау әдістері мен индуктивті ойлау әдістері жатады. Ұзақ уақыт бойы еліміздегі математикалық білім беруде оқушылардың дедуктивті ойлау қабілетін жаттықтыруға көп көңіл бөлініп, индуктивті ойлау қабілетін дамыту назардан тыс қалып келеді. Дедуктивті ойлау әдістері әдетте болжамды тексеру үшін ғана қолданылатындықтан, болжамға қол жеткізе алмайды. Демек, дедуктивті ойлау әдістерімен тәрбиеленген оқушылар көбінесе бейімделуге икемді болғанымен, жаңалық ашуы екіталай.

Сондықтан, математикалық сапалы білім беру қажеттілігін тереңдету үшін, ең алдымен оқушылардың «Белсенді байқау» қабілетін дамытып, оқушыларды белсенді түрде бақылауға, салыстыруға, болжауға, сынауға және қорытынды жасауға бағыттауымыз керек. Осы тұста, оқушылардың нақты математикалық мысалдардан жалпы математикалық қорытынды жасай білу қабілетін белсенді тәрбиелеп шығуға болады. Бұл «Арнайыдан жалпыға дейінгі ойлау» яғни индуктивті ойлауды қажет етеді.

Негізгі назар аударылатын мәселе - бұл ойлауды проблемаларды шешу және шешім қабылдау күш-жігерінен хабардар ететін қорытынды жасаудың мақсатқа бағытталған процесі ретінде кеңінен анықтауға болады [2]. Р.Дж. Стернберг, К. Стернберг (2012) ойлауда «біз жаңа қорытынды жасау немесе ұсынылған тұжырымды бағалау үшін бұрыннан белгілі нәрсеге сүйенеміз» деп түсіндірді [3]. Индуктивті ойлау интерпретациялары мен анықтамаларының көптігі философиядан математика арқылы психологияға дейінгі көптеген пәндерде кездессе де, практикалық білім беру мақсаттары үшін индуктивті ойлау жеке бақылаулардан ережелерді қорытындылауға көмектесетін когнитивті процесс ретінде қарастырылса қолайлы, осылайша жеке жағдайлардан жалпы қорытынды жасайды [4]. Клауэрдің пікірінше индуктивті ойлау ережелер мен жалпылауды қалыптастыру үшін заңдылықтар мен

заңсыздықтарды зерттеуді қажет етеді деп болжайды. Осылайша, индуктивті ойлау заңдылықтар мен заңсыздықтарды, тіпті айырмашылықтарды анықтайды.

Индуктивті ойлау таным заңдылықтарын түсіну үшін де, күнделікті өмірде ұғымдар мен категорияларды қалыптастыру үшін де іргелі негіз ұсынады [5]. Бейтаныс мәселелер туындаған кезде индуктивті процестер гипотетикалық ережелерді тудырады, олар әрі қарайғы әрекеттер мен бақылаулармен тексеріледі. [6] Қорытындылай келе, индуктивті ойлау ғылымды түсінуде және білімді бейтаныс контексттерде қолдануда басым рөл атқарады деп айтуға болады [7] және интеллектуалды мінез-құлыққа ықпал ететін жеті негізгі психикалық қабілеттерінің бірі [8].

Қазіргі психологияда индукция сонымен қатар когнитивті белгісіздік жағдайында оның тапшылығы жағдайында қазіргі білімді кеңейтетін қорытынды процесі ретінде анықталады [9]. Қорытындылар әдетте бір мақсатқа бағынатын бірқатар операцияларды қамтитын ақыл-ой әрекетінің азды-көпті күрделі әрекеті болып табылады.

Индуктивті тұжырымда алғышарттар мен қорытындылардың байланысы логика заңына емес, таза формальды сипаты жоқ кейбір нақты немесе психологиялық негіздерге сүйенеді. Мұндай тұжырымда қорытынды қисынды түрде алынбауы ықтимал және оларда жоқ ақпаратты қамтуы мүмкін. Ақпараттың дұрыстығы олардан индуктивті түрде алынған тұжырымның дұрыстығын білдірмейді. Индукция қосымша тексеруді қажет ететін ықтимал немесе ақылға қонымды қорытындыларды ғана береді.

Неміс психологы М. Вертгеймер индукцияны «бірқатар жағдайларда жекелеген сыртқы сәйкестіктерге негізделген жалпылау немесе құрылымдық мағыналы гипотеза» деп түсіндіреді [10].

Атақты қытай психологы Лин Чонде бастауыш мектеп жасындағы балалардағы индуктивті ойлау қабілетінің даму тенденциясын: «бастауыш сынып оқушылары есейген сайын (бағалардың жоғарылауы) олардың ойлауындағы дерексіз жалпылау ауқымы артады, ойлау кезеңдері барған сайын қысқарады, осылайша нәтижелердің дұрыстығы ойлау, ойлау процесінің ұтымдылығы, сондай-ақ ойлау сапасының логикасы мен хабардарлығы үнемі артып отырады және жеке адамдар арасында айтарлықтай айырмашылықтары бар» деп қорытындылауға болатынын анықтады [11].

Көпжылдық эксперименттік зерттеулерге сүйене отырып, әйгілі швейцариялық балалар психологы Ж. Пиаже шығармашылықпен балалардың интеллектісінің дамуын (ойлау қабілетін қоса) төрт кезеңге бөлуді ұсынды:

1. Перцептивті-моторлық кезең (0-2 жас);
2. Арифметикаға дейінгі кезең (2-7 жас);
3. Нақты арифметикалық кезең (7-12 жас ескі);
4. Ресми арифметика кезеңі (12-15 жас).

Ол сондай-ақ мәдени шығу тегінің, даму жылдамдығының, жеке ерекшеліктерінің және балалардың басқа да элементтерінің айырмашылығына байланысты әр кезеңнің жасы әртүрлі болуы мүмкін екенін, бірақ олардың барлығы осы ретпен әртүрлі кезеңдерден өтетінін атап өтті [12].

Индуктивті ойлау, «жекеден жалпыға» ойлаудың бір түрі ретінде, оқушыларға индуктивті ойлау процесінде бар тұжырымдар арқылы негізгі шығу тегін анықтау қабілетін біртіндеп дамытуға көмектеседі [13].

Зерттеу барысында Ли Сянчжао индуктивті ойлау процесінің төрт элементі ақпаратты сипаттау, индуктивті сәйкестендіру, болжау және гипотезаны тексеру екенін алдын ала анықтады және бұл төрт буын жеке математикалық индуктивті ойлаудың когнитивті процесінде өзара байланысты екенін атап өтті [14].

Кейбір зерттеушілер 1 жастан 6 жасқа дейінгі балаларда индуктивті ойлау қабілетінде айтарлықтай жас айырмашылығы жоқ екенін анықтады және бұл қабілет жасына қарай айтарлықтай өсу тенденциясын көрсетеді. Зерттеудің әртүрлі тұжырымдары үшін үш себеп болуы мүмкін. Бірінші себеп зерттеу әдістерінде, екінші себеп бағалау критерийлерінде, ал

үшіншісі әртүрлі елдердегі түрлі мәдени дәстүрлер мен білім беру ортасымен байланысты болуы мүмкін деген тұжырым жасады [15].

Бастауыш сынып оқушыларының математикалық индуктивті ойлау қабілетінің даму сипаттамаларына арналған әдебиеттер негізінен келесі үш тармақты растайды: біріншіден, бастауыш сынып оқушыларының математикалық индуктивті ойлау қабілетінде айтарлықтай жас айырмашылығы бар және бұл жақсы даму тенденциясын көрсетеді; екіншіден, оқушылардың жынысы тұрғысынан, дегенмен жалпы ұлдар мен қыздардың математикалық индуктивті ойлау қабілеттері теңдестірілген, олардың әр компоненттің дамуында күшті жақтары бар; үшіншіден, оқушылардың математикалық үлгерімі және математикалық индуктивті ойлау қабілеті күшті оң корреляцияға ие [16].

Қабілет ретінде индуктивті ойлау Э.А. Флейшманның «Адам қабілеттерінің таксономиясы» атты еңбегінде танымдық қабілеттер санатына енгізілді. 1992 жылы Э.А.Флейшман «Адам қабілеттерінің таксономиясы: тапсырмаларды орындауға арналған анықтамалар, өлшемдер және талаптар» кітабында 52 түрлі қабілетті сипаттаған болатын. Бұрын соңды индуктивті ойлау Кэттел және Гилфорд сынды ғалымдардың жұмысында «фактор» ретінде ғана қарастырылды [17].

В.А. Крутецкий өзінің «Мектеп оқушыларының математикалық қабілеттерінің психологиясы» атты еңбегінде математикалық тұрғыдан өте дарынды мектеп оқушыларының арасында психиканың ерекше ұйымдасып, оны «ақыл-ойдың математикалық бағдары» деп атайтынын көрсететін бақылаулар туралы айтады. Көбінесе бұл қасиет мектеп оқушыларында 7-8 жастан бастап көріне бастайды және кейінірек өте кең таралады дейді [18].

Математикадағы логикалық ойлаудың аспектілері біздің отандастарымыздың еңбектерінде де айқындалған.

Қ. Жарықбаевтың еңбектерінде «Баланың логикалық ойлауын дамыту, ұғымдарын өсіру – науқандық жұмыс емес. Ол әрбір сабақ үстінде, мектептегі барлық тәлім-тәрбие барысында ұдайы жүргізілетін жұмыс. Мұнда оқушылардың жас ерекшелігі де қатты ескеріледі» - делінген [19].

Психолог Н.С. Жубаназарованың еңбектерінде – бастауыш сыныпта арифметикаға кіріспені оқушыларда шама түсінігін қалыптастырудан бастайды. Арифметиканы оқытуды ұйымдастыруға қатысты, шама түсінігі негізінде бірлік түсінігін енгіземіз. Шама мен өлшеуді енгізгеннен кейін, кез келген сан өлшеу операциясының нәтижесі ретінде шығады. Бұл сандық қатынастарды бағалаудың эмпирикалық ықпалы. Сандық қатынастарды бағалауда көзқарастың және оқушы позициясының өзгеруі математикалық ойлаудың дамуына, оқуы ойлауының өзгеруіне алып келеді, ал бұл математикалық білімнің мақсаты логикалық ойлау болып, бала өзінің көзқарастарын білуге қол жеткізе алады [20].

Психологиялық зерттеулердің нәтижелерінде көрсетілгендей, қалыпты адамның интеллектуалды дамуы 3-4 жастан 12-13 жас аралығында тез дамиды да, 13 жастан кейін теріс үдеумен дамиды. Сонымен қатар, жас үлкейген сайын ол біртіндеп азаяды. Бастауыш мектеп оқушылары негізінен 6-12 жас аралығында. Бұл қолданыстағы зерттеулерде көрсетілген жасқа сәйкес келеді. Математикалық білім беру саласында кейбір ғалымдардың болжамы бойынша [21] адамның бастауыш мектепте оқуының алғашқы кезеңдерінде, яғни 5-7 жас аралығында оның математикалық индукция қабілеті жақсы дамиды дейді. Бастауыш мектеп кезеңі оқушылардың интеллектісін дамытудағы маңызды кезең. Индуктивті ойлау қабілеті жаңа оқыту бағдарламасының стандартындағы «Математикалық ойлау» оқушылардың бір түрдегі қабілетін тәрбиелеп жетілдіруді талап етеді. Оқушылардың бастауыш кезеңі бірдей қарқынмен дамудың өсу тенденциясын көрсетеді.

Индуктивті ойлау тек әртүрлі мамандықтар үшін ғана қажет емес. Бұл қабілет оқу процесінде де маңызды. Оқушылар өздері үшін қиын жаңа материалды игеруде индуктивті әдісті қолданады, әңгіме нәтижесінде олар өз қорытындыларын, жалпылауларын жасайды, белгілі бір ережелерді, теорияларды немесе заңдарды тұжырымдайды. Ғалымдар теориялар мен гипотезалар жасау үшін индуктивті пайымдауды да қолданады [22]. Білім берудегі ойлау

процестерінің жоғары рөлін ескере отырып, Израильде жоғары оқу орындарына түсетін талапкерлердің ойлауын зерттеуге арналған психометриялық тесттер өткізіледі. Бұл нәтижелер жоғары оқу орындарына түсу үшін жалпы ұпайлардың 40% - анықтайды [23]. Демек, индуктивті ойлау қабілеті баланы оқытуда маңызды рөл атқарады. Шетелде индуктивті ойлау қабілетін зерттеу үшін көптеген түрлі сынақтар жасалды. 1992 жылы Э. А. Флейшман өзінің «адам қабілеттеріне арналған анықтамалық: анықтамалар, өлшемдер және тапсырмаларды орындау талаптары» атты кітабын шығарды, онда ол адам қабілеттерінің таксономиясында 52 түрлі қабілетті сипаттады. Атап айтқанда, индуктивті ойлау қабілетін зерттеу үшін кітапта «Әріптер жинағы», «Орын», «Жетілдірілген сынақ батареясы: сандық сыни ойлау (АТВ: NA4)», «Сыни тұрғыдан ойлауға арналған сынақ батареясы (CRTB)» сынақтары ұсынылды [17]. Индуктивті ойлауды зерттеу бойынша әр түрлі елдерде көптеген зерттеулер жүргізілді және нәтижелер білім беру және басқа мәдени факторлардың әсерінен бір-бірінен ерекшеленетіні атап өтілді. Зерттеуші ванн де Вижвер Замбия, Түркия және Нидерландыдағы бірнеше жас ерекшелігіндегі адамдардың индуктивті ойлау қабілетін зерттей отырып, нәтижелердегі 10% мәдениетаралық айырмашылықты анықтады [24]. Сондықтан осы популяция үлгісінде алдын ала (қажетті) стандарттаусыз басқа елдерде бағалау шкалалары бар шетелдік психометриялық сынақтарды енгізу ғылыми тәсіл болып саналмайды. Өкінішке орай, Қазақстанда бейімделген және стандартталған психодиагностикалық сынақтардың саны көп емес. Жаңа жеке сынақтарды әзірлеуге одан да аз көңіл бөлінеді. Біздің елдегі зерттеуімізге дейін индуктивті ойлау қабілеттің бір түрі ретінде зерттелмеген. Ғылыми отандық әдебиетте индуктивті тұжырым көбірек қарастырылды [20].

Математикалық ойлаудың ерекшеліктеріне қысқаша шолу, біріншіден, математикалық ойлаудың логикалық ойлауды қалыптастырумен, оқу материалын таңдаумен, ақыл-ой әрекеттерін оқытумен байланысы математикалық ойлауды түсінуден гөрі зерттеу мәселесін қарастыратынын көрсетеді. Екіншіден, математикалық ойлаудың түсіндірмесі әлі әзірленбеген, ол көбінесе кейбір көп факторлы құбылысты түсіндіретін жұмыс құралы болып табылады.

Зерттеу барысы және әдістері

Индуктивті ойлау қабілеті адамның оқуында және басқа әрекеттерінде маңызды рөл атқарады. Индуктивті ойлау – жалпы ережелерді немесе қорытындыларды (соның ішінде қайшылықты оқиғалар арасындағы қатынастарды анықтау) құру үшін ақпарат бөліктерін біріктіру қабілеті. Зерттеу жұмысымыздың мақсаты, бастауыш мектеп оқушыларының математикалық индуктивтік ойлау қабілетінің даму ерекшеліктерін зерттеу. Осы орайда, зерттеу жұмысымыздың болжамы, бастауыш мектеп оқушысының оқу үлеріміне математикалық индуктивті ойлау қабілетінің даму деңгейі әсер етеді.

Теориялық бөлімде аталып өткендей, бастауыш сынып оқушыларының математикалық индуктивті ойлау деңгейін (төмен, орташа, жоғары) әмбебап бағалау критерийі арқылы анықтауға және негіздеуге мүмкіндік береді (кесте 1).

Біз зерттеу жұмысымыздың мақсатына сүйене отырып, бастауыш мектеп оқушыларының математикалық индуктивті ойлау деңгейін анықтау үшін келесі әдістерді қолдандық:

1. М. Липпманның «логикалық заңдылықтар» тесті;
2. А.З. Зактың «арифметикалық тапсырмалар» әдісі.

Метью Липпманның «логикалық заңдылықтар» тесті бастауыш сынып оқушыларының анализ жасау, біріктіру, жалпылау, логикалық заңдылықтарды таба білу секілді қабілетінің қалыптасуын зерттейді. Тест бастауыш сынып оқушыларына арналған. Сыналушыға 10 қатар белгілі бір заңдылықпен орналасқан сандар жазылған бланк беріледі, сыналушы сандардың орынын ауыстырмай, белгілі заңдылықты қолданып бос орынға қажетті сандарды толықтыруы қажет. Нәтижелер үш түрлі деңгейде бағаланады: 5 баллға дейін – төмен деңгей; 5-7 балл - орташа деңгей; 8-10 балл – жоғары деңгей.

Кесте 1 – Бастауыш сынып оқушыларының математикалық индуктивті ойлауын бағалау критерийі.

Индуктивті ойлау процессі	Бағалау критерийлері		
	Төмен	Орташа	Жоғары
Ерекшеліктерді анықтау мақсатында объектілерді талдау	Аналитикалық белсенділік жеткілікті түрде дамымаған, жалпылау мен белгілі заңдылықтарды табуда қиындықтар туындайды, салыстыру әрекеті ішінара меңгерілген, логикалық байланысты орнатуы қиындық тударады.	Талдау, салыстыру, жалпылауды біледі, ішінара қателіктер жібереді, логикалық байланысты орната алады, бірақ біршама уақыт талап етеді.	Талдау, салыстыру, жалпылау, логикалық заңдылықтарды таба алады, логикалық байланысты дұрыс әрі тез орнатады.
Синтез ретінде бөлшектерден бүтін көрініс құрастыру			
Объектілерді салыстыру, жалпылау, классификациялау үшін негіз мен критерийлерді таңдау			
Ойлау үшін логикалық тізбекті құру			

А.3. Зактың «арифметикалық тапсырмалар» әдісі бастауыш сынып оқушыларының логикалық ойлау қабілетін зерттеуге бағытталған. Есептер қиындық деңгейі бойынша әртүрлі келеді. Сыналушыларға келесі тапсырмалар жазылған бланк беріледі: алғашқы төрт тапсырма қарапайым; 5-10 тапсырмалар қызықты, себебі жасанды сөздер мен мағынасыз өрнектер келтірілген; 11-12 тапсырмаалар «ертегі» секілді, себебі, бәріне белгілі жануарлар туралы қызықты әрі ойға қонымсыз оқиғаларды айтады; 13-16 тапсырмалардың жауабына белгілі бір есім жазу шарт; 17-18 тапсырманы кім дұрыс деп санасы бір немесе екі есіп жзуы керек; 19-20 тапсырмада міндетті түрде 2 есім жазу шарт; соңғы екі тапсырмаға 3 есім жазу шарт, қайталанып тұрғанна қарамастан. Жалпы тапсырманы орындайға 20 минут беріледі. Нәтижелері 3 деңгейде қарастырылады: төмен, орташа, жоғары.

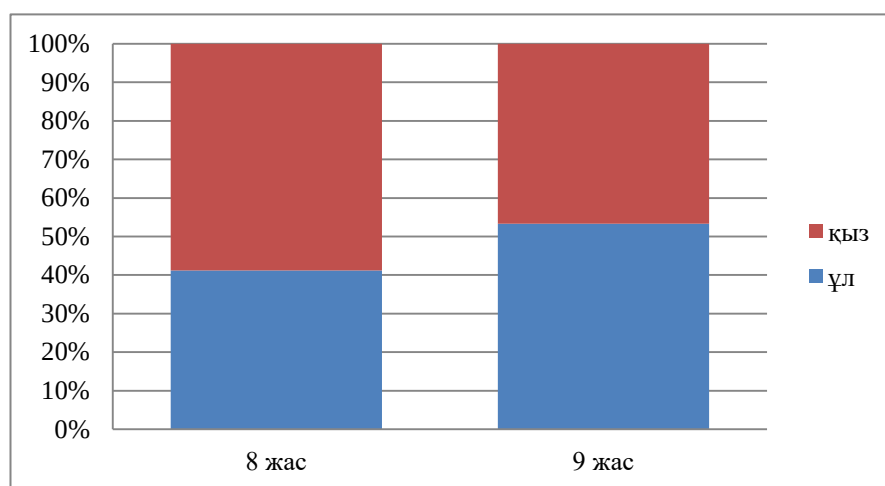
Бастауыш сынып оқушыларының математикалық индуктивті ойлау қабілетінің даму деңгейін анықтау үшін психологиялық зерттеу жұмысына 32 сыналушы қатысты. Сыналушылардың жас ерекшелігі 8-9 жас, 3 сынып оқушылары.

Зерттеу жұмысы бірнеше кезеңнен құралады:

1. Мақаланың теориялық бөліміне әдебиеттік шолу жасау, зерттеу әдістемелерін таңдау;
2. Бастауыш сынып оқушыларына диагностикалық зерттеу жұмысын жүргізу;
3. Ұсынылған болжамдарды растау мақсатында, нәтижелерді математикалық-статистикалық өңдеуден SPSS 23.0 өткізу және оны сандық-сапалық талдау.

Зерттеу нәтижелерін талқылау

Зерттеу жүргізу барысында сынылаушылардың 2023 оқу жылының 1 тоқсанындағы сабақ үлгерімінің көрсеткіштерін мен екі әдістемелерден алынған нәтижелердің арасында корреляциялық байланыстың бар жоғын анықтадық.

1 Сурет. Сыналушылардың жас ерекшелігі мен жынысы бойынша таралуы(N=32)

1 суретте көрсетілгендей, зерттеу жұмысына 8 және 9 жасар 3 сынып оқушылары қатысты. 8 жасар 7 ұл және 10 қыз, ал 9 жасар 8 ұл және 7 қыз қатысты. Зерттеу барысында сыналушылармен түсіндірме жұмыстары жүргіліп, сынып жетекшісінің бақылауымен жүзеге асты. Сондай-ақ, оқушылардан 1 тоқсанның соңында алынатын аралық бақылау жұмыстары барысында, сыналушыларға сырттай бақылау жүргізілді. Бақылау нәтижесінде, сыналушылар жас ерекшелігіне қарай ойлау жүйелері дұрыс қалыптасқандығы, өзара қарым-қатынас құра алатындығы, әрі сынып жетекшісінің нұсқаулығын дұрыс қабылдайтындықтары анықталды.

Кесте 2 – Сыналушылардың 1 тоқсан бойынша оқу ілгерімінің пайыздық көрсеткіштері(N=32)

Оқу үлгерімі / Пән	Математика	Қазақ тілі
Төмен	22%	25%
Орташа	53%	47%
Жоғары	25%	28%

Жоғарыда көрсетілгендей, 3 сынып оқушыларына арналған білім бағдарламасының пәндері бойынша сыналушылардың оқу үлгерімі математика пәні бойынша 8 оқушыда жоғары, 17 оқушыда орташа және 7 оқушыда төмен көрсеткішке ие. Ал, қазақ тілі пәні бойынша 10 оқушыда жоғары, 14 оқушыда орташа, 8 оқушыда төменгі көрсеткішті құрайды. Ал жалпы сыныптың оқу үлгерімі математика пәні бойынша 78 %, қазақ тілі бойынша 75 % құрайды.

Зерттеу барысында сыналушылардың математикалық индуктивтік ойлау қабілетін анықтауға арналған әдістемелерді де бағалау критерийі бойынша талдадық.

Кесте 3 - М. Липпманның «логикалық заңдылықтар» тесті мен А.З. Зактың «арифметикалық тапсырмалар» әдісі бойынша нәтижелердің пайыздық көрсеткіштері (N=32)

Бағалау критерийі / Әдіс	М. Липпманның «логикалық заңдылықтар» тесті	А.З. Зактың «арифметикалық тапсырмалар» әдісі
Төмен	24%	16%
Орташа	44%	44%
Жоғары	32%	40%

3 кестеде сынлаушылардың екі әдістеме бойынша пайыздық көрсеткіштері көрсетілген. Яғни, сыналушылардың басым көпшілігінде математикалық индуктивті ойлаудың орташа деңгейі дамыған. Әдістемені орындау барысында талдау, жалпылау, салыстыру қабілеттері зерттелді, нәтижесінде М. Липпманның «логикалық заңдылықтар» тесті бойынша 3 сыналушының көрсеткіші төмен деңгейді көрсетті. А.З. Зактың «арифметикалық тапсырмалар» әдісі бойынша 5 сыналушыда төменгі деңгей анықталды.

А.З. Зактың «арифметикалық тапсырмалар» әдісін жоғары деңгейде орындап шыққан 13 сыналушы, орташа деңгейде 14 сыналушы. М. Липпманның «логикалық заңдылықтар» тестін жоғары деңгейде 10 сынлаушы, орташа деңгейде 19 сыналушы орындады. Бұл көрсеткіштер бастауыш мектеп оқушыларының математикалық индуктивтік ойлау қабілетінің орташа деңгейде дамығандығын көрсетеді.

Ертігі кезекте, зерттеу жұмысымыздың болжамына сәйкес, бастауыш мектеп оқушысының оқу үлгеріміне математикалық индуктивті ойлау қабілетінің даму деңгейі әсер ететіндігін анықтау мақсатында, сыналушылардың жалпы оқу үлгерімі мен математикалық индуктивтік ойлау қабілетін зерттеуге арналған екі әдістеме арасындағы корреляциялық байланысты анықтаймыз (кесте 4).

Кесте 4 – Сыналушылардың оқу үлгерімі көрсеткіштері мен М. Липпманның «логикалық заңдылықтар» тесті және А.З. Зактың «арифметикалық тапсырмалар» әдісі арасындағы байланыс (N=32)

Әдістемелер	Оқу үлгерімі
М.Липпманның «логикалық заңдылықтар» тесті	,532*
А.З.Зактың «арифметикалық тапсырмалар» әдісі	,512*

4 кестеде көріп тұрғанымыздай, сыналушылардың 1 тоқсандағы екі пән бойынша оқу үлгерімі мен математикалық индуктивтік ойлау қабілетінің арасында тура статистикалық мәнді байланыс бары анықталып тұр. Демек, сыналушылардың математикалық индуктивтік ойлау қабілеті олардың білім көрсеткіштерінің жоғары болуына әсер етеді.

Қорытынды

Математикалық индуктивті ойлауды дамыту туралы қолда бар идеяларды қорытындылай келе, біз бастауыш сынып оқушыларының индуктивті ойлауын дамыту деп оқушылар үшін индуктивті ойлауды дамытудың ең жоғары деңгейіне қол жеткізуге әкелетін мақсатты процесті түсінуді керек екенін анықтадық, бұл бастауыш сынып оқушыларының қабылдауы және оған қатысты жаңа ақпаратпен жұмыс істеуге деген ұмтылысын арттыруға мүмкіндік беретін операцияларды жетілдіруде көрінеді. Бастауыш сыныпта бала қорытынды жасауы, өзінің индуктивті қызметінің мақсатын түсінуді, оқу міндетін ұтымды шешуді іздеуден бастау алады.

Математикалық индуктивті ойлау қабілетін жетілдіру арқылы баланы қабылдауға үйрету қол жетімді мәселелердің шешімін өз бетінше іздену қабілетін дамытады, ойлау аппаратымен қаруландырады және саналы әрі ұтымды операцияны өз мінез-құлқымен анықтау ерекшелігін қамтиды. Біз зерттеу жұмысымызда математикалық ойлауды дамытудағы алатын орны туралы ғалымдардың нақты дәлелдері мен зерттеулерін қарастырып, ұсынған өз тұжырымдарын мысал ретінде көрсетуіміздің өзіндік себебі бар. Алдағы уақытта бастауыш сынып оқушыларының математикалық индуктивті ойлау қабілетін дамыту бойынша зерттеу жұмыстарын жүргізіп, ұсыныстар беру жоспарлануда.

Әдебиеттер

1. Hamers J.H.M., De Koning E., & Sijtsma K. (1998). Inductive reasoning in third grade: Intervention promises and constraints. *Contemporary Educational Psychology*, 23(2), 132–148. <https://doi.org/10.1006/ceps.1998.0966>.
2. Leighton, J.P., & Sternberg, R.J. (2004). The nature of reasoning. Cambridge: Cambridge University Press 3–11. <https://doi.org/10.1161/CIRCRESAHA.116.305012>.
3. Sternberg, R.J., & Sternberg, K. (2012). *Cognitive psychology* (6th ed.). Belmont CA: Wadsworth Cengage.

4. Adey P., & Csapó B. (2012). Developing and assessing scientific reasoning. In B. Csapó, & G. Szabó (Eds.). Framework for diagnostic assessment of science (pp. 17–53).
5. Klauer K.J., & Phye G.D. (2008). Inductive reasoning: A training approach. Review of Educational Research, 78(1), 85–123. <https://doi.org/10.3102/0034654307313402>.
6. Perret P. (2015). Children's inductive reasoning: Developmental and educational perspectives. Journal of Cognitive Education and Psychology, 14(3), 389–408.
7. Csapó B. (1997). The development of inductive reasoning: Cross-sectional assessments in an educational context. International Journal of Behavioral Development, 20(4), 609–626. <https://doi.org/10.1080/016502597385081>.
8. Kinshuk, Lin T., & McNab P. (2006). Cognitive trait modelling: The case of inductive reasoning ability. Innovations in Education and Teaching International, 43(2), 151–161. <https://doi.org/10.1080/14703290600650442>.
9. Джейкобс Д. Супервизорство [Текст] / Д. Джейкобс, П. Дэвид, Д.Д. Мейер. - СПб.: Б. С. К., 1997. - 235 с.
10. Вертгеймер М. Продуктивное мышление [Текст] / М. Вертгеймер.-М. : Прогресс, 1987. - 336 с.
11. Лин Чонде. Бастауыш мектеп жасындағы балаларда сан және есептеу қабілеттері ұғымын дамытуға арналған зерттеу. 【J】 Психология журналы. 1981, №13(3):43-5266.
12. Piaget J., Montangero J., & Billeter J. Les Correlats. In J. Piaget (Ed), L' Abstraction Reflechissante.[J]. Paris: Presses Universities de France, 1977.
13. Ван Цин, Ши Нинчжун, Ши Лян және т.б. бастауыш және орта мектептегі математикалық индуктивті ойлау: білім беру құндылығы, оқулық дизайны және оқытуға енгізу - математикалық білім берудің өзекті мәселелері бойынша сұхбат сериясының алтыншысы [J]. Курс.оқулық. 2011 ж.
14. Ли Сянчжао. Орта мектеп оқушыларына арналған математикадағы индуктивті ойлауды дамыту бойынша зерттеу [J]. Математикалық білім журналы, 2004, №13 (3): 88-90 бб.
15. M.L. Means, J.F. Voss. Who Reasons Well? Two Studies of Informal Reasoning among Children of Different Grade, Ability and Knowledge Levels [J]. Cognition & Instruction, 1996,14(2):139-178 pp.
16. Ван Сяонин. Бастауыш сынып оқушыларының математикалық ойлау қабілетін дамыту бойынша зерттеу [J]. Психология журналы, 1981, 13(3): 43-44 бб.
17. Fleishman E.A., and Relly M.E. (1992). Handbook of human abilities: Definitions, measurement and job task requirements. Bethesda, MD: Management Research Institute.
18. Крутецкий В.А. Психология математических способностей школьников. М., Просвещение, 1968 г. - 103с.
19. Жарықбаев Қ.Б. Психология негіздері. Алматы 2005 ж., - 415 б.
20. Жубаназарова Н.С. Бастауыш мектеп оқушыларының математикалық ойлау іс-ірекетін дамыту: Автореф. канд. дис. – А., 2005. - 30 б.
21. Smith L. Children's reasoning by mathematical induction: normative facts, not just causal facts [J]. International Journal of Educational Research, 2003, №39(7): 719-742 pp.
22. Акбарова С.Н. Роль обучения индуктивного мышления в системе профессионального образования. “Современное состояние, проблемы и перспективы медицинского образования” международная учебно-научно-практическая конференция. Бухара, Узбекистан. 12 апрель, 2018 год, С. 18-21.
23. Эйштейн А.Д., Либин В.А. Плюсы и минусы единого государственного тестирования абитуриентов: опыт Израиля // Открытое образование. — 2003. — №5. — С. 61-71.
24. van de Vijver F.J. Inductive reasoning in Zambia, Turkey and the Netherlands: Establishing cross-cultural equivalence. Intelligence, 30(4), 2002. Pp. 313-351.

3 бөлім. Қазіргі заманның сұранысындағы практикалық психология

Раздел 3. Практическая психология перед вызовами современности

Section 3. Practical Psychology Facing Modern Challenges

ЭМОЦИОНАЛЬНЫЕ ПЕРЕЖИВАНИЯ В ПАРНОЙ ИГРЕ В НАСТОЛЬНЫЙ ТЕННИС

Ким А. М.¹, Джаркешев К. И.¹, Ким В. С.², Бейсалиев Т. М.¹, Шералы Б. С.¹

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Казахская Академия спорта и туризма, Алматы, Казахстан

Во время парной игры в настольный теннис члены команды обмениваются эмоциями, что создает особую эмоциональную атмосферу в команде. Однако этот феномен не подвергался ранее изучению. В казахстанской психологии спорта настольный теннис еще ждет своих исследователей. В связи с этим особую ценность представляют работы западных психологов спорта как в теоретическом, так и в методическом аспекте, посвященные этому виду спорта.

Ключевые слова: настольный теннис, психология эмоций, эмоциональное заражение, результативность выступления.

During a doubles game of tennis, team members exchange emotions, which creates a special emotional atmosphere in the team. However, this phenomenon has not been studied previously. In Kazakhstani sports psychology, table tennis is still waiting for its researchers. In this regard, the works of Western sports psychologists devoted to this sport, both in theoretical and methodological aspects, are of particular value.

Keywords: table tennis, psychology of emotions, emotional contagion, performance effectiveness

Үстел теннисінің жұптық ойыны кезінде команда мүшелері эмоциялармен алмасады, бұл командада ерекше эмоционалды атмосфераны тудырады. Алайда бұл құбылыс бұрын зерттелмеген. Қазақстандық спорт психологиясында үстел теннисі әлі де өз зерттеушілерін күтуде. Осыған байланысты батыстық спорт психологтарының осы спорт түріне арналған теориялық және әдістемелік аспектілері бойынша еңбектері ерекше құндылыққа ие.

Түйін сөздер: үстел теннисі, эмоция психологиясы, эмоционалды жұғу, өнімділік тиімділігі

В соответствии с целями устойчивого развития казахстанского общества проблема обеспечения здоровья и благополучия населения обретает особую актуальность. Неслучайно внимание исследователей все больше привлекает тематика психологии спорта, как профессионального, так и любительского. Открываются все новые спортивные центры, в том числе, профессионально оборудованные центры настольного тенниса, позволяющие проводить международные соревнования самого высокого уровня.

Городская администрация уделяет большое внимание созданию условий для игры на свежем воздухе, в парках и скверах Алматы имеются специальные площадки, оборудованные прочными и красивыми столами и сетками, а также навесами, что привлекает молодежь и всех любителей этого самого массового вида физической активности населения.

Тесная связь общей физической активности населения с уровнем его ментального, психического здоровья и благополучия в таком мегаполисе как Алматы не вызывает сомнения. Настольный теннис является одним из массовых и доступных для населения видов спорта, в который играют и дети, и взрослые, и пенсионеры, а также лица с физическими и интеллектуальными проблемами, для которых эти занятия выступают как средство реабилитации.

Настольный теннис является олимпийским видом спорта, проводятся чемпионаты мира и континента. В Алматы на постоянной основе организуется открытые чемпионаты города, доступ к которым открыт для всех жителей мегаполиса. Особую популярность приобретают ветеранские соревнования, в которых могут принимать участие бывшие спортсмены и многочисленная армия любителей. В КазНУ имени аль-Фараби ежегодно проводится Спартакиада «Здоровье», в которой участвуют до 20 команд, представляющих различные факультеты и подразделения университета. Аналогичные соревнования организуются и в других вузах мегаполиса.

Необходимо отметить, что на мировом уровне пальму первенства в этом виде спорта держит Китай. В КазНУ на восточном факультете энтузиасты Института Конфуция также организуют соревнования, в которые вовлекаются преподаватели соседних факультетов – международных отношений и факультета философии и политологии. Китайские специалисты выступают на таких соревнованиях в роли судейской коллегии.

Одним из распространенных видов соревнований в настольном теннисе является парный разряд, когда с каждой стороны участвует команда из двух игроков. По правилам, каждый игрок поочередно совершает свой удар. Высокая скорость обмена ударами и близкое расстояние между игроками делают необходимой точную координацию движений и хорошее взаимопонимание в команде. Кроме того, пространственная близость игроков позволяет фактически присутствовать и наблюдать за всеми действиями своего партнера, эмоционально и непосредственно переживая его успех или неуспех. Эмоциональные переживания по поводу своих действий и действий партнера (а также противников) могут быть выражены вербально и невербально, носить как позитивную, так и негативную окраску. И то, и другое может практически мгновенно передаваться партнеру, то есть, носить характер эмоционального заражения [1].

Это приводит к тому, что в парной игре в настольный теннис необходимо уметь контролировать не только свое эмоциональное поведение (в том числе, речевое), но и поведение партнера так, чтобы в целом не только не мешать, но способствовать общему успеху. Эмоции игрока в настольный теннис можно рассматривать как кратковременное состояние, обусловленное игровой ситуацией [2]. Настроение игрока определяется ситуацией выигрыша или проигрыша [3]. Одновременно оно становится результатом межличностного эмоционального влияния со стороны тренеров, противников и членов команды.

В 2009 году была сформулирована модель “эмоций как социальной информации” [4], согласно которой проявление индивидуумами эмоций может влиять как на когнитивную, так и на аффективную составляющую поведения наблюдающих эти эмоции. Таким образом, эмоции спортсменов не происходят в вакууме и испытывают влияние социальных интеракций [5].

Например, если один член команды наблюдает проявление положительной эмоции другого члена команды, он будет чувствовать себя немного выше по эмоциональной шкале “счастья”, а положение свидетеля неудачи партнера может вызвать эмоциональное желание проявить поддержку и утешение. В контексте психологического исследования более глубокое понимание того, как эти межличностно создаваемые эмоции могут влиять в процессе соревнования, становится важным как в теоретическом, так и в прикладном аспекте.

В целом, может быть поставлена задача измерения эмоций на соревнованиях и таким образом оценивания передачи испытываемых спортсменами эмоций в момент соревнований, а также изучения того влияния, которое эти эмоции могут иметь на результативность выступления на соревновании.

В процессе парной игры происходит двусторонний процесс эмоционального заражения, опосредованный вокально, с помощью интонаций голоса, физиологическими факторами, выражением лица и знаками вербальной коммуникации. Этот процесс происходит на двух уровнях – как сознательно, так и бессознательно. Существенно, что знак эмоционального заражения может быть как положительным, так и отрицательным.

В литературе отмечена роль негативных эмоций как фактора ухудшения победного выступления команды [6]. Это касается как вербального, так и невербального канала передачи эмоций. Гипотетически можно предположить, что отрицательные эмоции определяют более

слабую результативность, а положительные эмоции – более сильные результаты. В исследовании участвовало 34 пары спортсменов, участников соревнования [1].

До соревнования, во время него и после соревнования участники заполняли опросник оценки эмоционального состояния с целью последующего сопоставления с результативностью выступления на соревновании. Использовалась шкала измерения эмоций на соревновании (шкала Лайкерта), позволяющая оценивать каждую из 5 испытываемых эмоций (тревога, счастье, гнев и др.) от нуля (совсем нет) до 4 (в высшей степени да).

Кроме того, оценивался показатель субъективной результативности. Участники оценивали насколько хорошо, как им кажется, они играли сами по себе и как пара на основе визуально-аналоговой шкалы в диапазоне от «плохо» до «прекрасно». И также они высказывали предположение о том, смогут ли выиграть матч.

Также оценивалась объективная результативность на основе разницы очков между командами, отрицательный показатель говорил о том, что проиграли больше, чем выиграли.

Эмоциональная восприимчивость измерялась с помощью утверждений типа «когда люди вокруг меня очень возбуждены, я также становлюсь возбужденным» на шкале от 1 (неверно) до 5 (верно). Восприимчивость к негативным эмоциям включала в себя утверждения типа «Я чувствую себя напряженно, когда те, кто вокруг меня, выражают беспокойство». Общая эмоциональная восприимчивость измерялась утверждениями типа «Эмоции других людей влияют на мои эмоции».

По времени было три замера. За 10 минут до начала матча заполнялся опросник эмоционального состояния и производилась оценка вероятности выигрыша матча. Второй точкой замера был минутный перерыв между второй и третьей партией во время игры. Заполнялась шкала субъективной оценки своего выступления и совместного выступления как пары и вероятности того, что матч будет выигран. Сразу после окончания игры заполнялась шкала эмоций и шкала субъективной оценки собственного выступления и совместной игры как пары в период после второго замера. В течение примерно 30 минут после окончания игры заполнялась шкала эмоционального заражения.

В результате проведенного исследования оказалось, что во-первых, оценки результативности (субъективные и объективные) высоко коррелировали. Проигравшие значительно меньше испытывали эмоцию счастья, выигравшие – значительно меньше испытывали гнев.

Результаты статистически значимо подтвердили факт эмоционального заражения, сходство эмоционального состояния в паре. Получено подтверждение сходства между членами команды эмоций счастья и уныния непосредственно в момент соревнования, а также счастья, уныния и гнева после соревнований. Был сделан вывод, имеющий практическое значение о том, что спортсмены должны с осторожностью выражать свои негативные эмоции.

Наш анализ подобных исследований позволяет сформулировать вывод о том, что, во-первых, сам дизайн подобного исследования в наших условиях организационно и методически сложно организовать;

во-вторых, в казахстанской психологии настольного тенниса на данный момент отсутствуют аналогичные валидные измерительные инструменты;

в-третьих, в данный момент отсутствуют организационные возможности «вторжения» психологов в сам процесс соревнований с исследовательскими целями.

Вместе с тем, в казахстанской психологии спорта в области настольного тенниса были отдельные попытки измерения субъективного представления о возможности выигрыша матча, был получен любопытный результат о том, что не было ни одного случая объективного достижения победы без первоначальной положительной субъективной оценки возможности выигрыша до начала матча. Необходимый настрой на победу является обязательным, хотя и не единственным ее условием.

Проведенный анализ эмпирических исследований западной психологии настольного тенниса, а также собственный опыт наблюдения и участия в соревнованиях показывают, что спортсмены и любители все больше осознают роль и значение психологического фактора в

достижении спортивных результатов, факт эмоционального заражения, имеющий место в парной игре, необходимость волевого контроля в выражении негативных эмоций, а также необходимость повышения психологической грамотности казахстанских тренеров.

Консультант национальной сборной Казахстана – австрийский психолог и тренер Дмитрий Левенко постоянно уделяет большое внимание психологической составляющей на своих учебно-тренировочных сборах и добивается зримых результатов.

На наш взгляд, это должно стать генеральной линией в подготовке как спортсменов, так и любителей игры в настольный теннис. Необходим переход от одиночных занятий, привлекающих внимание к психологической подготовке игрока, к системной постановке вопроса о целостном человеке в спорте как в теоретическом, так и в практическом аспекте.

В рамках методологии системного подхода в психологии спорта [7] человек выступает как единство индивида (человек как физиологический организм), личности (человек в пространстве социальных отношений), субъекта деятельности (игры, учения, труда) и индивидуальности, являющейся вершиной человеческого развития. В основе этого подхода лежит тетрада общесистемных категорий: время-пространство-энергия и информация. С этим подходом хорошо соотносится известная в психологии спорта классификация человека - спортсмена, четырех самых главных сфер его профессиональной подготовки: физика, техника, тактика, психология.

При этом «физика» подразумевает общефизическую и специальную физическую подготовку, «техника» – оттачивание приемов и навыков технически грамотного движения, «тактика» – приемы и стратегии борьбы с конкретным противником (командой) либо стратегией и тактикой собственного выступления. Наконец, «психология» подразумевает овладение навыками и приемами саморегуляции, особенно необходимыми в ситуации стресса.

В парной игре в настольный теннис все компоненты этой тетрады оказываются задействованными в полной мере. Наблюдая поведение китайских спортсменов в парной игре, создается впечатление, что участвуют не два отдельных человека, а именно команда как один целостный организм.

На наш взгляд, при подготовке спортивных психологов в рамках магистерского университетского образования по специальности «спортивная психология» необходимо включать в учебный план блок спортивной подготовки, либо принимать на обучение в магистратуру по этой специальности лиц, уже имеющих спортивное образование. Практическая и научная работа в области психологии спорта востребует понимания изнутри специфики каждого отдельного вида спорта, знания его «героев» и истории развития, наличия личного опыта участия в тренировочном и соревновательном процессе, а также наработанных профессиональных контактов в этой сфере.

Прием на работу специалистов по спортивной психологии также должен осуществляться при наличии как психологической, так и спортивной подготовки. Только в этом случае создается то необходимое преимущество, которое способно обеспечить качество работы будущего специалиста. Такой специалист способен работать спортивным психологом, а также и тренером, профессиональный уровень которого не ограничен владением методикой тренировочной работы, но и включает возможность оказывать необходимую психологическую поддержку спортсмену и команде непосредственно в ходе тренировочного и соревновательного процесса.

Большую роль в обеспечении успехов казахстанского спорта должны играть спортивные менеджеры, управленцы международного уровня подготовки, спортивные врачи, контролирующие вопросы допинг-контроля на международных соревнованиях, психологически грамотные тренеры, наконец, сами спортсмены, понимающие особенности своего организма, сильные и слабые стороны своей технико-тактической подготовки, индивидуальные особенности своего стиля деятельности.

Интерес к получению дополнительного психологического образования проявляют представители самых разных видов спорта, среди наших студентов, магистрантов и выпускников есть КМС, МС и МСМК в области футбола, бадминтона, бильярда, подводного плавания,

фехтования и настольного тенниса. И готовить таких специалистов должны психологи, для которых представление о психологическом благополучии человека неразрывно связано с культурой его физической активности, ибо именно эта связь обеспечивает здоровье и жизнь человека.

Литература

1. Collective Emotions in Doubles Table Tennis. [Электронный ресурс.-Режим доступа:URL: <https://pure.port.ac.uk/ws/port> (31.03.2024)
2. Wagstaff C.R.D., Tamminen K.A. Emotions.//Arnold R.,Fletcher D.(Eds). Stress, Well-being and Performance in Sport.- Routledge, pp.97-113. G.A.
3. Fritsch J.,Finne E.,Jercau D., Zerdilla D.,Elbe A.-M.,Hatzigeorgiadis A. (2020). Antecedents and consequences of outward emotional reactions in table tennis.// Frontiers in Psychology,11,578159. Режим доступа: URL: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.578159>
4. Van Kleef G.A. (2009) How emotions regulate social life: The emotions as social information (EASI) model.//Current Directions in Psychological Science, 18,184-188.
5. Tamminen K.A., Bennett E.V.(2017)No emotion is an island: An overview of theoretical perspectives and narrative research on emotions in sport and physical activity// Qualitative Research in Sport, Exercise and Health, 9(2), 183-199.
6. Wergin V.V., Zimanui Z., Mesagno C.,Beckmann J.(2018). When suddenly nothing works anymore within a team -Causes of collective sport team collapse.//Frontiers in Psychology, 9, Article 2115.
7. Ким А.М. Психология спорта.-Алматы: изд-во Қазақ университетті, 2007.-88 с.

ЦИФРЛАНДЫРУДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ИНТЕЛЛЕКТКЕ ӘСЕРІ

Токсанбаева Н.Қ., Орынбек Ә.Ж.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Мақалада цифрландыру нақты қарым-қатынастарды виртуалды қатынастармен ауыстыруға әкелетін заманауи әлем жағдайында әлеуметтік интеллектті зерттеуді күшейту қажеттілігі негізделеді. Осыған сәйкес бұл цифрландырудың әлеуметтік интеллекттің қолданыстағы анықтамалары және оның әлеуметтік мазасыздықпен байланысы қарастырылып, оның мәнін толық ашатын авторлық анықтамалар ұсынылады. Әлеуметтік интеллекттің эмоционалдық интеллектке жақындығы көрсетіліп, шетелдік зерттеулердің өзекті деректері келтірілген. Әлеуметтік интеллект цифрландыру және жаһандану жағдайында белсенді дамып келеді, желілік кеңістікте сәтті бейімделу және иеліктен шығаруды барынша азайту үшін жаңа құзыреттерді талап етеді деген қорытынды жасалды. Қоғамда табысты өзара әрекеттесу үшін қажетті әлеуметтік интеллект дағдыларын дамытатын жасөспірімдер мен жастарға ерекше көңіл бөлінеді.

Түйін сөздер: Әлеуметтік интеллект, эмоционалды интеллект, әлеуметтік алаңдаушылық, цифрландыру, жастар, қоғам, коммуникация дағдылары, әлеуметтік қарым-қатынастар, окшаулану.

В статье аргументируется необходимость изучения социального интеллекта в современном мире, где цифровизация приводит к замене реальных отношений виртуальными. Соответственно, рассматриваются существующие определения социального интеллекта и его связи с социальной тревожностью, а также предлагаются авторские определения, полностью раскрывающие его смысл. Показана близость социального интеллекта к эмоциональному интеллекту и приведены соответствующие данные зарубежных исследований. Сделан вывод, что социальный интеллект активно развивается в условиях цифровизации и глобализации, требуя новых компетенций для успешной адаптации в сетевом пространстве и минимизации отчуждения. Особое внимание уделяется подросткам и молодым людям, у которых развиваются навыки социального интеллекта, необходимые для успешного взаимодействия в обществе.

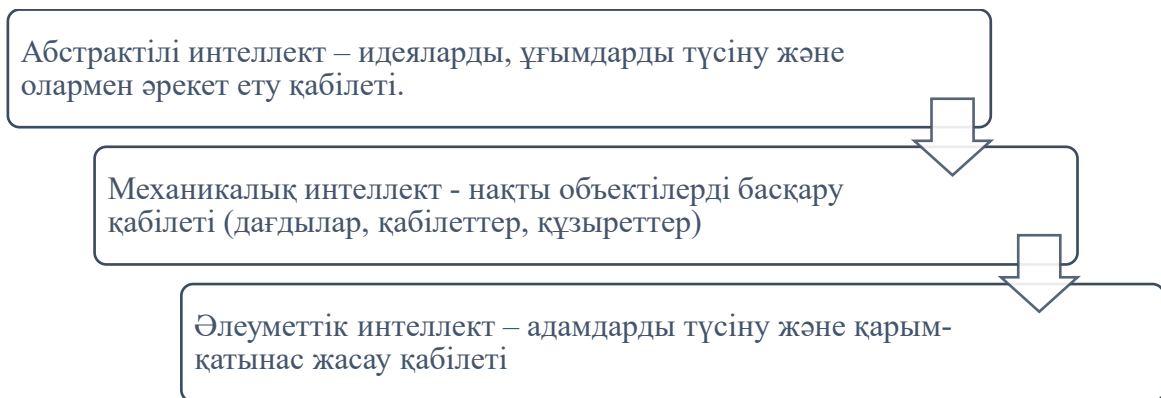
Ключевые слова: Социальный интеллект, эмоциональный интеллект, социальная тревожность, цифровизация, молодежь, социум, коммуникативные навыки, социальные отношения, изоляция.

The article argues for the need to strengthen the study of social intelligence in the modern world, where digitalization leads to the replacement of real relationships with virtual ones. Accordingly, existing definitions of social intelligence and its connection with social anxiety are reviewed, and the author's definitions are proposed that fully reveal its meaning. The closeness of social intelligence to emotional intelligence is shown and relevant data from foreign studies are presented. It is concluded that social intelligence is actively developing in the context of digitalization and globalization, requiring new competencies for successful adaptation in the network space and minimizing alienation. Particular attention is paid to adolescents and young adults who are developing the social intelligence skills necessary to successfully interact in society.

Keywords: Social intelligence, emotional intelligence, social anxiety, digitalization, youth, society, communication skills, social relationships, isolation.

Кіріспе

2017 жылы Қазақстан Президенті экономиканың негізгі секторларын цифрлық трансформациялауды бойынша «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы қаулы қабылдады. Нәтижесінде 2022 жылы Қазақстан әлемдегі цифрлық дамыған 30 елдің қатарына енді және цифрлық реформаларды жалғастыруда. 2022 жылға қарай халықтың 92,9%-ы интернетке қол жеткізеді, ал ауыл мен қала тұрғындарының интернетке қолжетімділік алшақтығы 4%-ға дейін қысқарды. Осы статистикада көріп отырғанымыздай цифрандыру реформасының әлеуметтік интеллектіге әсерін зерттеу маңыздылығы айқындалады. Қазіргі әдебиетте әлеуметтік интеллекттің әртүрлі жастағы және жыныстағы адамдармен қарым-қатынас құру қабілеті ретінде тар және шамамен түсіндірмесі жиі кездеседі. «Әлеуметтік интеллект» терминін психологияға 1920 жылы Э.Торндайк «тұлғааралық қарым-қатынастағы көрегенділік» деген мағынаны білдіреді. Оның бастапқы анықтамасы 1920 жылдан басталады және ерлер мен әйелдерді, ұлдар мен қыздарды түсіну мен басқаруды және адами қарым-қатынаста ақылмен әрекет етуді қамтиды. Э.Торндайктың үш компонентті интеллект моделі интеллекттің абстрактілі, механикалық және әлеуметтік түрлерін қамтиды (сурет 1).

Сурет 1 - Э. Торндайктың үш компонентті интеллект моделі

Әлеуметтік интеллект әр түрлі әлеуметтік ортадағы – мәдени, кәсіптік ортадағы құзыреттерді, қабілеттерді және коммуникативті дағдыларды қамтиды. Бұл қоршаған кеңістіктегі өзгерістерге тез бейімделу және әртүрлі әлеуметтік топтардың өкілдерімен барабар, икемді қарым-қатынастар құру қабілеті. Әлеуметтік интеллект сонымен қатар әңгімелесушінің мимикасы мен жасырын реакциясын дұрыс бағалау, алаяқтық пен өтірікті тану, сондай-ақ этикалық идеялармен емес, жағдайларға сәйкес келетін сенім деңгейін қамтамасыз ету қабілетін қамтиды. Сонымен қатар, әлеуметтік интеллекттің маңызды аспектілері қашықтықты және жеке кеңістікті сақтау қабілеті болып табылады [Silvera, Martinussen, Dahl, 2001].

Қазіргі уақытта әлеуметтік интеллектті зерттеу ерекше өзектілікке ие, өйткені ол адам алдында тұрған көптеген мәселелерді шешуге қабілетті:

- Тиімді қарым-қатынас құру [Savci, Cil Akinci, Keles, 2022; Dehdashti et al., 2021];
- Ресми қызметтің тиімділігін арттыру [Ebrahimpoor, 2013; Zbihlejova, Birknerova, 2022];
- Жалғыздықты болдырмау - жеке және қоғамдық (мысалы, жұмыс орнында) [Kadri, 2019; Silman, 2013];
- Абыюзді қарым-қатынас қаупін азайту [Lando-King et al., 2015];
- Өмір сүру сапасын жақсарту [Kalefeld, 2020];
- Бақыт деңгейін арттыру [Tayfun, 2014; Aminpoor, 2013; Abu Hammad, 2021].

Негізгі бөлім

Заманауи цифрлық қоғамда шынайылық пен өзара түсіністікке негізделген адами қарым-қатынастың құндылығы 20 ғасырды сипаттайтын өзімшілдік есеп пен өзара тиімділіктен алшақтап, айтарлықтай артып келеді. Жанның күйзелуі, эмоцияларды толық сезіну қабілетінің жоғалуы виртуалды шындыққа немесе ішкі әлемге ену, жалғыздық проблемаларын күшейту

және депрессиялық жағдайлардың ықтималдығын арттыру нәтижесінде жиі кездеседі. Олардан құтылу көбінесе психотерапевтік терапия мен дәрі-дәрмекпен емдеуді қамтитын интеграцияланған тәсілдің көмегімен ғана мүмкін болады, бірақ бұл тәсіл жанама әсерлер мен тәуелділікті тудыруы мүмкін, қайталанатын курстармен тиімділікті төмендетеді. Бұл тұрғыда проблемаларды дер кезінде анықтау және оларды әңгіме деңгейінде шешу ерекше маңызға ие.

Бүгінгі таңда психологтар тұлғааралық қарым-қатынас мәселесіне көбірек көңіл бөлуде. Шетелде қазіргі заманғы ерекшеліктерді ескере отырып, қалыптасқан әлеуметтік байланыстардың ерекшеліктері жеткілікті түрде егжей-тегжейлі зерттелді [Deitz, 2020; Newsome, 2016; Smith, 2008].

Әлеуметтік оқшаулану әлеуметтік байланыстардың салыстырмалы түрде болмауын білдіреді, ал әлеуметтік интеграция отбасылық қатынастар немесе қоғамдық ұйымдарға қатысу сияқты бейресми және ресми әлеуметтік салаларға жалпы қатысуды білдіреді. Мысалы, Умберсон мен әріптестері [2010] қарым-қатынас сапасы эмоционалды қолдау сияқты жағымды аспектілерді де, жанжал сияқты стресстік аспектілерді де қамтитынын көрсетеді. Әлеуметтік желілер, өз кезегінде, әрбір жеке контактінің түрі мен күшін қоса алғанда, жеке адамды қоршаған әлеуметтік байланыстардың жиынтығы ретінде анықталады. Бұл аспектілердің әрқайсысы денсаулыққа әсер етеді [Eisenberg, 2005].

Сонымен қатар әлеуметтік интеллектке де көңіл бөлді [Кудинова, Вотчин, 2005; Новикова, Якименко, 2018 ж.; Савенкова, 2019 ж.; Ушаков, 2004]. Дегенмен, соңғы онжылдықта әлеуметтік интеллект пен басқа құбылыстардың, мысалы, әлеуметтік алаңдаушылық немесе оның адамдар арасындағы қарым-қатынастың қалыптасуына әсерін зерттейтін диссертациялық зерттеу жүргізілген жоқ.

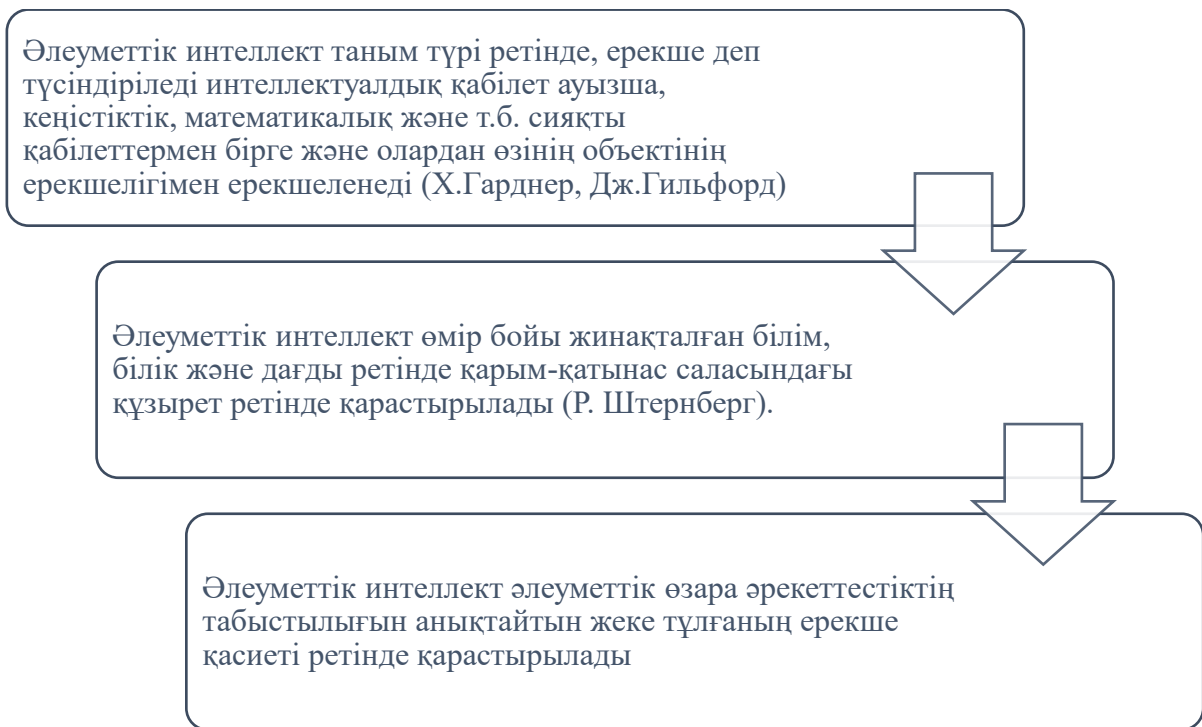
Мысалы, А.М. Молокостова [Молокостова, 2007] әлеуметтік интеллект пен психологиялық тұлға типінің байланысын зерттеді. Ол әлеуметтік интеллекттің орташа көрсеткіштері үйлесімді тұлға типіне тән екенін анықтады. Ең үлкен қарым-қатынас қиындықтары бар адамдар әлеуметтік интеллекттің орташа ұпайларынан ауытқуға бейім болды. Зерттеу сонымен қатар қарым-қатынастағы қиындықтар әлеуметтік шындықты түсінудің когнитивті қабілеттерінен гөрі мінез-құлық стратегияларының ерекшеліктеріне және психологиялық ресурстарды пайдалануына байланысты екенін көрсетті.

Зерттеудің ұзақ тарихына қарамастан, әлеуметтік интеллект феномені әлі де салыстырмалы түрде жаңа құбылыс ретінде қарастырылады. Бұл интеллекттің психологиялық сипаттамаларын зерттеудің әдістемелік қиындықтарымен, сондай-ақ оның анықтамасына қатысты консенсустың болмауымен түсіндіріледі [Михайлова, 2018].

Әлеуметтік интеллектке қатысты теориялық негізді шолу нәтижелері бойынша оны зерттеудің келесі бағыттарын анықтауға болады (сурет 2).

Отандық және шетелдік психологтардың көпшілігі әлеуметтік интеллект көпкомпонентті құрылымға ие және сыртқы және ішкі факторлардың жиынтығының күрделі әсерінің нәтижесінде қалыптасады деген пікірде [Михайлова, 2007]. Қоғамның дамуының және оны цифрландырудың ерекшеліктеріне байланысты жеке адамдардың бір-бірінен алшақтауы, физикалық арақашықтықтың ұлғаюы (мысалы, оқшаулау кезінде) және жақын адамдарының да, басқалардың да эмоционалды депривациясы нәтижесінде пайда болады. қатынастарды қалыптастыруға және қолдауға қатысатын адамдар. Адам ешқашан қоғамнан оқшауланып өмір сүре алмайтын әлеуметтік тіршілік иесі. Өз қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін оған басқалармен қарым-қатынас қажет. Сондықтан қарым-қатынастың өзі ғана емес, адам өмір сүретін қоғамда өзара әрекеттесу қабілеті де маңызды.

Адамдар арасындағы қарым-қатынастарды құру және барлық тараптар үшін тиімдірек және қанағаттанарлық байланыстарға қол жеткізу мүмкіндіктері ерекше өзекті болып табылады. Ересектер әлеуметтік тұрғыдан хабардар: олар басқа адамдардың ойларын, тілектерін, сенімдері мен мақсаттарын түсінеді және адамдардың әрекеттері осы психологиялық күйлермен анықталады деп есептейді. Олар бір стақан суды алып, ерніне апару сияқты қарапайым әрекеттер тізбегін қарапайым қозғалыстар деп санамайды.

Сурет 2 – Әлеуметтік интеллект бойынша зерттеу бағыттары

Керісінше, олар бұл оқиғаларды белгілі бір мақсатқа жету (мысалы, шөлді қандыру) және саналы түрде қалау (ішу) арқылы ұйымдастырылған деп қабылдайды. Басқалардың ниетін түсіну адамдардың күнделікті жұмысының маңызды аспектісі болып табылады және басқалардан үйрену процесінде негізгі рөл атқарады. Дәл осы себептерге байланысты әлеуметтік интеллект әлеуметтік, когнитивтік және тілдік дамуда маңызды рөл атқарады.

Осылайша, Р. Боятцис, Р.Д. Лэйн мен Р. Смит өз зерттеулерінің негізінде қарым-қатынасқа негізделген мінез-құлық стратегиясын қалыптастырудың негізгі компоненті әлеуметтік интеллект екенін атап өтті. Ол тиімді өзара әрекеттесуге ықпал ететін нақты нейрондық тізбектерге (сонымен қатар байланысты эндокриндік жүйелерге) құрылған тұлға аралық құзыреттер жиынтығы ретінде анықталады. Д. Големан әлеуметтік және эмоционалдық интеллект психикалық интеллектке қарағанда табысты қарым-қатынас пен әлеуметтік қарым-қатынастарға айтарлықтай әсер ететінін атап өтті. Әлеуметтік интеллект психикалық интеллектке қарағанда экстраверсия мен коммуникациялық дағдыларға жақынырақ, ол білімді жинақтау және мәселелердің шешімін шығаруға бағытталған. Сонымен қатар, әлеуметтік интеллект адамның қоғамда бейімделу, ондағы орнын табу, өзін-өзі дербес қамтамасыз ету және әртүрлі жағдайларда әртүрлі адамдармен тиімді қарым-қатынас жасау қабілетін анықтайды.

Әлеуметтік интеллектке қатысты ғылыми әдебиеттер сонымен қатар әлеуметтік мазасыздықты зерттейді, ол «адам бейтаныс адамдармен немесе басқалардың ықтимал бақылауында болатын бір немесе бірнеше әлеуметтік жағдайлардан айқын және тұрақты қорқу. Адам өз әрекетін (немесе мазасыздану белгілерін көрсету) қорлау немесе ыңғайсыздық тудыруы мүмкін». Бектің мазасыздану бұзылыстарының когнитивті моделіне сүйене отырып, әлеуметтік мазасыздық адамның өзінің әлеуметтік белсенділігін объективті бағалау сияқты бірнеше когнитивті және мінез-құлық механизмдерімен қамтамасыз етіледі деп болжауға болады.

Бұл болжамға сәйкес, әлеуметтік мазасыздық деңгейі жоғары адамдар өздерінің жетістіктерін теріс бағалайды, олардың кемшіліктеріне баса назар аударады және әңгімелесушінің бағалауына қатысты әлеуметтік өзара әрекеттесу дағдыларын төмендетеді. Сондай-ақ, әлеуметтік алаңдаушылық тудыратын адамдар алаңдамайтын бақылау қатысушыларымен немесе әлеуметтік мазасыздық деңгейі төмен адамдармен салыстырғанда әлеуметтік жағдайларда нашар жұмыс істейтіндігі туралы деректер бар. Дегенмен, әлеуметтік

фобиясы бар науқастарда немесе әлеуметтік мазасыздық деңгейі жоғары адамдарда әлеуметтік қызмет тапшылығының жалпы дәлелдері аралас.

Зерттеулер аралас болғанымен, әлеуметтік алаңдаушылық бар адамдарда әлеуметтік өзара әрекеттесу дағдыларында кейбір кемшіліктер болуы мүмкін. Дегенмен, бұл тапшылықтар тек стресстік әлеуметтік жағдайларда пайда бола ма (мысалы, алаңдаушылық белгілеріне және дисфункционалды ойлар мен сенімдерге күшті ішкі назар аударуға байланысты) немесе нақты когнитивті тапшылықтардың нәтижесі болып табылатыны белгісіз. Соңғы мүмкіндік бұл тапшылықтар тек стресстік әлеуметтік жағдайларда ғана емес, сонымен қатар оңтайлы тестілеу жағдайында да анық болуы керек деп болжайды.

Әлеуметтік құзыреттердің интегративті құрылымы негізінде әлеуметтік интеллект әлеуметтік құзыретті мінез-құлықта маңызды рөл атқарады. Әлеуметтік құзыреттілік тұлғаның әлеуеті ретінде анықталады және сондықтан тиісті әлеуметтік нәтиже үшін қажетті құрамдас болып табылады. Модель әлеуметтік интеллект әлеуметтік сауатты мінез-құлыққа әкеледі деп болжайды. Сонымен қатар, әлеуметтік құзыретті мінез-құлыққа эмоционалды және практикалық интеллект, сондай-ақ кейбір модераторлық айнымалылар (мысалы, альтруизм, адамның келісімділігі) және әлеуметтік контекст әсер етеді.

Әлеуметтік интеллекттің әлеуметтік құзыреттілік пен табысты әлеуметтік мінез-құлық үшін маңыздылығын ескере отырып, әлеуметтік мазасыздық деңгейі жоғары адамдарда әлеуметтік белсенділікте байқалатын кемшіліктер белгілі бір дәрежеде әлеуметтік интеллект жетіспеушілігімен байланысты деп болжауға болады. Әлеуметтік мазасыздық пен әлеуметтік интеллект арасындағы байланысты зерттейтін зерттеулер табылмады. Әлеуметтік мазасыздық пен эмоционалды интеллект арасындағы ықтимал байланыстарды зерттейтін екі ғана мақала жарияланған.

Қорытынды

Ғылыми-зерттеу жұмыстарын талдау негізінде әлеуметтік интеллект қазіргі адамның маңызды сипаты деп қорытынды жасауға болады. Оны жақсартуға ерекше назар аударудың маңызды профилактикалық мәні бар, ол адамды қоғам болмысында сақтауға, оның әлеуеті мен қабілетін сақтауға, қоғамның оң және гуманистік дамуына елеулі үлес қосуға, оның қол жеткен құндылықтарын сақтауға көмектеседі. өркениеттік прогресс процесі.

Әдебиеттер

1. Кудинова И.Б., Вотчин И.С. Социальный интеллект как предмет исследования // Сибирский педагогический журнал. 2005. № 4. С. 132-132.
2. Михайлова Е.С. Социальный интеллект: концепции, модели, диагностика. СПб., 2007. 266 с.
3. Михайлова Е.С. Тест Гилфорда. Диагностика социального интеллекта: методическое руководство. СПб.: ИМАТОН, 2018. 56 с.
4. Молокостова А.М. Особенности социального интеллекта студентов с различным психологическим типом личности: дис. канд. психол. наук. Самара, 2007. 195 с.
5. Новикова Е.В., Якименко М.С. Социальный интеллект как Фактор успешности учебной деятельности студентов на этапе обучения в педагогическом ВУЗе // Вестник Донецкого педагогического института. 2018. № 3.С. 148- 157.
6. Савенкова Н.Д. Развитие социального интеллекта у старших дошкольников в процессе совместной деятельности: дис. канд. пед. наук. М., 2019. 233 с.
7. Ушаков Д.В. Социальный интеллект как вид интеллекта // Социальный интеллект. Теория, измерения, исследования. М., 2004. С. 20-22.
8. Abu Hammad A. Social Intelligence & its Relationship to Psychological Happiness in the Light of Satisfaction with University Life among Students of Prince Sattam bin Abdulaziz University // Journal of Positive Psychology and Wellbeing. 2021. Vol. 5. No. 4.
9. Aminpoor H. Relationship between social intelligence and happiness in Payame Noor University students // Annals of Biological Research. 2013. 4 (5). P. 165-168.
10. Burgess J. How Has Technology Affected Social Interaction? URL: <https://www.sogolytics.com/blog/how-has-technology-affected-social-interaction/>
11. Dehdashti Lesani M. et al. The Relationships between Social Intelligence and Interpersonal Forgiveness with Happiness According to the Moderating Role of Difficulties in Cognitive Emotion Regulation in Female-Headed Households // International Journal of Behavioral Sciences. 2021. 15 (1). P. 1-7. doi: 10.30491/ijbs.2021.225522.1240
12. Deitz R.L. et al. A qualitative study of social connectedness and its relationship to community health programs

in rural Chiapas, Mexico // BMC Public Health. 2020. 20. 852.

13. Ebrahimpoor H. The study of relationship between social intelligence and organizational performance (case study: Ardabil regional water company's managers) // International Journal of Organizational Leadership. 2013. Vol. 2. No 1. P. 1-10.

14. Eisenberg M. et al. The Role of Social Norms and Friends' Influences on Unhealthy Weight-Control Behaviors among Adolescent Girls // Social Science and Medicine. 2005. 60. 1165-73.

15. Kadri A. Social Intelligence as a Mechanism for Achieving Quality of Family Life // International Journal of Youth Economy. 2019. 3. 119. 1.

16. Kalefeld J. The Relationship between Social Intelligence and Subjective Well-Being through Perceived Social Support among Young Adults. Enschede, Netherlands, 2020. 26 p.

17. Lando-King E. et al. Relationships Between Social-Emotional Intelligence and Sexual Risk Behaviors in Adolescent Girls // The Journal of Sex Research. 2015. Vol. 52. No. 7. P. 835-40.

18. Newsome L. International Students' Cultural and Social Experiences in a British University: "Such a hard life [it] is here" // Journal of International Students. 2016. Vol. 6. Is. 1. P. 195-215.

19. Savci C., Cil Akinci A., Keles F. The association of perceived sociability and social intelligence with loneliness i online learning among nursing students // Nurse Educ Today. 2022. 109. 105226.

20. Silman F., Dogan T. Social intelligence as a predictor of loneliness in the workplace // Span J Psychol. 2013. 16. E36. doi: 10.1017/sjp.2013.21

21. Silvera D.H., Martinussen M., Dahl T.I. The Tromso Social Intelligence Scale, a self-report measures of social intelligence // Scand. J. Psychol. 2001. 42. P. 313-319.

22. Smith K. Social Networks and Health // Annual Review of Sociology. 2008. 34. 405-29.

23. Tayfun D. The Role of Social Intelligence in Happiness // Croatian Journal of Education. 2014. Vol. 16. No. 3. P. 863- 878.

24. Thorndike E.L. Intelligence and its use // Harper's Magazine. 1920. 140. P. 227-235.

25. Umberson D. Social relationships and health: a flashpoint for health policy // J Health Soc Behav. 2010. 51. P. 54-66.

26. Zbihlejova L., Birknerova Z. Analysis of the Links between Social Intelligence and Coping Strategies of Business Managers in Terms of Development of Their Potential // Societies. 2022. 12. 177. <https://doi.org/10.3390/soc12060177>

ОСОБЕННОСТИ ЗАВИСИМОГО ПОВЕДЕНИЯ ЛИЦ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ ЗДОРОВЬЯ ПО ЗРЕНИЮ

Ташимова Ф.С., Бабаев Ш.А.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Статья отражает результаты исследования, проведенного по выявлению психологических особенностей лиц с ограниченными возможностями здоровья, склонных к зависимому поведению. Более того, проведен литературный обзор источников, касающихся этого вопроса. Изучены особенности и основные характеристики лиц с инвалидностью по зрению. Следует отметить малоизученность темы в казахстанской науке. Цель исследования – определение личностных особенностей людей с ОВЗ по зрению, подверженных алкогольной зависимости, а также выработка рекомендаций по предупреждению, психологической коррекции и преодолению зависимости. Выявленные в исследовании характеристики личностных особенностей зависимого человека с ОВЗ могут быть использованы в реабилитационных и наркологических центрах.

Ключевые слова: личность, лица с ОВЗ, аддиктивное поведение.

Мақалада тәуелді мінез-құлыққа бейім мүгедектердің негізгі психологиялық ерекшеліктері көрсетілген. Әлемдік және Қазақстандық психологиялық тәжірибеде қолда бар зерттеулерге әдеби шолу жүргізілді. Көру қабілеті шектеулі адамдардың мінез-құлқының ерекшеліктері ашылады. Бұл тақырып қазақстандық ғылыми салада жеткілікті зерттелмеген. Зерттеудің мақсаты-көру қабілеті бұзылған, алкогольге тәуелді адамдардың жеке ерекшеліктерін анықтау, сондай-ақ тәуелділіктің алдын алу, психологиялық түзету және жеңу бойынша ұсыныстар әзірлеу. Зерттеуде анықталған мүгедектігі бар тәуелді адамның жеке ерекшеліктерінің сипаттамаларын оңалту және наркологиялық орталықтарда қолдануға болады.

Түйін сөздер: тұлға, мүгедектігі бар адамдар, тәуелділік мінез-құлық.

The article outlines the main psychological characteristics of persons with disabilities who are prone to addictive behavior. A literature review of available research in world and Kazakhstan psychological practice was carried out. The peculiarities of behavior of persons with visual impairments are revealed. This topic has not been sufficiently studied in the Kazakh scientific sphere. The purpose of the study is to determine the personal characteristics of people with visual

impairments who are susceptible to alcohol addiction, as well as to develop recommendations for prevention, psychological correction and overcoming addiction. Scientific significance of the study: the work identified and characterized the personal characteristics of a person with disabilities who is susceptible to alcohol addiction. The content of the behavioral and social conditionality of the emergence and development of human psychological dependence is revealed. The characteristics of the personal characteristics of a dependent person with disabilities identified in the study can be used in rehabilitation and drug treatment centers.

Keywords: personality, persons with disabilities, addictive behavior.

Введение

Актуальной повесткой дня остается вопрос здоровья населения, особенно ментального. В международной классификации болезней особый раздел занимают аддиктивные расстройства поведения. Ментальное здоровье является приоритетом благополучия населения. Один из самых уязвимых слоев общества- лица, имеющие инвалидность. Проблемы зависимого поведения становятся более распространенными с каждым годом ввиду быстроменяющихся условий окружающего мира, кризисов, нестабильности мировой экономики. Социальная группа людей с ограниченными возможностями здоровья имеет свою специфику. Исследования личностей с зависимым поведением позволили определить основные причины начинания зависимости и разработать рекомендации. Но как быть специфической, но тем не менее, распространенной группе населения, имеющей проблемы со здоровьем? Изучению которой посвящено не так много статей, исследований. Ответ очевиден, изучить причины начинания зависимости, разработать практические рекомендации и предотвратить различного рода последствия. Еще один из пунктов актуальности работы заключается в малоизученности данной проблемы конкретно на территории Казахстана. И пока существует проблема инвалидности, исследования в этом направлении будут актуальны всегда.

Для начала следует определить основное понятие, которому посвящено исследование. Это понятие «зависимость». В психологии данный термин рассматривается в контексте науки аддиктологии. «Аддикция» от английского «зависимость». Те, кто занимается исследованием влияния зависимости на организм человека называются аддиктологи. Эти специалисты занимаются изучением предикций, которые приводят к возникновению тяги, а также отслеживают механизмы развития и определенные процессы, непосредственно влияющие на конкретный вид поведения при зависимости. Более того, разрабатывают специальные методы коррекции и терапии. В самом начале своего становления данная ветвь науки зародилась в США прошлого века. Исходит из наркологии и находится между влиянием таких разделов, как психиатрия, клиническая психология, наркология и возрастная психология.

Зависимость - это навязчивая потребность в чем-то. Отличие зависимости от потребности в том, что зависимость подразумевает патологию. Зависимое поведение — это ряд действий, мыслей, состояний, поступков, который определяется непреодолимой тягой к объекту. Зависимость может быть от веществ, психоактивных субстанций, азартных игр, компьютерных игр и так далее. Даже от работы. Зависимое поведение можно отнести к девиантному поведению, так как его можно охарактеризовать как разрушительное и антисоциальное. Антисоциальное, потому что при зависимости люди имеют конфликты с окружающими, склонны к обману и манипуляциям. В целом, растрачивают коммуникативные навыки. Нередко полностью обрывают связи. Разрушительное, потому что зависимость вредит здоровью, человек буквально медленно погибает. Также зависимое поведение можно охарактеризовать повышенным воздействием и концентрации внимания на определенном компульсивном действии. Зависимым поведением занимается аддиктология.

Согласно статистическим данным ВОЗ в 2023 году в мире более 1,7 млрд. курильщиков. Каждые 10 секунд умирает один из курильщиков. Курение относится к химическому виду зависимости. Существует еще психологические виды зависимости. В чем главная проблема аддиктивного поведения? В том, что это деградация здоровья и мышления, ментального состояния. Исследования показывают, что именно психологические проблемы являются фактором риска к приобретению зависимости. Окружающий мир представляет собой ряд

стрессовых воздействий, многие люди не способны с этим справиться. Также наследственность и генетика это одна из причин возникновения зависимого поведения. Последствия такого поведения: утрата когнитивных и ментальных функций, череда конфликтов, потеря работы, отсутствие социализации, маргинальный образ жизни, суицидальные наклонности. Ученые определили зависимость как некую форму адаптации к невыносимым жизненным обстоятельствам.

Лица с ограниченными возможностями здоровья — это определенная часть социума, которым диагностировали инвалидность или патологии в ментальном или физиологическом развитии. Инвалидность бывает выражена в нарушении органов чувств, зрения, слуха, координации, речи, интеллекта, волевого аспекта, двигательных систем и так далее. Особый интерес представляют лица, имеющие инвалидность по зрению, так как зрение — это более 70% информации с окружающего мира. В мировой статистике нарушения зрения находятся на 5 месте среди всех проблем органов. Согласно статистике Министерства Здравоохранения РК в стране числится более 60 тысяч человек, имеющих инвалидность по зрению, более 2000 из которых дети. Суть помощи лицам с ОВЗ является исключение сегрегации, максимальная инклюзивность в общество. Зависимое поведение — это сдерживающий фактор. Нет конкретных исследовательских данных о том, как зависимое поведение коррелирует с наличием инвалидности. Тифлопсихология — это направление психологии, которое занимается изучением проблем лиц с нарушением зрения. Исследования в основном приходится на 90-е годы прошлого века. Технологии как облегчили, так и затруднили жизнь людей с инвалидностью.

Прежде, чем говорить о связи зависимостей и наличием инвалидности, следует больше раскрыть психологических особенностей лиц с ОВЗ. Данному вопросу посвятили свои работы Федоров А.В. [1], Соколова Е.Т. [2], Ткач Н. [3], Дементьева Н.Ф. [4] и др. Согласно их исследованиям, красной линией проходят такие феномены как изоляция и фрустрация. Что такое фрустрация? Это реакция на неоправданные ожидания, когда желаемая потребность не удовлетворилась. К причинам фрустрации относится неопределенность дальнейших событий, переживания о будущем, ограничения жизненной деятельности. Истощение психической энергии происходит из-за постоянных негативных представлений о себе и о мире. Комплекс неполноценности добавляет общую картину фрустрации. Он характеризуется низкой самооценкой и чувством собственной недостаточности. Тем не менее, говоря о самооценке, исследователи подчеркивают противоречивые тенденции. Это выражается в категоричных различиях оценки по отдельно взятым сферам и качествам. А можно увидеть тенденцию давать себе крайние оценки во внешности или способностях. Большой процент интровертивной наклонности, низкая социальная активность, пассивность, попытки сдерживать эмоциональные реакции. Довольно нередко встречается эгоцентризм, озабоченность своим статусом, сосредоточенность на своих проблемах.

Такие деятели наук как Бюрклен К. [5], Зотов А.И. [6], Литвак А.Г. [7], Лубововский В.И. [8] посвятили свои труды изучению проблемы инвалидности по зрению. Из зарубежных исследователей: Fraser C. F. [9], Foxall MJ, Barron CR [10], Sihota R, Tandon R. [11], Bhagotra S, Sharma AK [12] и другие. Данные специалисты подтвердили факт того, что патология зрения непосредственно влияет на формирование личностных черт. Особенно преобладают астенические настроения, аффективность, повышенная раздражительность.

При этом, благодаря механизмам компенсации и специально организованной среде возможно минимизировать психоэмоциональную сферу и навыки коммуникации. Это в свою очередь приведет к включению в социум и благоприятной жизни, свободной от зависимостей. Таким образом, влияние зависимости на уязвимый слой населения невозможно переоценить, данное направление социально значимо и актуально с каждым годом. Если объединить передовые психологические техники и заняться обширным исследованием данного вопроса, возможно привнести значимый вклад в будущее Казахстана и психологической науки в целом и частности.

Материалы и методы исследования

Цель исследования: изучение зависимого поведения лиц с ОВЗ по зрению в сравнении с лицами, не имеющих инвалидность по зрению.

Задачи исследования:

1. Провести диагностическую методику для выявления лиц, имеющих алкогольную зависимость. Определить выборку.
3. Сравнительный анализ психологических особенностей зависимых лиц с ОВЗ по зрению и не имеющих ОВЗ по зрению.

Объект исследования: взрослые люди от 21 до 50 лет. Предмет исследования: психологические особенности личности, алкогольная аддикция.

Гипотеза: личностные особенности испытуемых, зависимых от алкоголя, особенно тех, у которых имеются ограниченные возможности здоровья по зрению, могут быть выявлены в различных аддитивных проявлениях поведения, нарушениях и расстройствах общения, отношения к другим и к себе, что существенным образом отличает их от личностных особенностей здоровых испытуемых.

Для проведения эмпирического исследования были выбраны следующие методы:

1. Скринирующая методика для выявления алкоголизма (СМА) на базе Мичиганского алкогольного скрининг-теста;
2. Адаптированный характерологический опросник К. Леонгарда – Г. Шмишека;
3. Шкала реактивной (ситуативной) и личностной тревожности Ч. Д. Спилбергера – Ю. Л. Ханина.

В исследовании приняли участие 40 человек, проживающих в Казахстане. Возраст испытуемых – от 21 до 50 лет.

Для выявления алкогольной зависимости была использована методика скринирующая методика для выявления алкоголизма (СМА) на базе Мичиганского алкогольного скрининг-теста. Скринирующая методика для выявления алкоголизма (СМА) на базе Мичиганского алкогольного скрининг-теста, Миннесотского многопрофильного личностного опросника, теста для непрямого скрининга алкоголизма, опросника для изучения тяжести алкогольной зависимости – это 22 утверждения. Значимые ответы, точнее, их частота различается в группах больных алкоголизмом и здоровых. Часть из них имеет прямой, часть косвенный характер в отношении проблем. Данные проблемы связаны с употреблением алкоголя.

Результаты исследования

Из 50 испытуемых, прошедших СМА, алкогольную зависимость имеет 40 человек. Из них 20 имеют инвалидность по зрению, 20 – не имеют. Экспериментальную группу составили 20 человек, зависимых от алкоголя, имеющих инвалидность по зрению. В контрольную группу вошло 20 человек, зависимых от алкоголя, не имеющих инвалидность по зрению.

Математическая обработка результатов проводилась с помощью программы STATISTICA. Различия результатов, полученных с помощью анкеты в экспериментальной и контрольной группах, определялись с помощью U-критерия Манна-Уитни.

Результаты анализа данных, полученных по опроснику К. Леонгарда – Г. Шмишека. Данные распределения психологических типов в исследуемых группах представлены в таблице 1.

При анализе распределения психологических типов в двух исследуемых группах каких-либо статистически достоверных различий не получено. Использовался метод сравнения долей. При этом для людей, зависимых от алкоголя, наиболее характерен гипертимный тип. В экспериментальной группе больше человек, которым характерен гипертимный тип по сравнению с контрольной группой. Остальные психологические типы в равной степени присущи обеим исследуемым группам.

Таблица 1 - Распределение психологических типов личности в экспериментальной и контрольной группах

Номер п/п	Название типа характера по К. Леонгарду – Г. Шмишеку	Количество случаев в группах	
		Экспериментальная группа	Контрольная группа
1	Гипертимный	5	1
2	Возбудимый	6	4
3	Эмотивный	2	3
4	Дистимический	3	3
5	Тревожно-боязливый	2	0
6	Аффективно-экзальтированный	4	4
7	Аффективно-лабильный	2	3
8	Застревающий	3	2
9	Педантичный	0	3
10	Демонстративный	2	3

Результаты анализа данных, полученных по опроснику Ч.Д. Спилбергера – Ю.Л. Ханина, представлены в таблице 2.

Таблица 2 - Результаты сравнения экспериментальной и контрольной групп по данным Шкалы Ч. Д. Спилбергера – Ю. Л. Ханина.

п/п	Типы тревожности	Группы		Р
		Экспериментальная	Контрольная	
1	Ситуативная	47,9+- 8,97	40,2+-5,99	0,0461
2	Личностная	54+-12,61	35,8+-5,77	0,006

При изучении выраженности типов тревожности были вычислены средние баллы по каждому типу тревожности у исследуемых групп. Степень различия показателей между группами определена с помощью U-критерия Манна-Уитни. Р– достоверность различий между экспериментальной и контрольной группами.

Важно отметить, что данные группы значительно отличаются по видам тревожности. Это выражается в том, что экспериментальной группе больше свойственна ситуативная тревожность, а также личностная. При этом, различий в ситуативной тревожности больше, чем в реактивной. Это говорит о реактивности личности, вовлеченности в ситуацию взаимодействия внутреннего и внешнего. Вероятней всего меланхолический тип темперамента.

Заключение

Личностные характеристики людей, зависимых от алкоголя и имеющих ОВЗ, существенно отличаются от личностных характеристик зависимых людей, не имеющих ОВЗ. Они отличаются более высоким уровнем тревожности. Для них характерны такие свойства личности, как: неуравновешенность и неуверенность в себе нерешительность, обидчивость, мнительность, глубина и устойчивость эмоций при слабом внешнем выражении. Это подтверждает утверждение о том, что зависимость скорее свойственна лицам с ОВЗ, чем не имеющих ОВЗ. Таким образом, инвалидность можно рассматривать как фактор риска обретения зависимого поведения. Поэтому следует внедрить квалифицированную помощь в лице психологов и психотерапевтов в центры людей с ОВЗ во избежание распространения зависимостей.

Литература

1. Федоров А.В., Социальная защита молодых инвалидов граждан в условиях перехода к рыночной экономике. – Спб.: С-Петербургский ун-т, 1999. - 104 с.

2. Соколова Е.Т., Исследования «образа тела» в зарубежной психологии // Вести. Моск. Ун-та. Сер. 14. - Психология. 1985. №4.
3. Ткач Н., Для тех, кто стал инвалидом // Социальное обеспечение. 2000. №2. С.24-26.
4. Дементьева Н.Ф., Формы и методы медико-социальной реабилитации нетрудоспособных граждан. - М.: Инфра, 1991. - 368 с.
5. Бюрклен К., Психология слепых. - М., 1934. - С. 137-189.
6. Зотов А.И., Актуальные вопросы изучения личности слепых и слабовидящих детей. - М.: Наука, 1977. - 129 с.
7. Литвак А.Г., Психология слепых и слабовидящих. - СПб.: РГПУ, 1998. - 271 с.
8. Лубововский В.И., Специальная психология. - М.: Академия, 2004. - 152 с.
9. Fraser C. F. Psychology of the Blind: The American Journal of Psychology, University of Illinois Press, 1917, pp. 229-237.
10. Foxall MJ, Barron CR, Von Dollen K, Jones PA, Shull KA. Predictors of loneliness in low vision adults. West J Nurs Res. 1992; pp. 86-99.
11. Sihota R, Tandon R. The Cause and Prevention of Blindness in Parsons' Diseases of the Eye. Section. pp. 523-36.
12. Bhagotra S, Sharma AK, Raina B. Psycho-social adjustments and rehabilitation of the blind. J Med Educ Res. 2008; pp. 48-51.

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ЭМОЦИОНАЛДЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мүслимова Б.А.

Алматы гуманитарлы экономикалық университеті, Алматы, Қазақстан

Мақалада бастауыш сынып оқушыларының эмоциясының ерекшеліктерін теориялық тұрғыда негіздеу және жағымды көңіл-күй қалыптастыру жолдарын көрсету. Қазіргі кезде психологияда эмоция жайындағы ілім және оның теориялық дамуы жалпы психологияның өзге тақырыптарымен салыстырып қарағанда өзіндік сипаты бар күрделі мәселелер қатарына жатады. Балада тұрақты жағымды қасиеттер, дұрыс мінез қалыптасуы үшін баланың өз қолынан келетін іске толық ерік беріп, басқаның күшіне, көмегіне сеніп кетпей, өз қолынан келетін істе ғана ата-ана көмек көрсетіп жіберуге міндетті болуы қажет. Сонымен қатар баланы еркіне жіберу оны ерлікке, батырлыққа үйретсе, тәртіпке бағындыру оны шыдамдылыққа, табандылыққа үйретеді.

Түйін сөздер: тәрбие, эмоция, психология, ішкі көңіл күй, сезім, қорқыныш, қуаныш, психикалық қасиеттер.

В статье приведено теоретическое обоснование особенностей эмоций младших школьников и демонстрация способов формирования позитивного настроения. В настоящее время в психологии учение об эмоциях и его теоретическое развитие относится к числу сложных вопросов, имеющих свой характер по сравнению с другими темами общей психологии. Для того чтобы у ребенка сформировались устойчивые положительные качества, правильный характер, необходимо, чтобы ребенок дал полную волю тому, что он может сделать, не доверяя чужим силам, помощи, а лишь оказывая помощь родителям. Кроме того, отправка ребенка на волю научит его мужеству, героизму, а подчинение дисциплине научит его терпению, настойчивости.

Ключевые слова: воспитание, эмоции, психология, внутреннее настроение, чувства, страх, радость, психические качества.

Theoretical justification of the features of the emotions of Primary School students in the article and demonstration of ways to create a positive mood. Currently, in psychology, the doctrine of emotion and its theoretical development are among the most complex problems that have their own character compared to other topics of psychology in general. In order for the child to develop stable positive qualities, correct character, it is necessary that the child fully gives free rein to what he can do, does not rely on the strength and help of others, but is obliged to provide help only in what he can. At the same time, sending a child to his will teaches him courage and heroism, and discipline teaches him patience and perseverance.

Keywords: education, emotions, psychology, inner state of mind, feelings, fear, joy, mental properties.

Адам реалдық дүниені тек танып қана қоймайды, оған өзінің қатынасын да білдіріп отырады, ол бір нәрсені ұнатады, біреуді жақсы көреді, екінші біреуге салқын қарайды. Бір сөзбен айтқанда, өз қажеттеріне қарай айналасына түрлі көңіл күйін білдіріп отырады.

«Адамзаттық эмоция» ұғымы соншалықты қиын, тіпті локальды анықтама оның толық мағынасын ашу мүмкін емес. Эмоция- бұл маңызды, ол ойлау мен іс қимылды мотивке келтіріп, ұйымдастырып, және бағыттап, сезім сияқты толқиды. Өзгеше айтқанда, эмоция объективті жағынан толқу формасын бейнелеп, субъективті жағынан соған қатынасын көрсететін психикалық көріністің ерекше формасы. «Эмоция» ұғымының төркіні «эмецера» деген латын

сөзінен, «эмоцион» француз сөзінен шыққан, қазақша мәні- тітіркену, толқу. Бұл жан дүниесінің сыртқы және ішкі әсерлер салдарынан ызалану, қаһарлану, қорқу мен шаттану сияқты жағдайларынан көрініс беруі [1].

Базалық-дискретті эмоция – бұл өзіне нейробиологиялық, қозғалмалы-экспрессивті және сезгіштік компоненттерді қосатын күрделі феномен. Осы компоненттерге қатысты индивидуальды үрдіс нәтижесінде туындайтын эмоция, эволюциялық-биологиялық үрдістердің нәтижесі болып келеді. Сонымен толқу және эмоцияны білдіру ерекшеліктері адамда тума, панмәдениетті және универсалды болып табылады.

Эмоцияны анықтау оңай емес. Оған екі себеп бар: біріншіден, эмоция көп және оның әрқайсысы өздігінше көрінеді. Мысалға жек көру эмоциясы агрессивті реакция шақыруы мүмкін, ал қорқыныш - өзін өзі қорғау мен кері әсерді тудыруы мүмкін. Екіншіден, эмоция- психикалық барлық тұлғалық деңгейлердің араласуын болжайтын күрделі феномен [2].

Кэттел мен Шейер, Спилбергердің зерттеуінен кейін көптеген оқымыстылар эмоцияны феномен ретінде қарайды, яғни бір мезгілде эмоция қалып-күй және эмоциялық қыр ретінде көрінеді. Адамның эмоциялық толқуларының мінезі мен интенсивтілігі қандай да болмасын ситуацияда жаныныдағы басқа адамның толқуына байланысты. Бұл дегеніміз- эмоциялық қалып-күй бір адамда уайымдау арқылы жануарлардан ерекшеленеді.

С.Шехтер эмоция физиологиялық қызығушылық және когнитивті баға егізінде туындайды деп болжаған. Кейбір сәттер мен ситуациялар физиологиялық қызығушылық тудырады және индивидте осы қызығушылықты тудырған ситуация мазмұнын бағалайтын қажеттілік туындайды. Индивид арқылы жүзеге асатын эмоция типі немесе сапасы, физиологиялық қызығушылық барысындағы сезімге емес, болып жатқан ситуацияны индивидтің қалай бағалайтынына байланысты. С.Шехтер бойынша физиологиялық қызығушылық қуаныш немесе өшпенділік (немесе басқа эмоция) сияқты бағаланады.

Эмоцияның когнитивті сызбасында эмоцияның субъективті жағы, яғни эмоцияның шығуы және себебі жайлы анықталады. Эмоция сызбасының маңызды бір функциясы ретінде, оның өзгенікі секілді өзінікінің де эмоциясының идентификациясын қолдану болып табылады. Сызба өзге немесе сол эмоция артықшылығын пайымдайтын белгілердің жиынтығын біріктіреді. Одан басқа, эмоцияның когнитивті сызбасы адамдардың өзін-өзі ұстауын түсіндіреді. Алдыңғы қатардағы авторлардың теориялық анализ және экспериментті мәлімет негіздемесі эмоцияның когнитивті сызбасының құрылуын келесі түрде елестетуге болады [3].

Сызбаның бір-бірімен қосатын ядросы эмоцияның субъективті толқуларының өзіндік білім тәжірибесінен алынған. Осы эмоцияның туындауының арқасында біз қандай эмоцияны бастан кешіп жатқанымызды білеміз, сезінеміз. Барлық авторлар субъективті толқу элементін осы сызбаға кіргізу керек деп есептеген жөн. Бұл элемент ең маңызды болып келетіндіктен оны ескеру керек.

Бірақ қоршаған адамдардың эмоциясының идентификациясы кезінде басқа белгілер негізгі болып табылады. Олардың арасындағы ең маңызды эмоция нәтижесі, оның ішкі көрініс тебуі. Бұл белгілер тобы психологияда барлық көп зерттеледі. Оларға бет әлпеті, вокалды өзгерулері, физиологиялық көрінулерді, тәртібіндегі өзгерулерді жатқызуға болады. Мұнда сонымен қатар, олардың жүруіне әсер ететін басқа да психикалық үрдістерді жатқызу маңызды [4]. Ол әсіресе соңғы жылдардағы эмоцияның ойлау үрдісіне көңіл аудару және есте сақтау үрдісіне әсер ететін зерттеулерден айқын көрінеді.

Тағы да бір эмоцияның сызбалар элементінің тобын антецеденттер құрайды, яғни эмоцияның себебі болып табылады. Ең алдымен антецеденттерге эмоциогендік ситуациялар жатады. Эмоция өздігінен пайда болатын ситуациядан пайда болмайды, индивидтің ішкі қалып-күйінің араласуынан және оның көздеген мақсатынан туындайды. Егер сырттан қараған адам тап болған ситуацияны өзіне елестетсе (оның сол сәттегі мақсатын және эмоцияның ішкі көрінісін), онда ол қандай эмоцияны бастан кешкеніне қорытынды жасау үшін қажетті мәліметін алады.

Адамдардың сол бір ситуацияға әр түрлі эмоциялық реакция білдіретіні мәлім. Эмоциялық көрінулер мен субъективті толқулар арасында біртекті байланысы жоқ екендігі мәлім. Сонымен,

жағымды эмоция барысында күлу соншалықты маңызды емес. Эмоцияның идентификациясы үшін қосымша ақпарат маңызды және оларды медиаторлар деп атауға болады. Оларға біріншіден, - индивидуальды артықшылықтарды (темперамент, өзіндік қырлары, өзіндік ішкі конфликтілерді); екіншіден – эмоцияны білдіру әдістерін алдын-ала анықтайтын мәдениетті артықшылықтар; қандай эмоцияны білдіру керек және қандайын білдірмеу керек екендігін сипаттайтын нормалар және т.б.; үшіншіден- индивидтің актуальды физикалық және психикалық қалып-күйін жатқызуға болады [5].

Әр түрлі жағдайлардың әсер етуіне қарай адам психологиясы әртүрлі өзгеріске түсіп отырады. Осыған орай, оның түрткілері де, мақсатқа жету үшін қажетті шаралары да өзгеріске түседі. Түрткінің өзгеруі іс - әрекеттің бағыт – бағдарына нәтижесіне әсер етеді. Мәселен, қоғамдық мәні күшті түрткі іс - әрекет нәтижесіне ерекше әсер етеді.

Жеке адамды қандай болмасын әрекетке итермелейтін негізгі қозғаушы мотив оның түрлі қажеттері, яғни бір нәрсеге мұқтаждануы. Адамның қажеттері қоғамдық еңбекте, еңбек ету процесінде қалыптасқан. Сыртқы ортамен байланыс жасауда адамның өмір сүруі үшін ең алдымен ерекше маңыз алған матеиалдық қажеттер (тамақ, баспана, киім, еңбек құралдары т.б.) болады. Адам баласының тарихи даму жағдайында туған еңбек әрекеті еңбек құралдарымен пайдалану негізгі материалдық қажеттері біртіндеп дами келе, қажеттердің жаңа тобын – рухани қажеттерді (білім, көркемөнер т.б.) туғызады. Рухани қажеттердің дамуы – материалдық қажеттерінің қанағаттандырылуына байланысты [6].

Мектепке түсу бала сезімдерін жүйелі, жоспарлы түрде тәрбиелеудің негізгі жолы болып табылады. Төменгі сынып оқушылар да аса сезімтал, эмоциялы келеді. Бұл балалар сергек те жайдарлы, ақ көңіл де сенгіш, аңқау да, әділ болып келеді. Ол кез келген нәрсенің бәрін таңырқап, қызықтайды және өзінің қатынасын белсенділікпен білдіріп отырады. Бала сабақ үстінде де бірқалыпты отыра алмайды, өйткені өзіне ие бола алмай, сезімнің жетегіне ертіп кетеді [7]. Мәселен, бірінші сынып оқушыларының арасынан сабақ үстінде қатты дауыспен күлетін не жылап жіберетін оқушыларды кездестіруге болады. Бұлар жүйкесі қозғыш, өздерін ұстай алмайтын балалар. Сыныбы жоғарлап, есейген сайын оқушы мұндай қылықтарынан арыла бастайды. Мұғалімнің ерік – жігер тәрбиесін қосарластыра жүргізуші оқушыларға көп көмек көрсетеді.

Жалпы кейбір шақты алып қарасақта білім алу мен білімді болуды адамзаттың бір парызы ретінде қаланған. Жалпы білім беретін шақта жас өспірімдердің әр бір іс әрекеттері мен қимылдары ол ұстаз үшін өте маңызды кезең болып табылады. Сол бір маңызды кезеңдердің бірі ол баланың алғаш сынып кезіндегі түрлі эмоционалды кезеңі болып табылады. Жаңадан қалыптасып дамып ортаға енді бейімделіп келе жатқан баланың ой өрісін дұрыстап жақсы жаққа қалыптастыру. Яғни жеке тұлға болып қалыптасуына ұстаз өзінің түрлі әдіс-тәсілдерін іске қосу арқылы бейімдейді. Баланың білімі болашақта жақсы тұлға болу үшін әр кезең өте маңызды. Жаңадан бейімделіп қалыптасып келе жатқан бала үшін ұстаздың түрлі әдіс-тәсілдерімен дидактикалық білім беру жоғары деңгейде көмек бере алады. Жас жеткіншек болғанан кейін оларда болатын түрлі эмоционалды қасиеттерге дайын болу керек. Ерекшелік эмоционалды әрекеттеріне байланысты олардың дамуы мен түзету жүйесімен жұмыс жасауда өте маңызды.

Бала жаңа ортаға бейімделе бастағанда эмоциялық және мінез құлықтарыда басқаша болады. Осыған байланысты зерттеу жұмыстары барысында баланың эмоционалдық аясын қалыптастыру және түрлі тәсілдер қолдану, мектепке келу кезінде сабақта отыруы, тыңдай білуі жазуы осы сияқты жаңа әрекеттерге үйрену үшін ата-анамен ұстаз бірлесе әрекет ету керек, олардың сондай-ақ сабақ барысында тыныш отырмауы, сабақты тыңдауы немесе көптеген эмоционалды іс-әрекеттер көрсетуі мүмкін. Сол кезде ұстаздың жан-жақтылығы мен тапқырлығы іске қосылады. Ұстаз психолог маман ретінде қарастырылып қалыптасып қалған. Сондай түрлі кезеңдерде психолог ретінде баланың эмоциясымен яғни ойлау, түсіну, қабілеттерін шындай отырып оларды бір қалыпты деңгейде қалыптастыру. Жалпы әр бала жеке тұлға болғаннан кейін оларда болатын түрлі ситуацияларға дайын болу ұстаз ретінде болашақ бір тұлға қалыптастыруына үлкен мән беріп, зор үлесін қосады.

Әдебиеттер

1. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. Собр. Соч. в 2-х т. том 1,-М 2006.
2. Виллюнас В.К. Психология эмоциональных состояний. М., 2006.
3. Ульямс, Х. «Говорящий» рисунок, или как познать свое глубинное “Я”. – М.: АСТ: Астрель, 2007. – с. 205
4. Капаччионе Л. Сила другой руки, или как при помощи левой руки активизировать возможности правого полушария головного мозга. – М.: София, 2015. – с. 336
5. Рогов И.Е. Настольная книга практического психолога в образовании. Учебное пособие. М., 2016 ж.
6. Бегалиева Г. Н. Оқушылардың эмоциялық жағдайын, көңіл-күйін зерттеу әдістемесі. //Жантану мәселелері. №3 (3), 2018.
7. Clinical holistic medicine: The existential crisis - Life crisis, stress, and burnout Author(s): Ventegodt, Soren; Kandel, Isack; Neikrug, Shimshon; et al.Source: THESCIENCEWORLDJOURNAL Volume: 5 Pages: 300-312 DOI: 10.1100/tsw.2005.40 Published: APR 2005

ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢДЕГІ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТАРЫНДА АУЫТҚУЛАРЫ БАР ЖЕТКІНШЕКТЕРДІҢ ТҰЛҒАЛЫҚ САНА-СЕЗІМДЕРІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мамытханова Б.С.

Алматы гуманитарлы экономикалық университеті, Алматы, Қазақстан

Мақалада қазіргі кезеңдегі мінез-құлықтарында ауытқылары бар жеткіншектердің өзін-өзі бағалауы мен оның эмоционалды-когнитивтік компоненттері, сонымен қатар талаптану деңгейін көрсету. Қазіргі кезде, әсіресе мінез-құлықтарында ауытқушылығы бар оқушылардың тұлғасы, яғни өзін-өзі бағалау мен талаптану деңгейі жөніндегі мәселе кең шеңберде зерттеушілердің назарын аудартуда. Өйткені, балалардың өзін-өзі бағалауының маңызы зор, ол есейген сайын қоршаған ортаның пікіріне емес, өзінің пікіріне құлақ салады. Дұрыс өзін-өзі бағалау мен талаптану деңгейі оқушы мен мұғалімдердің, ата-аналарының, жолдастарының арасындағы қарым-қатынастарды қалыпқа келтіруі үшін маңызды.

Кілт сөздер: тәрбие, эмоция, мінез-құлық, даму, психология, бала, жеткіншек, аффект, медиатор

В статье отражено исследование самооценки подростков с частыми переменами в поведении и эмоционально-когнитивная составляющая такого поведения, а также уровень притязаний школьников. В настоящее время актуален вопрос о работе с детьми с отклонениями в поведении, в том числе о развитии саморегуляции школьников, влиянии на управление их самооценкой. Поскольку самооценка детей по мере взросления играет все большую роль: от влияния и подчинения внешним требованиям переходит к самоуправлению и саморегуляции. Правильная самооценка важна для того, чтобы был хороший уровень взаимоотношений между учеником и учителями, родителями, товарищами.

Ключевые слова: воспитание, эмоции, поведение, развитие, психология, ребенок, подросток, аффект, медиатор

The article shows the level of self-esteem and its emotional and cognitive components of adolescents with deviations in their behavior at the present stage, as well as the level of assertiveness. Currently, the question of the personality of students with behavioral disorders, i.e. the level of self-esteem and assertiveness, is attracting the attention of researchers in a wide range. After all, children's self-esteem is important, as they grow up, they listen not to the opinion of the environment, but to their own. The correct level of self-esteem and assertiveness is important for the normalization of relations between the student and teachers, parents, comrades.

Keywords: upbringing, emotion, behavior, development, psychology, child, Adolescent, affect, mediator

Тұлға әлеуметтік мәдени өмірдің субъектісі, қоғамдық қатынастар, қарым-қатынас және объективті қызмет жағдайында өзінің даралығын өздігінен ашады. Егеменді еліміздің қазіргі даму кезеңі, қоғамның барлық саласындағы қозғайтын істерін қайта құрумен, әлеуметтік-саяси және экономикалық қарым-қатынастардың өзгеруімен сипатталады. Бұл қазіргі кезеңдегі оқушылардың әлеуметтік жағдайдағы дамуына үлкен өзгерістер келтіреді, яғни олардың өзін-өзі бағалауы мен талаптану деңгейінің эмоциялық күйлерінің қалыптасуына әсерін тигізеді. Қазіргі кезде, әсіресе мінез-құлықтарында ауытқушылығы бар оқушылардың тұлғасы, яғни өзін-өзі бағалау мен талаптану деңгейі жөніндегі мәселе кең шеңберде зерттеушілердің назарын аудартуда. Өйткені, балалардың өзін-өзі бағалауының маңызы зор, ол есейген сайын қоршаған ортаның пікіріне емес, өзінің пікіріне құлақ салады. Дұрыс өзін-өзі бағалау мен талаптану деңгейі

оқушы мен мұғалімдердің, ата-аналарының, жолдастарының арасындағы қарым-қатынастарды қалыпқа келтіруі үшін маңызды. Сонымен қатар, жеткіншектердің өзін-өзі бағалауы мен талаптану деңгейі қалыпты тұрғыда қалыптасуы, болашақта олардың парасатты, білікті, мәдениетті, білімді және дүниетанымы жоғары болып, еліміздің мәртебелі азаматы болуына үлкен әсерін тигізері сөзсіз.

Мінез-құлықтары ауытқыған жеткіншектердің қайта тәрбиелеу мақсатына жету де, психологиялық ықпалдың мазмұны, шарты, жүйелері тиымды болуы, адамның тұлға ретінде қалыптасу үрдісінде биологиялық жағдай емес әлеуметтік жағдайдың рөлі жоғары екенін көрсетеді. Жеткіншек жасы, қауіп-қатерлі топқа енетін кезең болып саналады. Жеткіншек кезең, баланың психикалық аймағының барлық жағын өзгертетін кезең. Ерекше өзгерістер ақыл-ой әрекетінің дамуында болып жатады. Жеткіншек кезеңге әсіресе, танымдылыққа ұмытылу, өз пікірінің қалыптасуы, интеллектуалдық мәселелерге шығармашылық көзқараспен қарау тән болып келеді. Сонымен қатар, жеткіншек жаста өзіндік дамуына байланысты дене бітімі өзгеріп, психологиялық дисгармония пайда болады. Бұл өзгерістер жеткіншектердің бойына әртүрлі әрекеттердің пайда болуына әкеліп соғады, яғни оларда шыдамсыздық, дөрекілік, жиі кездеседі. Өзіндік сана-сезімі мен өзін-өзі бағалауы белсенді түрде қалыптасып, өз тұлғалық қасиеттеріне қоршаған адамдардың бағалауына қызығушылық пайда болады. Сондай-ақ, әрбір жаңа жүйелік құрылым бала қажеттіліктеріне жауап ретінде пайда болатынын ескертеміз және оның құрамында аффективті компонент болатындықтан, ол қозғаушы күшке ие болады. Осымен, көрсетілген жас ерекшелігі үшін орталық болып табылатын, сәйкес шақтағы баланың тұтастай психологиялық дамуының толысқан нәтижесі болатын жүйелік жаңа құрылым әрі қарай даму кезінде бейтарап болып қалмай, келесі жас ерекшелігіндегі бала тұлғасының қалыптасуына бастау болады. Бұл дағдарыстарды тұлғаның онтогенетикалық дамуындағы өзгертуші кезеңдер ретінде қарастыруға болады. Мұнын талдауы осы психологиялық үрдістің мәнін ашуға мүмкіндік туғызады. Балалар психологиясындағы үш дағдарыс кезеңдері туралы жиірек айтылады: 3, 7 және 12-16 жастағы дағдарыс, соңғысы жеткіншек жасындағы дағдарыс ретінде жиі белгілінеді. Л.С.Выготский бір жас ерекшелік дағдарысын талдап, жеткіншек дағдарысын екі кезеңге бөлді: жағымсыз (13-14 жас) және жағымды (15-17 жас). Егер бұл кезеңдерге баланың мінез-құлқындағы өтпелі көзқараспен қарасак, онда олардың бәрі қандайда бір жалпы ерекшеліктермен сипатталады. Балалар дағдарыс кезеңінде қыңыр, ашуланшақ, тіл алмайтын болады: айналасындағы ересектермен жиі жанжалдасады, әсіресе ата-аналарымен, тәрбиешілерімен; олардың бойында бұрын орындап жүрген талаптарына теріс қатынас пайда болып, қырсықтық пен жағымсыздыққа әкеледі.

Біздің болжамымыз бойынша жас ерекшелігінің дамуының дағдарыстары баланың әрбір жас кезеңінің соңында негізгі тұлғалық жаңа құрылыммен бірге пайда болатын талаптарын нәтижесіне түйінделуі. Мәселен, баланың мектеп өмірінің табалдырығында пайда болатын сана-сезімінің жаңа деңгейі оның “ішкі ұстанымына” тепе-тең болады. “Ішкі ұстаным” баладағы ертерек қалыптасқан психологиялық ерекшеліктердің құрылымын өзгерте отырып, сырттан енген ықпалдардың нәтижесінде пайда болады. Бұл ықпалдар бірігіп баланың тұлғасын жалпы сипаттайтын ерекше тұлғалық орталық жаңа құрылымды құрайды. Нақ осы құрылым баланың мінез-құлқы мен әрекетін және оның шындыққа, өз-өзіне, қоршаған адамдарға деген көзқарастарын білдіреді. Ішкі ұстаным онтогенездегі тұлғаның қалыптасу үрдісін ғана сипаттап қоймайды. Адамдағы бір рет пайда болған бұл ұстаным өмірінің барлық кезеңдерінде оған тән болады. Баланың өмір сүріп және тәрбиеленіп жатқан ортаның жағдайларына байланысты тұлғаның қалыптасу мәселесін қарастырамыз. Қазіргі уақытта кеңес психологтар мынадай тұжырымдаманы жалпылама, - деп қабылдаған: өмір жағдайлары баланың психикалық дамуын өздігінен айқындай алмайды, бірыңғай жағдайларда тұлғаның әр түрлі жеке ерекшеліктері қалыптасуы мүмкін және де бұл алдымен баланың өзін қоршаған ортамен қандай қарым-қатынаста екендігіне байланысты болады.

Жас баланың сезімінің дұрыс дамуы жөнінде дала ойшылдарына жүгінгенде әл-Фарабиден бастау алатын «Һауас, иманигүл. жауанмәртлік» хақындағы ойларын басшылыққа аламыз. Әл-

Фарабидің осы ойларын Абай өз қара сөздерінде дамытады. Абай қара сөздеріндегі «Һауас» деп аталатын ұғым, адам сезімі және оны дамыту мәселесін қозғайды. 38-қара сөзінде адамның сезімі және ізденіс барысындағы кедергілердің ықпалы туралы терең толғап, сабыр мен сабырсыздық, қиянат пен зорлық, махаббат пен ләззат мәселесін мұсылмандық тұрғыдан аша көрсетеді. Сондай-ақ, Абай қазақ халқының балаға деген қажеттілігі мен оның педагогикалық-психологиялық тұрғыдан дамытудың үйлеспейтін тұстарын сынап көрсетеді.

Л.И. Божович жеке адамның ерікке ие болуы ретінде, оны өз өмірінің субъектісіне айналуы ретінде қарастырады: “Бала тұлғасының қалыптасуының жолы – оның тікелей ықпал етуші ортадан ақырындап бостандыққа шығуынан және оның осы ортаны да, өзінің жеке тұлғасын да белсенді түрлендіре алатын адамға айналуынан тұрады”. Л.И.Божович [7;8] тіркеген саналы сипаттағы амалда талаптардың бар екендігінің ұстанымдық маңызы зор. Себеп-талаптар саласының даму үрдісі кезінде “шынайы” талаптардың биліктен осылайша босанып шығатыны, субъектіде өз талаптары мен ұмтылыстарын саналы түрде басқару мүмкіншілігі пайда болатыны дәлелденген. Тұлға психологиясының теориялық мәселелері қазіргі кезде педагогикалық практикамен тез ұштасады деп қорытындылап айтуға болады. Практика әрқашан да өзіне сәйкес теориямен байланысты болады, ал қазіргі кездегі бұл байланыстар аса төте әрі тікелей орнатылған. Алайда, жаңа педагогикалық практиканы жобалау үшін қолайсыз жәйттардың тамырын тауып жою қажет. Жеткіншектік шақтың ең маңызды ерекшелетін белгісі оның өзін өзі тану саласындағы түбегейлі өзгерістері болып табылады, бұл жасөспірімнің жеке тұлға ретінде кейінгі дамуы мен қалыптасуы үшін түбегейлі маңызы бар.

Қазіргі таңда жасөспірімдердің қоршаған әлем туралы түсініктері қоғамның қиын жағдайында қалыптасады. Қазіргі қоғамдағы шиеленісті әлеуметтік, экономикалық және демографиялық жағдай өсіп келе жатқан баланың мінез-құлқының әртүрлі бұзылыстардың жиі пайда болуына ықпал етеді. Яғни қатыгездік, агрессивтілік, девианттылық заңсыз мінез-құлыққа айналады. Мінез-құлқында ауытқуы бар көрсеткіштер агрессия, оқудан және еңбектен теріс бұрылу, үйден кету, қоғамға жат қылықтар, суицид және т.б. Мінез-құлықтарында ауытқулары бар жеткіншектердің психологиялық ерекшеліктері еркінің дамып жетілмеуі, оның өз іс-әрекетін, мінез-құлқын бақылап, басқарып отыруға кедергі болуға, яғни өзінің іс-әрекетіне қойылатын талап пен мінез-құлқын үйлестіре алмайды, әртүрлі ерекшеліктері болады. Жасөспірімдік шақ – адам өміріндегі маңызды және қиын кезең, оның өмірінің қалған бөлігін айқындайтын таңдау уақыты. Жсөспірімдік шақ баланың әлеуметтік белсенділігінің қарқынды дамуы мен және қайта құрылуымен сипатталады.

Қорыта келе, жеткіншектік кезеңдегі балаларға дұрыс бағдар беру. Адам өзгереді, ой-өрісі, өмірге деген көзқарастар және т.б. Бала өзін-өзі ұстай білу керек. Көп жағдайда баланың ата-анамен қарым-қатынасы үлкен роль ойнайды. Ата-ананың көңіл бөлмеуінен бала қатты өзгеруі мүмкін. Сондықтан ата-ананың бала өмірінде үлкен және де маңызды роль атқарады. Балаларды тәрбиелеудің қазіргі қалыптасқан жүйесі психологиялық ғылымның қиыншылықтары мен мәселелерін айнадағыдай көрсетеді. Бала бақшасы білім беруді бірінші кезекке қоятын мекемеге айналды. Бала бақшасындағы сабақтар әдетте интеллектуалдық бағытта жүргізіледі. Мәдениетті және иманды адамды, жан-жақты дамыған тұлғаны қалыптастыру екінші кезекке ығыстырылды. Балалардың эмоционалдық дамуы, балаға маңызды жеке мәселелердің шешілуі, оның өміріндегі оқиғаларды және жақын адамдармен қары-қатынасын ойдан өткізуі ұйымдастырылған педагогикалық үрдістен тысқары қалды. Бала тұлғасын дамытуға бағытталған жаңа педагогикаға өтуді - тереңдете білім беру мәселесі ретінде шешу мүмкін емес. Бұл – біздің бүкіл өмірімізді қайта құру және ұрпақтар арасындағы байланысты қайта қалыпқа келтіру мәселесі болып табылады.

Әдебиеттер

1. Малиновская Н.Д. Психология развития незрячих и слабовидящих людей. М.: Наука, 2018
2. Моффетт Марк. Человеческий рой: Естественная история общества, КоЛибри 2022. 978-5-389-20127-9
3. Серебрякова Татьяна Александровна, Конева Ирина Алексеевна. Ценностное отношение к семье как основа духовно-нравственного становления личности | 2023. // 978-5-16-018283-4

4. Эльячефф К. Затаенная боль. Дневник психоаналитика. 2018. //978-5-88230-277-0 Институт общегуманитарных исследований
5. Намазбаева Ж.И. Психологические основы развития творческой интеллектуальной личности в образовательной среде: монография. - Алматы, 2022.
6. Намазбаева Ж.И. Развитие интеллектуальной творческой личности: учебно-методическое пособие. – Алматы: УЛАФАТ, 2023.
7. Выготский С.Л. Психология развития как феномен культуры. – М., 2006. 21-40 б.
8. Омирбекова С.Ж. Особенности самооценки детей подросткового и раннего юношеского возраста. Автореф. ... канд. психол. наук: 27.10.09. Алматы, 2019, 25 б.

THE INFLUENCE OF SOCIO-PEDAGOGICAL PHENOMENA ON A PERSON'S SELF-ESTEEM

A.B. Boranbayeva

Zhetysu University named after Ilyas Zhansugurov, Taldykorgan, Kazakhstan

This article discusses the influence of social and pedagogical factors on the formation of a person's self-esteem. During the life course, each person, as a part of society, receives an assessment of his spoken words and actions, both from those around him and from people in general. On the basis of such assessments, the individual's self-esteem is formed, which definitely affects such mental components as self-control, discipline, and adequate self-esteem. Personal self-esteem affects the present and future life, health and worldview. The use of various methods and ways to improve self-esteem will not hurt, but will only benefit. The methods proposed in the article will help to identify problematic points and can become a medicine for their correction.

Key words: social influence, self-esteem, self-confidence, the formation of self-appraisal, psychological correction.

Бұл мақалада тұлғаның өзін-өзі бағалауының қалыптасуына әлеуметтік-педагогикалық факторлардың әсері қарастырылады. Әрбір адам өзінің өмірлік іс-әрекеті барысында қоғамның бір бөлігі ретінде өзінің айтқан сөзі мен іс-әрекетіне айналасындағылардан да, жалпы адамдардан да баға алады. Осындай бағалаулар негізінде жеке тұлғаның өзін-өзі бағалауы қалыптасады, ол өзін-өзі бақылау, тәртіптілік, саналы деңгейде өзін-өзі бағалау сияқты психикалық компоненттерге сөзсіз әсер етеді. Өзін-өзі бағалау тұлғаның қазіргі және болашақ өміріне, денсаулығына және дүниетанымына әсер етеді. Өзін-өзі бағалауда әртүрлі әдістер мен тәсілдерді қолдану зиян келтірмейді, тек көмектеседі. Мақалада ұсынылған әдістер проблемалық нүктелерді анықтауға көмектеседі және оларды түзетуге арналған құрал бола алады. Сонымен қоса, өзін-өзі бағалау деңгейлері ұсынылады. Өзін-өзі бағалау өзіндік сананың көріну формасы және оның адамның қабілетіне, мүмкіндіктеріне, қасиеттеріне, іс-әрекетіне қатынасы ретінде қарастырылады. Өзін-өзі бағалау тұлғаны жетілдіру процесінің негізі және оның даму деңгейінің көрсеткіші ретінде сипатталады.

Кілт сөздер: әлеуметтік әсер, өзін-өзі бағалау, өзіне сенімділік, өзін-өзі бағалауды қалыптастыру, психологиялық түзету.

В статье рассматривается влияние социальное-педагогических факторов на формирование самооценки личности. В процессе своей жизнедеятельности каждый человек как часть социума получает оценку своим сказанным словам и поступкам как со стороны окружающих, так и от людей в целом. На основе такого рода оценок идет формирование самооценки индивида, которая определенно влияет на такие психические компоненты, как самоконтроль, дисциплина, адекватная самооценка. Самооценка личности влияет на настоящую и будущую жизнь, здоровье и мировоззрение. Применение различных методов и способов улучшения самооценки не повредят, а пойдут только на пользу. Предложенные в статье методы помогут выявить проблемные моменты и могут стать лекарством для их коррекции.

Представлены и раскрыты уровни самооценки. Самооценка рассматривается как форма проявления самосознания и его отношения к своим способностям, возможностям, качествам, деятельности. Самооценка характеризуется как основа процесса совершенствования личности и показатель уровня его развития.

Ключевые слова: социальное влияние, самооценка, уверенность в себе, формирование самооценки, психологическая коррекция.

Our self-esteem is the basis of our personality. There is nothing more important for psychological well-being than self-esteem, since the level of self-esteem affects almost all aspects of our lives. It influences the choices we make every day, from choosing a profession to who to start a conversation with in society. It also affects our ability to get along with others and our ability to be productive with our skills. Influences our ability to act when something needs to be changed and our ability to be creative.

And, of course, how can we do without its influence on our stability and even our tendency to be followers or leaders.

Self-esteem can be defined as a person's attitude towards himself. Some see it as a form of self-acceptance. Having self-esteem is very important. If a person does not have self-respect, he may suffer from communicating with other people. It is difficult for such a person to survive in society, because he can easily become a complete victim. Having a sense of self-worth does not indicate boastfulness or arrogance, while emphasizing that the individual has good standards and principles for a balanced life in society. Regardless of identity, class, caste, religion, or even skin color, every person can respect himself. This makes the individual self-conscious. A person can learn to respect himself and respect others. Psychologists believe that it is necessary to draw the attention of children to how to develop their self-esteem, up to self-respect, laying the solid foundations necessary in life. Let's look at what influence social phenomena have on the formation of a person's self-esteem.

The society in which a person lives performs a very important function for the formation of personality, since from culture each family adopts various patterns or lifestyles that are transmitted to its members and contribute to the formation of the personality of each according to the social model. The image itself is built from the outside inward, from what others can think in detail, and not vice versa. This creates serious paradoxes: a person can achieve a high social or economic position and at the same time have low self-esteem.

The criteria by which people judge themselves (or feel judged by others) are cultural and well-established as social patterns that determine public image. Society can also influence our self-esteem through feedback, that is, the reaction of others to our actions. Depending on whether this reaction is acceptance or rejection, people's self-esteem can rise or fall. Self-knowledge and self-esteem are the result of a reflective process through which the student acquires an idea of his personality, his qualities and characteristics. Like any process, it has various phases, such as: self-perception, self-observation, autobiographical memory, self-esteem, self-acceptance. Self-knowledge underlies self-esteem (the idea we have about ourselves). Hence the importance of self-knowledge for the development of personality[1].

Materials and methods.

Based on the foregoing, we can conclude: Self-esteem is not about how other people see you, it's not about who you really are. It's how you rate yourself. So how do you learn to value yourself adequately? For this, many techniques and methods have been developed. I will share the most effective of them in this article.

The purpose of these methods for improving self-esteem is primarily aimed at ensuring that students are able to make decisions independently in accordance with their abilities, values, goals and interests, as well as help to acquire a realistic and positive self-image. Next, several important methods and ways to improve self-esteem and its correction will be prescribed. So let's move on to **method №1.**

"Destroying Negative Self-Dialogue Through Introspection"

When you think you're unable to do something, or feel like you're inventing excuses, the most important step you need to take is to ask yourself why. The same is true for situations where you are inactive out of fear of failure or rejection. Why did you feel fear? Why is there a causal relationship between what happened and how you feel? What is the reason for this? Who do you want to encourage with this? Is there objective evidence for your attitudes, or is it just emotion-based speculation? This is probably not the first time you have resorted to negative self-talk to explain a situation. Have there been clear facts or precedents in your personal history that have served to shape the beliefs you are now carrying? What could have happened for you to internalize this response pattern? Do you still allow the ghosts of your past to make you feel powerless and crippled? While it's okay to remember that you've had a bad past or a negative experience, you need to make sure that the negative self-image is at least based on solid facts. Where are the roots of your shame, regret or fear? For example, after a bad speech, you may feel tempted to brand yourself as a mediocre speaker. This requires two causal jumps: (1) that you are a bad speaker and (2) that the whole presentation went badly. What are your reasons for believing in these things? Are they correct from an objective point of view, or is it your subjective assessment,

due to negative emotions about the only phrase on which you stumbled? Often we underestimate our abilities, based on the negative emotions associated with one particular mistake that no one but us considered serious or did not notice at all. Now look to the past. Now that you can give them a more adequate assessment, abstracting from the influence of emotions, what do you think was your past experience? Is there any concrete evidence or precedent to prove that you are a terrible speaker? Or is there another, deeper reason for your shame and fear? Answer these questions in writing and orally.

Method №2

"Merciful Witness"

Tell your story to a compassionate witness. Telling your story to someone who cares about you will give you that empathic mirroring that you may have lacked as a child. You will be able to provide yourself with other things that you have missed in life, namely the experience of being seen and accepted for who you really are, without the distorted perception of your parents blocking your view. Most often, a psychologist or religion acts as a merciful witness.

Method №3

"Voice Therapy"

The pioneering work of clinical psychologist Robert Firestone in identifying the origins and destructive effects of the inner critic led to the creation of "voice therapy". In this therapy, clients are taught to express their inner critical thoughts. This is how they identify their attacks on themselves and eventually find ways to change the negative attitude towards themselves into a more objective, non-judgmental opinion. When the voice of the inner critic is expressed through verbalization, powerful feelings are released that can lead to powerful emotional catharsis accompanied by important insights. (Mostly, Firestone's methods are used in the context of individual and group therapy).

Voice therapy is a method for identifying and evaluating common negative thought processes that represent a foreign part of the personality (internal saboteur). This method combines cognitive, affective and behavioral components into a single treatment strategy.

Voice therapy includes the following steps:

1. Identification of negative thought patterns that regulate maladaptive, self-destructive behavior and stimulate the release of negative affect associated with this thought process.
2. Tracking destructive thoughts to their source, that is, patients identify the source of these thoughts and relationships to early experiences. They discuss their personal views and identify self-destructive patterns that negative thoughts predispose to.
3. The last step is the bulk of the therapeutic work. An attempt to effect a change in behavior in a direction that counteracts these destructive thought processes and leads to more constructive ways of achieving goals and opportunities.

Voice therapy techniques bring to the surface internal negative thought processes with associated affect in a dialogue format so that the patient can confront elements of the personality that are hostile towards him. This therapy is called voice therapy because it is the process of communicating language or spoken language to the critical thought patterns that underpin a person's defensive behavior and lifestyle[2].

The main part

Turning to self-esteem, it can be defined as the self-esteem of an individual. Self-esteem is formed according to three components: assessments of society, one's own achievements and level of claims, and the ratio of "I"-real and "I"-ideal. At the same time, self-esteem can be underestimated, overestimated and adequate, which affects the behavior of the individual and her well-being. This may be based on an assessment of one's abilities and skills. For example, a person in an educational institution who receives praise from others acquires high self-esteem, compared to those who are often scolded and laughed at. Many studies have shown that one of the most important reasons for the poor performance of students is their low level of self-understanding and self-esteem.

The formation of adequate self-esteem is the most important factor in every individual. It is constantly evolving and depends on the criticism of society.

The social "microenvironment" of a person has an impact on education and influence on the formation of personality.

The formation of correct self-esteem affects how a person feels in society, how he behaves surrounded by peers. Criticality, exactingness to oneself, self-doubt, guilt, shyness, all this depends on the level of self-esteem of the individual.

A person who has high self-esteem, he is a conscious person who is able to reach his achievements, he evaluates himself above others, but a person who has low self-esteem, he is a person who evaluates himself less than others. He may be shy or more likely to doubt his skills. Even if this person is talented, you will often find that they are afraid of failure. In this sense, a person can negatively influence himself towards low self-esteem with a lack of confidence. This quality can affect not only its performance, but also how well it grows.

Self-esteem can be easily restored or destroyed based on the opinions of others, because it is based on the assessment of skills. When a person feels that his skills are declining, he does not resort to promotion. This highlights that self-esteem and self-esteem seem similar in some ways, except that they are not. The difference between them can be summarized as follows.

There is a fundamental difference between self-respect and self-esteem. This difference looks like this: self-esteem belongs to the category of human values, and self-esteem - to the category of beliefs.

Self-esteem is an emotional state. A sense of worth, a basic feeling that we are good, as a basic attitude. Words are just labels for sensations. If we have never experienced any emotional state, then words may sound empty to us. On the other hand, often people do not find words to describe what they are experiencing. This refers to the deepest and most harmonious emotional states. Such states of the human essence are transpersonal, although they may have subtle differences in the quality of sensations. Each person can use their own words to describe them. That is:

1. Self-respect is an important part of the emotional life of a person, such a deep, ancient and imperceptible reality, like water for a fish. Self-respect is a state that belongs to us by birthright, and perhaps "forgotten" under the influence of life's troubles.

Problems with self-esteem can be expressed in a vague feeling of emptiness, meaninglessness, in difficulties with understanding and accepting oneself.

2. Self-esteem belongs to the category of beliefs.

Belief is what we believe. For example, "I'm a smart girl", or "I lack the persistence to achieve goals", or "If you wash your hands before eating, then the germs will not enter the stomach"[3].

Results and discussions.

The purpose of all of the above methods helps not only to increase self-esteem, but also to stabilize it. To be even more specific, the task lies precisely in its stabilization, and not in the construction of temporary protective structures that give a short-term effect and do not actually change the situation. Mechanisms for the formation of self-esteem and types of reaction.

1) Self-esteem can be either stable or unstable

2) The foundation of a stable self-esteem "I +": "Everything is fine with me and this does not require proof."

3) The foundation of unstable self-esteem "I-": "Something is wrong with me, but under certain circumstances I can prove to myself and others that everything is fine with me."

4) The foundation of unstable self-esteem "I-" is formed through the mechanisms of copying, conditional reinforcement at the personality level and negative interpretations, when a person believes that something is wrong with him.

5) In order to protect his "I", a person can react in one way or another to the influence of people around him. He can obey and fulfill the requirements in exchange for the love and disposition of people. Or he can protest, doing the opposite and thereby defending his "I".

6) The third type of reaction - free choice - is fundamentally different from protest and adaptation, as it is focused on a specific situation, and not on the desire to protect one's self-esteem. A person with stable self-esteem is guided by free choice. If a person has sharp fluctuations in self-esteem under the

influence of external circumstances, this means that his self-esteem is unstable. At the same time, nothing changes in a person's life, or the changes are not comparable with the reaction to them.

Fluctuations in self-esteem are always accompanied by a change in the emotional background. There are certain emotions and feelings that are characteristic of the positive and negative zones of self-esteem.

With an increase in self-esteem, positive emotions arise, which leads to a positive look and perception of the event. Happiness, joy, hope, faith in the best, confidence - these are the feelings that a person with high self-esteem experiences.

When self-esteem falls, negative emotions arise, which leads to such feelings as: resentment, insecurity, shame, guilt, anxiety, depression. Through the prism of the above emotions, a person looks at himself and at the world around him.

Moreover, not only the perception of the present changes, but also the assessment of the past. The future life is also seen quite differently.

Stability of self-esteem enables a person to be calm, understand their interests and move towards their goals.

Unstable self-esteem dictates to a person certain requirements that he needs to fulfill in order to consider himself worthy and valuable and feel his "I" in the black[4].

Conclusion.

In summary, it is evident that cultivating a healthy level of self-esteem and social confidence extends far beyond the mere capacity to engage in conversations or pursue personal desires. True self-worth encompasses the autonomy to make independent choices, embrace a life of freedom, and perceive a plethora of opportunities rather than succumbing to external criticism and judgment. The essence of adequate self-esteem lies not only in the ability to interact confidently with others but also in the empowerment to make decisions that resonate with one's authentic self. It involves navigating through life's complexities with resilience and embracing a worldview that extends beyond the confines of external scrutiny. A crucial aspect of enhancing self-esteem involves mastering the technology of stabilizing one's sense of worth. This entails employing a diverse range of methods that go beyond superficial affirmations and delve into the core aspects of self-awareness and self-acceptance. By doing so, individuals can consciously take charge of their emotional well-being and navigate life with a sense of purpose and direction.

Ultimately, the journey towards robust self-esteem and social confidence is a lifelong process. It requires continuous self-reflection, a commitment to personal growth, and a willingness to embrace challenges as opportunities for learning and development. As individuals learn to manage their internal narratives, they simultaneously gain the ability to consciously shape the course of their lives.

In conclusion, fostering a healthy self-esteem is not just a personal triumph; it is a transformative journey that enables individuals to lead fulfilling lives, unshackled by external judgments, and guided by the empowering belief in their inherent worth. It is a journey towards self-discovery, resilience, and the realization of one's potential in the vast tapestry of life.

References

1. Patrick King: Social Confidence. – 2016. – 141 с.
2. Beverly E.: Healing your emotional self. – Moscow, 2022. – 336 p.
3. Борис Литвак. 7 шагов к стабильной самооценке.- Москва, 2022.- 352с.
4. Navarro M. S.: Autoconocimiento y autoestima – 2019. – 9 p.

ANALYSIS OF METHODS FOR THE FORMATION OF PSYCHOLOGICAL READINESS OF HIGH SCHOOL STUDENTS FOR THE UNIFIED STATE EXAM

Ivanov D. V.¹, Berdibayeva S.K.², Nurseitov N.G.³, Bakhytzhn Y. B.²

¹Samara State University of Social Sciences and Education, Samara, Russian

²Al-Farabi Kazakh National University,

³Sagadat Nurmagambetov The Military Institute of the Ground Forces Colonel,
Almaty city, Republic of Kazakhstan

The article is devoted to the analysis of methods for the formation of psychological readiness of high school students for the Unified State Exam. The analysis of the psychological readiness of a high school student to take the Unified State Exam showed that it is not only the result of the work of a teacher-psychologist, but also a product of the educational environment of the school. The article shows that most of the support programs for high school students are designed for students at risk.

Keywords: unified state exam, high school student, psychological readiness, cognitive activity, level of motivation, ability to cope with stress.

Статья посвящена анализу методов формирования психологической готовности старшеклассников к Единому государственному экзамену. Анализ психологической готовности старшеклассника к сдаче ЕГЭ показал, что она является не только результатом работы педагога-психолога, но и продуктом образовательной среды школы. В статье показано, что большинство программ поддержки старшеклассников рассчитаны на учащихся из группы риска.

Ключевые слова: единый государственный экзамен, старшеклассник, психологическая готовность, познавательная деятельность, уровень мотивации, способность справляться со стрессом.

Мақала жоғары сынып оқушыларының Бірыңғай мемлекеттік емтиханға психологиялық дайындығын дамыту әдістерін талдауға арналған. Орта мектеп оқушысының Бірыңғай мемлекеттік емтиханды тапсыруға психологиялық дайындығын талдау бұл тек педагог-психолог жұмысының нәтижесі ғана емес, сонымен қатар мектептің білім беру ортасының жемісі екенін көрсетті. Мақалада жоғары сынып оқушыларын қолдау бағдарламаларының көпшілігі тәуекел тобындағы оқушыларға арналғаны көрсетілген.

Кілт сөздері: бірыңғай мемлекеттік емтихан, жоғары сынып оқушысы, психологиялық дайындық, танымдық белсенділік, мотивация деңгейі, күйзеліске төтеп беру қабілеті.

The Unified State Exam is one of the most important stages in the life of high school students. The question of the need to provide psychological assistance to future graduates in the process of preparing for the Unified State Exam is relevant today. It is important for a modern school to know what can contribute to the preparation of students for the Unified State Exam.

Psychological readiness for the Unified State Exam has been formed for a long time. However, teachers and high school students often face unpreparedness for the exam in psychological terms. Ignorance of the peculiarities of psychological readiness for the Unified State Exam in high school students, the specifics of the level of development of its structural components, the uniqueness of the connection with external and internal factors can lead to a decrease in the effectiveness of psychological and pedagogical influence. An ineffective effect can be attributed to the desire of teachers and educational psychologists to increase the level of psychological readiness for the Unified State Exam by increasing the awareness of adolescents about the upcoming exam, while training in support programs for high school students in preparation for the Unified State Exam is focused on working with anxiety [1].

The perception of the Unified State Exam by high school students as an insurmountable obstacle is not so much due to the lack of awareness of graduates, but rather to the lack of an internal exam preparation plan against the background of a high level of anxiety, which can probably reinforce each other: the lack of a preparation plan increases anxiety, which prevents the planning and implementation of the exam preparation process. Therefore, when preparing high school students for the Unified State Exam, it is necessary to use a holistic approach in increasing and developing the level of psychological readiness for the Unified State Exam [2, 3].

To successfully pass the Unified State Exam, it is necessary not only to know the subject, but also the level of psychological readiness is also one of the most important components of successful passing. Psychotechnical skills not only increase the effectiveness of exam preparation, but also contribute to the most successful behavior in the exam. The student is able to mobilize himself in time during a difficult test situation, to master his own negative emotions [4].

An analysis of the psychological readiness of a high school student to take the Unified State Exam showed that it is not only the result of the work of a teacher-psychologist, but also, in a sense, a product of the educational environment of the school.

Preparation for the Unified State Exam includes:

- The graduate's mastery of the substantive and procedural requirements for the exam at the final stage of school education.
- Formation of the necessary amount of knowledge and general academic skills throughout the entire period of schooling [5].

Currently, there are support programs for high school students that are designed for students at risk. Thus, only those adolescents who, according to the results of diagnostic studies, have a low level of psychological readiness and stress resistance, and an increased level of anxiety become participants in the program. An escort program is required, which can be conducted with high school students who have not only a low level of psychological readiness, but also medium and high. Diagnosis of an average or high level of psychological readiness in a high school student does not indicate the absence of increased anxiety and fears before the upcoming exam.

The development of psychological readiness to pass the Unified State Exam is based on the formation of all its components in the student. To achieve the goal, the psychologist uses the following principles:

1. The principle of consciousness – determines the need for the trainee to realize the importance of mental qualities for successful training and competitive processes;
2. The principle of activity – determines the need for athletes to develop purposefulness in improving their mental properties, in optimizing mental states;
3. The principle of comprehensiveness – considers:
 - Psychological and pedagogical influence should be exerted on all mental manifestations, on which reliable and perfect performance of actions in the process of training and competitive activities depends;
 - Psychological training can only be carried out in inseparable connection with all other aspects of training: physical, technical and tactical;
4. The principles of repetition and gradualness are manifested in the fact that the means and techniques of psychological and pedagogical influence give the greatest effect if they are used repeatedly and their dosage gradually increases [6].

Psychological readiness to take the Unified State Exam can be developed and improved through various methods of work: psychological counseling, work on emotional stability, self-organization, planning and setting goals. The development of motivation, confidence, planning and organization, stress tolerance and emotion management helps high school students achieve better results in preparation and passing the exam [7].

The formation of psychological readiness of high school students for the Unified State Exam has its own characteristics, taking into account the age and contextual characteristics of adolescence:

1. Preparation based on a holistic approach. The formation of psychological readiness for the Unified State Exam involves taking into account all aspects of the personality of high school students and including various psychological aspects in the preparation process, such as motivation, self-esteem and stress tolerance.

2. Taking into account the individual characteristics of students. Each high school student has his own individual characteristics, it is important to take these features into account when forming and developing psychological readiness for the Unified State Exam. For example, factors such as self-esteem assessment, motivation, ability to manage time and emotions.

3. Stimulating motivation to achieve success. The formation of psychological readiness for the Unified State Exam requires the development of internal motivation of students, which helps them overcome difficulties and succeed in achieving their goals.

4. Work with emotional and psychological aspects. Preparation for the Unified State Exam can be accompanied by stress, anxiety and other negative emotions. Psychological readiness involves dealing with these emotional and psychological aspects through relaxation techniques, positive thinking, emotion management, and other stress management strategies.

5. Setting realistic expectations. The work on the formation of psychological readiness of high school students for the Unified State Exam includes setting realistic expectations of their abilities and the ability to make decisions based on common sense.

6. Development of time planning and organization. High school students need to develop skills in planning and organizing time for effective preparation for the Unified State Exam. This includes structuring and allocating time for study, recreation and other activities, as well as the ability to manage one's resources and energy [8].

The formation of psychological readiness of high school students for the Unified State Exam requires a systematic and individual approach. Consultations with a psychologist, trainings on the development of psychological skills, as well as independent work on their psychological readiness can become effective methods in preparing high school students for the Unified State Exam [9].

A variety of technologies, methods and approaches act as psychological and pedagogical support for adolescents. Psychological and pedagogical approaches to education are divided into cognitive-oriented, personality-oriented and competence-oriented. Let's look at them in more detail.

A personality-oriented psychological and pedagogical approach implies the maximum use of the subjective experience of each student. The inclusion of students' communicative, human and personal characteristics is a fundamental principle of a personality-oriented approach. There is a need for individualization of educational programs taking into account the interests and abilities of students in combination with an objective assessment of their activities [10].

The cognitive-oriented approach includes techniques and methods of the educational process that are not directly related to the teenager, to his real interests and inclinations, to his choice. This approach implies the maximum use of the subjective experience of each student. One of the main goals of the cognitive-oriented approach is to present knowledge, skills and abilities to a teenager, as well as to promote his socialization. At the same time, a personality-oriented approach implies its goal to ensure the personal growth of all categories of participants in the educational process [1].

The competence-oriented psychological and pedagogical approach is considered the main one in modern educational practice. The concept of "competence" includes the development of skills, abilities and knowledge of a student in wide areas of culture and creativity. G.H. Vakhitova believes that this approach focuses on the result obtained, which is considered not as the amount of information received, but as the ability of the student to apply his skills in various situations. Competence means a general ability manifested and formed in the process of actions based on knowledge and inclinations. All this makes it possible for teenagers in the educational process to grasp the relationship between the knowledge gained and the situation simulated in the learning process [11].

Among the effective methods for the formation of psychological readiness for the Unified State Exam, psychological and pedagogical classes with training elements are distinguished [12]. In such classes, technology training takes place, as well as positive attitudes are formed that help to effectively pass exams and cope with any stressful situations in life in the life of a teenager. The disadvantages of classes with training elements include orientation to small groups (conducting classes in a group of no more than 15 students, and not with the whole class), time constraints, and the lack of individual tasks for students.

Forms of work implemented in psychological and pedagogical classes: group discussion, analysis of specific situations in exams, working out skills in special exercises, group discussion, informing, psychogymnastics, "brainstorming", mastering techniques of self-regulation, self-support in exercises [13].

But at the same time, the effectiveness of the conversation method may be low, since the method is most effective in an individual form, which requires time, while in a group conversation it is difficult to control the time and structure of the conversation, which may lead to some key issues and topics not being considered. Also, implementation in the group is difficult due to the fact that many teenagers may not enter into a dialogue and it is quite difficult to include them in the discussion due to their age and personality characteristics. The method of conversation may be ineffective, since students may give socially approved remarks, which casts doubt on the veracity of statements [14].

The role-playing method is less common when working with teenagers to form psychological readiness. The role-playing game is a conditional reproduction by its participants of real practical activities of people, creates conditions for real communication [15].

The advantages of the method include the active participation of high school students. Role-playing allows teenagers to actively participate in the learning process, which can contribute to a deeper understanding of the material. The game allows teenagers to practice self-organization, decision-making, communication and interpersonal skills, which will reduce anxiety and give a positive attitude. Role-playing promotes the development of emotional intelligence and allows teenagers to express their thoughts, feelings and concerns about the Unified State Exam.

Among the disadvantages, it is worth noting the limited field of application, the short duration of using the method, conducting the role-playing method requires significant time, which can be problematic in the context of a busy academic schedule during the preparation for the Unified State Exam. Some teenagers may feel uncomfortable or uncomfortable in the role, which may negatively affect the effectiveness of the method.

In general, role-playing can be a useful method of forming psychological readiness for the Unified State Exam, but requires an individual approach and adaptation to specific educational needs and the specifics of the team [16].

All of the above methods can help improve the psychological readiness of students to take the Unified State Exam. In addition, these methods allow you to create a more comfortable and supportive atmosphere during exam preparation. Psychological and pedagogical training sessions can help students understand and manage their emotions, as well as develop strategies for overcoming stress. The methods of conversation provide an opportunity to speak out in the process of work, as well as to receive individual advice.

An analysis of the existing developed programs for the formation of readiness for the Unified State Exam among high school students showed that support and counseling programs are presumably implemented in schools, they are designed for a long period of implementation – at least a year, which may reduce the effectiveness of training. A short-term program for the formation of psychological readiness to take the Unified State Exam may be more effective, since it is specially designed for the specific needs of high school students during preparation for the Unified State Exam. The short-term program helps focus on solving specific problems that arise in the run-up to the exam and provides high school students with tools and strategies to better manage stress, improve concentration and increase confidence. Due to its specialization and focus on specific tasks, a short-term program can provide a higher level of adaptation and readiness for the exam than a more general and long-term program.

In our opinion, it is necessary to develop a short-term counseling program for the formation of psychological readiness of high school students for the Unified State Exam. The need to develop a counseling program for high school students is due to the following reasons:

- The presence of a number of features of the Unified State Exam itself, which require from the graduate, in addition to subject knowledge, also personal, psychological readiness for its implementation;
- The need to preserve the health of graduates, both physical and psychological;
- Irrationality of attitudes, biased ideas about the Unified State Exam among high school students, teachers and parents [17].

These reasons indicate that the development of a high school counseling program is required. The basis of the developed program will be up-to-date data on the level of psychological readiness of high

school students. The program should include comprehensive support for students in grades 11, including such types of work as: psychological prevention, psychological diagnostics, psychological correction, psychological development. The work is carried out through group consultations.

Psychological preparation of subjects of the educational process also includes the formation of a positive attitude towards the Unified State Exam among high school students, the resolution of predicted psychological difficulties, the formation and development of certain psychological knowledge, skills and abilities necessary for successful passing of exams.

A short-term program for the formation of psychological readiness to take the Unified State Exam is created based on the diagnosis of high school students, taking into account the psychological components of readiness: motivational, emotional, behavioral, cognitive. The program includes special practical tasks and exercises aimed at developing and stimulating emotional mood, internal stability, purposeful behavior and activation of cognitive resources for successful passing the exam.

A short-term counseling program for the formation of psychological readiness for the Unified State Exam can be based on achieving the following tasks:

- Needs assessment. Conducting diagnostics among students.
- Development of an individual plan. Based on the diagnosis, an individual work plan with high school students is being developed.
- Training in relaxation techniques, anti-stress techniques, anxiety management techniques, concentration development and self-regulation improvement.
- Conducting individual consultations.
- Practical tasks. The program may include practical tasks aimed at developing the psychological stability of the individual.
- Evaluation of the results after the implementation of the program to assess the effectiveness of measures to form the student's psychological readiness for the Unified State Exam [18].

These steps will help students to form a psychological readiness for the Unified State Exam in high school students, which in turn can give positive results when passing the Unified State Exam.

Thus, at the theoretical level, we were able to identify the features of the formation of psychological readiness of older adolescents for the Unified State Exam. These include difficulties that affect an older teenager during preparation for the Unified State Exam. It is also worth noting that psychological readiness for the Unified State Exam is not only the result of the work of a teacher-psychologist, but also depends on the educational environment in an educational institution.

Preparation for the Unified State Exam includes the formation and development of components of psychological readiness (motivational, behavioral, cognitive, emotional) in high school students, which means not only mastering academic knowledge, but also developing self-regulation skills, effective time management strategies, working with information, as well as the ability to manage their emotions and stress during the exam.

Preparation for the Unified State Exam is important not only from the point of view of knowledge acquisition, but also from a psychological, procedural and personal point of view. Psychological readiness includes stress management, the development of self-confidence and positive thinking. Procedural readiness implies the ability to plan, manage time and make decisions. Personal readiness includes the development of motivation, self-discipline and self-confidence.

A short-term program for the formation of psychological readiness to take the Unified State Exam should be based on the diagnosis of high school students, taking into account the psychological components of readiness: motivational, emotional, behavioral, cognitive. The formation of these components in high school students in a short-term program contributes to the formation of psychological readiness for the Unified State Exam.

References

1. Romanova, A.N. Psihologo-pedagogicheskaya podderzhka starsheklassnikov v period itogovoj attestacii v formate EGE // Vestn. Mosk. gos. obl. un-ta. Ser. Psihologicheskie nauki, 2013. – № 3. – pp. 124-129.
2. Kedyarova, E.A. Savenko, D.S., Uvarova, M.YU., CHerneckaya, N.I. Osobennosti psihologicheskoy gotovnosti k EGE u starsheklassnikov // Psihologiya. Psihofiziologiya, 2021. – T. 14. – № 2. – pp. 38-45.

3. Komolkina, O.I. Ekzamenacionnyj stress i ego vliyanie na organizm cheloveka // Aktual'nye problemy sovremennoogo obrazovaniya: opyt i innovacii: materialy nauch. -prakt. konf. (zaoch.) s mezhdunar. Uchastiem, 2017. – pp. 272–275.
4. Klimov, E.A. Psihologiya podgotovki starsheklassnikov k sdache EGE // SHkol'nye tekhnologii, 2019. – №1. – pp. 20-26.
5. Mazurova, U.A. Effektivnaya podgotovka k EGE: samoupravlenie uchebnoj deyatel'nost'yu: ucheb.-metod. posobie. - Omsk: OOO «Poligraficheskij centr KAN», 2012. – 72 p.
6. Zalygaeva, S.A. Psihologicheskaya podgotovka k EGE: formirovanie stressoustojchivosti u starsheklassnikov // Mir nauki. Pedagogika i psihologiya, 2019. – T. 7. – № 2. – pp. 49.
7. Seregina, E.A. Pedagogicheskie usloviya zdorov'esberezheniya starsheklassnikov v period podgotovki i sdachi EGE / E.A. Seryogina, I.A. Kuvshinova // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta, 2011. pp. 74-91.
8. Tihomirova, T.S. Formirovanie stressoustojchivosti shkol'nikov podrostkovogo vozrasta v uchebnoj deyatel'nosti / Dissertaciya na soiskanie uchenoj stepeni kandidata nauk: 13.00.01 / In-t povysheniya kvalifikacii i perepodgotovki rabotnikov nar. obrazovaniya Mosk. obl. – Moskva, 2004. – 183 p.
9. Pahomova, V.G., Zajceva, S.V. Formirovanie motivacii u starsheklassnikov k sdache EGE // Opyt i perspektivy obrazovaniya, 2020. – №1. – pp. 123-130.
10. Sanzhaeva, R.D. Gotovnost' i ee psihologicheskie mekhanizmy // Vestnik BGU. Obrazovanie. Lichnost'. Obshchestvo, 2016. – №2. – pp. 6-16.
11. Vahitova, G.H. Psihologo-pedagogicheskie aspekty kompetentnostnogo podhoda v sisteme vysshego professional'nogo obrazovaniya // Vestnik TGPU (TSPU Bulletin), 2011. – 10 (112). – pp. 9-13.
12. Berezhnaya, G.S. Formirovanie psihologicheskoy gotovnosti shkol'nikov k EGE i OGE: sbornik trudov konferencii. // Tendencii razvitiya obrazovaniya: pedagog, obrazovatel'naya organizaciya, obshchestvo, 2018: materialy Vseros. nauch.-prakt. konf. (CHEboksary, 20 avg. 2018 g.) – CHEboksary: ID «Sreda», 2018. – pp. 139-141.
13. Fal'kovich, T.A. Podrostki XXI veka. Psihologo-pedagogicheskaya rabota v krizisnyh situacijah: 8-11 klassy: N. V. Vysokaya. – M.: VAKO, 2008. – 254 p.
14. Huhlaeva, O. V. Psihologicheskaya sluzhba v obrazovanii. SHkol'nyj psiholog: uchebnoe posobie dlya vuzov / O. V. Huhlaeva. – Moskva: Izdatel'stvo YUrajt, 2023. – 353 p.
15. Filippova, E.I. Psihologicheskie osobennosti starsheklassnikov v period podgotovki i sdachi EGE // Problemy pedagogiki i psihologii, 2017. – №2. – pp. 87-92.
16. Kuznecova, L.E. Napravleniya formirovaniya psihologicheskoy gotovnosti starsheklassnikov k sdache edinogo gosudarstvennogo ekzamina / L. E. Kuznecova, D. S. Kosinova. — Tekst: neposredstvennyj // Sovremennaya psihologiya: materialy V Mezhdunar. nauch. konf. (g. Kazan', oktyabr' 2017 g.). – Kazan': Buk, 2017. – pp. 37-42.
17. Prihozhan, A.M. Trevozhnost' u detej i podrostkov: psihologicheskaya priroda i vozrastnaya dinamika / A.M. Prihozhan. – Moskva: Izdatel'ctvo Moskovskogo psihologo-social'nogo instituta; Voronezh: Izdatel'ctvo NPO «MODEK», 2000. – 304 p.
18. Danicyna, A.P. Emocional'naya gotovnost' k sdache EGE v usloviyah sovremennoj shkoly // Pedagogicheskaya psihologiya, 2017. – T.38. – №4. – pp. 35-41.

ПСИХОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫНДАҒЫ КЛИЕНТТЕРДІҢ СТРЕСКЕ ТӨЗІМДІЛІГІМЕН ЖҰМЫС ЖҰРГІЗУДЕГІ СИМВОЛДРАМА ӘДІСІНІҢ ТИІМДІЛІГІ

Оразымбетова К.Ж., Касымжанова А.А.
«Тұран» университеті, Алматы, Қазақстан

Бұл зерттеудің мақсаты-психологиялық ғылым клиенттеріндегі стресс деңгейін төмендету және онымен байланысты қиындықтарды жеңу контекстінде символдрама әдісінің тиімділігін бағалау. Эксперимент мақсатты іріктеу әдісімен таңдалған 30 клиентке жүргізілді. Бостон әдісі бойынша стресс шкаласы, Холмс пен Рагениң стресске төзімділігін анықтау әдістемесі және Айзенктің психологиялық бағасы қолданылды. Зерттеу нәтижелері символдрама әдісін қолданған кезде стресске төзімділік деңгейі айтарлықтай жоғарылағанын көрсетеді. Уилкоксон критерийі бойынша есептеу нәтижелері бойынша зерттеу болжамы дәлелденді. Бұл нәтижелер символдрама әдісінің стрессті төмендетудегі және клиенттердің оған бейімделу қабілетін арттырудағы тиімділігін көрсетеді, бұл практикалық психология саласына маңызды үлес болып табылады.

Түйін сөздер: символдрама әдістері, стресс, стресске төзімділік.

Цель данного исследования заключается в оценке эффективности метода символдрамы в контексте снижения уровня стресса и преодоления связанных с ним трудностей у клиентов психологической науки. Эксперимент проводился на 30 клиентах, отобранных методом целенаправленной выборки. Использовались шкала стресса по Бостонскому методу, методика определения стрессоустойчивости (Холмса и Раге) и психологическая оценка Айзенка. Результаты исследования показывают, что уровень стрессоустойчивости значительно повысился при использовании метода символдрама. По результатам расчетов по критерию Уилкоксона гипотеза исследования

доказана. Эти результаты подчеркивают эффективность метода символдрамы в снижении стресса и повышении способности клиентов адаптироваться к нему, что является важным вкладом в область практической психологии.

Ключевые слова: символдраматические методы, стресс, стрессоустойчивость.

The purpose of this study is to evaluate the effectiveness of the symbol drama method in the context of reducing stress levels and overcoming related difficulties for clients of psychological science. The experiment was conducted on 30 clients selected by a targeted sampling method. The Boston stress scale, the methodology for determining stress resistance (Holmes and Rage) and Eysenck's psychological assessment were used. The results of the study show that the level of stress tolerance has significantly increased when using the symboldrama method. According to the results of calculations based on the Wilcoxon criterion, the hypothesis of the study has been proven. There was also a moderate negative correlation between stress levels and adaptive scoring. These results highlight the effectiveness of the symboldrama method in reducing stress and increasing clients' ability to adapt to it, which is an important contribution to the field of practical psychology.

Keywords: guided image, stress, stress resistance.

Кіріспе

2023 жылдың тамыз-қыркүйек айларында «Qalam» қоры жастардың әлеуметтік көзқарасын, олардың өмір салтын, денсаулығын, әдеттерін және бос уақытына қатысты егеменді зерттеу жүргізді. Зерттеу міндеттерінің қатарында қарыздық міндеттемелерге тәуелділік, жастардың білім сапасына және психоэмоционалдық жағдайына қанағаттану дәрежесі болды. Еліміздің барлық аймақтарында 18 бен 35 жас аралығындағы 2044 респондентке сауалнама жүргізілді. Соның нәтижесінде анықталған статистикаға сүйенетін болсақ, жастардың 70%-дан астамы күйзеліске, ұйқысыздық пен апатияға ұшырайды [1]. Психоэмоционалды жағдай туралы деректерді бөлек қарастыратын болсақ, бұл өте алаңдатады. Әрбір бесінші респондент ұйқысыздыққа (21%), апатияға (16,6%), ұзаққа созылған нашар көңіл-күйге (15,7%), мазасыздыққа (13,2%) және стресске (12,8%) шағымданған [1]. Респонденттердің пікірінше, мұндай белгілер тек олардың өздерінде емес, достары мен таныстары арасында да жиі кездеседі, тек сәл өзгеше тәртіпте: апатия (17,0%), көңіл-күйдің ұзаққа созылған нашарлауы (14,9%), стресс (12,3%), депрессия (11,7%) және тамақтанудың бұзылуы (10,6%). Бұл көрсеткіштер дүние жүзіндегі басқа мемлекеттердің көрсеткіштерінен бірнеше есе жоғары [1]. ДДҰ бағалауы бойынша дүниежүзілік популяцияның 3,8%-ы депрессияға ұшырайды, оның ішінде 60 жастан асқан адамдардың 5,7%-ы депрессия симптоматикасы немесе депрессияның өзінен зардап шегеді [2].

Стресс физикалық және психикалық денсаулыққа теріс әсер етеді. Психотерапияны қажет ететін клиенттердің сұранысы стресске төзімді болсам, оны басқара алсам деп келеді. Шамадан тыс стресс адамның жеке тиімділігін төмендетеді. Егер есейген адамдарда стресс деңгейі жоғары болып кетсе, жұмыс жасау қабілеті нашарласа, жастарда оқу үлгерімі төмендеуі мүмкін. Жалпы алғанда барлық психикалық жағдайдың бастамасы көп стресске түсуден басталады. Сондықтан, адамдар стресске төзімділікті арттырып, психикалық жағдайын жақсартуы керек екені қазіргі таңда өте өзекті болып отыр.

Ал, енді клиенттерге қандай әдіс арқылы психикалық жағдайын жақсартып, стресске төзімділігін арттырамыз? Біз осы зерттеу жұмысымызда символдрама әдісінің тиімділігін зерттейміз. Қазақ тіліндегі зерттеулердің аздығы және стресске төзімділігін арттыруға арналған әдістердің аздығы, символдрама әдісінің алдына ерекшеліктері, стресске төзімділік бойынша сұраныстың көптігі, қазіргі таңда зерттеудің өзекті екендігін көрсетеді. Символдрама әдісі арқылы стресске төзімділікті қалыптастырып ғана қоймай, психикалық жағдайын қалыпқа келтіріп, клиентті ресурстық күйге қайта әкелуге болады.

Зерттеу мақсаты мен әдістемелері

Біздің зерттеу 10 айға созылған қалыптастырушы эксперимент. Зерттеудің таңдау көлемі психологиялық көмекті қажет ететін стресске төзімділік сұранысы бар, психологпен жұмыс істеуге дайын, 19 бен 35 жас аралығындағы клиенттер қамтылды. Іріктеу нәтижесінде, зерттеуге барлығы 30 клиент қатысты. Сыналушылардан алынған нәтижелер (терапияға дейінгі және кейінгі) SPSS-23 бағдарламасы бойынша математикалық статистикалық өңдеуден өткізілді.

Эксперименттік зерттеу мақсаты: Клиенттердің стресске төзімділігімен жұмыс жүргізудегі символдрама әдісінің тиімділігін эксперименттік зерттеу.

Зерттеу объектісі: психологиялық көмекті қажет ететін стресске төзімділік сұранысы бар, 19-35 жас аралығындағы зерттеу келісімі бар клиенттер (N = 30)

Зерттеу пәні: стресске төзімділік сұранысымен жұмыстағы символдрама әдісінің әсері.

Зерттеудің негізгі болжамы: Клиенттердің стресске төзімділік сұранысымен жұмыс істеуде символдрама әдісін пайдаланатын болсақ, онда клиенттердің психологиялық жағдайы (стресске төзімділік деңгейі) жақсарады.

Әдістемелері мен зерттеу барысы

Біздің зерттеуімізде Бостондағы стресске төзімділік әдістемесі, Холмс пен Рагениң стресске төзімділікті анықтау әдістемесі, Г.Айзенк «Тұлғаның психикалық жай-күйін бағалау» әдістемесі және терапияда символдрамалық мотивтер пайдаланылды. 2023 жылдың тамыз-қазан айларында экспериментке дайындық кезеңі өткізілді. Бұл кезеңде бізге қиынға соққаны эксперименттік топқа сыналұшыларды іріктеу болды. Сондықтан, 6 ай бойы психологиялық консультация келген клиенттерге экспериментке қатысу туралы ұсыныс айтып, критерийлерге сәйкес келетіндерін іріктеп алдық. Негізгі экспериментіміз 2023 жылдың қараша айынан бастап, 2024 жылдың ақпан айына дейін жалғасты. Бірінші кезекте түсіндіру жұмыстары жүргізілді. Алдымен зерттеу әдістемелерімен танысып, топтық терапияға дейінгі нәтижелер алынды. Одан кейін, эксперименттік топты 10 адамнан 3 топқа бөлдік. Символдрама әдісі бойынша топтық терапия айына 1 рет 90 минуттан бір топ үшін 4 топтық терапияға, жалпы 12 рет топтық терапия жүргіздік. Топтық терапия барысында біз символдраның келесі мотивтерімен жұмыс жасадық: «Гүл», «Автомобиль», «Ботаникалық бақ» және «Жайлау». Топтық терапия аяқталған соң бастапқы нәтижелері қалай өзгергенін білу үшін сыналұшыларды тестілеуден өткіздік.

Зерттеу нәтижесі және талқылау

Золжамды тексеру үшін математикалық-статистикалық өңдеу жасалды. Параметрлік емес, топтық терапияға дейін және кейінгі нәтижелерді салыстыру үшін жұптық Уилкоксон Т-критерийі қолданылды.

Эмпирикалық зерттеу нәтижелерін сипаттаудың бастапқы кезеңі ретінде сипаттамалық статистиканы қолданамыз.

Кесте 1 – «Өмір салтын талдау (Бостондағы стресске төзімділік)» әдістемесі бойынша сыналұшылардың стресске төзімділігінің сипаттамалық статистикасы, (n = 30)

Шкалалар	N	Орташа	Орташа квадраттық ауытқу	Минимум	Максимум
стресске төзімділік терапияға дейін ЭТ (Бостон тесті)	30	34.5000	12.45059	15.00	57.00
стресске төзімділік терапиядан кейін ЭТ (Бостон тесті)	30	20.5000	13.48754	5.00	55.00

Жоғарыдағы сипаттамалық статистикаға қарасақ сыналұшылардың стресске төзімділігінің деңгейі өзгергенін байқауға болады.

Кесте 2 – Эксперимент тобындағы сыналушылардың стресске төзімділігінің (Бостон тесті) статистикалық өлшемдері

	стресске төзімділік терапиядан кейін ЭТ (Бостон тесті) - стресске төзімділік терапияға дейін ЭТ (Бостон тесті)
Z	-4.683 ^b
Асимптотикалық мәні (2-жақты)	.000

а. Уилкоксон рангілер критерийі

б. Оң дәрежелер негізінде.

Бостон тесті бойынша алынған нәтижелердің стандартталған мән (Z)=(-0,425), ал маңыздылық деңгейі $p = 0,000$. Бұл нәтижелер арасындағы айырмашылықтар статистикалық тұрғыдан мәнді екенін білдіреді. Себебі, маңыздылық деңгейінің мәні (асимптоматикалық мән (екі жақты) 0,05-тен төмен болғандықтан біз қалыптастырушы эксперименттен кейін сыналушылардың стресске төзімділік деңгейі өзгергендігін тұжырымдай аламыз.

Кесте 3 – Эксперимент тобындағы сыналушылардың стресске төзімділігінің (Холмс пен Раге әдістемесі) сипаттамалық статистикасы, ($n = 30$)

Шкалалар	N	Орташа	Орташа квадраттық ауытқу	Минимум	Максимум
стресске төзімділік терапияға дейін ЭТ (Холмс пен Раге)	30	173.6333	60.87210	80.00	284.00
стресске төзімділік терапиядан кейін ЭТ (Холмс пен Раге)	30	145.0667	45.17547	80.00	254.00

Сыналушылардың орташа есебіне көз салатын болсақ, Холмс пен Раге әдістемесі бойынша олардың стресске төзімділігінің деңгейінің артқанын байқауға болады.

Кесте 4 – Эксперимент тобындағы сыналушылардың стресске төзімділігінің (Холмс пен Раге әдістемесі) сипаттамалық статистикасы

	стресске төзімділік терапиядан кейін ЭТ (Холмс пен Раге) - стресске төзімділік терапияға дейін ЭТ (Холмс пен Раге)
Z	-3.989 ^b
Асимптотикалық мәні (2-жақты)	.000

а. Уилкоксон рангілер критерийі

б. Оң дәрежелер негізінде.

Холмс пен Раге әдістемесі бойынша сыналушылардан алынған терапияға дейінгі нәтижелермен терапиядан кейінгі нәтижелер арасындағы айырмашылық статистикалық мәнді деп айта аламыз ((Z)=(-3.989); p = 0,000).

Кесте 5 – Эксперимент тобындағы сыналушылардың Г.Айзенктің «Тұлғаның психикалық жай-күйін бағалау» әдістемесі бойынша сипаттамалық статистикасы, (n = 30):

Шкалалар	N	Орташа	Орташа квадраттық ауытқу	Минимум	Максимум
мазасыздық терапияға дейін	30	11.3333	3.79049	6.00	19.00
фрустрация терапияға дейін	30	9.7333	2.81539	6.00	16.00
агрессивтілік терапияға дейін	30	11.1333	3.97174	5.00	19.00
қаттылық терапияға дейін	30	11.3000	3.23931	7.00	19.00
мазасыздық терапиядан кейін	30	8.8333	3.11928	4.00	15.00
фрустрация терапиядан кейін	30	9.2333	3.52022	5.00	15.00
агрессивтілік терапиядан кейін	30	9.2333	3.34956	5.00	15.00
қаттылық терапиядан кейін	30	9.7000	2.58844	6.00	16.00

5-кестеден сыналушылардың психикалық жай-күйін бағалауының сипаттамалық статистикасының орташа есебіне көз салатын болсақ, олардың мазасыздық, фрустрация, агрессивтілік және қаталдық деңгейлерінің төмендегенін байқауға болады.

Кесте 6 – Эксперимент тобындағы сыналушылардың психикалық жай-күйін бағалауының статистикалық өлшемдері:

	мазасыздық терапиядан кейін - мазасыздық терапияға дейін	фрустрация терапиядан кейін - фрустрация терапияға дейін	агрессивтілік терапиядан кейін - агрессивтілік терапияға дейін	қаттылық терапиядан кейін - қаттылық терапияға дейін
Z	-2.601 ^b	-0.866 ^b	-3.974 ^b	-1.751 ^b
Асимптотикалық мәні (2-жақты)	0.009	0,017	0.000	0.050

а. Уилкоксон рангілер критерийі

б. Оң дәрежелер негізінде.

Жоғарыдағы кестеден көріп отырғанымыздай мазасыздық шкаласының терапияға дейінгі және терапиядан кейінгі нәтижелер арасындағы айырмашылық статистикалық мәнді деп айта аламыз. Стандартталған мән (Z) = (-2.601), ал маңыздылық деңгейі p=0,009;

Фрустрация шкаласының нәтижелері асимптотикалық (екі жақта) мәні $p \leq 0,05$ ($p = 0,017$) сәйкес келеді, демек статистикалық мәнді деп қабылдай аламыз. Ал, стандартталған мән (Z) = (-0.866);

Агрессивтілік шкаласының да терапияға дейінгі және терапиядан кейінгі нәтижелер арасындағы айырмашылық статистикалық мәнді деп айта аламыз. Себебі, маңыздылық деңгейі $p = 0,000$ тең ($p \leq 0,05$), бұл дегеніміз сатистикалық мәнді айырмашылық екеінін көрсетеді. Стандартталған мән (Z) = (-3.974);

Қаттылық шкаласы бойынша стандартталған мән (Z) = (-1.751), ал маңыздылық деңгейі $p = 0,005$. Яғни, статистикалық мәнді айырмашылық бар деп қабылдай аламыз.

Уилкоксон критерийі бойынша есептеу нәтижелері сыналушылардың психикалық жай-күйін бағалауының мазасыздық, фрустрация, агрессивтілік, қаттылық деңгейін төмендету бойынша ұйымдастырылған қалыптастырушы эксперименттің тиімділігін растады.

Қорытынды

Ағымдағы қалыптастырушы зерттеуімізді қорытындылай келе, стреске төзімділік сұранысы бар әрбір клиентке символдрама әдісін пайдална отырып, психологиялық терапия арқылы көмектесе алатынымызға айқын көз жеткіздік. Зерттеу барысында сыналушылардың бастапқы стреске төзімділік деңгейі мен терапиядан кейінгі стреске төзімділік деңгейі айтарлықтай көтерілгенін байқадық. Бостон тесті бойынша стреске төзімділіктің терапияға дейінгі орташа мәні - 34,5; терапиядан кейінгі орташа мәні - 20,5. Холмс пен Раге әдістемесі бойынша стреске төзімділіктің терапияға дейінгі орташа мәні - 173; терапиядан кейінгі орташа мәні - 145.

Сыналушылардың нәтижелерін SPSS-23 бағдарламасымен математикалық статистикалық өңдеуден өткіздік. Зерттеу болжамына сәйкес параметрлік емес, топтық терапияға дейін және кейінгі нәтижелерді салыстыру үшін жұптық Уилкоксон Т-критерийі қолданылды. Бостон тесті бойынша алынған нәтижелер арасындағы айырмашылықтар статистикалық тұрғыдан мәнді, яғни $p \leq 0,05$ ($p = 0,000$). Холмс пен Раге әдістемесі бойынша сыналушылардан алынған терапияға дейінгі нәтижелермен терапиядан кейінгі нәтижелер арасындағы айырмашылық та статистикалық мәнді деп танылды ($p = 0,000$). Айзенк бойынша сыналушылардың психикалық жай-күйін бағалауының мазасыздық ($p = 0,009$), фрустрация ($p = 0,017$), агрессивтілік ($p = 0,000$), қаттылық ($p = 0,005$) мәндері статистикалық мәнді деп тұжырымдалды. Қалыптастырушы эксперимент болжамы дәлелденді. Демек, психологиялық кеңес беруде клиенттердің стреске төзімділік сұранысымен жұмыс істеуде символдрама әдісін қолдану тиімді деген қорытындыға келеміз.

Қазіргі таңда ең өзекті психологиялық мәселелердің бірі стресс және стреске төзімділікті дамыту болғандықтан біз өз кезегімізде отандық психологияның дамуына үлес қосып жатырмыз деп санаймыз.

Әдебиеттер

1. Уровень депрессивности молодежи казахстана в пять раз выше, чем в мире [Электронный ресурс]. // URL: <https://exclusive.kz/uroven-depressivnosti-molodezhi-kazahstana-v-pyat-raz-vyshe-chem-v-mire/> (қол жеткізу күні: 29.02.2024).
2. World Health Organization et al. Adolescent health and development // World Health Organization. [cited 2020 Nov 20] Available online: http://www.who.int/maternal_child_adolescent/topics/adolescence/development/en. – 2019.
3. Nagesh V. A. Stress and coping among the wives of alcoholics admitted in selected de-addiction centers // Asian Journal of Nursing Education and Research. – 2015. – Т. 5. – №. 3. – Б. 373-380.
4. Divyabala S. Effectiveness of Guided Imagery on Stress among Spouse of Alcoholics at De Addiction ward in Government Rajaji Hospital, Madurai : дис. – College of Nursing, Madurai Medical College, Madurai, 2015.
5. James J. E., Goldman M. Behavior trends of wives of alcoholics // Quarterly Journal of Studies on Alcohol. – 1971. – Т. 32. – №. 2. – Б. 373-381.
6. Snjadanko I., Tkalych M., Voitsekhovska O. Implementing 'guided imagery' method in psycho-corrective work with athletes with anxiety // Psychological journal. – 2019. – Т. 5. – №. 7. – Б. 22-33.

ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ ОРГАНДАРЫ ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРІНІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ СИПАТТАМАСЫ

Ысқақ Г.Т., Сангилбаев О.С.

Тұран университеті, Алматы, Қазақстан

Мақалада құқық қорғау органдары қызметкерлерінің тұлғалық қасиеттері талданып және олардың әсіби іс-әрекетке әсері қарастырылады. Бұл қасиеттердің болуы таңдалған мамандықтың қойылатын талабына қажетті болып табылады. Тұлғаның бойындағы педагогикалық-психологиялық, кәсіби қасиеттер мен педагогикалық мәдениеттің үйлесімділігі жұмыстың жағымды және нәтижелі орындалуына негіз бола алады.

Түйін сөздер. Құқық қорғау органдары, қызметкер, тұлғалық қасиет, іс-әрекет, педагогикалық мәдениет.

В статье рассматриваются личностные качества сотрудников правоохранительных органов и их влияние на деятельность. Наличие данных качеств является необходимо для профессионального соответствия сотрудника требованиям, которые к нему предъявляются в соответствии с выбранной профессией. Сочетание педагогико-психологических, профессиональных качеств и педагогической культуры в личности может стать основой для позитивного и продуктивного выполнения работы.

Ключевые слова. Правоохранительные органы, сотрудник, личностные качества, деятельность, педагогическая культура.

The article examines the personal qualities of law enforcement officers and their impact on their activities. The presence of these qualities is necessary for the professional compliance of an employee with the requirements that are imposed on him in accordance with the chosen profession. The combination of pedagogical and psychological, professional qualities and pedagogical culture in a person can become the basis for positive and productive performance of work.

Keywords. Law enforcement agencies, employee, personal qualities, activity, pedagogical culture.

Қазақстан Республикасының ішкі істер органдары адамның және азаматтың өмірін, денсаулығын, құқықтары мен бостандықтарын, қоғамның және мемлекеттің мүдделірін құқыққа қарсы қол сұғушылықтан қорғауға, қоғамдық тәртіпті сақтауға және қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге арналған құқық қорғау органы болып табылады [1].

Құқық қорғау органдары қызметкерлерінің қызметтік іс-әрекеті коммуникативтік байланыссыз елестету мүмкін емес. Яғни олар үнемі адам-адам сферасында қызмет атқарады.

Қарым-қатынас полиция қызметкерлері мен басқа қызметтер өкілдерінің арасындағы өзара байланысты реттеуші рөлін атқарады. Қарым-қатынастың бұл маңыздылығы әр түрлі нормативтік құжаттарда айтылады. Ол құжаттарда полицияның қызметі күнделікті халықтың назарында және полиция беделі көбінесе олардың адамдармен қарым-қатынас жасаудағы мінез-құлқына байланысты екендігі айтылады. Әрбір қызметкер басқа қызмет өкілдерімен қарым-қатынаста сыпайы және әдепті болып, олардың өтініштері мен мінез құлқын әділ бағалауы маңызды.

Полиция қызметкері өзінің сыртқы келбетіне үнемі мән беріп отыру қажет. Сонымен қатар, ішкі істер органдары қызметкерлерінің коммуникативті қызметі бірқатар өзіндік психологиялық ерекшеліктерге ие. Олар бір жағынан ерекшелігін көрсетсе, екінші жағынан қиындата түседі.

Құқық қорғау органдарындағы қарым-қатынастың маңызды психологиялық ерекшеліктерінің бірі - қылмыскерді, куәгерлерді, жәбірленушілерді және т.б. анықтау қажеттілігімен байланысты яғни белгілі бір параметрлер бойынша қарым-қатынас. Қызметкер тарапынан-шындықты анықтау болса, ал қылмыскердің әрекеті - мән жайды жасыру, жауапкершіліктен қашу, жалған ақпарат беру.

Осы жағдайларда қызметкерлердің қарым-қатынасына тән ерекшелігі-нормативтілік.

Іс-әрекетті психологиялық талдау полицияның негізгі қызметтерін, міндеттері мен талаптарын нақты білуді талап етеді [2,104-105 б].

Полиция қызметкерлерінің азаматтармен кәсіби қарым-қатынасының тағы бір ерекшелігі оның жанжалды өзараәрекеттесу жағдайында жүзеге асатындығында.

Полиция қызметкері білуі керек:

- кәсіби қарым-қатынас жағдайында адекватты бола білу;

- рефлексивті басқаруды жүзеге асыру;
- кәсіби қызығушылық танытатын азаматтармен сапалы психологиялық байланыс орнату;
- тиімді заңды психологиялық әсер ете білу;
- азаматтармен қарым-қатынастың даму барасын нақты басқара алу;
- көпшілік алдында сауатты және сенімді сөйлеу, пікірталастар жүргізу;
- өзін-өзі реттеу және эмоционалды босаңсу психотехникасын меңгере алу.

Полиция қызметкерлерінің кәсіби қарым-қатынасына тән белгілер:

- 1) мақсатқа бағыттылық;
- 2) нормативтік құжаттармен (ережелермен, бұйрықтармен, жарғылармен) реттелуі;
- 3) әдепті сақтау қажеттілігіне, арнайы киім киюге, кәсіби лексиканы қолдануға негізделген

функционалдық-рөлдік сипат;

Құқық қорғау органдарының ішінде полиция қызметкерлерінің күрделі және қарқынды қызметінде алдарына қойылған кәсіби міндеттерді мәдени қарым-қатынастың сақтамай шешу мүмкін емес [3, 20-226].

Қазіргі заманда қоғамдық қауіпсіздік полициясы қызметкерлерінің іс-әрекетіне баса анахар аударудың әкімшілік-жазалау функциясын басымдықпен іске асырудан қылмыстың алдын алу және халыққа әлеуметтік қызмет көрсету жағына ауысуы олардан халықпен өзара әрекеттесу мен қарым-қатынас сипатын өзгертуді талап етеді.

Полиция қызметкерлерінің іс-әрекеті еңбек мотивациясына, қызығушылыққа және құқық қорғау қызметіне бейімділікке байланысты.

Полиция қызметкерлерінің тұрақты оң уәждерін қалыптастыру төрт бағытта жүргізіледі:

- 1) полиция қызметінің қызықты және шығармашылық жақтарын ашу арқылы еңбектің тікелей себептерін қалыптастыру;
- 2) полиция қызметкерлерінде кәсіби борыш сезімін және полиция қызметкері болғаны үшін мақтаныш сезімін тәрбиелеу жолымен уәждерге жанама әсер ету арқылы қызметке қызығушылықты дамыту;
- 3) қызметкерлердің алдында құқықтық тәртіп органдарының қызметкері ретінде қызметтік өсу, қызмет бабында көтерілу және кәсіби біліктілігін арттыру перспективаларын ашу;
- 4) қызметкерлердің еңбегін тиімді ұйымдастыру және полиция қызметтері мен бөлімшелерінің ұжымында қолайлы моральдық-психологиялық ахуал құру.

Полиция қызметкерлерінің кез-келген қызметінің нәтижелері оның сапалық сипаттамаларына, нормативтілігіне, ұйымдастырылуына, дайындығына, игерілуіне және тиімділігіне байланысты [4,106-107 б].

Құқық қорғау органдары қызметкерлерінің педагогикалық психологиялық сипаттамасы мамандардың кәсіби міндеттерін сәтті орындау үшін қатысуы керек негізгі психологиялық және педагогикалық ерекшеліктерін қамтиды.

Психологиялық сипаттама құқық қорғау органдары қызметкерлерінің жеке басының психологиялық ерекшеліктерін, олардың мотивациясын, эмоционалдық саласын, қабілеттері мен психикалық қызметінің ерекшеліктерін білдіреді. Құқық қорғау органдары қызметкері келесідей психологиялық қасиеттерге ие болуы керек:

1.Тұрақты эмоционалды күй. Құқық қорғау органдарының жұмысы стресстік жағдайлармен байланысты болғандықтан қызметкер эмоциясын басқара білуі және психологиялық тұрақтылықты сақтауы керек.

2. Қиын жағдайларда шешім қалдай алу. Құқық қорғау органдарының қызметкері ақратты талдауға, әртүрлі баламаларды қарастыра алуға, тіпті белгісіздік жағдайларды шешім қалдауға қабілетті болу керек.

3. Қарым-қатынас. Құқық қорғау органдарының қызметкерлері әртүрлі адамдармен тиімді қарым-қатынас жасап, байланыс орнатып және диалог жүргізе білуі керек.

4. Жоғары мотивацияға ие болып және жұмысқа шын ниетімен берілу. Құқық қорғау органдарында жұмыс істеу қоғам алдында жоғары жауапкершілікті, сондай-ақ заңды жүзеге асыруға жән тәнімен берілуді талап етеді.

5. Өзін-өзі бақылау және тәртіп. Құқық қорғау органдарының қызметкері өзін өзі бақылай және басқара біліп, белгіленген ережелер мен нормаларды сақтай білуі керек.

Құқық қорғау органдары қызметкерлерінің педагогикалық сипаттамасы қызметкерлердің кәсіби дағдылары мен қасиеттерін қалыптастыру және дамыту үшін қолданылатын оқыту мен тәрбиелеудің қағидалары мен әдістерін білуді білдіреді. Құқық қорғау органдарының қызметкерлері:

1. Білім алуға дайын болу. Қызметкерлердің жаңа білімге ашық болуы және үнемі өзін-өзі жетілдіруге, кәсіби дамуға дайын болуы маңызды.

2. Жұмыста педагогикалық әдіс тәсілдерді қолдана білу. Құқық қорғау органдарының қызметкерлері көбінесе әртүрлі адамдармен, соның ішінде кәмелетке толмаған құқық бұзушылармен айналысады. Сондықтан олар осы адамдардың мінез-құлқы мен дамуына тиімді әсер етуі үшін педагогикалық әдістерді қолдана білуі керек.

3. Тренингтер мен семинарларды ұйымдастыра және жүргізе білу. Бұл қызметкерлерді оқыту және біліктілігін арттыру, сондай-ақ олардың кәсіби дағдыларын дамыту үшін маңызды.

4. Оқу процесінде қолдау мен көмек көрсете білу. Құқық қорғау органдарының қызметкері оқу процесіндегі қиындықтарға тап болуы мүмкін. Педагогикалық қолдау мен көмек оған осы қиындықтарды жеңуге және алға қойған мақсаттарына жетуге көмектеседі.

Осылайша құқық қорғау органдары қызметкерлерінің психологиялық педагогикалық сипаттамасы психологиялық ерекшеліктерді мен талаптарды білу мен есепке алуды, сондай-- ақ осы салада тиімді жұмыс істеу үшін педагогикалық әдіс тәсілдерді қолдануды қамтиды. Құқық қорғау қызметкерлерінің тұңғалық қасиеттеріне, таза кәсіби қасиеттер: кәсіби дағдылар, жұмыс тәжірибесі, қазіргі заманда мүмкіндігінше шетел тілдерін білу болып табылады.

Моральдық-психологиялық: кәсіби- мақсаттылық, төзімділік, адалдық, принциптілік, талапшылдық.

Моральдық-мейірімділік, жауапкершілік, адамгершілік, қадір-қасиет, басқаларды құрметтеу, әдептілік, жомарттық, батылдық, әділдік, ар-ождан.

Бұл айтылған қасиеттер адамға туғаннан бастап берілмейді, адам бұл қасиеттерді жоғары оқу орындарында білім алу процесінде игереді.

Оқыту процесінде қызметкер тек осы қасиеттер туралы түсінік алады, ал қызмет барасында өз бетінше жұмыс жасау кезінде және тәжірибелік іс-әрекеттің өзінде, яғни тәжірибе жинау процесінде меңгеріледі [5].

Полиция қызметкерлерінің кәсіби қызметінің психологиялық ерекшелігі заң нормалары мен кәсіби мораль тұрғысынан берілетін тактикалық кеңістіктің болуы.

Полиция қызметкерлерінің тағы бір психологиялық ерекшелігі-билік ете елу өкілеттіктерінің болуы. Істің мүддесі үшін қызметкерлерге қажет болған жағдайда адамдардың жеке өміріне қол сұғуға, басқалардан жасыруға тырысатын жағдайларды анықтауға, азаматтардың үйіне кіруге, қажет болған жағдайда жеке азаматтардың бостандығын шектеуге және тіпті одан айыруға құқық беріледі.

Қызметкерлердің кәсіби іс-әрекетінің маңызды психологиялық ерекшелігі-мүдделі тұлғалардың үнемі қырсығуы мен қарсыласуы [6].

С.Н.Тихомиров полиция қызметкерлерінің іс-әрекетін тұрақты реактивтілікті талап ететін және психиканы нейрофизиологиялық тұрғыдан ұйымдастыруға ерекше талаптар қоятын жоғары қысымға ие деп сипаттайды.

С. Н. Тихомиров полиция қызметкеріне қажет адамның жүйке-психикалық қасиеттерін атап көрсетті:

- психикалық процестердің икемділігі;
- реактивтілік пен белсенділіктің оңтайлы қатынасы;
- сезімталдық (сыртқы әсерлерге жоғары жүйке-психикалық сезімталдық)
- қарсылық (басталған қызметті жүзеге асыруға кедергі келтіретін сыртқы және ішкі жағдайларға төзімділік);
- эмоционалды тұрақтылық;

- мазасыздық деңгейінің төмен;
- төзімділік (жүйке -психикалық кернеулерге төзімділік) [7].

Жалпы жарияланымдардағы психологиялық зерттеулерді талдау «полиция қызметкерлерінің кәсіби ойлауының маңызды қасиеттерін» анықтауға мүмкіндік берді:

фактілердің мәніне ену, болып жатқан оқиғалардың мағынасын түсіну, құбылыстар мен әрекеттердің жақын және алыс, тікелей және жанама нәтижелерін болжау мүмкіндігі;

- ғылым мен практиканың әртүрлі салаларынан білім ала отырып, сұрақтар мен фактілердің үлкен шеңберін қамту мүмкіндігі;

- ұтқыр өнімді ойлау қабілеті, күрделі жағдайларда, сыни жағдайда білімді жұмылдыру және пайдалану;

- жылдамдық, қысылтаң жағдайда жеделдетілген бағалау жүргізіп, шұғыл шаралар қолданып, тапсырмаларды аз уақыт ішінде шеше білу;

- дербес мақсаттар мен міндеттер қоюға қабілеттілік, олардың шешемін табы білу және оларға бөгде адамның көмегінсіз қол жеткізу жолдары;

- мақсатқа ұмтылу-белгілі бір мәселені шешуге ойлаудың ерікті бағыты, оның ұзақ уақыт бойы саналы түрде сақтау және оны шешу туралы жүйелі түрде ойлау қабілеті;

- сыншылдық хабарламаларды, фактілерді, болжамдарды болжай білу, қателіктер мен бұрмалануларды іздеу, олардың байда болу себептерін ашу;

- икемділік, құбылысқа әртүрлі көзқарастар тұрғысынан қарап, тәуелділіктер мен байланыстарды басқаша кері тәртіпте орнату мүмкіндігі, әрекет ету тәсілдерін өзгерту, өз қызметін қайта құру және қабылдаған шешімдерді жаңа жағдайға сәйкес өзгерту [8].

Құқық қорғау қызметкерлерінің педагогикалық мәдениеті күрделі құрылымға ие. Бұл жерде мәдениет компоненттерін екі үлкен топқа біріктіруге болады. Бірінші топ қызметкердің тұлғалық қасиеттері жиынтығынан құрылады: қызметтік-педагогикалық бағыттылығы; психолого-педагогикалық эрудиция; интеллекттілік; ақыл-ой және адамгершілік қасиеттерінің үйлесімді дамуы; педагогикалық белсенділік.

Екіншісі қызметкердің практикалық іс-әрекетіне қатысты компоненттерден тұрады: педагогикалық шеберлік, ғылыми негізге және тәрбиеде гуманистік қағидаларға сүйену; тәрбиелік және ұйымдастырушылық жұмыстарда жаңашылдық және шығармашылық сезімінің болуы, педагогикалық әрекеттік қарым-қатынас және іс-әрекет; өзін-өзі жетілдіруге белсенді ұмтылыс.

Педагогикалық мәдениет компоненттері өзара тығыз және күрделі байланыста. Педагогикалық бағыттылық қызметкерден үнемі өзін-өзі жетілдіріп отыруды талап етеді, олсыз адамгершіліктік, рухани байлыққа ие болу мүмкін емес.

Жоғарыда айтылған компоненттердің барлығын біріктіре отырып, педагогикалық мәдениет полиция қызметкерінен үенді оларды жоғары деңгейге жету үшін байытып отыруды талап етеді. Құрылымдық жоспарла қарастыратын болсақ ол қызметкердің педагогикалық шеберлігі, педагогикалық қасиеті мен педагогикалық этикасының, тәрбие жұмысының стилі және қызметкердің өзіне және жұмысына деген қатынасының бірлігі.

Жалпы алғанда қызметкердің педагогикалық мәдениеті өзінің тұлғасын және іс-әрекетін үнемі жетілдіріп отыруға ұмтылысын көрсетеді. Ол бір жағынан қызметкердің іс-әрекеті мен мінез-құлқының нормасы ретінде, екінші жағынан оның қызметтік-педагогикалық дамуының жинақталған бағдарламасы ретінде көрініс береді.

Құқық қорғау органдары қызметкерлерінің мәдени деңгейін арттыру қажеттілігі өзінің мәдени дамуында тоқтаған офицер қызмет барысында міндеттерді сәтті орындай алмайтындығына ғана байланысты деп айта алмаймыз, бұдан басқа ол мәдениетті қоршаған ортасына да жеткізе білу керек [9].

Қорытынды

Полиция қызметкерінің тұлғасы оның жан жақтылығымен ерекшеленеді, ол негізінен көптеген факторлардың өзара әрекеттесуі нәтижесінде қалыптасады. Құқық қорғау органдары қызметкерінің тұлғасын қалыптастыру-бұл ішкі істер органдарында жұмыс істеуді таңдаған

адамның сеніміне, әдеттеріне, жеке қасиеттеріне мен дағдыларын сәйкес келетін заманауи заңнаманың талаптарын өзгертудің күрделі процесі.

Полиция қызметкерінің тұлғасын дамытуда оның жеке қасиеттері мен кәсіби дағдыларына күрделі талаптар қоятын, оларды тұлға құрылымда дамытатын және бекітетін оқу дайындығы мен кәсіби қызметі үлкен маңызға ие.

Полиция қызметкерінің тұлғасының негізгі қасиеттері:

- қызметтік іс-әрекет жеке және азаматтық жауапкершілік, тәртіптілік, дұрыс шешім қабылдай білу, ерікті психикалық жай күйдің болуы (мақсаттылық, өзін-зі ұстай білу, төзімділік, шешімділік), дамыған аналитикалық ойлау, интеллектуалдық даму мен танымдық белсенділіктің жоғары деңгейі, борыш сезімі, құқықтық сана, қоғамдық мақұлданған өмірлік құндылықтар, ұйымдастырушылық қабілеттер;

- бастықтың бұйрықтары мен өкімдерін адал орындау қажеттілігін түсіну, бастықтар тарпынан өз іс-әрекеттерін моральдық мақұлдау, жолдастарының, бөлімше басшыларының адамгершілік үлгісіг ұстану, жауапкершілік пен тәртіптілік;

- ұжымшылдық, ұжымдық пікірмен, жарғылар және заңдармен сотталатын іс-әрекеттерге жлд бермеу, коммуникативті құзыреттілік, әлеуметтенудің жоғары деңгейі, біөлімше бойынша жолдастар тарапынан іс-рекеттерін мақұлдау, әріптестер арасында өз істерімен өзін-өзі растау, «салауатты» бәсекелестікке деген қажеттілік, жақсы болуға ұмтылу;

- гуманизм өзін ерекше әлеуметтік маңызды қызметті жүзеге асыратын адам ретінде тану; адамгершілік, толеранттылық, адамдарға құрмет, жанашырлық сезім;

- эмоционалды шиеленісу мен эмоционалды жүктемелерде өзін-өзі сақтау сезімі, жолдастар мен басшылардың өмірі мен денсаулығын сақтау, қылмыспен күресте жүйке-психологиялық төзімділік, физмикалық денсаулық, жеке қауіпсіздік дағдыларын меңгеру.

Құқық қорғау қызметкерлерінің кәсіби құзыреттілігін дамуы процесі қызметкердің кәсіби-тұлғалық дамуының қызмет талаптарына және тұлғаның өзінің қызметтік, жедел және әлеуметтік міндеттерін жоғары саналы қоғамдық борышпен уәжді орындаудағы қажіттіліктеріне сәйкестілігіне қол жеткізу ретінде айқындалады.

Қазргі кезде әсіресе құқық қорғау органдары қызметкерлеріне қойылатын талаптар саны күннен күнге өсуде және ол тек мемлекет немесе мекеме тарпынан ғана емес сондай ақ қарапйым азаматтар тұрғысынан да айқын көрініс беруде. Бұл жағдайларда қызметкер ешқандай кәсіби қажуға ұшырымас үшін оған көмектесетін ең алдымен өзінің жеке юасының білім деңгейі және педагогикалық мәдениеттіліг болып тұр. Заң мен заңнаманы, өзінің жұмысын жақсы білетін, өз қызметінде адал қызметкердің қандай жағдайда, кімге болмасын берер жауабы да дайын болмақ. Сондықтан да болашақта құқық қорғау органдарында қызмет етуді жоспарлайтын жас мамандарға да алдын ала стресске төзімділік, жағдайдан шыға алу қасиеттерін ең алдымен әсіресе мықты білімді игергендері жөн.

Әдебиеттер

1. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1400000199>
2. Психология в деятельности сотрудников правоохранительных органов: учебное пособие/Юрический колледж ДГУ; сост. Д.Ш. Пирбудагова, М.М. Гаджиева, А.А. Гаджиева. Махачкала: Изд-во ДГУ, 2018. с.
3. Е.Ж.Толыкпаев. Психология в деятельности административной полиции: учебное пособие./сост.Е.Толыкпаев. – Костанай: Костанайская академия имени Ш. Кабылбаева, 2022
4. Психология в деятельности сотрудников правоохранительных органов: учебное пособие/Юрический колледж ДГУ; сост. Д.Ш. Пирбудагова, М.М. Гаджиева, А.А. Гаджиева. Махачкала: Изд-во ДГУ, 2018. с.
5. Хакунов А.Б., Гришаков И.А. Психологические значимые составляющие деятельность сотрудников уголовного розыска//Международный студенческий научный вестник.–2015.–№6.; URL: <https://eduherald.ru/ru/article/view?id=13416> (дата обращения: 01.04.2024).
6. Чуфаровский Ю. В. Юридическая психология. Учебник 3-е изд. М.: Проспект, 2013. 470 с.
7. Романов В. В. Юридическая психология. Хрестоматия. Учебное пособие 2-е изд. М.: Юрайт, 2015. 472 с.
8. Простяков В. В. Психологические требования к личности и профессиональной деятельности сотрудника органов внутренних дел // Юридическая психология. 2012. № 1. С. 5-8.
9. Минжанов Н. А., Ертисбаева Г. Н. О педагогической культуре личности сотрудника ОВД//Психопедагогика в правоохранительных органах. 2013. №2 (53). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-pedagogicheskoy-kulture-lichnosti-sotrudnika-ovd> (дата обращения: 09.04.2024).

THE POWER OF SOCIAL BONDS: PSYCHOLOGY OF LONELINESS AND BENEFITS OF QUALITY RELATIONSHIPS

A.B. Boranbayeva, N.A. Abishev

Zhetysu University named after Ilyas Zhansugurov, Taldykorgan, Kazakhstan

The purpose of the article is to explore and analyze the negative impacts of loneliness on human life, while also explaining how high-quality social relationships can have a positive effect on various aspects of the human experience. The article aims to highlight the importance of social interactions from the perspective of Self-Determination Theory and to consider the need for relationships. The main objectives are to investigate the negative effects of loneliness on personality traits such as self-esteem, self-efficacy, and self-regulation. The article also delves into the positive effects of meaningful social relationships. Throughout the article, an analysis is conducted to establish a connection between the need for relationships and the stated effects of loneliness, as well as the benefits of social connections, based on Self-Determination Theory. All conclusions are drawn based on the integration of Self-Determination Theory and logically argued points supported by scientific research, aiming to provide a comprehensive understanding of the interaction between social relationships and various aspects of human life.

Keywords: Social relationships, Loneliness, Self-Determination Theory, Self, Psychological health, Physical health, Performance and productivity, Personal development.

Мақаланың мақсаты - адамның өмірі үшін жалғыздықтың теріс салдарын зерттеу және талдау, сондай-ақ жоғары сапалы әлеуметтік қатынастардың адам тәжірибесінің түрлі аспектілеріне қалай оң әсер ететінін түсіндіру. Бап Өзін-өзі анықтау теориясы тұрғысынан әлеуметтік өзара іс-қимылдың маңыздылығын анықтауға және қарым-қатынастардағы қажеттілікті қарауға бағытталған. Негізгі мақсаттар өзін-өзі бағалау, өзін-өзі тиімділік және өзін-өзі реттеу сияқты жеке қасиеттерге жалғыздықтың теріс әсерлерін зерттеуді қамтиды. Мақалада сондай-ақ маңызды әлеуметтік қатынастардың оң әсерлері қаралады. Бүкіл бап бойында қарым-қатынастардың қажеттілігі мен жалғыздықтың көрсетілген әсерлері, сондай-ақ Өзін-өзі анықтау теориясы негізінде әлеуметтік байланыстардың артықшылықтары арасында байланыс орнату үшін талдау жүргізіледі. Барлық қорытындылар Өзін-өзі анықтау теориясының интеграциясы және ғылыми зерттеулермен бекітілген логикалық негізделген дәлелдер негізінде жасалады.

Түйін сөздер: әлеуметтік қатынастар, жалғыздық, өзін-өзі анықтау теориясы, психологиялық денсаулық, өнімділік және тиімділік, тұлғалық даму.

Цель статьи - исследование и анализ негативных последствий одиночества для человеческой жизни, а также объяснение того, как высококачественные социальные отношения могут оказывать положительное воздействие на различные аспекты человеческого опыта. Статья направлена на выявление важности социальных взаимодействий с точки зрения Теории Самоопределения и на рассмотрение необходимости в отношениях. Основные цели включают в себя исследование негативных эффектов одиночества на личностные черты, такие как самооценка, самоэффективность и саморегуляция. В статье также рассматриваются положительные эффекты значимых социальных отношений. На протяжении всей статьи проводится анализ для установления связи между необходимостью отношений и указанными эффектами одиночества, а также преимуществами социальных связей на основе Теории Самоопределения. Все выводы делаются на основе интеграции Теории Самоопределения и логически обоснованных аргументов, подкрепленных научными исследованиями, с целью предоставления всеобъемлющего понимания взаимодействия между социальными отношениями и различными аспектами человеческой жизни.

Ключевые слова: социальные отношения, одиночество, теория Самоопределения, психологическое здоровье, производительность и эффективность, личностное развитие.

In a scientific context, high-quality social relationships are often defined as interactions between individuals that involve a high level of understanding, support, interaction, and emotional closeness. Quality social relationships are notable for their depth, intimacy, and positive effects on participants' well-being. These relationships may include mutual trust, empathy, respect, and understanding. They are often characterized by mutual support during difficult times, shared interests, sharing positive emotions, and the ability to deal constructively with conflicts.

Interpersonal relationships are generally considered a significant determinant of positive mental health and well-being, and the ability to form such relationships is considered a fundamental "psychological health competency" among health promotion professionals [1].

Several theories and concepts in psychology and sociology emphasize the significant role of high-quality social relationships and may consider them as a fundamental need. Some of these include:

Attachment Theory: Developed by John Bowlby and continued by Mary Ainsworth, attachment theory emphasizes the importance of establishing secure and reliable emotional attachments in early childhood. It argues that these relationships have a significant impact on an individual's mental health and shape relationships in adulthood.

Abraham Maslow's Hierarchy of Needs: In Maslow's famous hierarchy of needs, he highlights social needs, including belongingness, love, and acceptance. He suggests that these needs become significant after more basic needs are met.

Self-Determination Theory: Developed by Edward Deci and Richard Ryan, self-determination theory emphasizes the importance of competence, relatedness, and autonomy needs. Connection and interaction with others are considered essential for psychological well-being.

Interpersonal Therapy Theory: Developed by Gary Carnegie and others, this form of psychotherapy focuses on the importance of interpersonal relationships for mental health. It suggests that quality social connections can serve as a support and resource for resolving emotional difficulties.

Together, these theories underscore the importance of meeting the needs in high-quality social relationships for an individual's psychological well-being and emotional development.

Loneliness is generally described in the literature as a term that defines an individual's experience of social and emotional isolation. This situation includes a lack of social relationships, feelings of meaninglessness, or an emotional void. Loneliness can vary depending on factors such as the quality, quantity, and depth of an individual's social relationships. It can have negative effects on psychological and emotional health and is often associated with a lack of social support systems. There is no common definition or clear expression that captures the essence of loneliness.

Self-Determination Theory and Relationship Needs

Self-Determination Theory (SDT) is an empirically based theory of human motivation. Researchers of this theory emphasize the needs they believe are necessary for optimal psychological development and functionality to be achieved. These needs are classified as needs to highlight the harmfulness of their absence or obstruction for an individual. Three fundamental psychological needs - autonomy (sense of being the source of one's own behavior), competence (sense of effectiveness), and relatedness (sense of being understood and cared for by others) - are crucial for the model [2]. Although initial SDT studies emerged in the 1970s, the first general principles were formulated by Edward L. Deci and R. Ryan in 1985.

Deci and Ryan claim that competence is felt when individuals perceive they can impact changes and outcomes of events, and relatedness is felt when individuals feel closeness and connection with significant others. Researchers from other theoretical perspectives acknowledge the claims of SDT proponents regarding competence [3] and the universality of relatedness needs [4]. However, the view that autonomy need, advocated by SDT proponents, is also universally necessary is more controversial. The need for relatedness represents the need for at least some connection with others, such as loving and caring for others, being loved and cared for by others. This need is met when individuals perceive themselves as part of a group, feel togetherness, and develop close relationships. Including the need for relatedness as a fundamental psychological need is grounded in its evolutionary advantages, i.e., survival and reproduction. The need for relatedness may be considered as a need that is not as immediately fundamental as autonomy or competence needs for some outcomes. For example, a child may intrinsically enjoy playing alone with toys, meaning the activity itself does not fulfill the need for relatedness. However, SDT argues that such intrinsic motivation cannot arise in the absence of secure relational attachments. These three needs represent "the nutrients essential for ongoing psychological growth, integrity, and well-being". Supporting and subsequently fulfilling these needs provides higher-quality psychological energy and motivates initiating and sustaining healthy behavioral practices as predicted, which has been empirically verified [5].

Impact of Quality Social Relationships

The absence of close, reliable, or emotionally supportive relationships is associated with poor mental health, especially in working-age adults and the elderly, such as depression [6]. Longitudinal studies attempting to unravel cause-and-effect relationships suggest that individuals with emotionally

supportive relationships are somewhat protected from the detrimental consequences of life stress events [7]. The protective effects of social networks are less clear, perhaps serving as an indicator of the research subjects' mental health and social skill level [8].

The absence of social networks and lack of emotional support are also associated with life stress events, which can lead to mental illnesses; however, research aimed at understanding cause-and-effect relationships has shown that the absence of supportive relationships is an independent determinant of mental illnesses [9].

In the philosophical-psychological history of thought, the phenomenon of loneliness is addressed in various ways. It is possible to indicate two tendencies resulting from the negative and positive directions of loneliness with a scientific perspective. Evaluating the existing contradiction is essential; while loneliness is understood as destructive for personality on one hand, it is considered a necessary stage in the process of self-awareness and finding one's identity on the other. The reasons for this apparent divergence in viewpoints, primarily, stem from loneliness being sharply associated with negative emotional experiences, which profoundly affects an individual's personality [10].

Personality (Effects on Self-esteem, Self-efficacy, and Self-regulation)

Loneliness and Self-esteem

The relationship between loneliness and self-esteem forms a significant research area in psychology. This interaction profoundly impacts an individual's mental health and shapes their social bonds. Research suggests that the level of self-esteem can influence feelings of loneliness, and vice versa. Low self-esteem can lead to feelings of loneliness in individuals prone to avoiding social interactions, creating a mutually reinforcing cycle. Low self-esteem can create a self-deprecating cycle by leading individuals to avoid social situations and feel isolated. Personal evaluation is considered a fundamental aspect of mental well-being [11]. For university students, personal "self" evaluation is a significant factor associated with feelings of loneliness and can be effective in interpreting a student's behavior in a state of loneliness [12]. According to Bandura (1997), personal "self" evaluation can be defined as a positive perception of oneself and one's attributes. Kohn (1994) emphasizes that personal evaluation is a personal judgment about how an individual evaluates themselves and their characteristics. Various studies indicate that individual evaluation has a negative relationship with feelings of loneliness [13]. Nurmi, Toivonen, Salmela-Aro, and Eronen (1997) conducted a study on individual evaluation and attribution strategies. They found that individual evaluation significantly predicted feelings of loneliness, especially during the adaptation period to university [14]. This finding suggests that the relationship between individual evaluation and feelings of loneliness is stable over time. Mahon et al. (2006) conducted a meta-analysis examining 27 studies on the relationship between loneliness and individual evaluation and noted that the effectiveness of the relationship varies. In situations where individual evaluation is low, it affects all areas of an individual's life, especially their relationships with others. Individuals with low self-evaluation often avoid social situations and isolate themselves, leading to feelings of loneliness due to their insecurities [15]. Ouellet and Joshi (1986) reported a correlation between loneliness and individual evaluation, indicating that higher levels of individual evaluation are associated with lower levels of loneliness. Other studies examining this relationship have obtained slightly weaker correlations between individual evaluation and feelings of loneliness [16].

Self-Determination Theory and Self-esteem

The relationship between SDT and self-esteem emerges in the context of exploring psychological mechanisms aimed at optimal psychological development. Research has shown that the fulfillment of the fundamental needs proposed by SDT, such as autonomy, competence, and relatedness, can contribute to an individual's more positive self-esteem. Conversely, self-esteem can serve as an indicator of how successfully these fundamental needs are met, according to SDT principles. The interconnected nature of these examined concepts is intriguing for understanding the underlying mechanisms of motivation and personality psychology.

Loneliness and Self-efficacy

For college counselors, examining the role of self-efficacy in understanding the feelings of loneliness among college students is important. The concept of self-efficacy, proposed by Albert Bandura, forms a significant aspect of his social cognitive theory (1977). The concept of self-efficacy proposed by Albert Bandura defines an individual's confidence level in coping with various situations and achieving set goals. This psychological concept plays a crucial role in analyzing its impact on feelings of loneliness. Heslin and Klehe (2006) mentioned that self-efficacy is associated with stress experiences and burnout at work. General self-efficacy (GSE) reflects confidence in coping with new tasks and overcoming various stressful situations, which affects how individuals feel, think, and act. High self-efficacy enables individuals to select challenging situations and explore their environments or create new things. In contrast, low self-efficacy can create feelings of helplessness regarding abilities and self-confidence[17].

Research also indicates a negative relationship between general self-efficacy and feelings of loneliness. Individuals with lower self-efficacy may be more prone to feelings of loneliness. These results are consistent with other studies that have found moderate negative relationships between general self-efficacy and various aspects of loneliness, such as intimate and social contacts.

Bandura (1997) proposed that individuals with high self-esteem must also have high self-efficacy because they set more challenging goals. This assumption is supported by research confirming the relationship between general self-efficacy and self-esteem. These findings highlight that higher self-efficacy can serve as a protective factor in coping with feelings of loneliness.

Self-Determination Theory and Self-efficacy

The relationship between SDT (SDT) theory and self-efficacy is being explored in the context of psychological mechanisms aimed at optimal psychological development. Research has shown that the fulfillment of the fundamental needs proposed by SDT, such as autonomy, competence, and relatedness, can contribute to an individual's more positive self-efficacy. On the other hand, self-efficacy can serve as an indicator of how successfully these fundamental needs are met, according to SDT principles. The interconnected nature of these examined concepts is intriguing for understanding the underlying mechanisms of motivation and personality psychology.

Loneliness and Self-Regulation

In an era where daily stress and anxiety have become the norm, effectively managing our emotions has become a fundamental element in maintaining mental health and ensuring a high quality of life. However, the inability to effectively control our emotions can significantly impact feelings of loneliness. A lack of effective self-regulation can contribute to deepening and increasing the feeling of loneliness.

Firstly, the inability to control one's own emotions can lead to disruptions in interpersonal relationships. Individuals who cannot respond appropriately to stressful situations may become more prone to conflicts or avoiding communication. Over time, this can lead to distancing from social circles and deepening feelings of loneliness.

Additionally, the inability to effectively manage emotions can strengthen internal dialogue and fill it with negative scenarios and self-criticism. People who lose the ability to effectively manage their thoughts may experience a sense of misunderstanding and detachment even in social interaction situations. This lack of self-regulation can further increase feelings of loneliness, creating a closed loop that exacerbates this emotion.

Moreover, the inability to effectively manage emotions can reduce motivation for social activities. People may start avoiding societal events due to fear of failure or criticism. This avoidance can increase tendencies to withdraw from social life and interactions, further strengthening feelings of loneliness. In conditions of social isolation, reflexive analysis used to change adolescents' loneliness situations can be beneficial in terms of understanding and overcoming personal loneliness triggers. There is a strong connection between negative emotional attitudes towards oneself and the inadequacy of reflexive expectations. Understanding this barrier is related to low levels of reflexive abilities and complicates social relationships. However, deep reflexive analysis can impact mental states and enhance the ability to evaluate one's "true self" quality and determine the level of one's development toward the "ideal self" [18].

Self-Determination Theory and Self-Regulation

Self-Determination Theory (SDT) and self-regulation are closely connected, providing a framework for understanding and explaining motivation and behavior regulation. In the context of SDT, self-regulation refers to an individual's ability to effectively guide their behavior, emotions, and thoughts towards goals aligned with their values and needs. When basic needs like autonomy, competence, and relatedness are met, individuals establish a stronger foundation for self-regulation as their actions align more with their internal values and motivations. The link between self-determination and self-regulation lies in the fact that meeting the basic needs identified by SDT forms the basis of effective self-regulation, ultimately contributing to an individual's improved psychological well-being and motivation.

Loneliness and Personal Development

Loneliness has become a significant factor affecting individual personal development in modern society. The emotional and psychological consequences of prolonged isolation can slow down self-development and personality formation processes with effects like stress, anxiety, and depression. The impact of loneliness on social competence and interaction skills underscores that a lack of continuous social contact can limit the development of communication skills and the ability to adapt within groups. Additionally, loneliness can shape personal values, making it more complex to determine one's beliefs and priorities.

To properly assess the impact of loneliness on personality and identify its positive potential, a single-factor variance analysis was conducted, yielding the following results regarding loneliness's adverse effects on personality:

1. Creates imbalance in peer relationships and leads to specific difficulties for individuals;
2. Has a belittling effect on self-assessment and outlook on life (life is emotionally perceived as empty and meaningless), causing doubt in one's personal worth, fostering strong self-criticism, and making self-acceptance and confidence more challenging;
3. Negatively affects the self-perception of personality: reduces the ability to control life events, leads individuals to perceive themselves as unable to evoke positive feelings in others, triggers inner conflicts in personality;
4. Has a negative impact on characteristic traits of personality and manifests in behavior (a factor in opposition and submission behaviors, increases tendencies towards obedience, insecurity, conservatism, and egocentrism).

The positive potential of loneliness lies in being a type of personal dissatisfaction factor, indicating a tendency for individuals to show a low level of commitment, i.e., a state of dissatisfaction with their situation, triggering a desire to align with idealized self-images[19].

Loneliness is also negatively correlated with personal well-being. The stronger the feeling of loneliness, the worse the personal well-being of young individuals can be. These results indicate that loneliness can adversely affect the personal development, emotional states, life satisfaction, and sense of life meaning in young individuals.

SDT and Personal Development

Self-Determination Theory (SDT) provides an important framework for understanding personal development. Autonomy contributes to stable personality formation by representing individual freedom and the need for self-realization. Autonomy based on internal motivation contributes to deep personal development. Competence emphasizes the importance of feeling one's abilities, promoting personal growth through successful achievement of goals and tasks. Relatedness, as a third need, highlights the importance of social interactions and participation in the community. Through active participation in social relationships, individuals shape their personalities within the group context. Healthy social connections provide the necessary support for personal growth and contribute to stable and harmonious personality formation. Therefore, SDT emphasizes fundamental elements that shape individuals and their characters, providing a useful tool for understanding and analyzing personal development processes.

In conclusion, considering the negative effects of loneliness and the importance of relationships emphasized in Self-Determination Theory, quality social relationships offer us a range of significant

advantages and contribute to psychological development. Firstly, quality social relationships serve as an effective measure against the negative effects of loneliness. Relationships provide support, understanding, and emotional context, reducing the sense of isolation and increasing psychological well-being.

Secondly, social relationships influence our personal efficacy and life satisfaction. When we are in supportive and positive relationships, we feel more capable, secure, and able to cope with life's challenges. This is evident not only in our professional lives but also in many aspects of our daily lives. Additionally, social relationships play a key role in our identity according to the principles of Self-Determination Theory. Relationships provide a context that makes us aware of our connection, autonomy, and competence needs. Fulfilling these needs within relationships supports our internal motivation and ultimately impacts our well-being.

Therefore, quality social relationships are an integral and important part of our lives contributing to emotional, psychological, and social development. These relationships are not just a pleasant complement but also a fundamental element of our overall well-being and a part of self-understanding and our path to personal development.

References

1. A.Jackson-Dwyer, 1997. Interpersonal relations. Routledge
2. Deci, E. L. & Ryan, R. M. (2000). The "what" and "why" of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior. *Psychological Inquiry*, 11, 227-268.
3. Bandura, A. (1997). *Self-efficacy: The exercise of control*. New York: W. H. Freeman/ Times Books/Henry Holt & Co.
4. Baumeister, R., & Leary, M. R. (1995). The need to belong: Desire for interpersonal attachments as a fundamental human motivation. *Psychological Bulletin*, 117, 497-529.
5. M. Downie, G. A. Mageau, R. Koestner, 2008. What Makes for a Pleasant Social Interaction? *Motivational Dynamics of Interpersonal Relations*. Heldref Publications
6. Brown G, Harris T(1978) *Social origins of depression: a study of psychiatric disorder in women*. London: Tavistock.
7. Melzer D, Fryers T, Jenkins R (2004) *Social inequalities and the distribution of the common mental disorders*. Maudsley Monographs 44. Hove/New York: Psychology Press.
8. Kessler RC, McLeod JD (1985) Social support and mental health in community samples. In: Cohen S, Syme SL (eds) *Social support and health*. London: Academic Press.
9. Williams AW, Ware JE, Donald CA (1981) A model of mental health, life events and social supports applicable to general populations. *Journal of Health and Social Behaviour* 22 324-236.
10. Stewart-Brown S, 2005. Interpersonal relationships and the origins of mental health. *Journal of public mental health*.
11. Taylor, S. E., & Brown, J. D. (1988). Illusion and well-being: A social psychological perspective on mental health. *Psychological Bulletin*, 103, 193–210. doi:10.1037/0033 2909.103.2.193
12. Hobfoll, S. E., & London, P. (1986). The relationship of self concept and social support to emotional distress among women during war. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 4, 189–203. doi:10.1521/jscp.1986.4.2.189
13. Kohn, A. (1994). The truth about self-esteem. *Phi Delta Kappan*, 76, 272–283
14. Nurmi, J. A., Toivonen, S., Salmela-Aro, K., & Eronen, S. (1997). Social levels and loneliness. *The Journal of Psychology*, 137(6), 764–777.
15. Mahon, N. E., Yarcheski, A., Yarcheski, T. J., Cannella, B. L., & Hanks, M. M. (2006). A meta-analysis of predictors of loneliness during adolescence. *Nursing Research*, 55, 308–315. doi:10.1097/00006199-200609000-00003
16. Ouellet, R., & Joshi, P. (1986). Loneliness in relation to depression and self-esteem. *Psychological Reports*, 58, 821–822. doi:10.2466/pr0.1986.58.3.821
17. Heslin, P. A., & Klehe, U. C. (2006) Self-efficacy. In S. G. Rogelberg (ED.)
18. V. V. Sobolnikov, 2016. Reflection of self-control loneliness minors in conditions of social isolation. *Psychological researches*.
19. E. V. Neumoeva-Kolchedantseva, 2011. Loneliness as a psychic phenomenon and resource personal development in adolescence. *Education and science. Encyclopedia of Industrial Organizational Psychology* (Vol. 2, pp. 705-708), Thousand Oaks: Sage.

КИКІЛЖІН ЖАҒДАЙЛАРДЫ АЛДЫН-АЛУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ТӘСІЛДЕРІ

Қуанәлі М.А.

«Туран» университеті, Алматы, Қазақстан

Статья об особенностях одной из актуальных проблем человеческой жизни - о с. Сама проблема конфликтных ситуаций рассматривает различные типологии конфликтов и способы их разрешения в нашей жизни. Описанные в статье методы предупреждения о конфликте рассматриваются как способ самостоятельно продумать модель поведения в предконфликтных ситуациях и даже научиться не превращать процесс общения в конфликт. Кроме того, в предупреждении конфликтов это может быть достигнуто путем изменения собственного отношения и поведения к ситуации и воздействия на психику оппонента.

Ключевые слова: конфликтные ситуации, типы конфликтов, методы и приемы предотвращения конфликтов, межличностные конфликты,

The article about peculiarity of the present pays attention of interest problems human life – is problem of conflict situations. This is problem of conflict situations, examine different types of conflicts and methods of their solving in our life. The methods of conflict prevention described in the article consider that the pattern of behavior in pre-conflict situations can be thought out independently, and even learn not to turn the process of communication into a conflict. In addition, in the warning of conflicts, it can be achieved by changing one's attitude and behavior to the situation and by influencing the opponent's psyche.

Keywords: conflict situations, types of conflict, methods and methods of conflict prevention, interpersonal conflict.

Мақала адам өмірінің өзекті мәселелерінің бірі – кикілжінді жағдайлар мәселесі туралы. Қақтығыс жағдайлары проблемасының өзі қақтығыстардың әртүрлі типологияларын және оларды біздің өмірімізде шешу жолдарын қарастырады. Мақалада сипатталған кикілжінді ескерту әдістері жанжалға дейінгі жағдайларда мінез-құлық моделін өз бетінше ойластырудың және тіпті қарым-қатынас процесін жанжалға айналдырмауды үйренудің тәсілі ретінде сипатталады. Сонымен қатар, жанжалдардың алдын алуда бұған жағдайға деген көзқарасы мен мінез-құлқын өзгерту және қарсыластың психикасына әсер ету арқылы қол жеткізуге болады.

Түйін сөздер: кикілжінді жағдайлар, кикілжін типтері, тұлғааралық кикілжінді кикілжінді алдын-алу әдістері мен тәсілдері.

Адамдар өмірдің әртүрлі салаларында бір-бірімен көбірек араласатын қазіргі әлемде жанжалды жағдайлардың алдын алу мәселесі өзекті бола түсуде. Дамыған психологиялық әдістердің болуына қарамастан, оларды қолданудың тиімділігі әрдайым қажетті деңгейге жете бермейді. Бұл мәселенің өзектілігін анықтайтын бірқатар себептер бар: әлеуметтік өзара әрекеттесудің күрделілігінің артуы; қазіргі қоғамда адамдар бір-бірімен әртүрлі контексте байланысады; жұмыста, оқуда, жеке өмірде. Бұл мүдделер, құндылықтар мен пікірлердегі айырмашылықтарға байланысты келіспеушіліктер мен қақтығыстардың ықтималдығын арттырады. Ақпарат ағынының өсуі: бұқаралық ақпарат құралдары мен әлеуметтік желілерде ақпараттың таралуы фактілердің бұрмалануына, араздық пен жеккөрушіліктің өршуіне әкелуі мүмкін. Жанжалдардың алдын алу әдістері туралы ақпараттың жеткіліксіздігі: көптеген адамдар жанжалдардың алдын алу және оларды сындарлы түрде шешу үшін қажетті білім мен дағдыларға ие емес. Осыған байланысты жанжалды жағдайлардың алдын алудың психологиялық әдістерімен байланысты бірқатар өзекті мәселелер туындайды: Жаңа әдістерді әзірлеу қажеттілігі: қолданыстағы әдістер әрдайым қазіргі қақтығыстардың ерекшеліктерін ескермейді. Әлеуметтік өзара әрекеттесу мен ақпарат ағынының күрделілігінің артуы жағдайында тиімдірек болатын жаңа әдістерді әзірлеу қажет. Оқыту жүйесін жетілдіру: жанжалдардың алдын алу әдістері туралы адамдардың хабардарлық деңгейін арттыру қажет. Ол үшін білім беру мекемелерінде оқыту жүйесін жетілдіру, сондай-ақ халық арасында ағарту жұмыстарын жүргізу талап етіледі.

Кикілжінді индивидтердің өзара қарым-қатынасы негізінде, өзара әрекет процесі барысында пайда болады және қаншалықты адам бар жерде, соншалықты туып отырады. Кикілжіннің қозғаушы күштерін білмеу оған тиімді әсер етуде қиындық келтіреді. Кикілжіндерді талдау олардың пайда болу себептерінің дамудағы қозғаушы күштерін білуге мүмкіндік береді.

А.Я. Анцупов, А.И. Шипиловтар тұлғаралық кикілжіндер себептерін төмендегідей жіктеп көрсетеді:

Қиын өмірлік жағдайларды қабылдау;

- қалыптаспаған өмірлік құндылықтар мен принциптер;
- үнемі тұрақсыздық, тұрақты бағдар мен мінез-құлық жүйесін терістеу;
- жағдайды шынайы түсінбеу, икемді бола алмау;
- өз әрекеті мен мінез-құлқын дұрыс басқара алмау;
- қажеттіліктерді қанағаттандыруға байланысты өз мүмкіндіктерін бағалай алмау;
- жеке пісіп жетілу деңгейінің жетіспеушілігі;
- өзін-өзі дұрыс бағалай алмау: не асыра бағалау, не төмен бағалау; мәселелердің көптігі, уақытында оларды шеше алмау;

• шектен тыс үнемі стрессте болу.

Стресс күйіндегі адам жиі жағдайда кикілжіңге барады. Стресс көп жағдайда тұлға ішілік кикілжің себебі, әрі салдары болады. Ерекше шамадағы стрессті ескерту әлеуметтік және тұлғааралық кикілжіндерді ескертуде маңызды шарт болады [1].

Кикілжіңді жоюдың психологиялық деңгейі субъективті сипаттағы факторларға әсер етуді білдіреді. Жеке психологиялық кеңес беру, әлеуметтік психологиялық тренинг және психологтың ортадағы іс-әрекеті кикілжің жағдайларды шешу функциясын атқарып қана қоймай, оны ескерту функциясын да атқарып, кикілжің алды кезеңінде қолданылуы тиіс. Кикілжіңнің түрлері мен деңгейлеріне және сатыларына қарай, оны шешу тәсілдерін таңдауда анықтаушы қызмет атқарады.

«Кикілжің жағдайларды ескерту – бұл кикілжіңнің пайда болуына жол бермейтін және әлеуметтік жүйедегі кикілжіңнің салдарының деструктивті әсерінің азаюындағы шаралар кешені» болып табылады [1;556].

Кикілжіндерді ескерту тар мағынада нақты кикілжіндермен жұмыс істеуді білдіреді. Бұл кикілжіңге – қатысушы мүшелердің іс-әрекеті мен кикілжіңнің үшінші бір мүшелерінің объективті, субъективті себептерін шешудегі әрекетімен шартанады. Кикілжің жағдайларды ескерту технологиясы дегеніміз «кикілжің алды жағдайларға әсер ете білу тәсілдері, шаралары, әдістері туралы білімнің жиынтығы және бұл әрекеттегі адамдардың, үшінші бір тұлғаның қарама-қайшылықты шешуге бағытталған әрекеттерінің кезектестігі» болып табылады [2;1456]. Кикілжің кезіндегі басты міндет одан қашу емес, оны тани білу керек әрі жақсы нәтижеге жету үшін оны бақылай білу керек. «Терең кикілжіндерге эмоциялар тән, сондықтан ең бірінші адам өз ақылы мен интуициясын қолдану үшін эмоцияларды баса білуі керек. Міне, осыдан біздер американ оқымыстысы Д.Г. Скотттың ұсынған кикілжіңді шешудің үнемді-интуитивті түрін айтуға болады. Әуел бастан бұл әдіс кикілжіңдегі әрекет бейнесін таңдауға интуиция мен сананың жұмысының бірігіп жұмыс істеуін қамтамасыз етеді. Бұл бағыт кикілжіңге түскен адамдардың өз жағдайын, мінезін, қызығу мен қажеттіліктерін бағалауға негізделген, әрі өз қызығулары мен мақсаттарын бағалауға негізделеді.

Сонымен, үнемді-интуитивті бағытты қолданудағы басты тәсіл мынада, кез-келген кикілжің жағдайдағы келелі мәселені шешуді қажет етеді деп қарастыру керек. Содан көптеген стратегиялық шаралар ішінен ыңғайлысы таңдалады. Таңдалатын стратегия кикілжіңнің қандай сатыда екендігіне байланысты және нақты шешімге, қажеттілік, адамдар қалауына, эмоция сипатына да байланысты болады. Тиісті әдісті таңдағаннан кейін оны қолданудың ең жақсы тәсілі анықталады [3; 121 б].

Енді «Конфликтология» оқулықтарында келтірілген кейбір әдістеріне тоқталайық:

1. Әлеуметтік-психологиялық тренинг (ӨПТ). ӨПТ жеке адамның кикілжіңдегі мінез-құлқын түзетуде қолданылуы мүмкін. Мұндай мәліметтерді отандық әлеуметтік психологтар Е. Баранов, А. Гончаров, В. Девятко, Ю. Емельяновтар жүргізген зерттеулерден көруге болады. ӨПТ-нің негізі әдістері- бұл топтық пікірталас пен ойындық әдістер. Топтық пікірталас проблеманы ұжымдық талқылауға әрі шешуде ортақ пікірге келу мақсатын көздейді. Ойындық әдістерге келетін болсақ, бұл өте кең тараған іскерлік ойын мен рөлдік ойын әдістерін жатқызуға

болады. Іскерлік ойында кикілжің жағдайдағы ойын мүшелерінің өзара іс-әрекетін ойыннан көруге көп мән беріледі. Рөлдік ойында тұлғаралық қарым-қатынас заңдылықтары зерттеледі. Бұл топтық пікірталас, бірақ ондағы қатынасушы әрбір адам кикілжің мүшесінің мінез-құлқын елестетіндей сол рөлге енуі тиіс. Қалған тренинг мүшелерінің көрермен –эксперт рөлінде болулары тиіс. ӘПТ көмегімен ашық бәсекелестік стратегиясын төмендетуге болады және компромисске бағдарлануға болады, әрі бірлесуді таңдауға мүмкіндік туады.

2. Жеке–дара психологиялық кеңес беру – қарым-қатынасты түзету мақсатында қолданылады. Жеке адамның мінез-құлқы мен дүниетанымын өзгертуге бағытталған психологиялық көмек беру тәсілі ретінде қарастырылады. Психологиялық кеңес көмегімен адамдардың кикілжіңді мінез-құлқы позитивті өзгеріске ұшырайды.

3. Аутогенді жаттығу (АЖ). Берілген әдіс адамның бұлшық етті босаңсыту, өзін-өзі иландыру зейінін шоғырландыруын дамытуды, өз мінез-құлқын бақылай білуді үйретеді. Аутогенді жаттығу көмегімен психикалық көңіл-күйді басқаруға болады және ситуативті мазасыздану мен агрессияны азайтуға болады.

4. Психологтың арадағы іс-әрекеті. Бұл психологпен жеке-дара әңгіме, үштіктегі жұмыс («Мен, ол, психолог») кикілжіңді конструктивті шешуге көмектеседі. Үштікте жұмыс істеу адамға өз мінез-құлқын бағалауға үйретеді.

Психологиядағы аталған әдістерден басқа, кикілжің жағдайларға жібермеуге және жоюға бағытталған жекелеген әдістер мен тәсілдердің көптеген қатары және бар. Олардың барлығы қарым-қатынас процесін жақсартуды көздейді. Дж. Скотттың ұсынған кикілжіңді ескерту стратегиясы оны психологиялық тұрғыда сауатты жүзеге асырғанда ғана тиімді болуы мүмкін. Бұл стратегия, яғни белсенді (немесе рефлексивті) таңдай білу және өзіндік сезімді білдіре білу технологиясы болып табылады. Тәжірибеде көрсеткендей-ақ осы технологияларды қолдану түрлі кикілжің жағдайларды ескертеді, себебі қарым-қатынастағы субъектілердің құқылы екендігін білдіретін негізгі шара болып табылады [3,4,].

Д.П. Зеркин пікірінше, «кикілжіңді ескерту оны болжауды білдірді. Мүмкін болатын кикілжің жағдайды негіздеп болжамай,оның болуын ескерту, мүмкін емес. Болжау бұл – кикілжіңді белгілі бір ықтималдықпен орнымен пайда болу уақытын елестету. Болжаудың ғылыми және практикалық құндылығы оның шынайылығымен негізделгендігімен анықталады»[5;586].

Кикілжің болжау – бұл оны жоюдың тек қана алғышарты ғана және кейде ескертуге болмайтын да кезеңдер болатынын ескеру керек.

Кикілжіңдерді ескерту әдістер мен шаралардың кешенді жүйесі арқылы жүзеге асады және оның бөлшектеріне әсер етуден тұрады, ол бөлшектер: кикілжің мүшелері, мінез-құлық мотивтері, объектілер, қарсылық пайда болмас бұрынғы қолданылатын күштер мен шаралар. Сондықтан, кикілжің сипатына орай, кикілжіңнің ескертуші іс-әрекеті түрліше болуы мүмкін. Оның кейбір аспектілерін қарастырайық:

1. Кикілжің себептерін жою. Бұл кикілжіңді ескертудегі өте тиімді форма. Бұл іс-әрекет түрлі деңгейде байқалуы мүмкін, Мысалы, психологиялық жеке дара деңгейдегі жою адамдардың мотивациясына әсер етумен байланысты, әрі кикілжің туу мотивтерін анықтайды. Кикілжің жағдайлары мен мінез-құлық мотивтерін терең әрі компетентті талдау. Кикілжіңді болдырмауға себепші болады. Кикілжіңдерді жою мүмкіндіктері мәнді түрде бұқара халықтың мәдени деңгейімен, әлеуметтік өсумен тағы басқалары маңызды жағдайлармен байланысты.

2. Бірлесуді ұзақ уақыт ұстау. Қарама-қарсы күреске түспес бұрын, қарсыластар бір-бірімен нейтрал қарым-қатынаста болады, әрі олар бірге қызметтес болуы да мүмкін. Кикілжің пісіп-жетілу жағдайында ол адамдар арасындағы көршілер, отбасы мүшелері, қызметтестер тағы басқалар) қарым-қатынасты бұзбай, қайта оны бекіту, жөндеуге тырысу керек. Бірлесуді, бірігуді туғызатын әдістер: келісім, практикалық эмпатия, партнердің репутациясын сақтау, әлеуметтік жіктелуге жол бермеу, психологиялық көңіл-күй, психологиялық сипау. Бұл аталған әдістер өзара сенім мен сыйластықты берік ете түседі.

3. Ситуацияға қарым-қатынас пен ондағы мінез-құлықты өзгерту. Проблемалық ситуацияға адам өз мінез-құлқына және оппоненттің психикасына әсер ету арқылы әсер етуге

болады. Әрине, көп жағдай қарым-қатынасқа түсе білу шеберлігіне байланысты. Сондықтан осы эмоционалды қозуды анықтап алу және оны сауатты түрде тоқтата білу өте маңызды қадам. Өте қарапайым деген көрсеткіштерге, мысалы тембр, ым-ишара, қимылға мән берген жөн. «... Біздер, өзіміз айтқаннан гөрі, өзгелердің сөзіне аса сезімталмыз. Бұл ерекше сезімталдық өзімізді қорғауға байланысты туындайды. Дегенмен, біздер өзгелер дегенде аса мән бермейміз. Сондықтан да өз сөздеріміз бен әрекеттерімізге аса мән бермейміз».

4. Кикілжіңге ішкі дайындық. Айналадағылармен қарым-қатынас кикілжің жағдайдың туындауына іштей дайын бола білу керек және оны шешуге бірлесу, келісу, қашу немесе жол беру сияқты жолдар арқылы іштей дайындалу керек. Айналадағылар да шаршайды, стресс те болады, қозғыш болуы да мүмкін. Қарым-қатынас процесі барысында қызығулар мен әлеуметтік топтардың қақтығысуы болуы да мүмкін.

Әрі кикілжіңді жоюда келесі әдістерді қолдануға болады (бұл әдістерді өзіндік жұмыста да, топтық жұмыста да қолдануға болады).

Ми шабуылы әдісі баламаларды іздеуде қолданылуы мүмкін. Кикілжің мүшелері бір команда болып, екі жақ та ми шабуылын қолдана отырып, кикілжіңнің мүмкін болатын себептерін және одан шығу нұсқаларын алға тартуларына болады. Автоматты түрде жазу әдісін адам өзінің реакцияларын анықтауда қолданылады. Бұл әдісті әр адам жеке түрде «өзіндік сезім күнделігі» деп, ол немесе өзге сезімді бөлшек етіп қарастырса, онда болатын кикілжіңге ешқандай қосылмайсыз.

Ойша елестету әдісі адамның өзінен көмек сұрап, ішкі даусы арқылы жауап алуда маңызды. Ойша бақылау немесе еріктік ойлау техникасы әдісі жеткілікті ішкі мотивацияны дамытуда және жаңа шешімдерді жүзеге асыруда бақылауда қолданылады.

Сипатталған кикілжіңді ескерту әдістері мен стратегияларын жалпылап қоса келе, кикілжің алды жағдайларындағы мінез-құлық үлгісін дербес ойластыруға болады, тіпті қарым-қатынас процесін кикілжіңге айналдырмауға үйренуге болады және әрбір нақты жағдайда өз мақсатыңа жете білуге тырысу керек. Сонымен кикілжіңдерді ескертуде ол жағдайға өз қатынасы мен мінезқұлқынды өзгерту арқылы және оппонент психикасына әсер ету арқылы қол жеткізуге болады.

Кикілжің алды жағдайларына өз мінез-құлқынды өзгертудің негізгі тәсілдері мен әдістеріне мыналар жатады:

- қарым-қатынас кикілжің алды сипатқа айналғандығын анықтау шеберлігі;
- оппонент позициясын терең әрі жан-жақты түсіне білуге ұмтылу;
- өзгеше ойлауға шыдамдылық таныту;
- жалпы мазасыздану мен агрессивтілікті төмендету;
- өз психикалық күйінді бағалай білу;
- проблема кикілжіңді емес тұрғыда шешуше үнемі дайын болу;
- күле білу, қалжыңдасу сезімінің болуы;
- айналадығылардан көпті күтпеу;
- қарым-қатынасқа түсетін адамыңыз туралы толық білу; [6, 78].

Сондықтанда, кикілжің себептері мен сипатына қарай ескерту іс-әрекет түрліше болуы мүмкін. Кикілжіңді ескерту оны болжауды білдіреді. Негізделген болжаусыз кикілжің жағдайының пайда болуын да ескертуге болмайды және нақты кикілжіңдерді адам өзінің қатынасын және мінез-құлқын өзгерту арқылы және оппонент психикасы мен мінез-құлқына әсер ету арқылы ескертуге болады.

Әдебиеттер

1. Анцупов А.Я., Шипилов А.И. Конфликтология.-М, 1999, - 232 с
2. Данцов А.И., Полозова Т.А. Проблема объективных детерминант межличностного конфликта в группе. – М, 1982 – 191 с
3. Скотт Дж. Способы по разрешения конфликтов – СПб., 1994г. – 282 с
4. Сулимова Т.С. Социальная работа и конструктивное разрешение конфликтов. М, 1996.- 121 с
5. Зеркин Д.П. Основы конфликтологии. Курс лекций. Ростов-на-Дону. 1988.- 384 с
6. Анцупов А.Я., Малышев А.А. Введение в конфликтологию. -М., 2010. -324 с

ТҰРМЫСТЫҚ ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚТЫ БАСЫНАН КЕШІРГЕН ОТБАСЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ПОРТРЕТІ

Ақымбек Г.Ш., Меңлібекова Г.Ж.

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Мақалада қоғамның әлеуметтік ауруы болып табылатын тұрмыстық зорлық-зомбылық мәселесі қарастырылған. Отбасылық зорлық-зомбылық түрлі формада кез келген қоғамда орын алып отыр және бұл мәселе терең зерттеуді қажет етеді. Отбасылық (тұрмыстық) зорлық-зомбылық құрбандарының негізгі құрамы әйелдер мен балалар болып табылады. Тұрмыстық зорлық-зомбылықтың пайда болуына әкелетін әлеуметтік және психологиялық себептерді қарастырған зерттеулерге талдау жасай отырып, соның негізінде тұрмыстық зорлық-зомбылықты басынан кешірген отбасының әлеуметтік-психологиялық портреті берілген.

Түйін сөздер: зорлық-зомбылық, зорлық-зомбылықты қатынастар, ұрпақаралық эстафета, әлеуметтік-психологиялық портрет

В статье рассматривается проблема бытового насилия, выступающая в качестве социальной болезни общества. Бытовое насилие в различных формах происходит в любом обществе и следовательно требует глубокого изучения. В качестве основных жертв домашнего (бытового) насилия являются женщины и дети. В результате анализа социальных и психологических причин бытового насилия составлен социально-психологический портрет семьи, пережившей бытовое насилие.

Ключевые слова: насилие, насильственные отношения, межпоколенческая эстафета, социально-психологический портрет

The article considers the problem of domestic violence, which acts as a social disease of society. Domestic violence in various forms occurs in any society and therefore requires in-depth study. Women and children are the main victims of domestic violence. As a result of the analysis of the social and psychological causes of domestic violence, a socio-psychological portrait of a family that has experienced domestic violence has been compiled.

Keywords: violence, violent relationships, intergenerational relay race, socio-psychological portrait

Отбасылық (тұрмыстық) зорлық-зомбылық тақырыбы әлемнің көптеген елдеріне қатысты. Алайда, бұл құбылыс кейінгі уақытта ғана мәселе ретінде қарастырыла бастады. Зорлық-зомбылық негізгі қоғамдық институттарға, соның ішінде отбасы институтына айтарлықтай әсер ететін өткір әлеуметтік мәселелердің бірі болып табылады. Отбасылық (тұрмыстық) зорлық-зомбылықты тудыратын себептер белгілі бір әлеуметтік топтың, жеке елдің мәдениетіне, дәстүріне де байланысты болуы мүмкін. Зерттеушілер көптеген елдерге тән отбасылық (тұрмыстық) зорлық-зомбылықтың жалпы себептерін атап көрсетеді. Атап айтқанда, тұрмыстық зорлық-зомбылықтың себептері арасында әлеуметтік-экономикалық дамудың төмен деңгейі, кедейліктің жоғары деңгейі, білім деңгейінің төмендігі және демократиялық мәдениеттің болмауын жиі көрсетеді [1].

Отбасылық (тұрмыстық) зорлық-зомбылық алғаш рет 19 ғасырдың аяғында әлеуметтік мәселе ретінде танылды. Алайда, XX ғасырдың ортасына дейін бұл тақырыпқа қатысты маңызды және үлкен зерттеулер болған жоқ. Тұрмыстық зорлық-зомбылық-бұл отбасындағы әйелдерге ерлердің немесе әйелдердің ерлерге қатысты, сондай-ақ ата-аналардың балаларға қатысты зорлық-зомбылығы [2]. Отбасылық зорлық-зомбылық-бұл билікке ие болу және бақылау мақсатында жақын адамдардың еркіне қарсы жасалған физикалық, психологиялық, экономикалық, жыныстық әсер етудің жүйелі түрде қайталанатын әрекеттері. «Тұрмыстық зорлық-зомбылық» және «отбасылық зорлық-зомбылық» ұғымдары «отбасылық және тұрмыстық зорлық-зомбылық» ұғымдары сияқты отбасылық зорлық-зомбылық мәселесін зерттеу кезінде бір-бірін алмастыра алады. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының әлемдегі зорлық-зомбылықтың халықтың денсаулығына әсері туралы баяндамасында «әйелдер отбасындағы зорлық-зомбылықтан өзін-өзі қорғау құралдарын таңдай алмайды деп көрсетеді. Бұл кек алу қорқынышы, экономикалық қолдаудың баламалы құралдарының болмауы, балаларына алаңдау, эмоционалды тәуелді болу, отбасы мен достарының қолдауының болмауына және ер адам өзгереді деген сенімсіз үмітке байланысты [3].

Отбасылық (тұрмыстық) зорлық-зомбылық құрбандарының негізгі құрамы әйелдер мен балалар болып табылады. Ш.У.Степанян өзінің зерттеулерінде әйелдер мен балалар отбасындағы ауыр зорлық-зомбылық құрбандарының 70%-құрайтынын көрсетеді. Отбасындағы тәуелді жағдайдың салдарынан өзін қорғай алмайтын балалар, қарттар, мүгедектер, әйелдер жыл сайын отбасылық зорлық-зомбылықтан қаза тапқандардың шамамен 38% құрайды [4].

Отбасында зорлық-зомбылықтың орын алуының себептері мен жағдайлары алуан түрлі. Атап көрсететін болсақ:

1. **Толық емес немесе көп балалы отбасылар.** Толық емес немесе көп балалы отбасы қарапайым отбасына қарағанда көбінесе материалдық жағдайдың ауырлығы, жұмыс басты болу, ата-аналардың бос уақытының жетіспеушілігі, балаларына бірдей көңіл аудармауы стрестің пайда болуының алғышарттарын жасайды. Отбасылық жүйені қалыптастыруды едәуір қиындататын отбасының тұрақсыздығы ата-ана үшін де, балалар үшін де маңызды стресстік фактор болып табылады (мысалы, анасы екінші рет күйеуге шыққанда).

2. **Өгей әкесі немесе асырап алған ата-аналары бар отбасылар.** Көптеген зерттеулер көрсеткендей, мысалы, өгей әкесі бар отбасыларда қызға жыныстық зорлық-зомбылық жасау қаупі жоғары.

3. **Отбасы мүшелері арасындағы жанжалды немесе зорлық-зомбылықты қатынастар.** Өзара қақтығыстарды шешу үшін зорлық-зомбылықты қолданатын ата-аналар, оны балаларды бағындыру мақсатында да қолдануға бейім болады. Яғни, күйеуінен зорлық-зомбылық көрген әйелдер оны балаларына жиі көрсетеді. Сондай-ақ, бұлыңғыр, белгісіз отбасылық рөлдер мен функциялар, тәрбиенің тұрақсыз стилі, балаларға сәйкес келмейтін және қарама-қайшы талаптарды қолданылатын отбасылардың балаға зорлық-зомбылық қолдану қаупі жоғары. Балаларға зорлық – зомбылық көрсететін отбасылар, отбасы мүшелері арасындағы жеткіліксіз және бұзылған эмоционалды байланыстармен және қарым-қатынаспен ерекшеленеді, сонын салдарынан қалыптаспаған және тиімсіз психологиялық қолдау және отбасылық бірліктің төмен деңгейі орын алады.

Американдық зерттеушілердің пікірінше, отбасында зорлық-зомбылыққа ұшыраған балалар травмадан кейінгі стресстік бұзылыс симптомдарымен зардап шегеді мысалы, түнде төсекке жіберіп қою немесе түнгі қорқыныштар және құрдастарына қарағанда аллергия, астма, асқазан-ішек аурулары, бас ауруы және жиі тұмау және басқа да суық тию ауруларымен ауырады [5]. Отбасында босанғанға дейін физикалық зорлық-зомбылықты басынан кешірген аналар, балаларға да осындай теріс әсерлерді көрсетуі мүмкін. Мұндай балаларда агрессивтілік, мазасыздық, депрессия немесе гипербелсенді мінез-құлық қаупі жоғары болады [6].

Ерлі-зайыптылар арасындағы мәселелер. Ерлі-зайыптылардың қаржылық, психологиялық, жыныстық қанағаттанбауы, эмоционалды қолдаудың және жылулықтың болмауы немесе жетіспеуі әйелдердің психологиялық саулығына әсер етеді, сонымен қатар ананың балаларына деген қатынасын да бұзады. Bailey B., Eisikovits Z. Израильде жүргізген өздерінің зерттеулерінде жолдасымен қатынасына көңілі толмаған немесе жолдасы тастап кеткен әйелдер өзінің балаларына жылы жақын қатынасты жоғарғы деңгейде көрсете алмауы мүмкін деп көрсетеді [7].

Ұрпақаралық эстафета. Жоғарыда айтып өткендей, балалық шағында зорлық-зомбылықты немесе немісқұрайлылықты басынан кешірген немесе көрген ата-аналар балаларына да сондай қатынаспен қарауға бейім. Ерте жастан бастап ата-ана-құрбандар басқа адамдарға және отбасы мүшелеріне қатысты агрессивті мінез-құлық үлгісін меңгереді. Яғни өзін «агрессормен теңестіру» механизмі жүреді. Жаман қарым-қатынаста болған бала өзін зорлаушы ата-анасымен сәйкестендіреді және сол нәрсені үйренеді. Есейіп өскен балалар үшін зорлық-зомбылық-бұл тұлғааралық қақтығыстарды шешудің және өз балаларын тәртіпке келтірудің ең қолайлы және таныс тәсілі болып саналады.

Мысалы, А. Грин балаларына жыныстық зорлық-зомбылық көрсеткен ата-аналардың едәуір бөлігі балалық шағында жыныстық зорлық-зомбылыққа ұшырағанын атап көрсетеді. Бұл балаларды жыныстық серіктес ретінде пайдалануға рұқсат етілген инцесттік мінез-құлық үлгісінің бекітілуінен. Сонымен қатар, зорлық-зомбылық жасамайтын, бірақ балаларын әкесінің

зорлық-зомбылығынан қорғай алмайтын аналар балаларда дәрменсіз ата-ананың үлгісін қалыптастырады. Балалық шақтың травмалық тәжірибесі бар аналар балаларды жолдасының зорлық-зомбылығынан қорғай алмайды, себебі олар өздеріне қамқорлық жасамаған және қорғамаған анасымен сәйкестендіреді. Осыған байланысты, зерттеулер көрсеткендей, балалық шақта зорлық-зомбылықтан зардап шеккен ата-аналар өзін-өзі бағалаудың төмендігімен, әлеуметтік оқшауланумен, созылмалы күнделікті күйзелістермен, әсіресе балаларымен тығыз қарым-қатынас орнатудағы қиындықтармен ерекшеленеді. Балалық шақтың травмалық тәжірибесі олардың ата-аналық құзыреттілігін төмендетуі мүмкін. Аналардың басынан кешірген бас тарту, немқұрайлылық және сүйіспеншіліктің болмауы, кейде сөзсіз бағыну талаптары, әйелдерде адамдарға және өз баласына деген сенімсіздікті тудырады. Көбінесе олар балалық шағында көрген қатаң талаптар және жазаларды сияқты мінез-құлық үлгісін қайталайды [8].

6. Ата-ана мен бала арасындағы қарым-қатынас мәселелері. Ата-ана мен бала арасында сүйіспеншілік қарым-қатынасы қалыптаспаған отбасыларда зорлық-зомбылық көрсету қаупі едәуір жоғары. Сонымен қатар, есейген жастағы балада дербестік пен жақын қатынасты қалыптастыруда қиындықтар болуы мүмкін, себебі адамдармен негізгі қарым-қатынас дағдыларын меңгеру және еліктеу, адамгершілік нормаларын игеру жағдайлары мен үлгісі жоқ болғандықтан, өзінің мәселелерін шеше алу, қажетті эмоционалды байланыстарды орната алу ептілігі қалыптаспағандықтан. Бұл мәселені тәуелді, қоғамға қарсы және құқық бұзушы ата-аналары бар отбасыларда жүргізілген көптеген зерттеулермен растауға болады. Сонымен қатар, физикалық және жыныстық зорлық-зомбылықты қолданатын ата-аналардың баласын дұрыс қабылдауы бұзылуы мүмкін. Атап айтқанда, қатыгез отбасыларда «рөлдерді аудару» құбылысын байқауға болады, мұнда ата-аналар балалардан өз қалауларын қанағаттандыруды және кейбір ата-аналық міндеттерді орындауды күтеді (мысалы, кір жуу, тамақ дайындау, тазалау, басқа балаларға күтім жасау және т.б.). Егер бала «ата-ана» рөлінде өз міндеттерін орындамаса, онда ол жазаланады.

Сонымен қатар бауырлар бір-бірін ұрып-соғатын жағдайлар да соншалықты кең таралған, бірақ оны физикалық зорлық-зомбылық деп санайтындар аз. Дегенмен, ата-аналардың араласуымен бақыланбайтын зиянды агрессия мен кек алудың күшеюіне қатысты бауырлар арасындағы физикалық зорлық-зомбылық отбасындағы зорлық-зомбылықтың бір түрі ретінде көрсететін көптеген әдебиеттер де бар. Осы зерттеуде мекемелердегі балалардың 24%-ы және мектептердегі балалардың 14%-ы бауырларының зорлық-зомбылығына ұшырағанын көрсетеді. Басқа зерттеулер көрсеткендей, бауырластар арасындағы зорлық-зомбылық эмоционалды және мінез-құлық мәселелері, қоғамға қарсы мінез-құлық және травманың әртүрлі түрлері сияқты балалардың тұлғасында жағымсыз салдарға әкеледі. Бауырлар арасындағы зорлық-зомбылық олардың ересек өміріне де тасмалдануы мүмкін [9].

7. Отбасының эмоционалды және физикалық оқшаулануы. Оқшаулану әлеуметтік байланыстардың, ресми және бейресми қолдаудың жоқтығынан көрінеді. Атап айтқанда, проблемалармен бөлісуге, сенуге болатын өздеріне уақыт бөлу үшін баланы қалдыруға болатын жақын адамдардың болмауы, ата-аналардың бірін баланы тәрбиелеуден шеттету және т.б.

Тұрмыстық зорлық-зомбылықты сонымен қатар әлеуметтік-экономикалық факторларда күшейтеді. Зорлық-зомбылықты тудыратын факторлардың бұл түріне мыналар жатады: отбасының төмен табысы және тұрақты ақша тапшылығы; жұмыссыздық немесе уақытша жұмыс, сондай-ақ ата-аналардың еңбек мәртебесінің төмендігі (жұмыс істейтін ата-аналардың зорлық-зомбылыққа бейімділігі төмен болады); отбасының көлемі мен құрамы; ата-аналардың жасы; топтық (этникалық, діни) азшылыққа жататындығы; нашар тұрғын үй жағдайлары; әлеуметтік көмектің болмауы және т.б. Бұл созылмалы стресстік жағдайлар көбінесе ата-аналарды жиі фрустрацияға түсіріп, дәрменсіздік сезімін тудырады және отбасының психологиялық климатына айтарлықтай әсер етеді. Нәтижесінде бала «күрбан» болады [10].

Сонымен отбасының осал әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктер отбасының зорлық-зомбылықтық қатынастарының моделіне себепші болады. Жоғарыда аталған отбасындағы әлеуметтік-психологиялық жағдайлардың барлығы ата-аналардың балаларға агрессияны көрсетуіне итермелейді. Бұл балалардың агрессивті мінез-құлыққа үйренуіне айтарлықтай әсер

ететін ата-аналардың қарым-қатынасы мен мінез-құлқының үлгісі болып табылады. Ата-аналары арасындағы қарым-қатынаста физикалық зорлық-зомбылықтың көріністерін көрген балалар басқа адамдармен қарым-қатынаста осындай әрекеттерді қайталауға бейімделеді. Сонымен қатар, отбасындағы ерлі-зайыптылар арасындағы зорлық-зомбылық қарым-қатынас бұл ата-аналардың өз балаларына физикалық зорлық-зомбылық көрсету ықтималдығын арттырады. Кейбір мәліметтерге сәйкес, ата-аналар арасындағы агрессияға куә болған және физикалық жазаның құрбаны болған адамдардың шамамен 30%-ы ересек кезінде зорлық-зомбылық жасайды деп көрсетеді.

Материалдық жағдайдың болмауы, ата-аналардың білім деңгейінің төмендігі, демократиялық мәдениетінің болмауы, толық емес немесе көп балалы отбасы, өгей әкенің болуы, ерлі-зайыптылардың жанжалды қарым-қатынасы, жұмыс басты болу, ата-аналардың бос уақытының жетіспеушілігі, балаларына бірдей көңіл аудармауы, ерлі-зайыптылардың қаржылық, психологиялық, жыныстық қанағаттанбауы, эмоционалды қолдаудың және жылулықтың болмауы немесе жетіспеуі, ата-аналардың балалық шағында зорлық-зомбылықты көріп өсуі бұл тұрмыстық зорлық-зомбылықты басынан кешіріп отырған отбасының әлеуметтік-психологиялық портреті деп тұжырымдауға болады.

Әдебиеттер

1. Волосова Н. Ю. Семейное (домашнее) насилие как проблема междисциплинарного характера // Вопросы российского и международного права. – 2017. – Т. 7. – №. 3А. – С. 310-319.
2. Золотухин С.Н. Криминальное насилие в сфере семейно-бытовых отношений: монография. Челябинск: ЗАО «Библиотека А. Миллера»; 2019. 196 с.
3. Этьенн Г. Круг и др. Насилие и его влияние на здоровье. Доклад о ситуации в мире. Пер. с англ. М: Издательство «Весь Мир»; 2003. 179 с.
4. Степанова И.Б., Явчуновская Т.М. Криминологические аспекты насилия в семье // Вестник Ивановского государственного университета. 2004. № 4. С. 15-2
5. Graham-Bermann SA, Seng, J. Violence Exposure and Traumatic Stress Symptoms as Additional Predictors of Health Problems in High-Risk Children // Journal of Pediatrics. 2005. №146 (3). P. 349-354.
6. Whitaker, Orzol, Kahn. Maternal Mental Health, Substance Use, and Domestic Violence in the Year after Delivery and Subsequent Behavior Problems in Children at Age 3 Years. Archive of General Psychiatry. 2006. P. 551-560.
7. Bailey B., Eisikovits Z. Violently reactive women and their relationship with an abusive mother // Journal of interpersonal violence. – 2015. – Т. 30. – №. 11. – С. 1905-1928.
8. Наумчук Н. С. Роль детского травматического опыта в развитии депрессии во взрослом возрасте // Психиатрия и психоанализ: клинические диалоги. - 2019. – С. 177-182.
9. Насилие в отношении детей в семьях в Казахстане: исследование знаний, отношения и практики. Краткий аналитический отчет. Астана, 2017 г.
10. Prifti A., Zenelaj E. Psycho-social, Criminological and Legal Aspects of Domestic Violence in Albania // JL Pol'y & Globalization. – 2013. – Т. 13. – С. 19.

ӘСКЕРИ ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРДІҢ АУТОДЕСТРУКТИВТІ МІНЕЗ- ҚҰЛҚЫН ТҮЗЕТУДЕ ПСИХОТЕРАПИЯЛЫҚ ТӘСІЛДЕРДІҢ ТИІМДІЛІГІН ТАЛДАУ

Тильмагамбетова Р.Е., Уталиева Ж.Т.

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Берілген мақала әскери қызметкерлердің аутодеструктивті мінез- құлқы, оның көрініс беру формалары, даму спецификасы мен онымен жұмыс жасауда психотерапияны қолдану мүмкіншіліктері қарастырылған. Статистиканың көрсетуі бойынша, әскери қызметкерлердің арасында өз-өзіне қол жұмсаушылардың санының өсу тенденциясы байқалады.

Әскери салада өз- өзіне қол жұмсаудың ең көп тараған себептері отбасылық кикілжіңдер, кәсіби қажу, кризистік жағдайдан шығу перспективасының жоқтығы, қарыздың болуы т.б.

Шынайы суицид болғанда, оны диагностикалау қиындығы туындайды, өйткені өз- өзіне қол жұмсауға ниет талқыланды және оған қатысты барлық дайындық құпия сақталып жасалады. Осы факттер дезадаптацияда жүрген әскери қызметкерлерге превентивті және психотерапиялық әсер ету маңыздылығын айқындайды.

Аутодеструктивті мінез- құлықтың превенциясы мен коррекциясы ретінде когнитивті мінез- құлыққа бағытталған терапия, транзакті талдау, гештальттерапия, эмоционалды бейнелік терапия сияқты жүйелік

психотерапиялық жұмыстар жүргізілуі тиіс. Бұл бағыттар суициденттермен жұмыс жасаудың ерекше техникалары мен тәсілдерін ұсынады.

Түйін сөздер: аутодеструкция, суицид, превенция, психотерапиялық көмек, когнитивті мінез-құлық терапиясы, эмоционалды бағытталған терапия. гештальттерапия, транзактті талдау, отбасылық терапия.

В статье рассмотрены саморазрушительное поведение военнослужащих, формы его проявления, специфика развития и возможности применения психотерапии в работе с ним. По данным статистики, среди военнослужащих наблюдается тенденция к увеличению числа самоубийств. Наиболее частыми причинами суицида в военной сфере являются семейные конфликты, профессиональное истощение, отсутствие перспективы выхода из кризисной ситуации, наличие долга и т.д.

Когда происходит настоящее самоубийство, возникает проблема его диагностики, поскольку намерение совершить самоубийство не обсуждается, и вся подготовка к нему ведется в секрете. Эти факты подчеркивают важность превентивного и психотерапевтического воздействия на военнослужащих, находящихся в дезадаптации.

В качестве превенции и коррекции аутодеструктивного поведения должна проводиться системная психотерапевтическая работа, такая как когнитивно - поведенческая терапия, транзактный анализ, гештальттерапия, эмоциональная изобразительная терапия. Эти направления предлагают уникальные техники и способы работы с суицидальными людьми.

Ключевые слова: аутодеструкция, суицид, превенция, психотерапевтическая помощь, когнитивно-поведенческая терапия, эмоционально ориентированная терапия. гештальттерапия, транзакторный анализ, семейная терапия.

This article examines the self-destructive behavior of military personnel, the forms of its manifestation, the specifics of development and the possibility of using psychotherapy in working with him. According to statistics, there is a tendency among military personnel to increase the number of suicides.

The most common causes of suicide in the military sphere are family conflicts, professional exhaustion, lack of prospects for overcoming a crisis situation, debt, etc.

When a real suicide occurs, the problem of its diagnosis arises, since the intention to commit suicide is not discussed, and all preparations for it are kept secret. These facts emphasize the importance of preventive and psychotherapeutic effects on military personnel who are in disadaptation.

Systemic psychotherapeutic work, such as cognitive behavioral therapy, transactional analysis, gestalt therapy, emotional visual therapy, should be carried out as a prevention and correction of autodestructive behavior

Keywords: auto-destruction, suicide, prevention, psychotherapeutic care, cognitive behavioral therapy, emotionally oriented therapy. gestalt therapy, transient analysis, family therapy.

Аутодеструктивті мінез-құлық – бұл аяқталған суицид немесе оған деген ұмтылыс. Әскери қызметкерлердің аутодеструктивті мінез- құлқы санасыз тұрғыдан өз- өзіне бағытталған зиян келтірулер болып есептеледі.

Әскери қызметкерлердің арасындағы суицид жағдайын аналитикалық талдау көрсетіп отырғандай, әскерлер арасында жасалған өз -өзіне қол жұмсаушылар саны жоғары және өмірлік жағдайлардың күрделі кезеңдерінде жоғарылау тенденциясы бар.

Суицид жасағандардың арасында көбісі ер адамдар (95%). Әскери салада өз- өзіне қол жұмсаудың ең көп тараған себептері отбасылық кикілжіңдер, кәсіби қажу, кризистің жағдайдан шығудың перспективасының жоқтығы, қарыздың болуы т.б. Суициденттердің жасы 21 мен 45 жас аралығын қамтиды. Бұл кәсіби тұрғыдан, сонымен қатар өмірдің басқа да сфераларында тұлғалық даму мен қалыптасуға бағытталған кезең болып табылады. Әр түрлі қарым- қатынас жүйесінде болу, суицидтік ниетті жүзеге асырудың факторы да болып табылады. Бұл жерде айта кететін жайт, бұл жас аралығы тәуекел тобына жатпайды. Шынайы суицид оны диагностикалаудың қиындығын тудырады, өйткені ниет талқыланбайды және барлық оған қатысты дайындық құпия сақталып жасалады. Осы факттер дезадаптацияда жүрген әскери қызметкерлерге превентивті және психотерапиялық әсер ету маңыздылығын айқындайды.

XX ғасыр аяғында А.Г.Амбрумова (1980) суицидтік мінез- құлықтың ерекшеліктерін зерттеген және оның классификациясын жасаған. Оның ішінде шынайы (аяқталған) және демонстративті шантажды суицидті бөліп көрсетеді. Оның ойынша, суицидтік мінез- құлық тұлғашылық кикілжіңнен туындайтын әлеуметтік психологиялық дезадаптация нәтижесі болып келеді [1, 203 бет].

Б.Д. Карвасарскийдің жұмыстарында З. Фрейдтің өлімге құштарлық, өмірге талпыныс сияқты табиғи, әрі негізгі инстинкттердің бірі деген қағидасы қарастырылады. Оның теориясына сәйкес, адам өмір бойы бір -біріне қарама- қайшы келетін екі инстинкке бейім келеді. Олардың қайсысы басым болатыны ерте балалық шақ ерекшеліктері мен баланың анасымен қатынасына байланысты. Ананың махаббатына тапшы болған адамдар санасыз тұрғыда өлімге құштар келеді [2, 170 бет].

Психоаналитикалық бағытта аутоагрессияның басқа да концепциялары бар екенін С.Даунингтің жұмыстарынан байқауға болады. Егер айыптау және жазалау жағдайында сыртқы объектен келген агрессия жүзеге асырылмай қалса, ол өзіне қарай бағытталып, психиканың қорғаныс механизмдері ретінде жүзеге асырылады [3,120 бет].

Э.Берн психотерапияға ата -аналар тарапынан қойылатын ережелер туралы теорияны енгізді. Қалаулы емес немесе қиын бала ата- анасынан өзінің қажетсіз екенін білдіретін сигналдар, тіпті « сенің болмағанын жақсы еді» деген тікелей нұсқаулар алады. Осылай,

Б.Д. Карвасарскийдің атқанындай, адамда өзін- өзі бұзатын механизм іске қосылады да, ол аутодеструктивті мінез -құлықтың әр түрлі формасында көрініс береді.

Өз -өзіне қол жұмсау мәселесін зерттеумен айналысқан танымал психологтардың қатарында Э. Голлман, В. Франкл, К. Роджерс те бар. Олардың айтуы бойынша адамның өмір мағынасының болмауы немесе оны жоғалтып алу өзіндік бұзылысқа әкеледі.

Жалпы айтқанда, аутодеструктивті мінез -құлық түсінігі суицид түсінігінен кеңірек. Аутодеструкция дегеніміз психикалық немесе физикалық тұрғыдан өз -өзіне зиян келтіру.

А.В. Ипатов аутоагрессияны өзіндік бұзылысқа әкелетін ерекше психикалық күй деп түсіндіреді. Өзіндік бұзылыс гиподинамия, тамақтану бұзылыстары, виктимділік, деструктивті секталарда болу, фанатизм тағы басқа сияқты ерекше көрініс береді [4, 48 бет].

Психотерапияның барлық дерлік бағыттары аутодеструктивті мінез- құлық формаларына алкогольді, нашақорлық және өзге де тәуелділік түрлерін жатқызады. Экстремалды спорт түрлері, тәуекелмен байланысты мамандықтар да аутодеструктивті мінез -құлықтың жасырын түрлеріне жатады. Әскери қызметтегі тұлғалар да аутодеструктивті мінез құлыққа бейім болуы ықтимал. Дегенмен, жұмысқа қабылдау кезінде клиникалық тесттермен жүргізілетін диагностика бойынша бұл тенденция байқала қоймайды. Бұл жағдайда аутодеструктивті мінез- құлық ұзақ уақыттар бойы тыныштық күйде болып, ұзаққа созылған қолайсыз жағдайлардың әсерінен белсендендіріледі.

Д.И. Шустов айтуы бойынша аутоагрессия кенеттен емес, ұзаққа созылған стресс, үлкен психикалық қысым, еңбек іс әрекетіндегі экстремалды жағдайлардың салдарынан пайда болады. Аутодеструкция диагнозын қою үшін әр түрлі және қайталанатын әрекеттердің фактісі анықталуы керек. А.Б. Холмогорова өз еңбектерінде аутодеструкцияның құрылымдық теориялары туралы жазады. Г.Я. Пилягина аутодеструктивті мінез -құлықтың құрылымын ұсынып, оған өзекті ішкі кикілжіңдері бар фрустрацияланған тұлға, психотравмалық ситуация, әлеуметтік ортадан келетін теріс кері байланысты жатқызады [5, 3 бет].

А.М. Амбрумова аутодеструкцияның құрылымында оның пайда болу себептерін қарастыруды ұсынады. А.А. Реан пайымдауы бойынша аутоагрессия төрт деңгейде: характерологиялық және депрессияда, интроверсияда, демонстративтілікте, педанттылықта, өзіндік бағалауда бұзылыс тенденциясының кездесуі, дезадаптацияны көрініс ететін әлеуметтік деңгейі, басқа адамдарды шамадан тыс позитивті қабылдаумен жүретін перцептивті деңгейі болатын күрделі тұлғалық кешен [1, 92 бет].

Н.А. Польская айтуы бойынша, аутодеструктивті мінез- құлық өзіндік бұзылыстың әр түрлі формаларымен байланысты мінез- құлық болып есептеледі. Аутодеструкция бұл өзіндік зиян келтіру ниетінің болуы. Дегенмен, индивид бұл әрекеттердің салдарын саналы тұрғыдан ұғынуы да ұғынбауы да мүмкін. Әрекеттер түрлері де сан алуан болады, мысалы, жаңа сезімдерді іздеу, тәуекелге бейім келу. Ал оның бәрі өз -өзіне қол жұмсау әрекеттерімен аяқталады.

Суицидке бейім келетін жүзге жуық адамдардың мінез-құлықын зерттей келе, Н.В. Властова былай деп тұжырымдайды, аутодеструктивті мінез- құлыққа тәуекелділіктің жоғарылауы,

психопатологиялық симптомдармен, деструктивті когнитивті стратегиялармен байланысты тұлғалық факторлармен жүзеге асады. Ол эксперименттік тұрғыда өзін жарақаттау мінез- құлқы, соның ішінде суицидтік әрекеттер мен мазасыздық, күдік, регидтілік, эгоцентризм сияқты тұлғалық қасиеттер арасында байланыс бар екенін дәлелдеген [6, 178 бет].

Г. Айзенктің психотизм немесе екіншілік тұлғалық құрылым деп атаған нәрсесі, кең фантазия мен қиялмен қатар, субъективизм, эгоизм, өзіндік сынаудың болмауы, жоғары эмоционалдылық, конфликтілік, жалғыздық, эмпатияның жоқтығымен байланысты келеді.

Дамудың әр түрлі кезеңдердегі тұлғаның қажеттіліктер депривациясы өзіндік бұзылысқа әкелетін детерминанттарды қалыптастырады. Отбасыдағы және басқа адамдармен қарым- қатынастағы дисгармония, ата- ана мен бала қарым- қатынасындағы негативті тәжірибе, балаға қатысты қысым мен зорлық -зомбылық көрсету де аутодеструктивті мінез- құлықтың тенденциясына алып келеді. Дәл осы құбылыстар тұлғаның әлеуметтік ортамен қатынасының бұзылуы, дезадаптация, біреулердің әсер етуіне бейім болу және девиацияның басқа да түрлеріне негіз болады.

А.Е. Личконың мінез -құлықтың акцентуациясы туралы зерттеулерін қолдана келе, оның да аутодеструктивті мінез- құлықпен байланысын байқауға болады. Истероидты, сенситивті және неврастениялық типтер аутодеструкцияға бейімдеу болып келеді. Сонымен қатар, аутодеструктивті мінез- құлық депрессивті, демонстрациялы мозахисттік типтес адамдарға тән келеді.

Әскери қызметкерлердің суицидтік әрекет жасауының себептерін талдай келе, олардың негізгілері ретінде жылдан жылға кәсіби шаршау, материалдық табыстың болмауы, бейімделудегі бұзылыс белгілері, отбасыдағы кикілжіңдер, ата- ана мен бала қатынасының бұзылысы, өзіндік бағалаудың төмен болуы, тәуелді мінез құлықтың белгілерін айтуға болады. Осы тақырып аясында зерттеу жұмыстарын жүргізген біршама зерттеушілердің назарында превентивті әрекет мүмкіншіліктері болып отыр. Өткен шақтағы ата- ана мен бала қатынасымен жұмыс психотерапиялық көмекті, соның ішінде нақты әдіс- тәсілдерді қолдануды қажет етеді.

А.В. Ипатов аутодеструктивті мінез-құлықты клиентермен жұмыс жасауда мәселені алдын алу мен түзетудің бірнеше технологияларын қатарынан қолдануды ұсынады. Алғашқылардың бірі ретінде, әлеуметтік қоршаған ортамен қатынасты жақсарту, аддективті агенттерді (алкоголь, нашақорлық, компьютер мен ойындарға құмарлықты) жоюдан бастауға болады.

Әрі қарай, жақындарымен, отбасы мүшелерімен қатынасты жақсарту, әлеуметтік қарым- қатынастарда компетенттілікті жоғарылату, кризистік жағдайлардан табысты өтуге бейімделу жұмыстарымен жалғастыруға болады. Жұмыстың келесі кезеңдерінде эмоционалды кернеуді басу, өзін -өзі реттеу дағдыларын жаңғырту, психикалық тұрақтылық орнату, өмірлік мағынаны қалыптастыру, өмірге құштарлық ояту мәселелеріне көңіл аударған дұрыс. Өзінді сананы мен өзіндік қабылдауды дамыту, өз денсаулығы мен денесіне қатынасты жақсарту, түзету жұмысының аяқтаушы кезеңі болып табылады [4, 132 бет].

Әскери қызметкерлердің аутодеструктивті мінез- құлқының психотерапиясы тұлғаның жүйелік бағытына негізделеді. Бұл психотерапияның әр түрлі бағыттарында өңделген техникалар мен тәсілдерді қолдануға маңызды мүмкіндіктерді береді.

Суицид пен басқа да аутодеструктивті мінез- құлықты жасау мотивтерінің ішінде жиі кездесетіндер қатарында отбасылық конфликттер, ата -аналарымен қатынас жатыр. Одан кейін қарыздардың көп болуы, өзін кінәлі сезіну және жалғыздық сезімдері де бар.

Әскери қызметшілердің аутодеструктивті мінез -құлқын түзетуде келесідей бірқатар психотерапиялық тәсілдер қолдануға болады:

Когнитивті мінез-құлық терапиясы (CBT) – аутодеструктивті мінез-құлықты түзетудің кең таралған тәсілдерінің бірі. Ол теріс ойлар мен мінез-құлық үлгілерін ойларды қайта бағалау, мінез-құлық эксперименттері және релаксация жаттығулары сияқты әртүрлі әдістер арқылы өзгертуге бағытталған. Зерттеулер көрсеткендей, CBT әскери қызметшілердің аутодеструктивті мінез-құлқын төмендетуде тиімді болып есептеледі.

Эмоционалды бағытталған терапия (ЕОТ) – бұл тәсіл эмоционалды реакциялармен және травмалық оқиғалармен байланысты тәжірибелермен жұмыс істеуге бағытталған. ЕОТ мақсаты- аутодеструктивті мінез-құлыққа әкелуі мүмкін эмоционалды реакцияларды анықтау, хабардар ету және түрлендіру. ЕОТ сонымен қатар аутодеструктивті мінез-құлықты төмендетуде тиімді екенін дәлелдеді.

Гештальттерапия – клиент тұлғасының біртұтастығын қалпына келтіруге бағытталған.

Транзактті талдау– аутодеструктивті бұзылыспен жұмыс жасауда тұлғашылық кикілжіңдерді дұрыс реттеп, ерте жастағы уайымдармен терапиялық жұмыс жүргізуге көмектеседі.

Отбасылық терапия – әскери қызметшілердің өміріндегі отбасылық қатынастардың маңызды рөлін ескере отырып, жұмыс жүргізуге көмек береді. Отбасылық терапия аясында қатысушылар жанжалдарды шеше алады, қарым-қатынасты жақсартады және нығайтады, бұл бағыт стрессті азайтуға және әскери қызметшілерді қолдауды арттыруға көмектеседі.

Мінез- құлықтың аддиктивті формаларының психотерапиясы фармакотерапиядан кейінгі қосымша емдеу әдісі болып табылады. Деструктивті тенденциялар тәуелділік объектісіне физиологиялық тартылысымен еселеп күшейе түседі [7, 530 бет].

Көптеген практик психологтардың айтуы бойынша, аддиктивті клиенттер тұтынушы позициясында болып, санадағы терең өзгерістерден қашады. Аутодеструктивті мінез- құлыққа бейім әскери қызметкерлерге, кәсіби тұрғыдан қажет деңгейде компетентті болып табылатын әскери психологтар өз бетінше психотерапиялық көмек бере алады немесе оларды сырттағы психологтарға жүгінуге бағыттай алады.

Психотерапиялық тәсілдер әскери қызметшілердің аутодеструктивті мінез-құлқын түзетуде маңызды рөл атқарады. Психологтардың осы тақырыптағы зерттеулері әскери қызметшілер үшін психотерапиялық жұмыстың тиімділігі мен қол жетімділігін көрсетеді.

Әскери қызметшілердің аутодеструктивті мінез-құлқын түзету кешенді және интеграцияланған тәсілді қажет етеді. Бұл мәселемен жұмыс жасауда әскери қызметкерлерге психотерапияны қол жетімді етуден басқа, физикалық денсаулықты нығайту, өзіне-өзі көмектесу дағдыларын дамыту, әскери қызмет аяқталғаннан кейін қолдау көрсету және әрбір әскери қызметшімен жеке жұмыс жүргізуді жетілдіру маңызды болып табылады. Әскери ортада аутодеструктивті мінез-құлықпен жұмыс істеу әдістерін үнемі дамыту және жетілдіру әскери қызметшілердің әл-ауқаты мен денсаулығын жақсартудың маңызды бағыты болып табылады.

Әдебиеттер

1. Горобец Т.Н. Аутодеструктивное поведение: социальные и психологические аспекты проблемы// Мир психологии. 2017 №3 (91). С 201-209.
2. Карвасарский Б.Д. Психотерапия: учебник.СПб.:Питер, 2002. 672 с.
3. Психология и лечение зависимости поведения/ под.ред. С.Даунинга. -М.:Класс, 2000. 227 с.
4. Ипатов А.В.Технология коррекции аутодеструктивного поведения подростков. Саратов: Ай Пи Эр Медиа, 2015. 201с.
5. Шустов Д.И.Аутоагрессивное поведение и иллюзия бессмертия// Журнал практической психологии и психоанализа. 2005. №1. С 3-8
6. Польская Н.А., Власова Н.В. Аутодеструктивное поведение в подростковом и юношеском возрасте//Консультативная психология и психотерапия. 2015. Т 23. №4. С 176-195.
7. Zaki L.F, Coifman K.G., Rafaeli E., Berenson K. R., Downey G. Emation differentiation as a protective factor against nonsuicidal self- injury in borderline personality disorder// Behavior therapy.2013, vol.44, iss.3, pp.529-540.

ЛУДОМАНИЯ ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Карабекова А.Ж., Бекдербек А.Қ.

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан

Мақалада лудоманияға тәуелділік деп аталатын құмар ойындарға тәуелділіктің қалыптасуының негізінде жатқан психологиялық аспектілерге назар аударылады. Құмар ойынына тәуелді адамның жеке басының типтік қасиеттері, өзін-өзі алдаудың психологиялық механизмдері, сондай-ақ психикалық денсаулық пен әлеуметтік бейімделу салдары қарастырылады. Когнитивті мінез-құлық терапиясы мен қолдау тобының сеанстарын қоса алғанда, емдеу және оңалту әдістері сипатталған. Сондай-ақ құмар ойындарға тәуелділіктің алдын алу және бақылау шаралары талқыланады. Авторлар тиімді емдеу және оның жағымсыз салдарының алдын алу үшін бұл құбылысты психологиялық тұрғыдан түсінудің маңыздылығын атап көрсетеді.

Түйін сөздер: құмар ойындарының маниясы, тәуелділік, психологиялық аспектілері, тұлға қасиеттері, емдеу, оңалту, алдын алу

Статья обращает внимание на психологические аспекты, лежащие в основе формирования зависимости от азартных игр, известной как лудомания. Рассматриваются типичные черты личности лудомана, психологические механизмы самообмана, а также последствия для психического здоровья и социальной адаптации. Описываются методы лечения и реабилитации, включая когнитивно-поведенческую терапию и поддержку групповых сессий. Обсуждаются также меры профилактики и контроля лудомании. Авторы подчеркивают важность психологического понимания этого явления для эффективного лечения и предотвращения его негативных последствий.

Ключевые слова: мания азартных игр, зависимость, психологические аспекты, черты личности, лечение, реабилитация, профилактика

The article draws attention to the psychological aspects underlying the formation of gambling addiction, known as gambling addiction. The typical personality traits of a gambling addict, the psychological mechanisms of self-deception, as well as the consequences for mental health and social adaptation are considered. Treatment and rehabilitation methods are described, including cognitive behavioral therapy and support group sessions. Measures to prevent and control gambling addiction are also discussed. The authors emphasize the importance of psychological understanding of this phenomenon for effective treatment and prevention of its negative consequences.

Keywords: gambling mania, addiction, psychological aspects, personality traits, treatment, rehabilitation, prevention

Когнитивті мінез-құлық терапиясы және топтық қолдау сияқты тиімді психологиялық емдеу пациенттерге тәуелділікті жеңу және денсаулықты қалпына келтіру үшін қажетті дағдылар мен құралдарды ұсынады. Білім беру, қолжетімділікті шектеу және бос уақыттың баламалы түрлерін дамыту сияқты алдын алу шаралары құмар ойындардың басталуын болдырмауға және тәуелділіктің даму қаупін азайтуға бағытталған.

Құмар ойындарға тәуелділікті тиімді емдеу және алдын алу қоғам, үкімет, ойын индустриясы және медицина мамандары тарапынан бірлескен күш-жігерді қажет ететінін атап өткен жөн. Тек ынтымақтастық пен бірлескен күш-жігердің арқасында біз бұл маңызды мәселені шеше аламыз және ойынға тәуелділіктен зардап шегетіндерге қолдау мен көмек көрсете аламыз.

Құмар ойындар индустриясымен ынтымақтастық: тиімді өзін-өзі реттеу және жауапты ойын шараларын, соның ішінде өзін-өзі алып тастау бағдарламалары мен шектеулерді әзірлеу және енгізу үшін ойын индустриясымен бірлесіп жұмыс істеу маңызды.

Құмар ойындарға тәуелділік ұлттық деңгейде де, жеке деңгейде де назар аударуды және алдын алу шараларын талап ететін күрделі мәселе болып қала береді. Әрбір жағдайдың өзіндік ерекшеліктеріне қарамастан, құмар ойындарға тәуелділіктің психологиялық аспектілері оны дамытуда, емдеуде және оңалтуда шешуші рөл атқарады.

Құмар ойындарға тәуелділіктің психологиялық механизмдерін зерттеу бұл бұзылыстың тамырын түсінуге және емдеу мен алдын алудың тиімді әдістерін жасауға мүмкіндік береді. Құмар ойындарға тәуелділердің психологиялық ерекшеліктері, мысалы, өзін-өзі ұстай алмау, тәуекелге бару және тез қанағаттану қажеттілігі психология саласындағы мамандар үшін араласудың негізгі нысанасы болып табылады.

Құмар ойындарға тәуелділік – 21 ғасыр дерті. Себебі, бүгінде әлемде 350 миллион адам құмар ойындардан зардап шегеді. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының мәліметі бойынша, әлемде ересектердің 3% құмар ойындарға тәуелді. Елімізде бүгінде 36 мыңнан астам адам осы

психологиялық дертке шалдыққан. 2022 жылғы статистика бойынша Қазақстанда құмар ойынының кесірінен 735 адам өз-өзіне қол жұмсаған. Құмар ойындарға тәуелділік отбасының бұзылуына және ажырасуға әкелетін негізгі факторлардың бірі болып табылады. Себебі, елімізде ажырасқан әрбір үшінші отбасы құмар ойындармен айналысады. Ең сорақысы, қазақстандықтар соңғы үш жылда 21 ғасырдың дертіне айналған әлемге триллион теңгеден астам қаржы жұмсады.

Лудоманияға тәуелділіктің тән белгілеріне шамадан тыс ойын белсенділігі, құмар ойынына қатысты мінез-құлықты бақылау немесе шектеу қабілетсіздігі, құмар ойындарға қол жетімділік болмаған кезде бас тарту белгілерінің пайда болуы және оның жағымсыз салдарын білсе де құмар ойындарды жалғастыру жатады. Құмар ойындарға тәуелділік қаржылық шығындарға, қарым-қатынастағы проблемаларға, депрессияға және суицидтік ойларға әкелуі мүмкін. Құмар ойындарға тәуелділік кәсіби араласуды және емдеуді қажет ететінін атап өткен жөн, өйткені ол әдетте өздігінен кетпейді және уақыт өте нашарлауы мүмкін.

Құмар ойындарға тәуелділіктің психологиялық аспектілерін зерттеу бірнеше негізгі факторларға байланысты жоғары маңызға ие. Біріншіден, ол емдеу мен алдын алудың тиімді әдістерін әзірлеуге негіз болатын тәуелділіктің қалыптасу және қолдау механизмдерін түсінуге мүмкіндік береді. Психологиялық аспектілер құмар ойындарға тәуелділіктің дамуына әсер ететін әртүрлі факторларды сипаттайды, оның ішінде жеке қасиеттер, мотивация, күресу стратегиялары, әлеуметтік-мәдени және қоршаған орта факторлары.

Лудоманияға тәуелділік, сондай-ақ патологиялық құмар ойындар немесе құмар ойындарға тәуелділік ретінде белгілі, жағымсыз салдарға қарамастан құмар ойындарға мәжбүрлеумен сипатталатын психологиялық ауру. Лудоманияның кәдімгі құмар ойындардан айырмашылығы, ол адам өмірінің орталық және бақылаушы аспектісіне айналып, күрделі әлеуметтік, психологиялық және қаржылық мәселелерге әкеледі [Ошибка! Источник ссылки не найден., 128 б.].

Екіншіден, психологиялық аспектілерді зерттеу құмар ойындарға тәуелділерге тән спецификалық белгілер мен сипаттамаларды анықтауға көмектеседі, бұл диагностикаға және емдеудің дербес әдістерін әзірлеуге пайдалы. Сонымен қатар, психологиялық зерттеулер тәуелділіктің алдын алудың тиімді стратегияларын анықтай алады және құмар ойындармен байланысты тәуекелдер туралы хабардарлықты арттырады.

Ақырында, құмар ойындарға тәуелділіктің психологиялық аспектілерін зерттеу қоғамды құмар ойындарға тәуелділіктің қауіптері мен салдары туралы оқыту және тәрбиелеу үшін маңызды. Бұл құмар ойындарға қатысты ақпараттандырылған және салауатты қоғамдық көзқарасты қалыптастыруға көмектеседі және тәуелділіктің таралуын болдырмауға көмектеседі.

2018 жылы ДДҰ құмар ойындарға тәуелділікті екі санатқа бөлді. Олардың біріншісі - ойын бұзылысы (онлайн ойындарға тәуелділік). Бұл компьютерлерге, гаджеттерге немесе бейне ойындарға тәуелділік. Ал екіншісі - ойынның бұзылуы. Ғалымдар мұны онлайн ойын автоматтарына құмарлықпен, спорттық іс-шараларға бәс тігумен, үлкен ақшаға, казино мен құмар ойындарға тігумен байланыстырды.

Патологиялық құмар ойындар немесе құмар ойындарға тәуелділік - денсаулыққа, қарым-қатынасқа және қаржыға жағымсыз салдарға қарамастан құмар ойындарға мәжбүрлеумен сипатталатын ауыр психологиялық бұзылыс. Бұл жай ғана толқудың құмарлығы емес; патологиялық құмар ойындар адам өміріндегі бақылаушы факторға айналып, маңызды психикалық және әлеуметтік мәселелерге әкеледі.

Патологиялық құмар ойындардың негізгі сипаттамаларына құмар ойындарға уақыт пен ресурстардың шамадан тыс жұмсалуды, осы саладағы мінез-құлқын бақылауға қабілетсіздігі, құмар ойнауға қабілетсіз болған кезде бас тарту белгілерінің пайда болуы және жағымсыз салдарларды білсе де құмар ойындарының әрекетін жалғастыру жатады.

Патологиялық құмар ойындар әдетте бірқатар психологиялық және мінез-құлық белгілерімен, соның ішінде құмар ойындардан бас тартқан кезде ашуланудың жоғарылауымен, құмар ойындар туралы тұрақты ойлармен, құмар ойындарға қатысты алдау мен құпияны

сақтаумен, тіпті елеулі қаржылық шығындар немесе қарым-қатынас қақтығыстары жағдайында да құмар ойындарды жалғастырумен бірге жүреді.

Патологиялық құмар ойындар көбінесе психикалық және физикалық денсаулықтың ауыр зардаптарына, соның ішінде депрессияға, алаңдаушылықтың бұзылуына, некенің бұзылуына, қаржылық қиындықтарға және тіпті суицидтік ойларға немесе әрекеттерге әкеледі.

Патологиялық құмар ойындарды түсіну тиімді емдеу әдістерін әзірлеу және осы бұзылыстың алдын алу, сондай-ақ қоғамды оның салдары мен қауіптері туралы оқыту үшін маңызды [**Ошибка! Источник ссылки не найден.**, 201 б.].

Құмар ойындарға тәуелділіктің дамуы әртүрлі факторлардың әсерінен болатын көп қырлы процесс. Оған көптеген факторлар әсер етеді: биологиялық факторлар, психологиялық факторлар, әлеуметтік факторлар, психологиялық механизмдер, қоршаған орта факторлары, қаржылық факторлар.

Биологиялық факторлар: Тәуелділікке генетикалық бейімділік маңызды рөл атқаруы мүмкін. Кейбір зерттеулер патологиялық құмар ойындармен генетикалық байланысты ұсынады.

Психологиялық факторлар: Тәуекелге бару, сыйақы іздеу және құмар ойындармен өзара әрекеттесуге қанағаттану сияқты жеке тұлғаның белгілі бір қасиеттері тәуелділіктің дамуына ықпал етуі мүмкін.

Әлеуметтік факторлар: Ойыншының ортасы маңызды рөл атқарады. Құмар ойындар шеңберіне қосылу, достардың немесе отбасының қысымы және қоғамда құмар ойындардың болуы тәуелділіктің пайда болуына және сақталуына әсер етуі мүмкін.

Психологиялық механизмдер: Стресс, алаңдаушылық немесе депрессия сияқты эмоционалдық жағдайлар құмар ойындарды жену немесе эмоционалды реттеу құралы ретінде пайдалануға әкелуі мүмкін, бұл тәуелділікті арттыруы мүмкін.

Қоршаған орта факторлары: құмар ойындардың болуы және таралуы, соның ішінде онлайн платформалар, ойын мекемелері және лотереялар тәуелділіктің даму мүмкіндігіне айтарлықтай әсер етеді.

Қаржылық факторлар: Құмар ойындардан болатын қаржылық жоғалту тәуелділіктің артуына әкелуі мүмкін, өйткені құмар ойыншы шығындарды жабуға тырысады және жеңіске жету үмітімен құмар ойындарға қайтады.

Осы факторларды ескеру құмар ойындарға тәуелділікті тиімді түсіну, алдын алу және емдеу үшін өте маңызды [**Ошибка! Источник ссылки не найден.**, 97 б.].

Құмар ойындарға тәуелділердің психологиялық сипаттамалары әдетте құмар ойындарға ұзақ уақыт қатысу нәтижесінде заңдастырылған әр түрлі тұлғалық қасиеттерді қамтиды (кесте 1).

Құмар ойындарға тәуелділердің осы психологиялық ерекшеліктерін түсіну жеке емдеу және қолдау бағдарламаларын әзірлеуде, сондай-ақ құмар ойындарға тәуелділіктің алдын алу және бақылау стратегияларын әзірлеуде маңызды рөл атқарады. Осы мүмкіндіктерді ескере отырып, психологтар мен басқа нашақорлық мамандарына құмар ойындарға тәуелділердің қажеттіліктері мен қиындықтарын жақсы түсінуге және тиімдірек жауап беруге көмектеседі.

Құмар ойындарға тәуелділік адамның психикалық денсаулығына қатты әсер етіп, әртүрлі психологиялық зардаптарға әкеледі.

Біріншіден, жиі жоғалтулар мен қаржылық шығындар айтарлықтай стресс пен алаңдаушылық тудыруы мүмкін. Құмар ойындарға тәуелділер үнемі күйзеліске түсіп, уайымдауы мүмкін, олар қарызға батып кетеді немесе өмір сүру құралдарын жоғалтады деп қорқады.

Екіншіден, депрессия құмар ойындарға тәуелділіктің жалпы психологиялық салдары болып табылады. Тұрақты сәтсіздік, дәрменсіздік сезімі және бақылауды жоғалту көңіл-күйдің төмендеуіне, апатияға және өмірге қызығушылықтың жоғалуына әкелуі мүмкін.

Үшінші ауыр зардап - өзін-өзі бағалау мен сенімділіктің төмендеуі. Құмар ойындарға тәуелді адамдар құмар ойындарына байланысты кінә, ұят және қорлау сезімін сезінуі мүмкін, бұл өзін-өзі бағалау мен өзін-өзі бағалаудың төмендеуіне әкеледі.

Сонымен қатар, құмар ойындарға тәуелділік басқалармен қарым-қатынастың нашарлауына әкелуі мүмкін. Көңілсіздік, алдау және қаржылық мәселелер отбасылық жанжалдарға, сенімнің жоғалуына және әлеуметтік оқшаулануға әкелуі мүмкін.

Кесте 1 - Құмар ойындарға тәуелділердің психологиялық ерекшеліктері

Өзін-өзі бақылаудың және импульсивтіліктің болмауы	Құмар ойындарға тәуелділер көбінесе өз әрекеттерін бақылауда қиындықтарға тап болады және әсіресе құмар ойындарға қатысты шұғыл және асығыс шешім қабылдауға бейім.
Тәуекелді қабылдаудың жоғарылауы	Олар ақшаны немесе басқа ресурстарды жоғалтуға әкелуі мүмкін болса да, күтпеген жағдайларда жиі толқу мен марапатқа ұмтылады.
Лездік қанағаттану сұранысы	Құмар ойыншылар лезде қанағаттану мен ынталандыруды іздейді, бұл жоғалтуларға қарамастан құмар ойындарды жалғастыруға әкелуі мүмкін.
Өзін-өзі алдауға бейімділік	Олар өз әрекеттерін ақтап, жағдайды басқара алатынына немесе шығындарды қалпына келтіре алатынына өздерін сендіре алады, тіпті шындық басқаша көрсетсе де.
Эмоционалды осалдық	Құмар ойындарға тәуелді адамдар, әсіресе, шығындар мен қаржылық қиындықтар кезінде алаңдаушылық, депрессия және кінә сияқты эмоционалдық ауытқуларды бастан кешіреді.
Өзін-өзі алдау қабілеті	Олар өз әрекеттерін ақтап, жағдайды басқара алатынына немесе шығындарды өтей алатынына өздерін сендіре алады, тіпті шындық басқаша көрсетсе де.

Ақырында, құмар ойындарға тәуелділік суицидтік ойлар мен әрекеттерді тудыруы мүмкін. Құмар ойыншылар, әсіресе үмітсіз жағдайларда, енді өз жағдайдан шығудың жолы жоқ екенін сезіп, төтенше шаралар қабылдауға шешім қабылдауы мүмкін.

Құмар ойындарға тәуелділіктің жалпы психикалық салдары құмар ойындарға тәуелділерді уақтылы диагностикалау, емдеу және қолдау қажеттілігін көрсетеді, сондай-ақ осы бұзылыстың дамуын болдырмау үшін профилактикалық шаралардың маңыздылығын көрсетеді [**Ошибка! Источник ссылки не найден.**, 211 б.].

Құмар ойындарға тәуелділікті психологиялық емдеу және оңалту осы бұзылыспен күресу және пациенттердің денсаулығы мен әл-ауқатын қалпына келтірудің кілті болып табылады. Ең тиімді әдістердің кейбірі мыналарды қамтиды:

Когнитивті мінез-құлық терапиясы (КМТ): Бұл тәсіл құмар ойындармен байланысты деструктивті ойларды, нанымдар мен мінез-құлықтарды анықтауға және өзгертуге бағытталған. Пациенттер өздерінің құмар ойындарының триггерлерін тануды үйренеді, стресспен күресу және басқару стратегияларын әзірлейді, шешім қабылдау және өзін-өзі бақылау дағдыларын күшейтеді.

Топтық терапия және қолдау: Топтық терапия сессияларына қатысу нашақорларға тәжірибе алмасуға, ұқсас проблемалардан зардап шегетін басқалардан қолдау алуға және тәуелділікті жеңудің тиімді стратегияларын үйренуге мүмкіндік береді.

Мотивациялық сұхбат (МС): Бұл әдіс пациенттердің өзгертуге және емдеу процесіне белсенді қатысуға мотивациясын арттыруға бағытталған. Психолог пациенттерге құмар ойындарының салдары мен тәуекелдерін түсінуге көмектеседі, сонымен қатар өзгерістерге ішкі мотивацияны дамытады.

Психобілім беру бағдарламалары: емделушілерді ойынға тәуелділікті, оның механизмдері мен салдарын түсінуге үйрету емдеу мен оңалтуда маңызды рөл атқарады. Пациенттер құмар ойындарды бақылау стратегияларын, тиімді күресу әдістерін үйренеді және қайталанудың алдын алу дағдыларын дамытады.

Жеке кеңес беру және қолдау: Психологиялық қолдау және тұрақты жеке кеңес беру сессиялары пациенттерге құмар ойындарға тәуелділікті емдеуге байланысты жеке проблемаларды, ұмтылыстарды және қиындықтарды шешуге көмектеседі.

Бұл әдістерді біріктіру, әдетте, құмар ойындарға тәуелділікті емдеу мен оңалтудың ең тиімді тәсілі болып табылады және пациенттерге өз өмірлерін бақылауды қалпына келтіруге және салауатты өмір салтына оралуға көмектеседі [**Ошибка! Источник ссылки не найден.**, 107 б.].

Тәрбие және хабардарлық: Ойынға тәуелділіктің қаупі мен салдары туралы қоғамды ерте жастан бастап оқыту маңызды. Мектептер мен қауымдастықтардағы білім беру бағдарламалары, сондай-ақ қоғамдық ақпараттық науқандар проблема туралы хабардар болу мен түсінуді арттыруға көмектеседі.

Қол жеткізуді шектеу: құмар ойындарға, әсіресе кәмелетке толмағандарға рұқсатты шектеу және құмар ойындарының жарнамасын бақылау тәуелділік ықтималдығын азайтуға көмектеседі.

Баламаларды әзірлеу: бос уақыт пен ойын-сауықтың салауатты және сындарлы түрлерін дамытуды қолдау және ынталандыру құмар ойындарға балама беруге көмектеседі. Спорт, өнер, хобби және қоғамдық іс-шаралар ақша үшін ойнауды бастауға жиі себеп болатын бос орынды толтыруға көмектеседі.

Әлеуметтік қолдау және араласу: Құмар ойындары проблемасы бар адамдарға кеңес беру, топтық терапия және қаржылық көмек сияқты қолжетімді және тиімді қызметтерді ұсыну мұқтаж адамдарға қолдау мен көмек көрсетуге көмектеседі.

Әдебиеттер

1. Ананьев В.А. Введение в психологию здоровья СПб, 1998.
2. Никифоров Г.С. Психическое здоровье СПб, 1998.
3. Абрамова Ю.А. Психология в медицине М.1998.
4. Михайлов А.Н., Ротенберг В.С. Особенности психологической защиты в норме и при соматических заболеваниях // Вопросы психологии.-1990., №5.
5. Личко АЕ., Иванова Н.Я. Патохарактериологические исследования у подростков. -Л.,1981.
6. Еникеев М.И., Кочетков О.Л. Общая, социальная и юридическая психология. Краткий энциклопедический словарь. — М.: Юрид. лит., 1997.
7. Майерс Д. Социальная психология Ускоренный курс М., 2007.
8. Немов Р.С. Психология: Словарь- справочник. М., 2003.

ЖЕТКІНШЕКТІК КЕЗЕҢДЕГІ ПРОКРАСТИНАЦИЯ МЕН КОПИНГ-СТРАТЕГИЯЛАР АРАСЫНДАҒЫ ӨЗАРА БАЙЛАНЫС

Ордагулова Д.И., Сарсенбаева Л.О.
Туран университеті, Алматы, Қазақстан

Қазіргі заманғы әлеуметтік-экономикалық жағдайлар өмірдің жоғары қарқындылығын анықтайды, қоғамда табысты бейімделу үшін заманауи адамнан максималды белсенділікті, кәсібилікті, еңбектің жоғары өнімділігін және көптеген мәселелерді бір уақытта шеше білуді талап етеді. Осыған байланысты, адамдардың көбі уақыттың жетіспеушілігіне, үнемі шаршау сезіміне шағымданады, солай бола тұра олар үнемі болмайтын нәрсемен айналысады, ал маңызды істер кейінге қалдырылады. Психологияда заттарды үнемі кейінге қалдыруға бейімділік «прокрастинация» терминімен белгіленеді. Бұл құбылыс қазіргі қоғамда, әсіресе жастар арасында өте жиі кездеседі. Мақалада жеткіншектік кезеңдегі прокрастинация мен копинг-стратегиялар арасындағы өзара байланыс мәселесі талданған.

Түйін сөздер: прокрастинация, жеткіншектік кезең, копинг-стратегиялар, қорғаныс механизмдері, стресс

Современные социально-экономические условия определяют высокую интенсивность жизни, требуют от современного человека максимальной активности, профессионализма, высокой производительности труда и умения одновременно решать многие задачи для успешной адаптации в обществе. Из-за этого большинство людей жалуются на нехватку времени, постоянное чувство усталости, при этом они постоянно заняты тем, чего не происходит, а важные дела откладываются. В психологии склонность постоянно откладывать вещи обозначается термином "прокрастинация". Это явление очень распространено в современном обществе, особенно среди молодежи. В статье проанализирована проблема взаимосвязи между прокрастинацией и копинг-стратегиями в подростковом возрасте.

Ключевые слова: прокрастинация, подростковый возраст, копинг-стратегии, защитные механизмы, стресс

Modern socio-economic conditions determine the high intensity of life, require maximum activity, professionalism, high labor productivity and the ability to simultaneously solve many tasks for successful adaptation in society. Because of this, most people complain of a lack of time, a constant feeling of fatigue, while they are constantly busy with what is not happening, and important things are postponed. In psychology, the tendency to constantly put things off is referred to by the term "procrastination." This phenomenon is very common in modern society, especially among young people. The article analyzes the problem of the relationship between procrastination and coping strategies in adolescence.

Keywords: procrastination, adolescence, coping strategies, defense mechanisms, stress

Жеткіншек бала да емес және де ересек те емес. Жеткіншек психикасының тұрақсыздығы, қозғалғыштығы өзі және басқа адамдар туралы пікірлерінің тұрақты өзгермелілігіне әкеледі. Жеткіншектік кезең дағдарыстан басталады, сондықтан бүкіл кезеңді әдетте өтпелі кезең деп атайды. Дағдарыс баланың бұрынғы бағдарларының, қызығушылықтары мен идеяларының түбегейлі өзгеруімен бірге жүретін дамудың көптеген сапалық өзгерістерімен байланысты. Бұл өзгерістер өте қысқа мерзімде орын алады, сондықтан күтпеген өзгеріс бұзылыс сияқты әсер қалдырады.

Жеткіншектік кезеңнің шекаралары ретінде Д.Б. Эльконин 11-17 жас аралығын қарастырады. Негізгі критерий ретінде ол іс-әрекеттің жетекші формаларының өзгеруін көрсетеді. Бірақ ол бұл кезеңді де екі кезеңге бөледі: құрдастарымен қарым-қатынас алдыңғы қатарға шығатын орта мектеп жасы (11-15 жас), және жетекші іс-әрекет түрі оқу-кәсіби болып табылатын үлкен мектеп жасы (15-17 жас).

Сонымен қатар көптеген зерттеушілер (И.С. Кон, В.С. Мухина, А.В. Петровский, Н.Н. Палагина, т.б.) 14–15 жасты жеткіншектік кезеңнің жоғарғы шегі деп санайды [1, 183 б.].

Бұл жаста кейбір қарама-қайшылықтар пайда болады: бір жағынан, жеткіншек ересектерден өзін енді кішкентай деп санамауын, құқықтарының сақталуын талап ете бастайды, бірақ сонымен бірге ол ересектерге тән міндеттерді қабылдағысы келмейді. Олар әлі де шынайы, толыққанды есейгендік сезіміне ие емес, бірақ оның есейгенін басқалардың мойындауына үлкен қажеттілік бар. Құндылықтардың, мінез-құлық тактикасының және басқа да жаңа өзгерістердің қалыптасу процесі біраз уақытқа созылады және біркелкі емес жүреді, сондықтан жеткіншекте бір мезгілде балаларға да және ересектерге де тән дүниелер болады. Бұл жеткіншектік кезеңде жеке даму нұсқаларының алуан түрлілігін тудырады [2, 57 б.].

Сонымен қатар, қазіргі уақытта отбасы институты қайта құрылуда, аула ойындары бірте-бірте өткеннің еншісіне айналуға және жеткіншектердің бейресми ынтымақтастығы азайып, компьютерлік ойындар мен интернет байланысы желісінің ұлғаюы орын алуда. Тікелей тұлғааралық қарым-қатынасқа аз уақыт бөлінеді, бірақ сонымен бірге құрдастарымен қарым-қатынас Интернетте және әлеуметтік желілерде жиі орын алатын жетекші қызмет болып қала береді. Нәтижесінде жасөспірімдер тұлғааралық қарым-қатынас дағдыларын бірте-бірте жоғалтады: олар үшін нақты байланыстар орнату, конфликттерді шешу, келіссөздер жүргізу қиынырақ, ал типтік емес жағдайлар туындаған кезде олар көбінесе не істеу керектігін білмейді. Дәл осы жаста өмірлік қиындықтарды жеңудің ең тиімді жолдарын үйрену процесі жиі кездеседі және адам осы әдістерді есейген шағында белсенді қолдана бастайды. Көптеген жеткіншектер ата-аналарының немесе басқа маңызды ересектердің копинг-стратегияларын қайталайды, қабылдайды.

Сонымен қатар, ересек және тәуелсіз болып көрінгісі келетініне қарамастан, көптеген жеткіншектер әлі де ересектердің пікіріне тәуелді және стресстік жағдайларда соларға сүйенеді.

Бейімделу дәрежесі бойынша барлық копинг-стратегияларын 3 негізгі топқа бөлуге болады:

- бейімделгіш;
- салыстырмалы бейімділік;
- бейімделмейтін.

Бұл стратегиялардың барлығы когнитивтік, эмоционалдық және мінез-құлық аспектілерінде көрінуі мүмкін. Мінез-құлық аспектісінде бейімделмейтін стратегияларды қолдану жеткіншектерде оқшаулану, алкогольді, темекіні және т.б. қолдануға бейімділік,

байланыстардан белсенді түрде қашу, жалпы пассивтілік, мәселені шешуден бас тартуды таңдай отырып, жалғыздыққа бейімділік түрінде көрінуі мүмкін. Когнитивтік салада кішіпейілділік, шатасушылық, жиі кінәні басқа адамға аударудан байқалатын өз күшіне сенбеушілік, көбінесе жеткіншек қиындықтар мен оның болашақ салдарын саналы түрде әдейі бағаламайды. Бейімделу стратегияларына қиындықтардың себептерін талдауға және оларды жеңу үшін нақты ресурстарды табуға бағытталған стратегиялар жатады. Сонымен бірге, эмоционалды тұрғыдағы оптимизм және кез келген жағдайдан шығудың жолы болатынына сенімділік бар.

Жеткіншектердің психологиялық қорғаныс механизмдері мен копинг- стратегияларының ерекшеліктеріне зерттеу жүргізе отырып, И.М. Никольская мен Р.М. Грановская стресспен күресудің ең қолайлы әдістері ойын-сауық немесе жұмыспен айналысу, агрессияны (физикалық немесе ауызша) қолдану арқылы жағдайдан абстракциялануға бағытталған стратегиялар, эмоциялардың реакциясы, сондай-ақ ересектермен ынтымақтастық стратегиялары екенін анықтады [2, 114 б.]. Олар жағдайдан шығу жолын таңдау көбіне оқушылардың жеке ерекшеліктеріне байланысты екенін көрсетті. Мысалы, өзін-өзі бақылау деңгейі төмен, шиеленісті, қозғыш жеткіншектер аффективті конфронтацияға көбірек жүгінеді: «соғу, сындыру, лақтыру», «біреуді мазақтау», «жынды болу», «жылау, ашулану». Мазасыздық деңгейі жоғары жеткіншектер алаңдаушылықты азайтуға немесе жағдайға эмоционалды түрде жауап беруге көмектесетін күресу дағдыларын таңдауға бейім. Көбінесе олар көптеген алмастыру әрекеттерін жасайды, әбігерленеді, «дұға етеді», «жылайды, қайғырады», «өзімен сөйлеседі», «тамақ жей береді», «теледидар көреді», «үлкендерден кеңес сұрайды». Бос жеткіншектер көп жағдайда мәселелерді шешу, өзін-өзі бақылау сияқты тиімді копинг-стратегияларын қолдануға бейім. Ал алмастыратын әрекеттерді таңдағанда олар спортты, шығармашылықты дамытуды жөн көреді: «Мен демалуға тырысамын, сабырлы болуға тырысамын», «Мен сурет саламын, жазамын, оқимын», «Мен жаяу жүремін, жүгіремін, велосипед тебемін», «Мен бірдеңе ойнаймын», «Мен армандаймын, елестетемін» [3, 212 б.].

Д. Шек жұмысында стресстік жағдайдың күрделілігі артқан сайын эмоционалдык әлеуметтік қолдаудың әсері де күшейетіні, сол арқылы жеткіншектің ағзасына күйзеліс әсері төмендетілетіні көрсетілген [4, 53 б.].

Төтенше стратегиялар мен оқу іс-әрекетіндегі табыс арасындағы байланысты талдай отырып, М.В. Кондратьева жоғары нәтижеге қол жеткізгендердің проблемаларды шешудің тиімді стратегияларын көбірек қолданатынын және әлеуметтік қолдауға көбірек жүгінетінін анықтады. Керісінше, үлгерімі төмен оқушылар қиындықтарды болдырмаудың ең оңай жолы ретінде болдырмау стратегиясын таңдайды. М.В. Кондратьева мұны үлгерімі нашар оқушылардың оқуға деген ішкі өзін-өзі бақылаудың болмауы кедергі болатынын, сонымен қатар қиындықпен күресудің адекватты тәсілдерін дамытуға ықпал ететін кедергілер мен жарақаттардың болуымен түсіндіреді [4, 95 б.].

Жеткіншектің психикалық және физиологиялық дамуындағы күрт өзгерістер көбінесе басқа сипаттағы елеулі субъективті қиындықтардың пайда болуымен бірге жүреді және көбінесе тәрбие мен қарым-қатынастағы қиындықтармен қатар жүреді.

Жеткіншек енді мектепке баруға соншалықты қызығушылық танытпайды, қызығушылықтар аясы кеңейеді, жаңа хобби (және бірнеше) пайда болуы мүмкін, құрдастарымен қарым-қатынасқа көбірек уақыт бөледі. Сонымен қатар, технологиялық прогрестің нәтижесінде жеткіншектер уақытын көбірек өткізетін компьютерлік ойындар, жаңа әлеуметтік желілер көбейіп келеді. Осыған байланысты білім беру мәселелеріне аз көңіл бөлініп, көбінесе кейінге қалдырылады. Прокрастинация құбылысы дәл осы оқу әрекетінде бәрінен жиі көрінеді. Жеткіншектің прокрастинациясына әсер ететін сыртқы факторлардың ішінде тапсырмаларды тықпыштау, олардың монотондылығын, жұмыстың күрделілігі мен ұзақтығын, сондай-ақ көп уақытты, ақыл-ойды, эмоционалдык ресурстарды қажет етпейтін жағымды нәрселердің болуын бөліп көрсетуге болады.

Көптеген зерттеулерде перфекционизм прокрастинацияның маңызды детерминанты болып табылды. Жеткіншек өзіне жоғары талаптар қояды, қателесуден қорқады, сондықтан соңғы

минутқа дейін кейінге қалдыруға бейім және осындай жағдайда барлық мүмкін болатын қателіктер асығыстық пен уақыттың жетіспеушілігімен түсіндірілуі мүмкін. Немесе жеткіншекте сәтсіздікке ұшырау қорқынышына байланысты қобалжу деңгейі жоғары болуы мүмкін (және перфекционизмі бар жеткіншек үшін сәтсіздік – бұл, ең жоғары нәтижеге қол жеткізе алмаудың кез-келген формасы). [5, 154 б.].

Сондай-ақ, прокрастинация жеткіншектердің тапсырманың директивтілігіне жасырын наразылығы болуы мүмкін, сол арқылы ол өзінің таңдау құқығының бар екендігін көрсетуге тырысады. Егер баланың жеке басына үлкен адам тарапынан қысым көрсетілсе, бала әлі де үлкенге лайықты тойтарыс бере алмаса, оның бастамасы басылып, жасырын наразылыққа барады. Жеткіншек сырттай үлкеннің еркіне бағынады, оған қайшы келмейді, бірақ объективті себептерге байланысты тапсырманы орындауды кейінге қалдырады. Осылайша ол өзінің күшін, маңыздылығын, тәуелсіздігін және жағдайды реттеу қабілетін сезінеді. Егер бала барлық істе үлкендерге бағынуға дағдыланса және жауапкершілікті өз мойнына алуға дайын болмаса, онда ішкі мотивация сөніп, нұсқаулары жоқ барлық тапсырмалар кейінге қалдырылады. Осы орайда Гельвеций өте дұрыс пікір айтты: «Адамдарды өз міндеттерін орындауға мәжбүр етудің ең маңызды құралдарының бірі - оны адамдарға өз қалауы бойынша жасату емес, олардың орындайтын міндеттері мен өмірде бақытты болулары арасындағы ажырамас байланысты көрсету» [5, 172 б.].

Өз кезегінде И.С. Кон [6, 61 б.] жеткіншектік кезеңде адамдар шығармашылық ізденістерге ұмтылады, сондықтан прокрастинация қызықсыз, монотонды репродуктивті тапсырмаларды орындау кезінде көрінетінін атап өтеді. Ол сондай-ақ жеткіншектермен жұмыс жасауда олардың әр түрлі іс-әрекет түрлеріне таңдаулы қатынасын, жеткіншектердің өз мүмкіндіктерін ашуға және оны құрбыларына көрсетуге көмектесетін ең маңызды және қызықты әрекеттерді таңдауға деген ұмтылысын ескеруге шақырады. Бұл қасиет жеткіншектік максимализммен бірге елеусіз нәрсені және құрдастар арасында танылмаған әрекеттерді кейінге қалдыруда көрінуі мүмкін.

Прокрастинация көбінесе девиантты мінез-құлыққа бейім жеткіншектерде көрінеді. Оларға эмансипация, негативизм, қарсылық реакциялары тән. Бұл реакциялардың барлығын жеткіншек конформизмі ретінде өзінің дербестігін көрсету, құрдастар тобына қарсы тұру (өз ерекшелігін тану) үшін тапсырмаларды әдейі кейінге қалдырумен байланыстыруға болады. Референттік топтың ортасында мақұлдау немесе беделге ие болу үшін жеткіншек жұмысты әдейі кейінге қалдыруға дайын.

Осы жағдайлардың бәрінде кешіктіру тек наразылықтың көрінісі ғана емес, сонымен бірге демалысты ұзартуға мүмкіндік беретін эмоционалды босату қызметін атқарады. Мұндай әрекетсіздікке, ләззатқа ұмтылу көптеген жеткіншектердің эмоционалды-еріктік сферасының қалыптаспауымен және инфантилизмімен байланысты болуы мүмкін [6, 85 б.].

Сонымен, жеткіншектік кезеңдегі прокрастинация мәселесі бойынша зерттеулерді талдау, кейінге қалдыруға әсер ететін әртүрлі факторларды көрсетеді. Сыртқы факторлардың қатарына міндеттерді жүктеу, олардың біркелкі, репродуктивті сипаты, алдағы жұмыстың күрделілігі мен ұзақтығы, сонымен қатар үлкен уақыттық, когнитивтік немесе эмоционалдық ресурстарды қажет етпейтін неғұрлым жағымды әрекеттердің болуы жатады. Кейінге қалдыруға бейімділікке әсер ететін жеке факторларға перфекционизм, сәтсіздіктен қорқу, алаңдаушылық. Жеткіншектердегі прокрастинация үлкендердің талаптарына жасырын наразылықтың бір түрі ретінде әрекет етуі мүмкін. Демонстративті прокрастинация жеткіншектердің конформизмі, «басқалар сияқты болуға» ұмтылысы нәтижесінде пайда болады. Керісінше, бұл негативизмнің, қарсылықтың, өз тәуелсіздігі мен бірегейлігінің көрінісі болуы мүмкін. Прокрастинация демалысыңызды ұзартуға мүмкіндік беретін эмоционалды босату қызметін атқарады. Мұндай әрекетсіздікке, ләззатқа ұмтылу көптеген жеткіншектердің эмоционалды-еріктік сферасының қалыптаспауымен және инфантилизмімен байланысты болуы мүмкін.

Психологиялық құбылыс ретінде прокрастинацияны және оның әртүрлі тұлғалық қасиеттермен корреляциясын зерттеу негізінен студенттік үлгіде жүргізіліп, прокрастинация деңгейіне әсер ететін көптеген детерминанттар анықталды. Осы мәселе бойынша отандық және

шетелдік зерттеулерді талдағаннан кейін біз прокрастинацияның күресу стратегияларымен және қорғаныс механизмдерімен айтарлықтай кең байланысы бар екенін білдік. Кейбір зерттеулерде прокрастинацияның өзі эмоционалды-бағдарланған копинг – стратегия немесе мінез-құлықтың қашу стратегиясы ретінде қарастырылады. Прокрастинаторлар өз мінез-құлқын ақтау үшін рационализацияны жиі қолданатыны анықталды. Дегенмен, біз кейбір қарама-қайшылықтарға тап боламыз: Е.Н. Скавинскаяның студенттік үлгі бойынша жүргізілген зерттеулерінде, «қашу» копинг-стратегиясы жалпы прокрастинация деңгейімен айтарлықтай байланыспайтындығы анықталды Сонымен бірге Я.В. Колпаков прокрастинация деңгейі мен психоактивті заттарға тәуелді адамдардағы күресудің қорғану механизмі бойынша алынған мәліметтер арасындағы корреляцияны көрсетті. Өз еңбегінде Я.В. Колпаков бұл мәселені әртүрлі сыналұшылармен қарастыру қажеттігін көрсетеді [6, 119 б.].

Жалпы алғанда, прокрастинация субъекті іс-әрекетінің кез келген саласында көрініс беруі мүмкін: еңбек, әлеуметтік (қоңырауларды ауыстыру, жиналыстар), тұрмыстық (үй жұмысын кейінге қалдыру), оқу (үй жұмысын, емтиханға дайындалуды кейінге қалдыру). Бірақ оқу іс-әрекетінде кейінге қалдыру құбылысы барынша айқын көрінетіндіктен және оқуда қиындықтар туғызатындықтан, оқу үлгерімінің төмендеуіне әкелетіндіктен, академиялық прокрастинация зерттеудің ерекше бағыты ретінде ерекшеленеді [6, 124 б.].

Академиялық прокрастинация оқу тапсырмаларын соңғы уақытқа дейін кейінге қалдырудан көрінеді және көбінесе зейінсіздікпен, оқу мотивациясының төмендігімен, дамымаған оқу дағдыларымен және ұмытшақтықпен байланысты. Нәтижесінде оқу үлгерімі мен оқу нәтижелері әдетте төмендейді.

Е.П. Ивутина еңбектерінде академиялық прокрастинация мен «конфронтация» секілді копинг - стратегиялары мен «орнын басу» және «реактивті құрылым» сияқты қорғаныс механизмдері арасындағы байланысты тапты. Тапсырмаларды орындауды кейінге қалдыруға бейім студенттерде импульсивтілік, жағымсыз эмоцияларды көрсетудегі ұстамсыздығы және конфликтілі болатыны байқалды. Сондай-ақ академиялық прокрастинация мен «оң қайта бағалау» копинг-стратегиясы арасында кері корреляция анықталды, яғн. кейінге қалдырушылар қиындықтарды тұлғалық дамудың ресурсы ретінде қарастырмайды және олардан жағымды аспектілерді байқамайды. Сондай-ақ прокрастинация мен «мәселені шешуді жоспарлау» жоғары тиімді копинг- стратегиясы арасында теріс корреляция анықталды. Осыған сүйене отырып, прокрастинаторлар жағдайды шешу үшін нақты когнитивті және мінез-құлық әрекеттерін жасамай, проблеманы эмоционалды түрде шешуге тырысады деп айта аламыз.

Олар «қашықтықты сақтау», «қашып құтылу» және «жауапкершілікті алу» сияқты нәтижесіз күрес стратегияларына жүгінеді.

Бұл прокрастинатордың мәселені шешуден қашқысы келетінін көрсетуі мүмкін; олар жағдайдың өздігінен шешілетініне үміттенеді, олар эмоционалды түрде одан арылуға тырысады. Кейбір прокрастинаторлардың негізсіз перфекционизмі болуы мүмкін, соның салдарынан олар шамадан тыс жауапкершілікті алуға бейім, нәтижесінде қателік жасаудан қорқу және жауапкершілік ауыртпалығы салдарынан белсенділік тоқтап қалады.

Жұмысты уақытында тапсыруға дағдыланған студенттер үшін ең қолайлы копинг-стратегиясы «оң қайта бағалау» болып табылады. Бұл мұндай адамдардың тіпті жағымды емес істердің де жағымды сәттерін табуға бейімділігін көрсетуі мүмкін, олар проблеманы дамуға ынталандырушы күш ретінде қарастырады. Сондай-ақ кейінге қалдырмайтын студенттердің кеңінен қолданылатын стратегиясы – «мәселені шешуді жоспарлау», ішкі ресурстар адекватты түрде жұмсалып, жағдай тез шешіледі [6, 214 б.].

Копинг-стратегиялары мен прокрастинация арасындағы байланысқа теориялық талдау жасай отырып, бұл тақырыптың толық зерттелмегенін, зерттеулерде кейбір қарама-қайшылықтардың бар екенін көреміз. Кейбір зерттеулерде прокрастинацияның өзі эмоционалды-бағдарланған күрес стратегиясы ретінде қарастырылады. Академиялық прокрастинация мен «конфронтация» копинг- стратегиялары және «орнын басу» және «реактивті түзіліс» қорғаныс механизмдері арасында байланыс анықталды.

Академиялық прокрастинация мен «оң қайта бағалау» копингі арасында кері корреляция байқалады. Прокрастинаторлар «қашықтықты сақтау», «қашып құтылу» және «жауапкершілікті қабылдау» сияқты тиімді емес стратегияларға көбірек жүгінеді.

Осылайша, копинг-стратегиялары әдетте стресстік жағдайларды жеңуге бағытталған когнитивті, эмоционалдық және мінез-құлық күш-жігерінің жиынтығы ретінде түсініледі деп қорытынды жасауға болады. Копинг-стратегияларын бірнеше бағыт қарастырды: психодинамикалық (Н. Хаанг, Е.В. Змановская, Э. Фромм, К. Хорни), гуманистік (К. Роджерс, А. Маслоу) және когнитивтік (Р. Лазарус, С. Фолкман). Біздің зерттеуімізде біз теориялық тұрғыдан ең дамыған және әдістемелік тұрғыдан жабдықталған когнитивтік тәсілді ұстанамыз.

Жеткіншектік кезеңде копинг-стратегияларының белсенді қалыптасу процесі жүреді, көбінесе олар ешбір сыни рефлексиясыз маңызды ересектерден қабылданады. Жеткіншектердегі күресу стратегиялары жеке ерекшеліктеріне, нақты жағдайға және мәселенің күрделілік дәрежесіне байланысты. Жағдайдан абстракциялану, агрессияны қолдану, эмоциялардың реакциясы, сондай-ақ ересектермен бірлесіп әрекет ету стратегиялары жиі кездеседі. Оқу үлгерімі мен копинг-стратегияларын ұстану арасындағы байланыс анықталды. Сондай-ақ жеткіншектерде копинг-стратегияларының теориялық үлгілері талданды.

Прокрастинация – бұл, барлық ықтимал жағымсыз салдарларды біле тұра, адам үшін маңызды нәрселерді созылмалы «кейінге» қалдыруда көрінетін кең таралған құбылыс. Прокрастинация әртүрлі бағыттар шеңберінде қарастырылады: психодинамикалық, мінез-құлықтық, когнитивті. Ең заманауи теория – уақытша мотивация теориясы. Прокрастинацияның дамуына әсер ететін факторларды зерттей отырып, зерттеушілер шартты түрде факторлардың екі тобын анықтады: сыртқы - істің өзіне тән ерекшеліктеріне қатысты, ішкі - субъектінің жеке ерекшеліктерімен байланысты. Прокрастинацияның біртұтас классификациясы әлі қабылданған жоқ, әр түрлі авторлар әртүрлі критерийлерге сүйене отырып, өздерінің классификациясын ажыратады.

Жеткіншектік шақта кейінге қалдыру көбінесе білім алу саласында көрінеді. Оның дамуына сыртқы факторлар әсер етеді: тапсырмалар беру, олардың монотондылығы, күрделілігі мен ұзақтығы, сонымен қатар көп уақытты талап етпейтін когнитивтік немесе эмоционалдық шығындарды қажет етпейтін неғұрлым жағымды істердің болуы. Прокрастинацияға бейімділікке әсер ететін жеке факторларға мыналар жатады: перфекционизм, қателіктерден қорқу, жоғары алаңдаушылық, өз-өзіне сенімсіздік. Жеткіншектік шақта прокрастинация үлкендердің талаптарына жасырын наразылық, негативизм, қарсылық көрсету, өзінің дербестігі мен бірегейлігі ретінде әрекет етуі мүмкін; және керісінше, «басқалар сияқты болуға» ұмтылу секілді жеткіншек конформизмінің салдары ретінде болуы мүмкін. Прокрастинация жеткіншектің эмоционалдық-еріктік сферасының дамымағандығы мен инфантилизм көрсеткіші де болуы мүмкін.

Копинг-стратегиялары мен прокрастинация арасындағы байланысты теориялық талдау прокрастинация мен копинг-стратегиялары арасында тікелей корреляция бар екенін көрсетті, мысалы, «қарсыласу», «қашықтықты сақтау», «қашып құтылу» және «жауапкершілікті қабылдау». Академиялық прокрастинация мен «оң қайта бағалау» копинг-стратегиясы арасында кері корреляция байқалады. Дегенмен, бұл тақырып бойынша зерттеулер өте аз, зерттеулерде кейбір қарама-қайшылықтар бар. Бұл осы мәселені одан әрі эмпирикалық зерттеу қажеттілігін көрсетеді.

Әдебиеттер

1. Климова, А.В. Жұмысты кейінге қалдыруға (кейінге қалдыруға) көзқарасы бар студенттердің психологиялық қорғаныс стратегиялары мен күресудің ерекшеліктері / А.В. Климова // Жағдайдағы менеджмент және экономика экономикалық тұрақсыздық: проблемалар мен перспективалар. Ғылыми-практикалық конференция материалдары. РАНЕРА Вологда филиалы, 2014, 66.288-293
2. Ковылин, В.С. Прокрастинация құбылысын зерттеудің теориялық негіздері
3. / В.С. Ковылин // Өзгеретін әлемдегі тұлға: денсаулық, бейімделу, даму. - 2013. - No 2. - 66. 22-41.
4. Крюкова, Т.А. Прокрастинация эмоционалды-бағдарланған және қашуға бағытталған күресу стильдерінің көрінісі ретінде / Т.А. Крюкова, Д.В. Быкова // Төтенше мінез-құлық психологиясы: II ғылыми-практикалық. конф.

материалдары, Кострома, 23-25 қыркүйек. 2010: 2 том Т. 1 / Т.Л.Крюкова, М.В.Сапоровская, С.А.Хазова. Кострома: Н.А.Некрасова ат. КМУ баспасы. 2010. - бб. 194-196.

5. Лазарус, Р. Жеке сезімталдық және психологиялық стресске төзімділік / Р.Лазарус // Жұмыстағы психологиялық факторлар және денсаулықты қорғау. – М. – Женева, 1989. – бб.121-126.

6. Лазарус, Р. Стресс теориясы және психофизиологиялық зерттеулер. Эмоционалдық стресс: физиологиялық және психологиялық реакциялар. / Р.Лазарус - М.: Медицина, 2006. - 167 б.

7. Ларских М.В. Студенттер арасындағы перфекционизм мен прокрастинацияның арақатынасы / М.В. Ларских, Н.Г. Матюхина // Психология және білім: электронды. ғылыми журнал 2015. № 7(17). [Электрондық ресурс] - URL:<http://7universum.com/ru/psy/archive/item/2370>(кіру күні: 23.01.2019 ж.)

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА БІЛІМ АЛУШЫ-ҚАНДАСТАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ИНТЕЛЛЕКТІСІ

Дюсенова А.Ж., Мандыкаева А.Р.

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Мақалада қазақ репатриациясы ұғымы және оның «оралман», «қандас», «репатриант» сынды терминдердің анықтауы қарастырылады. «Әлеуметтік интеллект» ұғымын анықтауы ашылады. Білім алушы-қандастардағы әлеуметтік интеллектінің дамуына әсер етуі мүмкін кейбір психологиялық ерекшеліктер ұсынылады. Білім беру процесінде білім алушы-қандастардың кәсіби маңызды сапасы ретінде әлеуметтік интеллектті дамыту мүмкіндіктері талқыланады.

Кілт сөздері: әлеуметтік интеллект, «оралман», «қандас», «репатриант», бейімделу.

В статье рассматривается понятие казахской репатриации и ее определение таких терминов, как «оралман», «қандас», «репатриант». Раскрывается определение понятия «социальный интеллект». Предлагаются некоторые психологические особенности, которые могут повлиять на развитие социального интеллекта у обучающихся-кандасов. Обсуждаются возможности развития социального интеллекта как профессионально значимого качества обучающихся-кандасов в образовательном процессе.

Ключевые слова: социальный интеллект, «репатриация», «қандас», «репатриант», адаптация.

The article discusses the concept of Kazakh repatriation and its definition of terms such as «oralman», «kandas», «repatriate». The definition of the concept of «social intelligence» is revealed. Some psychological features are proposed that may affect the development of social intelligence in kandace students. The possibilities of developing social intelligence as a professionally significant quality of kandace students in the educational process are discussed.

Keywords: social intelligence, "repatriation", "kandace", "repatriate", adaptation.

XX ғасырдың екінші жартысында адамзат қоғам өмірінің барлық салаларын қамтыған және өз ауқымы бойынша әлем елдері мен халықтарының өзара тәуелділігінің жаһандық жүйесін құрған жаһандану күшінің еңсерілмейтін және қайтымсыз күшіне куә болды. Жаңа этнополитикалық және әлеуметтік-психологиялық қатынастың тән белгісі этникалық көші-қон мен мәдениетаралық өзара іс-қимыл мен қарым-қатынасқа байланысты басқа да қызмет түрлерінің өсуі болып табылады.

Мемлекеттік саясаттың барлық салаларында болып жатқан демократияландыру процестері, Қазақстанның әлемдік өркениеттің мәдени-құқықтық өрісіне енуі жеке адамның-адамның еркін жүріп-тұру құқығын іске асыруға, тұрғылықты жерін, жұмыс орнын таңдауға жол ашты [1, 57 б.].

Жүз мыңдаған қазақстандықтар өздерінің тарихи Отанына, он мыңдаған этникалық қазақтардың Қазақстанға оралуына мүмкіндік алды. Жүз мыңдаған қазақстандықтар өздерінің тарихи Отанына, он мыңдаған этникалық қазақтардың Қазақстанға оралуына мүмкіндік алды. Қазақстандық мемлекеттіліктің қалыптасуында халық және оның көші-қон мәселелері әрқашан өзекті болды. [2]. Көшіп келуші – қоғамдық өмірде және жеке адамның өмірінде маңызды функцияларды атқаратын күрделі әлеуметтік процесс. Көші-қон тек бір елдің ішінде (ішкі) немесе елден екінші елге (сыртқы немесе халықаралық) болады. Басқа елден жұмыс істеу немесе тұру үшін мемлекетке келген сыртқы мигранттар иммигранттар болып табылады. Эмигранттар – белгілі бір елден шет мемлекеттерде уақытша болу үшін кету [3, 67 б.]. Көшіп келуші анықтамасы

Заңда – өзінің тұрғылықты жерін уақытша немесе тұрақты ауыстырған және осы мемлекеттің заңнамасына сәйкес басқа елде немесе өзінің, бірақ басқа өңірде қоныс аударған жеке тұлға [4]. Сонымен қатар, күнделікті халықтың тұрмысында жоғарыда көрсетілген ресми ұғымдармен қатар, оларға мағынасы жақын «жерлес» ұғымы қолданылады. Бұл ұғым бір жерде (мысалы, қалада немесе ауылда), аймақта, мемлекетте біреумен туылған адамды білдіреді. Оралман ұғымы – Қазақстанның тәуелсіздік алғаннан бергі ғылыми, заңнамалық-нормативтік және тұрмыстық қолдануға кірді. Тәуелсіздік алғаннан бастап Қазақстанды өзінің тарихи Отаны санайтын басқа елдердің азаматтары – этникалық қазақтар белсенді түрде келеді. Бұл процесс басқа ұлт өкілдері – неміс, еврей, орыс, белорус, украин, поляк, молдаван, шешен, т.б. қазақ азаматтарының кетуімен қатар жүрді [5]. 2020 жылы барлық заңнамалық актілерде оралман сөзі қандас сөзіне өзгертілді [6]. Этникалық қазақтар мен басқа елдердегі қазақтар бүкіл қазақ халқының бөлінбес бөлігі. Олардың ортақ атасы – Қазақстан, өткен ішкі және сыртқы саяси оқиғалардың нәтижесінде қазір Қазақстаннан тыс жерде өмір сүріп жатыр. Мәселен, Қазақстан аумағынан тыс жерлерде 5 млн. астам қазақ бұрынғы КСРО ның 14 мемлекетінде және әлемнің 25 елінде тұрады [7]. Қазіргі кездегі шетелде тұрып жатқан этникалық қазақтардың басым бөлігі – 1920-1930 жылдары қазақтар алуан түрлі себептерден, Отанынан еріксіз кеткен ата-бабаларымыздың жалғастырушылары болып келеді [8]. XVIII—XIX ғасырларда басталған және кеңестік кезеңде жалғасқан, жаппай қоныс аударумен және күштеп көші-қонмен сүйемелденген «славян» көшіп келуінің нәтижесінде 1930 жылдардың ортасына қарай қазақтар саны саяси жағдайларға байланысты азайды. Кейінгі жылдары бұл үрдіс өзгергеніне қарамастан, 1989 жылы қазақтардың үлесі орыстардың үлесінен сәл ғана асып түсті [9, 95 б.]. Қандастардың Қазақстан Республикасының заңнамасында айқындалған азаматтық-құқықтық мәртебесі бар. Қандастар қазіргі демографиялық саясаттың негізгі объектісі болып табылады және Қазақстанның көші-қон саясатында орталық орын алады, елдің қазіргі көші-қон саясатында мемлекеттік реттеудің басты объектісі болып табылады. «Қандас» ұғымы бүкіл әлемге таралғанына қарамастан, олардың этникалық бірегейлігін, тұрмыстық дәстүрлерін, тілін және көптеген ұлттық құндылықтарын сақтауында болып отыр.

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Нұрсұлтан Назарбаевтың 2017 жылы Дүниежүзі қазақтарының V құрылтайында көшіп келуші қандастарға мемлекет тарапынан қолдау мен көмек көрсету мақсатында келесі жұмыстарды қолға алуды тапсырған болатын. Шетелдегі, сондай-ақ елге көшіп келетін қандастарды қолдау мақсатында «Отандастар» қоры құрылады. Оны ұйымдастыру Құрылтай басшылығы мен Президент Әкімшілігі, сондай-ақ Үкіметке тапсырылды. Құрылған қор Дүниежүзі қазақтары қауымдастығымен бірлесіп, отандастарға жан-жақты қолдау мен көмек берудің іс-шараларын анықтап, осыған сай кешенді бағдарлама әзірлеген. Бағдарламаның басым жақтары мен міндеттемелері қор арқылы іске асырылады. Тарихи Отанына оралуға ниетті әрбір қазаққа Қазақстанның құшағы әрдайым ашық. Елге көшіп келетін ағайындарға жол сілтеуді тұрғылықты жерінен бастау керек. Елшіліктер азаматтардың құжатын реттеп, қоныс аударатын жері туралы кеңес беруге керектігі сыртқы істер министрлігіне тапсырылған. Үкіметке аталғандардың барлығын кешенді түрде реттеп, шешімін табуды тапсырған. Жастарды жан-жақты қолдау. Шетелдегі қазақ азаматтарының Қазақстан Республикасында білім алуын қамтамасыз ету керек. Қазіргі таңда олар мемлекет бөлген грантпен ЖОО оқи алады. Үкіметке қандастардың жоғары білім алу мәселесін қолжетімді ету үшін оларға бөлінген квотаны 2 есе көбейту тапсырылған. Шетелдегі қазақтың студенттері үшін білімдеріне қарай стипендиялар енгізу шаралары көзделген. Қай мемлекеттің азаматтары болса да, елде оқыған қазақ азаматы болашақта елге қызмет атқарады. Өзге елде отандастар ықшам орналасқан аймақтарда қазақ тілінде білім алуына жағдай жасау қарастырылған. Әдебиеттермен әдістемелік құралдармен қамту шаралары ұсынылған. Қандастар тұратын жақын аймақта отандық теле арналардың көрсетілуін қамтамасыз етуді жетілдіру ұсынылды. Тарихи Отанына оралып елге қызмет жасағысы келетін дарынды жастарды отанға шақыру мәселелері қарастырылды. Арнайы бағдарламалар негізінде оңтүстіктегі тұрғындарды солтүстікке орналастырып, оларды жұмыспен баспанамен қамтамасыз етудің басым бағыттары

қарастырылған. Аталғандардың барлығы – ұлттың, елдің болашағы үшін атқарылатын маңызды іс-шаралар болады [10].

Тұтастай алғанда, білім беру саласында елдің диаспораға қатысты саясаты олардың шыққан еліне әкелетін білімі мен дағдыларына және диаспора мүшелері байланысы бар шыққан және тағайындалған елдердің оқу орындарының қарым-қатынасын орнатуға баса назар аударуы маңызды. Елдің диаспораға қатысты саясатының мұндай мақсаттарын мемлекеттік органдар мен мемлекеттік ұйымдардың құжаттарынан байқауға болады. Мәселен, Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі ұлттық даму жоспарында шетелдік жетекші ғылыми орталықтар мен университеттерде жұмыс істейтін отандастарды тарту үшін арнайы бағдарлама әзірленетіні көрсетілген [11].

Қазақстан Республикасының ғылымды дамытудың 2022-2026 жылдарға арналған тұжырымдамасында Қазақстан үшін дамыған елдердің тәжірибесі бойынша шетелде жұмыс істейтін мамандарды тарту жөніндегі шараларды іске асыру және отандас ғалымдардың жақын және алыс шетелдерден оралуын ынталандыру жөніндегі арнайы бағдарламаны енгізу артықшылықты екендігі көрсетілген [11].

Қандастар үшін тағы бір күрделі мәселе. Шетел қазақтарының балаларын елге білім алып, өз атамекеніне қызмет жасау мақсатында білім алуларына жағдай жасау. Осы мақсатта шетел қазақ жастарының білім алуына жағдай жасап, ЖОО-на түсем деуші азаматтар үшін бір жыл немесе біржарым жыл көлемінде Қазақстанның әр облысында дайындық курстары жұмыс жасайды. Осы заңнама жобасы негізінде Шығыс Қазақстан аумағы бойынша Өскемен қаласындағы С. Аманжолов атындағы университетте және Семей қаласындағы Шәкәрім атындағы университеті, Қазақ инновациялық - гуманитарлық заң университетінде шет елдерден оралушы азаматтар үшін жергілікті халықтың жазуын, орыс тілін үйрете отырып, өз таңдаған 86 мамандықтар бойынша білім деңгейін көтеру мақсатында дайындық курстары жұмыс жасап, тегін дәрістер жүргізіліп тұрады және де баспанамен (жатақханамен) толықтай қамтамасыз етілген.

Қандастар үшін тағы бір күрделі мәселе – шетел қазақтарының балаларын елге білім алып, өз атамекеніне қызмет жасау мақсатында білім алуларына жағдай жасау мәселелері 2002 жылғы қазан айында Түркістанда болған Дүние жүзі қазақтарының құрылтайында қазақ диаспораларының балаларын оқуға қабылдау бойынша ұсыныстар жасалған. Талқыланған істер толықтай қоғама тиімді жүзеге асатын болса, онда шетелдегі қазақ диаспорасымен өзара қатынас біршама биік деңгейге көтерілері анық. Бірақ ұсыныстар айтылу бар да оларды әлеуметтік салада іске асыру тетіктері яғни, механизмдерін қосу баяу болды [13, 113 б.]. 2014 жылы білім беру үрдісінде этникалық қазақ жастарына бағытталған мемлекеттік тапсырыстың өсуі 166 өзгерістер енген болатын. Осыдан кейін дайындық бөлімін қабылдайтын оқу орындарының саны 10 – нан 14 – ке дейінге артқан. Бірінші кезекте елдің солтүстігі мен шығысында орналасқан жоғары оқу орындарына мемлекеттің көші-қон саясатындағы этикалық иммигранттарға қатысты өзгерістерге сай орындар бөлінді. Алғаш рет Павлодар және Петропавл жоғары оқу орындарының шетелдік тыңдаушыларын қабылдады. Қазақ диаспорасы мен репатрианттардың жастар санатын қабылдайтын жоғары оқу орындарының арасында енді жеке меншіктегі ЖОО жоқ және олар тек мемлекеттік университеттермен ұсынылған.

Қорытындылай келе, қазақ халқының репатриациясы – бұл бірқатар себептерге байланысты Қазақстан үшін үлкен плюс:

- біріншіден, демографиялық жағдайды тұрақтандырады және этникалық балансты өзгертеді, көптеген онжылдықтардағы көші-қон шығындары мен этнодемографиялық диспропорцияларды толтырады;
- екіншіден, тарихи әділдікті қалпына келтіруге ықпал етеді және де жаңа тарихи дәстүр, қазақ ұлтын шоғырландыру жолындағы маңызды қадам болып табылады;
- үшіншіден, қандастар шетелдік орта мен нарықтық қатынастар жағдайында бейімделу және өмір сүру бойынша үлкен тәжірибеге ие, қазақ станцияларының экономикалық менталитетін модернизациялауға әсер етуі мүмкін;

- төртіншіден, шетелдегі қазақтар ұлттың рухани «қоржынына» елеулі үлес болып табылатын ерекше қазақ мәдениеті мен тілін білудің тасымалдаушысы болып табылады [1, 61 б.].

Білім алушы-қандастардағы әлеуметтік интеллектінің дамуының психологиялық ерекшеліктері әртүрлі факторлардың, соның ішінде мәдени, әлеуметтік және жеке аспектілердің ықпалы болуы мүмкін. Міне, білім алушы-қандастардағы әлеуметтік интеллектінің дамуына әсер етуі мүмкін кейбір психологиялық ерекшеліктер:

1. Мәдениетаралық бейімделу: қандастар оралғаннан кейін жаңа мәдени ортаға бейімделуге байланысты қиындықтарға тап болуы мүмкін. Бұл олардың басқа мәдениеттердің өкілдерімен түсіну және өзара әрекеттесу қабілетіне әсер етуі мүмкін, бұл әлеуметтік интеллекттің маңызды аспектісі.

2. Тілдік бейімделу: Туған елге оралу тілдік бейімделуді де қамтуы мүмкін, әсіресе оралмандар басқа тілдері бар елдерде тұрса. Ана тілінде тиімді қарым-қатынас жасау қабілеті әлеуметтік интеллекттің дамуына әсер етуі мүмкін.

3. Травматикалық тәжірибелер: кейбір қандастар қайтып оралған елде травматикалық оқиғаларға немесе стресстерге тап болуы мүмкін. Бұл тәжірибелер эмоционалды тұрақтылыққа және қарым-қатынас орнату қабілетіне әсер етуі мүмкін.

4. Әлеуметтік рөлдердің өзгеруі: Атамекенге оралу әлеуметтік рөлдердің өзгеруімен бірге жүруі мүмкін, әсіресе егер қандастар бұрын басқа әлеуметтік құрылымдар мен нормаларға үйреніп қалған болса. Бұл олардың жаңа әлеуметтік ортаға ену қабілетіне әсер етуі мүмкін.

5. Отбасылық және тұлғааралық қатынастар: отбасылық құрылым мен тұлғааралық қатынастардағы айырмашылықтар қандастардың басқа адамдармен қарым-қатынас орнату және сақтау қабілетіне әсер етуі мүмкін.

6. Әлеуметтік қолдау: мемлекет тарапынан да, отбасы мен қоғамдастық тарапынан да көрсетілетін әлеуметтік қолдау деңгейі психологиялық әл-ауқатқа және әлеуметтік интеллекттің дамуына әсер етуі мүмкін.

Осы психологиялық ерекшеліктерді зерттеу және түсіну білім алушы-қандастардың табысты оралуы мен әлеуметтік интеллектінің дамуына ықпал ететін қолайлы қолдау және бейімдеу бағдарламаларын әзірлеу үшін маңызды болуы мүмкін.

Білім алушы-қандастардағы әлеуметтік интеллектінің дамуының психологиялық ерекшеліктерін қарастыру кезінде ескеруге болатын қосымша аспектілерге мыналар жатады:

1. Сәйкестік және өзін-өзі анықтау: Репатриация жеке сәйкестілік пен өзін-өзі анықтауға қатысты сұрақтар тудыруы мүмкін. Қандастар қоғамда өз орнын табуға және олардың рөлдері мен құндылықтарын қайта қарауға тап болуы мүмкін.

2. Күту және шындық: Атамекенге оралу туралы шындыққа жанаспайтын үміттер стресс пен диссонанс тудыруы мүмкін. Табысты репатриация үшін шындықты түсіну және өзгерістерге бейімделу икемділігі маңызды.

3. Әлеуметтік-мәдени аспектілер: Қазақстанның әлеуметтік-мәдени нормалары мен дәстүрлерін білу оралмандардың әлеуметтік интеллектіне оң әсер етуі мүмкін. Жаңа ортаның әлеуметтік-мәдени аспектілеріне бейімделу қабілеті табысты өзара әрекеттесуге ықпал етуі мүмкін.

4. Кәсіби бейімделу: қайта оралу жұмыспен қамту және кәсіби перспективалардағы өзгерістермен бірге жүруі мүмкін. Бұл өзгерістер өзін-өзі бағалауға және жеке құндылық сезіміне әсер етуі мүмкін.

5. Білім беру және кәсіби даму: білім беруді жалғастыру және кәсіби дағдыларды дамыту жаңа ортада жұмыс табу мен бейімделуді жеңілдетуі мүмкін.

6. Психологиялық қолдау: қандастарға психологиялық қолдау мен кеңес беруді ұйымдастыру ықтимал стресстер мен бейімделу қиындықтарын, соның ішінде әлеуметтік өзара әрекеттесу аспектілерін жеңуге көмектеседі.

7. Өзін-өзі тиімділік: өз қабілеттеріне деген сенімділікті және қиындықтарды жеңу қабілетін дамыту репатриация қиындықтарын оңай жеңуге ықпал етуі мүмкін.

8. Травматикалық көші-қон тәжірибесі: Репатриация, әсіресе қиын көші-қон тәжірибесімен байланысты болса, травматикалық тәжірибе тудыруы мүмкін. Жарақаттың психологиялық аспектілерімен жұмыс істеу бейімделу процесінің маңызды бөлігі болуы мүмкін.

9. Отбасылық қатынастар: қандастар отбасылар отбасы ішіндегі рөлдерді қайта қарау, отбасылық үміттерді басқару және бейімделу процесінде отбасы мүшелерін қолдау сияқты ерекше қиындықтарға тап болуы мүмкін.

10. Гендерлік аспектілер: әлеуметтік рөлдер мен күтулердегі айырмашылықтар гендерлік перспектива контекстінде әлеуметтік интеллекттің дамуына әсер етуі мүмкін. Осы аспектілерді түсіну оралмандарды қолдаудың тиімді тәсілдерін қалыптастыруға көмектеседі.

11. Әлеуметтік желі және өзара әрекеттесу: қандастардың әлеуметтік желілерге қатысу дәрежесі және жергілікті тұрғындармен өзара әрекеттесуі олардың әлеуметтік интеллектіне әсер етуі мүмкін. Жергілікті қауымдастықтар мен желілерге қатысу мүмкіндігі сәтті бейімделуге ықпал етуі мүмкін.

12. Этникалық сәйкестік: Репатриация этникалық сәйкестікке қатысты сұрақтар тудыруы мүмкін. Осы мәселелермен жұмыс істеу оң сәйкестікті қалыптастыруға және табысты әлеуметтік бейімделуге көмектеседі.

13. Әлеуметтік нормаларға бейімделу: қайтару еліндегі әлеуметтік нормалар мен үміттердегі айырмашылықтар оралмандар үшін қиын болуы мүмкін. Осы нормаларға тиімді бейімделу әлеуметтік интеллекттің дамуына әсер етуі мүмкін.

14. Мәдениетаралық қарым-қатынасты оқыту: мәдениетаралық қарым-қатынасты оқыту және әлеуметтік дағдыларды дамыту бағдарламалары оралмандар үшін пайдалы болуы мүмкін, бұл оларға әртүрлі мәдениеттердің өкілдерімен жақсырақ түсінуге және өзара әрекеттесуге көмектеседі.

Осы аспектілерді зерделеу репатриацияның психологиялық динамикасын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді және қазақ репатрианттарын қолдау мен бейімдеудің неғұрлым тиімді стратегияларын әзірлеуге ықпал етеді.

Осы психологиялық аспектілерді зерттеу және есепке алу білім алушы-қандастардағы жеке және ұжымдық қажеттіліктерін тереңірек түсінуге және қолдау мен бейімделудің неғұрлым мақсатты және тиімді бағдарламаларын жасауға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

1. Берекбусунова Г.М., Социально-психологические особенности проявления самооценки личности как фактора межкультурной адаптации студентов-репатриантов, вестник интегративной психологии // Вестник интегративной психологии, 2013. - Выпуск 11 – С. 57-61, ISBN 978-5-9527-0216-5

2. Негізгі әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштер. Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросы ресми сайты [Электронды ресурс]. – URL: <https://stat.gov.kz>. Жүгінген күні: 22.02.2022.

3. Булгакова Д.А. Возвращение зарубежных соотечественников и их интеграция в казахстанское общество (проблемы правового регулирования) // Вестник КазНУ. Серия юридическая, 2007. - № 2(42). – С. 67-69.

4. Қазақстан Республикасының «Халықтың көші-қоны туралы» 2011 жылғы 22 шілдедегі № 477-IV Заңы. Қазақстан Республикасының нормативтік құқықтық актілерінің «Әділет» ақпараттық-құқықтық жүйесі. [Электронды ресурс]. – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1100000477>. Жүгінген күні: 22.01.2022

5. Қазақстан Республикасының «Шетелдіктердің құқықтық жағдайы туралы» 1995 жылғы 19 маусымдағы № 2337 Заңы [Электронды ресурс]. – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U950002337>. Жүгінген күні: 19.04.2023.

6. Қазақстанда «оралман» сөзі ауыстырылды. Sputnik Қазақстан сайты [Электронды ресурс]. – URL: <https://sputnik.kz/20200903/-oralman-soz-14875308.html>. Жүгінген күні: 19.04.2022

7. Жұманова Р.А. «Қандастардың құжаттарын реттеудегі түйткілді мәселелер». «El.kz» порталы, 28.01.2021 ж. [Электронды ресурс]. – URL: https://el.kz/kandastar/detail/v_detalyakh/andastardy_-zhattaryn_retteudegi_tyitkildi_mseleler/. Жүгінген күні: 15.05.2022.

8. Қазақтар диаспорасы. Уикипедия ашық энциклопедиясы. [Электронды ресурс]. – URL: <https://kk.wikipedia.org/wiki/>. Жүгінген күні: 08.10.2023.

9. Мендикулова Г.М. Казахская диаспора: история и современность. – Алматы: Реиз, 2006. – 343 с.

10. Қазақстан Президенті Нұрсұлтан Назарбаев Дүниежүзі қазақтарының V құрылтайына қатысты. [Электронды ресурс] URL : http://www.akorda.kz/kz/events/astana_kazakhstan/participation_in_events/kazakstanprezidenti-nursultan-nazarbaev-duniezhuji-kazaktarynyn-v-kuryltaiyna-katysty (қаралған күні: 20.07.2021).

11. Қазақстан Республикасы Президентінің 2018 жылғы 15 ақпандағы № 636 Жарлығы. - [Электронды ресурс]. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1800000636>

12. Қазақстан Республикасында жоғары білімді және ғылымды дамытудың 2023 – 2029 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіту туралы, Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2023 жылғы 28 наурыздағы № 248 қаулысы [Электронды ресурс]. https://kaznai.kz/wp-content/uploads/2023/05/ҚР_ЖБ_және_Ғ_2023-2029_тұжырымдасы.28-03-2023.kaz_.pdf

13. Нұрмұратов С. Е. Қазіргі кезеңдегі қазақ репатрианттардың құндылықтық басымдылықтары // Отан тарихы, 2005. - №8. - Б. 156

ПРОЯВЛЕНИЕ ТРЕВОЖНОСТИ У СТУДЕНТОВ В СВЯЗИ С ЭКЗАМЕНАЦИОННЫМ СТРЕССОМ

Шәрден Жібек Бейбітқызы-

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

В обзорной статье исследуется тревожность как психологический феномен, проявление тревожности у студентов в контексте экзаменационного стресса. Работа акцентирует внимание на актуальности проблемы тревожности в учебной среде, её влиянии на обучение и личностное развитие студентов. В статье подробно анализируются различные виды тревожности, включая ситуативную и личностную тревожность и специфика их проявления в период экзаменов. Экзаменационный стресс рассматривается как важный фактор, способствующий усилению тревожных реакций у студентов, что может негативно сказаться на процессе обучения, но также и способствовать мобилизации студента. В статье представлен обзор различных эффективных методов, представленных в публикациях 2023 года по снижению уровня. На основе анализа литературы и проведенного исследования автор делает выводы о необходимости комплексного подхода к проблеме тревожности среди студентов, акцентируя внимание на профилактике и разработке эффективных стратегий снижения экзаменационного стресса.

Ключевые слова: Студент, тревожность, экзаменационный стресс, ситуативная тревожность.

This review article examines anxiety as a psychological phenomenon, the manifestation of anxiety in students in the context of exam stress. The work focuses on the relevance of the problem of anxiety in the educational environment, its impact on learning and personal development of students. The article analyzes in detail various types of anxiety, including situational and personal anxiety and the specifics of their manifestation during exams. Exam stress is considered as an important factor contributing to the intensification of anxiety reactions in students, which can negatively affect the learning process, but also contribute to the mobilization of the student. The article provides an overview of various effective methods presented in the 2023 publications on reducing the level. Based on the analysis of the literature and the conducted research, the author draws conclusions about the need for an integrated approach to the problem of anxiety among students, focusing on prevention and the development of effective strategies to reduce exam stress.

Keywords: Student, anxiety, exam stress, situational anxiety.

Бұл шолу мақаласы психологиялық құбылыс ретінде мазасыздықты, емтихан стрессі аясында студенттердегі мазасыздықтың көрінісін зерттейді. Мақала оқу ортасындағы мазасыздық проблемасының өзектілігіне, оның студенттердің оқуы мен жеке дамуына әсеріне назар аударады. Мақалада мазасыздықтың әртүрлі түрлері, соның ішінде ситуациялық және жеке мазасыздық және емтихан кезеңіндегі олардың көріну ерекшеліктері егжей-тегжейлі талданады. Емтихан стрессі студенттердің мазасыздық реакцияларының жоғарылауына ықпал ететін маңызды фактор ретінде қарастырылады, бұл оқу процесіне теріс әсер етуі мүмкін, сонымен қатар студенттің жұмылдырылуына ықпал етеді. Мақалада 2023 жылғы басылымдарда ұсынылған әр түрлі тиімді әдістерге шолу жасалады. Әдебиеттерді талдау және жүргізілген зерттеу негізінде автор емтихан стрессін төмендетудің тиімді стратегияларының алдын алуға және әзірлеуге баса назар аудара отырып, студенттер арасындағы мазасыздық мәселесіне кешенді көзқарастың қажеттілігі туралы қорытынды жасайды.

Түйін сөздер: Студент, мазасыздық, емтихан стрессі, ситуациялық мазасыздық.

Тема тревожности изучена достаточно широко: она находит отражение в различных психологических теориях с тех пор, как Зигмунд Фрейд ввел этот термин в своей работе "Страх" [1]. Исследованию природы, основ и механизмов тревожности посвятили свои работы многие ученые, в том числе К. Хорни, К. Роджерс, М. Астапов, А. Петровский, Ю. Александровский, А. Личко, А. Прихожан и другие [1].

Несмотря на большое количество исследований тема тревожности все еще остается предметом исследований и не теряет своей актуальности. Так, например в 1927 г. в

«Психологические Рефераты» приводилось всего 3 статьи, то в 1960-м – уже 222, а в 2000-м – более 600 [2, с. 3]. Согласно анализу данных в журнале «Скопус» в 1972 году на тему тревожности было опубликовано 25 статей, на данный момент 3396 статей лишь за 2023 год. Исследование тревожности интересна тем, что разнообразие значений и нечеткость в определении понятия «тревожность» в психологии обусловлены его многофункциональным применением. Этот термин может означать как гипотетическую «промежуточная переменная», так и кратковременное эмоциональное состояние, вызванное стрессом; неудовлетворенность в социальных потребностях; черту личности, определяемую через анализ внутренних и внешних аспектов с использованием схожих понятий; а также мотивационное противоречие [2, с. 3].

В большом психологическом словаре тревога (англ. anxiety) определяется как переживание эмоционального дискомфорта, связанное с ожиданием неблагополучия, с предчувствием грозящей опасности. Его отличают от страха как эмоциональную реакцию на реальную или предполагаемую неминуемую опасность. В отличие от страха как реакции на конкретную реальную опасность, тревога – переживание неопределенной, диффузной, безобъективной угрозы. Согласно другой точке зрения страх испытывается при «витальной» угрозе (целостности и существованию организма, человека как живого существа), а тревога — при угрозе социальной (личности, представлению о себе, потребностям Я, межличностным отношениям, положению в обществе). На физиологическом уровне реакции тревога проявляются в усилении сердцебиения, учащении дыхания, увеличении минутного объема циркуляции крови, повышении артериального давления, возрастании общей возбудимости, снижении порога чувствительности. На психологическом уровне тревога ощущается как напряжение, озабоченность, нервозность, чувство неопределенности и грозящей неудачи, невозможность принять решение и др. Оптимальный уровень тревоги необходим для эффективного приспособления к действительности. Чрезмерно высокий уровень, как и чрезмерно низкий — дезадаптивная реакция, проявляющаяся в общей дезорганизованности поведения и деятельности [3, с. 499]. Фрейд описывал тревожность как дискомфортное чувство, которое служит предупреждением о предстоящей угрозе. Основой тревожности являются ощущения неопределенности и беспомощности. Три ключевых аспекта определяют тревожность: осязаемое неприятное эмоциональное состояние, физические реакции, в частности, учащенное сердцебиение, и осознание этих переживаний. Также, он разделил его на три вида: Реальный страх — тревожность, связанная с опасностью во внешнем мире. Невротическая тревожность — тревожность, связанная с неизвестной и не определяемой опасностью. Моральная тревожность — так называемая «тревожность совести», связанная с опасностью, идущей от Супер-Эго [2, с.159].

В российской науке понятия "тревога" и "тревожность" часто используются как взаимозаменяемые и описывают эмоциональное состояние, связанное с ожиданием угрозы, имеющее отрицательный окрас. Кроме того, под тревожностью понимают характерную черту личности, выражающуюся в склонности к испытыванию чувства тревоги [1, с.2].

В данной статье будут рассмотрена тревожность именно в рамках студенческого возраста. Согласно статистическим данным «Бюро национальной статистики» в академическом году 2023-2024 в высших учебных заведениях обучалось 592,7 тысячи студентов, среди которых 53% составили девушки. За этот же период было зачислено 171,7 тысячи новых студентов, причём доля женщин среди них составила 52,8% [4]. Количество студентов составляет примерно 3.5% от общего населения Казахстана. Возраст студентов биологически приурочен к периоду юношество или к ранней молодости. В рамках советской психологической науки, этот временной отрезок описывается как этап, на котором осуществляется переход к более высокому уровню самоосознания и самоуважения, развивается внутренняя позиция. Это время активного становления личности, формирования своего восприятия мира, определения своего места в нем, а также планирования будущего и разработки стратегий для достижения личной самореализации. Юношеский возраст является временем перехода из детства во взрослую жизнь. В этом интервале происходит переосмысление установившихся взглядов на мир и на самого себя. Этот

этап отличается возникновением важных новых элементов, которые играют ключевую роль в формировании основных аспектов личности. (Л. И. Божович, 1979 г.; Л. С. Выготский, 1984; М. Р. Гинзбург, 1994 год; И. В. Дубровина, 1983 г.; Б. С. Круглов, 1983; Э.П. Авдеевская, 1993 и др.) [5].

Комплексный метаанализ исследований, включающий в себя Африку, арабские государства, Азиатско-Тихоокеанский регион, Европу, Ближний Восток, Северную и Южную Америку по тревожности студентов выявил, что общая распространенность тревожности среди студентов колледжей и университетов составила в среднем 32% и варьировалась от 7,4 до 55%. Анализ подгрупп показал, что женщины, живущие в Азии, а не в Европе, и студенты старших курсов были связаны с более высоким уровнем тревожности [6, с.9]. Например, в исследовании в университетах Англии участвовали 1408 студентов по результатам которого Шкалы генерализованного тревожного расстройства показали уровень тревожности превышал среднее значение, и большинство испытуемых испытывали умеренный и средний уровень тревожности за последние две недели, а также относительно высший уровень частоты студентов с показателями с высоким уровнем тревожности [7, с. 5].

В своих работах Ч.Д. Спилбергер разделяет проявление тревожности на две формы: ситуативную и личностную. Ситуативная тревожность, возникает в ответ на ситуации, которые объективно вызывают у человека чувство беспокойства. В некоторых контекстах это состояние может считаться нормальным и даже желательным, поскольку оно отражает чувство ответственности и готовность человека к принятию решений перед лицом проблемы. С другой стороны, отсутствие ситуативной тревожности может указывать на инфантильность личности и вести к неожиданным последствиям. Однако излишняя тревожность в конкретной ситуации также может отрицательно сказаться на действиях человека, следовательно, необходим уровень тревожности, оптимальный для успешной активности. В отличие от этого, характерной чертой личностной тревожности является тенденция человека испытывать тревогу в широком спектре жизненных обстоятельств, даже в тех, которые не имеют объективных оснований для возникновения такого чувства. Личностная тревожность представляет собой склонность к переживанию беспокойства, активируемую при столкновении с определенными раздражителями, воспринимаемыми как угроза для самооценки или самоуважения [8]. В связи с этим уровень личностной тревожности играет значительную роль в успешности образовательного процесса студентов в высших учебных заведениях. Подходящий уровень тревожности помогает студентам эффективно преодолевать образовательные трудности, в том числе экзаменационный стресс, способствуя их успешному обучению. Важность оптимального уровня тревожности для студентов не может быть переоценена, поскольку они регулярно сталкиваются с разнообразными образовательными вызовами. Такой уровень тревожности обеспечивает успешное и продуктивное освоение учебного материала [9, с. 2]. С. Б. Величковская и В. М. Астапов уделяют особое внимание индивидуальным и личностным характеристикам студентов в процессе их адаптации к образовательной среде. Как известно, именно личностные особенности определяют интенсивность стрессового переживания индивида и чувствительность к стрессогенным факторам [2],[9]. Также в исследованиях встречается корреляция между ситуативной тревожностью и личностной, то есть чем выше личностная тревожность, тем выше ситуативная [2, с. 99; 10, с 317; 11, с 2]. По мнению Спилбергера высокий уровень личностной тревожности человека, при ситуативной тревожности как экзаменационный стресс, которая приводит к состоянию угрозы самооценки человека, человек испытывает еще более сильный стресс, связанный с оценкой личностной адекватности [2, с. 99].

Одна из причин, по которой студенты испытывают тревогу это экзамены, без которых не обходится ни одно студенчество. Шкалы, измеряющие уровень тревожности перед экзаменами, показывают связь с общим уровнем тревожности человека и, указывают на свойственный студенту вид тревожности как на черту личности. Те, кто демонстрирует высокие значения на шкалах тревожности перед экзаменами, часто показывают худшие результаты в выполнении задач в экзаменационных условиях, что дает основание считать, что эти шкалы отражают

индивидуальные различия в склонности к увеличению тревожности в оценочных ситуациях. Лица с высоким уровнем тревожности перед экзаменами склонны к персонализированным и эгоцентричным реакциям, по мнению Сэразона, которые могут мешать адекватному поведению. Эти реакции усиливают тревожность, которая, в свою очередь, возникает из-за высокого уровня тревожности перед экзаменами в стрессовых ситуациях [2, с.100]. Согласно исследованиям, экзаменационная тревога у студентов проявляется астеновегетативными синдромами в виде лёгкой, средней и тяжёлой формы стресса и уровень тревожности повышается с повышением уровня стресса по причине экзамена [12, с.8]. Согласно данным исследований, для большинства студентов экзамены - волнующее событие в их жизни - 80% студентов нервничают во время экзамена, 70% переживают из-за плохой оценки, 68% студентов страдают бессонницей во время экзамена [13, с.1]. Изменения, которые происходят из-за экзаменационного стресса студентов: ухудшение функциональных возможностей сердечно-сосудистой системы, которое выражается в увеличении частоты сердечных сокращений, повышении артериального давления, сдвиге индекса Кердо в направлении симпатикотонии, ускорении дыхательного ритма, уменьшении глубины дыхательных движений, нарушении кровообращения в органах и тканях, замедлении скорости метаболических процессов в теле, снижении адаптационного потенциала организма и дестабилизации психоэмоционального состояния. Эти данные подтверждают, что экзаменационный стресс оказывает заметное негативное воздействие на физическое и психическое состояние студентов [14, с.2]. Такие личностные факторы студентов, как семейные проблемы, отношения с друзьями и финансовая ситуация, оказывают значительное влияние на возникновение тревожных состояний. Среди факторов, связанных с процессом обучения, ключевыми являются объём учебного материала, недостаточная практическая подготовка и трудности во взаимодействии с преподавателями и однокурсниками. Также обнаружено, что у студентов первых и шестых курсов преимущественно наблюдается умеренный уровень ситуативной тревожности и высокий уровень личностной тревожности, в то время как у студентов четвертого курса высокий уровень ситуативной тревожности и умеренный уровень личностной тревожности. Это указывает на необходимость обращения внимания преподавателей на упомянутые студентами проблемы, включая недостаточную практическую подготовку и сложности в общении с преподавателями. Определение факторов, способствующих развитию тревожных состояний, и учет уровня ситуативной и личностной тревожности у студентов могут способствовать улучшению организации учебного процесса [15, с.1].

Индивидуальные различия в склонности к тревожности в значительной мере зависят от конкретной ситуации, то есть могут проявляться в одних обстоятельствах и отсутствовать в других. [2, с.100] Исследования привязанности и уровня тревожности, стресса и депрессии выявили, что большинство студентов 71,1% имеют ненадежную привязанность. Студенты с ненадежной привязанностью более склонны испытывать высокий уровень тревожности, депрессии и стресса [16, с.1]. Среди студентов медицинских вузов тревожность являлась предиктором выгорания студента [17 с. 1].

В статьях о методах, благоприятно воздействующих на снижение уровня тревожности у студентов, выявлены следующие методы: аурикулярная акупрессура, групповая когнитивная терапия, мобильные приложения, и совместные занятия танцами, направленные на снижение тревожности. Вышеперечисленные исследования были проведены на студентах. Значительная доля участников текущего исследования испытала тревожность перед экзаменом от умеренной до тяжелой степени. Исследование показало эффективность точечного массажа в снижении ситуационной тревожности среди студентов. Форма иглоукалывания включает в себя мягкое давление на определенные рефлекторные точки на различных частях тела, такие как уши, голова и шея, и живот. Стимуляция этих рефлекторных точек регулирует функцию симпатической и парасимпатической нервной системы, тем самым происходило улучшение общей функции организма и повышение чувства комфорта [18, с.1]. Далее, метод КПТ — это практичная и структурированная форма психотерапии. Для понимания когнитивных, поведенческих и физиологических компонентов тревоги и управления ими используются несколько различных

стратегий и методов. За последние несколько лет групповые мероприятия, основанные на КПТ, стали играть важную роль в профилактике и лечении тревожности самыми разными способами. Важность групповых моделей терапии в то, что они помогают расширить доступ к научно обоснованным методам лечения и повысить клиническую эффективность. Эти критерии необходимы для облегчения доступа к подходящей форме лечения [19, с. 1].

Следующий метод снижения уровня тревожности лечение с использованием мобильных приложений, основанных на осознанности, привело к снижению тревожности учащихся и улучшению их самочувствия. Примечательно, что участники по-разному оценивали использование этих приложений. Результаты этого исследования имеют как теоретическое, так и практическое значение для области цифровой психологии. Они дают представление о потенциале мобильных приложений, основанных на осознанности, которые положительно влияют на психическое здоровье и благополучие студентов университетов. Кроме того, исследование подчеркивает необходимость дальнейшего изучения сложной динамики между технологиями и психологией во все более цифровом мире [20]. Еще одно исследование, проведенное на молодых людях в возрасте от 16-24, выявило две темы, демонстрирующие то, как занятия танцами предоставляют возможность совместного построения значимой общей идентичности и поддерживают целостное благополучие. Количественные результаты подтвердили предположение о том, что совместные танцы приводят к снижению тревожности, депрессии и одиночества, а также более высокое благополучие, самооценку, самоэффективность и групповую близость. Это исследование расширяет возможности социального лечения тревожности с помощью танцев [21, с.5].

Таким образом, несмотря на то, что тема тревожность исследуется давно, она не теряет своей актуальности [2, с. 3]. В статье было рассмотрено два вида тревожности: ситуативная и личностная. Сама по себе тревожность не опасна для человека, более того, она мобилизует человека в стрессовых ситуациях к действию [9, с. 2]. Но возможна чрезмерная личностная тревожность, которая возникает при столкновении с определенными раздражителями, воспринимаемыми как угроза для самооценки или самоуважения [8]. Причиной тревожности студентов оказались личностные факторы, как семейные проблемы, отношения с друзьями и финансовая ситуация, а в учебном процессе влияют сложности в общении с преподавателем, объем учебного материала, недостаточная практическая подготовка [15, с.1]. Наличие ненадежной привязанности также влияет на повышенную тревожность студента в целом [16, с.1]. По самым последним исследования аурикулярная акупрессура, групповая когнитивная терапия, мобильные приложения и совместные занятия танцами благоприятно влияют на снижение уровня тревожности у студентов [18, с.1].

Литература

1. Ибахаджиева Л.А. «Тревожность» как психологическое явление: интерпретация термина, особенности проявления. Международный научно-исследовательский журнал № 11 (113) Часть 4 ▪ Ноябрь С. 45-49// DOI: <https://doi.org/10.23670/IRJ.2021.113.11.128>
2. Астапов В. М. Тревога и тревожность. Хрестоматия / Сост. и общая редакция В. М. Астапова»: ПЕР СЭ; Москва; 2008; ISBN 978-5-9292-0167-7
3. Мещеряков Б. Г., Зинченко В. П. Большой психологический словарь//3-е изд., 2002 г. С.1-630
4. Бюро национальной статистики агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан; <https://stat.gov.kz/ru/industries/social-statistics/stat-edu-science-inno/publications/3952/>
5. Выготский Л.С. Психология/ С.Л. Выготский – М.:Изд-во ЭКСМО Пресс, 2000 С. 1-555
6. Tan Gabriel X.D. Prevalence of anxiety in college and university students: An umbrella review/ Journal of Affective Disorders Reports Dec.2023 // ISSN 26669153; DOI 10.1016/j.jadr.2023.100658
7. Akram, U., Irvine, K., Gardani, M. et al. Prevalence of anxiety, depression, mania, insomnia, stress, suicidal ideation, psychotic experiences, & loneliness in UK university students. Sci Data 10, 621 (2023). <https://doi.org/10.1038/s41597-023-02520-5>
8. Ханин, Ю. Л. Краткое руководство к применению шкалы реактивной личностной тревожности Ч. Д. Спилбергера / Ю. Л. Ханин. – Ленинград : ЛНИИФК, 1976. С.1- 40
9. Величковская С.Б., Гребенникова Т.О. Особенности проявлений стресса в период сессии у студентов с разным уровнем личностной тревожности // Вестник Московского государственного лингвистического университета. Образование и педагогические науки. 2018. №3 (802).С.160-165

10. Омарханова Л.М., Лавер Б.И. Уровень тревожности казахстанских студентов в процессе обучения в столичном мегаполисе. // ISSN 1991-5497. МИР НАУКИ, КУЛЬТУРЫ, ОБРАЗОВАНИЯ. № 2 (57). 2016 С.316-318
11. Литвинова Е.Н., Исследование гендерных особенностей проявления тревожности у подростков // Журнал «Вопросы студенческой науки». С.1-4. Вот так надо оформлять
12. Мэндхүү Б., Дуламжав П., Исследование состояния тревожности у студентов во время экзаменационной сессии/ Монгольский Национальный Университет Медицинских Наук г. Дархан, Монголия//
13. Росляк Д.В. Влияние стресса на успеваемость студентов ФФКиС и ФСПиП во время экзаменационной сессии. Витебск. Репозиторий Витебского государственного университета имени П. М. Машерова //ISSN: 2519-4534
14. Илькевич Т.Г., Шакиров М.Р., О необходимости коррекции экзаменационного стресса у студентов средствами здоровьесберегающих технологий. // Ученые записки университета имени П.Ф. Лесгафта. – 2023. – № 5 (219)./ DOI: 10.34835/issn.2308-1961.2023.05. С. 180-187
15. Городецкая И.В., Коневалова Н.Ю., Захаревич В.Г. Исследование ситуативной и личностной тревожности студентов// Вестник ВГМУ. – 2019. – Том 18, №5. – С. 120-127. DOI: <https://doi.org/10.22263/2312-4156.2019.5.120>
16. Журнал «Клиническая социальная работа» Том 51, Выпуск 4, Страницы 339 – 353; ISSN 00911674 DOI 10.1007/s10615-023-00882-2
17. Sulaiman, R., Ismail, S., Shraim, M. et al. Experiences of burnout, anxiety, and empathy among health profession students in Qatar University during the COVID-19 pandemic: a cross-sectional study. BMC Psychol 11, 111 (2023). <https://doi.org/10.1186/s40359-023-01132-3>
18. Mosavi, Z., Khazaie, H., Janatolmakan, M. et al. Effects of auricular acupressure on test anxiety in medical students: a randomized parallel-group trial. BMC Med Educ 23, 835 (2023). <https://doi.org/10.1186/s12909-023-04825-w>
19. Laure Wolgensinger, PsyM Cognitive behavioral group therapy for anxiety: recent developments www.dialogues-cns.org. (C.347-351)
20. Finn, Saoirse et.al. Expanding the social cure: a mixed-methods approach exploring the role of online group dance as support for young people (aged 16–24) living with anxiety/ Frontiers in Psychology 2023. 14:1258967.; doi: 10.3389/fpsyg.2023.1258967
21. Сан Ли. Social media usage and students' social anxiety, loneliness and well-being: does digital mindfulness-based intervention effectively work?// Journal: BMC Psychology| Dec.2023// ISSN 20507283; DOI 10.1186/s40359-023-01398-7

ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС ПРОЦЕСІНДЕГІ ТҰЛҒАНЫҢ ТАНЫМДЫҚ ІС-ӘРЕКЕТІ

Тұрдалиева Ш.Т.

М.Х.Дулати атындағы тараз өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан

Қарым-қатынас - адамзат қатынасының күрделі түрі. Кез - келген қарым-қатынас адамдар арасындағы жай байланыс қана емес, біріккен іс-әрекет процесінде адамдардың бірін - бірі қабылдауы және ақпарат алмасуы болып табылады.

Түйін сөздер: қарым-қатынас, тұлға, танымдық іс-әрекет, бірлескен іс-әрекет.

Общение - это сложный тип человеческих отношений. Любое общение - это не просто общение между людьми, а восприятие людьми друг друга и обмен информацией в процессе совместной деятельности.

Ключевые слова: общение, личность, познавательная деятельность, совместная деятельность.

Communication is a complex type of human relationship. Any communication is not just communication between people, but people's perception of each other and the exchange of information in the process of joint activities.

Keywords: communication, personality, cognitive activity, joint activity.

Қарым - қатынас - адамзат үшін әртүрлі деңгейде, әртүрлі кезеңде қалыптастыруды қажет ететін құбылыс. Қарым-қатынасты білім мен біліктілік, дағды және адамның ішкі құндылықтарына негізделген мәдени сауаттылық, танымдық іс - әрекет дамуының деңгейі ретінде қарастыруға болады. Тұлғаның жеке бас қасиеттері қарым-қатынас процесінде дамиды. Қарым-қатынас оның танымдық іс -әрекетіне ықпал етіп, психикалық процестерінің қалыптасуына негіз болады.

Адамдарды басқару оның табиғатының талаптарына қарама-қарсы басымдықпен, манипуляция жасау, күштеп объектіге әсер етуі емес, керісінше, оның жеке даралық ерекшелігін максималды есепке алу болып табылады. Осыған орай адамдарды басқару бойынша іс-әрекеттің екі түрі ұсынылады. Олар: біріншіден, кәсіби жүзеге асырылатын - педагог,

психолог, тәрбиеші, офицер және т.б. Екіншіден, кәсіби іс-әрекеттің тиімді қажеттілігі жағдайының бірден бір бөлігі ретінде орындалатын ұжым және ұйымдардың жетекшілері. Адамдарды басқару қызметтік іс-әрекеттің гностикалық, прогностикалық, жобалау, коммуникативті-ақпараттық, мотивациялық, басшылық, ұйымдарда, оқыту, тәрбиелеу, бақылау, бағалау, түзету сияқты түрлері бойынша ажыратылады.

Тіршілік немесе іс-әрекет тұтастай құралмайды, бірақ механикалық іс-әрекеттің жеке түрлерінен тұрады. Берілген кезеңде іс-әрекеттің бір түрлері жетекші болып табылады және тұлғаның ары қарайғы дамуында үлкен мәнге ие, ал қалғандарының мәні төменірек көрінеді. Даму процесінде олардың бірнешеуі басты орында болса, қалғандары бағынышты рөл атқарады. Сондықтан да психика дамуын жалпы іс-әрекетке байланыстылықта емес, жетекші іс-әрекетке қатыстылығына қарай қарастыру қажет.

Жетекші іс-әрекет – бұл қарапайым емес, дамуда жиі кедесетін тұлғаның көп уақытын жұмсайтын іс-әрекет. Келесі үш белгімен сипатталатын тұлғаның іс-әрекетін біз жетекші деп атай аламыз. Оның себебі:

Біріншіден, жетекші іс-әрекет – формада пайда болатын және онда іс-әрекеттің басқа, жаңа түрлері дараланатын іс-әрекет;

Екіншіден, жетекші іс-әрекет – жеке психикалық процестер қайта құрылатын немесе қалыптасатын іс-әрекет;

Үшіншіден, жетекші іс-әрекет – берілген даму кезеңінде байқалатын бала тұлғасының негізгі психологиялық өзгерістері едәуір байланысты болатын іс-әрекет.

Психикалық дамудың әрбір сатысы баланың осы кезеңдегі шындықтағы белгілі жетекші қатынасымен сипатталып, оның белгілі іс-әрекетінің жетекші түрі болып саналады. Ал жетекші іс-әрекет – бұл жай ғана іс-әрекет емес, сол кезеңде жиі кездесетін дамуға түрткі жасайтын іс-әрекет [1, 505 б]. Мысалы, мектепке дейінгі кезеңде жетекші іс-әрекет ойын болса, мектеп кезеңінде сабақ болып саналады. Бірақ бала мектеп қабырғасында ойын ойнамайды деуге болмайды, ол танымдық, спорттық және т.б. түрлерімен алмастырылады.

М.И. Лисина тұлғалық дамуда баланың барлық қарым-қатынас түрлерінде танымдық даму процесі жүретіндігін атап өткен [2, 11 б]. Оның пікірінше, қарым-қатынас – баланың қалыпты психикалық дамуының маңызды факторы және ажырамайтын шарты. Қоршаған адамдармен қарым-қатынас қажеттілігі адамда бастапқы мәні бар маңызды табыс болып табылады. Ол қарым-қатынасты іс-әрекет ретінде түсінудің негізгі ережесін ұсынды. Олар:

1. Қарым-қатынас іс-әрекетінің заты немесе объектісі бірлескен іс-әрекеттегі серіктес және қарым-қатынас потенциалының субъект ретіндегі басқа адам болып табылады;

2. Қарым-қатынас әрбір іс-әрекет сияқты адамның қажеттілігін қанағаттандыруға бағытталған. Қарым-қатынастағы қажеттілік басқа адамды бағалауға, өзінің тұлғасын және өзін бағалауға талпынудан тұрады. Сол берілген бағасын анықтауға қарым-қатынас мотиві басқа адам немесе, дәлірек, адамның сол қасиеттері туралы түсінігі үшін баланың үлкендермен өзара әрекетке түсуі болып табылады;

3. Қарым-қатынас іс-әрекетінің бірлігі – қарым-қатынас әрекеті объект ретінде басқа адамға айтылған немесе соған бағытталған тұтастай акт;

4. Қарым-қатынас құралы әрбір қатысушының басқа адамдармен өзара әрекетінің көмегі арқылы өзінің әрекетін құрауы және өз үлесін қосатын операция болып саналады. Ерекшеленген қарым-қатынас құралының көмегі арқылы балалар үлкендермен өзара әрекетін жүзеге асырады, олар экспрессивті-мимикалық, заттық-қозғалысты және сөздік.

Осыған сәйкес тұлға өзге адаммен бірлескен іс-әрекетте қарым-қатынас арқылы өзін танытады және өзгені тануы да осы процесте жүзеге асырылады. Сол себепті іс-әрекет пен қарым-қатынас тікелей тұлға мәселесімен байланыстырылады.

Әлеуметтік психологияда өзара әрекет қарым-қатынастың үш координатының бірі ретінде қарастырылады. Оның басқа координаттары: коммуникация немесе топ арасында ақпарат алмасу, сонымен қатар тұлғааралық қабылдау, түсіну. Ол жай ғана қарапайым қолма – қол субъектінің таным акты емес, кең көлемді – өзара түсінісудің негізі ретінде адамдардың бірін –

бірі қабылдауы. Ал өзара әрекет – бірлескен іс-әрекетті ұйымдастырудың белгілі формасы [3, 198 б].

Тұлға қалыптасуында негізгі орындардың бірі ретінде оның басқалармен қарым-қатынас жасау қабілеті болып саналады. Қарым-қатынас арқылы тұлға өзін көрсете алады, сонымен қатар жеке дара ерекшеліктерінің ашылуына, психикалық қасиеттерінің, танымдық белсенділігінің артуына ықпал етеді.

Әлеуметтік психология қарым-қатынас процесінде тұлғаның дамуын, қарым-қатынасын және іс-әрекетін зерттейді. Тұлға және қарым-қатынас- психологиялық білімнің осы маңызды саласының негізгі түсініктері. Басқа адамдармен қарым- қатынас процесінде тұлға адами мәдениетті, тарихи даму және жалпылама түсініктерде, еңбек дағдыларында, мінез-құлық ережелерінде т.с.с жинақталған тәжірибені игереді. Адамды зерттей отырып, әлеуметтік, қоғамдық психологиямен айналыспау мүмкін емес. Бірақ басқа ғылымдарға қарағанда, әлеуметтік психология психологияның арнайы тармағы ретінде «басқалармен бірлесе жасалатын, тікелей ұжымдық формада» болатын адам өмірінің осындай көріністерін зерттейді. Іс-әрекет тұлға белсенділігінің көрінуі мен формасы және адам болмысын сипаттайтын маңызды категория болып саналады.

Психология саласында іс-әрекет, тұлға және қарым-қатынас категориялары бірге қарастырылады. Сондықтан да Б.Ф. Ломовтың еңбегінде қарым-қатынас іс-әрекеттің ерекше түрі ретінде сипатталады. Ол іс-әрекеттің субъектісі ретінде әлеуметтік-мәдени тәжірибені, қоғамдық пайдалы, танымдық, теоретикалық және практикалық іс-әрекеттің әр түрлері мен формаларындағы сананы, мақсатты игеруі арқылы тұлға ретінде қалыптасуына, дамуы мен шындалуына бағытталған. Тұлға – іс-әрекет пен қарым-қатынаста жүзеге асатын, әлеуметтік қатынастар жүйесінің тұрақты субъектісі дегенді А.В. Петровский бекер айтпаған.

Басқа адамдармен тікелей қарым - қатынасты /тұлғааралық/ қажет ету - адамның негізгі әлеуметтік қажеттіліктерінің бірі. Басқа адамдармен қарым-қатынас орната отырып, адам танымдық жаңа әсерлер, жаңа ақпараттар қажеттілігін қанағаттандырады. Осы екі өзара үздіксіз байланысқан қажеттіліктер адамның алғашқы күндерінен оның психикалық дамуын –анықтап, бірлескен іс - әрекетте қарым – қатынас қажеттілігіне қызмет етеді. Сонымен қатар, қарым-қатынас адам өмірінің маңызды шынайы жақтарын құрайды [4, 36 б]. Сондықтан да адам психикасын, солардың ішінде танымдық процестерді ары қарай зерттеу, оларды қарым-қатынас контекстінде, яғни тек «субъект-объект» қатынасында ғана емес, «субъект-субъект» қатынасы жоспарында қарастыру маңыздылығы пайда болды.

Субъект-субъектінің кез келген арақатынасы субъект-объектінің арақатынасымен тығыз байланысты. Бұл процесс өзіндік таным, өзіндік сана-сезім, өзін-өзі бақылау т.б. кездерде субъект өзін басқалармен араласу барысында, яғни таным объектісіне айналады. Бірақ оның таным объектісі болуы үшін ол субъект болып құралуы керек. Анығырақ айтсақ, іс-әрекет арқылы өзінің қасиеттерін, күйлерін т.б. таниды. Сана мен іс-әрекеттің бірігу принципі осы ұғыммен байланысты анықталады [5, 125 б].

Қарым-қатынас процесі барысында, яғни адамның басқа адамдармен өзара әрекетінің арнайы формасында: түсініктермен, идеялармен, қызығушылықтармен, нұсқаулармен және т.б алмасу жүзеге асады. Қарым-қатынаста нақты индивид басқа адамдар жасаған, «рухани байлық қорын» игереді, осыған орай оның жекелік тәжірибесінің шектелуі жойылады; сонымен қатар қарым-қатынас арқылы ол осы «қорға» өз жасағандарын енгізеді. Осы орайда тұлға өмірінде қарым-қатынас маңызды орын алатынын көруге болады. Бұдан баланың танымдық дамуының тікелей қарым-қатынасқа тәуелділігі байқалады.

Қарым-қатынас жағдайында жалпы мақсат ретінде субъектілердің арасында танымдық мақсаттары жүзеге асырылады. Ол екі жақтың қажеттілігі мен қызығушылығына негізделі отырып, қарым-қатынаста бірлескен-диалогтық танымдық іс-әрекет арқылы орындалады. Қарым-қатынастағы танымдық іс-әрекеттің дамуында тұлғаның жас ерекшелігіне байланысты оның білімінің теориялық мазмұны маңызды болып табылады. Ал білім бір жағынан адамның ойлау әрекетінің нәтижесі болса, екінші жағынан іс-әрекет жүйесін анықтайды.

Өзіндік маңызды ерекшеліктеріне орай бейнелі-белгілік ойлау тұлғаның құндылықты, мәнді саласының дамуына негіз болады. Сондықтан да бейнелі-белгілік ойлауды қалыптастыру мәселесі - білім беру теориясы мен практикасының маңызды мәселесі. Ол табысты тәрбиелеуді қамтамасыз ететін ересек тұлғасы, сол сияқты бала тұлғасымен байланысты [6, 23 б].

Тұлға күрделі жағдайларда өзіндік көзқарас бойынша әрекет ету, мүмкін салдар үшін әлеуметтік жауапкершіліктің барлығын қабылдай және ерік қайсарлығын көрсете отырып, жағдай ағымына араласудан қорықпастан, қолайсыз жағдайларға қарсы тұру қабілетіне ие.

С.М.Жақыпов бірлескен іс-әрекетті жалпы мақсат, ал жалпы мақсатты бірлескен іс-әрекеттің мағына құрушы факторы ретінде қарастырды. Бірлескен іс-әрекет жалпы мақсат пен қарым-қатынастың бірлігімен түсіндіріледі.

Сонымен танымдық іс-әрекет қарым-қатынас процесінде бірлескен іс-әрекет негізінде қалыптасады. Тұлғаның индивидуалды танымдық ерекшеліктері диалогты бірлескен іс-әрекет шартында өзара ықпалмен қарастырылады. Ал бірлескен іс-әрекетті құрушы фактор С.М. Жақыповтың тұжырымынша қарым-қатынас болып саналады.

Тілдесу арқылы адамдар өзара қарым-қатынас жасап біріне-бірі білдірмек болған ойын жеткізеді. Қатынас орнатудың нәтижесінде өзара ықпал етіп, адамдардың өмір тәжірибесі, теориялық ой пайымдары дамиды.

Әдебиеттер

1. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии.- М.: Педагогика, 1976. - 120 с.
2. Лисина М., Шерязданова Х. Специфика восприятия и общения у дошкольников. - Алма-ата: Мектеп, 1989 – 76 с.
3. Андреева Г.М. Психология социального познания: Учебн. Пособие для студентов высших заведений. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 288 с.
4. Коломинский Я.Л. Социально- психологические проблемы взаимоотношений в малых группах и коллективах // Вопросы психологии - 1971. - №6. - С.101-111.
5. Тоқсанбаева Н.Қ. Тұлғаның психикасын қалыптастырудағы қоғамдық және жеке дара даралық өзгешіліктер // Орталық Азия республикасындағы психологиялық-педагогикалық ойлардың дамуы : II-халықаралық ғылыми-теориялық конференция мен II-Тәжібаев оқуларының материалдары. - Алматы, 2012. - 320 б.
6. Потанина Л.Т., Гусев А.Н. Связь образно- символического мышления с развитием ценностно-смысловых представлений личности // Вопросы психологии. - 2008 - №2. - С. 44-51.

АУТИЗМГЕ ШАЛДЫҚҚАН БАЛАЛАРДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН МҮМКІНДІКТЕРІ

Макашкулова Г.Б.

М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан

Аутизмнің зерттелу жайы, аутист балалардың психологиялық ерекшеліктері, мүмкіндіктері, оқытудың жағдайлары, ата- аналарын қолдау аспектілері талданады. Аутизм синдромы бар балалармен мамандардың жұмыс ерекшеліктері, өмірін ұйымдастыруда ата-аналар мен мамандардың бірлесіп әрекеттесу сипаты қарастырылады.

Түйін сөздер: аутизм, синдром, бейімделу, қолдау, әлеует, аномалия, бұзылыс.

Анализируются вопросы изучения аутизма, психологические особенности аутичных детей, возможности, условия обучения, аспекты поддержки родителей. Рассматриваются особенности работы специалистов с детьми с аутистическим синдромом, характер совместного взаимодействия родителей и специалистов в организации их жизнедеятельности.

Ключевые слова: аутизм, синдром, адаптация, поддержка, потенциал, аномалия, нарушение.

The issues of studying autism, the psychological characteristics of autistic children, opportunities, learning conditions, aspects of parental support are analyzed. The features of the work of specialists with children with autistic syndrome, the nature of joint interaction between parents and specialists in the organization of their life are considered

Keywords: autism, syndrome, adaptation, support, potential, anomaly, disorder

Қазіргі кезеңде мемлекеттік саясаттың негізгі міндеттеріне мүмкіндігі шектеулі балаларды қолдау, әлеуметтік және құқықтық тұрғыдан қорғау, олардың өмір сүруіне, оқуына және дамуына қолайлы жағдайлар жасау жатады. Бұл қызметтің маңызды бағыттарының бірі-аутизм бұзылыстары бар балаларды оңалту.

Синдром жайлы алғаш рет 1943 жылы айтылып, оның пайда болуы мен табиғаты туралы көзқарастар дамыды. Мысалы, кейбір ықпалды теоретиктердің пікірінше, аутизм бала өмірінің алғашқы айларында себепші болатын аналары десе, соңғы деректер бұл жағдайдың қате екенін көрсетеді. Аутизмге шалдыққан балалардың үш негізгі сипаты бар (Мортон): әлеуметтену мен өзара қарым-қатынас, өзара әрекеттесу сапасының нашарлауы; вербалды және вербалды емес қарым-қатынасты меңгеруге қабілетсіздік; қиялдау қабілетінің жеткіліксіздігі. Бір кездері аутизм салыстырмалы түрде сирек кездесетін ауру деп саналғанымен, соңғы жылдары эпидемиологиялық жағдай бұл деректі күрт өзгертті. Дегенмен, жасы ұлғайған ата-анадан туылу, мерзімінен бұрын босану немесе жоғары қауіп тобында өмір сүру секілді себептер маңызды факторлар болып қала береді (Фуэнтес).

Бүгінгі күні бүкіл әлемде 6,5 миллионнан астам аутизмге шалдыққандар бар. Олардың саны қарқынды өсуде, 1985 жылы әрбір 2500 баланың біреуінде, 2001 жылы 250 балада және 2013 жылы 88 балада анықталса, дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының мәлімдемелеріне сай 2019 жылы 150 балаға 1 жағдай келеді екен, сондықтан ол 21 ғасырдың дерті болып табылады. «Аутизм» терминін психиатр Е. Блейлер енгізді және бастапқыда аутизмді шизофрения дертіне ұшырағандардың ойлау ерекшелігімен сай деп түсінді. Алғаш рет 1943 жылы американдық клиник Лео Каннер балалар психиатриялық тәжірибесінде орын алған белгілерді сипаттап, оны балалар аутизмі деп белгіледі. Алғашқы зерттеулерде аутизмге шалдыққан балалар қоғамның жоғары әлеуметтік-экономикалық қабаттарында жиі кездесетіні айтылған, бірақ бұл мәлімет қате салыстырудың әсерінің нәтижесінде орын алды, өйткені уақыт өте келе деректер расталмады және аутизм:

- ерекше конституциялық күй ретінде (Римланд, 1964, Башина, 1974);
- шизофрения ұстамасынан кейінгі күй ретінде (Вроно, Башина, 1975);
- органикалық патология ретінде (ван Кревелен, 1952, Мнухин, 1967);
- жетілмеген тұлғаның бейімделу механизмдерінің бұзылуы ретінде (Ниссен, 1971)

қарастырылады. Ұлдардағы аутизм қауіп қыздарға қарағанда 4 есе жоғары екені байқалады. Аутизмнің этиологиясы әлі толық анықталмаған, себебі оның әсер ету спектрі өте ауқымды. Мүмкін болар факторлар қатарына генетикалық, пренатальды, постнатальды, мидың зақымдануы немесе ми дисфункциясы, нейробиохимиялық бұзылулар, эмоциялық дамудағы аномалиялар, сөйлеу бұзылыстары жатады [1].

Негізінде бұл орталық жүйке жүйесіне әсер ететін дерт қатарына жататындықтан асқорыту жүйесінің мәселелері мен оны емдеу мақсатында қолданылатын диеталар аутизм спектрінің бұзылуы бар балалардың тамақтануына әсер етеді. Аутизмнің клиникалық симптомдарының ауырлығы эмоциялық және әлеуметтік қарым-қатынастардың шектелуімен, тілдің кешеуілдеп дамуымен, вербалды және вербалды емес қарым-қатынастың бұзылуы, апатия көріністерімен ерекшеленетінін Гринспан атап айтады. Уоррен деректеріне сай аутизм қарым-қатынас бұзылыстарының орын алуымен, әлеуметтік белсенділіктің болмауы немесе шектелуімен сипатталады. Аутизм жеке тұлғаның шизотиптік бұзылуында байқалатын әлеуметтік мәселелермен байланысты болғандықтан, ұқсас белгілердің болуы дифференциалды диагнозды қиындатады. Аутизм «ерте балалық шақта пайда бола бастайтын және әлеуметтік өзара әрекеттесу мен коммуникация бұзылыстары, қызығушылықтар мен іс-әрекеттердің елеулі шектеулері сияқты белгілермен көрінетін кең таралған даму бұзылысы» ретінде анықталады.

Аутизм негізінде генетикалық факторлар жатыр деп мәлімдейтін зерттеушілердің деректері бойынша монозиготалық егіздердегі аутизмнің пайызы анағұрлым жоғары. Аутизмге не себеп болатыны әлі белгісіз болғандықтан, нақты бір себепке жатқызу мүмкін емес. Медициналық себеп аутизммен ауыратын адамдардың 5-10 % ғана кездеседі. 1950-60 жылдары қарастырылған психогендік теорияға сәйкес аутизм қоршаған орта ықпалына туғаннан кейін

шалдығады деп дәлелдейді. Аталмыш теорияға сәйкес ананың баламен мейірімсіз қарым-қатынасы нәтижесінде балада байқалатын тұйықталу аутизмнің негізгі себебі ретінде қабылданады [2].

Аутизм - биологиялық негізі бар, бүкіл өмір барысында сақталатын, түрлі дәрежедегі интеллект коэффициентіне ие адамдардың дамуындағы бұзылыс. Аутизмді диагностикалаудың негізін Лора Вингтің бұзылыстар триадасы деп аталатын үш белгі құрайды, олар әлеуметтенудегі, коммуникациядағы және қиялдағы бұзылыстар. Аутизм синдромын балаларда кездесетін өзге қиындықтармен шатастыруға болады, оның себептері:

- әр аутист бала нәресте кезінде саңырау немесе соқыр болуы мүмкін деген күдікке ілінеді. Бұл күдік баланың есімімен шақырғанда жауап бермеуінен, ересектердің нұсқауын орындамаудан көрінеді. Дегенмен, бұл күдік расталмайды, өйткені ата-аналар баланың сыртқы тітіркендіргіштерге ерекше реакцияларын байқайды.

- балалардың аутизмін ақыл-есі кемдікпен байланыстыру қажеттілігі жиі ұшырасады. Бұл санаттағы балалардың кем дегенде үштен екі бөлігі психологиялық тексеруден кейін ақыл - есі кем адам ретінде анықталады;

- аталмыш балалардың ата-аналары олардың сөйлеуінің ерекше болуына байланысты алғаш мазасыздыққа тап болады. Біртүрлі интонация, есімдіктерді шатастыру, эхолалия айқын көрінеді;

- мамандарға да, ата-аналар үшін де аутизм мен шизофренияны ажыратып алу маңызды. Сипаттардың араласып кетуімен байланысты кәсіби қиындықтар ғана емес, отбасы мүшелерінің алаңдаушылықтары артады.

Сол себепті нақты диагноз қойылғанда барлығы күйзеліске ұшырайды, ата-аналарға осы уақытқа дейін денсаулығы қалыпты деп саналған баласы бір мезетте «оқытып, үйретуге» келмейтіндігі жөнінде хабар алу, мүгедектікті рәсімдеу өте ауыр тиеді [3].

Балаларының бойында аутизм белгілері бар отбасылардың қиындықтары мен психикалық күйлерін бағалау сапаға негізделіп жүргізілуі маңызды. Зерттеудің деректері жартылай құрылымдық сұрақтардан тұратын ағындық форманы қолдану арқылы тереңдетілген сұхбаттар арқылы жиналуға баса назар аудару қажеттілігін көрсетеді. Аутизмді анықтаудың негізгі әдістері:

- өмірбаяндық-құжаттарды талдау (егер бала бұрын білім беру немесе психологиялық-педагогикалық кеңес алу мекемелерінің қызметіне жүгінген болса) және ата-аналарымен, жақын туыстарымен сұхбаттасу барысында жүзеге асырылады;

- бақылау (іс-әрекеттің бірнеше түрлерімен айналысу барысында- ойын, оқу, серуен);

- баламен және ата-аналармен әңгімелесу, нәтижесінде баланың соматикалық, жүйкелік-психикалық және психологиялық мәртебесі, тәрбие талаптары, балалар ұжымына бейімделу дәрежесі, эмоциялық күйлері, әрекетке қабілеттілігі жайлы алғашқы мәліметтер жүйеленеді [4].

Күнделікті қарым-қатынас барысында кейбір мінез-құлық үлгілері, ережелер мен рөлдер, негізгі әдеттер үйренетін, дамуы мен тәрбиесінде нәтиже беретін орта бұл – отбасы. Отбасы бала үшін барлық осы дағдылардың іргетасы қаланатын орын ретінде маңызды, себебі бала қалыпты, мейлі ерекше даму ортасында болса да кейбір ережелер мен рөлдерді бастан кешіру арқылы үйренетін отбасылық ортада болуы қажет. Отбасы функцияларын өзгертетін факторлардың бірі - отбасына жаңа жеке тұлғаның қосылуы, егер ол ерекше бала болса, отбасылық қатынастарда және отбасы функцияларында кейбір мәселелер туындауы мүмкін. Аутист балалары бар көптеген отбасылар балаларымен не істеу керектігін немесе баланың өзінің өміріне қалай әсер ететінін білмеуден алаңдайды, себебі ерекше қажеттіліктері бар балаларды отбасылық өмірге бейімдеуде жиі қиындықтар туындайды.

Бүкіл алаңдаушылықтың негізі отбасылардың белгісіздіктен қорқуында жатыр. Аутизм кең мағынада өмірдің алғашқы кезеңдерінде басталып, өмір бойы жалғасатын, қарым-қатынастағы, мінез-құлық пен когнитивті дамудағы кідірістермен және ауытқулармен сипатталатын жүйкелік-психикалық бұзылыс болып табылады. Аутизмнің белгілері бар бірдей екі бала болмайды. Ата-аналар анықталуы күрделі бірқатар мінез-құлықпен бетпе-бет келеді. Қарым-қатынас жасай алмайтын баланың қажеттіліктері мен қалауларын қанағаттандыру,

қалыптасқан отбасылық әдетті сақтауға тырысу, оғаш әрі әдеттен тыс мінез-құлықпен күресу, түрлі қауіп-қатерді мойындамайтын баланы үнемі қадағалау отбасының басқа мүшелерін біршама шаршатады. Олардың қарым-қатынастағы қиындықтары мен түсінбеушіліктері оларға сүйіспеншілікпен қарайтын отбасы мүшелерінің эмоциялық өрісінде мәселелер тудырады. Ерекше қажеттіліктері бар балалардың ата-аналары қиындықтарды қалай және қаншалықты жеңе алатыны әлеуметтік қолдау механизмдерімен тығыз байланысты. Ата-аналар үшін әлеуметтік қолдау жүйесінің болуы оларды стресстің теріс әсерлеріне қарсы күштірек етеді. Егер ата-ананың психикалық жағдайы жақсы болса, бұл оларға кедергілерге тап болған балаларына анағұрлым тезірек көмектесуге мүмкіндік береді.

Аутизм белгілері бар балалардың диагнозынан кейін ата-аналарының психологиялық күйінде кейбір өзгерістер болады, атап айтқанда отбасы мұндай диагнозды қабылдай алмай, баланың қалыпты екеніне дәлел іздейді. Бұл диагнозбен алғаш рет кезіккенде отбасының алғашқы сезімі «шок» ретінде сипатталады. Ата-аналардың бұдан кейінгі реакциясы «неге дәл менімен бұлай болды?» деген сұрақ және сол сұраққа жауап іздеуге тырысып ашулану. Ашу кезеңінен кейін отбасылар компромисс кезеңіне еніп, баласының күтімі мен тәрбиесіне қатысты қызығушылық танытады. Біраз уақыттан кейін отбасыда ерекше мінезді бала бар екенін түсініп, депрессияға түседі, яғни ананың өзін кінәлі сезінуі, белгісіздіктен шошуы және т.б. (Подольская О.А., Яковлева И.В.) [5].

Қоғамда баланың мінез-құлқына негізінен аналар жауапты деген пікір басым болып келеді, сондықтан олардың көптеген жағымсыз эмоцияларды бастан кешіруіне және өздеріне жеткілікті уақыт бөле алмауына алып келеді. Өз бетімен ойнай және уақытты дұрыс өткізе алмау ата-аналардың балаларына бейімделуін және бұл жағдайдан шығуын басқа ерекше балалар топтарымен салыстырғанда қиындатады. Бұл ата-аналардың күйзеліс деңгейін арттырады, олар депрессия мен психикалық денсаулық мәселелерінің жоғары деңгейін сезінеді, әсіресе аналардың физикалық шағымдары, депрессия және мазасыздық сынды психологиялық мәселелер жиі байқалды. Дегенмен аутист балалары бар ата-аналар мен балалары қалыпты дамып келе жатқан ата-аналардың отбасында немқұрайлы, мейірімсіз қарым-қатынастары мен тәрбие стиліне байланысты айырмашылық жоқ болып табылады. Отбасының басты қиындықтары баланың күтіміне және жеке дамуы үшін жауапкершілікті арттыру, отбасының басқа мүшелерінің қажеттіліктерін жеткілікті түрде қанағаттандыра алмауы, бала тәрбиесі туралы білімінің жеткіліксіздігі болып табылады.

Ата-аналар басқа қалыпты даму жолындағы баламен салыстырғанда аутист балаға қосымша шығындар жасау, баланың жағдайын айналасындағыларға түсіндіруге тырысу, қоршаған адамдардың жағымсыз мінез-құлықтарына қарсы тұру сияқты қиындықтарды бастан кешіреді. Осылайша, отбасы ішіндегі диалогты реттеуде қиындықтар туындайды және бұл жағдай кейде ерлі-зайыптылардың келіспеушіліктеріне және жұптардың ажырасуына әкеледі. Аутизм белгілері байқалатын балаларда басты мінез-құлық мәселелері ретінде ашуланшақтық, агрессия және гипербелсенділік көрініс береді. Олар өз эмоцияларын себепсіз жылау, ашулану арқылы көрсетуі мүмкін, бұл жағдайда психологиялық қолдау маңызды болып табылады. Әдетте балалар өз эмоцияларын орынсыз көрсетеді отбасы мүшелеріне қол көтеру, шаштарын жұлу түрінде агрессия танытады. Егер агрессия үздіксіз орын алып, ол заттарды талқандау мен өмірге қауіп төндірсе, оны дәрі-дәрмекпен емдеу қажет. Сондай-ақ гипербелсенділік екі жас шамасында байқалады және ол кейбір балаларда ұзақ уақытқа созылса, кейбірінде біртіндеп басылуы мүмкін. Гипербелсенділікпен қатар назардың жетіспеушілігі де байқалады (Никольская О.С., Баенская Е.Р., Либлинг М.М.) [6].

Жыл сайын 2 сәуір дүниежүзілік аутизм мәселесі бойынша ақпарат тарату күні болып табылады. Мәселенің өзектілігі мен қазіргі кездегі жайы жайлы мәліметтер көпшілік қауымды қандай қолдаулар жасалып жатқанынан хабардар етеді. Негізінен бұл балалармен айналысатын маман табу қиын болып табылады. Қоғамда көпшілігінде балалар аутизмі мәселесі жайлы ештеңе біле бермейді және ата-аналарға баласының мінез-құлқының себептерін түсіндіру қиынға соғады. Ата-аналар көршілердің айыптаулары, көлікте, дүкенде, көшеде және түрлі балалар

мекемесінде өзгелердің агрессивті реакциясымен бетпе-бет келеді. Аутизмді ерте анықтау мен мезгілінде көмек көрсетуде педиатрдің рөлі ерекше, өйткені бала бір жасқа толғанша отбасы дәрігер маманмен тығыз байланыста болады. Бұл маманға эмоциялық қиындықтардың алғашқы белгілеріне, баланың жақындарымен байланысының бұзылуына ерекше мән беру арқылы анықтауға мүмкін береді. Мұндай жағдайда психологтың қолдауы есеудің бүкіл кезеңінде керек және барлық дағдарыстық жас кезеңінде арта түсуі маңызды. Жақындардың үнемі эмоциялық сүйемелдеуі және олардың баламен бірге алға ұмтылысы ерекше болып табылады. «Біз білмейміз, сіз мамансыз - сіз өзіңіз жасаңыз» деуге болмайды. Түзету жұмысы емдеу дамытушылық-оқыту емес, емдеу-тәрбиелік сипатта орындалуы қажет.

Әдебиеттер

1. Воронков Б.В. Аутизм. Диагностика у взрослых и детей/ Б.В. Воронков, Л.П. Рубина.—Санкт-Петербург:Наука и Техника, 2018. – 220 с.
2. Каган В.Е. Аутизм у детей — 2-е изд., доп. — М.: Смысл, 2020. — 384 с.
3. Аппе Франческа Введение в психологическую теорию аутизма [Электронный ресурс] / Франческа Аппе; пер. с англ. Д. В. Ермолаева – Эл. изд. – Электрон. текстовые дан. – М.: Теревинф, 2016. – 217 с.
4. 4 Иванов Е. С., Демьянчук Л. Н, Демьянчук Р. В. Детский аутизм: диагностика и коррекция. Учебное пособие Санкт-Петербург Издательство «Дидактика Плюс» 2004.
5. Подольская О.А., Яковлева И.В. Ранний детский аутизм: особенности и коррекция: учебное пособие. – Елец: ФГБОУ ВО «Елецкий государственный университет им. И.А. Бунина», 2020. – 83 с.
6. Никольская О.С. Аутичный ребенок. Пути помощи./ Е.Р.Баенская Е.Р., О.С. Никольская, М.М. Либлинг. – Москва, 2014. – 288 с.

РЕЗИЛЕНТТІЛІК: ӘЛЕУМЕТТІК ОРТАҒЫ ҚАУІПСІЗ БЕЙІМДЕЛУ

Шукеева А.М., Сангилбаев О.С.

Тұран университеті, Алматы, Қазақстан

Біздің қоғам дамуының қазіргі кезеңінде ғалымдардың көзқарасы резиленттілік құбылысын пәнаралық проблема ретінде зерттеуге бағытталған. Мақалада «резиленттілік» құбылысы адамның ішкі ресурстарының категориясы екендігі анықталды: адамның стресстік жағдайларда эмоционалды өзін-өзі реттеу қабілеті, физикалық, психикалық және психологиялық өміршендік дәрежесі. Адамның қолайсыз өмірлік жағдайларды жеңу, ішкі және сыртқы ресурстарды пайдалана отырып қалпына келтіру және дамыту, тұлғаның туа біткен динамикалық қасиеті ретінде резиленттілікті түсінуге және тәсілдерді біріктіруге мүмкіндік беретін отандық және шетелдік басылымдардың мазмұнды талдауын ұсынды.

Түйін сөздер: резиленттілік; резилентті мінез-құлық; психологиялық тұрақтылық; өміршендік; төзімділік; профилактикалық потенциал

На современном этапе развития нашего общества взгляд ученых обращен к изучению феномена резильентности как междисциплинарной проблеме. В статье выявлено, что феномен «резильентность» представляет собой категорию внутренних ресурсов человека: способность человека к эмоциональной саморегуляции в стрессовых ситуациях, степень физической, психической и психологической жизнеспособности. Авторами представлен содержательный анализ отечественных и зарубежных публикаций, который позволил объединить подходы и прийти к пониманию резильентности как врожденного динамического свойства личности, выражающегося в способности индивида преодолевать неблагоприятные жизненные обстоятельства.

Ключевые слова: резильентность; резильентное поведение; психологическая устойчивость; жизнеспособность; жизнестойкость; профилактический потенциал

At the present stage of development of our society, the look scientists is turned to the study of the resilience phenomenon as an interdisciplinary problem. It is revealed that the term "resilience" in foreign literature is based on the understanding of a person's ability to overcome difficulties in adverse life circumstances, and the ability to maintain psychological balance during potentially dangerous situations.

The authors present an informative analysis of domestic and foreign publications, which allowed us to combine approaches and come to an understanding of resistance as an innate personality trait, expressed in the individual's ability to overcome adverse life circumstances, recover and mature using internal and external resources, as well as to use the prophylactic potential of resistance in working.

Keywords: resilience; resilience behavior; psychological stability; viability; vitality; prophylactic potential

Халықаралық саяси жағдайдың, елдегі әлеуметтік-экономикалық жағдайдың қауіп-қатерлерінің күшеюіне байланысты қазіргі таңда белсенді салауатты бәсекеге қабілетті тұлғаны қалыптастыру басты міндет болып табылады. Әлеуметтік ортада болып жатқан табиғи апаттар, соғыстар, саяси қақтығыстар адамның резиленттілігіне (тұрақтылығына) деген қызығушылықты арттыруда және жаңа деректер балалық шақтағы қолайсыздық, стрессік жағдайлар ересек жаста денсаулық пен әл-ауқатқа әсер етуі мүмкін екенін түсінуге ықпал етеді. Резиленттілікті зерттеу – бұл жаңа ғылыми сала емес, бірақ қазіргі заманғы зерттеулер дамушы жүйелер теориясын резиленттілікті анықтауға және егжей-тегжейлі зерттеуге ғана емес, сонымен қатар осы ақпаратты іс жүзінде қолдануға көмектесетін терең және перспективалық позициялармен байытатын пәнаралық, көп деңгейлі тәсілмен ерекшеленеді. Резиленттілік туралы ілім психикалық бұзылулардың этиологиясы бойынша зерттеулерден туындайды. Балалардағы психикалық патологияның даму қаупі факторларымен айналысқан ғалымдар нәтижелердің таңқаларлық өзгергіштігін көрсетті: көптеген балалар психикалық ауытқулардың қауіп факторларына (мысалы, кедейлік, қатыгездік) тап болғанына қарамастан қалыпты дамыды. Резиленттілікке байланысты зерттеулер тәуекелдерді төмендететін және оң өзгерістерді ынталандыратын іс-шаралардың теориялық негізі болатын осындай өзгергіштіктің себептерін түсінуге тырысады.

Резиленттілік отандық зерттеулерде қиын өмірлік жағдайларға төзімділік, ортаға бейімделу сипатымен қарастырылса, шетелдік ғалымдар оны мінез құлықтық, құрылымдық және экологиялық қауіпсіздік тұрғысынан зерттеді.

Резиленттілік модельдер динамикалық жүйелер теориясының даму ілімдерімен бірігуінде өзгерістерге ұшырады. Адам тірі жүйе бола отырып, генетикалық және нейробиологиялықтан әлеуметтік және мәдени деңгейге дейінгі әртүрлі деңгейлердегі көптеген өзара әрекеттесулерде дамиды. Бейімделу жүйелері (иммундық, өзін-өзі реттеу жүйесі, стрессті жеңу), үлкен жүйелерге бір мезетте енгізілген тұлға сыртқы жағдайларға бейімделген кезде дамиды [1]. Осы динамикалық өзара әрекеттесулердің барлығы даму процесін құрайды және бейімделудің әртүрлі тәсілдерінің қалыптасуына әкеледі.

Тұлғаның қоршаған ортаның қиындықтарына төтеп беру және қолайсыз ортаға бейімделу қабілеті стрессті реттеудің нейробиологиялық механизмдерінен бастап, отбасы, мектеп, қоғамдық қауіпсіздік, денсаулық сақтау органдары және басқа да көптеген экологиялық және әлеуметтік-мәдени жүйелермен аяқталады. Бұзылған тепе-теңдікті қалпына келтіруге, кедергілерді жеңуге және ағзаның өзгеруіне қатысуы мүмкін барлық процестер резиленттілік ұғымында көрінеді.

Резиленттіліктің анықтамасы дамып келе жатқан жүйелер туралы түсінік қалыптасқан сайын өзгереді. Қазіргі уақытта резиленттілік кең мағынада «жүйенің өміршеңдігіне, жұмысына және дамуына қауіп төндіретін факторларға қауіпсіз бейімделу қабілеті» ретінде анықталады. Бұл анықтаманы әртүрлі жүйелерге, соның ішінде жеке адамға немесе бүкіл отбасына, кәсіпорынға, қауымдастыққа, экономикаға немесе экожүйеге қолдануға болады. Оның маңызды артықшылығы – сол тұжырымдаманы кез-келген деңгейде қолдану мүмкіндігі, бұл әртүрлі деңгейдегі әр түрлі пәндер алған адамның резиленттілігі туралы тұжырымдамалар мен білімдерді біріктіру шеңберінде өте маңызды болып көрінеді [2]. Бұл анықтама көрсеткендей, жеке тұлғаның резиленттілігі онымен байланысты жүйелердің резиленттілігімен анықталады. Жүйелердің өзара тәуелділігі әсіресе үлкен апаттар кезінде, бірнеше жүйелер бір уақытта бұзылған кезде, сондай-ақ ата-ананың психикалық жағдайындағы бұзылулар балаға дұрыс күтім жасауға мүмкіндік бермейтін отбасылық дағдарыс жағдайында назар аударады. Адамның резиленттілігі тек өзі жеңе алатын қиындықтардың көлемімен ғана анықталмайтынын есте ұстаған жөн: керісінше, адамның резиленттілігі тұлғааралық қатынастар мен қоғамдық қолдауға байланысты.

Резиленттілік туралы алынған мәліметтер жеке адамдардың неліктен қиындықтарды әлдеқайда жақсы шешетінін түсіндіретін бірнеше факторларды анықтады. Олардың кейбіреулері

өте маңызды емес және теріс тәжірибе кезінде немесе одан кейін оң түзетумен байланысты, бірақ олар әртүрлі контексте және дамудың әртүрлі кезеңдерінде пішіні мен өзектілігімен ерекшеленеді. Мүмкін, бұл факторлар адамның биологиялық және әлеуметтік-мәдени эволюциясында дамыған бейімделу механизмдерін көрсетеді, өйткені олар өмір сүру ықтималдығын арттырады. Белгілі протективті факторларға ата-ананың жемісті қамқорлығы және басқа да қолдау көрсететін қарым-қатынастар, проблемаларды шешу және өзін-өзі реттеу дағдылары, оптимизм, жеке тиімділік, өмірдің мәні бар екеніне сенімділік жатады. Бұл факторлар резиленттілікті зерттеудің алғашқы кезеңдерінде анықталды және одан әрі әртүрлі популяциялардағы зерттеулерде және резиленттіліктің көрінісін қажет ететін әртүрлі жағдайларда бірнеше рет расталды. Басқа протективті факторлар контекстке және мәдени ортаға байланысты өзгереді, мысалы, кешірім мен рухани тәжірибенің ерекше рәсімдері.

Бастапқыда резиленттілік зерттеулері тәуекелдерді төмендететін және бейімделудің қалыптасуына ықпал ететін психоәлеуметтік факторларға бағытталған. Әртүрлі деңгейлердегі талдау әдістерінің ілгерілеуі резиленттілік туралы ілімге неврология, генетика, мәдени әсерлер деректерін енгізуге және қорғаныс, сондай-ақ қауіп факторларының каскадының әртүрлі деңгейлерге, жүйелерге және ұрпақтарға қалай таралатынын көрсетуге мүмкіндік берді. Эпигенетикалық зерттеулердегі жаңа жетістіктермен тәжірибенің биологиялық салдары туралы қызықты идеялар пайда болды, бұл гендердің метилденуінде және ұқсас процестерде көрінеді; бұл деректер балалық шақтағы психологиялық травма немесе ата-аналық ақаулар мидың дамуына және өмір бойы денсаулыққа қалай әсер ететінін түсіндіре алады.

Осылайша, «резиленттілік» анықтамасын теориялық талдау барысында отандық және шетелдік ғалымдардың пікірінше тұлғаның стресстік жағдайларға төзімділігі ретінде қарастырылатынын байқадық. Сонымен, С.Маддидің көзқарасы бойынша, төзімділік – бұл өзі туралы, әлем туралы, әлеммен қарым-қатынастар туралы сенімдер жүйесі. С.Мадди ұсынған «hardiness» терминін Д.А.Леонтьев төзімділік деп аударып, оны адамның берілген жағдайларды жеңу дәрежесін және сайып келгенде, адамның өзін-өзі жеңу дәрежесін сипаттайтын қасиет ретінде анықтайды [3].

Р.М. Беркінбай өз мақаласында психологиядағы резиленттілік феноменін зерттеудің ерекшеліктерін қарастырып, Ол адамның жағымсыз өмірлік жағдайларда қиындықтарды жеңе білу, және қауіпті деп танылуы мүмкін жағдайларда психологиялық тұрақтылықты сақтап тұру, ішкі және сыртқы ресурстарды пайдала отырып, өзін қалпына келтіре алу, бейімделе алу, және даму мен қалыптаса алу қабілеті деп түсіндіреді [4].

Резиленттілік туралы ілім психикалық денсаулық пен психологиялық әл-ауқатқа қатысты көптеген пәндерге трансформациялық әсер етті, ол ауру мен денсаулық тұжырымдамаларына бірдей сүйене отырып, араласу фокусын тапшы модельдерден, тәуекел және осалдық факторларымен қатар протективті және ынталандырушы факторларды ескеретін неғұрлым түсінікті тәсілдерге ауыстырды. Бұл тәсілдің мысалдары ретінде күшті жақтарға сүйене отырып, мектептегі кеңес беруден бастап, балаларға көмек көрсетуді ұйымдастыруға және олардың дамуына жағдай жасауға арналған жаһандық гуманитарлық шараларға дейін әртүрлі іс-шаралар болуы мүмкін. Резиленттілікке бағытталған мектептегі іс-шаралардың мета-талдауы психикалық бұзылулардың (депрессия, мазасыздық) симптомдарының төмендеуін анықтады, атап айтқанда когнитивті мінез-құлық тәсілдерін қолдану кезінде орын алған.

Резиленттілікті зерттеудегі заманауи бағыттар бейімделу қабілетінің қалай дамитынын, оның тәуекелдерді қалай төмендететінін және резиленттілікті қамтамасыз ететінін түсіндіру - осы мәліметтерге сүйене отырып, психологиялық араласудың мақсаттарын, кезеңділігін және тактикасын анықтауға болады. Стратегиялар жарақаттанудың алдын алуға, шиеленісті азайтуға, мөлшерленген жүктемелер арқылы стресстік жағдайды дамытуға, осалдықты азайтуға, ресурстарды тартуға, қуатты адаптивті жүйелерді қалпына келтіруге және жұмылдыруға және барлық жүйелер мен деңгейлер бойынша оң өзгерістер каскадын бастауға назар аударуы керек. Ерте жас кезеңінде алынған психологиялық травма (мысалы, стрессті реттеудің нейробиологиялық механизмдерімен байланысты) негізгі бейімделу жүйелері ересек жаста

«қайта бағдарламалануы» мүмкін, сондықтан олар бейімделу функциясын қамтамасыз ете алады [5].

Дамушы жүйелер теориясына негізделген резиленттілікті зерттеу психикалық денсаулықты жақсарту, психопатологияның алдын алу және оңалтуды жеңілдету үшін теориялық негіз құруға мүмкіндік беретін әртүрлі жүйелерде және әртүрлі деңгейлерде болатын процестерді зерттеу үшін үлкен әлеуетке ие. Дамушы жүйелер теориясы бойынша зерттеулер қызығушылық құрылымы неғұрлым икемді және өзгеру үшін үлкен әлеуетке ие болатын маңызды кезеңдерді анықтауға көмектеседі, бұл араласудың техникасы мен кезеңділігін тиімді жоспарлауға, оларды жеке және ситуациялық айырмашылықтарға бейімдеуге, дамудың осы кезеңіне сәйкес келетін әдістерді таңдауға мүмкіндік береді. Заң шығарушылар, сондай-ақ мемлекеттік емес ұйымдар өздерінің жалпы күш-жігерінің әсерін әртүрлі деңгейлерде (тік ұйым тұрғысынан), әр түрлі секторларда (көлденең ұйым тұрғысынан) және әр түрлі ұрпақ мысалында бағалай алады. Теориялық базаның кеңеюімен резиленттілік теориясы одан әрі зерттеліп, стратегиялық жоспарлаумен икемді процестерге бағытталған және одан әрі өзгеру әлеуетін қамтитын рандомизацияланған зерттеулерде пысықталуы мүмкін.

Әдебиеттер

1. Усатов И.А. Стрессоустойчивость личности как фактор преодоления стресса // Научно-методический журнал «Концепт». 2016.Т. 2. С. 21-25.
2. Забелина Е.В., Кузнецова Д.К. Понятие психологической резильентности: основные теории// Вестник Челябинского государственного университета. Серия: Психология и педагогика. 2015. № 1. С. 10-13.
3. Maddi S.R. On hardiness and other pathways to resilience // American Psychologist. 2005. V. 60. № 3. P. 261–262.
4. Беркінбай Р.М. Бердібаева С.Қ. Психологиядағы резильенттілік феноменін зерттеудің ерекшеліктері // «ФАРАБИ ӘЛЕМІ» атты студенттер мен жас ғалымдардың халықаралық ғылыми конференция материалдары. – Алматы: Қазақ университеті, 2021.- 554 б.
5. Валиева Ф.И. Индивидуально-личностные предпосылки резильентного поведения // Вестник Северо-Осетинского государственного университета им. К. Л. Хетагурова. Общественные науки. 2016. № 4. С. 97–100.

ЖЕТКІНШЕКТЕРДІҢ ӨЗАРА ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫНА ЭМОЦИОНАЛДЫ ИНТЕЛЛЕКТІНІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ӘСЕРІ

Молбасынова Ж.М., Токсанбаева Н.К., Айтказина К.Т.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан

Мақалада жеткіншектің кезеңдегі өзара қарым-қатынас мәселесі, эмоционалды интеллект түсінігі мен құрылымын анықтаудың теориялары мен тәсілдеріне шолу жасалып, конфликт түсінігі айқындалып, жеткіншектік дағдарыс кезеңдері қарастырылған.

Түйін сөздер: эмоционалды интеллект, жеткіншектік жас кезеңі, қақтығыс, дағдарыс.

В статье рассматривается проблема взаимоотношений в подростковом возрасте, теорий и подходов к определению понятия и структуры эмоционального интеллекта, определяется понятие конфликта, рассматриваются периоды кризиса подросткового возраста.

Ключевые слова: эмоциональный интеллект, подростковый возраст, конфликт, кризис.

The article examines the problem of relationships in adolescence, theories and approaches to defining the concept and structure of emotional intelligence, defines the concept of conflict, and examines periods of crisis in adolescence.

Keywords: emotional intelligence, adolescence, conflict, crisis.

Кіріспе

Эмоционалды интеллектті (ЭИ) қолдану мәселесіне ғылыми және практикалық тұрғыдан жоғары қызығушылық танытуда. Адамның тиімділігі мен психологиялық әл - ауқатын арттыру ресурстарының бірі жаһандық өзгерістер жағдайында сыртқы ортаның тұрақсыздандырушы әсерімен тығыз байланысты. Қазіргі қоғам адамның алдына өзінің білімі мен кәсіби шеберлігін

үздіксіз жетілдіру, қарым-қатынас пен іске асыру саласын кеңейту міндетін қояды. Дағдарыс құбылыстарының жаңа тенденциялары мен дамуына байланысты адамға кәсіби орта немесе тұлғааралық қатынастар саласы болсын, көбірек талаптар қойылады. Бұл тұрғыда жеткіншектің өз мінез - құлқын реттеу, қоршаған ортамен өзара әрекеттесу, өмірлік міндеттер мен қиындықтарды жеңу, яғни психологиялық қауіпсіздік пен дамуды қамтамасыз ететін ішкі ресурстарды пайдалану қабілеті барған сайын маңызды бола түсуде.

Жеткіншектердің жеке басын қалыптастырудың негізгі факторлары: елде қалыптасқан қоғамдық болмыс және қоғамдық сана; тұрғылықты жердің өндірісі, өмірі, мәдениеті мен табиғатының ерекшеліктері; отбасы; тікелей қарым-қатынас ортасы: көршілер, достар, таныстар; мектеп; мектептен тыс мекемелер. Аталған әлеуметтік институттарда жеткіншектердің жеткіншек өзара қарым-қатынасқа түсу арқылы тұлғалық қасиеттері қалыптасады. Сондықтан, жеткіншектік шақта тұлғааралық қатынастар жүйесі ең маңызды анықтаушы болып табылады. Өзара әрекеттесу процесінде тұлғааралық қатынастардың әлеуметтік -психологиялық маңыздылығы жоғары болады. Жасөспірімдердің тұлғааралық қарым-қатынасы саласында жаңа өзгерістер орын алуда. Бұл жаста физиологиялық, психикалық маңызды өзгерістер орын алады.

Жеткіншектер өз құрбыларының арасында болуға, олардың өзара бірін-бірі қабылдауына ұмтылады, құрдастар тобында әлеуметтік лайықты орын алғысы келеді, бірақ бұл әрекеттері әрқашан табысқа жеткізе бермейді. Бұл жеткіншектердің жеке ерекшеліктеріне, құндылықтарына байланысты болады. Себебі, біріншіден, жеткіншектік шақ талаптардың жоғарылауымен сипатталады, жолдастары мен достарының жеке ерекшеліктеріне сезімталдықты талап етеді. Екіншіден, жас ерекшелігіне байланысты жеткіншек әрқашан өзіне қойылған талаптарға жауап бере алмай қалуы мүмкін. Сонымен, жеткіншектердің жетістіктерін тану шындыққа сәйкес келмеген жағдайда, агрессияның жоғары деңгейі көрініс тауып, қақтығыс жағдайлары туындайды.

Жеткіншектік кезең көптеген шетелдік және отандық зерттеулердің нысаны болып табылады (П.П. Блонский, Ш. Бюлер, Л.И. Бозович, Л.С. Выготский, Т.В. Драгунова, И.В. Дубровина, Т.О. Левин, Д.И. Фельдштейн, А. Фрейд, З. Фрейд, Э. Шпрангер, Д.Б. Эльконин, Э. Эриксон және т.б.). Көптеген зерттеулерде жеткіншектік кезең жас адам өмірінің күрделі, өтпелі, қиын, тартысты кезеңі ретінде сипатталады. Жеткіншектік кезеңдегі кикілжіңдер әлеуметтік салаға (отбасындағы кикілжіңдер, мектептегі кикілжіңдер, үлкендермен қақтығыстар және т.б.) және рухани салаға (тұлға ішілік конфликт) әсер етеді. Жеткіншектік шақ ең қақтығыс кезеңі саналғандықтан, осы кезеңдегі өзара қарым-қатынас, конфликт пен эмоционалдық интеллект арасындағы байланысты зерттеуді қажет етеді.

Көрнекті кеңес психологы С.Л. Рубинштейн сыртқы себептердің ішкі жағдайлар арқылы әрекет ететіндігін көрсетті. Өзара қарым-қатынас арқылы жеткіншек жеке басын түсінді. Тұлға - бұл әлеуметтік шартты және жеке айқын қасиеттері мен ерекшеліктері бар адам (мінезі, қабілеті, танымдық және эмоционалды-еріктік салаларының ерекшелігімен сипатталған). Жеткіншек тұлғасы әлеуметтік ортада өзара қарым-қатынасқа түсе отырып қалыптасады [2].

Қазіргі сандық технологияның қарқынды даму кезеңінде жеткіншектердің өзара қарым-қатынасына эмоционалды интеллектінің психологиялық әсері өте жоғары.

Өзара қарым-қатынас пен эмоционалды интеллект мәселесін қарастыра отырып, олардың теориялық және эмпирикалық талдауы, ең алдымен, қазіргі қоғамның талаптары мен қажеттіліктерімен анықталады, ол «нақты іс-әрекеттің нақты мәселелерін шешуге дайындықты қалыптастыруды көздейтін көзқарасқа баса назар аударады» [3, 119 б.]. Белгілі бір мәселелерді шешуге дайын болу сонымен қатар сауатты, сындарлы, тиімді өзара әрекеттесу мүмкіндіктері қарсыластың эмоционалды жағдайын түсіну, талдау білу мәселелерін туындатады. Сонымен қатар жеткіншектер өзара қарым-қатынаста қақтығыстарға түседі.

«Конфликт – бұл қарама-қарсы мотивтерге (қажеттіліктерге, мүдделерге, мақсаттарға, идеалдарға, сенімдерге) және/немесе пайымдауларға (пікірлер, көзқарастар, бағалаулар және т.б. [3, 23-бет]. Бұрынғы еңбектеріміз қақтығыстың бастапқыда «деструктивті нәрсе» ретінде қабылданатынын, реттеуге де, талдауға да жатпайтынын және тек күшпен шешілетінін көрсетті

[3, 309 б.]. Қазіргі уақытта конфликтологиялық көзқарастардың дамуы конфликт туралы айтуға мүмкіндік береді. Қазіргі заманғы зерттеулерге талдау жасай отырып, қақтығыстың жойқын салдары және оларды теңестіру және алдын алу жолдары белсенді түрде зерттеліп жатқанын, конструктивті бағытта жанжалды бағыттауға көмектесетін жеке тұлғаның қасиеттерін, жанжалдың отбасылық қатынастарға әсері, жанжалдан кейінгі күйзеліс мәселесін бекітуге мүмкіндік береді. Және оның салдары, қақтығыстағы қорғаныс механизмдері және т.б. зерттелуде. Осы мәселеге арналған жұмыстардың көбеюіне қарамастан, жеткіншектер өзара қарым-қатынаста қақтығыс пен адамның өз эмоциясын да, қарсыласының эмоциясын да тануға және түсінуге мүмкіндік беретін дағдылар арасындағы байланыс, сондай-ақ бұл қақтығысты шешуге қаншалықты ықпал ететіні туралы сұрақтар жауапсыз қалуда.

Негізгі бөлім

Қазіргі уақытта эмоционалдық интеллект құрылымын түсіну мен анықтаудың бірнеше тәсілдері бар. Дж.Майер мен П.Саловой эмоцияларды келесі психологиялық ішкі жүйелермен әрекеттесетін дұрыс ұйымдастырылған реакциялар тұрғысынан зерттеді: физиологиялық, когнитивтік, мотивациялық, эмпирикалық. Авторлар эмпирикалық ішкі жүйені жинақталған тәжірибемен байланыстырды [4]. Зерттеушілер эмоционалдық интеллект құрылымына мыналарды кіргізді: біріншіден, вербалды және вербалды емес қарым-қатынас құралдарын пайдалана отырып, өз эмоцияларын білдіру, сонымен қатар вербалды емес коммуникациялық өзара әрекеттесу мен өрнектерді пайдалана отырып, басқа адамдардың эмоцияларын бағалау, яғни эмпатия; екіншіден, бұл эмоцияларды реттеу, ол сонымен бірге өзінің де, басқа адамдардың да эмоцияларын реттеуді білдіреді; үшіншіден, бұл жоспарлау, ойлау, зейін, мотивация арқылы эмоцияны пайдалану [4].

Д. Големан, Р. Боятцис және Э. Макки эмоционалды интеллектті эмоционалды көшбасшының қажетті және маңызды сапасы ретінде қарастырды, олар эмоционалды интеллектті тек өзінің эмоцияларын басқару тұрғысынан ғана емес, сонымен қатар, эмоциялық интеллектті зерттеді; өз эмоцияларын басқару және басқара алу қабілеті, сонымен қатар қарым-қатынасты басқа адамдар тұрғысынан бақылау және басқару арқылы түсіндірді [4]. Ғалымдардың пікірінше, эмоционалды интеллекті жоғары басшы қарамағындағылармен күшті эмоционалды байланыс орната алады, бұл қиын, белгісіз, дағдарысты кезеңдерден аман өтуге көмектеседі және жеңіс қуанышымен бөлісе алуға мүмкіндік беретінін көрсетті. Қол астындағылармен эмоционалды байланыс орната алмаған басшы қызметтік міндеттерін механикалық орындау мәселесіне тап болатындығын байқады [4].

Д.В. Люсин эмоционалды интеллектті өзінің эмоционалды күйін және қарсыластың эмоционалды күйін түсіну және басқару қабілеті тұрғысынан қарастырды [5]. Ғалым келесі факторлардан тұратын эмоционалды интеллект моделін жасаған: бірінші фактор – танымдық қабілеттер, когнитивтік қабілеттердің көмегімен эмоционалды ақпаратты талдау, синтездеу, өңдеу жүзеге асыру; екінші фактор маңызды ақпарат көзі ретінде өзінің және басқа адамдардың эмоциялары туралы білім мен идеяларды қолдану қабілетін ашу; үшінші фактор – эмоционалды сфераның тұрақтылығын қамтамасыз ету [5].

Д.В. Ушаков эмоционалды интеллектті өздеріне бағдарлау қабілеті ретінде сипаттай отырып, «эмоционалдылық» және «эмоционалды интеллект» ұғымдарына басқалардың эмоцияларына назар аудару, «эмоцияларды сезіну» немесе «эмоцияларды түсіну» тұрғысынан сипаттама береді [6, 28 б.]. Д. В. Ушаковтың пікірінше, эмоционалдылықтың болуы эмоционалды интеллектке бағыну деп түсіндіріп, және осы жағдайда ғана эмоционалды интеллекттің болуы немесе болмауы мүмкін деген пікірді айтады. Бұл шарттың орындалуы, Д.В. Ушакованың пікірінше рефлексия арқылы пайда болады, ал ол табиғаты бойынша көп деңгейлі болып келеді. Бірінші деңгей – бастапқы рефлексия деңгейі, бұл деңгейде жай ғана сезімді білу, екінші деңгейде жалпылау қалыптасады. Әрбір рефлексия деңгейінің жоғарылауымен эмоционалдылық төмендейді, бұл эмоционалды интеллекттің жоғары деңгейіне әкеледі [6].

Осылайша, ғалымдар эмоционалды интеллект адамның эмоцияларының жеке жіктелуін кеңейту, эмоцияны сезіну, көрінетін эмоционалды күйлердің қарқындылығы ғана емес,

сонымен қатар өзара қарым-қатынаста психологиялық әсерін көрсетті. Сонымен қатар эмоционалдық күйлердің қарқындылығын ұйымдастырумен, әрі оларды басқару және бақылау қабілетінің психологиялық әсерін ғылыми тұрғыда зерттеді. Айта кету керек, реттеу, бақылау және басқару қабілеті адамның өз эмоцияларына ғана емес, басқа адамның эмоцияларына да қатыстығын талдаумен мағынасы ашыла түсетіндігінде. Эмоционалды интеллект құрылымына мыналар кіреді: экспрессия, бағалау, реттеу, өзінің және басқа адамдардың эмоцияларын пайдалану, эмоционалды байланыс орнату қабілеті, эмоционалды тұрақтылықтың көрінісі, рефлексия, эмпатия.

Біздің зерттеуіміздегі қақтығыс деп біз мынаны түсінеміз: «өзінің жеке, субъективті және жеке қасиеттерін жинақтайтын және қақатығыстық мінез-құлық сипаттамаларын анықтайтын даралықтың ажырамас қасиеті (Н.В. Нижегородцева, Т.В. Черняева)» [7, 151 б.]. Басқаша айтқанда, адамның қақтығыстық қарым-қатынасқа түсу жиілігі болып табылуында.

Н.В. Нижегородцева «жасөспірімдік дағдарыстың кезеңдерін: теріс (бұрын қалыптасқан қарым-қатынастар мен мінез-құлық режимдерінің ыдырауы), кульминативті (жағымсыз дағдарыс белгілерінің көріну шыңы), посткритикалық (жасқа байланысты қалыптасу кезеңі) деп сипаттайды. [8, 207 б.].

Жеткіншектердің өзара қарым-қатынасында эмоционалдық интеллектінің психологиялық әсерінің мәні төмендегідей қасиеттердің қалыптасуына мүмкіндік береді:

1. эмоционалды интеллектіні дамыту жеткіншектерде өзара қарым-қатынаста достық қарым-қатынасты арттырады;
2. жеткіншектерде эмоцияларды басқара отырып көшбасшылық қасиетті дамытуға мүмкіндік береді;
3. қолайлы жағдайда оқу әрекетінің тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді;
4. психологиялық тұрғыдан эмоцияларын бақылауға көбірек қызығушылық таныту мүмкіндігі қалыптасады;
5. ұжымдағы бірлік деңгейі жақсарады;
6. жеткіншектің танымдық және когнитивтік қабілеттері арта түседі.
7. эмоционалды деңгейдің жоғарылауы арқылы ынтымақтастық жоғарылайды.

Қорытындылар. Зерттеу нәтижелерін талдай отырып, жеткіншектердің өзара қарым-қатынасында эмоционалдық интеллектінің психологиялық әсері өте жоғары деп қорытынды жасауға болады. Жеткіншектік шақтың әртүрлі кезеңдеріндегі эмоционалды интеллектті дамыту мәндерін талдау мынаны көрсетті:

- жасөспірімнің жаңа кезеңіне көшу арқылы эмоционалды интеллектті дамуы арта түседі;
- жеткіншектер өздерінің эмоциялық интеллектісін түсініп, басқаруда тәжірибе жинақтайды;
- олар басқа адамдардың эмоционалдық саласына әсер ету дағдыларын дамытады;
- эмоциялар каталогын кеңейтеді, көрсете алу қабілеті дами түседі;
- эмоцияларды өзін-өзі реттеу дағдылары қалыптасады;
- жасөспірімдерде дағдарыстық мінез-құлқының алдын алу қызметі арта түседі.

Әдебиеттер

1. Андреева, И.Н. Эмоционалды интеллект: құбылысты зерттеу / И.Н. Андреева // Психология сұрақтары. – 2006. – № 3. – 78-87 б.
2. <https://psychlib.ru/mgppu/pts/PTS-001-.HTM#hid63>
3. Нижегородцева, Н.В. Білім берудегі конфликтологияның өзекті мәселелері / Н.В. Нижегородцева // Конфликтология. – 2010. – № 3. – 200-213 б.
4. Големан, Д. Эмоциялық көшбасшылық: Өнер басқару адамдар қосулы негізі эмоционалды ақыл / Д.Големан, Р.Боятцис, Э.Макки; Пер. ағылшын тілінен – 3-ші басылым. – М.: Alpina Business Books, 2008 – 301 б.
5. Люсин, Д.В. Эмоциялық интеллект туралы заманауи идеялар / Д.В. Люсин // Әлеуметтік интеллект: теория, өлшем, зерттеу. – М.: РҒА психология институты, 2004. – 29-36 б.
6. Ушаков, Д.В. Әлеуметтік және эмоционалды интеллект: үміттер, күмәндар, перспективалар / Д.В. Ушаков // Әлеуметтік және эмоционалды интеллект: процестерден өлшемдерге дейін. – М.: РҒА психология институты, 2009. – Б.92-114
7. Емельянов, С.М. Конфликтология: оқулық және университеттерге арналған практикум / С.М. Емельянов.

– 4-ші басылым, рев. және қосымша – Мәскеу: «Юрайт» баспасы, 2022. – 322 б.

8. Прудникова, А.В. Жасөспірімдік кезеңдегі конфликт деңгейі / А.В. Прудникова // Оқу және кәсіптік қызметтің системаогенезі: VIII Бүкілресейлік ғылыми-практикалық конференциясының материалдары, Ярославль, 19-20 қараша 2018 ж. / Редакциялаған Ю.П. Поваренкова. – Ярославль: Ярославль мемлекеттік педагогикалық университеті. Қ.Д. Ушинский, 2018. – Б.150-153.

СТУДЕНТТЕРДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК ИНТЕЛЛЕКТІСІН ДАМУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Сайлинова К.К., Жубаназарова Н.С.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Мақалада студенттердің әлеуметтік интеллектін дамытудың психологиялық ерекшеліктері қарастырылады. Ғылыми теориялық және практикалық тұрғыдан талдау нәтижесінде әлеуметтік интеллектті дамытудың зерттеулерді қамтиды.

Кілт сөздер: әлеуметтік интеллект, психологиялық үйлесімділік, психофизиологиялық фактор

В статье рассматриваются психологические особенности развития социального интеллекта студентов. Включает исследования развития социального интеллекта в результате анализа с научной теоретической и практической точки зрения.

Ключевые слова: социальный интеллект, психологическая идентичность, психофизиологический фактор.

The article discusses the psychological features of the development of social intelligence of students. Includes research on the development of social intelligence as a result of analysis from a scientific theoretical and practical point of view.

Key words: social intelligence, psychological identity, psychophysiological factor.

Қазіргі жаһандану кезеңінде тұлғаны оқыту мен дамытудың маңызы зор. ЖОО студенттердің әлеуметтік икемділігін жақсартатын механизм бұл ойлау іс-әрекеті. Ойлау процесінде студенттердің оқыту қажеттіліктері мен мақсаттары әлеуметтік интеллектті дамытудағы өнімділік процесі болып табылады. Өнімділікті арттыруға оқыту мен дамыту әрекеттері ойлау іс-әрекетінің формасын бағалау арқылы анықталып, оның жетістігі нәтижелі көрсеткіштерге жетуге негізделеді. Нәтижесінде көрсеткіштерге жету үшін дамыту жоспарлары құрылады. Бұл жоспарлар студенттің әлеуметтік интеллектін дамытудағы ойлау іс-әрекетінің өнімділігіне байланысты.

Әлеуметтік интеллектті зерттеу қазіргі кездегі тұлғаның динамикалық дамуында қарастырылады. Әлеуметтік интеллект үлгілерін 1933 жылы канадалық зерттеуші Ф.Е. Вернон қарастырған. Даралықты позитивті бағалаудың кейбір ерекшеліктері әлеуметтік интеллекттің келесі ұғымдары бойынша атаған [1].

Жастық кезең адамның биологиялық – дене бітімінің аяқталу кезеңі адамның жетілуі, өзіндік сана сезімінің дамуы, дүниетанымының қалыптасуы, мамандық таңдауы және үлкен өмірге қадам басуы. Бұл адамның жастық шақ пен есейген жас аралығындағы өмірінің кезеңі. Онтогенездегі жас периодизациясы деп, жас морфологиясы, физиологиясы және биохимиясы бойынша жастық шақ жасы ұлдар үшін 17-21 жас болса, қыздар үшін 16-20 жас деп белгіленеді.

Студенттік кезеңнің жас шектеулері ерікті, дегенмен шамамен 17-18 жастан 22-23 жасқа дейін құрады. Психологияда бұл жас кезеңін авторлар әр түрлі анықтайды. Жастық шақта идентификация механизмі жаңа дамуға ие болады. Жастық шақтағы қабілет әртүрлі өнер туындыларына әдеби, музыкалық, бейнелік немесе эмпатияға бейімделеді. Жастық шақта рефлексиялық процестердің дамуы интенсивті болады. Жас адам өзіндік позициясын анықтауға мүмкіндік болады. Құндылықтарды қайта бағалау процесінде моралдық өсудің ортасы негізінде психологиялық жаңа формация түзіледі. В.И. Слабодчиков бойынша, жастық шақ тұлғаның индивидуалдану кезеңінің финалы деуге болады дейді. Жастық шақ -өзіндік рефлексия, индивидуалды өзіндік сана өмірлік жоспарлардың пайда болуы, дайындық өзін-өзі анықтауға, өз

өмірін саналы құруға деген көзқарас, өмірдің әртүрлі аумағында біртіндеп ену процесі басталады[2].

Жастық кезеңде жетекші іс әрекет оқу-кәсіби іс-әрекетке айналады. Әртүрлі жұмыстармен белсенді түрде ұштасатын оқу іс-әрекетінің мамандық таңдауда, құндылық бағдарларын дамытуда да маңызы зор. Студенттік кезеңде оқу іс-әрекеті жеке ізденіс тұрғысынан, оқу-танымдық іс-әрекеті деп қарастыруға болады. Оқу іс-әрекеті студенттер үшін теориялық ойлау-ғылыми ұғымдарды пайдалану негізінде заңдар мен ережелерді танып-білуден тұратын ойлаудың жоғары дамыған түрі, зерттеулерді болжау мен дамытудың негізі болып табылады. Бұл кезеңде танымдық, мамандықты тануға, ізденуге бағытталған іс-әрекеттер орын алады. Индивидуалды немесе ұжымдық тұрғыдан теориялық білімдерді, ғылыми зерттеулерді игеру, шығармашылық тұрғыдан көркемдік бейнелерді жетілдіру, адамгершілік құндылықтарды тереңдету.

В.Н. Куницына (1995ж.) моделіне сәйкес, әлеуметтік интеллект құрылымы келесі компоненттерден тұрады:

1. Тұлғалық коммуникативті әлеует – қарым-қатынасты жеңілдететін немесе қиындататын қасиеттер жиынтығы;
2. Өзін-өзі ұғыну сипаттамасы: өзін-өзі бағалау, құрметтеу, идеяларға ашықтық пен еркіндік;
3. Әлеуметтік қабылдау, әлеуметтік ойлау, әлеуметтік қимыл және түсіну – адамдардың мотивтері мен әлеуметтік құбылыстарды түсінуге бағытталған қабілет;
4. Энергетикалық сипаттама: физикалық және психикалық төзімділік, белсенділік [3].

Жастық шақ әлеуметтену кезеңінде маңызды болып табылады, бірақ жастардың әлеуметтік мәртебесі гетерогенді. Жастардың басым көпшілігі жалпы білім беретін мектептерде немесе орта кәсіптік немесе арнайы оқу орындарында оқиды. Алайда, жастардың басқа әлеуметтік топтары үшін анықталған заңдылықтар білім мен дамудың нақты мазмұны мен шарттарында нақтылана отырып, өз маңызын сақтайды. Жастық кезең - өзін-өзі анықтау кезеңі. Өзін-өзі анықтау – әлеуметтік, тұлғалық, кәсіби, рухани және практикалық – жастық кезеңнің негізгі міндеті. Өзін-өзі анықтау процесі болашақ қызмет саласын таңдауға негізделген. Дегенмен, кәсіби өзін-өзі анықтау әлеуметтік және жеке өзін-өзі анықтау міндеттерімен, сұрақтарға жауап іздеумен байланысты: кім болу керек? және не болу керек? – өмірлік болашағын анықтаумен, болашақты жобалаумен. Даму психологиясында жасөспірімдік шақтан жасөспірімдік кезеңге көшу кезінде болашаққа қатысты өзгеріс болатыны анықталды: егер жасөспірім болашаққа қазіргі позициямен қараса, жасөспірім қазіргіге қазіргі сәттен қарайды. болашақтың ұстанымы. Мамандық пен оқу орнының түрін таңдау ұлдар мен қыздардың өмір жолын еріксіз ажыратып, олардың әлеуметтік-психологиялық және жеке психологиялық ерекшеліктерінің негізін қалайды [4,303].

«Әлеуметтік интеллект тұлғааралық таным факторы ретінде» психолог ғалым А.С. Самекин зерттеуі бойынша:

1. Әлеуметтік интеллект –бұл «адамдарды түсіну және басқару, адами қарым-қатынастаақылмен әрекет ету».
2. Әлеуметтік интеллект –«жалпы адамдармен, қоғамдағы әлеуметтік техникалар мен бостандықтармен жұмыс істеу қабілеті, әлеуметтік заттарды білу, топтың басқа мүшелерінің мінез-құлқына сезімталдық, сонымен қатар бейтаныс адамдардың уақытша көңіл-күйін немесе жасырын жеке қасиеттерін қалау».
3. Әлеуметтік интеллект-бұл «ерекше» «әлеуметтік сыйлық», ол адамдармен қарым-қатынастың тегістігін қамтамасыз етеді, оның өнімі-түсіну тереңдігі емес, әлеуметтік бейімделу.
4. Әлеуметтік интеллект-адамның адам өміріне бейімделуі.
5. Әлеуметтік интеллект-бұл коммуникативті құзыреттілікке байланысты әлеуметтік-перцептивті құбылыс.
6. Әлеуметтік интеллект-бұл әлеуметтік бағдарлау құралы және адамдардың әлеуметтік өзара әрекеттесуінің жетекші факторы.

7. Әлеуметтік интеллект-бұл психикалық өзін-өзі басқару механизмі, адамның мінез-құлқын және оның басқа адамдармен қарым-қатынасын реттейтін ақыл-ой функцияларының жиынтығы.

8. Әлеуметтік интеллект –бұл әлеуметтік саладағы күрделі қатынастар мен тәуелділіктерді қарау және ұстау арқылы көрінетін қабілет.

9. Әлеуметтік интеллект –бұл өзін-өзі, басқа адамдар мен олардың қарым-қатынастарын түсіну, сондай-ақ тұлғааралық қарым-қатынасты болжау қабілетінде көрінетін ойлау процестерінің, аффективті жауаптың және тәжірибенің ерекшеліктеріне негізделген тұрақты қабілет.

10. Әлеуметтік интеллект үш өлшемде көрінетін әлеуметтік қабілет ретінде: әлеуметтік-перцептивті қабілеттер, әлеуметтік қиял, сондай-ақ қарым-қатынастың әлеуметтік техникасы [6] деп қарастырған.

Әлеуметтік интеллектінің психологиялық ерекшеліктері:

1. Психологиялық үйлесімділік – топтың мүшелерінің түрлі қасиеттері мен сапаларының, жалпы қызығушылығы мен қажеттіліктерінің жағымды эмоционалдық тұрғыдан өзара сәйкес болуын анықтайды. Психологиялық үйлесімділік тұлғааралық өзара әрекетте индивидуалды білімге тәуелді.

2. Психофизиологиялық фактор: талдағыштардың жүйесінің негізінде топ мүшелерінің эмоционалдық және мінез-құлық реакцияларын, жүйке жүйесінің негізгі қасиеттері, темперамент ерекшеліктеріне байланысты зерттейді.

3. Әлеуметтік-психологиялық үйлесімділік топтың қажеттіліктері, мотивтері, нұсқаулары, қызығушылықтары, топтық бағдар, әлеуметтік мінез-құлықпен анықталады.

4. Психологиялық фактор үйлесімділігі интеллектінің индивидуалды ерекшеліктерін, тұлғалық қасиеттерін, эмоциялық-ерік және мінез сапаларының сәйкестігін қамтиды.

Психологиялық үйлесімділік:

- 1) тұлғааралық сәйкестілік (жеке индивидтер арасында) ;
- 2) ішкі топтық сәйкестілік (тұлғааралық, микро және макротоптар арасында);
- 3) топаралық сәйкестік (микро топ пен шағын топтар арасында) жүйелер арасында іске асады. Адам жеке тұлға ретінде қалыптасады, оған белгілі бір мінезді қасиеттерге, мүдделерге, әдеттерге, бейімділіктерге ие болуға, адамгершілік мінез-құлық нормалары мен нысандарын үйренуге, өмір мақсаттарын айқындауға және оларды жүзеге асыру құралдарын таңдауға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

1. Лунёва О.В. Вестник КГУ им. Н.А. Некрасова 2012, Том 18 № 3
2. Слободчиков, В.И. Категория возраста в психологии и педагогике развития // Вопросы психологии. – 1991. – № 2
3. Психология: оқу құралы / [С. Қ. Бердібаева, К. Қ. Сайлинова, Э. Т. Адилова және т.б.] ; Әл-Фараби атын. ҚазҰУ. - Алматы : Қазақ ун-ті, 2021. - 179 б
- 4.Слободчиков, В.И. Основы психологической антропологии. Психология развития человека: развитие субъективной реальности в онтогенезе / В.И. Слободчиков, Е.И. Исаев. – М., 2000
5. Vedenpää, I., & Lonka, K. (2014). Teachers' and Teacher Students' Conceptions of Learning and Creativity. Creative Education, 5, 1821-1833. <http://dx.doi.org/10.4236/ce.2014.520203>
6. А.Ж. Дюсенова, А.Р. Мандыкаева А. Оздугру, Ж.Т. Уталиева, А.М. Даужанова Білім алушы-қандастардың эмпатиялық қабілеттерінің психологиялық ерекшеліктері Хабаршы Педагогика Психология Әлеуметтану ЕҰУ № 4(141)/2022 475

ӨМІРГЕ ҚАНАҒАТТАНУ ФЕНОМЕНІНІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ МӘНІ

Жолшыбекова Р.О.

Л.Н. Гумилёв атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Мақалада өмірге қанағаттану феномені қарастырылып, «өмірге қанағаттану», «субъективті салауаттылық», «бақыт» және «субъективті қанағаттану» ұғымдарының мазмұны ашылған. Сондай-ақ, теориялық және ғылыми-тәжірибелік әдебиеттерді талдау нәтижесінде өмірге қанағаттануды түсінудің әртүрлі тәсілдері ұсынылған.

Түйінді сөздер: әл-аухат, өмірге қанағаттану, субъективтік салауаттылық, бақыт, субъективтік қанағаттанушылық.

В статье рассматривается феномен удовлетворенности жизнью, раскрывается содержание понятий, «удовлетворенность жизнью», «субъективное благополучие», «счастье» и «субъективная удовлетворенность». Также в результате анализа теоретической и научно-практической литературы представлены различные подходы к пониманию удовлетворенности жизнью.

Ключевые слова: благополучие, удовлетворенность жизнью, субъективное благополучие, счастье, субъективная удовлетворенность.

The article examines the phenomenon of life satisfaction, reveals the content of the concepts “life satisfaction”, “subjective well-being”, “happiness” and “subjective satisfaction”. Also, as a result of the analysis of theoretical and scientific-practical literature, various approaches to understanding life satisfaction are presented.

Keywords: well-being, life satisfaction, subjective well-being, happiness, subjective satisfaction.

Адам туылғаннан оның өмірі басталады. Тұлғаның дамуы мен қалыптасуы оның өмір сүру процесінде жүреді. Өмір үзілсе адамның да бұл өмірден мәңгілікке кететіні ақиқат. Сондықтан да өмірді ең маңызды құндылық ретінде қарар болсақ, адам өзі үшін қымбат болып табылатын өз өміріне қанағаттанады ма? Оның қайталанбас өміріне қанағаттануы немен анықталады? деген экзистенциялық сұрақ туындайды.

Өмірге қанағаттану және өмірлік бақыт мәселесі XX ғасырдың 60-жылдарынан бастап әлеуметтік ғылымдарда, әсіресе психология мен әлеуметтануда қарастырыла бастады. Өмірлік бақыт, өмірге қанағаттану, субъективті салауаттылық немесе өмір сапасы әдетте объективті экономикалық және демографиялық факторлармен және материалдық өлшемдермен салыстырылғанымен, бұл терминдердің әлі күнге дейін нақты анықтамасы жоқ.

Психологиялық сөздікте өмірге қанағаттану «жеке адам үшін ерекше маңызды өмірдің әртүрлі жақтарына оң баға беру» деп түсініледі. Өмірге қанағаттанудың байқалуының ең жоғарғы деңгейі – бақыт» [1; 154].

XX ғасырдың аяғы мен XXI ғасырдың басында ел мен тұрғындардың әл-ауқатының көрсеткіші ретінде өмірге қанағаттану мәселесіне қатысты көптеген зерттеулер пайда болды. Бұл зерттеулер өмірге қанағаттанудың объективті және субъективті көрсеткіштерімен байланысты әл-ауқат факторларын анықтады.

Әлеуметтік психолог А.Уайт, денсаулық, байлық және білімге қолжетімділік сияқты факторларды әл-ауқаттың субъективті көрсеткіші ретінде қарастыра отырып, өмірге қанағаттануды зерттейді. Ол бірінші болып «өмірге қанағаттану индексі» сияқты ұғымды тұжырымдады, онда әртүрлі елдердегі адамдардың өміріне қанағаттанушылығын осы үш көрсеткіш бойынша индекс ретінде қарастырды [2].

Жақында 20 наурызда БҰҰ және Gallup халықаралық зерттеу компаниясы "бақыт индексі" бойынша әлем елдерінің рейтингін жариялады - World Happiness Report 2024. Ол бойынша ең бақытты Еуропа елдері болып шықты. Финляндия, Дания, Исландия, Нидерланд және Израиль сияқты таяу шығыс мемлекетінің бірі үздік бестікке кірді. Бұл ел тұрғындары он балдық шкаламен өмірге қанағаттану деңгейін 7,4–7,81 балл шамасында бағалады. Қазақстанда былтырғы орташа балл 6,14 болған, бұл көрсеткіш сұралғандардың өз өмірлеріне жартылай ғана қанағаттануын білдіреді. Осыған орай еліміз рейтингте 165 елдің арасында 49-орынға тұрақтады.

Біраз ТМД елдерінің көрсеткіштері бізден төмен болды. Ауғанстан тұрғындарын ең бақытсыз адамдар деп атауға болады [3].

Сонымен А.Уайт, өмірге қанағаттанушылықты денсаулық, байлық және білімге қолжетімділік сияқты факторлармен байланыстырса, келесі зерттеулер басқа факторлармен байланыстырады. Егер біз осы мәселенің қарастырылу тарихына жүгінетін болсақ, онда көптеген жұмыстарда өмірге қанағаттану мәселесі рахаттану принципімен байланысты екенін көруге болады. Психологияда - бұл психоаналитикалық тұжырымдама, осы бағытта жұмыс істейтін барлық ғалымдар адамның рахат алу арқылы қажеттіліктерін қанағаттандыруын қарастырады.

Алғаш рахаттану принципі қарастырғандардың бірі - З. Фрейд, «Рахаттану принципінің арғы жағында» деген еңбегінде З. Фрейд «...психикалық процестердің ағымы рахаттану принципімен автоматты түрде реттеледі...» деп, жазады [4; 382]. Фрейд бойынша, ең бастысы - адамның негізгі жыныстық қажеттіліктерін қанағаттандыру арқылы шиеленісті азайту.

З.Фрейдтің жыныстық қажеттіліктерді қанағаттандыру арқылы тұлғаның дамуы идеясын жалғастырушы Э.Эриксон болды. Ол өзінің эпигенетикалық теориясында нәрестелік шақтағы негізгі қажеттіліктердің қанағаттандырылуы осы қажеттіліктердің қалай қанағаттандырылғанына байланысты негізгі сенім немесе сенімсіздіктің арқасында болатындығын жазды [5].

Демек, нәресте кезіндегі негізгі қажеттіліктерді қанағаттандыру адамның кейінгі кезеңдердегі өмірге қанағаттануын қалыптастырады және жас дағдарыстарын дұрыс жеңуге көмектеседі. Негізгі қажеттіліктердің қанағаттанбауы және адам дамуының барлық кезеңдерін қамтитын барлық кейінгі дағдарыстардан дұрыс өте алмауы оны адекватсыз мінез-құлыққа жетелейді.

Келесі ғалым Ж. Лакан рахаттануды көре алмаушылықпен байланыстырады және ол бейқам өмірмен емес, дәлірек көре алмаушылықпен немесе «қалау эрекциясы» деп аталатынмен байланысқан дейді. М. Кляйн, керісінше, көре алмаушылық факторына тағы екеуін қосты: қызғаншақтық пен ашкөзділік, ол бұларды рахаттануды сезінудегі кедергілер деп санады [2]. Сонымен, өмірге қанағаттану жағымды да, жағымсыз да сипаттағы эмоциялармен байланысқан.

Ғалымдар әр уақытта бақыт құбылысын зерттеуге тырысып, осы ұғымға нақты және белгілі бір мағыналар беруге тырысты. Кейбір ғалымдар бұл құбылысты «өмірге қанағаттану», «жақсы өмір», «жақсы өмір сүру шарттары» деп атады. Бақыттың көздерін анықтауға арналған ең алғашқы сауалнаманы ХХ ғасырдың басында американдық психолог Дж.Б. Уотсон жүргізген. Кейінірек, 40-жылдардың басында атақты психолог Э.Л.Торндайк өмірге қанағаттану факторларының тізімін жасады, ол оны «жақсы өмір сүрудің шарттары» деп атады [6; 167-169]. Алайда, өткен ғасырдың басында осындай жұмыстар пайда бола бастағанына қарамастан, бұл жұмыстар тек жекелеген болды және жаппай әлеуметтік-психологиялық зерттеулер болған жоқ. Мұндай тәжірибелер тек соңғы жылдары дамыған Батыс елдерінде ғана қолға алынды.

Әйгілі ағылшын ғалымы М.Аргайл өмірге қанағаттану адамның өзінің өткені мен бүгінін бағалауы, сондай-ақ алған жағымды эмоциялардың жиілігі мен қарқындылығы деп есептеді [7]. Осы ғалымның пікірінше, бұл түсінік жағымды эмоциялар алумен байланысты. Осыдан кейін, біздің ойымызша, жағымды эмоцияларды тек рухани дамудан ғана емес, сонымен қатар материалдық немесе физиологиялық қажеттіліктерді қанағаттандырудан да алуға болады ғой деген мәселе туындайды. Ең бастысы, белгілі бір қажеттіліктерді қанағаттандырудың арқасында шиеленісті кетіру, демек, біз адамның инстинктивті мінез-құлқына қайта ораламыз.

ХХ ғасырдың 60-жылдарында М. Аргайл жүргізген әлеуметтік-психологиялық зерттеулер әлеуметтік байланыстардан көрінетін психологиялық қолдау мен маңызды адамдар арасында өзара байланыс бар екенін көрсетті. Өмірге қанағаттануға әсер ететін келесі фактор некелік және достық қарым-қатынастар болып табылады.

М. Аргайлдың зерттеу нәтижелері бойынша өмірге қанағаттануға әсер ететін төмендегідей факторлар:

- жұмысқа байланысты сыртқы және тұлғадан тыс факторлар;
- еңбекті материалдық ынталандыру;
- еңбек әрекетінің ішкі және тұлғалық маңызды аспектілері;

- еңбек ұжымының психологиялық климаты.

Өмірге қанағаттану, көптеген зерттеушілердің пікірінше, бақыт ұғымымен де байланысты болды. Бұл туралы М. Аргайл да жазады, жұмыс өмірден қанағаттануда маңызды рөл атқарғанымен, басты көрсеткіш бәрібір де - бақыт.

Бақыт дегеніміз – өмірге толық қанағаттану сезімі мен болмыстың толықтығы, яғни өткенге қадалмай, бүгін және қазір өмір сүру мүмкіндігі. Бақыт - өте айқындалмаған ұғым, соған қарамастан оның екі жақты субъективті-объективті табиғаты бар. Субъективтілік ішкі бақыт сезімінде жатыр, ал объективтілік өмірдің жағдайлары мен шарттарымен байланысты.

М. Аргайлдың пікірінше, бақыттың субъективті сезімі адамның ішкі әлемімен, оның өмірді қабылдауымен, өмірге деген көзқарасымен, семантикалық кеңістігімен байланысты [7].

Өмірге қанағаттану түсінігі көп жағдайда жеке салауаттылықтың модельдері мен анықтамалары арқылы анықталады. Сондықтан, бұл жұмыста осы тұжырымдамамен байланысты әр түрлі авторлардың субъективті салауаттылық, өмірге қанағаттану немесе бақыт модельдеріне шолу жасалады. Олар негізгі компоненттер санына қарай бір өлшемді, екі өлшемді және көп өлшемді теорияларға бөлінеді.

Субъективті салауаттылықтың бір өлшемді теориялары авторлар салауаттылық принципін түсіндіретін өлшемге негізделген. Мысалы, бұл субъективті салауаттылықтың эмоционалдық, когнитивтік немесе әлеуметтік құрамдас бөлігі болуы мүмкін. Осы теорияға сәйкес, қанағаттану барынша қанағаттанудан барынша қанағаттанбаушылыққа дейін өзгеруі мүмкін. Басқаша айтқанда, жеткілікті қанағаттану наразылықтың болмауының нәтижесі және керісінше [8; 4-13].

Х. Кантрил мен Н.М. Брэдберннің айтуы бойынша, салауаттылық сезімі - бұл адамның белгілі бір жағдайда нені қабылдайтынын және не нәрсеге ұмтылатынын жеке салыстырумен байланысты танымдық тәжірибе. Мүмкін, қол жеткізілген мен күтілетін нәрсенің арасындағы сәйкессіздік қанағаттанбаушылық болар, ал неғұрлым жоғары қанағаттану игілікті сезіну үшін алғышарт болып табылады [9;42–47]. Осылайша, жеке салауаттылық күтілетін және ұмтылған нәрсеге субъективті қанағаттану сезімінде жатыр.

Х. Кантрилдің айтуынша, өмірге қанағаттанушылық, негізінен, бастапқыдағымен салыстырғанда қол жеткізген когнитивтік бағалаумен байланысты. Адамның осы жағдайда қабылдаған нәрсесін, өзінің жетуге ұмтылған нәрсесімен даралық салыстыруымен байланысты танымдық тәжірибе, яғни мұнда қабылданылатын нәрсе мен берілген көрініс арасындағы сәйкессіздік туралы айтылған. Бұл өмірге қанағаттанушылықты немесе қанағаттанбауды анықтайды [10; 103].

Н.М. Бредберн субъективті салауаттылықты бастан кешірген жағымды және жағымсыз эмоциялар жиынтығының нәтижесі ретінде көрсетеді. Ол оны өзінің даралық тәжірибесінен туындайтын субъективтік-бағалаушы күй ретінде сипаттайды. Нәтижесі оң және жағымсыз эпизодтардың қосындысы болып табылады: адамда бастан кешірген өмірдің жағымды эпизодтары неғұрлым көп болса, оның өмірге қанағаттану деңгейі мен субъективті салауаттылық деңгейі соғұрлым жоғары болады [11; 85-95].

Екі өлшемді теория жағдайында авторлар тек екі негізгі компонент ғана салауаттылық құрылымын құрайды деп болжайды.

Мартин Селигман, әйгілі психолог, позитивті психология мен салауаттылықты зерттеуге назар аударды. Оның жұмысы өмірге субъективті қанағаттануды және жалпы бақыт сезімін арттыруға бағытталған зерттеулерді қамтиды [12].

Михай Чиксентмихайидің бақыттың кең таралған тұжырымдамасына сәйкес, бақыт -бұл адамның қиындықтары оның қабілеттеріне сәйкес келетін нақты іс-әрекетке толығымен шоғырланған кезде пайда болатын оңтайлы тәжірибенің нәтижесі. Оны іс-әрекетке терең берілу мен онан рахат алу қалпын сипаттайтын «ағын» құбылысы деп атайды. Бақыт пен өмірге қанағаттанушылықтың осы қалпын қарастырады. Бұл тәжірибені автор адам «Менінің» айтарлықтай күрделі және бәрін қамтитын жүйеге біртіндеп өсуіне әкелетін сананың жоғары өнімділік және динамикалық қалпы ретінде қарастырады [13; 40–48].

Р.А. Кумминс гомеостатикалық модель аясында қазіргі әлемде адамдардың көпшілігінде өмірге қанағаттану деңгейі орташа деңгейден жоғары (мүмкін болатын 100-ден 70 балл) деп мәлімдейді. Мұны Д.Т. Кэмпбелл мен М. Аргайл да өз зерттеулерінде растайды [15].

2022 жылы тамыз-қараша айларында өңірлердегі халықтың өз әл-ауқатын бағалауы бойынша Қазақстан Үкіметі мен Азия даму банкі арасында білім мен тәжірибе алмасу бірлескен бағдарламасы шебінде жалпы ұлттық зерттеу өткізілген. Осы зерттеуге Лондон экономика және саясаттану мектебі (LSE) және экономикалық зерттеулер институтының (ERI) сарапшылары да қатысады.

Зерттеуге 140 қала мен ауылдан 4 мыңнан астам тұрғын қатысады.

Субъективті әл-ауқат көрсеткіштері кейбір нәтижелерді қарастырар болсақ, орташадан жоғары, 10 балдық шкала бойынша 7 ден жоғары (7,33) бағаланған. Қала тұрғындары көрсеткіштері (7,35) ауыл тұрғындарына қарағанда (7,32) аз ғана жоғары. Өмірге қанағаттанушы қазақстандықтар Шымкент (7,91), Атырау (7,9), Ақтөбе (7,68), Маңғыстау (7,62) облыстарында тұрады екен. Ең төмен көрсеткіштер болса Абай (6,88), Павлодар (6,58) облыстары мен Астана қаласына (6,94) тиесілі болды [14]. Бұл зерттеу нәтижесі Р.А. Кумминстің қазір әлемде адамдардың көпшілігінің өмірге қанағаттануы орташа деңгейден жоғары деген мәлімдемесіне сай келеді.

Р.А. Кумминстің көзқарасы бойынша өмірге қанағаттану мен физиологиялық гомеостаз арасында параллель бар. Субъективті әл-ауқаттағы тепе-теңдік бұзылған кезде, субъектінің ішкі әсерленулері әрқашан жетекші фактор болып табылады, өмірге қанағаттанудың әдеттегі орнын қалпына келтіру тетіктері автоматты түрде қосылады. Бұл қалпына келтіруге гомеостатикалық буферлердің екі түрі ықпал етеді. Буфердің бірінші түрі сыртқы буферлерді білдіреді, олардың қызметі қоршаған ортадан келетін жағымсыз әсерлерді азайту болып табылады. Екінші түрі оптимизм, өзін-өзі бағалау, невротизмнің төмен деңгейі, экстраверсияның жоғары деңгейі және интернальды бақылау локусы сияқты ішкі буферлерді біріктіреді [15].

Э. Динер, сондай-ақ "Бақыт дәрігері" ретінде әйгілі, SWB (субъективтік қанағаттанушылықты) белді зерттеушілердің бірі болып саналады.

Ол өмірге субъективті қанағаттануды өлшеуге арналған көптеген құралдарды ойлап тапты және осы аумақта көп зерттеулер жүргізді. Э. Динер теориясы тұлғалық салауаттылықты когнитивті және эмоционалдық құрамдарға бөледі, мұнда когнитивті компонент адамның өз өміріне саналы баға беруі, ал эмоционалдық компонент көңіл-күй, эмоциялар мен аффекттердің жиынтығы болып табылады.

Э. Динердің өмірге қанағаттанудың үш өлшемді моделі үш негізгі компонентті қамтиды: өмірге қанағаттану, жағымды эмоциялар, жағымсыз эмоциялардың болмауы [16; 542-575].

Э. Динер мен оның әріптестері бұл компоненттердің бір-бірімен қалай байланысатындығын және олардың жалпы өмірге қанағаттануға қалай әсер ететіндігін анықтау үшін көптеген зерттеулер жүргізді. Оның жұмысы бақыт пен өмірге қанағаттану туралы түсініктерді тереңдетуге көмектесті, сонымен қатар бақыт пен өмірге қанағаттану туралы сауалнамалар сияқты осы ұғымдарды өлшеу құралдарын жасауға ықпал етті. Эд Диенердің үш өлшемді моделі бақыт пен өмірге қанағаттанушылықты зерттеу саласындағы маңызды фреймворк болып қала береді.

Питер Штарк өткен, қазіргі және болашақтағы өмірге қанағаттануды қамтитын үш өлшемді модельді ұсынды. Бұл модель адамдардың өмірге қанағаттануын әртүрлі уақыт кезеңдерінде және әртүрлі аспектілерде бағалай алатынын көрсетеді.

Салауаттылықтың келесі когнитивтік құрамдас бөлігі өмірдің субъективті маңызды аумақтарына қанағаттану болып табылады, оған әдетте отбасы, достар, жұмыс, әлеуметтік және экономикалық жағдай кіреді. Жеке әл-ауқаттың соңғы когнитивтік құрамдас бөлігі - өзін-өзі бағалау. Жеке құрылымдар салауаттылықтың сапалық жағынан басқа өлшемін білдірсе де, олардың арасында тығыз байланыс бар [17; 228].

Субъективті қанағаттануды сезіну үшін бірыңғай жалпы қабылданған анықтама немесе теориялық модель жоқ. Өмірге қанағаттану бастапқы негізі біршама психологиялық болып

табылатын ұғымдардың бірі, бірақ ол сонымен қатар бірқатар әлеуметтік және жаратылыстану ғылымдарында (философия, әлеуметтану, педагогика, медицина және оның барлық еншілес пәндері) қолданылады, сондай-ақ жалпыға ортақ мағынада пайдаланылатын ұғымдардың бірі болып табылады.

Субъективті қанағаттану - бұл сыртқы және объективті стандарттарға негізделмеген, өз өмірінің жағдайларын салыстыратын стандарттар жасай отырып, адамның өміріне жалпы баға беруі.

Қанағаттану - қазіргі өмір жағдайлары мен мүмкіндіктерін субъективті бағалау, сонымен қатар өмірдің маңыздылығы мен оның дұрыс бағытталуын бағалау [18; 478].

Когнитивтік және мінез-құлық психологиясы контекстінде жатқан гедонистік бағыттың өкілі В.Мишель, салыстырмалы түрде тұрақты құрылымды бөліп көрсету туралы пікірге келді, оған өмірге қанағаттану когнитивті аспект ретінде, оң және теріс әсерлер қарқындылығы мен тепе-теңдігі эмоционалды компонент ретінде кірді [19; 2].

Ол өмірге қанағаттанушылықты субъективті салауаттылықтың құрылымы ретінде айқындайды. Бұл атрибуттық сипаттағы рефлексивті пайымдаулардың нәтижесі болып табылатын адамның өзі, әлем, құбылыстар туралы жағымды білімдердің тұрақты жиынтығы. Жеке адамның өз өмірін бағалауы-өмірге қанағаттанудың негізгі көрсеткіші.

Л.В. Куликов бақыт, қанағаттану, эмоционалды жайлылық және салауаттылық ұғымдарын бөлуді ұсына отырып, салауаттылық тұжырымдамасының негізгі ұғымдары мен құрамдас бөліктерінің шекарасын қарастырады және салауаттылықты ең айқын және объективті көрсеткіштерге ие деп санайды. Салауаттылық күрделі құбылыс ретінде қарастырылады. Салауаттылықты сезіну үшін адамның өмірлік аумағының әртүрлі құрамдас бөліктері маңызды» [20; 2]. Автордың көзқарасы бойынша салауаттылыққа сыртқы себептіліктерді (кіріс, әлеуметтік мәртебе және т.б.) ғана емес, сонымен қатар ішкі факторларды ескере отырып қарау маңызды: атап айтқанда, салауаттылықты сезіну негізінен жеке тұлғаның өзіне және қоршаған ортаға жалпы әлемге және оның жеке аспектілеріне деген қатынасының ерекшеліктерімен анықталады [20; 476–510]. Осылайша, өмірге қанағаттану - бұл адамның өз өміріне деген қатынас жүйесін бейнелейтін көрсеткіш, оның мазмұнын, жайлылығын, психологиялық әл-ауқатын қабылдауды қамтиды [21; 1114-1118].

Ал, Т.Д. Шевеленкова мен П.П. Фесенконың пікірінше, "психологиялық салауаттылық - бұл адамның оң жұмыс істеудің негізгі компоненттерін жүзеге асыруға бағытталу дәрежесінің интегралды көрсеткіші, сонымен қатар бақыт, өзіне және өз өміріне қанағаттану сезімімен субъективті түрде көрінетін осы бағыттың жүзеге асырылу дәрежесі" [22; 95-129].

П.С. Гуревич қанағаттануды "тұлғаның қажеттіліктеріне өз іс-әрекетінің салдары мен нәтижелеріне, жетістіктеріне, әлеуметтік ортамен өзара әрекеттесу сипатына сәйкес келетін адамның оңтайлы қалпы" деп санайды [22; 95-129], яғни ғалым қанағаттану мен сыртқы факторларға әсерін атап өтеді.

Н.В. Андрееенкова мен Л.В. Куликовтың өмірге қанағаттануға берген анықтамалары назар аударуға тұрарлық. Н.В.Андрееенкова өмірге қанағаттану - ол «субъективті салауаттылықтың танымдық жағы, оны адамның белгілі бір уақыт аралығында сезінетін жағымды және жағымсыз эмоциялардан тұратын аффективті жағы толықтырады» деп санайды [23; 189].

Ал Л.В. Куликовтың пікірінше, «өмірге қанағаттану» ұғымы адамның өз өміріне деген қатынасының жүйесін, оның мазмұнын, жайлылығын және психологиялық жай-күйін қабылдауды беретін көрсеткіш [22; 95-129].

Р.М. Шамионовтың анықтамасын ерекше атап өткен жөн: «өмірге қанағаттану - бұл когнитивті және эмоционалды-еріктік процестердің интеграциясына негізделген, субъективті эмоционалды-бағалаушылық қатынасымен сипатталатын, ішкі және сыртқы объектілердің әрекетіне, ізденісіне, басқарылуына ықпал ететін ынталандырушы күшке ие күрделі, динамикалық әлеуметтік-психологиялық түзіліс» [24; 68].

Көп өлшемді модельдер туындайтын салауаттылық сезіміне байланысты көптеген аспектілерді қамтиды.

Кэрол Д. Райнистің өмірге қанағаттанудың көп өлшемді моделі төрт өлшемді қамтиды: жұмысқа қанағаттанушылық, қарым-қатынасқа қанағаттанушылық, өмірге қанағаттанушылық және физикалық денсаулыққа қанағаттанушылық. Ол әрбір өлшем өмірге жалпы қанағаттануға өз үлесін қосады деп болжайды.

К. Рифтің өмірге қанағаттанудың көп өлшемді моделі жалпы қанағаттануға әсер етуі мүмкін өмірдің әртүрлі аспектілерін қарастыруға арналған. Маңыздысы, бұл өлшемдер бір-бірімен байланысты және бір өлшемдегі өзгерістер жалпы өмірге қанағаттануға әсер етуі мүмкін [25]. Бұл модель зерттеушілер мен практиктерге өмірдің әртүрлі аспектілері адамдардың жалпы әлауқаты мен өмірге қанағаттануына қалай әсер ететінін жақсырақ түсінуге көмектеседі.

Ғалымдардың «өмірге қанағаттану» ұғымын түсіндірудегі әртүрлі зерттеулерін, көзқарастарын, ұстанымдарын зерделей отырып, осы уақытқа дейін ғылымда бұл мәселе бойынша бірыңғай теория ғана емес, сонымен бірге бірыңғай пікір де жоқ деген ойға келеміз. Сонымен қатар, ғылыми-психологиялық келістер контекстінде өмірге қанағаттану әл-ауқат, тұлғалық салауаттылық, бақыт, өзін-өзі жүзеге асыруға қол жеткізу, маңызды қатынастар мен тұлғаның эмоционалдық жайлылығы объективі арқылы қарастырылады. Бұл құбылысты кеңірек қарастыру субъективті көзқарас тұрғысынан ұсынылған. Қанағаттану тәжірибесі адамның қоршаған әлемге және өзіне деген көзқарасын көрсетеді. Сондай-ақ, бұл құбылыс өте күрделі құрылымға ие, өйткені ол ең күрделі және көп қырлы екі компонентті біріктіреді: эмоционалдық және когнитивтік. Өмірге қанағаттану мен қанағаттанбау, жоғарыда айтылғандармен қатар, тұлғаның барлық аспектілері мен мінез-құлқындағы ерекшеліктерін де көрсетеді.

Біз әрі қарайғы өз зерттеулерімізде өмірге қанағаттану мен психологиялық салауаттылықты оған әсер ететін факторлардың бірі некелік қатынастар тұрғысынан қарастырмақпыз және алда зерттеулер нәтижесімен бөлісуді жоспарлаймыз.

Әдебиеттер

1. Глоссарий. Психологический словарь. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: <http://www.psychologies.ru/glossary/19/udovletvorennost/> (20.03.2024)
2. Р. Григорьев, Т. Мордасова. Психологические особенности удовлетворенности жизнью. [Электронный ресурс] //Психологические науки. 27.05.2015.№34-2, –Режим доступа: URL: <https://novainfo.ru/article/3663>.(17.03.2024)
3. Бақыттың кілті неде? Қазақстанда өмірге қанағаттану деңгейі төмендеп кетті. [Электронды ресурс]. – Қолжетімділік тәртібі: URL: <https://finprom.kz/ru/article/baytty-kilti-nede-azastanda-mirge-anaattanu-degeji-tmendep-ketti>.(20.03.2024)
4. Фрейд З. Психология бессознательного: По ту сторону принципа удовольствия. – М.: Просвещение. 1989. – С. 346-382.
5. Эриксон Э. Детство и общество. – Изд. 2-е, перераб. и доп. Фонд «Университетская книга». – 1996. – 592 с.
6. Thorndike E. L. Man and his works. – Cambridge (Mass). – 1943, P. 167-169.
7. Аргайл М. Психология счастья. – 2-е изд. — СПб.: Питер, 2003. – 271 с.
8. Меренкова, В. С., Солодкова, О. Е. Исследование феномена «удовлетворенность жизнью». Комплексные исследования детства, т. 2, № 1, 2020. с. 4–13.
9. Габдулина, Л. И. Удовлетворенность жизнью и ее объективные детерминанты в период взрослости. Северо-Кавказский психологический вестник, 2008. т. 6, № 4, с. 42–48.
10. Анисимова О.М. От удовлетворенности деятельностью к удовлетворенности жизнью. В кн.: А. Л. Журавлев, В. А. Кольцова (ред.). Развитие психологии в системе комплексного человекознания. Ч. 2. М.: Институт психологии РАН, 2012. с. 181–182.
11. Яремчук, С. В. Субъективное благополучие как компонент ценностно-смысловой сферы личности. Психологический журнал, т. 34, № 5, 2013. с. 85–95.
12. Селигман М. Новая позитивная психология: Научный взгляд на счастье и смысл жизни [Текст] /М. Селигман/ Перев.с англ. — М.: Издательство «София», 2006. - 368 с.
13. Джидарьян, И. А. Счастье в представлениях обыденного сознания. Психологический журнал, т. 21, № 2, 2000. с. 40–48.
14. Өмірге қанағаттанған қазақстандықтар Шымкент, Атырау, Ақтөбе, Маңғыстау облыстарында тұрады. [Электронды ресурс]. – Қолжетімділік тәртібі: URL: https://economy.kz/kz/Novosti_instituta/id=5659 (20.03.2024)
15. Михалькова И.М. Основные подходы, изучающие удовлетворенность жизнью. –Режим доступа: URL: https://www.b17.ru/article/udovletvorennost_zhiznyu/ (13.03.2024)
16. Diener, E. Subjective well-being. Psychological Bulletin, vol.95, no.3, 1984. pp.542-575.

17. Куликов, Л. В. Психология настроения. СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского государственного ун-та, 1997. 225 с.
18. Маслоу, А. Г. Мотивация и личность. СПб.: Евразия, 1999. - 478 с.
19. Фомина, О. О. Благополучие личности: проблемы и подходы к исследованию в отечественной психологии. Интернет-журнал «Мир науки», т. 4, № 6. 2016. [Электронный ресурс]. URL: <http://mir-nauki.com/PDF/53PSMN616.pdf> (29.02.2024)
20. Куликов, Л. В. Детерминанты удовлетворенности жизнью. В кн.: В. Ю. Большакова (ред.). *Общество и политика*. СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского государственного ун-та, 2000. с. 476–510.
21. Галиахметова, Л. И. Благополучие, субъективное благополучие, удовлетворенность жизнью: проблема взаимосвязи. Вестник Башкирского университета, №3, 2015. с. 1114–1118.
22. Шевеленкова, Т. Д., Фесенко, П. П. Психологическое благополучие личности (обзор основных концепций и методик исследования). Психологическая диагностика, № 3, 2016. с. 95–129.
23. Андреенкова, Н. В. Сравнительный анализ удовлетворенности жизнью и определяющих ее факторов. Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены, № 5 (99), 210. с. 189–215.
24. Шамионов, Р. М. Психология субъективного благополучия (к разработке интегративной концепции) // Мир психологии, № 2. - 2002. С. 143–148.
25. Ryff C. D. Happiness is everything, or is it? Explorations on the meaning of psychological well-being // Journal of Personality and Social Psychology. 1989. Vol. 57.P. 1069–1081.

БОСАНҒАННАН КЕЙІНГІ ДЕПРЕССИЯНЫ БОЛЖАУҒА АРНАЛҒАН МАШИНАЛЫҚ ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІ: ШОЛУ

Турегельдиева А., Амитов С.А.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

В последние годы модели клинического прогнозирования широко используются в области медицины, где медицинские работники могут количественно оценить риск развития определенного заболевания у пациента в будущем на основе текущего состояния его здоровья и предоставить индивидуальные медицинские рекомендации пациентам, что способствует снижению стоимости медицинского обслуживания и даже влияет на диагностику и исход заболевания. Клиническое прогнозирование женщин в момент беременности может предотвратить послеродовую депрессию у матерей. Главной целью исследования было изучение методов машинного обучения для прогнозирования послеродовой депрессии.

Ключевые слова: машинное обучение; депрессия; прогнозирование; женщины; матери; диагностика; психология; социум; медицина.

In recent years, clinical prediction models have been widely used in the field of medicine, where healthcare professionals can quantify a patient's risk of developing a certain disease in the future based on their current state of health and provide individual medical recommendations to patients, which helps reduce the cost of medical care and even affects the diagnosis and outcome of the disease. Clinical prognosis of women at the time of pregnancy can prevent postpartum depression in mothers. The main purpose of the study was to study machine learning methods for predicting postpartum depression.

Keywords: machine learning; depression; forecasting; women; mothers; diagnostics; psychology; society; medicine.

Соңғы жылдары клиникалық болжау модельдері медицина саласында кеңінен қолданылды, мұнда медицина мамандары болашақта пациенттің денсаулығының қазіргі жағдайына байланысты белгілі бір аурудың даму қаупін сандық түрде анықтай алады және пациенттерге жеке медициналық ұсыныстар бере алады. Бұл медициналық көмектің құнын төмендетуге ықпал етеді, тіпті аурудың диагностикасы мен нәтижесіне әсер етеді. Жүктілік кезіндегі әйелдердің клиникалық болжамы аналардағы босанғаннан кейінгі депрессияның алдын алады. Зерттеудің негізгі мақсаты босанғаннан кейінгі депрессияны болжау үшін машиналық оқыту әдістерін зерттеу болды.

Түйін сөздер: машиналық оқыту; депрессия; болжау; әйелдер; аналар; диагностика; психология; қоғам; медицина.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Босанғаннан кейінгі депрессия - әйелдердің босанғаннан кейінгі көңіл-күйінің бұзылуы, түрлі психологиялық құлазуға ұшырауы. Яғни, ана мен нәрестенің психикалық денсаулығына көптеген проблемалардың туындауы. Бұл өз кезегінде отбасы мен қоғамға қатты әсер ететін проблема. Босанғаннан кейінгі депрессия әдетте биологиялық, психологиялық және әлеуметтік жағдайлар іспетті бірқатар қауіп факторларымен

тікелей байланысты. Клиникалық болжамды модельдеу дегеніміз белгілі бір тән фенотиптері бар адамдардың белгілі бір тобын бағалау, аурудың болуын болжау (диагностикалау) немесе болашақта белгілі бір оқиғаның болу ықтималдығын анықтау (диагностикалау) үшін статистикалық модельдерді құру үшін көп факторлы регрессияны қолдануды білдіреді.

Болжамды модельдің дәлдігі мен қолданылуын модель құрылғаннан кейін орын ауыстыру қаупін бағалау арқылы бағалауға және растауға болады.

Жүктіліктен босануға дейінгі ұзақ уақыт әдетте психологиялық күйзеліспен және психологиялық стресстің жоғары деңгейімен бірге жүреді, ал жағымсыз психологиялық стресс пен босанғаннан кейінгі депрессияны болжау тығыз байланысты. Сондықтан тәуекелді болжау үшін клиникалық болжамдық модельдерді пренатальды қолдану босанғаннан кейінгі депрессияны болжау босанғаннан кейінгі депрессияны ерте анықтауға және болжауға араласуға уақыт пен кеңістікті қамтамасыз ете алады, сонымен қатар клиникалық шешімдерді жеңілдетуге және жағымсыз нәтижелердің жиілігін, сондай-ақ пайда болуын азайтуға көмектеседі.

Бұл зерттеудің мақсаты-болжау үлгілерінің әртүрлі түрлерін жіктеу және салыстыру арқылы босанғаннан кейінгі депрессияны анықтау болып табылады. Сондай-ақ, зерттеудің кең перспективасын қамтамасыз ету босанғаннан кейінгі депрессияны болжау және пренатальды алдын алу мен араласудың ғылыми негізі болып есептеледі.

Зерттеу әдістері. Осы зерттеу аясында Google Scholar дерекқорларында іздеу жүргізілді. "Босанғаннан кейінгі депрессия/және "тәуекел" терминдерін іздеу үшін медициналық тақырыптық рубрикалар (Mesh), тақырыптағы сөздер мен аннотациялар және кілт сөз тіркестері қолданылды. Ағылшын тілінде іздеу терминдері ретінде "post-natal depression/ post-partum depression/postnatal depression/postpartum depression" және "risk prediction/prediction model/predictive model", ал қытай тілінде "postnatal depression/postnatal depression" қолданылды postnatal depression "және"risk prediction/predictive model". Іздеу үшін тақырыптық терминдер мен кілт сөздердің тіркесімі қолданылды және әдебиетке енгізілген сілтемелер қолмен қаралды. Ағылшын тіліндегі іздеу шарттары: post-natal depression or post-partum depression OR postnatal depression or postpartum depression AND risk prediction OR prediction model прог болжамды модель; ағылшын тіліндегі іздеу формуласы: "босанғаннан кейінгі депрессия" немесе "босанғаннан кейінгі депрессия" және "тәуекелді болжау" немесе "болжамды модель".

Қосу критерийлері:

- (1) зерттеу нысандары ≥ 18 жастағы жүкті әйелдер болды;
- (2) зерттеу модельді құру, валидациялау және бағалаудың толық процесі бар босанғаннан кейінгі депрессияның даму қаупінің болжамды моделі болды;
- (3) зерттеу түрлеріне перспективалық когорттық зерттеулер, ретроспективті когорттық зерттеулер, жағдайды бақылау зерттеулері және Кросс-зерттеулер кірді.

Зерттеудің жаңалығы. Терең оқытудың гибриді моделін босанғаннан кейінгі депрессиялық бұзылыстың дамуының бастапқы қауіп факторларын анықтау үшін қолдануға болады (босанғаннан кейінгі депрессияны болжау).

Босанғаннан кейінгі депрессияны болжау ұғымын алғаш рет 1968 жылы Б. Питт енгізді және босанғаннан кейінгі депрессияны болжау босанғаннан кейінгі типтік емес депрессиялық симптом ретінде жіктеді. Психикалық бұзылулардың диагностикалық және статистикалық нұсқаулығы (Dsm-4), американдық психиатрлар қауымдастығы шығарған 4-ші басылым босанғаннан кейінгі депрессияны болжауды психикалық аурудың алдыңғы тарихы жоқ әйелде босанғаннан кейінгі 4 апта ішінде маңызды депрессиялық белгілердің немесе Типтік депрессиялық эпизодтардың пайда болуы ретінде анықтайды. Ол кем дегенде екі аптаға созылады, ана денсаулығының ауыр бұзылуын тудырады және әдетте кәсіби емдеуді қажет етеді. DSM-5-ке перинаталдық депрессия ұғымын қосу және жүктілік кезінде немесе босанғаннан кейінгі алғашқы 4 апта ішінде пайда болатын депрессиялық белгілерді анықтау босанғаннан кейінгі депрессия ұғымы мен диагностикасын болжауды ғылыми негізделген.

Медициналық модельдің өзгеруі және жеке медицинаның одан әрі дамуы жағдайында, жүкті әйелдер туралы диагностикалық және емдік ақпараттың көп мөлшері, сондай-ақ әртүрлі

клиникалық белгілер болған кезде, болжау моделіне қосу үшін тығыз байланысты қауіп факторларын тандау жеке және дәл болжау үшін өте маңызды. Параметрлік болжау модельдерін құру кезінде босанғаннан кейінгі депрессияны болжау әдетте логистикалық регрессияның дәстүрлі әдістері қолданылады, мысалы, логистикалық регрессиялық талдау және болжау диагностикасы. Үлкен деректерді өндірудің дамуымен параметрлік емес модельдерді, яғни болжамды модельдерді құру үшін параметрлік емес Машиналық оқыту алгоритмдерін қолдану қазіргі таңда маңызды орынға ие. Машиналық оқыту алгоритмдерінде әдетте шешім ағаштары, қолдау векторлық машинасы (SVM) және K-nearest neighbor (K-NN) алгоритмі болады [4]. Болжамды модельдерді құру үшін машиналық оқыту алгоритмдерін қолдану босанғаннан кейінгі депрессияны болжау ерте болжаудың жаңа мүмкіндіктерін ашады.

Терең оқытудың гибриді моделін босанғаннан кейінгі депрессиялық бұзылыстың дамуының бастапқы қауіп факторларын анықтау үшін қолдануға болады (босанғаннан кейінгі депрессияны болжау) [5].

Бұл бұзылыс ана мен бала арасындағы қарым-қатынасты бұзу арқылы ауыр депрессияға әкелуі мүмкін. Үндістанның зерттеу тобы модель тәуекелге ұшыраған әйелдерді ажыратуға көмектеседі деп мәлімдейді.

Тәуекелді анықтаудың дәстүрлі әдістері босанғаннан кейінгі депрессияны болжау сауалнама сұрақтарына жауап беруге және қателіктерге бейім болуы мүмкін клиникалық зерттеулерге негізделген.

Бұл мәселені шешу үшін Пенджабтағы Чандигарх университетінің ғалымдары мәтіндік және аудио деректерді декодтай алатын екі бөлек конволюциялық нейрондық желілерден (CNN) тұратын гибриді модельді қолданды [6]. Модельде CNN нәтижелерін өңдеу үшін жақсартылған екі бағытты ұзақ мерзімді жад (IBi-LSTM) қолданылады.

Модель пациенттердің жалпыға қол жетімді деректерінде мынадай жағдайлар сыналды: босанғаннан кейінгі депрессияны болжау, "түнде ұйықтау проблемалары", "нәресте мен серіктеске ашуланшақтық", "шамадан тыс тамақтану және тәбеттің төмендеуі", "өзін-өзі өлтіруге тырысу" және "қайғы мен көз жас" сияқты 1550 фразадан тұратын және 195 жазбаның аудио деректері сөйлеу.

CNN - мимикаға қатысты негізгі сөздер мен сөз тіркестерін шешеді және аудио деректерді кескінге ұқсас құрылымдарға түрлендіреді. Содан кейін IBi-LSTM CNN жасаған белгілерді біріктіреді және өңдейді, бұл әйелдің депрессияға ұшырағанын немесе жоқ екенін көрсететін деректерді алады.

Модель басқа терең оқыту әдістеріне қарағанда дәлірек және тәуекелге ұшыраған әйелдерді анықтауда 98 пайыздан астам тиімділікті көрсетеді. Болашақта оны депрессияға ұшыраған әйелдерге ескертулерді мобильді қосымшалар арқылы беру үшін қолдануға болады, дейді зерттеушілер.

Босанғаннан кейінгі депрессия (PD) - ең көп таралған перинаталдық психиатриялық бұзылыс, сонымен қатар акушерлік емес босанудың ең жиі кездесетін асқынуы [1].

Эпидемиологиялық тұрғыдан оның әлемде таралуы орта есеппен 1718% құрайды. Бұл психикалық бұзылыс ана мен баланың денсаулығына, сондай-ақ серіктеспен қарым-қатынасқа ұзақ мерзімді әсер етуі мүмкін (соның ішінде әкелік жағдай). Сондықтан ерте диагностика бұл бұзылысты дереу емдеуге және осындай асқынулардың алдын алуға негіз болады.

GPI (Тренто, Италия) әзірлеген Talking about жобасы адамның эмоцияларына қол жеткізу құралы ретінде дауысты талдауға арналған. Ол сөйлеу арқылы эмоцияны тану алгоритмдерінің сериясынан тұрады (Speech Emotion Recognition, SER). Әрі қарай, автор аналардың эмоцияларын талдау үшін Talking About жасанды интеллект (AI) теориялық бағасын береді. Talking About субъектілердің эмоцияларын анықтау мақсатында әдетте бақыланбайтын немесе ерікті түрде өзгермейтін дауыстың бейсаналық аспектілерін зерттейді. Осылайша, барлық классикалық скринингтік сауалнамаларға тән барлық жағымсыздықтар бейтараптандырылады, бұл аналардың эмоционалды жағдайы туралы нақты түсінік береді.

Босанғаннан кейінгі депрессия (ПД) - ең көп таралған перинаталдық психикалық бұзылыс, сонымен қатар босануға байланысты емес ең көп таралған асқыну.

Психикалық бұзылулардың диагностикалық және статистикалық нұсқаулығы - бесінші басылым (DSM-5) ПД-ны негізгі депрессиялық эпизод ретінде анықтайды, оның "перипартальды дебютін" нақтылайды: жүктілік кезінде немесе босанғаннан кейінгі алғашқы 4 аптада басталған негізгі депрессиялық эпизод. Тіпті аурулардың халықаралық жіктелуі (ICD-10) ПД-ны тәуелсіз бұзылыс ретінде емес, босанғаннан кейін 6 апта ішінде пайда болатын негізгі депрессиялық эпизод ретінде қарастырады. Қазіргі уақытта екі анықтама да дұрыс емес деп саналады, өйткені 46 апталық уақыт критерийі депрессияның бұл түрін сипаттау үшін жеткіліксіз деп саналады, ол туылғаннан кейін 1 жылға дейін болуы мүмкін, аурудың максималды шыңы 1 мен 3 ай аралығында болады. Дегенмен, кейбір авторлар нәресте туылғаннан кейінгі алғашқы 6 айдан кейін депрессияның пайда болуы міндетті түрде босанғаннан кейінгі емес депрессия ретінде қарастырылуы ықтимал деп санайды. Жіктеудегі бұл айырмашылықтар осы мәселенің күрделілігін көрсететіні анық.

Talking about жобасы үш AI агентінің көмегімен жүзеге асырылады: "қызметкерлердің күйіп қалуының алдын алу", "пациенттердің эмоциялары "және"қоршаған ортадағы эмоцияларды тану (ER)". Әрбір агент тәуелсіз және белгілі бір міндеттерді орындайды. Қазіргі уақытта "пациенттердің эмоциясы" агенті ғана аяқталды және өндіріске енгізілді, ал қалған екеуі әзірленуде.

Әрбір агенті белгілі бір тапсырманы орындау үшін синергияда жұмыс істейтін әртүрлі терең оқыту үлгілерінен құралған модульдік құрылымға ие.

Бірінші кезеңде жоба "ішкі" пилоттық зерттеу барысында алынған аудиожазбаларды талдады. Алынған мәліметтер жиынтығы үш AI агентінің әрқайсысына негіз болды; бұл олардың әрқайсысының ішінде орналасқан КОНВОЛЮЦИЯЛЫҚ нейрондық желіге негізделген ER терең оқыту моделі. Дегенмен, әрбір агент арнайы мүмкіндіктерді алу үшін қосымша басқа терең оқыту үлгілерінен тұрады. Мысалы, пациенттердің эмоциясы агенті дауыстық белсенділікті тану моделінен (VAD), ал қызметкерлердің күйіп қалуының алдын алу агенті VAD - мен бірге дауысты бөлу моделінен (VS) және сөйлеуді жақсарту моделінен (SE) тұрады.

VAD моделі қайталанатын нейрондық желіге негізделген және әр 0,5 секунд сайын ықтималдылықты (сөйлемеу үшін 0-ден 1-ге дейін) есептеу арқылы адамның сөйлеуін сөйлемеуден (яғни үнсіздік, музыка немесе фондық шу) тануға үйретілген. Бұл ER моделін тек сөйлеу бөлігіне қолдануға болатындай етіп жасалады. Vs моделі дыбыстар араласқан бірнеше диктор ағынындағы әртүрлі дауыстарды тануға көмектеседі. Соңында, se моделі дыбыс ағынын денуазизациялайды, сигнал/шу қатынасын арттырады, қоршаған шуды сөндіреді және сөйлеу сигналын жақсартады.

Осылайша, әрбір агент адам сөйлеуінен эмоцияларды шығаруға қабілетті ser моделі болып табылатын әртүрлі терең оқыту модульдерінен тұратын белгілі бір жолдан өтеді. Эмпирикалық түрде біз ER - дің ең сенімді нәтижесіне шамамен 6 секундтық клиптерде қол жеткізілетінін білдік, мұнда сөйлеу 4 секундты алады, ал 2-тыныштық, сондықтан дәл осы уақыт ажыратымдылығымен модель құрылды.

Әртүрлі AI агенттерін ажырататын факторлардың бірі-олардың "онлайн SER" немесе "offline ser" мүшелігі. Онлайн SER эмоцияларды нақты уақытта тануға мүмкіндік береді және AI агенті аудио клип аяқталғаннан кейін 2 секунд ішінде нәтиже беруі керек. Интернеттегі агенттер жылдамдықты жақсы көреді және есептеу талаптарын азайту үшін терең оқытудың жеңіл модельдерін қолданады, бұл оларды заманауи смартфондарда да қолдануға жарамды етеді. Керісінше, offline SER баяу кері байланысты қамтамасыз етеді, бірақ жоғары дәлдікке қол жеткізу үшін күрделі статистикалық әдістер мен тереңірек оқытудың ауыр үлгілеріне мүмкіндік береді.

Ұсынылған зерттеуді жүргізудегі алғашқы қадам GPI компаниясының құнарлылық туралы Гавай мифологиясына негізделген HAUMEA деп аталатын арнайы порталды құруы болды. Порталға планшет арқылы қол жеткізуге болады:

1. Уәкілетті персоналдың аутентификациясы;

2. Анонимділікті қамтамасыз ету үшін пациенттерді бүркеншік атпен (бір таңбалы цифрлық код) тіркеу;
3. Кейіннен статистикалық талдау және аф-мен байланысты ықтимал қауіп факторларын анықтау үшін анамнестикалық ақпаратты жинау;
4. Босанғаннан кейінгі депрессия скринингі үшін алтын стандарт болып саналатын босанғаннан кейінгі депрессияның эдинбург шкаласы (epds) бойынша тест жүргізу [12].
5. Talking about бағдарламасының көмегімен дауыстық талдау жүргізу;
6. Екі тесттің нәтижелерін нақты уақытта көрсету;
7. Өткізілген сынақтардың тарихын көрсету.

Бұл зерттеуге "Policlinico Universitario D. Casula", AOU Cagliari (Кальяри, Сардиния, Италия) және/немесе "ambulatorio SOS MAMI" - де педиатриялық тексеруден өткен 154 ана қатысты. Соңғысы - "Policlinico Universitario D. Casula" босанғаннан кейінгі күтім қызметі (PPU), нәрестелерді емізуді қолдау және профессор Анжелика Десми басқаратын минималды патологиялармен күресу болды.

Акушерлік бөлімге жұмысқа қабылдау туралы айтатын болсақ, босанғаннан кейінгі тұрақты тексерулер кезінде бағдарламаға 77 ана енгізілді. SMS қызметінде бірдей аналар саны (77 ана) педиатриялық сапарды күтіп немесе одан кейін бірден жазылды. Аналарды тіркеу 2022 жылдың 13 маусымында басталып, 2023 жылдың 31 наурызында екі түрлі формада аяқталды: жеке қатысу немесе телефон байланысы.

Аналардан келесі мәліметтер жиналды: жас, ауызекі тіл, білім деңгейі, жұмыс пен кәсіптің болуы, АФ қауіп факторларының болуы. Жүктілік және босану туралы мәліметтер: паритет, бірінші бала, егіздер, жүктілік кезіндегі стресстік оқиғалар, диета және дәрі-дәрмектер, перипартальды асқынулар, босану түрі. Жаңа туған нәрестелер үшін келесі деректер ескерілді: жүктілік жасы, салмағы, емшек сүтімен емізу түрі және жаңа туған нәрестенің денсаулық жағдайы. Зерттеуге қатысуға келіскен әрбір пациент ақпараттандырылған келісім формасына қол қойды. Сонымен қатар, зерттеуге қатысу толығымен ерікті және анонимді екендігі атап өтілді.

Бет пен дауысты тану технологиясы перинаталдық депрессия диагнозын өзгертеді. Жүкті әйелдер мен жас аналардағы депрессияны тану және болжау мақсатында бет пен дауысты тануды қолдануға арналған жасанды интеллект (AI) технологиясы клиникалық құралды әзірлеу үшін қаржыландырылды.

Ноттингем университетінің BLUESKYEYE ai LTD компаниясы патенттелген бет пен дауысты талдау технологиясы және перинаталдық және босанғаннан кейінгі депрессияны диагностикалау құралын әзірлеу арқылы адамдардың өмір сүру сапасын жақсарту миссиясын жүзеге асыру үшін 3,4 миллион фунт стерлинг алды.

Перинаталдық психикалық денсаулық (PMZ) проблемалары жүктілік кезінде немесе нәресте туылғаннан кейінгі бірінші жылы пайда болады және көптеген ауруларды қамтитын жас және болашақ аналардың 27% - на дейін әсер етеді. Дегенмен, зерттеулер диагностика мен емдеуге қатысты теріс көзқарас пен стигма әйелдердің көмекке жүгінбеуіне әкелуі мүмкін екенін көрсетті.

Зерттеушілер тобы avacado қосымшасын әзірледі, ол бет пен дауысты тану арқылы жүктіліктің 3 айынан босанғаннан кейін 6 айға дейін әйелдерде депрессия белгілерін болжай алады. Қолданба бет бұлшықеттерінің қозғалысын, сөйлеу қарқынын және дауыс тоағын тани алады, олар сауалнама деректерімен бірге эмоционалды жағдайды талдау және депрессия қаупін анықтау үшін жасанды интеллект технологиясына түседі.

Қазіргі уақытта қолданба тұрақты төмен көңіл-күйдің көрсеткіші ретінде пайдаланылады және келесі кезеңде осы қолданбаның авторлары оны депрессияны диагностикалау және көмек пен емдеуге жіберу үшін пайдалануға болатын клиникалық құрылғыға айналдыруды жоспарлап отыр. Команда Avacado қосымшасын жасау үшін Психикалық денсаулық институтымен жұмыс істеді және келесі жылы онымен және Ноттингем университетінің ауруханаларымен серіктес болып, келесі жылдың басында еріктілермен клиникалық сынақ жүргізеді.

Бұл жаңа технологияның көптеген қолданыстары бар және қаржыландыру цифрлық денсаулық пен әл-ауқат пен автомобиль секторының қарқынды дамып келе жатқан қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін де пайдаланылады. 2024 жылдан бастап ЕО-да сатылатын барлық жаңа көліктер камераға негізделген жүргізушінің қауіпсіздігін бақылау жүйелерімен жабдықталуы керек. Команда бұл камераларды көлік жүргізушілері мен жолаушыларының қауіпсіздігі мен әл-ауқатын жақсарту үшін зейінсіздікті немесе денсаулықтың бұзылуын анықтау үшін қалай пайдалануға болатынын зерттейді.

2019 жылы негізі қаланған blue Sky AI - Ноттингем университетінің информатика мектебінен шығарылған ерте сатыдағы медициналық технологияларды дамыту бойынша марапатқа ие болған компания. Оның негізін профессор Мишель Вальстар (СЕО) және доктор Энтони Браун (СТО), сондай-ақ Машиналық оқыту және бағдарламалық қамтамасыз ету жөніндегі бас инженер доктор Тимур Алмаев қалаған. Қаржыландыруды foresight Group, Ноттингем университеті және басқа венчурлық компаниялар мен ауқатты жеке тұлғалар консорциумымен бірге инвестициялаған ХТХ Ventures басқарды.

Классикалық математикалық теориядан шыққан Парсимониус Байес тұрақты, құрылымдық жағынан қарапайым және өте тиімді жіктеу алгоритмі болып табылады, оның принципі шартты Тәуелсіздік болжамына негізделген, яғни барлық болжамды айнымалылар бір-бірінен тәуелсіз және көп өлшемді, көп санатты мәліметтер жиынтығымен жұмыс істегенде Парсимониус Байес оларды тез жіктей алады.

Джименес-Серрано Испанияның жеті жалпы ауруханасынан 1 397 жүкті әйелдің пренатальды деректерін пайдаланды [9]. Деректер жиынтығы ретінде Испанияның жеті жалпы ауруханасынан 1397 жүкті әйелдің пренатальды деректері пайдаланылды. Модель құру үшін 11 айнымалы таңдалды және оның пайда болуын болжау үшін пайдаланылды босанғаннан кейінгі депрессияны болжау босанғаннан кейінгі бірінші аптада. Нәтижесінде, оқу жиынтығындағы қарапайым Байес моделі сезімталдық, ерекшелік және дәлдік арасындағы жақсы тепе-теңдікке қол жеткізді, ал AUC болжаудың ең жақсы тиімділігін көрсете отырып, 0,75 құрады. Қарапайым Байес алгоритмі қарапайым, көптеген жіктеу есептерін шеше алады, тез жұмыс істейді және оңай түсіндіріледі, бірақ қарапайым Байес алгоритмі айнымалылардың теңгерімсіз таралуында жіктеуде тиімділігі төмен, сондықтан қарапайым Байес алгоритмін қолданар алдында нашар болжау мәселесін болдырмау үшін айнымалылардың таралу тепе-теңдігін ескеру қажет.

Болжау модельдерін құру үшін босанғаннан кейінгі депрессияны болжау деректерді өңдеу және сипаттау, сондай-ақ модельдерді таңдау және алгоритмдерді қолдану маңызды. Зерттеу әдістеріндегі, бағалау критерийлеріндегі және машиналық оқыту алгоритмдеріне негізделген әртүрлі болжау модельдерінің болжамды тиімділігіндегі айырмашылықтарға байланысты әр модельдің тиімділігін бағалау және болжаудың ең жақсы моделін таңдау өте маңызды. Болашақ зерттеулерде пациенттер когортына негізделген соңғы модельдің сыртқы валидациясын жүргізу және модельдің клиникалық жарамдылығын талдау қажет. Айта кету керек, болжау үшін машиналық оқыту алгоритмдерін қолданған зерттеулердің көпшілігі босанғаннан кейінгі депрессияны болжау әлеуметтік-демографиялық және психоәлеуметтік факторларға байланысты болжаушыларды қамтыды, бірақ болжау үшін биогенетикалық факторларды біріктірген зерттеулер аз. Осылайша, модель құру үшін барлық үш биопсихоәлеуметтік өлшемдердің факторларын біріктіру аса қажет!

Қорытындылай келе, ақпараттық ғылымдар мен технологиялардың үздіксіз дамуымен және деректердің үздіксіз жақсаруымен биопсихоәлеуметтік өлшемдердің болжаушыларын біріктіру және машиналық оқыту алгоритмдерін пайдалану арқылы босанғаннан кейінгі депрессияны болжаудың кешенді болжау моделін жасауға болатынын атап өткен жөн.

Болжау үлгілерін зерттеудің осы кезеңінде босанғаннан кейінгі депрессияны болжау қызу жүріп жатыр және "екі бала" және "үш бала" саясаты аясында жоғары қауіпті жүкті әйелдердің саны өсе береді, сондықтан болжаудың параметрлік және параметрлік емес үлгілерін жіктеу және салыстыру өте маңызды. Модель құрудың қолайлы әдісін таңдау үшін босанғаннан кейінгі депрессияны болжау қажет. Айта кету керек, параметрлік және параметрлік емес модельдерді

салыстыру барысында олардың әрқайсысының өзіндік қолданылу саласы бар екенін анықтадық. Сондықтан болжау модельдерін құру кезінде босанғаннан кейінгі депрессияны болжау болашақ зерттеулерде келесі сұрақтарға назар аударған жөн.

Біріншіден, болжамды айнымалылардың өлшемі болжау үлгілерінің тұрақтылығы мен дәлдігіне әсер етеді. Бір жағынан, босанғаннан кейінгі депрессияны болжауға әсер ететін факторлардың күрделілігі мен әртүрлілігіне байланысты модельге енгізілген болжаушылар гетерогенді болып табылады және модельді сәйкестендіруде және кейбір маңызды әсер ету факторларын жіберіп алуы мүмкін оңтайлы модельді таңдауда айырмашылықтар бар. Сондықтан енгізілген болжаушыларды жан-жақты және көп өлшемді түрде анықтау өте маңызды. Екінші жағынан, жоғары өлшемді болжамды айнымалыларды пайдалану модельдердің шамадан тыс күрделенуіне, болжамды айнымалылардың өкілдігінің жеткіліксіздігіне және практикалық қосымшаларда оларға қол жеткізудің қиындауына әкеледі, бұл аналықта тиісті болжамды модельдерді жалпылама қолдануға ықпал етпейді.

Сондықтан көпөлшемді болжамды айнымалыларды таңдау айнымалылардың Елеулі акпараттық қабаттасуының болуын және өлшемділікті төмендету үшін тиісті әдістерді (мысалы, реттеу әдістері) қолдануды ескере отырып жүзеге асырылуы керек. Жүктілік пен босанғаннан кейінгі кезең арасындағы үлкен уақыт аралығын ескере отырып, біз жүктіліктен босанғаннан кейінгі кезеңге дейінгі әлеуметтік-экологиялық, психологиялық және онымен байланысты биологиялық болжаушыларды динамикалық түрде қадағалап отыруымыз керек. Яғни, аналық деректерді алу үшін өлшеу нүктелерін белгілеуіміз керек және ең жақсы болжамды айнымалыларды қосу үшін болжамды айнымалылар механизмін мұқият зерттеуіміз керек.

Әдебиеттер

1. Сиволап Ю. П. Послеродовая депрессия: предвидеть и не пропустить //Психиатрия и психофармакотерапия. – 2021. – Т. 23. – №. 6. – С. 23-27.
2. Добрякова Ю., Танаева К., Дубынин В. Нейробиология и нейрофармакология материнского поведения. – Litres, 2022.
3. Большакова Н. Ю. Послеродовые депрессии как фактор репродукции //Державинский форум. – 2017. – Т. 1. – №. 1. – С. 136-145.
4. Чернышова И. и др. Методы предупреждения и профилактики послеродовой депрессии в условиях родильного стационара: дис. – 2017.
5. Larose D. T., Larose C. D. k-nearest neighbor algorithm. – 2014.
6. Каширина И. Л., Азарнова Т. В., Бондаренко Ю. В. Разработка методов оценки эффективности человеческих ресурсов на основе алгоритмов глубокого обучения //Инженерный вестник Дона. – 2022. – №. 2 (86). – С. 156-166.
7. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/37528148/> Lilhore UK, Manoharan P, Sandhu JK, Simaiya S, Dalal S, Baqasah AM, Alsafyani M, Alroobaea R, Keshta I, Raahemifar K. Hybrid model for precise hepatitis-C classification using improved random forest and SVM method. Sci Rep. 2023 Aug 1;13(1):12473. doi: 10.1038/s41598-023-36605-3. PMID: 37528148; PMCID: PMC10394001.
8. <https://iris.unica.it/handle/11584/350338> Deledda L. et al. TALKING ABOUT TO SUPPORT SCREENING IN POSTPARTUM DEPRESSION //JOURNAL OF PEDIATRIC AND NEONATAL INDIVIDUALIZED MEDICINE. – 2022. – Т. 11. – №. 2. – С. 23-24.
9. Fanos V. et al. Postpartum depression screening through artificial intelligence: preliminary data through the Talking About algorithm //Journal of Pediatric and Neonatal Individualized Medicine. – 2023. – Т. 12. – №. 2. – С. 1-11.
10. Jiménez-Serrano S., Tortajada S., García-Gómez J. M. A mobile health application to predict postpartum depression based on machine learning //Telemedicine and e-Health. – 2015. – Т. 21. – №. 7. – С. 567-574.

ТҰЛҒАНЫ ЫНТАЛАНДЫРУ ЖҮЙЕСІНДЕ МАҒЫНА ҚҰРАУШЫ МОТИВТЕРДІ АНЫҚТАУДЫҢ МӘНІ

Габдуллин Н.А.

Қазақстан Республикасы ҰҚК Академиясы
Алматы, Қазақстан

Бұл ғылыми мақалада жалпы адамды ынталандырудың психологиялық мәселелері әдіснамалық тұрғыда жүйелі түрде баяндалады. Сонымен қатар, мақалада тұлғаны ынталандыру сферасындағы мағына құраушы мотивтердің маңыздылығы зерттелді.

Бұдан бөлек, автор тұлғаны белгілі бір мінез-құлыққа немесе әрекет жасауға әсер ететін түрткі факторлардың күші, мағыналық жүктемесінің рөлін атап көрсетеді.

Автор адамның құндылықтар жүйесі немесе құнды-мағыналық сферасы оның мағына құраушы мотивтерін қалыптастыратындықтан тұлғаны ынтымақтастыққа ынталандыру үшін оның құндылықтар жүйесінің маңызы туралы сөз қозғайды.

Түйін сөздер: тұлға, мінез-құлық, іс-әрекет, қажеттілік, мотив, ынталандыру, тұлғалық мағына, эмоция, құндылық.

В статье методически систематически описаны психологические проблемы мотивации личности в целом. Кроме того, в статье изучено значение смыслообразующих мотивов в сфере личностной мотивации. Кроме того, автор подчеркивает роль силы мотивационных факторов, влияющих на совершение человеком определенного поведения или действия, а также роль смысловой нагрузки. Автором рассматривается о важности системы ценностей человека для мотивации личности к сотрудничеству, поскольку система ценностей или ценностно-смысловая сфера человека формирует его смыслообразующие мотивы.

Ключевые слова: личность, поведение, деятельность, потребность, мотив, мотивация, личностный смысл, эмоция, ценность.

This scientific article methodologically and systematically describes the psychological problems of motivation of the individual as a whole. In addition, the article examines the importance of meaning-forming motives in the field of personal motivation.

In addition, the author emphasizes the role of the strength of motivational factors influencing a person to perform a certain behavior or action, as well as the role of semantic load.

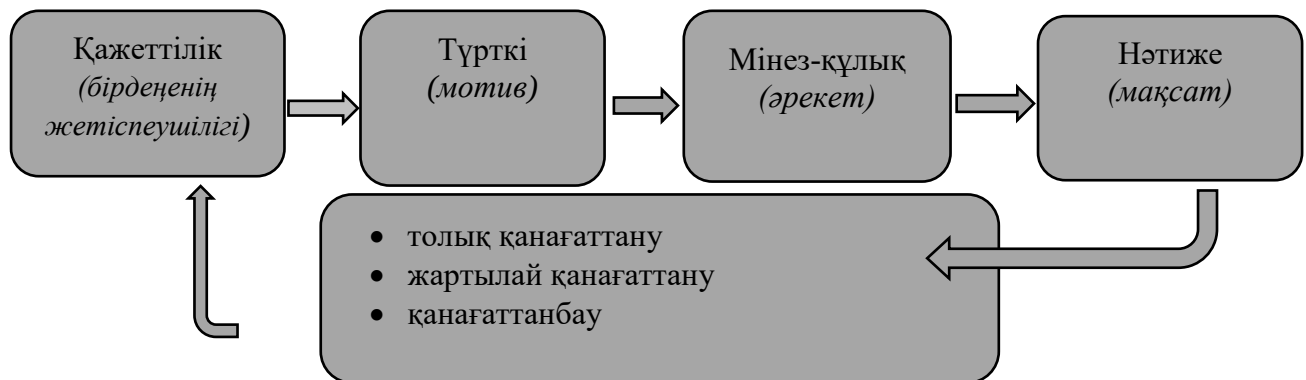
The author considers the importance of a person's value system for motivating an individual to cooperate, since the value system or value-semantic sphere of a person forms his meaning-forming motives.

Keywords: personality behavior, activity, need, motive, motivation, personal meaning, emotion, value.

Психология ғылымында тұлғаны ынталандыру іргелі проблема ретінде өткен ғасырдың екінші жарты жылдығынан бастап қарқынды түрде зерттеу объектісіне айнала бастады. Оның өзектілігі бүгінгі күні де күн тәртібінен түсіп отырған жоқ. Аталған тақырып аясында осы уақытқа дейін жүргізілген зерттеулер көптеп саналғанмен, тұлғаны ынталандыру жүйесінің құрылымдық компоненттері толығымен орныққан деп нық айта алмаймыз. Себебі, қоғамдық қатынастардың өзгермелілігі, адамдардың нарықтық экономика заңдылықтарына сай құндылықтарының өзгеріске ұшырауы, әлемдік жаһандану процесінің белсенді дамуы, мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық жағдайы, оған қоса қызмет сфераларының әралуандылығы және т.б. әртүрлі факторлар «адам-адам» жүйесіндегі тұлғааралық қарым-қатынастың мазмұнына белгілі бір деңгейде өз ықпалын тигізбей қоймайды.

Кез келген адамды әлеуметтік ортаның белсенді қатысушысы ретінде санайтын болсақ, оның өзіне тиесілі мақсұты, мақсаты, тұлғалық ерекшелігі, яғни қайталанбас жеке индивидуум екендігіне көз жеткіземіз. Оның психологиялық ерекшеліктері әлемді тану бейнесін, мінез-құлқын, құндылықтар жүйесін, көзқарасын, эмоциялық жағдайын, идеялары мен мұраттарын, мағына құраушы мотивтерін анықтайды. Бұл айтылған психологиялық категориялар әрбір адамда ерекше және сол тұлғаның құрылымын құрайтын мызғымас іргетасы ретінде сипатталады. Осы тұрғыда зерттеу пәні ретінде тұлғаны ынталандыру сферасындағы мағына құраушы мотивтердің маңыздылығы саналады. Тұлғаны ынталандыру теорияларының әдіснамалық тәсілдері оның белсенділігін арттыруға психологиялық білімдер мен заңдылықтардың тұжырымды негіздері себепші болады.

Психология ғылымында тұлғаны ынталандыру теорияларының басым көпшілігі адамды белгілі бір әрекетке итермелейтін «қажеттілік» деп анықтайды. Мінез-құлықты қажеттілік арқылы ынталандырудың классикалық моделі бойынша тұлғаны ынталандыру процесі келесідей сипатта көрініс береді (1-сурет).

Сурет 1 - Мінез-құлықты қажеттілік арқылы ынталандыру моделі

Жоғарыдағы сызбаға сәйкес, тұлғаның қойылған мақсатқа қанағаттану дәрежесі оның мінез-құлқына әсер етеді. Бір қарағанда ынталандыру процесі қарапайым және бәрі түсінікті болып көрінеді. Алайда, мінез-құлыққа немесе әрекет жасауға әсер ететін түрткі факторлардың күші, мағыналық жүктемесі үлкен рөл атқарады. Яғни, мағына құраушы мотивтердің («жетекші мотивтер», «тұлғалық мағына», «субъективті мәнділік») үлес салмағының арту немесе кемуіне байланысты мінез-құлықтың белсенденуі немесе құлықсыздығы, соңында белгілі бір нәтиженің объективті көрінісін береді деп түсінеміз.

Егер қажеттілік ішкі психикалық күй ретінде адамның мінез-құлқын реттейтін болса, ол екі аралықтағы түрткі факторлар («мағына құраушы мотивтер») әр адамның мінез-құлықты танытуының сапалық мазмұнын анықтайды, яғни, мағына құраушы мотивтер ынтаның реттеушілік қызметін атқарады.

Кәсіби қызметте адамды басқару сферасында ынталандыру процесі сыртқы және ішкі факторлардың жиынтығымен жүзеге асатындығын ескеретін болсақ, ең алдымен тұлғаға «не маңызды», «не құнды» соған аса үлкен мән береміз. Себебі, тұлғадағы мінез-құлық пен іс-әрекеттің белсенділігі, дәл осы құндылықтар жүйесіне жататын «мағына» категориясымен тығыз байланысты.

Біз ең алдымен адам белгілі бір мінез-құлық пен әрекеттерді не үшін жасайтындығын, неліктен дәл солай жасайтындығын, оған итермелеуші себептерді білгіміз келеді. Алайда, адамдардың ішкі құндылықтар жүйесі оны қоршаған ортаға беймәлім, жасырын түрде болады. Сондықтан адамды танып, оның белгілі бір мінез-құлық пен іс-әрекетті жасауына не түрткі болғанын білу үшін сол адамның құндылықтары мен наным-сенімдерін анықтау қажет.

Демек, тұлғаның құндылықтар жүйесі оның мінез-құлқы мен іс-әрекетінде жеке мотивтерінің пайда болуы мен жүзеге асуының анықтаушы көрсеткіші ретінде қызмет атқарады.

Зерттеуші В.Ф. Сержантов барлық құндылық екі қасиетпен, яғни мәнмен және тұлғалық мағынамен сипатталатындығын, ал құндылықтардың тұлғалық мағынасы – бұл адамның қажеттіліктеріне деген олардың қатынасы деп айтады [1, 176б.].

Ю.А. Шерковиннің пікірінше, құндылық ол біріншіден, индивидке белгілі бір бағытты ұстануға, көзқарасын білдіруге, баға беруге көмектесетін адамдар санасындағы нұсқаулардың қалыптасу негізі болатын болса, екіншіден, іс-әрекет пен мінез-құлық мотивтері ретінде түрленген түрде көрініс береді, себебі, адамның дүниедегі бағдарлануы және белгілі бір мақсатқа жетуге талпынуы тұлғалық құрылымға жататын құндылықтармен тікелей байланысты дейді [2].

С.В. Мерзлякова бойынша құндылық түсінігі тұлғаның дүниеге деген көзқарасын, өзіне, өзгелерге және қоршаған әлемге деген қатынасын бейнелейді, тұлға бағыттылығының мазмұнды

жағын анықтайтындығын жеткізеді [3, 316.]. Ал, С.М. Маркеловтің ойынша адамның түп мақсаттары мен оларға жету жолдарын саналы таңдауды жүзеге асыратын тұлғаның дүние туралы жалпылама көзқарасы делінген [4, 112 б.].

Ф.С. Ташимова құндылықты ынталандыру шеңберінде тіркелген субъектінің қажеттіліктері мен тұлғалық құндылықтары адамды іс-әрекетке қозғаудың қайнар көзі ретінде көреді [5].

Құндылық ұғымына кіретін тұлғаның құнды бағдарлары ынталандыру процесінде маңызды рөл атқарады. Осы ретте И.Н. Истомин құнды бағдарларды қатынастардың қандай да бір санаты ретінде қарастырады. Оның ойына сәйкес, адамда бір мезгілде қажеттіліктің туындауы мен оны өтеу үшін ортаның болуы кезінде оның әрі қарайғы мінез-құлқын біршама анықтайтын нақты затқа немесе құбылысқа белгілі бір қатынасы қалыптасады. Құнды бағдарлар тұлғаның ынталандырушы құрылымының бөлшегі бола отырып, әртүрлі әлеуметтік қатынастар кешенінен тұрады. Нақты жағдайға байланысты құнды бағдарлар негізінде, іс-әрекеттің мақсаты мен мотиві ретінде белгілі бір әлеуметтік қатынастарды таңдау жүзеге асырылады [6].

Біздің көзқарасымызға сәйкес, адамның белсенді әрекет етуге деген қатынасының жалпы нәтижесі, тұлғаның санасы мен мінез-құлығында сол қатынастың әсер етуі арқылы айналадағы шындыққа қатысты белгілі бір тұрақты ұстаным қалыптасады. Психология ғылымында құнды бағдар ретінде қоғам мен табиғаттың әлеуметтік құндылықтарының адам санасында субъективті жеке бейнесін түсінеді. Бұл қағида адамның дүниедегі материалды және рухани құндылықтарға талғамдылығын, олардың сол адам үшін жеке маңыздылығын анықтайды.

Зерттеуге арқау болып отырған мақаламыздағы басты **мәселе** – кез келген мінез-құлық пен іс-әрекеттің белсенділік көзі мен қозғаушы күші ретіндегі тұлғаны ынталандырудағы «мағына құраушы мотивтердің» индивидуалдылығы мен көп аспектілілігі болып табылады.

Психология ғылымында «мағына» деп – субъект үшін қандай да бір әрекетті, қылықты, оқиғаның түрткі, индивидуалды мәнін атайды.

XX-ғасыр психологиясында біздің кез келген әрекетіміз кездейсоқ емес, белгілі бір мағынаға ие делінген болатын. Бұл көзқарасты білдірген З. Фрейд адам әрекетіндегі мағынаны табудың байланысты ізденістің бастауы болды. Сонымен А.Адлер адамдар олардың әрекеттерін басқаратын мағына әлемінде өмір сүретіндігін көрсетті [7].

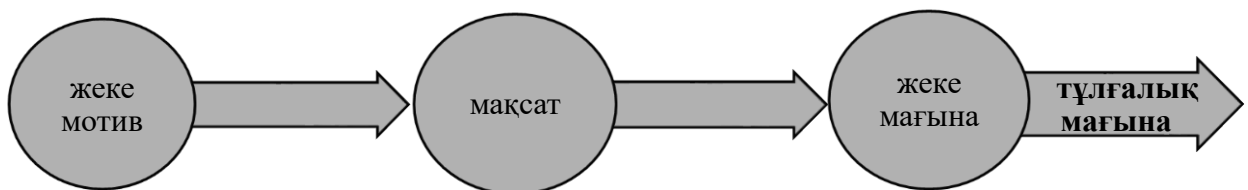
В. Франкл бойынша біз ең алдымен мағынаны іздеу мен жүзеге асыруға талпынамыз деп атап өтті [8].

Ал, А.Н. Леонтьев адам әрекеттері мен олардың заттарының объективті мәні мен тұлғалық мағынасының сәйкессіздігін байқады [9].

Осы айтылғандарды тұжырымдайтын болсақ, демек, психологияда «мағына» адам мінез-құлқын мағыналық тұрғыда реттеудің проблемасы мәнмәтінінде қарастырылады.

Адамның мағына іздеуі оның өміріндегі басты қозғаушы күш болып табылады. Ал мағына әр адамда қайталанбас ерекше, сол себепті мағынаға әрбір адам өзінше мән мен баға бере отырып, оның жүзеге асуына да тек өзі жауапты болады. Сол кезде ғана мағынаға өз бетінше талпынысын қанағаттандыратын маңыздылыққа ие болады.

Психология ғылымында жеке мағынаны жеке мотив және мақсатпен байланыстырады (2-сурет).

Сурет 2 - Ынталандыру процесінде тұлғалық мағынаны тудырушы факторлардың арақатынасы

Мұнда ынталандыру процесінде мінез-құлық немесе әрекеттің көрініс беру дәрежесі әрбір тұлғада түрліше. Сондықтан ынталандыру процесі де индивидуализм қағидасын ұстануды меңзейді. Яғни, нәтижеге ұмтылыс барысында түрткі факторлардың қайсысы тұлға үшін маңызды, құнды (тұлғалық мағына), соған қарай ынталандырушы тетіктерді пайдалану қойылған міндетті шешудің тиімділігін анықтайды.

Демек, мотив пен жеке мотивтің шынайы арақатынасында мотивтің ерекше қызметі – мағына құраушы мотив туындайды.

Психологиялық ғылыми әдебиеттерде мағына құраушы мотивтер деп – субъектінің мінез-құлқы мен іс-әрекетін бағыттайтын және реттейтін саналы ұғынылатын, бастапқы ынталандырушы компонентті атайды.

Бір мотив әртүрлі әрекеттерде жүзеге асуы мүмкін және әртүрлі мақсаттарды қою үшін негіз болып табылуы ықтимал. Тұлғаның санасында іс-әрекет мотивінің әрекеттің мақсатына қатынасының бейнесі іс-әрекеттің тұлғалық мағынасын қалыптастырады.

Осылайша әрбір әрекет тұлғалық мағынамен сипатталады, басқаша айтқанда, адам «*Мұны не үшін жасап жатырсың? Басқа әрекетті емес, дәл осы әрекетті не үшін жасайсың?*» - деп сұрауы мүмкін. Адамның іс-әрекеті әдетте екі немесе бірнеше мотивтермен ынталандырылады. Леонтьевтің пікірі бойынша, іс-әрекеттің мұндай сипаты «адамның әрекеті объективті түрде әрқашан қатынастардың: заттық әлемге, қоршаған ортаға, қоғамға, өз-өзіне деген кейбір жиынтықтарын жүзеге асыратындықтан болады» [10].

А.Н. Леонтьев мотивтердің екі қызметін ажыратып көрсетеді: түрткі және мағына қалыптастыру. Мағына құраушы мотивтер іс-әрекетке тұлғалық мағына береді, қалған мотивтер түрткі факторлардың мағына құраушы қызметтері жоқ (оң немесе теріс) – өткір эмоциялық, аффективті факторлардың рөлін атқарады. Бұлар мотив-стимулдар. Мотивтердің аталмыш екі түрін бөліп көрсету салыстырмалы түрде ғана. Бір иерахиялық құрылымда аталған мотив мағына құраушы қызметті атқаруы мүмкін, ал екіншісінде қосымша сырттай ынталандырудың қызметін атқаруы ықтимал [11].

Мағына құраушы мотивтер іс-әрекет жасауға итермелеудің басты себебі, мақсат қоюдың, оған жетудің құралдары мен тәсілдерін таңдаудың негізі ретінде жүреді.

В.А. Иванниковтың көзқарасына сәйкес, нақты қажеттілік жағдайында қозғаушы күш қажеттіліктің өзінен емес, осы затқа қатысты зат пен әрекеттің биологиялық немесе тұлғалық мағынасынан туындайды. Бірақ бұл әрекеттің негізі ретіндегі мотивтер мен белсенділікке ынтаның арасында әрекеттің мәні болатынын және мотивтің ынталандырушы қызметі тек мағына арқылы жүзеге асатынын білдіреді [12].

Бұдан шығатын түйін, мотивтер мен қажеттіліктердің тарапынан келетін тұлғаның мінез-құлқы мен әрекетінің себепкер (түрткі) анықтаушыларын ғана ажыратып қоймау керек, сонымен бірге, мағына, құндылық, наным-сенімдерден келетін мақсаттық анықтаушыларын да ажырата білу керек.

А.К. Дусавицкийдің айтуынша, мотивтер мақсаттардың артында тұрады, мақсаттарға жетуге немесе мақсат қалыптастыруға итермелейді [13].

Әңгіме мағына құраушы мотивтерді саналы ұғыну болып табылғандықтан, бұл міндетті басқаша, атап айтқанда, белгілі бір әрекеттер мен олардың мақсаттары адам үшін болатын тұлғалық мағынаны (атап айтқанда, объективті емес жеке мағынаны) түсіну міндеті ретінде сипаттауға болады.

Жоғарыда айтылған пікірлер мен ғылыми көзқарастарды жүйелеп қорытындылай келе, тұлғаны ынтымақтастыққа ынталандыру үшін оның құндылықтар жүйесіне аса мән беру қажет. Себебі, мінез-құлыққа немесе әрекет жасауға әсер ететін түрткі факторлардың қайнар көзі ретіндегі адамның құндылықтар жүйесі немесе құнды-мағыналық сферасы оның мағына құраушы мотивтерін қалыптастырады.

Тұлғаның мінез-құлқы мен іс-әрекетінде жеке мотивтерінің пайда болуы мен жүзеге асуының анықтаушы көрсеткіші ретіндегі тұлғалық мағына оның сол іс-әрекетті іске асыруға құлықтылық дәрежесін анықтайтын субъективті қатынасы деген тұжырымға тоқталдық.

Әдебиеттер

1. Сержантов В.Ф. Человек, его природа и смысл бытия. - М., 1990. - 360 с.
2. Шерковин Ю.А. Проблема ценностных ориентаций и массовые информационные процессы // Психол. журн. - 1982. - т. 3. - № 5. – С. 135-145.
3. Мерзлякова С. В. Семья в системе ценностных ориентаций современной молодежи // Монография. – Астрахань.: Астраханский государственный университет, 2011. - 116 с.
4. Маркелов С.М. Мотивация работников на уровне ценностных и прагматических ориентаций // развитие гуманитарной среды в техническом вузе. – 2013. – №1 – 1. – С. 110-112.
5. Ташимова Ф.С., Ризуллa А. К проблеме смыслообразования субъекта как многоликого мира. Монография. Saarbrücken, 2012. - 366 с.
6. Истомин И.Н. Ценностные ориентации в системе регуляции поведения // Психологические механизмы регуляции социального поведения. М., 1979. - 252 с.
7. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии, М., 1995.
8. Франкл В. Человек в поисках смысла, М., 1990.
9. Леонтьев А.Н. Психология образа // Вестник Московского университета. Серия 14, Психология. 1979. № 2. С.3-13.
10. Леонтьев А.Н. Мотивы и эмоции: Курс лекций. – М.: Наука, 2008. – с.56.
11. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Просвещение, 2009. – С.70.
12. Иванников В.А. О природе побуждения // Вопросы психологии. 2003. - №4. – С. 146-156.
13. Дусавицкий А.К. Формула интереса. – М.: Проспект, 2009. – С.70.

4-бөлім.

Заманауи психологиялық-педагогикалық ғылыми зерттеулер мен әзірлемелер

Раздел 4.

Современные психолого-педагогические научные исследования и разработки

Section 4.

Modern Psychological and Pedagogical Research and Development

ОСОБЕННОСТИ КОГНИТИВНО-БИХЕВИОРАЛЬНОГО ПОДХОДА К ИССЛЕДОВАНИЮ СУИЦИДАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ

Ли А. В.¹, Аймаганбетова О. Х.²

¹HelGuard IT, Сеул, Южная Корея

²Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Статья посвящена изучению когнитивно-бихевиорального подхода к исследованию суицидального поведения молодежи. Отмечается, что в рамках этого подхода особый акцент делается на суицидальные мысли, поскольку они приводят к суицидальному намерению или планированию, что в целом определяет суицидальное поведение.

Ключевые слова: когнитивно-бихевиоральный подход, суицидальное поведение, молодежь и др.

Мақала жастардың суицидтік мінез-құлқын зерттеудегі когнитивтік-мінез-құлық бағытын зерттеуге арналған. Бұл тәсілдің аясында суицидтік ойларға ерекше назар аударылатыны атап өтіледі, өйткені олар әдетте суицидтік мінез-құлықты анықтайтын суицидтік ниетке немесе жоспарлауға әкеледі.

Түйін сөздер: когнитивті мінез-құлық бағыт суицидтік мінез-құлық, жастар және т.б.

The article is devoted to the study of the cognitive-behavioral approach to the study of suicidal behavior in young people. It is noted that within this approach, special emphasis is placed on suicidal thoughts, since they lead to suicidal intent or planning, which generally determines suicidal behavior.

Keywords: cognitive-behavioral approach, suicidal behavior, youth, etc.

Когнитивно-бихевиоральный подход — это направление в психологии, которое сформировалось как альтернатива психоанализу и возникло в половине XX века. Слово «Cognitive» с латинского означает обдумывание или осознание, а «behavior» с английского — поведение. Таким образом, данное направление сочетает принципы как поведенческой психологии, так и когнитивной: основная работа ведется с мышлением и поведением, акцент делается на процессе научения новым формам мышления и стратегиям поведения.

Когнитивно-бихевиоральный подход представляет собой «проблемно-ориентированный» метод, то есть использует техники, которые направлены на избавление конкретных проблем. Таким образом психотерапевт в данном направлении использует такие техники, которые направлены на обучение эффективных стратегий по достижению определенной цели, а также снижению симптоматики заболевания.

Когнитивно-поведенческая терапия, по мнению А. Бека, это такая терапия, которая предназначена для изменения умственных образов, мыслительных процессов, чтобы помочь клиентам как в эмоциональной, так и в поведенческой сфере. Основными задачами когнитивно-поведенческой терапии являются осознание влияния мыслей на эмоции и

поведение, выявление и анализ этих автоматических мыслей, изменение данных мыслей, базирующихся на иррациональных убеждениях. Другими словами, когнитивная терапия основана на том, что поскольку информация, поступающая в мозг, некорректно обрабатывается, соответственно возникают ложные умозаключения и далее следует неадекватное ситуации поведение. Таким образом основная идея в когнитивно-поведенческом подходе – изменение неправильных интерпретаций в мышлении. Для решения этой задачи авторами данного подхода были разработаны специальные техники.

Когнитивно-поведенческая терапия (КПТ) – совокупность вмешательств, которые широко признаны как психологическое лечение и научно доказала эмпирическими исследования. КПТ берет свое начало с 2004 года. Эффективность КПТ была доказана и научно-обоснована в лечении тревожных расстройств, депрессии, расстройств пищевого поведения, личностных нарушений, шизофрении. Также была доказана эффективность компьютеризированной когнитивно-поведенческой терапии при лечении депрессии, а также тревожных расстройств и бессонницы.

Р.С. О’Connor позже стал применять КПТ для предотвращения суицидов. Была разработана специальная программа (Sparx) для лечения молодых людей, имеющих серьезную депрессию и сделавших попытку суицида. Sparx представляет из себя видеоигру, которая помогает решать проблемы эффективным способом.

Одним из самых эффективных подходов в КПТ является диалектико-поведенческая психотерапия, которая использует биосоциальную модель суицида. Такое название терапия получила благодаря философскому принципу «диалектики», то есть в ходе беседы обнаруживаются различные противоречия и несоответствия в когнитивной сфере суицидента. Таким образом, используя эти данные, психотерапевт предлагает альтернативные варианты стратегий и поведения пациента и выступает больше в роли советника.

И еще одна не менее эффективная терапия - обучающая когнитивно-поведенческая терапия (МАСТ), представляет собой краткосрочный вид, который объединяет проблемно-ориентированную терапию с когнитивными методами. По результатам данной терапии суицидальные попытки уменьшились на 32-50%.

В рамках когнитивно-поведенческого подхода суицидальное поведение рассматривается как причинение самому себе потенциально вредного поведения с намерением умереть, и в результате такого поведения может либо привести к летальному исходу, либо нет. Особый акцент делается на суицидальные мысли, поскольку они приводят к суицидальному намерению или планированию, что в целом охватывает суицидальное поведение.

На протяжении долгого времени депрессия считалась одним из основных предикторов суицидального риска. И поэтому для того, что снизить уровень суицидального риска, то в первую очередь старались лечить именно депрессию.

Позже в 1990 годах, было установлено, что для лечения суицидального поведения некорректно использовать только лечение депрессии у пациентов. «Было выявлено, что не все самоубийцы страдают депрессией. Существуют механизмы именно суицидального поведения, важно учитывать стратегию совладания с суицидальным поведением, трудно сделать надежные выводы относительно эффективности применяемых методов, поскольку самоубийцы уже невозможно обследовать» [1].

Таким образом, на основе многочисленных исследований в том же году в Пенсильванском университете начали разработку протокола лечения суицида. А. Бек совместно с Г. Брауном опубликовали в 2003 году, а позже, в 2009 году, опубликовали полное описание протокола лечения суицидального поведения, не зависящее от лечения депрессии. В нем упоминается понятие «Суицидальный кризис». Данное понятие было определено как центральная проблема, которую необходимо решать в работе с суицидентами. В последствии данное понятие стало ключевым, и работа с суицидентами включала в себя два направления: антикризисная, то есть работа в острой фазе, и посткризисная [2].

А. Beck, совместно с А. Wenzel предложили когнитивную модель суицидального поведения, в которой роль безнадежности и фиксации занимает особое место в суицидальном риске, то есть суициденты считают, что суицид – единственный вариант решения текущих проблем. Это все усиливается, если присутствует психическое заболевание или триггер, такой как разрыв отношений или потеря работы. Также, по их мнению, следует учитывать такие факторы как, импульсивность и неспособность решать свои проблемы, беспомощность, непринятие себя, воспринимаемая обременительность, таким образом это затрудняет адаптивное поведение человека. Когда все эти факторы достигают критического порога, попытка самоубийства становится все более и более вероятной [3].

Таким образом, «в суицидальных переживаниях личности можно обнаружить когнитивную триаду: идеи собственной ущербности, склонность к негативной интерпретации опыта и негативное отношение к будущему. Данная когнитивная триада реализуется в виде «автоматического мышления». А. Бек считал, что когнитивная триада вместе с такими факторами как дихотомическое мышление, ригидность, селективность внимания, сверхгенерализация ведут к переживаниями безнадежности и неспособности совладания со стрессом, что приводит в итоге к суицидальному поведению» [4].

А. Wenzel, G. Brown, А. Beck разработали концепцию, согласно которой в основе суицидального поведения лежит когнитивная схема, которая ведет к активизации когнитивных процессов, то есть повышается внимание к триггерам суицидального акта. Таким образом происходит фиксация на мысли о том, что единственным выходом из данной ситуации будет являться только суицид. В своей концепции неадаптивных схем А. Wenzel, G. Brown, А. Beck «выделяют два типа схем: при неимпульсивных попытках - хроническая безнадежность, при импульсивных - воспринимаемая непереносимость» [5]. Таким образом при импульсивных попытках суицидальное поведение сопровождается переживанием непереносимости собственных состояний и ситуации. Неимпульсивные попытки отличаются продуманностью, а также более длительным временным течением с сопровождением переживания хронической безнадежности

«Использование некоторых неадаптивных когнитивных схем приводит к возникновению когнитивных искажений, среди которых катастрофизация, персонализация, выборочность абстрагирования, контрастность мышления и другие.» [6, с. 93-97]. Данные когнитивные искажения тесно связаны с копинг-стратегиями и играют значительную роль в суицидальном поведении личности. Таким образом, сталкиваясь со стрессом, когнитивные процессы протекают искаженным образом, то есть выбираются неадаптивные копинг-стратегии.

На основе своей теории А. Wenzel, G. Brown, А. Beck разработали когнитивную терапию (СТ-SP), которая представляет собой краткую, целенаправленную психотерапию, которая снижает высокий риск самоубийства у людей, обучая их когнитивным и поведенческим навыкам управления суицидальными идеями, таким образом предотвращая попытки суицида [5]. СТ-SP состоит из 10 сеансов по 50 минут. Эффективность была доказана на основе исследования в отделении неотложной помощи и в психиатрических больницах. Участники были подобраны абсолютно случайным образом, получили все 10 сеансов и наблюдались на протяжении 18 месяцев. Это исследование показало, что данная программа привела к сокращению повторных попыток самоубийства на 50% по сравнению с традиционными методами [7, с. 563–570].

Также А. Wenzel, G. Brown, А. Beck отметили, что суицидальные когнитивные схемы формируются еще в детстве и обнаруживаются в его ценностях и убеждениях. Так при изучении больных шизофренией, было выявлено, что суицидальные тенденции у них возникают чаще всего не в период обострения болезни, а во время ремиссии. Таким образом еще до начала заболевания, они уже имеют опыт деструктивного поведения в детстве и во взрослом периоде при различных триггерах снова реагируют на них неадекватным поведением с чувством безнадежности и мыслями, что «большинство ожиданий не исполнятся».

На основе когнитивно-бихевиорального подхода были разработаны и другие теории. Рассмотрим некоторые из них.

Теория уязвимости суицида, авторами которой явился M.D. Rudd и другие. В данной теории суицидальный риск обладает 2 компонентами, один из них базисный риск, второй – острый риск. Базисный риск повышает чувствительность индивида к стресс-факторам и соответственно к совершению суицидальной попытки. А острый риск связан со стрессовыми внешними событиями и таким образом зависит от мыслей, эмоций, психологического опыта

Далее на основе этой теории, была разработана еще одна теория – концепция суицидального модуса, которая основана на взаимовлиянии четырех основных категорий: физических предпосылок, мыслей, эмоций, поведения.

Следующая теория – теория режимов M.D. Rudd, которая применима к суицидальным актам. Данная модель неразрывно связана с факторами риска. По словам M.D. Rudd, чем больше факторов риска у человека, тем вероятнее, что режим самоубийства будет активирован. Лица с высокой степенью развития риска суицидальных актов - это те, которые имеют распространенные убеждения, связанные с самоубийством, аффективную нестабильность и отсутствие опыта преодоления поведенческих навыков. M.D. Rudd предположил, что суицидальные кризисы ограничены во времени и требуют повышения уровней активации во всех четырех системах (т. е. когнитивных, аффективных, поведенческих, мотивационных), что вызвано каким-то обострением. Тяжесть суицидального поведения зависит от уровня уязвимости человека или базового риска, а также от тяжести усугубляющего фактора. Также существует повышенная вероятность того, что суицидальный режим будет снова активирован в будущем в контексте аналогичного события.

Еще одна психологическая теория суицидальных актов была разработана Т.Е. Joiner. Данная теория состоит из трех основных конструкций. Во-первых, человек должен обладать способностью совершить летальный исход. Большинство людей избегают попыток самоубийства, потому что они боятся боли и смерти. Тем не менее, люди, которые «практиковали» боль с помощью таких переживаний, как травмы или даже татуировка и пирсинг, привыкают к боли и становятся привычными к этому. То есть, поскольку люди получают больше опыта от телесных повреждений, их порог болевой толерантности возрастает, они находят боль менее отвратительной, и они могут даже получить ощущение удовольствия или облегчения от нее. Т.Е. Joiner, как и M.D. Rudd, предположил, что будущие суицидальные кризисы становятся легче после того, как человек сделал предыдущую попытку и объясняют это явление через разные механизмы. Для Т.Е. Joiner, таким образом, человек приобрел опыт; для M.D. Rudd это связано с тем, что суицидальные мысли укрепили их связь с другими факторами риска, так что все большее количество вещей вызывает суицидальное поведение. Кроме того, теория Т.Е. Joiner предполагает, что человек должен характеризоваться двумя психологическими факторами, связанными с желанием обрести смерть, а также воспринимаемой обременительностью. В целом его теория показывает, что способность совершать летальный исход в сочетании с желанием смерти в двух основных областях (т. е. когнитивными факторами) объясняет попытки самоубийства и смертельные исходы.

Обе эти теории имеют прочную научную основу и совместимы с собственными. Конструкция суицидального режима полезна для описания разнообразного множества процессов, работающих в суицидальных индивидах (т.е. познавательной, аффективной, поведенческой, мотивационной) и определения способа, с помощью которого факторы риска переходят в наклонности суицидальных людей вовлекаться в различной степени суицидального поведения (например, умеренная или тяжелая попытка, однократная или множественная попытка). Таким образом, он может направлять врачей в проведении комплексных оценок риска самоубийства и при выборе конкретных вмешательств для снижения вероятности того, что суицидальный режим будет активирован в будущем. Теория Т.Е. Joiner - это экономный, но элегантный шаблон для врачей, о котором следует помнить,

особенно когда у них ограниченное количество времени, чтобы сделать клиническое суждение. Например, клиницист будет судить о том, что пациент, характеризующийся слабостью, неудачник и с трудностями, но не обладающий способностью совершать самоубийство, представляет меньший риск для совершения попытки, чем пациент, у которого есть оба этих элемента желания умереть вместе с историей предыдущих попыток и поведения, связанного с утомлением.

В своих работах М.М. Linehan, а затем в 2011 году А. Spirito описали когнитивно-поведенческую модель суицидального поведения. Согласно данной теории, по причине психопатологических и посттравматических факторов у подростка формируются неадаптивные копинг-стратегии и сниженная эмоциональная устойчивость к аффективной регуляции, в следствии чего личность будет склона к суицидальному поведению.

В 2011 году, также R.C. O'Connor в своих работах представил интегративную мотивационно-волевую модель суицидального поведения. Данная модель состоит из трех фаз: 1. Предварительная (фоновые факторы); 2. Мотивационная (суицидальные мысли); 3. Волевая (суицидальная попытка).

На основе этой модели эмпирическим путем, в 2012 году было выявлено, что подростки, у которых были суицидальные мысли в виде самоповреждения и у тех, кто реализовывал эти мысли, отсутствовали значимые различия как на предварительном, так и на мотивационном этапе. Однако на волевом этапе в той группе, где реализовывали суицидальное поведение (самоповреждение), были выражены такие переменные как импульсивность и имитация. В 2018 году R.C. O'Connor со своими коллегами провели еще одно эмпирическое исследование, в котором было выявлено, что 60% суицидентов в среднем делают 2 попытки, а у тех, у кого было несуйцидальное самоповреждение, имели суицидальную попытку в своем анамнезе.

Следующая теория за основу берет социального обучения А. Бандуры. Он утверждал, что обучение происходит путем наблюдения за другими и имитацией их поведения. Классические исследования А. Бандуры показывают, что дети, наблюдавшие за агрессивным поведением взрослых над куклой Бодо, были более агрессивными, нежели дети, которые этого не видели. Что касается суицидального поведения, то люди, которые наблюдали «вознаграждение» за самоубийство, например, избегание боли или памятник, могли быть предрасположены к суициду.

В целом сама идея самоубийства в обществе принята иррациональной, а совершение суицидальных действий – считается неправильным поступком. Еще в 1990 годы были статьи о том, может ли быть самоубийство рациональным. Приводились примеры больных, которые имели минимальные когнитивные способности, и на основе рациональной оценки качества своей жизни принимали решение умереть.

Таким образом, то, как люди воспринимают окружающую среду, какой делают выбор и как принимают решения основано на прошлых знаниях, прошлом опыте и убеждениях. Таким образом в процессе жизненного пути личности, каждый человек накапливает эти убеждения о себе, о других людях, об окружении, и эти убеждения, зачастую, сохраняются на протяжении всей жизни. Убеждения могут быть адаптивными или неадаптивными в зависимости от нашего опыта общения со значимыми для нас людьми и ситуациями. Неадаптивные основные убеждения будут связаны с убеждениями о нелюбви, никчемности и беспомощности. «Люди, которые растут в основном в негативной среде, скорее всего, разовьются более неадаптивными, чем основные адаптивные убеждения».

Мыслительные процессы, которые лежат в основе суицидального поведения, по мнению большинства исследователей тесно связаны с менталитетом или способом мышления, а не с интеллектом. И, как мы знаем, зачастую такие паттерны ограниченного мышления ошибочны по своей сути.

Литература

1. Хайд Д. Этические аспекты работы с пациентами с суицидальными наклонностями // Этика психиатрии: сб. статей. – Киев: Сфера, 1998. – С. 185-200.

2. Wenzel A. Cognitive therapy for suicidal patients: Scientific and clinical application. – Washington: American Psychological Association, 2009. – 377 p.
3. Wenzel A., & Beck A. T. A cognitive model of suicidal behavior: Theory and treatment. Applied and Preventive Psychology. – 12. - 2008. <https://doi.org/10.1016/j.appsy.2008.05.001>.
4. Matthews J.D. Cognitive behavioral therapy approach for suicidal thinking and behaviors // Mental Disorders — Theoretical and Empirical Perspectives. InTech, 2013. doi:10.5772/52418.
5. Wenzel A., Brown G., Beck A.T. Cognitive Therapy for Suicidal Patients: Scientific and Clinical Applications. American Psychological Association, 2009. - 377 p.
6. Крюкова Т.Л. Когнитивная психология совладания с одиночеством // Вестник Костромского государственного университета. Серия: Педагогика. Психология. Социокинетика. — 2013. — Т.19. - №2. — С.93-97.
7. Brown G. K. Cognitive therapy for the prevention of suicide attempts: A randomized controlled trial //Journal of the American Medical Association. - 294. - 2005. – P. 563–570.

СТУДЕНТТЕРДІҢ ЖЕТІСТІККЕ ЖЕТУ МОТИВАЦИЯСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖӘНЕ ДАМУЫ

Ертукешова Г.М., Байжуманова Б.Ш.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Мақалада университеттің білім беру процесінде қалыптастыру әдістері, формалары мен құралдары келтірілген. Студенттердің жетістікке жету мотивациясын дамытудың психологиялық шарттары анықталды. Автор студенттермен жетістікке жету мотивациясын дамыту бойынша жұмыс әдістері мен формаларын жүйелейді. Студенттерге жетістікке жету мотивациясының дамуын ынталандыратын тапсырмалардың бағыттары ұсынылған.

Түйін сөздер: мотив, мотивация, жетістікке жету мотиві, оқу процесі, студент, мотивацияны дамыту.

В статье определены педагогические и психологические условия развития мотивации достижения успеха у студентов. Автор систематизирует методы и формы работы со студентами по развитию мотивации достижения успеха. Предложены направления заданий для студентов, стимулирующие развитие мотивации достижения успеха.

Ключевые слова: мотив, мотивация, мотив достижения успеха, процесс обучения, студент, развитие мотивации.

The article presents the methods, forms and means of formation in the educational process of the university. The pedagogical and psychological conditions for the development of motivation for achieving success in students are determined. The author systematizes the methods and forms of working with students to develop the motivation for achieving success. Directions of assignments for students are proposed that stimulate the development of success motivation.

Keywords: motive, motivation, motive for success, learning process, student, development of motivation.

Қазіргі уақытта мотивация тұлға психологиясындағы басты мәселелердің бірі болып табылады. Әр жас кезеңінде жеке тұлғаның қызметі белгілі бір даму кезеңіне тән мотивтердің жиынтығымен анықталады. Студенттік жасқа тән мотивтер тұлғаны қалыптастырушы жүйе ретінде әрекет етеді және жастардың өзіндік санасын, тұлғалық ерекшелігін дамытумен, өзіндік тұжырымдамасын қалыптастырумен байланысты. Мотивтер, көзқарастар және құндылық бағдарлар тұлға құрылымының негізгі құрамдас бөліктерін құрайды, олардың қалыптасу дәрежесі жалпы тұлғаның дамуының көрсеткіштері ретінде әрекет етеді. Оқу үдерісі неғұрлым табысты болуы үшін студенттердің жоғары оқу орындағы оқу қызметіне оң уәдемесін қалыптастыруға ықпал ету қажет.

Бұл кеңістіктегі үлкен қызығушылық студенттердің жетістікке жету мотивациясының құбылысына, оның мазмұны мен көріністерінің ерекшеліктеріне көрінеді. Жетістікке жету мотивациясы адамның жүзеге асырылатын іс-әрекетке шығармашылық, бастамашыл қатынасын анықтайтын және оны жүзеге асырудың сипаты мен сапасына әсер ететін мотивацияның бір түрі екенін атап өткен жөн [9].

Ғылыми әдебиеттерде жетістікке жету мотивациясын қалыптастыру факторлары мен шарттарын зерттеу ерекше орын алады. Мотивация-бұл адамның іс-әрекетін анықтайтын қозғаушы күш. Мотивацияның негізі - мотивтердің жиынтығы, олар өз кезегінде адамды сол немесе басқа әрекетті жүзеге асыруға бағыттайтын мотивтерді, қажеттіліктерді, ынталандыруды білдіреді.

Мотивацияны қалыптастыру мәселелерін В.Г.Асеев, А.В. Брушлинский, Л. И. Божович, П. Я. Галперин, Б. И. Додонов, Е. П. Ильин, И. В. Имададзе, К. Левин, А. Н. Леонтьев, А. Маслоу, С. Л. Рубинштейн, А. А. Файзуллаев, Х. Хекхаузен және зерттеген. Жеке мотивтер талдау, бағалау, таңдау және шешім қабылдау және жүзеге асырылатын күрделі динамикалық жүйелерді білдіреді.

Зерттеу мәселесі бойынша қазіргі заманғы әдебиеттерде мына ғалымдар И. А. Бирюкова, Л. Н. Грин, Л. А. Саенко, Р. С. Ткач тренингті жетістікке жету мотивациясын дамытудың тиімді әдістерінің бірі ретінде атап көрсетті [1, 3, 5, 9].

Тренинг (ағылш. training by train-оқыту, тәрбиелеу) - білімді, дағдыларды, әлеуметтік көзқарастарды дамытуға бағытталған белсенді оқыту әдісі. Тренинг-интерактивті оқыту нысаны, оның мақсаты қарым-қатынастағы тұлғааралық және кәсіби мінез-құлық құзыреттілігін дамыту болып табылады [2].

Р.Г. Зверевтің тренингтері арқылы жетістікке жету мотивациясының даму жағдайларын талдау кейбір әсерлердің жиынтығын көрсетеді [4]:

- проективті технологиялар тәсілдерін оқыту, яғни студенттерді жетістікке жету мақсатымен оқыту. Осы оқу барысында студенттер басқа мотивтер арасында жетістікке жету мотивін дұрыс анықтай бастайды, зерттелген категориялар негізінде олардың мінез-құлқын да, басқалардың мінез-құлқын да талдайтын арнайы тіл дамытады;

- табысқа жету мотивациясының даму деңгейі жоғары адамға тән мінез-құлық тәсілдерін үйрету (мақсатқа жетудегі мүмкін қиындықтарды талдау, табысқа жетудің тым жеңіл және тым қиын жолдарынан аулақ болу, кездейсоқ жағдайлардан, сондай-ақ мақсаттарды басқа адамдар анықтайтын жағдайлардан аулақ болу);

- күнделікті өмірде өз мінез-құлқын, жетістікке жету мотивациясының жоғары даму деңгейімен сипатталатын басқа адамдардың өмірін зерттеу. Мұндай талдау жетістікке жетудің өзіндік мотивация деңгейін диагностикалауға негіз болады.

С.В. Хребина және Р.Г. Звереваның студенттердің жетістікке жету мотивациясының деңгейін арттыруға бағытталған келесі шарттары бар[10]:

- талаптардың деңгейін арттыру;
- қалыпты (бара бар) өзін-өзі бағалауды қалыптастыру;
- жеке себептік атрибуцияны қалыптастыру.

Авторлар сонымен қатар табысқа жету мотивациясын дамытудың қажетті шарты ұзақ мерзімді және жүйелі тренингтер болып табылады деген қорытындыға келеді. Қысқа мерзімді жұмыс қысқа мерзімді әсер етеді немесе ол кез келген бір сәттік әрекетке қатысты болуы мүмкін. Жетістікке жету мотивациясын дамытудың тағы бір шартын О.В. Тимофеева студенттің жеке қасиеттеріне бағдарлауды қарастырады [8]. Бұл жеке қасиеттер жеке бастауды қалыптастыруға негіз болады (талап деңгейі).

Жетістікке жету мотивациясын дамытудың келесі шарты-мұғалімнің (ЖОО оқытушысының) көзқарасы. Тіпті мұғалімнің сөздері, шақырулары жетістікке жету мотивациясын қалыптастырудың қозғаушы механизмі болып табылады. Мысалы, «бәрі сізге байланысты», «тырысыңыз, сіз бәрін жасай аласыз», «бұл жұмыстың нәтижесі сізге ғана байланысты».

Ғылымда «жетістікке жету мотивациясын қалыптастырудың синтетикалық тұжырымдамасы» бар (В. Гошек) [7]. Бұл тұжырымдаманың негізгі міндеті адамның сенімділігін ынталандыру оның мотивациялық құрылымын өзгерту. В.Гошек табысқа жету мотивациясын қалыптастыруда гендерлік аспект рөл атқаратынын атап өтеді. Жетістікке жету мотивациясын қалыптастырудағы жеке және жас-гендерлік ерекшеліктерді Р.Г. Зверев пен

С.В. Хребин зерттеулерінде көрсеткен [4, 10]. Психологтар, оқытушы студенттің жеке жетістіктеріне сүйенген топтарда жетістікке жету мотивациясының дамуының қолайлы көрінісі байқалатынын атап өтті. Сондай-ақ, салыстырмалы бағалардан аулақ болу керек, студенттің әрбір жеке жетістігін көтермелеген дұрыс. Ғалымдар Е.И. Зритнева және Л.А. Саенко жетістік стандарттарына ие болу маңыздылығын атап өтеді [6, 7]. Адамның өз қызметінің нәтижелерін бағалау кезінде оларды белгілі бір стандарттармен салыстыратынын көрсетеді. Стандарттар өз тәжірибесі (жеке стандарттар) немесе басқа адамдардың тәжірибесі (әлеуметтік стандарттар) болуы мүмкін. Балалардың жетістіктерін бір-бірімен салыстыру арқылы әлеуметтік стандарттар қалыптасады. Әлеуметтік стандарттар өзінің және басқалардың қабілеттерін бағалауға арналған ақпарат көзі болып табылады. Сонымен қатар студенттерді шамадан тыс салыстыру және қабілетіне қарай топтастыру жетістікке жету ынтасын төмендетуі мүмкін. Өзінің нәтижелерін курстастарының нәтижелерімен салыстыратын, сондай-ақ осы салыстыру негізінде өзін-өзі бағалайтын студенттердің ұмтылыстары шынайырақ болады (олар қиынырақ тапсырмаларға артықшылық бере бастайды), бірақ сонымен бірге олардың сәтсіздікке ұшырауынан қорқады және олардан аулақ болуға деген ұмтылыс артады. Біздің ойымызша, Л.Н. Гренның жетістікке жету мотивациясын қалыптастыруға деген көзқарасы қызықты, ол ішкі мотивтің қалыптасуын қамтиды [3]. Ішкі мотив өз іс-әрекетінен қанағаттану кезінде оянады, алынған нәтижелерден қуаныш сезімімен бірге жүреді. Ішкі мотив сыртқы мотивтен айырмашылығы іс-әрекеттің өзінен бөлек өмір сүре алмайды.

Отандық ғалымдардың жетістікке жету мотивациясын қалыптастыру мәселелеріне жеткілікті көңіл бөлмеді. Соңғы уақытта бұл мәселеге деген қызығушылықтың артуына қарамастан, жетістікке жету мотивациясын дамытудың қолданбалы аспектісі бар жұмыстар іс жүзінде жоқ.

Алайда, біздің елімізде оқу іс-әрекетінде жетістікке жету мотивациясын дамыту мәселелеріне көп көңіл бөлінеді. Бұл бағыттың негізін қалаушы Л.И. Божович. Жетістікке жету мотивациясын қалыптастыру бағдарламаларының жалпы сипаттамасы – оқытушы студенттерді оқытуға деген теріс және немқұрайлы көзқарас деңгейінен оқытуға деген оң көзқарастың жетілген формаларына - тиімді, саналы, жауапкершілікке аударуы. Мотивацияны дамыту бағдарламасына келесі элементтерді қосу ұсынылады: Әлеуметтік және танымдық мотивтер, жағымды эмоциялар, танымдық қызығушылық.

Жетістікке жету мотивациясының қалыптасуына оқытушының материалды ұсынуының көңілділігі, материалды ұсынудың ерекше формасы, жарқын эмоционалды бояу, оқытушының сөйлеуі, оқытушының өзара әрекеттесуінің интерактивті формалары (ойын, дау, дау, пікірталас және т.б.), студенттерді бағалау қызметіне ықпал етеді, бұл олардың өзін-өзі бағалауын қалыптастырады [2].

Университеттің білім беру процесінде студенттердің жетістікке жету мотивациясын қалыптастыру бойынша тапсырмалар мен жаттығулардың келесі бағыттарын ұсынамыз:

- күрделі мәселелерді шешуде оқытушылармен өзара ынтымақтастыққа, жаңа тәсілдерді бірлесіп іздеуге бағытталған жаттығулар;
- мотивтерді нығайтуға бағытталған жағдайларды пайдалану;
- мақсат қоюда реализмді қалыптастыру;
- өзін-өзі бағалауды, талап деңгейін нығайтуға арналған жаттығулар, мақсаттардың шынайылығын анықтау;
- өз жетістіктері мен сәтсіздіктерін негізді түсіндіруге, өз мүмкіндіктерін жандандыруға үйрету;
- тіпті минималды жетістіктерді ынталандыру;
- табандылықты дамытуға арналған жаттығулар.

Р.С. Ткач студенттердің жетістікке жету мотивациясын қалыптастыру кезінде дидактикалық ойынды қолданған жөн деп атап өтті [2]. Автор студенттермен жұмыс жасаудың келесі бағыттарын ұсынады:

- оқытушының жұмыс жоспарында мотивациялық саланы дамытуға бағытталған дидактикалық ойындарды қолданыңыз;
- студенттерде жетістікке жету мотивациясын және аффилиирлену мотивациясын дамытуға бағытталған ойын жағдайларын құру;
- жетістікке жету мотивтерін және танымдық қарым-қатынас мотивтерін бекітетін ойын сәттерін құру;
- ойын жағдайының зорлық-зомбылықсыз сипаты және оқытушымен қарым-қатынас жағдайы пәндер;
- қызмет нәтижелерін бағалау, қиындықтарды жеңуге және жетістікке жетуге баса назар аудару.

Сондай-ақ, автор жетістікке жету мотивациясының дамуына студенттердің сәтсіздіктерден қорқуымен байланысты мазасыздық деңгейінің төмендеуі ықпал ететінін атап өтті.

О.В. Тимофеева өз мақаласында жетістікке жету мотивациясының қалыптасуына «сәттілік жағдайының» болуы әсер ететіндігін көрсетеді [8]. Психолог әр оқушы үшін оның «сәттілік жағдайын» құру керек дейді. Біреуі үшін - бұл өте жақсы орындалған тест немесе презентация үшін мақтау, екіншісі үшін-бұл конкурсқа, конференцияға қатысу және т. б. жеке тәсіл жетістікке жету мотивациясын дамыту бойынша студенттермен жұмыста жоғары оқу орны оқытушысының жұмысын сүйемелдеуі керек. Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, біз жоғары оқу орынында студенттердің жетістікке жету мотивациясын қалыптастыру әдістерін анықтадық.

Кесте 1 - ЖОО-да студенттердің жетістікке жету мотивациясын қалыптастыру әдістері

Жетістікке жету мотивациясын қалыптастыру және дамыту әдістері	Жетістікке жету мотивациясын қалыптастыру және дамыту бойынша студенттермен жұмыс формалары
Эмоционалды әдістер	1. дидактикалық ойын 2. көрнекілік жасау 3. сәттілік жағдайын құру 4. тапсырманы еркін таңдау 5. ынталандырушы бағалау
Танымдық әдістер	1. проблемалық жағдай 2. шығармашылық тапсырмалар 3. мультимедиялық жағдайлар 4. белсенділік тәсілі
Ерікті әдістер	1. танымдық қиындықтар 2. өз іс-әрекетін өзін-өзі бағалау 3. болжау

Қорытындылай келе, әдебиеттерді талдау студенттердің жетістікке жету мотивациясын дамытуға әр түрлі құралдарды қолдану арқылы қол жеткізілетіндігін көрсетті, олар: тренинг, дидактикалық ойындар, даму ішкі мотивтер, студенттердің сөйлеуін дамыту. Бұл әдістердің барлығы жеке тәсілге сүйену кезінде қолданылуы керек. Біз оқытушы қолданатын барлық әдістер адекватты өзін-өзі бағалауды дамытуға, студенттердің мазасыздық деңгейін төмендетуге, жоғары оқу орынындағы әрбір білім алушы үшін сәттілік жағдайын жасауға бағытталуы керек екенін анықтадық.

Әдебиеттер

1. Бирюкова И.А., Смолярчук И.В. Мотивация достижения успеха как фактор развития профессиональных качеств студентов// Поволжский педагогический вестник. 2014. № 1 (2). С. 56-62.

2. Бобрышов С.В., Саенко Л.А. Компетентностный и знаниевый подходы в профессиональном образовании: проблемные вопросы понимания и реалии применения // Известия Волгоградского государственного педагогического университета. 2016. № 5 (109). С. 16-22.
3. Грень Л.Н. Значение убеждений и усилий студентов в формировании мотивации достижения успеха // Педагогика, психология и медико биологические проблемы физического воспитания и спорта. 2008. № 7. С. 38-42.
4. Зверева Р.Г. Развитие мотивации достижения успеха как условие формирования конкурентоспособности личности студента // Семья и личность: проблемы взаимодействия. 2018. № 10. С. 30-37.
5. Саенко Л.А. Факторы формирования ценностных ориентаций и нравственных установок студенческой молодежи // Вестник Северо-Кавказского федерального университета. 2019. № 3 (72). С. 162-165.
6. Саенко Л.А., Зритнева Е.И. Анализ факторов, приводящих к деструкции профессиональной социализации обучающихся // Мир науки, культуры, образования. 2018. № 3 (70). С. 70-71.
7. Саенко Л.А., Зритнева Е.И. Методологические подходы к изучению феномена социальной ответственности личности // Историческая и социально-образовательная мысль. 2016. Т. 8. № 5-2. С. 141-145.
8. Тимофеева О.В. Представления о карьере студентов с мотивацией достижения успеха и избегания неудачи // Акмеология. 2016. № 4 (60). С. 115-120.
9. Ткач Р.С., Ткач Е.Н. Мотивация достижения успеха как субъектный ресурс учебно-профессиональной деятельности студентов вуза // Проблемы высшего образования. 2019. № 1. С. 446-449.
10. Хребина С.В., Зверева Р.Г. Психологические особенности развития мотивации достижения успеха у студентов // Вестник Пятигорского государственного лингвистического университета. 2009. № 2. С. 446-450.

ҚОҒАМДАҒЫ ТӘУЕЛДІ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАҒЫ ӘЙЕЛ АДАМДАРДЫҢ ТАБЫСҚА ЖЕТУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Калымбетова Э.К., Әбілқасым А.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Мақаланың мақсаты әйел адамдардың өзара тәуелділік деңгейімен табысқа жету көрсеткіштері арасындағы байланысты зерттеу. Зерттеуде қолданылған әдістер: «Табысты кәсіби қызмет туралы идеяларды зерттеу» әдістемесі (О. Ю. Ключкова); «Табысқа мотивация және сәтсіздіктен қорқу» әдістемесі (А. А. Реан); «Жетістікке жетуден қорқу көріністерін өзін-өзі бағалау» әдістемесі (Г.В. Турецкая); қарым-қатынастардағы өзара тәуелділікті өлшеу шкаласы (Л. Spann-Д. Фишер, В. Д. Москаленко бейімделген). Статистикалық талдау және деректерді өңдеу Microsoft Excel 7.0 және SPSS (27.0) бағдарламалары арқылы жүзеге асырылады.

Түйін сөздер: өзара тәуелді қарым-қатынас, табыс, өзара тәуелділік, мотивация, аддикт, дисфункционалды отбасы, Карпман үшбұрышы.

Цель статьи - изучить взаимосвязь между уровнем созависимости женщин и показателями успешности. Методы, использованные в исследовании: методика «Исследование представлений об успешной профессиональной деятельности» (Ключкова О. Ю.); методика «Мотивация успеха и страх неудачи» (А. А. Реан); Методика «Самооценка проявлений страха успеха» (Г.В.Турецкая); шкала измерения созависимости в отношениях (адаптирована Л. Spann-Д. Фишер, В. Д. Москаленко). Статистический анализ и обработка данных проводятся с использованием программ Microsoft Excel 7.0 и SPSS (27.0).

Ключевые слова: созависимые отношения, успешность, созависимость, мотивация, аддикт, дисфункциональная семья, треугольник Карпмана.

The purpose of the article is to study the relationship between the level of codependency of women and indicators of success. Methods used in the study: methodology “Study of ideas about successful professional activity” (Klochkova O. Yu.); method “Motivation for success and fear of failure” (A. A. Rean); Methodology “Self-assessment of manifestations of fear of success” (G.V. Turetskaya); scale for measuring codependency in relationships (adapted by L. Spann-D. Fischer, V. D. Moskalenko). Statistical analysis and data processing are carried out using Microsoft Excel 7.0 and SPSS (27.0).

Key words: codependant relationship, success, codependency, motivation, addiction, disfunctional family, the Karpman drama triangle.

Кіріспе. Қазіргі ғылыми әдебиеттерді талдау өзара тәуелді қарым-қатынас тақырыбы соңғы онжылдықтағы ең көп кездесетін мәселелердің бірі болып табылатындығын, жеке адамдарға ғана емес, сонымен қатар, жалпы қоғамға да әсер ететінін, адамдар арасындағы

күрделі және ауыр аддиктивті қарым-қатынасқа өзара тәуелділік үшін қолайлы жағдай жасайтындығын айтуға мүмкіндік береді. Кейде адам екінші адаммен қарым қатынаста бақытсыз, бірақ онсыз өзін одан да нашар сезінуі мүмкін. Мұндай қарым қатынас қуаныштың орнына психологиялық ыңғайсыздықты, қайғы мен қызғанышты тудырады, бірақ адам оларды бұзуға дайын емес болады. Бұл махаббатқа эмоционалды өзара тәуелділік немесе өзара тәуелді қарым-қатынас болып табылады.

Өзара тәуелді қарым - қатынас – бұл кез-келген тәуелділікті бастан кешіретін адамға, яғни аддиктке шамадан тыс, патологиялық тәуелділік ретінде түсіндірілді. Көбінесе өзара тәуелді қарым - қатынас алкогольге құмар, нашақор және т.б. адамдардың отбасы мүшелерінде дамиды. Қазақ қоғамының негізгі құрылымдарының, қоршаған ортаның тез өзгеруі адам өмірінің өзгеруіне де ықпал етеді ал бұл адамның психологиялық жағдайына тікелей әсер етіп, кәсіби өзін-өзі жүзеге асыруда көрініс тауып, тұлғаның дамуына түрткі болып табылады. Көптеген ғалымдар жеке тұлғаның жетістікке жету бағытын тұлға мен қоғам дамуының ажырамас бөлігі ретінде анықтайды.

Қазіргі таңда жеке құндылық бағдарларында табыс сияқты әлеуметтік-мәдени құбылыста үлкен мағынаға ие. Психологияда табысқа жету мәселелеріне тиісті көңіл бөлінеді және бұл тақырып әртүрлі теориялық позициялардан қарастырылып, шетел ғылымында зерттелген: С.Бандура, А.Маслоу, К.Левин, Д.Кун, Л.Монахан, Ф.Салили, П.Шавер, К.Шиббе, Р.Борнштейн және т.б. [1]. Дегенмен, тәуелді қарым-қатынастағы адамдарда қажетті дағдылар жетіспейді, нәтижесінде қарым-қатынастар бұзылады және тиімсіз жұмыс істейді. Психологияда феномен ретінде «өзара тәуелділік» (codependency) салыстырмалы түрде жақында ғана бөлініп шықты. Бастапқыда бұл ұғым маскүнеммен немесе нашақормен бірге өмір сүру немесе жақын қарым-қатынас ретінде түсінілді. Содан кейін бұл кез-келген дисфункционалды адаммен бірге өмір сүрумен немесе жақын қарым-қатынаспен байланысты болды. Сөздің жалпы мағынасында: өзара тәуелділік-бұл бір адамға немесе бір затқа ойдың тұрақты шоғырлануы және адамға немесе объектіге тәуелділік (эмоционалды, әлеуметтік, кейде физикалық). Кейде бұл басқа адамға тәуелділік барлық басқа қарым-қатынастарға әсер ететін патологиялық жағдайға айналады [2]. Зерттеудің негізін М.Битти, Р.Субби, Э.Ларсен, Уекшайдер-Круз, Г.Клод, Э.Смит, А.Магер, М.Битти, сияқты шетелдік авторлардың өзара тәуелділік мәселесін зерттеуге арналған еңбектері құрайды. М.Битти, П.Кауфман, Э.Смит, М.Шафер, Б.Уайнхольд, Дж.Уайнхольд. Табиғатты зерттеу Э.Фромм, Э.Берн, К.Роджерс және т.б [3, 4, 10].

Қазіргі заманда қоғам адамдардың материалдық құндылықтарға және жайлылықтың әртүрлі құрамдастарына ұмтылуымен сипатталады. Бұл сыртқы табысқа табынуды, қомақты ақшаға ие болуға ұмтылуды, кәсіби қызметте өзін-өзі анықтауды және жоғары лауазымдарға жетуді, әртүрлі қуаныштарды үнемі алуды және т.б. тудырады [4]. Біз сәттілік пен жетістікке жету бірдей ұғымдар деген түсінікті ұстанамыз. Тиісінше, сәттілік деп біз субъектінің қоғамның әлеуметтік бағдарларын көрсететін, ол үшін маңызды мақсаттарға жету жөніндегі қызметінің оң нәтижесін білдіреміз. Табыс критерийлерін бөліп көрсете отырып, біз келесідей сыртқы және ішкі деп бөлуді көреміз, біріншісі адамның көрінетін жетістіктерін, екіншісі адамның ішкі әлемін және мақсатқа жету оған қалай әсер ететініне қатысты. Бірақ бәрінің басты критерийі-бұл өз өміріне қанағаттану сезімі.

Өзара тәуелді мінез-құлықты зерттеу әдетте коммуникативті саланы, өзара тәуелділікті түзетуді, өзара тәуелділіктің әртүрлі басқа тәуелділіктермен байланысын зерттеудің негізгі ағымында жүргізіледі, өзара тәуелді тұлғаның мәні мен өмірлік идеяларының өзгеруіне арналған зерттеулер өте аз, біз табыс туралы идеялардың өзгеруі туралы зерттеулерді кездестіргеніміз жоқ.

Материалдар мен тәсілдер

Зерттеу жұмысында қолданылатын әдістемелер келесілер: «Табысты кәсіби қызмет туралы идеяларды зерттеу» әдістемесі (О. Ю. Ключкова); «Табыс мотивациясы және сәтсіздіктен қорқу» (А. А. Реан әдістемесі); «Жетістікке жетуден қорқу көріністерін өзін-өзі

бағалау» әдістемесі (Г.В. Турецкая); қарым-қатынастардағы өзара тәуелділікті өлшеу шкаласы (Л. Спанн-Д. Фишер, В.Д. Москаленко бейімделген).

Материалдар және әдістеме

Ендігі кезекте әр әдістемеге жеке тоқталатын болсақ, бірінші бұл "Табысты кәсіби қызмет туралы идеяларды зерттеу" әдістемесі (О. Ю. Клочкова). О. Ю. Клочкова: "табыс - бұл әлеуметтік немесе жеке нормативтерден едәуір асатын, мақсатты және тиімді ұйымдастырылған адам қызметінің нәтижесі болып табылатын оң бағаланған жетістік", - деп түсіндірді. Клочкова мәдени және өркениеттік детерминанттар идеясына негізделген табыстың бес моделін анықтады. Ол дәстүрлі кеңестік, американдық (протестанттық), гедонистік, аскетикалық және компромисстік үлгілерді бөледі. Осы бес үлгінің әрқайсысы нақты мәндерге артықшылық берумен сипатталады [5].

Екінші әдістеме "Табыс мотивациясы және сәтсіздіктен қорқу" сауалнамасы (А. А. Реан). Бұл табысқа деген ынтаны және сәтсіздіктен қорқуды өлшейтін әдіс. Бұл тест адамның мінез-құлқы қандай бағытқа ұмтылатынын анықтауға мүмкіндік береді: жетістікке жетуге немесе сәтсіздікке жол бермеуге деген ұмтылыс. Осы екі нұсқаның біреуінің артықшылығы көбінесе біздің талаптарымыздың деңгейін анықтайды-біз үлкен жетістікке жету үшін алдымызға қиын міндеттер қоюға дайынбыз ба, әлде көңілсіздікті сезінбеу үшін қарапайым мақсаттарды тандаймыз ба.

Табысқа деген мотивация оң мотивацияға жатады. Мұндай мотивациямен адам бизнес бастай отырып, сындарлы, жағымды нәтижеге қол жеткізуді көздейді. Адамның белсенділігі табысқа деген үміт пен табысқа жету қажеттілігіне негізделген. Мұндай адамдар әдетте өзіне, өз қабілеттеріне сенімді, жауапты және белсенді болып табылады. Олар мақсатқа жетудегі табандылықпен ерекшеленеді.

Сәтсіздікке деген мотивация теріс мотивацияға жатады. Мотивацияның бұл түрінде адамның белсенділігі сәтсіздіктен, айыптаудан, жазадан аулақ болу қажеттілігімен байланысты. Жалпы, бұл мотивацияның негізінде аулақ болу идеясы және теріс үміттер идеясы жатыр. Істі бастағанда, адам ықтимал сәтсіздіктерден алдын-ала қорқады, жетістікке жету жолдары туралы емес, осы гипотетикалық сәтсіздіктерден аулақ болу жолдары туралы ойлайды.

Сәтсіздікке итермелейтін адамдар, әдетте, алаңдаушылықтың жоғарылауымен, өз қабілеттеріне деген сенімділіктің төмендігімен ерекшеленеді. Олар жауапты тапсырмалардан аулақ болуға тырысады, қажет болған жағдайда аса жауапты тапсырмаларды шешу дүрбелеңге жақын күйге түсіруі мүмкін. Кем дегенде, бұл жағдайларда олардың ситуациялық алаңдаушылығы өте жоғары болады. Мұның бәрі, сонымен бірге, іске өте жауапты көзқараспен біріктірілуі мүмкін [6].

Келесі әдістемеге келер болсақ, ол «Жетістікке жетуден қорқу көріністерін өзін-өзі бағалау» әдістемесі (Г. В. Турецкая). Г.В.Турецкая тұжырымдамаға келесі анықтама береді: сәтсіздіктен қорқу бұл әйел адамдарға тән сипаттама, онымен байланысты мағыналы емес салдарларға байланысты сәтсіздіктен аулақ болудан көрінеді. Г.В.Турецкаяның тұжырымдары бойынша табыстан қорқу дәстүрлі әйел адамдарға қарағанда жаңашыл әйел адамдарға көбірек тән, табысқа жетуден қорқу феноменін ашуда ерте әлеуметтену ерекшеліктерінің өзіндік салмағы өте жоғары. Зерттелетін құбылыс ішкі салада емес, сыртта, жалпы мәдениет пен қарым-қатынас контекстінде [7].

Төртінші әдістемеге тоқталсақ: Қарым-қатынастағы өзара тәуелділікті өлшеу шкаласы (Л. Спанн, Д. Фишер, В. Д. Москаленко бейімдеген). Бұл әдістемеді өзара тәуелділік адамның жеке басына және өз қажеттіліктеріне қызығушылықтың жоқтығы немесе аз болуымен, сондай-ақ басқа аспектілердегі зиянмен барлық нәрседе басқа адамға сенуге деген дисфункциялық ұмтылыс ретінде түсініледі (Дж. Фишер, Л. Спанн. Кроуфорд, 1991). Әдістемені орыс тілді респонденттерге психотерапевт, психиатр-нарколог Валентина Дмитриевна Москаленко бейімдеген. Сауалнаманың орыс тіліндегі нұсқасы В.Москаленконың «Тәуелділік: отбасылық ауру» кітабында жарияланған [8]. В.Д. Москаленко

зерттеулері бойынша: «Өзара тәуелді адам - бұл басқа адамның мінез-құлқын бақылауға толығымен берілген және өзінің өмірлік қажеттіліктерін қанағаттандыру туралы мүлдем ойламайтын адам».

Қ.Б. Жарықбаев пайымдауынша: «Адамның тәуелділікке бейімділігін қалайтын негізгі көрсеткіш— бала тәрбиесі. Бала тәрбиесінде алғашқы ұстаз — ата-ана. Бала үшін үй ішінен, ата-анадан артық тәрбиеші жоқ. Адамгершілік, бауырмалдық, татулық, қайырымдылық, әдептілік, инабаттылық сияқты қасиеттер — жанұяда тәрбие балаға сөзбен, теориямен дамымайды, үлкендердің үлгісімен сіңеді. «Әкеге қарап ұл өсер, анаға қарап қыз өсер» дейді халық даналығы. Ата — ана бала тәрбиесіндегі басты тұлға. Сондықтан әке де, ана де балаларының жан дүниесіне үңіліп, мінез-құлқындағы ерекшеліктерді жете білгені жөн. Балалармен әңгімелескенде олардың пікірімен де санасып отырған орынды. Жанұядағы жанжал, үлкендердің дөрекі сөздерді айтуы, баланың көзінше басқа біреуді сөгуі, біреудің сыртынан өсек айтуы балаға теріс әсер етеді. Бала алдында ата-ана үй ішінің үлкендері ретінде әдептілік танытқаны жөн» [9]. Өзара тәуелділер:

- 1) химиялық тәуелді адаммен некеде немесе жақын қарым-қатынаста болатын адамдар;
- 2) ата-анасының біреуі немесе екеуі де химиялық тәуелділіктен зардап шегетін адамдар;
- 3) эмоционалды репрессиялық отбасында өскен адамдар.

Отбасылық мәселелер

Дені сау отбасы: Отбасы-қоғамның негізгі бірлігі және оның өмір сүруі үшін өте маңызды. Дені сау отбасы деп айта аламыз:

- оның мүшелерінің болуы мен дамуын қамтамасыз етеді;
- өз мүшелерінің эмоционалды қажеттіліктерін қанағаттандырады;
- тәуелсіздік пен тәуелділік арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз етеді;
- қоғамдағы мінез-құлық нормаларын үйретеді;
- ата-аналарды қоса алғанда, әрбір мүшенің дамуы мен бейімделуін қамтамасыз етеді;
- бұл өзіндік "Мен" сезімі дамитын орын.

Дисфункционалды отбасы: Алкогольге тәуелділік бүкіл отбасында дақ қалдырады және оның мүшелерінің біреуін ғана емес, бүкіл отбасының ауруы болып табылады. Көптеген адамдарға мұндай тұжырымды түсіну қиын. Мұндай дисфункционалды отбасында:

- оның мүшелерінің тұрақты және жеке дамуы мүмкін емес;
- оның мүшелері арасындағы қарым-қатынастар өзара сенім мен адалдыққа негізделмеген;
- рөлдер мен нормалар анық анықталмаған, әрдайым сақталмайды;
- сыртқы байланыстар өте шектеулі.

Дисфункционалды отбасының басқа да белгілері: 1) Проблемаларды жоққа шығару және иллюзияларды сақтау; 2) Интимдік вакуум; 3) Қатаң ережелер мен рөлдер; 4) Қарым-қатынастағы жанжал; 5) Әрбір мүшенің «Эго»-сын ажыратпау; 6) Тұлғаның шекарасы жоқ; 7) Әркім отбасының құпиясын жасырып, жалған амандықтың қасбетін сақтайды; 8) Сезімдер мен пайымдаулардың полярлығына бейімділік; 9) жүйенің тұйықтығы; 10) Еріктің және контрольдің абсолюттандырылуы [12].

Көбінесе махаббат қарым қатынасында серіктестердің біріншісі екіншісіне патологиялық эмоционалды және мінез-құлық тәуелділігінде болатынын байқауға болады. Яғни, ол өзінің психологиялық жеке шекарасын жоғалтып, ақырындап сүйген адамына толығымен қосылып, өзін жоғалтады. Ол тұлғааралық мәселелерді ашық талқылаудан қорқады, өзінің қалауы мен қажеттіліктерін басқа адам үшін елемейді немесе басқа шектен шығатын жағдайлар ретінде: үстемдік, шамадан тыс қамқорлық және қамқоршылық, серіктестің эмоционалды және материалдық жағдайы үшін жауапкершілікті өзіне алу - мұның барлығы сүйген адамына ауадай қажет болу үшін жасалады. Екі жағдайда да барлығы қарым-қатынаста болу үшін жасалады. Егер де ақырында қарым-қатынас бұзылса, оны қабылдау және адамның өз өзіне келуі өте ауыр әрі ұзақ әрі ауыр болады. Әдетте адам келесі романтикалық қарым қатынасында да дәл осы моделді қайталайды. Мұндай қарым-

қатынастар өзара тәуелді деп аталады. Өзара тәуелділік-салауатты қарым-қатынастарды бастау және сақтау қабілетсіздігі нәтижесінде қалыптасқан мінез-құлық. Өзара тәуелді адамдар бейсаналық түрде қиын, мәселелі серіктестерді таңдайды, олармен қарым-қатынас уақытша жақсы сезінуге көмектеседі және олардың өмірінің мағынасы туралы жалған бейне жасайды [11].

Барлық адамдар белгілі бір дәрежеде жақындарына тәуелді деген де пікір болуы мүмкін. Әрине бұл шындық, бірақ адамға тәуелді қарым-қатынас жағдайында бәрі күрделірек. Мұндай проблемасы жоқ қарым-қатынастағы ересектер, бейнелеп айтқанда, өмірді қол ұстасып өткізеді - егер кенеттен біреу сүрінсе, екіншісі оны қолдайды. Өзара тәуелді қарым-қатынастағы адамдар, керісінше, ауырлық орталығын серіктеске ауыстырады, бірақ, біріншіден, мұндай жағдайда алысқа бару мүмкіндігі болмайды, екіншіден, біреу сүрінсе, екеуі де құлап қалады.

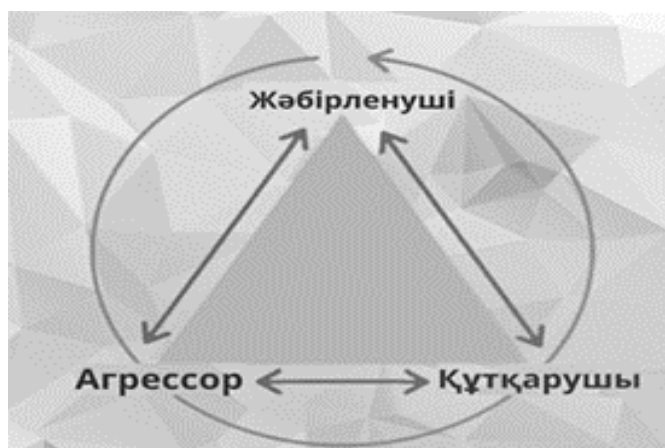
Тәуелділік те, өзара тәуелділік те рухани саланың азап шегуіне және деформациясына әкелетін ұзақ, созылмалы жағдай. Өзара тәуелділерде бұл деформация жақын адамдарға деген сүйіспеншіліктің орнына жеккөрушілікті сезінетіндігінде айқындалады, өздерінің сау импульстарына сенбейтіндігімен, қызғаныш, көре алмаушылық және үмітсіздікті сезінетіндігімен көрінеді [13].

Өзара тәуелді адамдарға тән қасиет - қайталанатын сәтсіздіктерге және олармен байланысты азапқа қарамастан, басқа адамға әсер ете алатындығына сенімділік. Өзара тәуелді қарым қатынастағы адам жақынының «құтқарушысы» да, оны кудалаушысы да болып табылады. Өзара тәуелділіктің өзіндік, айқын, психологиялық сипаттамалары, өзіндік психологиялық белгілері бар. Ең маңыздыларын бөлетін болсақ:

- өзін-өзі бағалаудың төмендігі ;
- теріске шығару;
- өзінен бас тарту;
- қорқыныш, үрей;
- ұят, кінә;
- перфекционизм;
- ашулану;
- обсессивті ойлар;
- өткір пайымдауларға бейімділік;
- мифологиялық ойлау;
- тұлғаның шекарасын сақтай алмау;
- шамадан тыс жауапкершілік;
- суперконтроль;
- басқаларды басқаруға ұмтылу;
- "құтқару";
- қатаңдық [14].

Карпман үшбұрышы дегеніміз не? Стивен Карпман, Эрик Берннің шәкірті, транзакциялық талдаудың жетекші теоретигі және практигі. Ол 1968 жылы «Драма үшбұрышы» (Карпман үшбұрышы немесе тағдыр үшбұрышы) сипаттаған (сурет 1). Бұл «тағдыр үшбұрышы» - адамдар арасындағы өзара әрекеттестіктің психологиялық және әлеуметтік моделі. Ол психологияда кеңінен қолданылады және өзара тәуелді қатынастармен өзара түсіністіктен алыс қарым -қатынастың жалпы үлгісі болып табылады. Өзара тәуелді адамдардың үш типтік рөлі бар (Карпман үшбұрышы):

- жәбірленуші,
- агрессор
- құтқарушы.

Сурет 1 - Карпман үшбұрышы схемасы

Бірінші мен екіншісінің арасында қақтығыс туындайды, бірақ үшіншісі жағдайды реттеп, жәбірленушіге көмектесуге тырысады. Бұл модельдің ерекшелігі - мұндай жағдай көптеген жылдар бойы сақталуы мүмкін, бір жағынан да, тараптардың әрқайсысын қанағаттандырады. Агрессор, басқаларды қорқытқандай, өзінің сәтсіздіктері үшін жауапкершілікті басқаларға жүктегеннен қанағат алады, бірақ Құтқарушы өзінің миссиясын әр қиын жағдайға көмектесуден көреді [15].

Жәбірленуші, агрессор және құтқарушы - Карпман үшбұрышының өзара әрекеттесуіне негізделген басты кейіпкерлер. Олардың арасындағы тәуелді қарым-қатынас олардың бір-бірінің есебінен өзін-өзі жүзеге асыруына негізделген. Осылайша, жәбірленуші агрессордың шабуылынан ақталады, ол өз кезегінде оған үстемдік ету арқылы қанағат алады. Құтқарушы, керісінше, бұзу оңай емес тұйық шеңберді (дәлірек айтқанда, үшбұрышты) қорғауды сылтауратып, Агрессорға қарсы агрессиясын көрсетеді. Басты қиындық - субъектілердің өздері мұны қаламайды.

Жәбірленушінің рөлі

Бұл рөлдердің бірі - жәбірленуші. Карпман үшбұрышы мұндай адамдар өз өмірінде болып жатқан оқиғаларға жауапкершіліктен толық арылуға тырысатынын білдіреді. Сонымен қатар, мұндай адам өзіне назар аударуға және жанашырлыққа қол жеткізуге тырысады. Тағы бір нұсқа - агрессорларды арандату. Мақсатына жеткен соң, жәбірленуші өтемақы талап ете отырып, оларды басқара бастайды. Айта кету керек, дәл осы құрбандық Карпманның үшбұрышына басты мән береді. Бұл кейіпкердің тез арада іздеушіге немесе құтқарушыға айналуына байланысты. Сонымен қатар, жәбірленуші өзінің сенімін түбегейлі өзгертпейді, әлі де өз әрекеті үшін жауапкершіліктен аулақ болуға тырысады.

Агрессордың рөлі

Агрессор табиғатынан басқаларға көшбасшылық пен үстемдік етуге ұмтылады. Ол жәбірленушіні манипуляциялауға тырысады, бұл әрекеттерді өзінің санасында толық ақтайды. Шабуыл объектісі барлық жағынан қарсылық көрсете бастауы заңдылық. Бұл наразылықты басу арқылы Агрессор өзін растайды және моральдық қанағат алады. Осылайша, басқаларға қысым көрсету оның негізгі қажеттілігі деп есептеуге болады.

Агрессор рөлінің тағы бір ерекшелігі - оның әрекеті негізсіз емес. Ішінде ол оларға толық негіздеме мен түсініктеме береді. Бұлардың болмауы оның сенімін толықтай бұзуы мүмкін. Соған қарамастан, егер Агрессор жәбірленушінің қарсылығына тап болса, онда бұл оның мінез-құлқын сақтауға қосымша ынталандыру болып табылады.

Құтқарушының рөлі

Құтқарушы - психологиялық тұрғыдан алғанда өте күрделі фигура. Онда агрессияның көрінуіне деген ұмтылыс бар, ол оны өз бойында қыңырлықпен басады. Бұл немесе басқа себептермен бұл адам Агрессор мәртебесіне ауыса алмайды, сондықтан ол өзінің пайдаланылмаған ресурстарын басқа жолмен іздеуге мәжбүр. Ол өзінің мақсатын

Жәбірленушіні қорғаудан табады. Айта кету керек, Құтқарушының түпкі мақсаты - жәбірленушіні «қиын жағдайдан» шығару емес. Бұл жағдайда ол өзін-өзі тану жолынан айырылып қалу қаупі бар. Және бұл құтқарушының жәбірленушіні қорғау сылтауы бойынша агрессорға қатысты көрініс беруінен тұрады. Бұдан соңғысының үшбұрыштан шығуы оған пайдалы емес деген қорытынды жасауға болады. Біздің өмірімізде кездесетін жағдайлардың көпшілігі Карпман үшбұрышының теориясының сипаттамасына жатады.

Карпман үшбұрышының ерекшелігі-эмоциялардың қарқынды өзгеруі, олар өте айқын және тұрақсыз көрінеді. Адам ұзақ уақыт бойы бір рөлде болуы мүмкін-бұл құбылыста уақытша ережелер жоқ. Сондықтан адам ұзақ уақыт бойы әртүрлі рөлдерді бірнеше рет бастан кешіруі мүмкін. Сондай – ақ, бұл процесстің қарқындылығы өзгеруі мүмкін-өршу кезеңдері мен әлсіреу кезеңдері болып тұра алады [16].

Біздің зерттеуіміз әртүрлі өзара тәуелділік деңгейлері бар әйел адамдардағы табыс туралы идеялардың ерекшеліктерін анықтауға тырысады. Зерттеу пәні-өзара тәуелділіктің әртүрлі деңгейлері бар әйел адамдардың табыс туралы идеялардың ерекшеліктерін зерттеу. Деректерді салыстырмалы талдау жоғары және қалыпты өзара тәуелділік деңгейі бар әйел адамдар арасында табысқа жету көрсеткіштерінде айтарлықтай айырмашылықтар бар екенін, сондай-ақ өзара тәуелділік деңгейі мен табысқа деген көзқарастар арасында байланыс бар екенін анықтауға мүмкіндік беруі керек.

Әдебиеттер

1. Bornstein R.F., American Psychologist 61(6), 595–606 (2006) <http://dx.doi.org/10.1037/0003-066X.61.6.595>
2. Wegscheider S. –Cruse, Choicemaking: For Co-dependents, Adult Children And Spirituality Seekers // Pompano Beach.: FL, Health Communications, 1985.
3. A.W. Schaef, Co-Dependence: Misunderstood-Mistreated - Sun-Francisco etc.: Harper & Row publ., 1986. - 305 с.
4. Schafer, M. Sexual and physical abuse during early childhood or adolescence and later drug addiction // Psychother Psychosom Med Psychol. -2000. - Vol.50, № 2.- 38-50 с.
5. Ключкова О. Ю. Модель успеха как фактор профессионального выбора (на примере студентов московских педагогических вузов) : Дис. ... канд. Социол. Наук : 22.00.04 : Москва, 2003. 154 с.
6. Реан А.А. Психология личности. Социализация, поведение, общение. – СПб.: «прайм-ЕВРОЗНАК», 2004. – 416 с.
7. Турецкая, Г. В. Страх успеха: психологическое исследование феномена // Психологический журнал. – 1998. – Т. 19, № 1. – С. 37–46.
8. Москаленко В.Д. Зависимость: семейная болезнь / В.Д. Москаленко. – М.: ПЕР СЭ, 2011 – 352 с.
9. Жарикбаев К.Б., Озганбаев О., Чистов В.В. Семейная жизнь молодоженов. /Психология и этика. Учебник. А., 2001
10. Subby R. & Friel, J. Co-dependency: A paradoxical dependency in Co-dependence: An Emerging Issue // Pompano Beach.: FL, Health Communications, 1984. - 31-44 с.
11. Брантбьерг М.Х. Заботясь о других – заботясь о себе / М.Х. Брантбьерг // Телесная психотерапия. Бодинамика. М.: АСТ МОСКВА, 2011. 298-314б.
12. Назаров Е.А. Наркотическая зависимость и созависимость личности в семье. Автореф. канд. психол. наук. М., 2010 – 203 с.
13. Короленко Ц. П., Дмитриева Н. В. Аддиктология: настольная книга. - М.: Институт консультирования и системных решений, 2012. – 380 б.
14. Короленко Ц. П., Дмитриева Н. В. Психосоциальная аддиктология-Новосибирск/ Издательство «Олсиб», 2001. – 235 б.
15. Карпман Стивен Б. Жизнь, свободная от игр/Россия: Метаноя, 2016.-342 б.
16. Линн Форрест. Три лица жертвы: драматический треугольник Карпмана, [Электронды ресурс].- Психология, 2018. <https://psychologyjournal.ru/public/tri-litsa-zhertvy-dramaticheskij-treugolnik-karpmana/>

ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ КӘСІБИ ӨЗІНДІК АНЫҚТАЛУЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Орынбекова Б.И., Адилова Э.Т.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Кәсіби өзіндік анықталу қазіргі уақытта білім берудің маңызды құрамдас бөлігі ретінде танылады. Мақалада жасөспірімдердің кәсіби өзіндік анықтауының өзекті мәселесі қарастырылады. Кәсіби өзіндік анықталу ұғымына тоқталып, оның зерттелу аясы мен теориялары, жасөспірімдердің кәсіби таңдауға дайындығының критерийлері қарастырылып, көрсетілген.

Түйін сөздер: кәсіби өзіндік анықталу, жасөспірім, кәсіби дайындық.

Профессиональное самоопределение в настоящее время признается важнейшей составляющей образования. В статье рассматривается актуальная проблема профессионального самоопределения подростков. Остановившись на понятии профессионального самоопределения, рассмотрены и изложены его области изучения и теории, критерии готовности подростков к профессиональному выбору.

Ключевые слова: профессиональное самоопределение, подростковый возраст, профессиональная подготовка.

Professional self-determination is now recognized as an essential component of education. The article deals with the actual problem of professional self-determination of adolescents. Focusing on the concept of professional self-determination, its fields of study and theory, criteria for the readiness of adolescents for professional choice are considered and outlined.

Keywords: professional self-determination, adolescence, vocational training.

Кәсіби дамудың шетелдік теорияларының әдістемелік негіздері бойынша И.М. Кондаков пен А.В. Сухарев кәсіпке қатысты шетелдік теорияларға терең талдау жасады. Кәсіп туралы фундаменталды білімдерді зерттеу және оны таңдау батыс елдерінде қарқынды гүлденуі XX ғасырдың басында болды және бұл еңбек өнімділігі мен оның тиімділігін арттыру мақсатына байланысты болды. Содан кейін, психологияның осы саласын «гуманизациялау», оның ішінде жаңадан пайда болған жеке тұлғаның психологиялық теорияларының әсерінен жоғары дәрежеде орын алды. Жалпы психология мен кәсіби даму психологиясының бұл қатынасы кәсіби дамудың бірқатар теорияларын құруға негіз болды, олардың көпшілігін бес негізгі бағытқа жіктеуге болады:

1. дифференциалды-диагностикалық,
2. психоаналитикалық,
3. шешім теориясы,
4. даму теориясы,
5. типологиялық.

Дифференциалды-диагностикалық бағыт

Мамандық таңдау мен кәсіби дамуды зерттейтін психологияның бұл саласының негізі оның психометриялық тұжырымдамалары мен әдістерімен дифференциалды психология болып табылады, дегенмен бұл бағыттағы өзіндік постулаттар жүйесі осы негіздерден белгілі бір дербестікке ие. 1909 жылы Ф.Парсонс мынадай қағидаларды тұжырымдады:

а) әрбір адам бір кәсіпке барынша қолайлы, бұл тұжырым, ең алдымен, жеке кәсіптік қабілеттерге негізделген;

б) «кәсіби табыс пен кәсіпке қанағаттану жеке қасиеттер мен кәсіптің талаптарына сәйкестік дәрежесімен анықталады»;

в) кәсіптік таңдау - бұл жеке адамның сыртқы көмекпен немесе көмексіз жеке қасиеттерін анықтайтын және оларды белгілі бір кәсіпке қажетті қасиеттермен байланыстыратын саналы процесс.

«Психологиялық тестілеудің жалпы теориясы дамыған сайын бұл бағыттың әдістемелік негіздері де өзгерді. Кәсіби дамудағы психотехникалық тәсілде, мысалы, Г. Мюнстенберте

жеке қасиеттер қарапайым орындаушылық операциялардың жиынтығымен анықталған» (Х.Мюнстерберг) [1].

Келесі ережелер қайта қаралды: «Тек ерекше жағдайларда ғана жеке тұлғаның белгілі бір кәсіптік қызметке қатысты бір ғана қасиеті болады, сондықтан кәсіптердің тұтас тобымен байланысқан жеке қасиеттер кешендері туралы айту керек...». Сонымен қатар кәсіби табыс пен қанағаттану үшін жеке қасиеттердің, әсіресе қызығушылықтардың үлкен маңызы бар. Кәсіби дайындық үшін ең алдымен жеке қасиеттер, дәлірек айтқанда, олардың арақатынасы маңызды». Дегенмен, бұл бағытты анықтайтын жалпы ұстаным өзгеріссіз қалады – кәсіби таңдау мәселесі тұлға құрылымы мен кәсіби талаптар кешені арасындағы интеграциялық шекара арқылы шешіледі. Ал мансаптық кеңес берудің міндеті – таңдаған мамандығының қанағаттанушылық әкелетінін немесе әкелмейтінін тестілеу негізінде болжау.

Психоаналитикалық бағыт

Бұл бағыт дифференциалды диагностикалық бағытпен салыстырғанда біршама қарама-қарсы бағытталған әдістемеге ие. Психодинамикалық ғылымда мамандық пен кәсіби өмірді таңдаудағы басты рөл қажеттіліктердің әртүрлі формаларына байланысты екендігі айтылады. З.Фрейд еңбектерінде кәсіби іс-әрекет нарциссистік немесе агрессивті энергияның сол немесе басқа кәсіптік салаға ерте жастағы баланың инстинкті қажеттіліктерін қанағаттандыру нысаны ретінде қарастырылды және мамандық таңдауы сублимация процесі деп түсінді.

Оперотропизм және сублимация концепцияларына негізделген бұл постулаттарды кеңінен түсіндіруді У.Мозер (Moser U.) қолға алды. Л. Зонди (L.Szondi) қолданған «оперотропизм» концепциясы базалық қажеттілік әлеуметтік орта тудырған кедергіге тап болған жағдайда алмастыру әрекетінің ерекше формаларын білдіреді. Бұл ретте оперотропизмнің төрт формасы анықталған, олардың әрқайсысы кәсіби дамудың белгілі бір түрін қалыптастыруға негіз бола алады.

Мамандық таңдау кәсіби өмірдегі белгілі бір жанжал тақырыбының шешімін табу әрекеті ретінде қарастырылады: егер бұл шешім қорғаныс сипатында болса (қорғаныш оперотропизм), ол дамымаған өзін-өзі тану немесе қауіп сезімімен мүмкін болса, онда қажеттілік қанағаттандырылмайды, оның орнына өзін-өзі бағалау өзгереді, жағдайдан шығудың субъективті жолы немесе қауіппен сәйкестендіру пайда болады. Оперотропизмнің үшінші түрі – сублимацияның өзі, ол қажеттіліктің эгоның бақылауында болуымен және қорғаныс механизмдері болмаған жағдайда да жоғары бейімделгіштікке қол жеткізуімен, қажеттілік энергиясы объектімен және фрустрациялық агрессия кәсіби қызмет объектісін іздеуге және қайта құруға қайта бағытталады. Табысты сублимацияның мысалдары ретінде хирургтың немесе балықшының қызметі (садисттік қажеттілікті сублимациялау) келтірілген.

Тағы бір психоаналитикалық теория басқа тармақтарға, атап айтқанда типологиялық теорияларға бағытталған – Э. Бордин (Е.С. Бордин) теориясы. Ол адам дамуының мазмұнына өте ерте жастан бастап биофизиологиялық процестердің (қоректену, денені бақылау) себептік әсер ететінін айтады. Баланың ерте отбасылық қарым-қатынасының әрі қарай кәсіби дамуымен байланысының шамадан тыс түзулігін, сондай-ақ оның пайда болуына ықпал ететін басқа факторларды кәсіби қызығушылықтарды ескеру қажеттігін көрсетеді.

Шешім теорияларының бағыты

Шешім теориялары бағытында зерттеу тәсілдері ең алдымен мамандық таңдау процесін зерттеуге бағытталған. Мұның негізі онда кәсіби таңдаудың жеке және әсіресе өмірбаяндық шарттары теңдеуден шығарылады немесе ең жақсы жағдайда, мәселені шешу процесінің модификациясы ретінде қарастыру теорияның құрылымдық идеялары болып табылады. Мазмұны жағынан екіұшты болып табылатын бұл жағдайды шешу үшін жеке тұлғаның алдында тұрған мақсатпен байланысты әртүрлі баламалар қарастырылады; жағдайды когнитивтік және мотивациялық құрылымдау шешімде жүзеге асырылатын біреуіне барлық баламаларды азайтады [2].

Даму теориясының бағыты

Бұл бағыт бұрын көрсетілгендерге қарағанда аз дәрежеде академиялық психологиямен байланысты және педагогикалық тәжірибеге көбірек бағытталған. Бұл осы бағыттағы теориялардың синтетикалық сипатын анықтайды. Алғашқылардың бірі болып осы мәселені арнайы қарастырған Э. Гинцберг болды, ол кәсіптік таңдау бірнеше ондаған жылдарға созылатын, өзара байланысты бірқатар шешімдерді қамтитын ұзақ процесс деп тұжырымдады. Бұл процесс қайтымсыз. Д. Сьюпер (Super D.E.) феноменологиялық концепцияларды дифференциалды психологиямен біріктірді, бұл шетелде кәсіби дамудың ең танымал теориясының пайда болуына әкелді.

Типологиялық теория

Бұл теория кәсіби даму теорияларының ішінде ерекше орын алады. Э.Шпрингерден кейін Д.Холланд (Holland I.L.) тұлға мен экологияның арақатынасын талдауға көшеді. Кәсіби эволюция процесі, біріншіден, жеке тұлғаның өзін жіктеуге болатын тұлғалық типке өзіндік мінездеме беруімен, екіншіден, оның түріне сәйкес келетін кәсіби саланы іздеумен, үшіншіден, осы кәсіби саланың төрт біліктілік деңгейінің біреуін таңдауымен, интеллект пен өзін-өзі бағалаудың дамуымен анықталады. Жоғарыда қарастырылған біліктілікті арттыру тұжырымдамалары, біздің ойымызша, кейбір аспектілері бойынша отандық зерттеулердің бағыттарына сәйкес келеді.

Е.А. Климов бойынша өзін-өзі анықтау концепциясы «...психикалық дамудың маңызды көрінісі ретінде, өзін пайдалы нәрсені «істеушілер» қоғамдастығына, кәсіпқойлар қауымдастығына толыққанды қатысушы ретінде қалыптастыру»[3].

В.Ф. Сафин, жасөспірім мектеп оқушысы болашақ іс-әрекеті бағытында қызығушылық пен қабілеттердің саналы әрекеттесу уақыты келгенде таңдау жағдайына болатынын көрсетеді.

Л.С. Рубинштейн де атап өткендей, өзін-өзі анықтау – бұл таңдалған салада өмірлік концепциялар мен талап етілетін мінез-құлықты «сынау» болып табылады. Бұл процесс өз кезегінде жеке тұлғаның бағдарына сәйкес келетін мақсаттарды қамтиды.

Кәсіби өзін-өзі анықтау өмірдің кәсіби сферасының дамуының бүкіл процесі бойына жалғасқанымен, бастапқы және негізгі кезеңі орта мектепте, яғни 16-17 жаста болады. Дәл осы кезеңде өзін-өзі тану деңгейі осындай маңызды таңдау үшін жеткілікті түрде қалыптасады.

В. Петровскийдің сөзіне сүйенсек, «осындай көп жылдық оқудан кейін алғаш рет оқу іс-әрекетіне саналы көзқарас орта мектеп жасында пайда болады» [4].

Алайда, балалар үйінің тәрбиеленушілері 14-15 жаста бұл күрделі және біртіндеп проблемаға тап болады. А.Б. Зайцевтің зерттеулері балалар үйінің тәрбиеленушілері ауқатты отбасылардың балаларына қарағанда **инфантилді** болып табылатынын анықтады, бұл кәсіби өзін-өзі анықтау жағдайын одан әрі қиындатады [5].

В.С. Собкиннің айтуынша, 15-16 жас аралығындағы әрбір екінші мектеп оқушысы үшін жалақы айтарлықтай мотив болып табылады (54,1%), ал 17-18 жастағылар арасында оны респонденттердің 28,1%-ы атап өтті. Сонымен қатар, осы жас деңгейінде еңбектің шығармашылық сипаты мен адамдармен қарым-қатынас жасау мүмкіндігі сияқты мотивтердің маңыздылығы артады. Сонымен қатар, автор идеологиялық стереотиптік мотивтің «адамдарға пайда әкелу мүмкіндігі» (13-14 жаста – 37,1%, 15-16 жаста – 25,5%, 17-18 жаста – 18,8 %) біртіндеп төмендегенін атап көрсетеді. Белгілі бір кәсіпке деген қызығушылықпен қатар, өзін-өзі таныту және өзін-өзі бекіту қажеттілігі, жасөспірімдердің белгілі бір мамандықты таңдауы осы мамандықтың әлеуметтік беделімен, білім деңгейімен және т.б. Жалақының деңгейі де үлкен маңызға ие, дегенмен жасы ұлғайған сайын бұл тәуелділіктің төмендеу тенденциясы байқалады [6].

Мектеп оқушыларының мамандық таңдау мотивтерін құрудың психологиялық негізі, деп Е.М. Павлютенков жеке тұлғаның бағдары: оның мүдделері, қажеттіліктері, әлеуметтік көзқарастары және құндылық бағдарларын көрсетті. Бұл компоненттер мен мотивтердің арасында күрделі байланыс бар: қажеттілік оның объектісіне (кәсібіне) қатысты болса, мотивке айналуы мүмкін. Жеке тұлға үшін маңызды мамандық ерекшеліктерін анықтау

тұлғаның қалыптасқан әлеуметтік көзқарастары мен құндылық бағдарлары мен мүдделері негізінде жүзеге асырылады. Бұл іргетас рухани және практикалық қызметте «мақсат қоюдың» кірпіштерін қалады.

Кәсіби өзін-өзі анықтау бойынша қорытындыны С. Бюлер мен Э. Гинцбергтің еңбектеріне негізделген Д. Сьюпердің қағидаларынан тұрады. Д. Сьюпер келесі кезеңдерді анықтайды:

1. Ояну кезеңінде (туғаннан 14 жасқа дейін) маңызды ересектермен сәйкестендіру арқылы өзіндік тұжырымдамасы дамиды:

- қиял фазасында (4-10 жас) балалардың қажеттіліктері басым болады, қиялда кәсіби рөлдер ойналады;

- қызығушылық фазасында (11-12 жас) кәсіби маңызды артықшылықтар қалыптасады;

- қабілеттер кезеңінде (13-14 жас) жеке қабілеттер қалыптасады, кәсіби талаптар мен кәсіптік білім туралы түсініктер пайда болады.

2. Зерттеу кезеңінде (15-24 жас) жеке тұлға өзінің нақты кәсіби мүмкіндіктеріне назар аудара отырып, өзін әртүрлі рөлдерде сынап көруге тырысады:

- болжамды кезеңде (15-17 жас) алдын ала кәсіби таңдау жасалады, ол қиялда немесе шындықта сыналады, осы тәжірибе аспектісінде өзінің жеке қасиеттері бағаланады;

- өтпелі кезеңде «Мен» концепциясын жүзеге асыру әрекеті байқалады;

- тестілеу кезеңінде кәсіби өмірдегі қызмет саласын іздеу жүзеге асырылады.

3. Консолидация кезеңі (25-44 жас) табылған кәсіби салада тұрақты жеке позицияны қамтамасыз етуге ұмтылумен сипатталады.

4. Табиғатты сақтау кезеңінде (45-64 жас) жеке тұлғаның кәсіби дамуы табылған кәсіби саланың шегінен шықпай, нақты бір бағытта жүреді.

5. Құлдырау кезеңінде (65 жастан бастап) жаңа рөлдер дамиды: кәсіби өмірге ішінара қатысу, басқа адамдардың кәсіби қызметін бақылау» [7].

Осылайша, кәсіби өзін-өзі анықтау аймағы жасөспірімдік шақта аяқталмайды деп қорытынды жасауға болады, өйткені ол өмірдің басқа салаларымен және қоршаған адамдармен өмір бойы біріктірілген.

Әдебиеттер

1. Кондаков И.М., Сухарев А.В. «Методологические основания зарубежных теорий профессионального развития» // Вопросы психологии. 1998. №5. – С.158-164.
2. Сопровождение профессионального самоопределения обучающихся [Текст]: монография / И.А. Килина, Н.В. Осипова, Е.В. Пономарева, Д.В. Траут; под ред. Е.Л. Рудневой. - Кемерово: ГБУ ДПО «КРИПО», 2017. - 168 с.
3. Климова Е.К. Психология успеха. Тренинг личностного и профессионального развития: учебно-методическое пособие - СПб: Речь, 2013.
4. Селиванова З. К. О жизненных целях и профессиональных предпочтениях старших подростков / З. К. Селиванова. – Текст: непосредственный // СОЦИС. – 2017. – № 5. – С. 51-56.
5. Лебедева Н.В. Профессиональное самоопределение социальных сирот на этапе подростничества: диссертация ... кандидата психологических наук: Москва, 2011.- 216 с.
6. Зеер Э.Ф. Психология профессионального самоопределения в ранней юности. - МПСИ, 2008
7. Концепция организационно-педагогического сопровождения профессионального самоопределения обучающихся в условиях непрерывности образования [Текст] / В.И. Блинов, И. С. Сергеев. – М.: Перо, 2014. - 38с.

ӘРТҮРЛІ МАМАНДЫҚ СТУДЕНТТЕРІНІҢ СТРЕССКЕ ТӨЗІМДІЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Есенгалиева Ж.Ж., Адилова Э.Т.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Мақала әртүрлі мамандық студенттерінің стресске төзімділігін зерттеу мәселесіне арналған. Студенттік өмір әлеуметтік жағдай мен әлеуметтік ортаның өзгеруінен туындаған көптеген эмоционалды тәжірибелермен байланысты, атап айтқанда алға қойған мақсаттарға жету мен болашақ мамандықты меңгеру кезінде әртүрлі мәселелерді шешу, қиын жағдайлардан шығу, емтихандар уақыты. Стресс және стресске төзімділік түсініктері қарастырылған

Түйін сөздер: стресс, стресске төзімділік, стресстік жағдайлар, әртүрлі мамандық студенттері

Статья посвящена проблеме изучения стрессоустойчивости студентов разных специальностей. Студенческая жизнь связана со многими эмоциональными переживаниями, вызванными изменением социальной ситуации и социальной среды, а именно решением различных проблем при достижении поставленных целей и освоении будущей профессии, выходом из сложных ситуаций, временем экзаменов. Рассмотрены понятия стресс и стрессоустойчивость

Ключевые слова: стресс, стрессоустойчивость, стрессовые ситуации, студенты разных специальностей

The article is devoted to the problem of studying the stress resistance of students of different specialties. Student life is associated with many emotional experiences caused by changes in the social situation and the social environment, namely, achieving goals and mastering a future profession, getting out of difficult situations, and exam time. The concepts of Stress and stress tolerance are considered

Keywords: stress, stress tolerance, stressful situations, students of different specialties

Әр түрлі мамандықтағы студенттердің стресске төзімділігін зерттеу білім беру мекемелерінде кеңінен қолданылатын ғылыми зерттеулердің маңызды саласы болып табылады. Жоғары қарқындылық пен талаптарды қамтитын оқу процесі студенттердің психикалық денсаулығына қысым жасайды және әртүрлі факторлардың олардың стресске төзімділігіне қалай әсер ететінін түсіну қолдаудың тиімді әдістерін жасауға ықпал етуі мүмкін.

Жоғары оқу орнындағы заманауи студенттің өмірі алуан түрлі және қызықты. Кейбіреулер үшін бұл қызықты және сауатты адамдармен қарым-қатынас процесінде жаңа ақпараттарды алу, кәсіби білім мен дағдыларды меңгеру, түрлі студенттік іс-шаралар, тәуелсіз және ересек адам мәртебесі т.б. жағдайлармен байланысты.

Басқалар үшін бұл өмірдегі елеулі өзгерістермен байланысты сынақ, әсіресе үйінен және жақындарынан алыста тұрып оқитындар үшін. Ал мұндай студенттер көбінесе жауапкершілікті және өзін-өзі ұйымдастыруды талап ететін әртүрлі мәселелерге тап болады. Дегенмен, кез келген жағдайда кәсіптік оқыту көптеген студенттер үшін оқу әрекетінен туындаған стресстің бір түрі болып табылады. Оқу іс-әрекетімен байланысты туындаған стресс әрқашан теріс сипатта бола бермейді, тіпті белгілі бір жағдайларда психологиялық стресс барлық білімдері мен жеке резервтерін жұмылдыру, алға қойған мақсаттарға жетуде ынталандырушы әсерге ие [1, 2].

Стресске төзімділік - адамның сыртқы және ішкі әртүрлі ынталандыруларға төтеп беру қабілеті. Басқаша айтқанда, бұл мәселелерге, қиындықтарға және әртүрлі жағдайларға берілетін адекватты реакция. Стресске төзімділік деңгейі эмоцияларға берілмей, қиындықтарды жеңу, саналы әрекет ету қабілетін көрсетеді.

Қазіргі әлемде стресс құбылысы өзекті болып келеді. Біздің әрқайсымыз өмірімізде белгілі бір стресстік жағдайларды бастан өткереміз. Қазір бұл ғылыми термин бірнеше ондаған жылдарға қарағанда жиі естіледі. Шынында да, стресс - бұл ағзадағы ең күшті шиеленіс, сонымен қатар соматикалық және психологиялық сияқты көптеген аурулардың себебі болып келеді.

Ғылымда алғаш рет стресс терминін канадалық дәрігер Г. Селе енгізген. Оның стресс теориясына сәйкес, стресс - адамның психикасындағы жүйке жүйесінің оған деген

реакциясына үлкен немесе аз сәйкессіздіктен туындаған тұрақты шиеленіс күйі ретінде қарастырылады [3].

Стресс мәселесін зерттеуді Д.Майерс, Р.Лазарус, Л.Леви, Р.Ланиер, В. И. Медведева, Ю. В. Щербатых сияқты шетелдік ғалымдар жүргізді. Айта кету керек, стресс жағымсыз ғана емес, жағымды көріністерге де ие болады. Г.Селе стресстің екі түрін ажыратады: эустресс және дистресс. Позитивті стресс эустресс, эвстресс (грекше eu - жақсы) немесе эйфориялық стресс деп аталады. Теріс стресс «дистресс» деген сөзбен көрсетіледі (грекше - жаман). Бұл түрге сіз өзіңізді қанағаттанарлықсыз сезінетін, өзіңізге қауіп төндіретін немесе қорқытатын барлық жедел немесе созылмалы туындаған жағдайларды жатқызасыз [4].

Ағзаға стресстің әсер ету дәрежесі әртүрлі болуы мүмкін: жеңіл тітіркенуден ауыр психологиялық немесе соматикалық бұзылуларға дейін әкелуі мүмкін. Бірақ стрессті жаман деп айтуға болмайды, ол сондай-ақ өте қажетті және маңызды бейімделу механизмі болып табылады. Стресс бізге өз психикасын жаттықтыруға және шынықтыруға, үнемі өзгеріп тұратын өмір жағдайларына бейімделуге көмектеседі.

«Стресс» термині алғаш рет «Психологиялық рефераттар» журналында 1944 жылы пайда болды (Lazarus & Folkman, 1984). «Стресс» түсінігінің көпке танымал болуы Ханс Сельеге атты ғалымға байланысты, ол биолог ретінде стресс ұғымын физиологиялық түрде дененің оған деген кез-келген керек қажеттілікке бейспецификалық реакциясы деп санайды. Осыған байланысты ол әртүрлі стресстерге тән реакция бар екенін түсінді және ол реакциялардың жиынтығын жалпы «бейімделу синдромы» деп атады. Осы «нақты емес» термин әдеттегі реакция жаңа ситуациялар сияқты оң факторларды қоса алғанда, әсер мен стресстің кең спектрін тудыратындығын білдіреді [5].

Стрессті қандайда жағдайда организмнен ерекше ынталандырулар пайда болған кезде пайда болатын және организмнің арнайы емес бейімделу механизмдерінің кернеуіне әкелетін күйі деп түсініледі. Сондықтан стрессті организмнің қоршаған ортаға тұрақты бейімделу процесінің байланысының бірі ретінде қарастыру қажет. Заманауи стресске қазірге таңда да анық бір анықтама берілмеген, сондықтан қазіргі ғылыми әдебиеттерде стресстің сипаты мен механизмдерін түсінудегі айырмашылықтарды көрсететін көптеген анықтамалар бар.

Ф.З. Мейерсон стрессті ағзаның кез-келген жаңа экологиялық факторға стандартты реакциясы ретінде анықтайды, ол организмнің гипофиз-адренальды және адренергиялық жүйелерінің активтенуімен көрінеді және бейімделу процесінің күрделі буыны болып табылады деп түсіндірсе, А.В. Валдман стрессті тек психологиялық және бейімделу процестерімен сипатталатын реакцияларды айтады.

Р.Лазарус болашақта адамға қауіп төндіретін және қатерлі жағдайды жеңуге, қауіптен құтылуға ұмтылатын жағдайлардан пайда болатын бейспецификалық стресс пен психологиялық стресс ұғымдарын ажыратады. Ол стрессті реттеуші, екі бағытты қарым-қатынас ретінде түсінеді: қоршаған орта адамға әсер етеді, ал адам өз кезегінде қоршаған ортаға әсер етеді. Бұл жағдай көбінесе когнитивтік процестердің өнімі, ой бейнесі мен жағдайды бағалау, өзіндік мүмкіндіктерді (ресурстарын) білу, экстремалды жағдайларда басқару тәсілдері мен мінез-құлық стратегиясын оқыту дәрежесі, оларды барабар таңдау.

Т. Сох адамның қойылған талаптарды орындау қиындығын немесе олардың қолда бар мүмкіндіктерге сәйкес еместігін түсінуі кезінде адамның қоршаған ортамен өзара әрекеттесуінің динамикалық жүйесінің бір бөлігі ретінде стрессті қарастыруды ұсынады. Бұл ретте негізгі физиологиялық реакциялар стрессордың жеке тұлғаға психологиялық әсерімен анықталады, ал жағдайды қабылдау процестеріне әсер ету стрессорлық жағдайларда адамның реакциясын басқарудың қуатты құралы болып табылады.

П.Д. Горизонтова стрессті төтенше тітіркендіргіштің әсеріне ағзаның ерекше реакциясы ретінде (ағзаға әсер ету күші бойынша), бейімделудің жүйке және гормоналды буындарының қосылуын тудырады деген анықтау береді.

Б.М. Федоров стрессті ағзаның әл-ауқатына қауіп төндіретін немесе күнделікті тербелістер ауқымын айтарлықтай асыра отырып, оның бейімделу мүмкіндіктерін қарқынды

жұмылдыруды талап ететін факторлардың әсеріне байланысты туындайтын генерализацияланған кернеу реакциясы ретінде қарастырады [6].

Бұл ретте стрессорлық әсердің сипатына, күші мен ұзақтығына, нақты стрессорлық жағдайға, ағзаның бастапқы жағдайына және оның функционалдық резервтеріне байланысты генерализацияланған реакцияның ағымы, әсіресе тұтас ағзаның жүйеаралық байланыстарының процесіне тартылуына қатысты өзгереді. Жалпы мағынада психологиядағы стресс деп қазір жалпы қозудың психикалық жағдайы, қиын, ерекше, экстремалды жағдайларда әрекет ету кезіндегі психикалық стресс деп түсініледі. Бейімделу мәні ағзаны сақтауды, оның дамуын және қалыпты тіршілік әрекетін қамтамасыз ететін ортаның жаңа жағдайында ағзаның функцияларын қайта құруға әкеледі.

Стресс кезінде бейімделудің физиологиялық процесі бірнеше фазаны қамтиды[7]:

Бейімделудің бастапқы фазасы. Бұл фаза физиологиялық және патогенді факторлардың ең басында дамиды. Көбінесе ол екі түрлі бағыттағы реакция кешенінен тұрады. Бірінші рефлекспен байланысты, ол осы уақытқа дейін жүзеге асырылатын қызметтің көптеген түрлерін тежеумен сүйемелденеді. Реакциялардың екінші түрі-ағзаны болашақта қажетті шығындарды алдын ала болжайтын сияқты қажетті энергиямен қамтамасыз ететін жүйке-трофикалық әсерлерді белсендіретін түрі. Тұтас алғанда барлық фаза ағзаның ағзалық және жүйелік қосалқы механизмдердің бытыраңқы жұмылдыру есебінен бейімделуге талпынысы ретінде көрінеді. Бастапқы фаза, әдетте, механизмдері негізінен тұқым қуалайтын физиологиялық жылжуларды өрістету жылдамдығымен сипатталады. Бейімделудің бастапқы фазасы тітіркендіргіш факторлардың күштеріне байланысты (олар күштірек болған сайын, осы фаза неғұрлым айқын көрінеді) әр түрлі болуы мүмкін. Тиісінше, ол қатты немесе әлсіз көрінген эмоционалдық компонентпен қатар жүреді, ол өз кезегінде вегетативтік механизмдердің «іске қосылуына» байланысты.

Бастапқы бейімделуден тұрақты бейімделуге ауысатын фаза. Осы фаза барысында ағзаның бейімделу механизмдері біртіндеп терең деңгейге ауысады. Бұл жылжулар жаңа гомеостаздың жаңа деңгейін қамтамасыз етеді. Бұл кезеңде ағзаның спецификалық емес резистенттілігі жоғарылайды және сонымен қатар спецификалық бейімделудің әртүрлі механизмдері дамиды. Осы фазаның басқару механизмдері үйлестірілген. Тұрақты бейімделу фазасындағы тіршілік әрекетінің сипатты сипаты оны ұстап тұру үшін энергия шығындарының салыстырмалы үнемділігі (артық реакцияларды өшіру) болып табылады. Тұрақты бейімделуге функционалдық қозғалыстарда түрлі комбинациялармен қол жеткізіледі. Ағзаның реактивтілігін жаңа деңгейге ауыстыру бірқатар реакцияларды жұмылдырумен қатар, қосалқы жүйелердің белсенділігін бастапқы көрсеткіштерге қайтару арқылы да жүреді.

Деадаптация фазасы. Бұл жағдай физиологиялық резервтердің сарқылуы және бейімделудің реттеуші және метаболикалық механизмдерінің өзара іс-қимылының бұзылуы нәтижесінде туындауы мүмкін. Нәтижесінде ағзада ұлпалардың қалпына келтіру теңгерімі, сондай-ақ физиологиялық жүйелер жұмысындағы өзара байланыс бұзылады. Бұл жағдайдың белгілері-ағза қызметінің гомеостазданатын көрсеткіштерінің жылжуы, бастапқы бейімделу кезеңінде байқалатын жылжуларды еске түсіреді. Жоғары белсенділік жағдайына қосалқы жүйелер — тыныс алу және қанайналым келеді. Деадаптация көбінесе жаңа жағдайларда функционалдық белсенділік шамадан тыс немесе ағзадағы бейімделу өзгерістерінің негізгі стимуляторлары болып табылатын факторлардың әсері күшейгенде, олар экстремалды күшке жақындағанда пайда болады. Бейімделуден айырылу. Организм қайтадан бастапқы жағдайларға оралып, ортадан, ол үшін ерекше, ортаға, оның барлық функциялары үшін адекватты болып келеді. Бұл жағдайда бейімделуге себепші болатын барлық алынған жаңа қасиеттер көп жағдайда ақталмаған және энергетикалық шығындар асып кеткен болып табылады.

Стресске төзімділік адамға кәсіптік қызметтің ерекшеліктеріне байланысты, басқаларға және олардың денсаулығына кері әсерін тигізбестен, маңызды интеллектуалды, ерікті және

эмоциялық жүктемелерді алып жүруге мүмкіндік беретін жеке қасиеттер жиынтығымен анықталады.

Стресске төзімділіктің 8 негізгі құрылымдық компоненттері бар:

- еріктік (өзін-өзі бақылау, өзін-өзі басқару, іс-әрекеттерді саналы түрде реттеу, оларды жағдайдың талаптарына сәйкес келтіруде көрінеді);
- интеллектуалдық (ойлау қабілеті мен ойлау түрін білдіреді);
- коммуникативтік (қызметтің әлеуметтікпсихологиялық аспектісін, өзара әрекеттесуге дайындығын сипаттайды);
- мотивациялық (жеке тұлғаның алдына қойылған мақсаттарын орындауға ұмтылысын көрсетеді);
- қозғалтқыш (әртүрлі құралдарды пайдалану қызметінің тәсілдері мен әдістерін меңгеруді, оларды қолдануда қажетті дағдылар мен қабілеттердің болуын қамтамасыз етеді);
- танымдық (тапсырманы түсінуді сипаттайды);
- физиологиялық (ағзаның энергетикалық мүмкіндіктерінің қорын анықтайды);
- эмоционалдық (өзіне сену, тапсырмаларды орындау барысында ынта сезім мен қанағаттануды сезінуде көрінеді).

Тұлғаның стресске төзімділігінің 4 түрін бөледі:

Стресске жаттығатындар. Бұндай тұлғалар өзгерістерге дайын, бірақ бірден және жаһандық деңгейдегі емес. Олар өз өмірін біртіндеп, ауыртпалықсыз өзгертуге тырысады және объективті себептерге байланысты мүмкін болмаған кезде, олар ашуланады немесе депрессияға ұшырайды. Бірақ, мазмұны бойынша шамамен бірдей стресстік жағдайлардың қайталануы, олар үшін үйреншікті сезім тудырып, ондай жағдайларға сабырлы түрде жауап беріп бастайды.

Стресске төзімді. Бұндай тұлғалар кезкелген өзгерістерді, қаншалықты ұзақ немесе кенеттен болғанына қарамастан, салыстырмалы түрде сабырлықпен қабылдауға дайын. Олар тұрақсыздық және дағдарыс жағдайларында тиімді жұмыс істеуді біледі, бірақ, қалыптасқан дәстүрлері бар ұйымдарда жұмыс істеуге бейімделмеген. Олар үшін стресс – өзіне немесе жақын адамдарына қатысты орнаған ауыр жағдайлар. Стресске төзімді тұлғалар көп жағдайда тәуекелді қажет ететін мамандықтарды таңдайды.

Стресске төзімсіз. Бұл тұлғалар өздерінің мінез-құлқын өзгертуге және сыртқы әлемге бейімделуге дайын емес, олардың көзқарастары мен ұғымдары тұрақты. Сондықтан, кез келген қолайсыз сыртқы оқиға немесе тіпті болашақта олардың туындау мүмкіндіктерінің өзі, олар үшін стресс.

Стрессті тежегіштер. Бұл тұлғалар өмірлік қағидалары мен идеологиялық көзқарастарының тұрақтылығымен ерекшеленеді, бірақ, кенеттен туындайтын сыртқы өзгерістерге жеткілікті түрде сабырлықпен қарайды. Олар бірте-бірте өзгеруге дайын емес, бірақ олар өз өмірінің белгілі бір аймағында тез және бір рет өзгеруге дайын. Мысалы, жұмыс орнын кенеттен өзгерту оларға тән.

Стресс ұғымына қазіргі таңда нақты анықтама берілмегенімен, оны жан-жақты зерттеп әртүрлі тұрғы түсіндірме беру арқылы оның көрінісін анықтай түсті. Стрессті төмендетуге арналған «стресс-менеджмент» терминін енгізіп, стресске төзімділік және басқара алуға баса назар аударып бастаған болатын деген ғылымда қызығушылық күннен-күнге арта түсуде.

Әдебиеттер

1. Фильчук А. Е. Особенности стрессоустойчивости студентов из многодетных и не многодетных семей / А. Е. Фильчук // Психология образования будущего: От традиций к инновациям: материалы IV Междунар. науч. конф. студентов, магистрантов и аспирантов, 25 апр. 2020 г. / под ред. д-ра психол. наук, проф. Н. В. Нижегородцевой. – Ярославль: РИО ЯГПУ, 2020. – С. 146–149.
2. Щербатых Ю. В. Психология стресса и методы коррекции / Ю. В. Щербатых. – СПб.: Питер, 2012. – 256 с.
3. Пивнева А. А. Проявление стресса у студентов-первокурсников // Молодой ученый. - 2016. — №24. - С. 301-304. - URL <https://moluch.ru/archive/128/35498/> (дата обращения: 28.01.2020).
4. Куприянов Р.В. Психодиагностика стресса: практикум / Р.В. Куприянов, Ю. М. Кузьмина. - Казань: КНИТУ, 2012. - 212 с.

5. Петров А.В. Ценностные предпочтения молодежи: диагностика и тенденции изменений // Социологические исследования. – 2008, № 2. - С. 83-90.
6. Рутман Э.М. Как преодолеть стресс. - М.: ТОО ТП, 2008.
7. Белинг У. Самопомощь при бессоннице, стрессах и неврозах. - Минск, 2009. - 150 с.

БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМНІҢ ЕРЕКШЕ БІЛІМ АЛУ ҚАЖЕТТІЛІГІ БАР БІЛІМ АЛУШЫМЕН ІС-ӘРЕКЕТІНДЕГІ КӘСІБИ ЭТИКАНЫҢ МАҢЫЗЫ

Асанова Н.С., Омарова Д.А.

Жаркент жоғары педагогикалық колледжі, Жаркент, Қазақстан

Мақалада болашақ мұғалімнің ерекше білім алу қажеттілігі бар білім алушымен іс-әрекетінде кәсіби этиканың маңызы талданады. Автор болашақ мұғалімнің кәсіби іс-әрекетіндегі кәсіби этикаға қатысты теориялық зерттеулерді талдап, кәсіби этика көп өлшемді, жалпыланған, интегративті, метадеңгейлі сипаты туралы қорытынды жасайды. Болашақ мұғалімнің ерекше білім алу қажеттілігі бар білім алушымен іс-әрекетінде кәсіби этиканы кәсіби іс-әрекетті ізгілендірудің маңызды ресурсы ретінде қарастырады.

Түйін сөздер: ерекше білім алу қажеттілігі бар білім алушы, кәсіби іс-әрекет, кәсіби этика, гуманистік парадигма.

В статье анализируется значение профессиональной этики в деятельности будущего учителя с обучающимся с особыми образовательными потребностями. Автор анализирует теоретические исследования профессиональной этики в профессиональной деятельности будущего учителя и делает вывод о многомерном, обобщенном, интегративном, метаданном характере профессиональной этики. В деятельности будущего учителя с обучающимся с особыми образовательными потребностями профессиональная этика рассматривается как важнейший ресурс гуманизации профессиональной деятельности.

Ключевые слова: обучающийся с особыми образовательными потребностями, профессиональная деятельность, профессиональная этика, гуманистическая парадигма.

The article analyzes the importance of Professional Ethics in the activities of a future teacher with a student with special educational needs. The author analyzes theoretical studies related to professional ethics in the professional activities of the future teacher and draws conclusions about the multidimensional, generalized, integrative, meta-level nature of professional ethics. In the activities of a future teacher with a student with a special educational need, he considers professional ethics as an important resource for the humanization of professional activity.

Keywords: students with special educational needs, professional activity, professional ethics, humanistic paradigm.

Мұғалімнің жеке басына, оның мінез-құлқына және білім беру қызметіне қойылатын талаптар әрқашан қоғам дамуының әлеуметтік-тарихи жағдайына негізделген. Осыған байланысты мұғалімнің өзі және оның әлеуметтік мәртебесі өзгерді.

Ежелгі Месопотамияда, Вавилонда, Ассирияда мұғалімдер жоғары әлеуметтік мәртебеге ие болды және оған сәйкес жалақы деңгейі жоғары болды. Ата-аналар мұғалімнің назарына таласты.

Ежелгі Египетте мұғалім мамандығы адамның әлеуметтік әл-ауқатының негізі болды, мұғалімнің лауазымынан басқа лауазым жоқ", - деп ата-аналар нұсқаулар берді.

Ежелгі Қытайда мұғалімнің қызметі құрметті болып саналды, онда мұғалім-тәлімгер әке деңгейінде құрметке ие болды және ол оқушыны әр түрлі міндеттерді өз бетінше оқуға және шешуге үйретуге қамқорлық жасады.

Ежелгі Грек мемлекеттерінде оқытушы болып аса тәжірибелі және сыйлы азаматтар, софистер мен философтар тағайындалған. Аристотель «Афина саясатында» афиняндықтардың ұстазға мемлекет алдындағы жауапкершіліктері және тәрбиеленушілер алдындағы міндеттерін реттейтін талаптар айтылатын ұстазды сайлаудың салтанатты рәсімі туралы жазады. Сократ ұстаздың еңбегін баланы дүниеге келтіруге көмектесу шеберлігімен салыстырған, өйткені тәрбиеленуші екінші дүниеге келуі үшін мұғаліміне қарыздар деп санаған. Рим педагогы Квинтилиан тек жоғары білімді және балаларды жақсы көріп, оларды зерделейтін адам ғана ұстаз бола алады деп жазған.

Ежелгі Шығыс елдерінде ұстаз болуға жабық, айрықша құқықты қастаға кіретін абыздар лайықты деп саналатын.

Қазіргі гуманистік парадигма аясында мұғалімнің негізгі рөлі көмек беру, фасилитаторлық.

Гуманистік парадигма мұғалім үшін бастапқы этикалық, деонтологиялық норма ретінде балаларға деген сүйіспеншілікті атайды.

Мұғалім адамгершіліктің жоғары деңгейін көтеруі керек, оның көрінісі оқушыға оның моральдық дамуына көмектесу болып табылады.

Кәсіби этика мұғалімнің жеке қасиеттерін қалыптастыру мәселесін және тұтастай алғанда оның әлеуметтік мәртебесін қоғам дамуының тарихи кезеңі аясында талқылауға арналған.

Кәсіби этика жалпыадамзаттық мораль нормалары мен кәсіби педагогикалық қызметтің сипаттамасынан тікелей туындайтын арнайы нормалардың арақатынасы мәселесін шешеді. Басқа адамдармен қарым-қатынаста көрінетін жалпыадамзаттық мораль нормалары мұғалімнің жеке басын және арнайы нормаларды педагогикалық іс-әрекетте анықтайды, оның кәсібилік деңгейін, кәсіби жауапкершілікті қалыптастыруды анықтайды.

Болашақ мұғалімнің өмірі мен жұмысына моральдың қосылуы адамның руханиятының көрінісі болып табылады, өйткені адамгершілік оған деген сүйіспеншілікке негізделген адамға деген көзқарас.

Адамгершілік пен мораль болашақ мұғалімнің шындыққа деген көзқарасының негізі болып табылады.

Кәсіби этика мұғалімдердің жеке қасиеттерінің маңыздылығын түсіндіруге, кәсіби функцияларды орындауға көмектесетін осы мамандыққа қажетті моральдық қасиеттердің, мінез-құлық стереотиптерінің қалыптасуына ықпал етуге арналған. Нормативтік кәсіби талаптардың болуы мұғалімге өзінің мінез-құлқын кәсіби міндеттер аясында саналы түрде реттеуге көмектеседі.

Адамның белгілі бір кәсіпте кәсіпқойлығының қажетті құраушысы кәсіби этика болып табылады. Этиканы сақтау өмірдің әр саласында әр түрлі көрініске ие. Күнделікті өмірдің өз этикасы, әр қызметтің өз этикасы, белгілі бір ортаның өз этикасы, әр халықтың жеке этикасы және әрбір топта өздері ұстанатын жеке этика және этикет принциптері болады. Этикетті сақтау қызмет бабында өте маңызды мәнге ие болып табылады.

Кәсіби этика жалпы этика сияқты жоспарлап ұйымдастырылмайды, ол адамның қызметімен байланысты күнделікті өмір сүру процесінде біртіндеп қалыптасады.

Педагогтың кәсіби этикасы – бұл мұғалімнің теориялық білімдер жүйесі мен оларды белгілі педагогикалық жағдайларда қолдану, педагогтың құндылықтары, оның мәдениетінің интегративті көрсеткіштерінен (сөйлеуі, сөйлесу мәнері, өзіне және жұмысына қарым-қатынасы, т.б.) тұратын көпфакторлы құбылыс.

Педагогтың кәсіби этикасы, соның ішінде ерекше білім алу қажеттілігі бар білім алушымен іс-әрекетінде этика ережелері маңызды орын алады. Педагог ерекше қажеттіліктері бар балалармен/тұлғалармен жұмыс істейтіндіктен, аса үлкен дайындықпен қызмет атқаруы тиіс. Адамгершілік құндылықтар, адамға деген мейірімділік, оның жанын түсіну, көмек беруге ұмтылу, жұмысына адал болу және т.б. адамгершілік қасиеттері – оның басты этикалық құндылықтары болып табылады.

Кәсіби этика мәселесіне К.М. Левитан [1], Е.В. Коробова [2], Г.А. Қараханова [3], К.М. Кертәева [4] және басқа зерттеушілердің жұмыстары арналған.

Г.М. Кертәева өз зерттеулерінде педагогикалық қызметке деонтологиялық дайындық ұғымын талдайды. Болашақ мұғалімнің деонтологиялық дайындығы дамыған міндет сезімі бар білікті маманның қалыптасуы ретінде қарастырылады. Ол бұл дайындықты кәсіби білімге құзыреттілік тәсілін жүзеге асырудың негізгі мақсаты ретінде көреді, "кәсіби маман қызметінің тиімділігі, әрине, оның жеке сипаттамасымен байланысты. Сондықтан, біздің

ойымызша, құзыреттілік тәсілінің тұжырымдамалық жүйесінде болашақ мұғалімнің деонтологиялық дайындығы проблемаларына ерекше орын берілуі керек» [5,32-бет].

Болашақ мұғалімнің кәсіби жауапкершілігін қалыптастыру процесіне деонтологиялық көзқарас маманның нормативтік талаптарды, кәсіби нормаларды, лауазымдық міндеттерді, педагогикалық кәсіптің құндылықтарын түсінуіне; өзінің кәсіби мінез-құлқы, іс-әрекеттері мен салдары үшін жауапкершілікті түсінуге, кәсіби мінез-құлықты бақылау мен өзін-өзі бақылаудың маңыздылығын түсінуге; жалпыадамзаттық және педагогикалық сипаттағы құндылықтарды мұғалімнің кәсіби мәдениетінің негізгі компоненттері ретінде қабылдауға бағытталған. Осы маңызды негізде болашақ мұғалімді даярлау процесінде педагогикалық мәселелерді шешудің кәсіби және мақсатты стратегиялары мен тактикасы, міндеттері мен жоспарлары жасалады.

Кәсіби этика ережелері мен нормаларды білу педагогикалық шындықты білудің шарты, өнімі және құралы ретінде анықталады. Олардың көмегімен мұғалім өзін кәсіби маман ретінде, педагогикалық процестің басқа қатысушылары ретінде дамытады және олардың призмасы арқылы педагогикалық шындықтың барлық фактілерін бағалайды.

Ерекше білім беруге қажеттілігі бар балаларға кәсіби этика ұстанымдарын жүзеге асыру үшін болашақ педагог арнайы кәсіби құзыреттіліктерге ие болуы/меңгеруі тиіс. Ғылыми еңбектерде ондай кәсіби құзыреттіліктерге келесілерді жатқызады:

- әртүрлі балаларды, олардың шынайы оқу мүмкіндіктеріне, тәртіп ерекшеліктеріне, психикалық және денсаулығының жағдайына тәуелсіз қабылдауға дайын болу;
- дарынды, қалыпты, дамуында ерекшеліктері бар кез келген балаға көмек көрсету кәсіби ұстанымы;
- педагогикалық бақылау жүргізу іскерлігі;
- бақылау барысында балалардың даму ерекшеліктерімен байланысты әр түрлі қиындықтарды анықтау қабілеті;
- психологиялық-педагогикалық консилиум жұмысы аясында басқа мамандармен өзара әрекеттесуге дайын болу;
- басқа мамандармен баланы дамытудың жеке бағдарламасын жасай алу іскерлігі;
- түзете-дамыту жұмысының арнайы әдістерін меңгеру;
- баланың даму динамикасын қадағалау іскерлігі;
- ұжымда балалар арасындағы қарым-қатынасты реттеу қабілеті.
- бала дамуы мен оны оқыту процесінде туындайтын қиындықтарды шешуде ата-анамен өзара әрекеттесе алу іскерлігі» .

Болашақ педагогтың кәсіби қызметінде білім беру жағдайындағы жұмысының ең басты бағдары оқыту нәтижесі немесе жалпыға міндетті білім беру стандарттарының талаптарын орындау емес, құндылық ретінде оқушының өзіне бағытталуы керек. Сонда адамдар арасында қандай да болмасын критерийлер бойынша топтарға бөліну болмайды.

Арнаулы білім беру құрылымында педагогикалық қызметте үлкен жетістікке жету үшін қарапайым педагогикалық даярлық жеткіліксіз.

Педагогтың кәсіби қызметінде жауапкершілік, ізгілік, өмір сүйгіштік, төзім, өз жұмысына беріктік, мүмкіндігі шектеулі адамдардың өмірлік қызығушылықтарына адалдық, тәрбиеленушілерге сүйіспеншілік, сыйластық, кәсіби адалдық сияқты қасиеттерді қажет етеді.

Педагогтың кәсіби қызметінде этика қоғамдық борыштың құрамдас бөлігі бола тұра, өзінің объективтік және субъективтік көрінісі бойынша адамгершілік сипатқа ие. Этиканың объективтік мазмұнының моральдік құндылығы оның мүмкіншілігі шектеулі балалардың қажеттіліктерін ескере отырып, тиісті түзету шараларын дұрыс ұйымдастыра алуымен тығыз байланысты.

Педагогтың кәсіби қызметіндегі деонтологиялық даярлау мазмұнына міндетті түрде дамуында ауытқуы бар балалармен жұмыс істеу барысында оларды оқытудың анатомиялық-физиологиялық негіздерін, даму мүмкіндігі шектеулі балалардың психологиялық ерекшеліктерін, осы санаттағы балаларды оқытудың спецификалық әдістері мен тәсілдерін,

жеке және топтық оқыту бағдарламаларын координациялау тәсілдерін меңгертуді қарастыратын кәсіби құзыреттіліктерді қалыптастыру қажет. Соның барысында кәсіби құзыреттіліктің мотивациялық компонентін (өмірлік ұстанымның позитивтілігіне әсер ету, кәсіби қызығушылықтарын нақтылау және дамыту, т.б.) және тұлғалық компонентін (таңдаудың саналығы, тұлғалық қасиеттерін қалыптастыру және т.б.) дамытуға көп көңіл бөлу қажет.

Болашақ педагогтардың кәсібіне байланысты ұғымдары мен қызығушылықтарын қалыптастырудың орны бөлек. Олардың мамандығына деген қызығушылықтары педагогикалық білімдерді меңгеріп, оны тәжірибеде шыңдауына бағытталуы барысында айқын көрінеді. Кәсіби даярлық ең алдымен өзін болашақ мамандық иесі ретінде сезінуі, осы еңбек әрекетіне байланысты қиындықтарды ұғынып, осы әрекетке сай бейімделіп өзінің дербес кәсіби жоспарын құрып, өз қабілеттерін жұмылдырудан бастау алады. Болашақ педагогтың кәсіби іс-әрекетіне даярлығының басты көрсеткіштері де осы дербес кәсіби қызығушылықтары мен ұғымдарының қалыптасуымен байланысты. Осы сипатталып жатқан маманның кәсіби сана-сезімі жеке дара даму ерекшеліктері жеке шығармашылық қабілеті оның тұлғасының басты сапалық көрсеткіштері ретінде саналады. Кәсіби сана-сезім, кәсіби этика деңгейі кейін тұлғаның педагогикалық шеберлігінің қалыптасуының көрсеткіші әрі алғышарты болып табылады.

Болашақ мұғалімнің ерекше білім алу қажеттілігі бар білім алушымен іс-әрекетінде этика мәселесі этикалық білім беру негіздерін іске асыру этика қағидаларын ескере отырып (сақтай отырып) жүзеге асырылады:

- әр бала өзінің бірегейлігімен құнды, оны ескеру және құрметтеу қажет;
- әрбір бала айналасындағылардың құқығын бұзбай, өзін-өзі көрсетуге құқылы;
- білім беру мекемелерінің мамандары кәсіптік білімді қажет ететін балаларға олардың тәрбиесіне және дамуына ықпал ете отырып көмек көрсетуге бағыттауы тиіс;
- білім беру технологиялары кәсіби этикаға қайшы келмеуі тиіс, сонымен қатар орын алған бұзушылықтардың жай-күйін нашарлатпауы керек, себебі бұл одан әрі дамудағы ауытқуларға әкелуі мүмкін;
- ЕББҚ бар балалардың денсаулығына моральдық және физикалық зиян келтіруге жол бермеу.

Осылайша, теориялық зерттеулерді талдау кәсіби этика көп өлшемді шартты, жалпыланған, интегративті, метадеңгейлі сипаты туралы қорытынды жасауға мүмкіндік берді.

Болашақ педагогтардың кәсіби даярлығын қалыптастырудағы кәсіби этика кәсіби іс-әрекетті ізгілендірудің маңызды ресурсы ретінде қарастыруға болады.

Әдебиеттер

1. Левитан, К. М. Основы педагогической деонтологии / К. М. Левитан. – М.: Междунар. гуманит. фонд «Знание», 1994. – 313 с.
2. Коробова, Е. В. Формирование деонтологической готовности студентов университетов (на основе общих положений педагогической деонтологии): автореф. дис. ... к. п. н. / Е. В. Коробова. – Курган, 2001. – 25 с.
3. Караханова, Г. А. Формирование деонтологической культуры учителя в системе непрерывного профессионального образования: дис. ... д-ра пед. наук / Г. А. Караханова. – М.: РГСУ, 2007. – 335 с.
4. Кертаева, Г. М. Деонтологический аспект компетентностного подхода в профессиональном педагогическом образовании / Г. М. Кертаева // Понятийный аппарат педагогики и образования: сб. науч. тр. / отв. ред. Е. В. Ткаченко, М. А. Галагузова. – Вып. 7. – Екатеринбург, 2012. – 454 с.
5. Кертаева, Г. М. Педагогикалық деонтология негіздері. Павлодар, 2011. – 298б.

ОРГАНИЗАЦИЯ И ПРОВЕДЕНИЕ МЕРОПРИЯТИЙ ПО ПРОФИЛАКТИКЕ АГРЕССИВНОГО, СУИЦИДАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ СРЕДИ ДЕТЕЙ И МОЛОДЕЖИ АЛМАТИНСКОЙ ОБЛАСТИ. УКРЕПЛЕНИЕ ИНСТИТУТА СЕМЬИ

Давлетова А. А.¹, Даулетбаева Б. Ж.²

¹РОО «Казахское психологическое общество», Алматы, Казахстан

²Университет «Туран», Алматы, Казахстан

Жоба Мемлекет басшысының Қазақстан халқына Жолдауында белгіленген келесі стратегиялық мақсаттарға қол жеткізуге бағытталған: «Жарамды тұлға, саналы азамат, бақытты және қауіпсіз балалық шақ, балалардың психикалық денсаулығының маңыздылығы. өскелең ұрпаққа, білім беру ұйымдарында психологиялық қолдау қызметін күшейту, сондай-ақ зорлық-зомбылық пен қорқыту құрбандарына көмектесудің тиімді бағдарламасын әзірлеу». «Қазақ психологиялық қоғамы» РҚБ ғалымдары мен мамандарының авторлық бағдарламалары негізінде жасалды.

Түйінді сөздер: бағдарлама, жасөспірімдер, буллинг, аутодеструктивті мінез-құлық, ата-аналар, педагог-психологтар.

The project is aimed at achieving the following strategic objectives established in the Message of the Head of State to the people of Kazakhstan: “the formation of a harmonious personality, a responsible citizen, a happy and safe childhood, the importance of the mental health of the younger generation, strengthening psychological support services in educational institutions, as well as the development of an effective program to help victims violence and bullying.” Based on the original programs of scientists and specialists of the ROO “Kazakh Psychological Society”.

Keywords: program, adolescents, bullying, self-destructive behavior, parents, educational psychologists.

Статья подготовлена по проекту. Проект направлен на достижение следующих стратегических задач, установленных в Послании Главы государства народу Казахстана: «Формирование гармоничной личности, ответственного гражданина, счастливого и безопасного детства, важность психического здоровья подрастающего поколения, усиление в образовательных учреждениях службы психологической поддержки, а также разработка действенной программы помощи жертвам насилия и буллинга». Основан на авторских программах ученых и специалистов РОО «Казахское психологическое общество».

Ключевые слова: программа, подростки, буллинг, аутодеструктивное поведение, родители, педагоги-психологи.

С 1 августа по 25 ноября 2023 года были проведены мероприятия, утвержденные совместным планом работы ОФ «Центр поддержки семьи «Жанұя» и Управлением образования Алматинской области. ОФ «Центр поддержки семьи «Жанұя» и РОО «Казахское психологическое общество» с 2017 года на основе меморандума о сотрудничестве являются стратегическими партнерами.

Цель проекта – исследование психологического состояния несовершеннолетних, обучение педагогов-психологов для работы с агрессивным, суицидальным поведением детей и молодежи организациях образования Алматинской области. пополнение психолого-педагогических знаний родителей и представителей заинтересованных ведомств.

Задачи и этапы проекта: **1 этап. Разработка Концепции проведения мероприятия и официальное согласование с Заказчиком;**

2 этап. Мониторинг с применением психодиагностических цифровых технологий для обеспечения экономичности, продуктивности, скорости и масштабируемости проводимых исследований.

1). *Психодиагностическое автоматизированное исследование факторов, способствующих аутодеструктивному, в том числе суицидальному поведению детей и молодежи в режиме онлайн; с применением «Системы диагностики психологического состояния детей «Ресурс» на казахском и русском языках, зарегистрированную в Департаменте по правам интеллектуальной собственности (авторское свидетельство № 2174 от 28 сентября 2017г.), «Система диагностики психического состояния личности «Сигнал».* (авторское свидетельство 2021 г. «26» апреля № 16644-1.).

Основное преимущество данных программ состоит в том, что за 25-35 минут подросток

может ответить на предоставленные вопросы, и система в автоматическом режиме рассчитывает результаты, по которым можно выявить психическое состояние учащегося. Перед проведением тестирования с родителями учеников 8-11 классов необходимо провести разъяснительную работу, по окончании которой нужно подписать личные заявления родителей (опекунов) с просьбой о прохождении тестирования подростками.

В процессе ответов на вопросы по каждому тесту, программа рассчитывает результаты и дифференцирует по 3 цветам:

- зеленый цвет - норма;
- желтый цвет – скрытый риск;
- красный цвет - зона повышенного риска.

В результате состояние подростка определяется ответами на запрограммированные психологические тесты, которые получили высокую оценку казахстанских экспертов, педагогов, родителей и самих учеников;

2). *Проведение подготовительных мероприятий для проведения автоматизированного тестирования по авторским программам «Ресурс», «Сигнал»; Семинары (10 в режиме офлайн, онлайн) с специалистами районов Алматинской области для разъяснения использования «Личного кабинета педагога-психолога»;*

3). *Регистрация организаций образования Алматинской области в базе данных на платформе автоматизированной информационной системы (АИС).*

3 этап. Психологическая помощь несовершеннолетним.

1). *Повышение эффективности проводимых психокоррекционных работ с несовершеннолетними через дополнительное обучение педагогов-психологов организаций образования;*

2) *Применение авторских обучающих программ по повышению квалификации педагогов-психологов для работы с обучающимися из зоны риска;*

3). *Методическое, психологическое сопровождение педагогов-психологов организаций образования (супервизии);*

4) *Проведение мастер-классов совместно с педагогами-психологами организаций образования Алматинской области.*

4 этап. Работа с родителями.

1). *Расширение психолого-педагогических знаний родителей о сотрудничестве с детьми через понимание и принятие психоэмоционального мира ребенка, формирование навыков по оптимизации детско-родительских отношений.*

2). *Организация и проведение семинаров-тренингов по вопросам профилактики насилия, девиантного и аутодеструктивного поведения (суицид) среди несовершеннолетних офлайн, онлайн.*

5 этап. Организация и проведение мероприятий в рамках проекта с участием организаций образования, НПО, МИО, ювенальной полиции, прокуратуры, органов здравоохранения.

1). *Организация и подготовка программы мероприятий в районах Алматинской области, согласование с заказчиком;*

2) *Оформление помещений для проведения мероприятий (баннер, видеопроектор, LED экран, микрофоны);*

6 этап. Подготовить 2 видеоролика и освещение проведения проекта в СМИ и социальных сетях:

1). *Разработать и согласовать сценарий видеороликов с заказчиком;*

2). *Производство видеороликов (на казахском и русском языках) и его демонстрация в социальных сетях;*

3). *Публикации в СМИ и социальных сетях.*

7 этап. Проведение круглого стола для представителей заинтересованных ведомств:

- 1). Подготовить программу круглого стола и согласовать с заказчиком;
- 2). Разработка, согласование с заказчиком, выпуск и распространение среди участников мероприятия брошюр по теме итоговой конференции на русском и казахском языках (брошюры не менее 80 штук);
- 3). Организация и проведение круглого стола участием международных экспертов для специалистов, вовлечённых в работу по профилактике аутодеструктивного поведения среди детей и молодежи в режиме онлайн, офлайн.

По итогам проекта получены следующие результаты:

- **947** педагогов-психологов, районные методисты, завучи по воспитательной работе, социальные педагоги овладели практическими навыками работы с «Системой диагностики психического состояния детей», в рамках семинара-тренинга «Профилактика агрессивного, суицидального поведения среди обучающихся и молодежи», «Личный кабинет педагога-психолога», разъяснение, использование, авторизация. Повысили уровень коммуникативной компетентности. Приступили к основным правилам обработки данных, в условиях сохранения конфиденциальности служебной информации.

- Исследовано психологическое состояние несовершеннолетних детей Алматинской области, применены различные психодиагностические методики, общее количество учащихся, прошедшие тестирование составило **161 617** обучающихся, из них тестирование по программе «Система диагностики психологического состояния детей «Ресурс» на казахском и русском языках, зарегистрированной в Департаменте по правам интеллектуальной собственности, авторы: Перленбетов М.А., Есимбекова А.К., Давлетова А.А. Данная программа и методические рекомендации, на казахском и русском языках, разработаны на основе собственных работ и адаптации лучших мировых практик, видными отечественными специалистами и имеют рецензии ГУ «Национального научно-практического центра коррекционной педагогики., Национальной Академии Образования им Ы. Алтынсарина, Международной академии психологических наук, а также ведущих ученых психологов Казахстана.

Цель программы - выявление детей, имеющих неблагоприятный психологический климат в семье, подвергающихся каким-либо видам насилия, имеющим суицидальные наклонности, склонности к девиантному поведению. Данный способ тестирования является более высокопродуктивным, так как требует меньше времени и средств по сравнению с тестированием и обработкой результатов вручную.

Таким образом, тестирование по программе «Ресурс» прошли **43926** несовершеннолетних общеобразовательных школ и колледжей, в зону повышенного риска попало **1140** учащихся;

- Для повышения эффективности работы с детьми из группы риска проведены мастер-классы, где высококвалифицированные тренеры ознакомили с прогрессивными психотехниками, методиками по результатам которого, **301** педагогов-психологов получили сертификаты. При работе педагогов-психологов с группой повышенного риска, организовано методическое сопровождение высококвалифицированными практикующими психологами и юристами. Сопровождение ведется с использованием цифровой платформы, проводятся консультации, супервизии и при необходимости выезд в учреждение.

В результате проведенных мероприятий во всех районах Алматинской области, для родительской общественности, в рамках семинара-тренинга «Я и мой ребенок», в целях улучшения детско-родительских отношений, повышения родительской компетентности и базовых педагогических знаний во взаимодействии с ребенком, удалось охватить **1069** родителей. В результате организации и проведения родительских собраний, через классных руководителей школ, социальные сети, общественность узнала о работе онлайн кабинета «Университет родительства» (авторское свидетельство № 17815 от «21» мая 2021 года), авторы Перленбетов М.А., Есимбекова А.К., Давлетова А.А. и Алибаева Р.Н.

Цель программы: расширить психолого-педагогические знания и умения родителей и

формирование навыков по оптимизации детско-родительских отношений. Повышение психолого–педагогической культуры родителей, в рамках программы «Университет родительства», **21 666** родителей, зарегистрировались на данной платформе.

Действия, предпринятые в ходе проекта, повлиявшие на ситуацию: По результатам проекта педагоги-психологи применяют меры профессионального характера по профилактике негативного изменения психики детей, попавших в различные трудные жизненные ситуации. Психологами ведется индивидуальная, групповая терапия с детьми из зоны повышенного и скрытого риска. Этапы работы с детьми контролируются через заполнения индивидуальных психологических карт учащегося. Организована система мониторинга, включающая в себя кабинет районного и областного методиста.

Более того, в период проведения проекта, в круглосуточном режиме были обработаны **902** запросов от родителей и педагогов-психологов посредством предоставления обратной связи по следующим мобильным телефонам экспертов Фонда: +7 778 818 25 69 и +7 777 189 43 39.

Согласно Плана, была утверждена следующая количественная составляющая бенефициаров: прямой охват **90600** человек, косвенный охват **101 810** человек. Вместе с тем, в связи с широким информационным сопровождением и актуальностью проведенного проекта, объем охвата в процессе его реализации, превысил ожидания и достиг следующих показателей:

Уровень удовлетворенности целевой группы (получателей услуг) на основе анкетного опроса составляет **855** чел.;

Измерение социальных и других изменений, произошедших по окончании проекта (и/или в течение его реализации):

- согласно осуществленной диагностики в рамках проекта, **1134** несовершеннолетних остро нуждаются в психо-коррекционной поддержке, проводится индивидуальная, групповая психо-коррекционная работа с несовершеннолетними.

Освещение в СМИ: по результатам проекта были задействованы следующие СМИ: телеканал «Жетісу», республиканская газета «Білімді ел», областная газета «Огни Алатау».

2. Социальный эффект проекта:

По результатам тестирования организовано методическое сопровождение высококвалифицированными практикующими психологами и юристами. Сопровождение ведется с использованием цифровой платформы, проводятся консультации, супервизии и при необходимости выезд в учреждение.

Предоставленная педагогам-психологам возможность автоматизированного психодиагностического исследования на выявление факторов насилия, агрессивного и суицидального поведения, повышает эффективность профилактических мер по работе с данными проблемами. Например: в Талгарском районе по результатам тестирования были выявлены учащиеся, которые попали в группу риска. При индивидуальной работе с детьми было установлено, что учащиеся подвергались физическому насилию и у них вымогались денежные средства взрослыми людьми, выпускниками этой школы. Данные факты были переданы в правоохранительные органы, дело зарегистрировано.

Считаем, что предоставленная помощь будет носить долговременный характер. Одним из важных социальных эффектов проекта является позитивное изменение в семьях и в жизни бенефициаров, трансформация своей модели поведения и улучшение психологического здоровья. В целом, реализация проекта предоставила возможность разрешения проблемы буллинга, моббинга и насилия, путем проведения целого комплекса мероприятий. Произошедшие преобразования позволят улучшить уровень межличностного общения между детьми и родителями, а также между учащимися в организациях образования.

В рамках проекта, привлечение представителей Управления образования, правоохранительных органов, прокуратуры Алматинской области позволило напрямую предоставить срочную необходимую социально-психологическую помощь

несовершеннолетним и их родителям. Планируем и в дальнейшем осуществлять поддержку детям и семьям, по запросам уполномоченных органов.

Выстроенный диалог и проведенное обучение педагогов-психологов и методистов, способствует кадровому росту, повышению качества трудовой деятельности, управленческой и производственной эффективности, улучшению психологического климата в коллективах организаций образования, а также снижает уровень профессионального выгорания. Полученные результаты будут служить мотивацией для дальнейшего развития педагогов-психологов.

Произошедшие преобразования в межличностном отношении у бенефициаров проекта позволили улучшить уровень культурного общения, повысить удовлетворенность своим социальным статусом и жизненными условиями, что в дальнейшем сократит денежные средства, направляемые на реабилитацию от буллинга, моббинга и насилия у детей, и в семьях в целом. В данной связи предлагаем рассмотреть возможность проведения тестирования и предоставления социально-психологической помощи не только в организациях образования, но и в иных государственных органах, в целях снижения профессионального выгорания, а также расширения возможностей ее получения для лиц, с ограниченными возможностями.

Литература

1. WHO Mortality database documentation: 1 May 2013 update. Geneva: World Health organization; 2013 (http://www.who.int/healthinfo/statistics/mortality_rawdata/en/, accessed 19 may 2022).
2. Козлова Н. Жесткая посадка // Российская газета, 14 мая 2015 г. [Электронный ресурс] URL: <http://www.rg.ru/2015/05/15/bastrykin.html> (дата обращения 07.09.2022 г.).
3. Diekstra, R. F. (1992). The prevention of suicidal behavior — evidence for the efficacy of clinical and community-based programs. International Journal of Mental Health, 21, 3, 69–87.

СОВРЕМЕННОЕ ПОНИМАНИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ И ЕЕ ОСНОВНЫХ ДЕТЕРМИНАНТ

Аймаганбетова О. Х., Адилова Э. Т.

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

В статье рассматривается современное понимание психологической культуры и ее основных детерминант. Проведенный теоретический анализ изучения понятия «психологическая культура» позволил рассматривать ее как системное свойство развивающейся личности. Вследствие этого, были выделены следующие системообразующие компоненты психологической культуры - социальный и эмоциональный интеллект.

Ключевые слова: культура, психологическая культура, основные детерминанты психологической культуры и др.

Бұл мақалада психологиялық мәдениеттің қазіргі түсінігі және оның негізгі детерминанттары қарастырылады. «Психологиялық мәдениет» ұғымын зерттеудің теориялық талдауы оны дамып келе жатқан тұлғаның жүйелі қасиеті ретінде қарастыруға мүмкіндік берді. Нәтижесінде психологиялық мәдениеттің келесі жүйе - әлеуметтік және эмоционалдық интеллект құраушы компоненттері анықталды.

Түйін сөздер: мәдениет, психологиялық мәдениет, психологиялық мәдениеттің негізгі детерминанттары және т.б.

This article examines the modern understanding of psychological culture and its main determinants. The theoretical analysis of the study of the concept of “psychological culture” made it possible to consider it as a systemic property of a developing personality. As a result, the following system-forming components of psychological culture were identified - social and emotional intelligence.

Keywords: culture, psychological culture, main determinants of psychological culture, etc.

Проведенный теоретический анализ феномена «психологическая культура» показал, что до сих пор в современной социально-психологической литературе исследователи не могут верифицировать и систематизировать само это понятие. В ряде исследований понятие

психологической культуры отождествляют с наивысшим уровнем духовного развития человека, в других – это понятие несколько упрощается, определяясь лишь определенными психологическими знаниями, умениями и навыками или пониманием как компетентности или психологической грамотности.

Так, в ряде исследований «психологическая культура» рассматривается как компетентность в общении (Ю.Н. Емельянов, Ю.М. Жуков, Л.А. Петровская); интеллектуальная компетентность (М.А. Холодная); социальная компетентность (В.Н. Куница, рассматривается как Р. Хинтч, Р. Ульрих) и др.

В частности, российский ученый В.А. Карнаухов отмечает, что «суть понятия психологическая культура выражается через процесс культурного развития человека. Подобное культурное развитие человека – это всегда «неестественный» «процесс» перехода из одного (спонтанного, неорганизованного) режима функционирования психики в другой (организованный или самоорганизованный), включающий в свою структуру искусственную (культурную, психотехническую) составляющую – заранее спроектированное, специально построенное, опосредованное психотехническими средствами действие субъекта развития по трансформации или реорганизации его собственного психического аппарата. Субъектом психологической культуры является человек, который сам выстраивает и осуществляет действие с развивающим эффектом. Действие всегда культурно-обусловленное, искусственное, психотехническое» [1].

В ракурсе такого понимания психологической культуры и ее основных детерминант, ее можно рассматривать как феномен, проявляющийся в осознаваемой, активной деятельности, направленной на собственное развитие и преобразование на основе использования так называемых «культурных» форм деятельности и поведения или культурных инструментов.

И.П. Дубровина рассматривает психологическую культуру как проявление общей культуры человека, которая предстает как духовная, нравственная среда, которую создает человечество. Высшим показателем психологической культуры личности является интеллигентность как психологическое свойство личности, а в основе интеллигентности лежит гуманистическое мировоззрение человека [2]. Следовательно, психологическая культура – это, прежде всего, наивысший уровень духовно-нравственного развития человека.

По мнению Е.А. Климова, психологическая культура -это освоение человеком системы знаний в области основ научной психологии, основных умений в деле понимания особенностей психики (своей и окружающих людей) и использование этих знаний в обыденной жизни, в самообразовании и профессиональной деятельности» [3]. Следовательно, психологическая культура – это «часть общей культуры человека (как члена семьи, гражданина, специалиста).

В свою очередь, другой исследователь О.И. Мотков делает акцент на том, что психологическая культура предполагает определенные мотивационные стремления, которые человек должен активно реализовывать в жизни. Он считает, что «психологическая культура включает комплекс активно реализующихся культурно-психологических стремлений и соответствующих умений» [4]. Следовательно, психологическая культура включает в себя комплекс развитых специальных стремлений, ориентаций, которые присущи человеку в виде особых мотивационных тенденций; природных способностей, обеспечивающих реализацию культурно-психологических стремлений; соответствующих этим стремлениям и способностям прижизненно развитых умений и устойчиво и ежедневно проявляющихся видов поведения.

Вследствие такого определения культуры, он выделяет такие виды культурно-психологических стремлений:

- к самопознанию и глубокому самоанализу,
- к конструктивному общению,
- к психической саморегуляции,
- к творчеству,
- к конструктивному ведению дел,

– к гармонизирующему саморазвитию.

Л.С. Колмогорова рассматривает психологическую культуру человека как составную часть базисной культуры, которая является сложносконструированным образованием, которое позволяет ему понимать внутренний мир человека, эффективно решать жизненные психологические проблемы, адаптироваться и самоопределиться в социуме, способствующая самореализации, саморазвитию, гармонизации внутреннего мира и отношений с окружающими, порождающая состояние внутреннего благополучия» [5].

Такое понимание культуры и ее основных детерминант дает возможность автору выделить в ее структуре следующие компоненты: знания и умения, психологическую компетентность, ценностно-смысловой, рефлексивно-оценочный, культуротворческий.

При этом, по мнению автора, основные функции психологической культуры личности раскрываются в:

- сохранении и передаче тех достижений в психологических взглядах, теориях, методах, а также в личностном определенном культурном уровне, которые создали бы преемственность поколений и условия для последовательного прогресса человечества (репродуктивно-трансляционная функция);
- обеспечении социальной адаптации, эффективного взаимодействия, взаимопонимания, общения людей, различающихся по национальным, возрастным, половым и другим признакам, обеспечении эффективности внешней и внутренней деятельности человека, направленной на решение проблем на основе имеющегося жизненного опыта, образованности, развития психических процессов и качеств (конструктивно-адаптационная функция);
- обеспечении эффективности процессов саморегуляции, самоорганизации, самоконтроля, самосовершенствования (регулятивно-корректирующая функция);
- ориентировании, планировании в процессах жизненного самоопределения, сознательного проектирования, «построения» человеком своей жизни, судьбы, разрешении возникающих в жизни противоречий, кризисов (проектировочно-ориентационная функция);
- гармонизации внутреннего мира человека, создании целостной непротиворечивой Я-концепции, состояния внутреннего благополучия, обеспечении полноценной духовной и душевной жизни человека, повышении качества жизни (гармонизирующе-синергетическая функция);
- обеспечении прогресса, обновлении индивидуального и общественного человеческого бытия во всех сферах жизни человека (продуктивно-порождающая функция) [5].

Следуя точке зрения данных авторов, можно сделать вывод, что психологическая культура выполняет глобальные функции в рамках всего человечества – это, прежде всего, сохранение и передача культурно-исторического опыта человечества последующим поколениям. Также очень важные функции выполняет психологическая культура в жизни отдельного человека, такие как обеспечение внутренней гармонии, жизненное самоопределение и личностный рост. Обозначение подобных функций психологической культуры показывает важную роль психологической культуры как в становлении всего человеческого общества, так и отдельной личности.

Исследования Л.С. Колмогоровой позволили понять генезис психологической культуры на разных возрастных этапах с учетом возрастных возможностей человека. Было выявлено, что компонентный состав психологической культуры меняется с возрастом, начиная от уровня простейших знаний элементов культуры до наивысшего уровня культурного творчества [6].

Результаты исследований проведенных под руководством Л.С. Колмогоровой носят прикладной характер и могут быть использованы в педагогике и воспитании детей, так как они выявили показатели оптимального уровня развития психологической культуры на следующих возрастных этапах: от момента поступления ребенка в школу до окончания начальной школы и затем – выпускника средней общеобразовательной школы.

В.В. Семикин, также обращаясь к вопросу генезиса психологической культуры, выделяет три уровня в генезисе психологической культуры: психологическая грамотность, психологическая компетентность и собственно психологическая культура.

Психологическую грамотность он рассматривает как некоторый минимум психологических знаний и умений, обеспечивающих более или менее адекватное поведение и социальное взаимодействие.

Психологическую компетентность он определяет, как опыт, обеспечивающий эффективность поведения, деятельности или социального взаимодействия с людьми [7].

Что касается собственно психологической культуры, то В.В. Семикин рассматривает ее как развитый механизм личностной саморегуляции, которая обеспечивает эффективное, безопасное и гуманное взаимодействие с людьми. Данный уровень психологической культуры, по его мнению, объединяет в себе ценностно-смысловые установки, мотивы, отношения и конструкты [7].

Многие авторы, подчеркивают, что, характеризуя психологическую культуру человека, важно понимать, что это «системное свойство развивающейся личности». Поэтому необходимо раскрывать системообразующие компоненты психологической культуры.

В исследованиях Л.Д. Лужбиной психологическая культура представлена как системное образование. В структуре психологической культуры личности они выделили когнитивный, ценностно-смысловой, рефлексивно-оценочный, креативный и поведенческий компоненты. При этом, в качестве ее системообразующего фактора, вступающего во взаимодействие и опосредующего развитие других составляющих психологической культуры личности они называют социальный интеллект [8].

В исследованиях Л.Д. Деминой, Т.В. Маняниной важным системообразующим компонентом, определяющим структуру психологической культуры, является эмоциональный интеллект [9].

В результате проводимого Л.Д. Деминой, Т.В. Маняниной исследования были выделены следующие функции эмоционального интеллекта в психологической культуре личности, которая, несомненно, является одним из факторов социальной, в том числе и профессиональной успешности личности:

1) оценочно-прогностическая — участие эмоционального интеллекта в оценке и передаче эмоциональных переживаний, как собственных, так и других людей, через речь, звуки, внешний вид и поведение, т. е. в формировании адекватного отношения к действительности, к конкретным ситуациям, своему поведению и поведению окружающих и др., а также в прогнозировании на данной основе как индивидуальной меры собственных достижений, так и развития эмоционального поведения других людей; эмпирическим обоснованием являются корреляции эмоционального интеллекта на уровне значимости $p < 0,01$ с данными распознавания эмоций (методика FMST), мотивацией успеха и внутренней мотивацией трудовой деятельности;

2) эмоционально-коммуникативная - обеспечение успешности коммуникации; в отношении адресата речи это связано с адекватным осмыслением эмоций, т. е. установлением смыслов и ценностных установок адресантов; для адресанта — подобрать для данной конкретной ситуации наиболее адекватные средства для выражения эмоций; эмпирически показано, что внутриличностное понимание эмоций образует корреляционные отношения с чувствительностью к речевой экспрессии и эмпатийным познанием личности ($p < 0,01$), с социально-ориентированными стратегиями преодолевающего поведения (поиск социальной поддержки, социальное взаимодействие) и др.;

3) регулятивная — эмоциональный интеллект участвует в развитии активных и социально-направленных стратегий преодолевающего поведения, минимизации эмоционального выгорания личности, конфликта в ценностно-смысловой сфере и др.; выявлены корреляции эмоционального интеллекта на уровне значимости $p < 0,01$ с активными и социально-ориентированными стратегиями преодолевающего поведения («ассертивное

поведение», «поиск социальной поддержки», «социальное взаимодействие»), а также наличие отрицательных корреляций со стратегией избегания, симптомами эмоционального выгорания;

4) мотивирующая — основывается на взаимосвязях со структурными компонентами мотивационной сферы личности — внутренней мотивации, мотивации успеха; эмпирическим обоснованием функции являются результаты корреляционного и факторного анализов, согласно которым эмоциональный интеллект взаимосвязан с развитием внутренней мотивации и мотивации успеха профессиональной деятельности;

5) рефлексивно-коррекционная функция связана с осмыслением эмоциональных переживаний, как собственных, так и партнеров по взаимодействию, уменьшением внутреннего конфликта и агрессивных форм поведения; эмпирической базой являются обратные корреляции (на уровне значимости $p = 0,01$) эмоционального интеллекта с показателями «интегральный показатель соотношений ценностей и их доступности», «агрессивное поведение», синдромом эмоционального выгорания и положительные корреляции со стратегиями «ассертивное поведение», внутренней мотивацией, мотивацией успеха и самоуважением личности ($p = 0,01$) [10].

В результате проведенного ими исследования было доказано, что эмоциональный интеллект, обуславливая структуру психологической культуры личности в различных видах деятельности, опосредует эмоциональное отношение к выполняемой деятельности, конкретным ситуациям, своему поведению и поведению окружающих и др. Эмоциональный интеллект взаимосвязан с качественными характеристиками мотивационной, ценностно-смысловой сферы личности, ее самоотношением и стратегиями преодолевающего поведения. Респонденты с высоким уровнем эмоционального интеллекта характеризуются отсутствием значимых противоречий в соотношении ценностей и их доступности, более высоким уровнем самоуважения и сензитивности к себе, ассертивного поведения, распознавания вербальной экспрессии, выраженности в трудовой деятельности мотивации успеха, внутренней мотивации, чем в группах со средним и низким эмоциональным интеллектом

Следовательно, важным структурообразующим (эмоционально-коммуникативным) компонентом психологической структуры личности является эмоциональный интеллект. Взаимодействуя с другими ее компонентами, эмоциональный интеллект «выстраивает» их последовательность для реализации определенной активности. Функции эмоционального интеллекта в структуре психологической культуры могут отличаться в зависимости от пола, возраста, и вида профессиональной деятельности. Эмоциональный интеллект обуславливает отношение человека к другому, в котором проявляется ценностно-смысловая сфера личности [10].

Таким образом, экстраполяция всех точек зрения на современное понимание психологической культуры и ее основных детерминант дает нам возможность рассматривать психологическую культуру как системное свойство развивающейся личности. Вследствие этого, были выделены следующие основные системообразующие компоненты психологической культуры - социальный и эмоциональный интеллект.

Литература

1. Карнаухова В. А. «Культура» в психологии: от объяснительного понятия к предмету исследования // Научные ведомости БелГУ. Серия: Гуманитарные науки. - 2008. - №2.
2. Дубровина И. Психологическая культура личности // Развитие личности. - 2011. - №4.
3. Климов Е.А. Основы психологии: Учебник для вузов. - М., 1997. - 295 с.
4. Мотков, О.И. Психологическая культура личности // Школьный психолог. 1999. -№ 15. - С. 8-9.
5. Колмогорова Л.С. Возрастные возможности и особенности становления психологической культуры учащихся: автореф. дис. ... д-ра психол. наук. - М., 2001. - 45 с.
6. Колмогорова Л. С. Возрастные возможности становления психологической культуры школьников // СПЖ. - 2004. - №19.
7. Семикин В.В. Психологическая культура в педагогическом взаимодействии: автореф. дис. ... д-ра психол. наук. - СПб, 2004. - 45 с.

8. Лужбина Н.А. Социальный интеллект как системообразующий фактор психологической культуры личности: автореф. дис. ... канд. психол. наук. - Барнаул, 2002. - 22 с.
9. Демина, Л.Д., Манянина, Т.В. Эмоциональный интеллект как системообразующий компонент психологической культуры личности // Известия Алтайского государственного университета. – 2010. - № 3. - С. 57-59.
10. Т.В. Манянина Эмоциональный интеллект в структуре психологической культуры личности : автореф. дис. ... канд. психол. наук. - Барнаул, 2010. - 25 с.

ОБЗОР ЭФФЕКТИВНОСТИ ТЕРАПЕВТИЧЕСКИХ МЕТОДОВ ПРИ ТЕРАПИИ ПОГРАНИЧНОГО РАССТРОЙСТВА ЛИЧНОСТИ

Дуплякин Е. Б., Брезгунова Д. В.
Университет Туран, Алматы, Казахстан

Мақалада жеке тұлғаның шекаралық бұзылуын емдеудегі ең тиімді психотерапиялық әдістер қарастырылады: когнитивті мінез-құлық терапиясы, диалектикалық мінез-құлық терапиясы, схемалық терапия және STEPPS тренингі. Мақалада клиникалық зерттеулер мен эксперименттер туралы деректер келтірілген.

Түйін сөздер: шекаралық бұзылыс, тұлғаның бұзылуы, когнитивті мінез-құлық терапиясы, диалектикалық мінез-құлық терапиясы

Статья рассматривает наиболее эффективные психотерапевтические методы при терапии пограничного расстройства личности: когнитивно-поведенческая терапия, диалектическая поведенческая терапия, схема-терапия и STEPPS тренинг. В статье приведены данные по клиническим исследованиям и экспериментам.

Ключевые слова: пограничное расстройство, расстройство личности, когнитивно-поведенческая терапия, диалектическая поведенческая терапия

The article examines the most effective psychotherapeutic methods for treating borderline personality disorder: cognitive-behavioral therapy, dialectical behavior therapy, schema therapy, and STEPPS training. The article provides data from clinical studies and experiments.

Keywords: borderline disorder, personality disorder, cognitive behavioral therapy, dialectical behavioral therapy

Пограничное расстройство личности (ПРЛ) - это расстройство личности, характеризующееся резкими и частыми изменениями настроения, интенсивными неконтролируемыми эмоциональными реакциями, опасным и импульсивным поведением. Пациенты с ПРЛ могут испытывать необъяснимое чувство пустоты, часто сталкиваются с диссоциативными реакциями и имеют проблемы со сложностью идентификации себя и своих эмоций. В МКБ-11 ПРЛ включено в раздел "Расстройства личности" под кодом 6D71.

Основные критерии пограничного расстройства личности (ПРЛ) обычно включают следующие (для постановки диагноза достаточно 5 из 9 признаков):

- Нестабильность в межличностных отношениях (дихотомия, идеализация, обесценивание)
- Интенсивный страх быть покинутым, что часто приводит к отчаянию и неадекватным реакциям на разлуку
- Сильные и частые перепады настроения, включая эпизодические чувства интенсивной депрессии, раздражения или тревоги.
- Неустойчивая самооценка и нестабильное восприятие себя, проблема самоидентификации
- Импульсивное поведение
- Вспышки ярости, порывы гнева часто несоразмерные ситуации
- Стойкое чувство пустоты или скуки, которые могут приводить к стремлению заполнить этот вакуум через непродуманные поступки или пристрастия
- Параноидальные и диссоциативные эпизоды, (дереализация и деперсонализация)
- Суицидальное или разрушающее поведение

Эти критерии являются общепринятыми основополагающими характеристиками пограничного расстройства личности и используются в диагностике этого состояния согласно критериям диагностического и статистического руководства психических расстройств (DSM-5).

Когнитивно-поведенческая терапия (Cognitive behavioural therapy, CBT, КПТ)

Когнитивно-поведенческая терапия (Cognitive behavioural therapy, CBT, КПТ) проявила себя весьма эффективной в контексте психологической интервенции. Ее акцент сосредоточен, прежде всего, на преодолении проблем эмоциональной регуляции и недостаточности навыков межличностного общения у лиц с пограничным расстройством личности. Преимущественно, КПТ обеспечивает освоение следующих компетенций: распознавание собственных эмоций, управление деструктивным поведением, систематическую саморегуляцию в кризисных ситуациях (включая опасное поведение для жизни и здоровья, а также самоповреждения), а также усвоение необходимых навыков в области межличностного взаимодействия, саморегуляции и самоконтроля, включая трудные периоды обострения состояния.

Обширные исследования эффективности когнитивной терапии и ее направлений при пограничном расстройстве показали значительную коррекцию дисфункциональных схем поведения и ложных убеждений и в следствие, значительное уменьшение саморазрушительного поведения и получение навыков адаптивного реагирования на сложности.

Также КПТ-терапия способствовала более значительным улучшениям общей тяжести симптомов, что может свидетельствовать о стойком сохраняющемся эффекте терапии после прекращения лечения (данные по оценкам пациентов и врачей через 24 месяца наблюдения).

Диалектическая поведенческая терапия (Dialectical behavior therapy, DBT, ДПТ)

Диалектическая поведенческая терапия (Dialectical behavior therapy, DBT, ДПТ), разработанная Маршей Линехан, основана на когнитивно-поведенческих принципах и включает в себя элементы практики майндфулнес. Это комплексная методика включающая тренинг ДПТ-навыков, телефонную поддержку, личную и групповую терапию. ДПТ изначально создавалась как помощь пациентам с множественными проблемами и опасным (суицидальным) поведением и ставит в основу проблемы - отсутствие необходимых навыков саморегуляции и контроля.

ДПТ доказала свою эффективность в лечении посттравматического стрессового расстройства (ПТСР), биполярного аффективного расстройства (БАР), сезонного депрессивного расстройства, депрессии, тревожных расстройств и расстройств пищевого поведения. Однако, ее особая эффективность проявляется в лечении пограничного расстройства личности. Еще на момент написания своего основного труда “Когнитивно-поведенческая терапия пограничного расстройства личности” Линехан проводила тестовые клинические исследования, которые сравнивали эффект DBT терапии с традиционной психотерапией. Пациенты, прошедшие тренинг ДПТ, ощущали значительное снижение склонности к суицидальным мыслям и действиям, количество тяжелых парасуицидов на протяжении года также снизилось. Было замечено, что ДПТ эффективно справляется с проблемой преждевременного прекращения терапии, которая является важной проблемой при лечении подобных пациентов. За год терапию бросили всего 16,4% — значительно меньше по сравнению с 50—55% пациентов, преждевременного оставивших терапию при других методах лечения за тот же период. Сократилась необходимость госпитализации, что свидетельствует о снижении тяжести и продолжительности психиатрической помощи. Средняя продолжительность пребывания в психиатрическом стационаре у пациенток, прошедших диалектическую поведенческую терапию, оказалась значительно ниже по сравнению с теми, кто получал традиционную психотерапию. Конкретно, среднее время составило 8.46 дней в год против 38.86 дней у пациенток, проходивших обычное психотерапевтическое лечение. Кроме того, наблюдались значительные улучшения по шкалам глобальной и социальной адаптации, что подтверждает позитивную динамику пациентов.

По завершении лечения пациентки, прошедшие диалектическую поведенческую терапию, получили более высокую оценку общей адаптивности от интервьюера по сравнению с теми, кто проходил традиционную психотерапию. Сами пациенты также высоко оценили свою успешность в выполнении обычных социальных ролей, таких как работа, обучение и бытовые обязанности.

На текущий момент ДПТ является единственным методом лечения пограничного расстройства личности, который был достаточно исследован и подтвержден мета-аналитическими исследованиями (Cohen, 1992; Kliem et al., 2010). Имеются доказательства снижения частоты самоповреждающего поведения и значительного снижения суицидальных тенденций (как мыслительных, так и поведенческих). Эффективность данного подхода подтверждена обширными исследованиями (см. обзор *Dialectical behaviour therapy from 1991-2015: What do we know about clinical efficacy and research quality?*).

Статистические данные показывают, что диагноз пограничного расстройства личности чаще выявляется у женщин, однако недавние исследования свидетельствуют о том, что ДПТ также эффективен в терапии гнева, эмоциональной дисрегуляции и суицидальных тенденций у мужчин. Особую сложность представляет диагностика пограничного расстройства личности у подростков. Ее симптоматика часто смешивается с проявлениями подросткового возраста, такими как импульсивность и эмоциональная лабильность. Тем не менее, ДПТ продемонстрировала положительный эффект в данной категории пациентов: подростки проявляют более высокий уровень мотивации, активно участвуют в групповой работе и обнаруживают более стабильное эмоциональное состояние.

Схема-терапия (Schema-Focused Therapy, SFT)

Схема-терапия (Schema-Focused Therapy, SFT) - интегральная методика, основанная на принципах когнитивно-поведенческой терапии. Схема-терапия также формулирует как основную причину расстройств - наличие у пациента устоявшихся неадаптивных схем, которые затрудняют удовлетворение его основных потребностей. В ходе эксперимента у всех наблюдаемых пациентов с пограничным расстройством наблюдалось значительное улучшение симптомов депрессии, социального и общего функционирования. При дальнейшем наблюдении у подавляющего количества пациентов сохранился эффект от терапии, а часть из них после завершения терапии больше не соответствовали диагностическим критериям ПРЛ. В целом при повторном наблюдении у пациентов частично сохранялись легкие нарушения, но в области социального взаимодействия был ощутимый значительный эффект.

В следующем эксперименте, сравнивали эффект от схема-терапии и терапии ориентированной на перенос. Пациенты находящиеся в схема-терапии показали большую и более быструю положительную динамику по всем значимым признакам ПРЛ (страх покинутости, отношения, проблемы идентичности, диссоциацию и паранойю, импульсивность и парасуицидальное поведение). По итогу эксперимента большая часть пациентов (66% против 43%) достигла значительного улучшения.

Также сравнивая индивидуальную и личную схема-терапию, были обнаружены еще более впечатляющие результаты. В ходе наблюдения Фаррелл собрал небольшую группу для групповой практики в схема-методе. После лечения в группе 94% пациентов больше не соответствовали диагностическим критериям ПРЛ. В целом, можно сделать выводы, что эффект схема-терапии уменьшает симптомы ПРЛ и улучшает общее состояние, и в формате долгосрочной индивидуальной терапии и как краткая дополнительная групповая терапия.

Системный тренинг эмоциональной предсказуемости и решения проблем (Systems Training for Emotional Predictability and Problem Solving, STEPPS)

Системный тренинг эмоциональной предсказуемости и решения проблем (Systems Training for Emotional Predictability and Problem Solving, STEPPS) - также исходит из когнитивной терапии и основан на последовательных инструкциях. Подобно Диалектической поведенческой терапии (ДПТ), STEPPS сосредотачивается на том, что люди с пограничным расстройством личности испытывают затруднения в контроле своих эмоций и побуждений.

STEPPS это групповой метод терапии без индивидуальных сессий. Одна из самых коротких терапевтических программ, 22 часа еженедельных групповых занятий, в отличие от обычного годовичного курса ДПТ. Кроме того, в программу STEPPS включаются члены семьи, близкие, медработники и другие люди, с которыми пациент регулярно контактирует и с кем он захочет поделиться информацией о своем состоянии.

В результате эксперимента, тренинг STEPPES в сочетании с другими видами терапии, значительно снижает тяжесть симптомов пограничного расстройства, негативной аффективности, импульсивности, при этом результаты сохраняются в течение одного года наблюдения. Но тем не менее, STEPPS не оказывает сильного эффекта на частоту самоповреждения или попыток самоубийства, а также не уменьшает количество госпитализаций в стационары.

В итоге исследований STEPPS может быть эффективен в качестве дополнительного тренинга, эффективность его как самостоятельного метода еще требует доказательных оснований.

Литература

1. Alexis K. Matusiewicz, BA,a,b Christopher J. Hopwood, PhD, Assistant Professor of Psychology,c Annie N. Banducci, BA,a,b and C.W. Lejuez, PhD, Director, Professor of Psychology, The Effectiveness of Cognitive Behavioral Therapy for Personality Disorders, Psychiatr Clin North Am. Author manuscript; available in PMC 2011 Sep 1., Published in final edited form as: Psychiatr Clin North Am. 2010 Sep; 33(3): 657–685., doi: 10.1016/j.psc.2010.04.007 <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3138327/>
2. Линехан М.М. Когнитивно-поведенческая терапия пограничного расстройства личности / Марша М. Линехан. М.: Вильямс, 2007. 1040 с.
3. Miga, E. M., Neacsiu, A. D., Lungu, A., Heard, H. L., & Dimeff, L. A. (2019). Dialectical behaviour therapy from 1991-2015: What do we know about clinical efficacy and research quality? In M. A. Swales (Ed.), The Oxford handbook of dialectical behaviour therapy (pp. 415–465). Oxford University Press.
4. School of Psychology, The University of Southampton, Southampton, England, Dialectical behaviour therapy for men and boys: A systematic review. Available from: https://www.researchgate.net/publication/374905603_Dialectical_behaviour_therapy_for_men_and_boys_A_systematic_review
5. Experiences of dialectical behaviour therapy for adolescents: A qualitative analysis, 1Department of Clinical Neuroscience, Centre for Psychiatry Research, Karolinska Institutet, & Stockholm Health Care Services, Region Stockholm, Stockholm, Swede. Available from: https://www.researchgate.net/publication/368393382_Experiences_of_dialectical_behaviour_therapy_for_adolescents_A_qualitative_analysis
6. Ben-Porath D, Peterson GA, Smee J. Treatment of individuals with borderline personality disorder using dialectical behavior therapy in a community mental health setting: clinical application and a preliminary investigation. Cogn Behav Prac. 2004;11:424–434.
7. Giesen-Bloo J, van Dyck R, Spinhoven P, et al. Outpatient Psychotherapy for Borderline Personality Disorder: Randomized Trial of Schema-Focused Therapy vs Transference-Focused Psychotherapy. Arch Gen Psychiatry. 2006;63(6):649–658.
8. Farrell J, Shaw I, Webber M. A schema-focused approach to group psychotherapy for outpatients with borderline personality disorder: A randomized controlled trial. J Behav Ther Exp Psychiatry. 2009;40(2):317–328.
9. Blum N, Pfohl B, St. John D, et al. STEPPS: A cognitive-behavioral systems-based group treatment for outpatients with borderline personality disorder--a preliminary report. Compr Psychiatry. 2002;43(4):301–310.

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҚОЛДАУ КӨРСЕТУ ЖАҒДАЙЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЭМОЦИОНАЛДЫҚ ИНТЕЛЛЕКТІН ДАМУЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Туриспаева А.Н.

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған, Қазақстан

Бұл зерттеу педагогикалық-психологиялық қолдау жағдайында оқушылардың эмоционалдық интеллектінің даму ерекшеліктерін зерттеуге арналған. Эмоционалды интеллект табысты әлеуметтік бейімделудің және студенттің оқуының маңызды аспектісі болып саналады. Зерттеудің мақсаты – мұғалімдермен және психологтармен белсенді әрекеттесу арқылы оқушылардың эмоционалдық интеллектінің дамуына әсер ететін негізгі факторларды анықтау. Зерттеу әдістемесі эмоционалды интеллекттің дамуына әсер етудің тиімді стратегияларын анықтау мақсатында Д.В.Люсиннің эмоционалдық интеллект «ЭмИн» сауалнамасының талдауын қамтиды. Алынған нәтижелерді оқушылардың оқу үдерісі мен әлеуметтік бейімделуін оңтайландыруға бағытталған педагогикалық қолдау бағдарламаларын әзірлеу үшін пайдалануға болады.

Кілт сөздері: EI, эмоционалдық интеллект, психология, педагогика, оқушы, қолдау, эмоционалды.

Данное исследование призвано изучить особенности развития эмоционального интеллекта студентов в условиях педагогического и психологического сопровождения. Эмоциональный интеллект считается важным аспектом успешной социальной адаптации и обучения учащихся. Цель исследования – выявить основные факторы, влияющие на развитие эмоционального интеллекта учащихся посредством активного взаимодействия с педагогами и психологами. Методика исследования включает анализ опроса эмоционального интеллекта «ЭмИн» Д.В.Лусина с целью определения эффективных стратегий воздействия на развитие эмоционального интеллекта. Полученные результаты могут быть использованы при разработке программ педагогической поддержки, направленных на оптимизацию процесса обучения и социальной адаптации студентов. Работа представляет интерес для педагогов, психологов и специалистов в области образования, а также может послужить основой для исследований в этом направлении.

Ключевые слова: EI, эмоциональный интеллект, психология, педагогика, студент, поддержка, эмоциональный.

This study is designed to study the features of the development of emotional intelligence of students in conditions of pedagogical and psychological support. Emotional intelligence is considered an important aspect of successful social adaptation and student learning. The purpose of the study is to identify the main factors influencing the development of students' emotional intelligence through active interaction with teachers and psychologists. The research methodology includes an analysis of the emotional intelligence survey "EmIn" by D.V. Lusin in order to determine effective strategies for influencing the development of emotional intelligence. The results obtained can be used in the development of pedagogical support programs aimed at optimizing the learning process and social adaptation of students. The work is of interest to teachers, psychologists and specialists in the field of education, and can also serve as the basis for research in this direction.

Keywords: EI, emotional intelligence, psychology, pedagogy, student, support, emotional

Қазіргі психология эмоционалдық интеллектке адамның өз эмоцияларын тану, түсіну және басқару қабілеті, сондай-ақ оның басқа адамның эмоцияларын оқу, түсіну және әсер ету қабілеті ретінде қарастырылады. Практикалық мағынада бұл адам өзінің эмоцияларын оның мінез-құлқын басқара алатынын және басқаларға тек жағымды ғана емес, сонымен бірге теріс әсер ететінін түсінетін дағдылар жиынтығы. Ағылшын тілінде эмоционалды интеллектті белгілеу үшін IQ ұқсастығы бойынша EQ аббревиатурасы – «emotional quotient» немесе «эмоционалдық коэффициент», сондай-ақ EI аббревиатурасы - «emotional intelligence» қолданылады.

Зияткерлік қабілеттер күнделікті өмірде оның әртүрлі салаларында тануға қол жеткізу үшін қажет. А. Айзенк: «Интеллект логика, жоспарлау, есептерді шешу, бейімделу, абстрактілі ойлау, идеяларды түсіну, тілді қолдану және оқу сияқты көптеген танымдық қабілеттерді қамтитын ақыл-ойдың қажетті аспектісі» деп есептеді [1, 65 бет]. Дегенмен, жоғарыда аталған табысқа ықпал ететін басқа да негізгі компоненттер бар, соның ішінде әлеуметтік қабілет, эмоционалды бейімделу, эмоционалдық сезімталдық, эмпатия, практикалық интеллект және ынталандыру. EI психологиялық ғылымның көптеген салаларымен тығыз байланысты,

мысалы, эмоцияның нейробиологиясы, өзін-өзі реттеу және метатану теориясы және дәстүрлі академиялық интеллект деп аталатын адамның когнитивті қабілеттерін іздеу.

Эмоционалды интеллект - эмоциялар мен танымды байланыстыруға тырысатын салыстырмалы түрде жаңа ұғым. Өткен ғасырдың басында психология психиканың әлеуметтік-эмоционалдық саласына қатысты қабілеттерді іздей бастады. Осы саланың жетекші сарапшылары Э. Торндайк, К. Спирман, Д. Векслер, Дж. Гильфорд, Г. Айзенк және т.б. адамдар арасындағы қарым-қатынаста зерделі әрекет ете отырып, басқа адамдарды түсінуде әртүрлі қабілеттер бар деп дәлелдеді.

Психолог Эдвард Торндайк XX ғасырдың 30-жылдарында «...әлеуметтік интеллект басқа адамдармен тіл табысу қабілеті ретінде» [2, 16 бет] . Он жылдан кейін Дэвид Векслер «...интеллекттің әртүрлі тиімді құрамдастары адамдардың өмірде қаншалықты табысты болуында маңызды рөл атқарады» деп ұсынды [3, 65 бет]. 50-жылдары Гуманистік психология деп аталатын ой мектебі пайда болды және Авраам Маслоу сияқты ойшылдар «адамдар өз өмірін ұйымдастыру үшін қажетті эмоционалдық күшті құрудың әртүрлі тәсілдеріне көбірек көңіл бөлу керек» деп есептеді [4, 90 бет].

EQ дамуында пайда болған тағы бір маңызды тұжырымдама - көп интеллект концепциясы. Бұл концепцияны 1970 жылдардың ортасында Говард Гарднер ұсынды, ол «...интеллект тек бір жалпы қабілет емес, интеллект өмірдің барлық салаларына қатысады және онымен байланысты көптеген мәселелерді шешуге ықпал етеді. адами қарым-қатынастармен» [5, 38 бет].

1985 жылы Уэйн Пэйннің докторлық диссертациясында «эмоционалды интеллект» термині алғаш рет айтылған. Кейт Бисли 1987 жылы Менса журналында жарияланған мақаласында «эмоционалды фактор» терминін қолданады.

1990 жылы Джон Майер мен Питер Найтингейл «Эмоционалдық интеллект» атты мақаласында оның маңыздылығын айтқан кезде, әлемге адам интеллектін түсінудің жаңа құралы ретінде «эмоционалды интеллект» термині енгізілді. Олардың жұмысы жаңашыл болды, өйткені ол адамның интеллектісі біздің танымымызбен ғана емес, эмоционалдық реакциялар мен әлеуметтік өзара әрекеттесулермен де анықталатынын көрсетті. Мақалада «...интеллектті анықтау, және уақыт өте сыналған IQ тесті адамның әлеуметтік және эмоционалдық интеллектін өлшейтін қатаң сандық толықтырулармен толықтырылды» деген жаңа түсінікке әкелді [6, 28 бет].

Д. Майер EQ сенімді өлшемдерін жасауға және оның маңыздылығын зерттеуге бағытталған зерттеу бағдарламасын бастады. Мысалы, бір зерттеуде ол былай деп тапты: «...бір топ адамдар фильмді көргенде, эмоционалдық айқындық бойынша жоғары ұпай жинағандар тезірек қалпына келеді. Басқа бір зерттеуде басқалардың эмоцияларын дәл қабылдау, түсіну және бағалау қабілеті бойынша жоғары ұпай жинаған субъектілер өздерінің әлеуметтік ортасындағы өзгерістерге икемді түрде жауап беріп, қолдаушы әлеуметтік байланыстарды құрады» [6, 56 бет].

Эмоционалды интеллект дамыған адамдар өз эмоцияларын ойлары мен мінез-құлқын дұрыс бағытқа бағыттау үшін пайдаланады, сонымен қатар өзінің және басқа адамдардың сезімдерін дәл түсінеді. Дэниел Гоулман, американдық автор, психолог және ғылыми журналист өзінің «Эмоционалдық интеллект» кітабында интеллект тұжырымдамасын кеңейтіп, оның өмірдегі табысқа жету үшін маңызды екенін айтты. Гоулман «EI бес кластерге біріктірілген жиырма бес элементтен тұрады: өзін-өзі тану, өзін-өзі реттеу, мотивация, эмпатия және әлеуметтік дағдылар» деп атап көрсетті [7, 64 бет].

Педагогикалық-психологиялық қолдау жағдайында эмоционалды интеллекттің дамуы әр қатысушы ортақ игілікке және табысқа үлес қосатын топтың жақсы үйлестірілген жұмысы сияқты.

Эмоционалдық интеллекттің даму деңгейін және оның құрамдас бөліктерінің оқушыларда көріну дәрежесін зерттеу мақсатында біз Д.В. Люсиннің эмоционалдық интеллект «ЭМИн» сауалнамасын қолдандық [8, 12 бет].

Д.В. Люсиннің «ЭмИн» эмоционалды интеллект сауалнамасының мақсаты – адам бойындағы эмоционалды интеллект деңгейін өлшеу және бағалау. Эмоциялық интеллект адамның өзінің және басқалардың эмоцияларын тану, түсіну, басқару және білдіру қабілетін қамтиды. Осылайша, «ЭмИн» негізгі мақсаты адамдарға эмоцияларды басқару және эмпатия дағдыларын дамытуға көмектесу болып табылады, бұл сайып келгенде олардың өмірінің сапасын және басқалармен қарым-қатынасын жақсартыды. Д.В.Люсинаның сауалнама шкаласының сипаттамасын «ЭмИн» 1- кестеден көре аласыздар.

Кесте 1 - Сауалнама шкаласының сипаттамасы «ЭмИн» Д.В.Люсин

Таразылар	Сомасы
MPEI	MP+MU
VEI	VP+VU+VE
OEI	MP + MU + VP + VU + VE
PE	MP+VP
UE	MU+VU+VE

MEI – тұлғааралық эмоционалды интеллект, MP – басқа адамдардың эмоциясын түсіну, MU – басқа адамдардың эмоцияларын басқару, VEI – тұлғаишілік эмоционалды интеллект, VP – өз эмоцияларыңызды түсіну, VU – эмоцияларыңызды басқару, EC – өрнекті басқару, PE – эмоциялар туралы жалпы түсінік, UE – эмоцияларды басқарудың жалпы қабілеті, EI жалпы эмоционалды интеллекттің интегралды көрсеткіші болып табылады.

EmIn сауалнамасы 218 субъектіге жіберілді. Бұл іріктеу Мәскеу және Великий Новгород университеттеріндегі «психолог» және «менеджер» мамандықтары бойынша оқитын 187 университет студенттерінен және әртүрлі профилдегі 31 маманнан тұрды. Оның құрамына 62 (28%) ер адамдар және 156 (72%) әйелдер субъектілері кірді, субъектілердің орташа жасы 21,8 жасты құрады.

EmIn сенімділігін бағалау үшін барлық шкалалар мен кіші шкалалар үшін Кронбахтың α ішкі сәйкестік көрсеткіштері есептелді. Негізгі шкалалардың ішкі консистенциясы 0,80 және одан жоғары, бұл сауалнамалар үшін айтарлықтай жоғары. Ішкі шкалалардың ішкі консистенциясы біршама төмен (0,7 шамасында), бірақ VE шағын шкаласын (0,51) қоспағанда, оны қанағаттанарлық деп санауға болады.

Сауалнаманың ішкі құрылымын және оның ұсынылған шкалаларға сәйкестігін зерттеу үшін факторлық талдау жүргізілді. Факторлар негізгі компонент әдісі арқылы анықталды. ҚМО іріктеу барабарлығының өлшемі 0,790-ға тең болды, Бартлеттің сфералық коэффициентінің маңыздылығы 0,001-ден аз болды. Бұл корреляциялық матрицаны есептеудің жоғары сенімділігін көрсетеді.

Сынақ нұсқаулары Сізге 46 мәлімдемеден тұратын сауалнаманы толтыру ұсынылады. Әрбір мәлімдемені мұқият оқып шығыңыз және сіздің пікіріңізді жақсы көрсететін ұяшыққа крест қойыңыз.

Педагогикалық-психологиялық қолдау жағдайында оқушылардың эмоционалды интеллектінің даму ерекшеліктерін зерттеу студенттердің табысты оқуын және әлеуметтік бейімделуін қамтамасыз ету үшін бұл процестің маңыздылығын көрсетеді. Педагогикалық және психологиялық аспектілер өзара әрекеттесіп, оқушылардың эмоционалды сауаттылығын дамытуға ықпал ететін қолайлы жағдай жасайды.

Зерттеу нәтижелері педагогикалық-психологиялық қолдаудан өткен студенттердің эмоционалды құзыреттілік деңгейі жоғары екенін көрсетеді, бұл олардың оқу үлгеріміне, әлеуметтік қарым-қатынасына және жалпы бейімделуіне әсер етеді. Бұл студенттердің жеке басының үйлесімді дамуын қамтамасыз ету үшін білім беру ұйымдарында осындай қолдау бағдарламаларын енгізудің маңыздылығын көрсетеді.

Осылайша, педагогикалық-психологиялық қолдау эмоционалды тұрғыдан жетілген, әлеуметтік бейімделген және табысты дайындалған жеке тұлғаны қалыптастыруға ықпал

ететін оқу-тәрбие процесінің құрамдас бөлігі болып табылады. Бұл саладағы болашақ зерттеулер қолдау әдістерін оңтайландыруға және оқушылардың эмоционалдық интеллектінің дамуына нақты әсерлерді өлшеуге бағытталуы мүмкін.

Әдебиеттер

1. Айзенк Г.Ю. Природа интеллекта. Битва за разум! Как формируются умственные способности. М. . ЭКСМО-Пресс, 2002.
2. Торндайк Э.Л., Уотсон Дж. Б. Бихевиоризм. М. . Флинта, 2014.
3. Диагностика структуры интеллекта: тест Д. Векслера. Детский вариант. Методическое руководство / Состав. Ю.И. Филимонов, В.И. Тимофеев. СПб. . Иматон, 1998.
4. Маслоу А.Г. Мотивация и личность/Перевод. с англ. Татлыбаевой А. М. СПб. . Евразия, 1999.
5. Гарднер Г. Структура разума. Теория множественности интеллекта: перевод с английского. М. . ИД Вильямс, 2007.
6. Mayer J.D., Caruso D.R., Salovey P. Emotional Intelligence meets traditional standards for an intelligence // Intelligence. 1999. V.
7. Гоулмен Д. Эмоциональный интеллект. М.. АСТ. Астрель, сор. 2011.
8. Люсин Д.В., Марютина О.О., Степанова А.С. Структура эмоционального интеллекта и связь его компонентов с индивидуальными особенностями: эмпирический анализ. Социальный интеллект: Теория, измерение, исследования. – Москва: Изд-во «Институт психологии РАН», 2004.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ СОПРОВОЖДЕНИЕ ДЕТЕЙ С РАСТРОЙСТВОМ АУТИСТИЧЕСКОГО СПЕКТРА (РАС)

Гирич А.С.¹

¹Павлодарский педагогический университет имени Әлкей Марғұлан, Павлодар, Казахстан

Научный руководитель: Рахимжанова А. Б.

Павлодар, Казахстан

В данной статье рассматриваются особенности поведения детей с расстройством аутистического спектра; раскрывается значение понятия «психолого-педагогическое сопровождение»; организации психолого-педагогического сопровождения детей с расстройствами аутистического спектра в условиях школьного обучения.

Ключевые слова: расстройство аутистического спектра, адаптация, инклюзивное образования, психолого-педагогическое сопровождение, социальная адаптация, образовательная адаптация.

Бұл мақала аутизм спектрінің бұзылуы бар балалардың мінез-құлық ерекшеліктерін зерттейді; «психологиялық-педагогикалық қолдау» ұғымының мәні ашылды; мектеп жағдайында аутизм спектрі бұзылған балаларға психологиялық-педагогикалық қолдау көрсетуді ұйымдастыру.

Түйін сөздер: аутизм спектрінің бұзылуы, бейімделу, инклюзивті білім беру, психологиялық-педагогикалық қолдау,

This article examines the behavioral characteristics of children with autism spectrum disorder; the meaning of the concept of “psychological and pedagogical support” is revealed; organizing psychological and pedagogical support for children with autism spectrum disorders in school settings.

Keywords: autism spectrum disorder, adaptation, inclusive education, psychological and pedagogical support, social adaptation, educational adaptation.

К настоящему времени во многих образовательных учреждениях наблюдается тенденция совместного обучения детей с расстройством аутистического спектра вместе с их сверстниками, страдающими другими психологическими или поведенческими проблемами, а также с обычными детьми. Однако, несмотря на достигнутые успехи в этой области, существуют значительные проблемы, связанные с наличием стереотипов относительно данного расстройства, что затрудняет социальную и образовательную адаптацию детей с расстройством аутистического спектра. В связи с этим, наличие психолого-педагогической поддержки и сопровождения остается необходимым для эффективной интеграции данной категории детей в образовательный процесс.

Самым перспективным подходом к обучению детей с расстройством аутистического спектра в школе является постепенное и индивидуально настраиваемое включение в класс или группу, где у других детей либо отсутствуют, либо менее выражены проблемы в общении, при этом оцениваются их способности к обучению на уровне сравнимом с потенциалом ребенка с РАС. Для успешной интеграции в образовательную среду необходимо максимально использовать разработанные специальные методы помощи для детей с аутизмом, предоставляя им индивидуальную психолого-педагогическую поддержку. Следовательно, вопросы адекватного психолого-педагогического сопровождения ребенка с расстройством аутистического спектра на сегодняшний день остаются актуальными.

Расстройство аутистического спектра (РАС) часто ошибочно рассматривается как заболевание, однако на самом деле это совокупность неврологических нарушений развития, которые влияют на способность человека к социализации, общению и контролю поведения. Важно отметить, что симптомы РАС различаются в зависимости от типа и степени выраженности этого расстройства, и, следовательно, они проявляются индивидуально у различных людей. Обычно эти симптомы становятся заметными до двухлетнего возраста.[1, с. 14]

Основные особенности детей с РАС:

— **Нарушения речевого развития:** у детей с расстройством аутистического спектра часто наблюдаются нарушения в развитии речи. В раннем детстве они могут проявляться как отсутствие или недостаточное использование гуления и первых слов. У некоторых детей речь может развиваться, однако сохраняются проблемы в общении, такие как стереотипное повторение слов или использование непонятных для окружающих выражений. Дети могут избегать использования местоимений и обращений, предпочитая говорить о себе в третьем лице. Они также могут не реагировать на своё имя и не следовать устным инструкциям.

— **Отсутствие эмоционального контакта с окружающими:** это проявляется в отсутствии желания или не умении инициировать тактильный контакт, в недостатке зрительного взаимодействия, неадекватных мимических реакциях и затруднениях в использовании жестов для общения. У этих детей может быть затруднено выражение своих эмоций и умение распознавать чувства у других людей. Они могут испытывать трудности с восприятием окружающего мира и не проявлять активное желание контактировать с другими детьми.

— **Нарушение исследовательского поведения:** они могут проявлять необычное отношение к окружающей среде, не проявлять интерес к новым игрушкам или использовать игрушки нестандартным образом. Например, вместо того, чтобы играть с игрушкой в обычном смысле, ребенок может уделять пристальное внимание одной детали игрушки или выполнять однообразные действия, не связанные с предназначением игрушки. Это может выражаться, например, в длительном вращении колеса у машинки или в непонимании назначения игрушки в целом.

— **Нарушения пищевого поведения:** такие дети могут проявлять высокую избирательность в еде, предпочитая определенные продукты и отвергая другие из-за брезгливости или ощущения опасности. Они могут сильно ограничивать свой рацион, предпочитая только несколько конкретных блюд или продуктов, что может оказывать влияние на их питательный баланс и разнообразие потребляемой пищи.

— **Нарушение поведения самосохранения:** в силу большого количества страхов ребенок часто попадает в ситуацию, опасную для себя. Причиной может быть любой внешний раздражитель, который вызывает у ребенка неадекватную реакцию. Например, внезапный шум может заставить ребенка убежать в случайно выбранном направлении. Также причиной является игнорирование реальных угроз жизни: ребенок может очень высоко залезть, играть с острыми предметами, перебегать дорогу не глядя.

— **Нарушение моторного развития:** как только ребенок начинает ходить, у него отмечают неловкость. Также некоторым детям с аутизмом присуще хождение на носочках, весьма заметно нарушение координации рук и ног. У них развиваются стереотипные движения, например, бегать по кругу, качаться, круговые движения руками. [2, с. 297]

— **Нарушения восприятия:** трудности в ориентировке в пространстве, искажение целостной картины предметной среды.

— **Трудности в концентрации внимания:** дети с трудом сосредотачивают внимание на чем-то одном.

— **Плохая память:** часто дети с аутизмом хорошо запоминают только то, что для них значимо.

— **Особенности мышления:** трудности в произвольном обучении. Также дети не сосредотачиваются на причинно-следственных связях, присутствуют трудности освоенных навыков в новой ситуации, конкретность мышления.

— **Поведенческие проблемы:** отказ слушать инструкции взрослого, выполнять с ним какую либо совместную деятельность. Часто сопровождается сопротивлением, агрессивными вспышками, ребенок в таком состоянии может причинить вред самому себе. Проблемой являются и страхи детей с РАС. Часто они непонятны родителям, так как ребенок не может объяснить их. Ребенка пугают резкие звуки, яркий свет. [3, с. 188]

Деятельность педагога-психолога:

Психолог является основным носителем представлений об особых образовательных и социальных потребностях ребенка, он консультирует и сопровождает деятельность всех работников учебного заведения.

Задачи педагога-психолога:

- помощь в организации обучения;
- формирование коммуникативных навыков в стереотипных ситуациях;
- индивидуальная работа с ребенком, направленная на формирование представлений о себе и других;
- работа с семьей ребенка с РАС;
- работа со сверстниками ребенка с РАС;
- обеспечение адекватного выбора образовательного маршрута для обучающегося с РАС.

Работа со сверстниками, требует разработки методов групповой работы для развития и формирования межличностных отношений, занятий с психологом по формированию коммуникативных навыков, не только у ребенка с РАС но и у его сверстников.

Консультативная деятельность психолога с родителями ребенка с РАС строится с учетом понимания тех трудностей, с которыми сталкивается семья, и на понимании специфики конкретного варианта дизонтогенеза. В процессе работы психолог использует различного рода психокоррекционные методы и приёмы.[4, с. 254]

В нашей стране недавно начал осуществляется поведенческий подход для формирования адаптивных коммуникативных паттернов у детей с расстройствами аутистического спектра при помощи создания внешних поддерживающих условий поведения, через специально организованное материальное и социальное окружение.

У детей с расстройством аутистического спектра часто более легко устанавливаются отношения с взрослыми, чем с другими детьми своего возраста. Важно организовывать контакты с другими детьми в достаточно дозированном объеме, четко структурировать общение в пределах установленных стереотипов урока или изменения деятельности. На начальном этапе адаптации особенно важно предотвратить появление конфликтных ситуаций и препятствовать укреплению негативных эмоциональных реакций у ребенка с расстройством аутистического спектра. В это же время важно начать работу по формированию

представлений у ребенка о себе и о других людях, включая понимание того, что у других людей могут быть разные мысли, чувства и эмоции, отличные от их собственных.[5, с. 136]

Семьи, воспитывающие детей с расстройствами аутистического спектра, зачастую оказываются замкнутыми в своей проблеме из-за отсутствия у них психолого-педагогических знаний.[6, с.297]

Поэтому к задачам педагога-психолога можно отнести:

- помощь в повышении образовательного уровня родителей, обучение методам коррекции поведения у детей с расстройствами аутистического расстройства;
- организация развивающих и коррекционных занятий для детей с участием как родителей, так и педагогов;
- обучение родителей неговорящих детей альтернативным средствам общения и развитию навыков организации коррекционных и досуговых занятий;
- создание благоприятных условий для расширения социальных связей семей, где есть дети с РАС, и коррекции поведенческих аспектов у детей.

Работа всех специалистов в образовательном учреждении должна быть взаимосвязанной и гармоничной. Педагогические методы и задачи должны быть отражены в индивидуальном учебном плане, учитывая специфические потребности каждого ученика. Родители детей с особыми образовательными потребностями должны быть ознакомлены с соответствующими документами и информацией о планируемой работе. Социальная среда обучения должна быть структурирована таким образом, чтобы с помощью усилий педагогов и влияния родителей способствовать формированию личности каждого ребенка, включая детей с особыми образовательными потребностями. [7, с. 45]

В конечном итоге, успешное решение задач по психолого-педагогическому сопровождению детей с расстройством аутистического спектра возможно при условии активного сотрудничества специалистов, педагогов и родителей, а также согласования их действий. Дети с РАС нуждаются в продолжительной помощи для успешной социальной и образовательной адаптации. Они требуют особого понимания, терпения и поддержки как со стороны взрослых, так и со стороны сверстников.

Литература

1. Семаго Н.Я., Соломахина Е.А. Психолого-педагогическое сопровождение ребенка с РАС // Аутизм и нарушения развития. 2017. № 1 (54). С. 4–14.
2. Эхолалия – причины, диагностика и лечение. URL: <https://www.krasotaimedicina.ru/symptom/speech/echolalia> (дата обращения: 20.05.2020)
3. Рудик О. С. Коррекционная работа с аутичным ребёнком: кн. для педагогов: метод.пособие. М.: Гуманитарный изд. центр ВЛАДОС, 2015. 189 с. URL:
4. Детский аутизм: хрестоматия/сост. Л. М. Шипицына. СПб.: Международный университет семьи и ребёнка им Р. Валленберга, 1997. 254 с
5. Янушко Е. А. Игры с аутичным ребёнком. Установление контакта, способы взаимодействия, развитие речи, психотерапия. М.: Теревинф, 2004. 136 с.
6. Рудик О. С. Как помочь аутичному ребёнку: пособие для родителей. М.: Гуманитарный изд. центр ВЛАДОС, 2014. 297 с
7. Матайс М.И., Хачатрян Л.А. Психолого-педагогическое сопровождение обучения детей с ОВЗ. Историческая и социально-образовательная мысль. 2019. № 6-1, С. 45-49.

АДАПТАЦИИ СУПРУГОВ В МОЛОДОЙ СЕМЬЕ: ПРОТЕКАНИЕ АДАПТАЦИОННОГО КОНФЛИКТА И СТРАТЕГИИ ВЫХОДА ИЗ НЕГО

Нурадинов А. С., Есильбаев Т. А.

НАО "Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева", Астана, Казахстан

Мақала некенің бастапқы кезеңінде жас жұбайлардың бейімделу процесіне жан-жақты шолу болып табылады. Ол бейімделуді ерлі-зайыптылардың бір-біріне және отбасылық ортаға бейімделуі ретінде анықтаудан бастап, ағзаның физиологиялық қайта құрылуына және отбасы ішінде жаңа рөлдердің қалыптасуына дейінгі процестің әртүрлі аспектілерін қамтиды. Мақалада бірге өмір сүрудің алғашқы айлары серіктестің мінезі мен әдеттерінде көптеген жаңа нәрселерді ашатындығына және отбасылық қатынастардың ерекше стилін тану, үйрену және дамыту процесі жүріп жатқанына назар аударылады.

Мақалада ерлі-зайыптылар арасындағы жақындық пен ынтымақтастықты орнату үшін жұмыс істеудің маңыздылығы атап өтіліп, бұл серіктестердің әрқайсысының барынша күш-жігері мен назарын қажет ететінін атап өтті. Отбасылық өмірге бейімделу қоршаған ортаны өзгертуді де, өзін өзгертуді де қажет ететін жаңа отбасылық шеңберге интеграциялаудың күрделі процесі ретінде сипатталады.

Мақала сонымен қатар ерлі-зайыптылардың сезімдері уақыт өте келе қалай өзгеретінін немесе немқұрайлылыққа айналатынын сипаттайтын қайталама теріс бейімделуді көрсетеді. Дегенмен, мақалада бұл құбылысқа қарсы тұру әдістері, соның ішінде жеке өсу, қолайлы отбасылық микроклиматты қалыптастыру және әрбір отбасы мүшесінің мінез-құлқындағы еркіндік дәрежесін арттыру ұсынылады.

Түйінді сөздер: неке, бейімделу, отбасы, қарым-қатынас, жанжал, ерлі-зайыптылар, функцияларды (рөлдерді) бөлу

Статья представляет собой комплексный обзор процесса адаптации молодых супругов в начальный период брака. Он охватывает различные аспекты этого процесса, начиная от определения адаптации как приспособления супругов друг к другу и к семейной обстановке до физиологической перестройки организма и формирования новых ролей внутри семьи. Статья акцентирует на то, что первые месяцы совместной жизни выявляют много нового в характере и привычках партнёра, и идёт процесс узнавания, привыкания и выработки уникального стиля семейных отношений.

В статье подчеркивается важность работы над установлением близости и солидарности между супругами, отмечая, что это требует максимальных усилий и внимания каждого из партнёров. Адаптация к семейной жизни описывается как сложный процесс интеграции в новый семейный круг, требующий как изменения окружения, так и изменения самого себя.

Статья также выделяет вторичную негативную адаптацию, описывая, как чувства супругов могут обесцветиться или превратиться в равнодушие со временем. Однако статья предлагает методы противодействия этому явлению, включая личностный рост, формирование благоприятного семейного микроклимата и повышение степеней свободы в поведении каждого члена семьи.

Ключевые слова: брак, адаптация, семья, взаимоотношения, конфликт, супруги, распределение функций (ролей)

The article is a comprehensive review of the process of adaptation of young spouses in the initial period of marriage. It covers various aspects of this process, ranging from the definition of adaptation as the adaptation of spouses to each other and to the family environment to the physiological restructuring of the body and the formation of new roles within the family. The article emphasizes that the first months of living together reveal a lot of new things in the character and habits of a partner, and the process of recognizing, getting used to and developing a unique style of family relations is underway.

The article emphasizes the importance of working to establish intimacy and solidarity between spouses, noting that this requires maximum efforts and attention from each of the partners. Adaptation to family life is described as a complex process of integration into a new family circle, requiring both a change in the environment and a change in oneself.

The article also highlights secondary negative adaptation, describing how the feelings of spouses can discolor or turn into indifference over time. However, the article suggests methods to counteract this phenomenon, including personal growth, the formation of a favorable family microclimate and increasing the degrees of freedom in the behavior of each family member.

Key words: marriage, adaptation, family, relationships, conflict, spouses, distribution of functions (roles).

Начальный период брака характеризуется семейной адаптацией и интеграцией. По определению И.В. Гребенникова, адаптация – это, приспособление супругов друг к другу и к

той обстановке, в которой находится семья. Этот период включает в себя перестройку не только общения и деятельности, но и изменения личности молодых супругов [1, с. 96].

Адаптация супругов - не просто приспособление, но и физиологическая перестройка организма, освоение новых ролей в семье, формирование семьи как единого организма [1, с. 97]. Когда молодые люди вступают в брак, то им кажется, что они всё друг про друга знают, но это, как правило, является ошибочным мнением многих молодых людей [1, с.99]. Первые месяцы семейной жизни выявляют много нового, и не всегда приятного, в характере и привычках партнёра. Идёт процесс действительного узнавания, привыкания, приспособления, вырабатывается свой стиль семейных отношений. У супругов вырабатывается умение сопереживать. Конечно, не у всех, получается, сразу установить отношения взаимопонимания. Но необходимо знать, что процесс солидарности, близости не совершается автоматически. Каждый из супругов должен приложить максимум усилий, чтобы наладить семейные отношения [1, с. 100]. Адаптация к семейному образу жизни включает адаптацию к статусу и функциям мужа и жены, согласование образцов вне семейного поведения, сложный процесс интеграции в круг взаимных родственных связей. Адаптация представляет собой единство двух процессов, обеспечивающих успешное приспособление: ассимиляции - изменения окружения и аккомодации - изменения себя [2, с.35].

В.П. Меньшутин считает, что адаптационный процесс значительно усложняется вследствие того, что каждый из супругов приносит опыт родительской семьи, супружеских отношений родителей: довольно часто в молодой семье сталкиваются и переплетаются между собой две «психологии»: «психология» семьи, где вырос муж, и «психология» родительской семьи жены [3, с.6].

Н.Н. Обозов обращает внимание на то, что начальный период, можно считать наиболее ответственным периодом в жизни супругов, когда молодожены сталкиваются с первыми не любовными, интимными и приятными проблемами, а семейно-бытовыми. Период «притирки» характеров, взглядов на жизнь, семейный уклад - очень сложный этап в отношениях, вызывающий подъемы и спады настроения молодых. Насыщенный самыми противоречивыми переживаниями, этот момент супружеской жизни часто запоминается на всю жизнь и отражается на дальнейшей судьбе семьи. Каждый из партнеров не только открывает мир другого, но и сам обнаруживает в себе что-то раньше не замеченное [4, с. 15].

Кроме первичной ролевой и межличностной адаптации Е.А. Тюгашев выделяет этап вторичной (негативной адаптации). Чувства супругов подвержены действию общего психофизиологического закона адаптации, по которому величина любого ощущения уменьшается при постоянном действии одного и того же раздражителя. Для поддержания величины ощущения на том же уровне необходимо или увеличивать силу раздражения, или производить перерывы в раздражении, или же менять качество раздражения. Вторичная негативная адаптация проявляется в ослаблении чувств, их обесцвечивании, превращении в привычку, возникновении равнодушия [4, с.16].

Существуют три главных условия борьбы с вторичной адаптацией. Первым условием является постоянная работа над собой, личностный рост, позволяющий успешно разрешать возрастные и семейные кризисы. Второе условие состоит в формировании благоприятного семейного микроклимата, совершенствование сложности и разнообразия культуры супружеского общения. Третьим условием прочности семьи является увеличение степеней свободы в поведении каждого ее члена, повышение автономности и самостоятельности [4, с.17].

Многочисленные исследования социологов, психологов, педагогов говорят о том, что стабильная семья может быть создана при определенной готовности молодых людей к семейной жизни. А.Н. Сизанов утверждает, что понятие «готовность к семейной жизни» включает в себя социально-нравственную, мотивационную, психологическую и педагогическую готовность [5, с.28].

Социально-нравственная готовность к семейной жизни предполагает гражданскую зрелость (возраст, среднее образование, профессия, уровень нравственного сознания), экономическую самостоятельность, здоровье. Социологические исследования показывают, что раннее заключение брака является важным фактором, влияющим на удовлетворенность отношениями между супругами. Создать семью можно в 18 лет, но наиболее благоприятный с медицинской точки зрения возраст вступления в брак - 20-22 года для девушек и 23 - 28 - для юношей (здесь учитывается тот факт, что мужской организм достигает полной зрелости позже женского [5, с.29]).

Уровень нравственного сознания молодых людей - одно из важных условий готовности к созданию семьи. Развитое нравственное сознание проявляется в понимании молодежью социальной значимости семьи, в серьезном отношении к браку, в продуманном выборе спутника жизни, в чувстве ответственности за создаваемую семью, в глубоком уважении к будущему мужу (жене), к представителям старшего поколения, к другим членам семьи, в чуткости, а также в общении с ними [5, с.30].

Готовность к созданию семьи и ее благополучие во многом зависят от состояния здоровья молодых людей, вступающих в брак. Но здоровье приобретает не за один день, а в течение всей предшествующей жизни. Здоровый образ жизни способствует развитию духовной культуры человека, укреплению внутрисемейных отношений, поддержанию дружеских и высоконравственных отношений с окружающими людьми, а также позволяет человеку значительно легче преодолевать психоэмоциональные трудности и стрессовые ситуации, которые порой возникают в семейной жизни [5, с. 31].

Как отмечает И.В. Гребенников, существует несколько уровней готовности к семейной жизни: мотивационный, психологический, нравственный [6, с.16].

Мотивационная готовность к семейной жизни включает в себя любовь как основной мотив создания семьи, готовность к самостоятельности, чувство ответственности за создаваемую семью, готовность к рождению и воспитанию детей [6, с.17].

Психологическая готовность к созданию семьи – это, наличие развитых навыков общения с людьми, единства или схожести взглядов на мир и семейную жизнь, умения создать здоровый морально-психологический климат в семье, устойчивости характера и чувств, развитых волевых качеств личности. От атмосферы семьи, в которой выросли будущие супруги, зависит во многом и то, как сложится судьба будущей семьи, будет ли она благополучной или, напротив, столкнется с проблемами и трудностями, а то и распадется.

Данные психологических исследований свидетельствуют: развод родителей в три раза увеличивает вероятность развода у детей, в то время как вероятность развода детей из полной семьи составляет 5 из 100 [6, с.18].

Педагогическая готовность к созданию семьи включает в себя педагогическую грамотность, хозяйственно-экономические умения и навыки, сексуальную воспитанность [6, с.19].

Педагогическая грамотность молодых людей, вступающих в семейную жизнь, предполагает знание закономерностей развития детей и особенностей их воспитания, навыки ухода за младенцем. Под хозяйственно-экономическими умениями и навыками подразумеваются умение планировать, распределять и соблюдать семейный бюджет, организовывать быт и досуг, создавать в семье уют [6, с.110].

Сексуальная воспитанность предполагает усвоение необходимых знаний об интимных сторонах жизни человека, правильных взглядов на взаимоотношения полов, знание того, как беречь свою любовь [7, с.119].

Молодые браки характеризуются первоначальным вхождением в мир друг друга, распределением труда и обязанностей в семье, решение жилищных, финансовых и связанных с ведением общего хозяйства и быта проблем, вхождением в роли мужа и жены, деформированием личности, процессом приобретения жизненного опыта, взросления и

возмужания. По мнению С.В. Ковалева этот период брачной жизни является самым трудным с точки зрения стабильности семьи [8, с.111].

О.А. Карабанова, говоря о проблемах первых лет супружеской жизни, указывает, что «первые год-два совместной жизни – это, время формирования индивидуальных стереотипов общения, согласование систем ценностей, выработка общей поведенческой линии». В этот период происходит взаимное приспособление супругов, поиск такого типа взаимоотношений, которые удовлетворяют обоим. На этом этапе решаются следующие задачи:

- формирование структуры семьи;
- распределение функций (ролей) между мужем и женой;
- выработка общих семейных ценностей [9, с. 246].

Многие психологи отмечают, что процесс формирования молодой семьи протекает весьма интенсивно и напряженно. Они считают, что в период до рождения детей у супругов наиболее характерны трудности выработки своего семейного уклада, разочарование друг в друге как результат более глубокого узнавания, конфликты по поводу распределения функций, проблемы во взаимоотношениях с родственниками, материальные и экономические проблемы [9, с. 247].

В ряде исследований отечественных авторов (Т.А. Гурко, В.В. Меньшутин, Г. Навайтис) показано, что некоторая переоценка, идеализация партнера присуща в основном молодым семьям. Согласно другим данным, эта особенность имеет место и на других этапах развития семьи, причем величина разности между оценкой и самооценкой уменьшается с увеличением семейного стажа, приближаясь к нулю, что свидетельствует о более адекватной оценке партнера по мере приобретения опыта семейной жизни [10, с.236].

Т. В. Андреева отмечает, что для молодых людей, вступающих в брак, характерна некоторая идеализация семейной жизни. Это выражается в том, что от семейной жизни они в первую очередь ожидают удовлетворения своих потребностей в духовном росте и самосовершенствовании. При этом ожидание удовлетворения материальных потребностей заняло последнее место, хотя их значение в реальной жизни несоизмеримо выше [11, с. 145].

Таким образом, адаптация супругов – это, не просто приспособление, но и физиологическая перестройка организма, освоение новых ролей в семье, формирование семьи как единого организма. Адаптация к семейному образу жизни включает адаптацию к статусу и функциям мужа и жены, согласование образцов вне семейного поведения, сложный процесс интеграции в круг взаимных родственных связей. Адаптация представляет собой единство двух процессов, обеспечивающих успешное приспособление: ассимиляции - изменения окружения и аккомодации - изменения себя. Для успешной адаптации в молодой семье необходимо как можно быстрее научиться уступать друг другу. Именно в этом и заключается психологическая сущность взаимной адаптации.

Протекание адаптационного конфликта и стратегии выхода из него

любая супружеская пара на заре своей совместной жизни неизбежно в той или иной мере сталкивается с несовпадением мнений, оценок и убеждений мужа и жены по самым разнообразным вопросам. И, следовательно, громадную, если не решающую, роль в процессе взаимного приспособления молодоженов играет их умение конструктивно разрешать возникающие конфликты [11, с.146].

Конфликты молодых супругов могут проявляться в различных видах (типах). Обычно выделяют пять основных типов супружеских конфликтов:

- актуальный конфликт, который выражается в ярких эмоциональных всплесках, вызванных какой-либо сиюминутной причиной;
- прогрессирующий конфликт, возникающий тогда, когда супруги долго не могут друг к другу приспособиться, вследствие чего растет напряженность;
- привычный конфликт, обусловленный сложившимися в семье стереотипами поведения, которые мешают устранить противоречия в устоявшихся между супругами отношениях;

- скрытый конфликт, который зарождается и протекает на уровне взаимоотношений супругов, но ими может не осознаваться и определенное время не реализоваться в поведении супругов;

- открытый (явный) конфликт. Он имеет затяжной характер, характеризуется недоверием, безразличием, недовольством собой и партнером, длительным плохим настроением, проявлением резких жестов, словесных оскорблений и т.д. [11, с.147].

Часто супруги избирают стратегии выхода из конфликта, которые в итоге создают психотравмирующую обстановку как для супругов, так и для всей семьи в целом [12, с.20].

К ним можно отнести:

Во-первых, стратегию «конфронтации». Данный вариант выхода из конфликтной ситуации характеризуется нежеланием супругов принимать во внимание позицию каждого из них. Такая ситуация ведет к накоплению раздражения, личным оскорблениям, угрозам, а иногда к рукоприкладству

[12, с.21].

Во-вторых, «уход» от решения возникших противоречий. В целом такой прием нельзя признать правильным, так как развязка лишь оттягивается, а конфликт остается, однако появляется время для обдумывания возникшей ситуации, причин разногласий и окончательного принятия решения [12, с.22].

В-третьих, «сглаживание» конфликта. Нередко такой вариант выхода из конфликта позволяет снять напряженность, добиться нормальных отношений. Но это получается далеко не всегда [12, с.23].

В-четвертых, стратегия «приспособления». Данный исход конфликта характеризуется волевым навязыванием такого решения конфликтной ситуации, которое устраивает лишь одного из супругов (очень часто инициатора конфликта) и приспособлением другого. Такой авторитарный прием имеет самые неблагоприятные последствия: ущемляются права одного из партнеров, унижается его достоинство, достигается внешнее благополучие, а на самом деле в любой момент может наступить кризис [12, с.24].

Но бывают и другие решения. Разрешение супружеских конфликтов зависит, в первую очередь, от умения супругов понимать, прощать и уступать, т. е. идти на компромисс. Компромиссный вариант завершения конфликта между супругами самый приемлемый. Он характеризуется поиском наиболее удобного и справедливого для обоих супругов решения, равенством прав и обязанностей, откровенностью требований, взаимными уступками. Снять напряженность и найти оптимальное решение помогает соблюдение следующих условий разрешения конфликтов: сужение площади спора до минимума; управление отрицательными эмоциями; стремление и умение понять позицию друг друга; осознание того, что в ссоре почти всегда нет правых; умение и стремление решать конфликты с позиции доброты; недопустимость приклеивания «ярлыка» друг к другу [12, с.25].

Вопрос: «Кто виноват?», целесообразно заменить на: «Как нам быть?».

Владея конструктивными способами разрешения конфликтов, можно найти выход из самых, казалось бы, безнадежно противоречивых столкновений, и, наоборот, при неумении правильно проводить конфликт мельчайший повод приведет к серьезным последствиям. Прежде всего, каждый из супругов должен решить, действительно ли его обиды и переживания требуют совместного обсуждения. Затем они должны высказать друг другу свои позиции и намерения и выбрать время и место для разрешения конфликта. При этом следует избегать касаться тем, не имеющих отношения к предмету разговора; нельзя наносить партнеру «удары ниже пояса». Конфликт можно считать успешно завершенным после того, как партнеры высказали друг другу все, что хотели, пришли к единому мнению по тому или иному вопросу и - помирились [12, с.26].

Таким образом, значение умения «правильно ссориться» для семейной жизни трудно переоценить.

Любой конфликт создает предпосылки как для благоприятного, так и для неблагоприятного развития семьи. Реализация этих предпосылок зависит от многих факторов, среди которых особенно влиятельным становится имеющийся опыт общения супругов. Если они научились учитывать интересы друг друга, понимать чувства, совместно решали возникавшие перед семьей задачи, то рождение ребенка чаще всего укрепляет семейные связи. Супруги и дальше делятся своими переживаниями и таким образом расширяют интересы друг друга, сообщают один другому эмоциональную и деловую информацию о довольно различных сферах деятельности. В таком случае разделение ролей супругов не ослабевает, а усиливает общность семьи [12, с.27].

Но можно избрать и другой путь - путь коррекции образа партнера на основе его реального поведения. Последовательная реализация этого пути приведет супругов к углублению чувства любви, совершенствованию взаимопонимания, взаимному обогащению и развитию. Этот путь требует от партнеров значительных усилий, большой, трудной работы по осознанию и изменению прежде всего своих собственных черт и привычек, требует терпения и настойчивости, поскольку все подобные изменения не совершаются в один день [12, с.28].

Одна из важных сфер жизнедеятельности семьи - организация досуга. Рациональное использование свободного времени, способствует стабилизации отношений между супругами. Ведь для того, чтобы брак был благополучным и успешным необходимо совместное проведение досуга, причем, чтобы оба супруга были на это ориентированы [12, с.29].

Выводы. Из представленной статьи становится очевидным, что начальный период брака – это временной отрезок, наполненный адаптацией, изменениями и ростом как индивидуальности, так и семейной динамики. Процесс адаптации включает в себя не только привыкание к партнеру и новой семейной жизни, но и изменения в личности супругов.

Важность подготовки к семейной жизни на различных уровнях – социально-нравственном, психологическом и мотивационном – выделяется как ключевой фактор для успешной адаптации. Понимание готовности к семейной жизни включает в себя социальные, психологические, нравственные и здоровье сберегающие аспекты.

Каждый этап адаптации, начиная от первоначальной фазы знакомства с новыми чертами партнера до формирования семейных правил и образа жизни, имеет свои вызовы и препятствия. Успешная адаптация требует усилий и готовности к изменениям, а также способности к компромиссам и взаимопониманию.

Осознание влияния предыдущего опыта семейных отношений на процесс адаптации также играет важную роль. Поддержание баланса между сохранением своей личности и адаптацией к новой семейной реальности - ключевой аспект, который требует внимания и усилий обоих партнеров.

Таким образом, начальный период брака - это время взаимного узнавания, принятия изменений и формирования новой семейной динамики, которая может оказать значительное влияние на дальнейшее счастье и стабильность семейных отношений.

Литература

- 1 Шуман С.Г., Шуман В.П. Конфликты в молодой семье: причины, пути устранения. – Мн.: Университетское, 1989. – 365 с.
- 2 Авсиевич М.Т., Мельник Л.И. Супружеские конфликты и пути их преодоления. – М: Материал в помощь лектору, 1988. – 249 с.
- 3 Меньшутин В.П. Помощь молодой семье. М.: Мысль, 1987. – 340 с.
- 4 Обозов Н. Н., Обозова А. Н. Психология межличностных отношений. Киев, 2001. – 435 с.
- 5 Шмелев А.С. Острые углы семейного круга. М., 2005. – 321 с.
- 6 Лисовский В., Вебер Л. и др. «Книга молодой семьи» Л.: Лениздат, 1990. – 328 с.
- 7 Кинесса М.З. Молодые супруги и культура секса. //Психология семьи. Хрестоматия. / Под ред. Д.Я. Райгородского. Самара, 2002.- 401с.
- 8 Варга А. Я. Системная семейная психотерапия. СПб.: Речь, 2001.-302с.
- 9 Майерс Д. Социальная психология / Пер. с англ. – СПб.: Издательство «Питер», 1999. – 341 с.
- 10 Говако Б.И. Студенческая семья. / Редкол.: Э.К. Васильева (пред.) и др. – М.: Мысль, 1988.- 289 с.

- 11 Андреева И.С., Гулыга А.В. – Семья: Книга для чтения. Кн. 2. – М: Политиздат, 1990. – 336 с.
- 12 Берн Ш. Гендерная психология. СПб.: Изд. дом «Нева»; М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2001. – 374 с.
- 13 Обозов Н. Н., Обозова А. Н. Психология межличностных отношений. Киев, 2001.- 365 с.
- 14 Антонюк Е.В. Становление ролевой структуры молодой семьи и ее восприятие супругами //Вестник МГУ. Психология. 1993. – 289 с.

ЖҰБАЙЫНЫҢ АТА-АНАСЫМЕН БІРГЕ ТҰРАТЫН ӘЙЕЛДЕРДІҢ ЭМОЦИОНАЛДЫҚ ЖАҒДАЙЫН ЭМПИРИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУ

Карибаева Г.М., Садыкова Ж.К.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Мақалада жұбайының ата-анасымен бірге тұратын әйелдер мен нуклеарлы отбасыда тұратын әйелдердің эмоционалдық саласының кейбір аспектілерін салыстырмалы эмпирикалық зерттеудің нәтижелері келтірілген. Теориялық шолуда жұбайының ата-анасымен бірге тұратын әйелдердің эмоционалдық жағдайына әсер етуі мүмкін факторлар қарастырылды. Зерттеу барысында жұбайының ата-анасымен бірге тұратын әйелдерде эмоционалдық жағдайдың қандай аспектілері басым екенін анықтауға әрекет жасалды. Жұбайының ата-анасымен бірге және нуклеарлы отбасыда тұратын әйелдердің әл-ауқатының, белсенділігінің, көңіл-күйінің, стресстің, жеке және ситуациялық мазасыздықтың көрсеткіштеріне қатысты деректерге салыстырмалы талдау жасалды. Зерттелген әйелдердің екі топтарының арасында эмоционалдық жағдайдың статистикалық маңызды айырмашылықтары анықталды.

Түйін сөздер: эмоция, эмоционалдық күй, эмоционалдық жағдай, стресс, мазасыздық

В статье приводятся результаты сравнительного эмпирического исследования некоторых аспектов эмоциональной сферы женщин, проживающих с родителями супруга и женщин, проживающих в нуклеарной семье. В теоретическом обзоре были рассмотрены факторы, которые могут повлиять на эмоциональное состояние женщин, живущих с родителями супруга. В ходе исследования была предпринята попытка определить, какие аспекты эмоционального состояния преобладают у женщин, живущих с родителями супруга. Проведен сравнительный анализ данных, касающихся показателей благополучия, активности, настроения, стресса, личностной и ситуативной тревожности женщин, проживающих с родителями супруга и в нуклеарной семье. Выявлены статистически значимые различия в эмоциональном состоянии между двумя исследуемыми группами женщин.

Ключевые слова: эмоции, эмоциональное состояние, стресс, тревога

The article presents the results of a comparative empirical study of some aspects of the emotional sphere of women living with their spouse's parents and women living in a nuclear family. The theoretical review examined the factors that can affect the emotional state of women living with their spouse's parents. In the course of the study, an attempt was made to determine which aspects of the emotional state prevail in women living with their spouse's parents. A comparative analysis of data on indicators of well-being, activity, mood, stress, personal and situational anxiety of women living with their spouse's parents and in a nuclear family was carried out. Statistically significant differences in the emotional state between the two groups of women studied were revealed.

Keywords: emotions, emotional state, stress, anxiety

Қазіргі кезде Қазақстанның отбасы институты жаһандану жағдайында ішкі және сыртқы факторлардың әсерінен өзгерістерге ұшырауда. «Қазақстандық отбасылар – 2022» Ұлттық баяндамасы аясында жүргізілген соңғы зерттеулер қоғамда ата-аналары мен балалардан тұратын нуклеарлы отбасылардың басымдылығын көрсетті [1]. Алайда, бірқатар посткеңестік елдерге дәстүрлі этникалық өмір салтының сақталуы, оның тұрмыстық және салттық формаларын ұстану тән болып келеді [2, 4-бет].

Л.Б. Шнайдердің айтуы бойынша, отбасыны құру мақсаты жүйелік-функционалдық тұрғысынан эмоционалдық жақын адамдардың арасында туыстық және ата-аналық қарым-қатынасқа негізделген адамдардың бірлестігі болып табылады [3, 23-бет].

Отбасының құру формалары әртүрлі түсіктемелерден тұрады. Зерттеу мақсатын жүзеге асыру аясында сол формалардың кейбіріне тоқталамыз, яғни нуклеарлы және кеңейтілген, оның ішінде отбасыдағы ер адамның ата-анасы және ерлі-зайыптылар, балаларынан тұратын, отбасыларды қарастырамыз. Бұл ретте ерлі-зайыптылар және олардың балаларынан тұратын отбасы нуклеарлы отбасы болып табылады. Кеңейтілген отбасы үш немесе одан да көп ұрпақтан тұратын отбасы түрі. Бұл отбасыларда ерлі-зайыптылардан, олардың біреуінің ата-анасынан, балалардан, және т.б. туыстарынан құралады [4, 19-бет].

Бірнеше ұрпақты, туыстық қатынастарымен қатар, шаруашылық байланыстары бар отбасылар ерекше әлеуметтік-мәдени ортаны құрайды. Қазақ халқының дәстүрі бойынша, әйел адам жұбайының отбасына келеді. Бұл жағдайда осындай отбасылық құрылымдарда тұратын әйелдердің эмоционалдық күйіне әртүрлі факторлар әсер етеді. Көбінесе бұл жағдайларда әйелдер әртүрлі жас топтарынан жататын адамдармен өзара әрекеттесуі қажет болады. Оған қоса әйелдерге қойылатын әлеуметтік-мәдени талаптар қатал болуы мүмкін.

Осылайша, қазіргі қоғамда отбасы бейнесі мен әйелдердің рөлі өзгергеніне байланысты, жұбайының ата-анасымен бірге тұратын әйелдердің эмоционалдық жағдайын зерттеу маңызды.

Әйелдердің эмоционалдық жағдайы олардың денсаулығына және жалпы әл-ауқатына тікелей әсер етуі мүмкін. Бұл әсерлерді түсіну арқылы өмір сапасын жақсартуға болады. Мәселен, Қ.Б. Жарықбаевтің айтуы бойынша адамның эмоциялық жағдайы оның дем алуына, қан айналым процесіне, бет әлпетімен қоса, бүкіл денесінің қимылына, жалпы түгел ағзасына әсер етеді. [5, 454-бет]. Сондай-ақ, ерлі-зайыптылардың ата-анасымен бірге тұруы отбасыдағы тұлғааралық қарым-қатынасқа әсер етуі мүмкін болып табылады. Жұбайының ата-анасы әйел үшін қолдаудың немесе стресстің көзі бола алу мүмкіндігі, әйелдердің эмоционалдық жағдайын зерттеуді талап етуімен қатар, қазіргі заманғы отбасы динамикасының өзгеруіне шолу жасауға әсерін тигізеді.

Эмоциялар әдетте тез өзгере отырып, оң және теріс болып екіге бөлінеді. Олар жағдайға байланысты пайда болады. Эмоциялардың адамның денсаулығына, мінез-құлқына, ойлау қабілетіне, жалпы өмірінің басқа жақтарына айтарлықтай әсері адамның психикасы үшін рөлі маңызды болып табылады. Адамның өмірінің әртүрлі жағдайларға толы болуы, оның эмоцияларын көптеген реңктерге бояйды. Қуаныштан бастап қайғыға дейін, қорқыныш, ашу, қанағаттану сияқты эмоциялардың адамның күйінің көрінісіне айналады, яғни адамның эмоциялық күйі болып табылады.[6, 11-бет].

Әртүрлі зерттеулерде ерекше эмоциялар эмоционалдық күйлер ретінде және олардың белгісі мен модальділігіне қарай жіктеледі. Эмоционалдық құрамдас бөлігінің ауырлығымен ерекшеленетін стресс және мазасыздық сияқты психикалық күйлер де эмоция психологиясында талданады.

К.Э. Изардтың айтуынша, көптеген ғалымдар эмоцияны екі жақты құбылыс ретінде қарастырады: күй ретінде де, қасиет ретінде де. Мысалы, мазасыздықты қарастыратын болсақ, ол кей жағдайларда қасиет болса, ал алаңдаушылық тудыратын жағдайларда эмоционалдық күй бола алады. Осылайша, «күй» мен «қасиет» сезінудің ұзақтығы мен эмоцияның көріну дәрежесі бойынша ерекшеленеді. Эмоционалдық күйлер бірнеше секундтан бірнеше сағатқа дейін созылуы мүмкін және азды-көпті қарқынды болады [7, 31-бет].

Отбасы мүшелерінің қарым-қатынасында эмоционалдық күйлерді тудыратын жағдайларға алып келеді. Олардың әрқайсысының мүдделері мен қажеттіліктері бар, әрқайсысының ниеттері мен тілектері қарама-қайшы келуі мүмкін. Отбасылық байланыстардың ұзақ уақыт бойы сақталуы өзара ымыраға келудің, сондай-ақ оны біріктіретін басқа факторлардың арқасында жүзеге асады [8, 16-бет].

Д.С. Жақсыбеков отбасылық қарым-қатынастардың демократиялық сипаты мен деңгейі көп жағдайда отбасының түрі мен құрылымына байланысты екенін айтады. Кеңейтілген отбасыларда дәстүрлі құндылықтардың ықпалы зор. Бұған келін мен үлкен қайын жұртының қарым-қатынасындағы ерекшеліктер, жас келіннің қайын жұртқа тіке қарамауы, қайын ата, қайын ененің көзінше үнсіз болуы, тіпті атын айтпау сияқты жайттар да бар. Дәстүрлі отбасыларда келін күйеуінің үлкен туыстарының алдында өзін қарапайым ұстайды. Аға буынның көзқарастарында көбінесе дәстүрлі стереотиптер басым болады. Алайда, кейде орта жастағы адамдар үлкендерге қатысты дәстүрлі нормаларды сақтайды, бірақ өздеріне қатысты кішілерден дәстүрді сақтауды талап етпейді[9].

Осыған байланысты кеңейтілген отбасылардағы қарым-қатынастарды, олардың әйелдердің эмоционалдық күйіне әсерін зерттеу қажеттілігі туындайды. Бұл отбасы институтымен байланысты мәселелерді тереңірек түсінуге және осы мәселелерге жаңа көзқараспен қарауға мүмкіндік береді.

Некелік міндеттемелерді қабылдау ерлі-зайыптылардың отбасылық өмірге, сонымен қатар бір-біріне бейімделу факторларымен анықталады. Некелік міндеттемелерді қабылдау жас жұбайлардың достарымен және туыстарымен қарым-қатынастың ішкі және сыртқы шекараларын белгілеуді қамтиды. Бұл кезеңде жеке және отбасылық қажеттіліктер арасындағы қайшылықты шешу, жақындық пен қашықтықтың оңтайлы тепе-теңдігін орнату, отбасы иерархиясы мен жауапкершілік саласының мәселелерін шешу, тұрғын үй мәселелерін шешу және жеке меншікке ие болу сияқты мәселелер қолға алынады[10, 33-бет].

Сонымен қатар, ерлі-зайыптылардың ата-аналарының балаларды тәрбиелеудегі көмегі және олардың жалпы қолдауы тәрбиеге, күнделікті өмірге, еңбекке және өзін-өзі жүзеге асыруға байланысты мәселелерді сәтті шешуге ықпал ететінін көрсететін әлеуметтік статистикалық деректер ерекше қызығушылық тудырады[11, 60-бет].

Осыған байланысты жұбайының ата-анасымен және нуклеарлы отбасыда тұратын әйелдердің эмоционалдық күйлерінің ерекшеліктерін зерттеу қажеттілігі туындайды. Бұл отбасылық психологтар мен психотерапевттерге, сондай-ақ стресс саласындағы мамандарға пайдалы болуы мүмкін.

Мақсаты: жұбайының ата-анасымен және нуклеарлы отбасымен бірге тұратын әйелдердің эмоционалдық күйлерінің арасындағы айырмашылықтарды анықтау.

Міндеттері:

- зерттелуші топтарындағы эмоционалдық күйге зерттеу жүргізу;
- жұбайының ата-анасымен бірге және нуклеарлы отбасыда тұратын әйелдер арасындағы мүмкін айырмашылықтарды анықтау және түсіндіру;
- жұбайының ата-анасымен бірге тұрудың жас әйелдердің стресс пен мазасыздық деңгейіне әсерін анықтау;
- кеңейтілген және нуклеарлы отбасылардағы эмоционалдық жағдайдың ерекшеліктері мен тұлғааралық қарым-қатынастардың сапасы арасындағы байланысты зерттеу;
- жас әйелдердің үлкен отбасыдағы өмірге бейімделуіне ықпал етуі мүмкін факторларды талдау;
- отбасылық қолдау деңгейі, жұбайының ата-анасымен қарым-қатынас қақтығысы және отбасылық өмірге интеграция деңгейі сияқты отбасылық орта факторларының жас әйелдердің эмоционалдық жағдайына әсерін бағалау;
- жас әйелдердің эмоционалдық жағдайы олардың әртүрлі дәрежедегі жұмыспен қамтылуы, жұмыссыз және бала күтімі бойынша демалыста отыруы сияқты әлеуметтік-демографиялық сипаттамалары арасындағы байланысты зерттеу;
- жұбайының ата-анасымен бірге тұратын жас әйелдердің эмоционалдық әл-ауқатына мәдени және әлеуметтік аспектілердің әсерін талдау.

Зерттеу нысаны: жұбайының ата-анасымен бірге тұратын әйелдердің эмоционалдық жағдайы.

Зерттеу пәні: жұбайының ата-аналарымен бірге тұруының әйелдердің эмоционалдық күйіне әсерінің ерекшеліктері.

Зерттеу гипотезасы: 1) жұбайының ата-анасымен бірге тұратын жас әйелдер ықтимал қақтығыстар мен бірге тұруға байланысты мәселелерге байланысты стресстің жоғары деңгейін сезінеді;

2) жұбайының ата-анасынан бөлек тұратын жас әйелдердің эмоционалдық жағдайына олардың автономия мен тәуелсіздік сезімі жоғары болуы оң әсер етеді.

Зерттеу әдістері. Зерттеуге 21-35 жас аралығындағы 30 әйел қатысты. Айнымалыларды салыстыру үшін субъектілердің екі тобы алынды: біріншісі – жұбайының ата-анасымен бірге тұратын 15 әйел, екіншісі-нуклеарлы отбасыда тұратын 15 әйел. Келесі сынақтар жүргізілді:- «PSM – 25 психологиялық стресс шкаласы» әдістемесі; – САН сауалнамасы (әл-ауқат, белсенділік және көңіл-күй әдістемесі) және эмоционалдық жағдайларды өлшейтін реактивті және жеке мазасыздыққа арналған Спилбергер-Ханин сынағы.

Стресс деңгейін бағалау үшін PSM-25 психологиялық стресс шкала әдістемесі қолданылды. Бұл әдістеме стресстік тәжірибелердің феноменологиялық құрылымын өлшеуге арналған. Лемур-Тессьер-Фильон стресске ұшыраған адамның күйін сипаттайтын сауалнама әзірледі. Әдістemenің орысша нұсқасын Н.Е. Водопьянова аударып, бейімдеуді жүзеге асырды. Сауалнама соңғы күндердегі (4-5 күн) жағдайды барынша айқын көрсететін 25 мәлімдемеден тұрады.

«Өзін сезінуі, белсенділік, көңіл-күй» әдістемесі (САН) И.М.Сеченов атындағы 1-ші Мәскеу медицина институтының В.А.Доскин, Н.А.Лаврентьева, В.Б. Шарай және М.П. Мирошников атты қызметкерлері әзірлеген. Әдістemenің мақсаты өзін-өзі сезінуі, белсенділік, көңіл-күй бойынша жалпылама мінездеме жасау болып табылады.

САН – бұл психоэмоционалдық жағдайдың зерттелетін ерекшеліктерін көрсететін 30 жұп сөздерден тұратын кесте. Әдістemenі әзірлеу кезінде авторлар функционалдық психоэмоционалдық жағдайдың үш негізгі құрамдас бөлігі (әл-ауқат, белсенділік және көңіл-күй) полярлық бағалаулармен сипатталуы мүмкін екендігіне сүйене отырып, олардың арасында аралық мәндердің континуумдық тізбегі бар екенін көрсетті. Бұл әдістеме аясында факторлық талдау неғұрлым сараланған шкалаларды–«әл-ауқат», «шиеленіс деңгейі», «эмоционалдық фон», «мотивация» – анықтауға мүмкіндік береді. САН науқас және дені сау адамдардың психикалық жағдайын, стресске психоэмоционалдық реакциясын бағалауда, психофизиологиялық функциялардың жеке ерекшеліктерін және биологиялық ырғақтарын анықтауда жиі пайдаланады.

Реактивті және тұлғалық мазасыздықтың деңгейін анықтау әдістемесі (Ч.Д. Спилбергер-Ю.Л. Ханин) зерттеу уақыттындағы (реактивті мазасыздық күй) мазасыздық деңгейін және тұлғалық мазасыздықты (адамның тұрақты мінез сипаты) анықтауға бағытталған.

Тұлғалық мазасыздық адамның объективті қауіпсіз жағдайларды қауіп-қатер ретінде қабылдауына әкелетін мотивті немесе жүре пайда болған мінез-құлық позициясын білдіреді. Оларды алаңдаушылық күйлерімен жауап беруге итермелейді. Оның қарқындылығы нақты қауіп шамасына сәйкес келмейді.

Реактивті (ситуациялық) мазасыздық адамның белгілі бір уақыттағы күйін сипаттайды, ол белгілі бір нақты жағдайдағы бастан кешірген эмоциялармен (шиеленіс, алаңдаушылық, мазасыздық) сипатталады. Бұл жағдай экстремалды немесе стресстік жағдайға эмоционалдық реакция ретінде пайда болады және қарқындылығы әртүрлі болуы мүмкін.

Зерттеу нәтижелері және талқылау. Зерттеуден өткен әйелдердің барлығы орташа табысқа ие және әртүрлі салаларда жұмыс істейді. Зерттеу 2024 жылғы 20 қаңтардан 20 ақпан арасында онлайн форматта жүргізілді. Зерттеуге Қазақстанның әр өңірінен, негізінен, Астана, Түркістан, Павлодар және Өскемен қалаларында тұратын әйелдер қатысты.

Жұбайының ата-анасымен бірге тұратын әйелдер белсенділіктің төмендеуімен, әл-ауқат пен көңіл-күйдің орташа деңгейімен, сондай-ақ жеке және ситуациялық алаңдаушылық деңгейінің жоғарылауымен сипатталады, жеке алаңдаушылық деңгейі басым екені анықталды.

Нуклеарлы отбасыда тұратын әйелдер ситуациялық және жеке алаңдаушылықтың төмен деңгейімен, әл-ауқат пен көңіл-күйдің орташа деңгейімен және белсенділік деңгейінің жоғары болуымен сипатталады. Жұбайының ата-анасымен бірге тұратын әйелдердің стресс деңгейі нуклеарлы отбасында тұратын әйелдерге қарағанда жоғары екені анықталды.

Жұбайының ата-анасымен бірге тұратын әйелдердің нуклеарлы отбасында тұратын әйелдерге қарағанда, ситуациялық және жеке мазасызданудың жоғары деңгейі олардың үнемі жауап беруі керек әлеуметтік күтулері неғұрлым қатаң және шектеуші болып көрінетіндіктен, бұл алаңдаушылық деңгейінің жоғарылауына әкелуі мүмкін. Керісінше, нуклеарлы отбасында әйелдің әрекет ету еркіндігі көбірек болғандықтан, мәселен олар өз бетінше шешім қабылдайды, үй шаруашылығын тәуелсіз жүргізу мүмкіндігіне ие және жұбайымен қарым-қатынасты дамытуға көбірек көңіл бөле алатын себептермен мазасыздықты сирек сезінуі мүмкін. Осылайша, бұл тұжырым отбасы құрылымдарының әртүрлі типтеріндегі әйелдердің эмоционалдық жағдайын зерттеу кезінде әлеуметтік-мәдени контекстті талдаудың маңыздылығын көрсетеді.

Стресс көрсеткіші - жұбайының ата-анасымен бірге тұратын әйелдердің 33% және нуклеарлы отбасында тұратын әйелдердің 27% үшін орташа мәндерге ие. Зерттеу топтарының ешқайсысында психикалық стресстің жоғары деңгейі анықталмады. Стресс бойынша мұндай зерттеу нәтижелері жұбайының ата-анасымен бірге тұруы некедегі әйелдердің эмоционалдық әл-ауқаты үшін стресстің негізгі көзі емес екенін көрсетуі мүмкін. Отбасылық өмір ерлі-зайыптылар арасындағы қарым-қатынастың көптеген аспектілерін, бейімделу кезеңдерін, сондай-ақ нормативтік және нормативтік емес дағдарыстарды қамтитын күрделі процесс. Үй шаруашылығы мен ата-ананың міндеттері кеңейтілген және нуклеарлы отбасыдағы әйелдерге бірдей әсер етеді. Дегенмен, осы зерттеуде анықталған шамалы айырмашылықтар нуклеарлы отбасыда тұратын әйелдердің салыстырмалы түрде әл-ауқатының жоғары деңгейін көрсетеді.

Қорытындылай келе, зерттеу нәтижелері бойынша келесіні атап өтуге болады:

1. Жұбайының ата-анасымен бірге тұратын некедегі әйелдер ситуациялық және жеке алаңдаушылық пен стресс деңгейінің жоғарылауымен және белсенділік деңгейінің төмендеуімен сипатталады. Нуклеарлы отбасындағы әйелдерде стресс пен ситуациялық және жеке алаңдаушылықтың төмен деңгейі және белсенділік деңгейінің жоғары көрсеткіштері тән.

2. Жұбайының ата-анасымен бірге тұратын әйелдерде салыстырмалы түрде стресс деңгейі жоғары. Бұл жұбайымен бірге тұратын әйелдердің үнемі қанағаттандыруға тиіс әлеуметтік талаптары қатаң және шектеуші болуымен байланысты болуы мүмкін.

3. Жұбайының ата-анасымен бірге тұратын әйелдермен салыстырғанда, нуклеарлы отбасыдағы әйелдердің белсенділігі жоғары, сонымен қатар ситуациялық және жеке мазасыздану деңгейі төмен. Бұл жағдайдағы белсенділік көрсеткіштері жұбайының ата-анасымен бірге тұратын әйелдердің темпераменті сабырлы, ал нуклеарлы отбасыда тұратын әйелдер физикалық және әлеуметтік ортамен әрекеттесуде белсендірек екенін көрсетеді.

Зерттеу пилоттық режимде жүргізілді. Жұбайының ата-анасымен бірге тұратын әйелдердің эмоционалдық жағдайының ерекшеліктеріндегі айырмашылықтарды одан әрі дәлірек анықтау үшін әртүрлі дәрежедегі жұмыспен қамтылған, жұмыссыз және бала күтімі бойынша демалыстағы әйелдер арасында сауалнама жүргізу жоспарлануда.

Әдебиеттер

1. Как изменились семейные ценности у казахстанцев за последние 5 лет [Электронный ресурс].– Режим доступа: URL: https://www.inform.kz/ru/kak-izmenilis-semeynye-cennosti-u-kazahstancev-za-poslednie-5-let_a4039144 (04.03.2024)
2. Балгимбаева З.М. Кросскультурное исследование содержания и динамики гендерных предубеждений. – Алматы, 2010. – 45 с.
3. Шнейдер Л.Б. Семейная психология. – Екатеринбург, 2006. – 768 с.
4. Лукьянова М.В., Офицера С.В. Психология семьи. – Ставрополь., 2017. — 138 с.
5. Жарықбаев Қ.Б. Жантану оқулығы. – Алматы, 2008.-638 б.
6. Никифоров А.С. Эмоции в нашей жизни. – М., 1974. - 272 с.
7. Изард К.Э. Психология эмоции. – СПб., 2007.-464 с.

8. Артамонова Е.И., Екжанова Е.В., Зырянова Е.В. Психология семейных отношений с основами семейного консультирования. – М., 2005. — 192 с.
9. Жаксыбеков Д.С. К вопросу о традиционных отношениях в казахской семье [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: <https://moluch.ru/archive/5/371/> (15.03.2024).
10. Олифинович Н.И., Зинкевич-Куземкин Т.А. Психология семейных кризисов. – СПб., 2006.- 360 с.
11. Қайдарова Ә.С., Батталова Ж.С., Николаева О.В., Байболатова Ғ.Қ., Еркембаева Б.Қ., Оразбаева Ә.А., Резвущкина Т.А., Жарова Қ.А., Қойшығарин А.Ж., Турез Ш.Ә., Липина Т.А., Досмұхамбетова А.И. «Қазақстандық отбасылар – 2022» ұлттық баяндамасы. – Астана, 2022. – 300 б.

ЖАСӨСПІРІМДЕР АРАСЫНДАҒЫ БУЛЛИНГ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мандыкаева А.Р., Әшікова Д.Б., Мырзабек Н.М.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті, Астана, Қазақстан

Қазіргі таңда мектептегі жасөспірімдер арасындағы буллинг актуалды тақырып және жиі кездесетін мәселе болып табылады. Өйткені буллинг достарының, қоғамның және ересектер арасындағы қарым-қатынастың себеп-салдарынан және әр түрлі факторларға байланысты туындайды. Мақалада «буллинг» сөзіне отандық және шетелдік ғалымдардың тәжірибесіне байланысты талдау жасау арқылы түсіндіріліп, оның тарихы мен салдары көрсетіледі. Еліміздегі жасөспірімдер арасындағы буллинг мәселесінің белең алуы және оның алдын алу жөніндегі ақпараттар жайлы, ғалымдарымыздың зерттеулеріне сүйене отырып, жан-жақты қарастырылады.

Түйін сөздер: буллинг, мектептегі буллинг, жасөспірімдер, мектептегі зорлық-зомбылық, «SMOB» сауалнасы.

В настоящее время буллинг среди подростков в школе является актуальной темой и частой проблемой. Буллинг возникает во взаимодействии между друзьями, обществом и взрослыми, а также из-за влияния различных факторов. В статье раскрывается сущность понятия «буллинг» путем анализа опыта исследований отечественных и зарубежных ученых, рассмотрена история феномена. Подробно рассматривается проблема буллинга среди подростков в стране и меры по ее профилактике, опираясь на исследования казахстанских ученых.

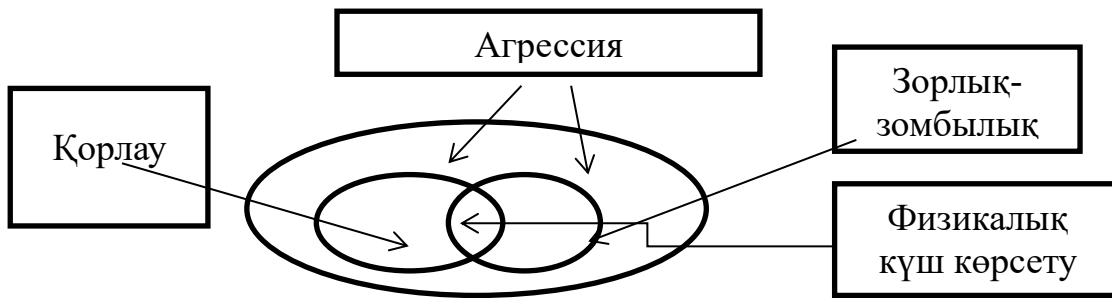
Ключевые слова: буллинг, буллинг в школе, подростки, насилие в школе, опрос «SMOB».

Today, bullying among teenagers at school is an urgent topic and a common problem. Because bullying arises because of the cause and effect of Friends, Society and adult relationships, and because of various factors. The article explains the word "bullying" by analyzing the experience of domestic and foreign scientists, shows its history and consequences. Information on the development of the problem of bullying among adolescents in the country and its prevention, based on the research of our scientists, will be considered in detail

Keywords: bullying, bullying at school, teenagers, violence at school, SMOB survey.

Кіріспе. Агрессия ең ежелгі қоғамдардан, ең өркениетті қоғамдарға дейін болған. Бұл әлемнің әртүрлі бөліктері мен кезеңдерінде кездесетін мәселе және ол уақыт өткен сайын айқын, кең таралған және ауыр болып бара жатқан сияқты. Қазіргі таңда агрессия, зорлық-зомбылық және буллинг синоним сөздер болып, олардың айырмашылығын байқай алмай жатамыз. Оларды бір-бірінен ажыратып, ұқсастықтары мен айырмашылықтарын атап көрсеткен және білген пайдалы. Олвеус (1999) бойынша, зорлық-зомбылық – тірі ағзаға немесе кез-келген затқа физикалық түрде зиян келтіру болып табылады. Зорлық-зомбылық агрессияға ұқсас болғанымен, оның агрессиядан айырмашылығы физикалық күш қолдану болып табылады. Агрессия, зорлық-зомбылық пен қорлау үшеуінің арасындағы қатынас 1-суретте көрсетілген.

1970 жылдары Дэн Олвеустің қорқыту туралы еңбектері Скандинавия мемлекеттерінің оқыту орталықтарында бастау алған (Olweus, 1999). Ол Швецария, Норвегия, Финляндия сияқты мемлекеттерде зерттеу жүргізіп, кейін 1980 жылдары Батыс мемлекеттерінде де өз жұмысын жүргізе бастаған. Мектептегі буллинг әлем бойынша кең таралған мәселе болғандықтан бұған немқұрайлы қарамаған дұрыс. Мектеп жасындағы балада буллингқа ұшырағаннан кейін қорқыныш, үрей, қорлаудан қашу, мектепке келмеу сияқты салдары болады. [1]

Сурет 1 - Агрессия, қорлау мен зорлық-зомбылықтың байланысы. (Olweus, 1999)

Қазақстанда 2022 жылдың 3 мамырында кәмелетке толмағандардың құқықтарын қорғау саласындағы тікелей нормативтік құқықтық актілер «Қазақстан Республикасындағы бала құқықтары туралы» және «ҚР білім туралы» заңдарына «жәбірлеу» («буллинг» ұғымы «жәбірлеу» деп берілген) ұғымы ресми түрде енгізілді. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрінің 2022 жылғы 21 желтоқсандағы «Баланы жәбірлеудің (буллингтің) профилактикасы қағидаларын бекіту туралы» № 506 бұйрығы бекітілді және Қазақстан Республикасының Әділет министрлігінде № 31180 болып тіркелген болатын. Баланы жәбірлеудің (буллингтің) профилактикасы қағидалары «Білім туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 5 бабының 46-26) тармақшасына сәйкес әзірленген және баланы жәбірлеудің (буллингтің) профилактикасы жөніндегі қызметтің тәртібі айқындалған. Құжатта жалпы түсініктер, баланы жәбірлеудің (буллингтің) профилактикасын жүргізу тәртібі және баланы жәбірлеу (буллинг) туралы ақпаратты қабылдау және баланы жәбірлеу (буллинг) белгілерін анықтау және оларға ден қою тәртібі көрсетілген.

Білім беру ұйымының әкімшілігі баланы жәбірлеудің (буллингтің) профилактикасы және алдын алу жөніндегі қызметті қамтамасыз етеді және білім беру процесіне қатысушылардың құқықтары мен мүдделерін құрметтеуді, баланы жәбірлеуге (буллингке) мүлдем төзбеушілік мәдениетін қалыптастыруға бағытталған білім беру ортасында жағдай жасайды. Білім алушылар мен тәрбиеленушілерге қатысты жәбірлеу (буллинг) белгілеріне ол анықталған жағдайда дереу ден қою керектігі көрсетілген [2].

Елімізде баланың құқықтарын қорғауды күшейту, тұрмыстық зорлық-зомбылыққа қарсы іс- қимыл және жасөспірімдер арасында суицидтің көбеюі мәселелерін шешу жөніндегі 2020–2023 жылдарға арналған жол картасы бекітілген болатын [3].

Д.А. Кутузованың жұмысында айтылғандай, бүгінгі таңда балалар мен мектеп қауымдастықтарындағы буллинг маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Өйткені ол жеке тұлғаның дамуындағы ауыр психологиялық жарақаттар мен мінез-құлықтың бұзылуы кей жағдайларда өзіне қол жумсау әрекеттеріне әкелуі мүмкін [4].

Жасөспірімдер арасындағы бұзақылық, кемсіту мәселесі бүгінгі күні белең алып, күрделене түсуде. Көптеген кітаптар, телебағдарламалар, әртүрлі форматтағы фильмдер, қоғамдық қызмет өкілдерінің сөздері осы әлеуметтік факторды көрсетеді. Жасөспірім ортасының әлеуметтік жағдайына әсер ететін адамдар арасындағы қарым-қатынастың бұзылуы сияқты сәттерге ерекше назар аударған жөн. Сондықтан, мектептегі қорлау, кемсіту сияқты әлеуметтік-психологиялық ұжымдық мінез-құлықты зерттеу қызығушылық тудырады. Бұл әлеуметтік рөл мәселелеріне әсер ететін агрессивті мінез-құлық нысандарының бірі және жасөспірімдер топтарындағы тұлғааралық қатынастар [5].

Қорқытудағы рөлдердің бірнеше классификациясы бар. Көптеген зерттеулер үш негізгі категорияны анықтайды: кемсітуші, жәбірленуші, бақылаушы және кемсітушінің көмекшісі. Қорқытудың себептері өте күрделі және әртүрлі. Солардың бірі, А.Адлердің пікірінше, конфликтке қатысушының өзінен төмендік сезімін жеңуге ұмтылуы және бала оны жеткілікті ұзақ уақыт бойы бастан кешіреді. Қазіргі жастар үшін буллинг жаңа ұғым болып саналады

және ол бірқатар әлеуметтік, психологиялық, құқықтық және педагогикалық мәселелерді қамтиды [6].

Отандық ғалымдардың зерттеуі бойынша қазіргі кезеңде ғылымның, өнердің, медицинаның және инновациялық технологиялардың дамуында, бүкіл тіршілік әрекетінің негізгі тұлғасы адам болып қала береді. Сол себепті оның ішкі жағдайлары тұлғаның толық қалыптасуы үшін өте маңызды. Бірақ қазіргі жағдайды талдау адамның «Мен» қалыптасуына кері әсер ететін жаңа факторлардың пайда болғанын көрсетеді, олардың ішінде ең маңыздысы буллинг деп атауға болады. Бұл қазіргі уақытта білім беру ортасында бар зорлық-зомбылықтың ең көп таралған түрлерінің бірі. «Буллинг» ұғымы ағылшынның «bully» сөзінен шыққан, аудармада «қорқыту», «мазақ ету» дегенді білдіреді. Қорқыту тек төбелес немесе ауызша жанжал емес. Егер екеуі бір нәрсені бөліспесе және бір-біріне ашуланса, олардың әрқайсысы мұны мойындайды. Қорқыту кезінде агрессивті жағы (және кейде жәбірленуші) мұндай ештеңе болмағандай кейіп танытады [7].

Бүгінгі таңда Еуропа елдерінде, Ұлыбританияда, АҚШ-та, Канадада және Скандинавияда буллинг ерекше маңызды мәселе болып табылады, бұл мәселені теориялық және практикалық тұрғыда жан-жақты қарастырып өтеді. Психологиялық және физикалық теріс әсердің көрініс беру жағдайларын талдау, мектеп оқушыларының жасына байланысты әсер етеді. ЮНИСЕФ деректері әлем бойынша шамамен 150 миллион баланың мектепте буллинг қаупінің бар екендігін көрсетеді [8].

Қазақ ғалымдарының зерттеуінде айтылғандай буллингке қарсы жұмыстар жасалынса және ол үлкен жауапкершілікпен жүзеге асырылса, оның сандық көрсеткіші едәуір азайып жақсы нәтижеге жететіні айтылған. Буллингтің алдын алу – бұл жан-жақты психологиялық, педагогикалық және әлеуметтік жұмыс, оған мектеп әкімшілігі педагог психолог, әлеуметтік педагог, ата-ананың байланысқан мақсатты іс-әрекеті арқылы, барлық мамандарды тарта отырып, мақсатты жұмыс қажет.

Жасөспірімдер психикасының саулығын білдіретін үш деңгейді атап көрсетуге болады:

- Психофизиологиясының саулық деңгейі (орталық жүйке жүйесінің қызметімен, жағдайымен анықталады);
- жеке психологиясының саулық деңгейі (психикалық іс-әректің жағдайымен, қызметімен анықталады);
- тұлғасының саулық деңгейі (адам қажеттіліктері мен әлеуметтік орта талаптары, мүмкіншіліктері арасындағы қатынаспен анықталады).

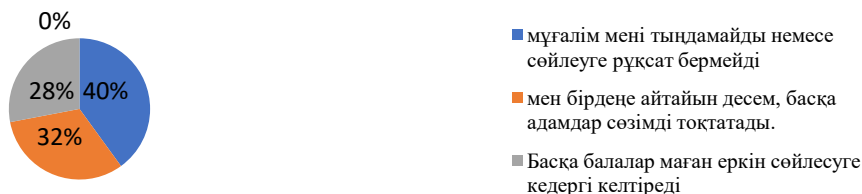
Буллингтің түрлеріне байланысты рефлексияны қарастыруға болады: –жағдаяттық: дәл қазір болып жатқан жағдайлар; –ретроспективті: өткен оқиғалар; –перспективалы: болуы ықтималоқиғаны жоспарлап, болжаған кезде. Ретроспективті рефлексиякезінде бұрын жасалған буллингәрекеттергеесеп беру және бағалау арқылы оқушылар дұрыс шешім қабылдауды үйрене алады [9].

С.М. Жақыпов бірлескен танымдық іс-әрекет жағдайында өзара әрекеттесетін индивидтердің ерекшеліктері негізінен ақпараттың жалпы қорының субъективті және мағыналық мазмұнымен анықталатынын дәлелдеді. Сонымен қатар тұлға жүйе ретінде семантикалық формациялар адамның ретімен иеленуі кезінде қалыптасады және оның өзара әрекеттесуімен бірге жүретін мағыналық формациялардың әртүрлі ортақ қорлары қоршаған дүниенің субъектілік-субъектілік кеңістігінде жүзеге асады. Жеке тұлғаның адамгершілік құндылықтары, адамгершілік мінез-құлық, мотивтер, мораль сана, өзін-өзі тану және басқалары психикалық нақты көріністер болып табылады және кез келген қалыпты адамның қызметі болып саналады [10].

Зерттеу бойынша Астана қаласындағы мектеп жасындағы орта буын оқушыларынан буллингке байланысты SMOB сауалнама жүргізілді. SMOB сауалнамасына 6 – сынып оқушыларынан 50 оқушы қатысты. Нәтижесі бойынша жеке-жеке сұрақтардың жауаптары талданды.

Бірінші сұрақ бойынша басқалар еркін сөйлеуге мүмкіндік бермейді: -мұғалім мені тыңдамайды немесе сөйлеуге рұқсат бермейді 40%, -мен бірдеңе айтайын десем, басқа адамдар сөзімді тоқтатады 32%, Басқа балалар маған еркін сөйлесуге кедергі келтіреді 28% (сурет 2)

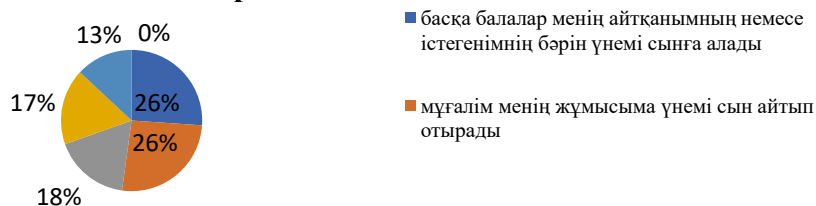
1. Басқалар еркін сөйлеуге мүмкіндік бермейді

Сурет 2 - Басқалар еркін сөйлеуге мүмкіндік бермейді

Екінші сұрақ бойынша басқалар сізге қысым жасайды: - басқа балалар менің айтқанымның немесе істегенімнің бәрін үнемі сынға алады 24%; -мұғалім менің жұмысыма үнемі сын айтып отырады 24%; -олар мені ауызша қорқытады 16 %; -мұғалім маған айғайлайды 16 %; -маған телефон соғулар арқылы мазалайды 12 %; Мен ата-анамның кесірінен, бос уақытымды қалай өткізгенім үшін немесе хоббиім үшін сынға ұшыраймын 8 % (сурет 3).

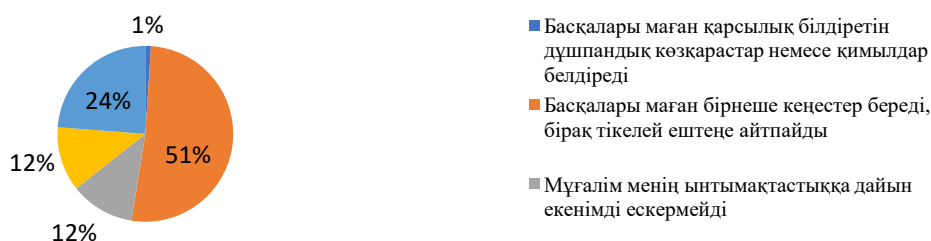
2. Басқалар сізге қысым жасайды:

Сурет 3 - Басқалар сізге қысым жасайды

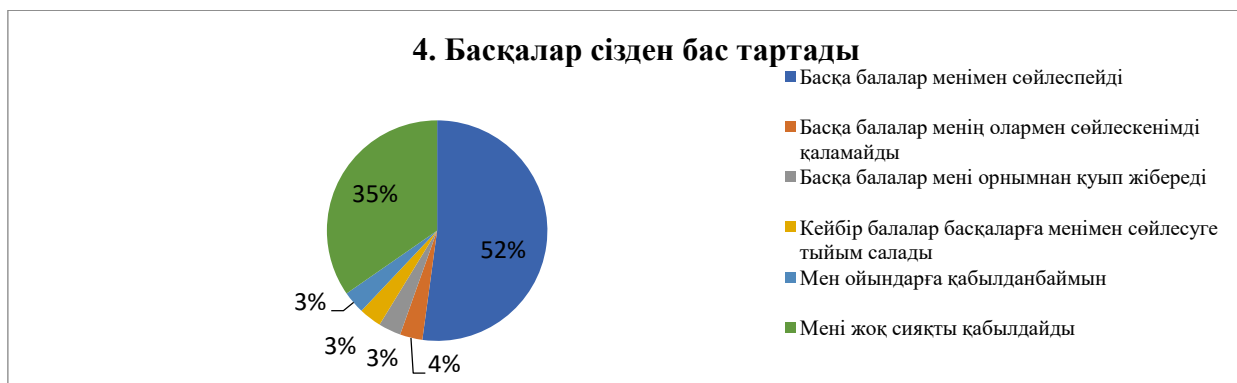
Үшінші сұрақ бойынша басқалар сізбен сөйлесуден бас тартады: -Басқалары маған қарсылық білдіретін дұшпандық көзқарастар немесе қимылдар белдіреді 1% ; - Басқалары маған бірнеше кеңестер береді, бірақ тікелей ештеңе айтпайды 50%; - Мұғалім менің ынтымақтастыққа дайын екенімді ескермейді 11,5%; - Басқа балалар менімен бірге жұмыс істегісі келмейді 11,5%; - Менімен байланысуға кедергі жасайтын басқа да әрекеттер бар 23,1% (сурет 4).

3. Басқалар сізбен сөйлесуден бас тартады:

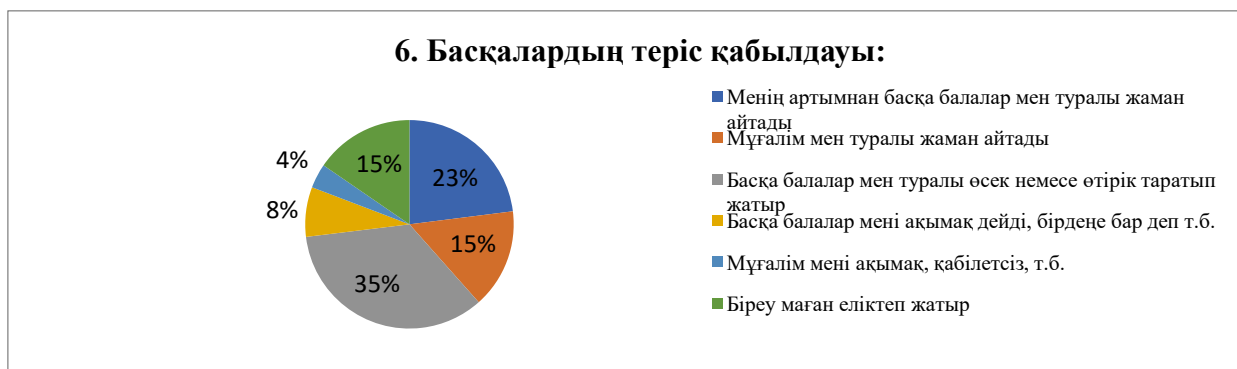
Сурет 4 - Басқалар сізбен сөйлесуден бас тартады

Төртінші сұрақ бойынша басқалар сізден бас тартады; -Басқа балалар менімен сөйлеспейді 15,8%; - Басқа балалар менің олармен сөйлескенімді қаламайды 1% -Басқа балалар мені орнымнан қуып жібереді 1%; -Кейбір балалар басқаларға менімен сөйлесуге тыйым салады 1% Мен ойындарға қабылданбаймын 1%; -Мені жоқ сияқты қабылдайды 10,5%; - Олар маған жазбаша қорқытулар жіберді 10,5%; -Мені қарым-қатынастан шығарудың басқа да түрлері бар 42,1% (сурет 5).

Сурет 5 - Басқалар сізден бас тартады

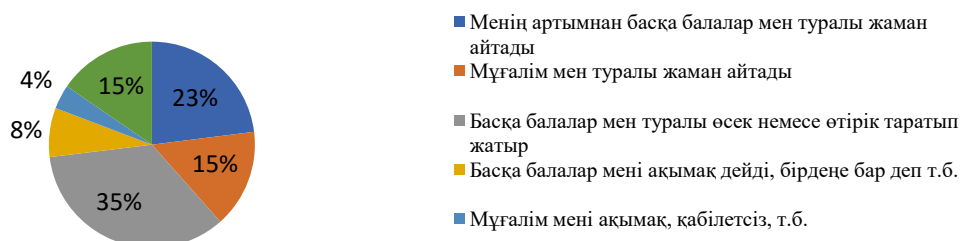
Бесінші сұрақ бойынша басқалар сізді өзіңізге ұнамайтын нәрсені жасауға мәжбүрлейді. -Мен басқаларға қызмет етуім керек, олар үшін үй тапсырмасын орындауым керек және т.б. 18,2%, -Мен өзіме тиесілі заттарды беруім керек 27,3%, -Мені қорлайтын басқа да талаптар бар 54,5% (сурет 6).

Сурет 6 - Басқалардың теріс қабылдауы

Алтыншы сұрақ бойынша басқалардың теріс қабылдауы: -Менің артымнан басқа балалар мен туралы жаман айтады 17,6%, - Мұғалім мен туралы жаман айтады 11,8%, - Кейбір балалар мені басқалардың көзінше мазақ етеді 0% - Мұғалімдер мені басқалардың алдында күлкіге айналдырады 0%, - Басқа балалар мен туралы өсек немесе өтірік таратып жатыр 26,5%, - Басқа балалар мені ақымақ дейді, бірдеңе бар деп т.б. 5,9%, - Мұғалім мені ақымақ, қабілетсіз, т.б. 2,9%, - Біреу маған еліктеп жатыр 11,8%, - Біреу менің отбасым немесе Отаным туралы жаман айтады (басқа елден келсем) 0%, - Біреу менің сырт келбетіме немесе киімдеріме күледі 0%, - Мұғалім маған әділетсіз баға қояды 5,9%, - Маған қарғыс сөздер немесе қорлайтын лақап аттар бар 5,9%, - Біреу мені қорлайтын нәрсе жасауымды талап етеді 2,9%, - Телефондағы біреу мені мазалайды немесе ренжітеді 0%, - Әлеуметтік желіде біреу мені ренжітеді немесе ұятқа қалдырады 0%, - Басқалардың басқа шабуылдары 8,8% (7-сурет).

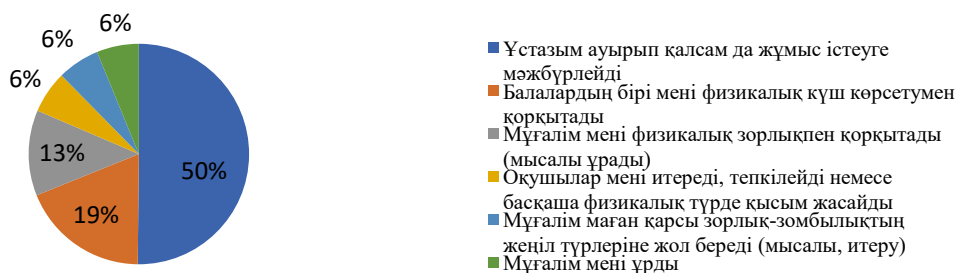
6. Басқалардың теріс қабылдауы:

Сурет 7 - Басқалардың теріс қабылдауы

Жетінші сұрақ бойынша зорлық-зомбылық немесе зорлықпен қорқыту -Ұстазым ауырып қалсам да жұмыс істеуге мәжбүрлейді 30,8%, -Балалардың бірі мені физикалық күш көрсетумен қорқытады 11,5%, -Мұғалім мені физикалық зорлықпен қорқытады (мысалы ұрады) 7,7%, -Оқушылар мені итереді, тепкілейді немесе басқаша физикалық түрде қысым жасайды 3,8% -Мұғалім маған қарсы зорлық-зомбылықтың жеңіл түрлеріне жол береді (мысалы, итеру) 3,8%, -Басқа студенттер (бір немесе бірнеше адам) мені ұрды/физикалық түрде қудалады 0%, -Мұғалім мені ұрды 3,8%, -Менен біреулер алып жатыр 19,2%, -Біреу таңғы асымды немесе басқа тағамымды алып кетіп жатыр 3,8%, -Біреу менің заттарымды бұзады (мысалы, киім, велосипед) 0%, -Балалардың бірі менен ақша бопсалауда 3,8%, - Зорлық-зомбылықтың басқа түрлері немесе зорлықпен қорқыту 11,5% (8-сурет).

7. Зорлық-зомбылық немесе зорлықпен қорқыту

Сурет 8 - Зорлық-зомбылық немесе зорлықпен қорқыту

Сегізінші сұрақ бойынша маған шабуыл жасайтындарға көнемін (күшпен, дәлелмен, лайықты жауап таба білумен) –жоқ 98%, иә 2% (9-сурет).

8. Маған шабуыл жасайтындарға көнемін (күшпен, дәлелмен, лайықты жауап таба білумен)

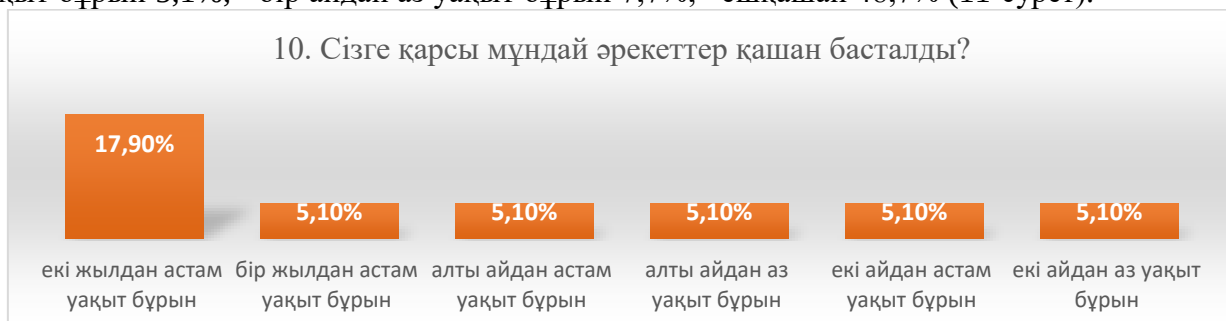
Сурет 9 - Маған шабуыл жасайтындарға көнемін

Тоғызыншы сұрақ бойынша маған оғарыда оқыған әрекеттеріңіз қаншалықты жиі сізге қарсы жасалады? - күн сайын 15,4%, - күн сайын дерлік 10,3%, - шамамен аптасына бір рет 7,7%, - айына бірнеше рет 2,6%, - айына бірнеше реттен аз 10,3%, -ешқашан 53,8% (10-сурет).

Сурет 10 - Жоғарыда оқыған әрекеттеріңіз қаншалықты жиі сізге қарсы жасалады?

Оныншы сұрақ бойынша сізге қарсы мұндай әрекеттер қашан басталды? -екі жылдан астам уақыт бұрын 17,9%, -бір жылдан астам уақыт бұрын 5,1%, -алты айдан астам уақыт бұрын 5,1%, -алты айдан аз уақыт бұрын 5,1%, -екі айдан астам уақыт бұрын 5,1%, -екі айдан аз уақыт бұрын 5,1%, -бір айдан аз уақыт бұрын 7,7%, –ешқашан 48,7% (11-сурет).

Сурет 11 - Сізге қарсы мұндай әрекеттер қашан басталды?

Он бірінші сұрақ бойынша бұл әрекеттерді кім орындады? –сыныптастар 32,5%, - параллель сынып оқушылары 10%, -үлкен оқушылар 15%, -жас балалар 5%, - мұғалімдер 2,5%, - мектеп басшылығынан 5%, - басқа адамдардан 15%, - ешкімнен 50% (12-сурет).

Сурет 12 - Бұл әрекеттерді кім орындады?

Он екінші сұрақ бойынша бізге қарсы осы әрекеттерге қанша адам қатысты? –бір 7,7%, - екіден төрт адамға дейін 28,2%, - төрт адамнан астам 7,7%, - бүкіл сынып 2,6%, –кейбіреуі 53,8%.(13-сурет)

Сурет 13 - Сізге қарсы осы әрекеттерге қанша адам қатысты?

Он үшінші сұрақ бойынша бұл туралы кімге хабарласуға болады? - досына/қызына немесе достарына 43,6%, – мұғалімге 15,4%, - сынып топ басшысына 0%, - мектебіміздің психологына 5,1%, - мектеп директорына 2,6% - ата-анама 33,3% - басқа туыстарына 10,3%, - психологиялық көмек орталығына 0%, - органдарға (кәмелетке толмағандар істері жөніндегі комиссия, жастар ісі жөніндегі бөлім және т.б.) 5,1%, - басқа адамға 5,1%, - Менің жүгінетін адамым жоқ, бірақ маған сондай адам керек 7,7%, - Менің жүгінетін ешкімім жоқ, бірақ маған ешкім керек емес 20,5% (14-сурет).

Сурет 14 - Бұл туралы кімге хабарласуға болады?

Қорытынды. Зерттеулер көрсеткендей Мектепте буллингке ұшырауға ықтимал оқушылар, сыныпта буллинг жағдайларының болуы, «назардан тыс қалған» және «қабылданбаған» оқушылар мен агрессивтіліктің жоғары деңгейі бар оқушылар анықталды. Буллинг мәселесін түбегейлі шешу мүмкін емес. Дегенмен, мектепте буллингті тоқтатудың бірден-бір жолы — алдын алу жұмыстарын дұрыс ұйымдастырған жағдайда оқушылар бір-біріне зорлық-зомбылық жасаудан аулақ болу ықтималдығы жоғары. Буллинктің алдын алу жұмыстары келесі аспектілерді қамтуы керек: қауіпсіздікті қамтамасыз ету, ескерту, сақтандыру, жою және бақылау.

Ұсыныс ретінде, мектептерде «буллинктің алдын алу» жұмыстарын жүргізу: буллинг туралы ақпарат беру, бір-біріне сыйластықпен, төзімділікпен қарауға, буллинг болған жағдайда не жасау керек екендігін түсіндіру. Оқушылар мінез-құлқындағы ашуланшақтық пен агрессивтілікті жоюдың тиімді тәсілдерін, сондай-ақ олардың ауызша және күш көрсету агрессия деңгейіне әсер етуі мүмкін қатығыстарда сындарлы әрекет ету тәсілдерін білдіреді. Бұл жаттығулар болашақта оқушылардың буллинг жағдайын атап болған кезде жанжалдан дұрыс шығуға көмектесе алады.

Әдебиеттер

1. Olweus, D. (1999). Sweden. In P. K. Smith, Y. Morita, J. Junger-Tas, D. Olweus, R. Catalano & P. Slee (Eds.), *The nature of school bullying: A cross national perspective* (pp. 7-27). London and New York: Routledge.
2. Баланы жәбірлеудің (буллингтің) профилактикасы қағидаларын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрінің 2022 жылғы 21 желтоқсандағы № 506 бұйрығы [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2200031180> (дата обращения: 28.03.2023).
3. Баланың құқықтарын қорғауды күшейту, тұрмыстық зорлық-зомбылыққа қарсы іс-қимыл және жасөспірімдер арасында суицидтің көбеюі мәселелерін шешу жөніндегі 2020 – 2023 жылдарға арналған жол картасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2020 жылғы 30 наурыздағы № 156 қаулысы. [Электрон. ресурс] 2020.URL:<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2000000156> (дата обращения:28.03.2023).
4. Кутузова Д. А. Травля в школе: что это такое и что можно с этим делать // Журнал практического психолога. 2007. № 1. Б. 72–90.
5. Польская Н.А. Взаимосвязь показателей школьного буллинга и самоповреждающего поведения в подростковом возрасте // Психологическая наука и образование. 2013. №1. С.39–493.
6. <https://mir-nauki.com/PDF/32PSMN518.pdf> 7. Olweus D, Limber S.P., Flerx V.C., Mullin N, Riese J., Snyder M. Olweus bullying prevention program: Schoolwide guide. Center City, MN: Hazelden, 2007
7. А.Ю.Губенко, Н.Н.Хан - Білім беру процесіндегі буллинг проблемасы. Абай атындағы ҚазҰПУ-ң ХАБАРИШЫСЫ «Педагогика ғылымдары» сериясы, No1(65), 2020ж.
8. Буллинг наизнанку: как школьная травля ломает психику детей и что с этим делать [Электрон.ресурc]2019URL:<https://www.segodnya.ua/longread/bullying%20in%20>
9. Мандыкаева А. Р. Психологиялық денсаулық –жеке тұлғаның іргелі қабілеті ретінде. Жаһандану әлеміндегі адамның денсаулық психологиясы: халықаралық ғылыми конференцияның материалдары. – Астана, 2013г.,
10. Джакупов С.М. Психологическая структура обучения. - Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 312 с.

О НЕОБХОДИМОСТИ ИЗУЧЕНИЯ СОЦИАЛЬНОЙ СИТУАЦИИ РАЗВИТИЯ СИБЛИНГОВЫХ ОТНОШЕНИЙ В СЕМЬЯХ РАЗНОГО ТИПА

Муса К.М., Кабакова М.П.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Связь между сиблингами - это сложные и динамичные отношения, которые могут очень сильно повлиять на жизнь каждого человека. Существует ряд исследований, раскрывающих влияние отношений между сиблингами на различные аспекты развития личности, включая социальное, эмоциональное и психологическое благополучие. В данной статье мы ставим вопрос о необходимости исследования социальной ситуации развития сиблинговых отношений в семьях разного типа. Влияние присутствия матери в семейной динамике является важным фактором, формирующим взаимодействие сиблингов.

Ключевые слова: сиблинги, братья, сестры, семья, близость между сиблингами, конкуренция между сиблингами, социальная ситуация развития, привязанность к матери.

The connection between siblings is a complex and dynamic relationship that can greatly affect everyone's life. There are a number of studies revealing the influence of sibling relationships on various aspects of personality development, including social, emotional and psychological well-being. In this article, we raise the question of the need to study the social situation of the development of sibling relationships in families of different types. The influence of the mother's presence in family dynamics is an important factor shaping the interaction of siblings.

Keywords: siblings, brothers, sisters, family, closeness between siblings, competition between siblings, social development situation, attachment to mother.

Сиблингтер арасындағы байланыс - бұл әр адамның өміріне қатты әсер етуі мүмкін күрделі және динамикалық қатынастар. Сиблингтер арасындағы қатынастардың тұлғалық дамудың әртүрлі аспектілеріне, соның ішінде әлеуметтік, эмоциялық және психологиялық әл-ауқатқа әсерін ашатын бірқатар зерттеулер бар. Бұл мақалада біз әртүрлі типті отбасылардағы сиблингтік қатынастардың дамуының әлеуметтік жағдайын зерттеу қажеттілігі туралы мәселені көтереміз. Отбасылық динамикада ананың болуының әсері сиблингтердің өзара әрекеттесуін қалыптастыратын маңызды фактор болып табылады.

Түйін сөздер: сиблингтер, бауырлар, әпкелер, сіңілілер, отбасы, сиблингтер арасындағы жақындық, сиблингтер арасындағы бәсекелестік, дамудың әлеуметтік жағдайы, анаға бауыр басу.

Семья является одним из основных социальных институтов, воздействующих на развитие детей. В рамках семьи дети взаимодействуют с родителями, а также между собой, формируя сиблинговые отношения. Сиблинговые отношения, или отношения между братьями и сестрами, играют важную роль в психологическом и социальном развитии детей.

Однако семьи разного типа – традиционные, многодетные, однодетные, семьи в ситуации развода и после развода и т.д. – могут иметь разные социальные ситуации, которые могут влиять на развитие сиблинговых отношений [1].

В Казахстане существует растущая потребность в изучении и понимании социальной ситуации развития сиблинговых отношений в семьях разного типа. Эта проблема является актуальной, так как семейные структуры в стране становятся все разнообразнее [2, С. 11-12].

Первоначально, традиционная семья, состоящая из отца, матери и детей, была доминирующей формой семейного устройства в Казахстане. Однако в настоящее время семейные модели меняются, и сейчас существуют разные типы семей, в том числе, где дети в повторном браке воспитываются одним неродным родителем.

Такие изменения в семейной структуре могут оказывать влияние на развитие сиблинговых отношений. Дети в разных типах семей могут сталкиваться с различными вызовами и возможностями для развития отношений с братьями и сестрами. Понимание этих различий и проблем, с которыми сталкиваются дети в Казахстане, является важным для разработки подходящих рекомендаций и программ поддержки для семей.

Цель нашего исследования – проанализировать влияние семейной структуры на развитие сиблинговых отношений и выявить особенности, которые могут возникать в различных типах семей.

Понимание сиблинговых отношений в семьях разного типа имеет важное практическое значение для семейных консультантов, психологов и других профессионалов, работающих с детьми и семьями.

Связь между братьями и сестрами — это сложные и динамичные отношения, которые могут сильно повлиять на жизнь каждого человека. Отношения между братьями и сестрами были предметом ряда исследований, проливающих свет на их влияние на различные аспекты личностного развития, включая социальное, эмоциональное и психологическое благополучие.

Однако в казахстанской психологии исследование сиблинговых отношений находится на начальном этапе. Одно из эмпирических психологических исследований взаимоотношений между братьями и сестрами из полнородных и неполнородных семей проведено С.К. Унайбековой и М.П. Кабаковой [3]. Объем выборки составил 100 человек: по 50 сиблингов из каждого типа семьи. Исследование проведено с использованием 2-х методик: «Диагностика сиблингового общения» и «Братско-сестринский опросник».

По методике «Диагностика сиблингового общения» выявлен более высокий уровень доверия, единства взглядов и разногласий, связанных с выборами, кругом интересов, отношением к жизни в группе сиблингов из полнородных семей, чем в неполнородных. По методике «Братско-сестринский опросник» выявлено, что у сиблингов из полнородных семей общих интересов, жизненного опыта и переживаний, также желание власти над другим сиблингом выше, чем у представителей из неполнородных семей.

В мировой психологической науке тема социальной ситуации развития сиблинговых отношений в семьях разного типа изучена также недостаточно, есть только некоторые исследовательские работы.

Взаимоотношения сиблингов – это одно из самых долгих и значимых в жизни человека отношений. Ещё М. Руфо [4] писал, что по сравнению с детско-родительским отношением, сиблинговые связи продолжительнее. Как правило на долгосрочные отношения влияют очень много факторов. Отношения сиблингов начинаются в семье, в которой у ребенка нет возможности выбора того, какого пола его сиблинг и сколько внимания он будет получать от родителей, в этом и заключается особенность сиблинговых отношений [5, с. 96]. Кроме того, сиблинговые отношения строятся, исходя из наличия общих родителей, места проживания и

среды [6]. Вплоть до подросткового возраста сиблинги остаются самыми частыми партнерами по общению, так как вне школы большую часть времени братья и сестры проводят вместе.

В последних исследованиях сиблинговых отношений были получены разнообразные результаты. Некоторые из них включают:

1. Влияние сиблинговых отношений на психологическое и социальное развитие детей. Исследования показывают, что качество сиблинговых отношений может оказывать значительное влияние на эмоциональное благополучие, социальные навыки и самооценку детей [7].

2. Роль сиблингов в поддержке и помощи друг другу. Исследования показывают, что сиблинги могут играть важную роль в поддержке и помощи друг другу в различных ситуациях, таких как проблемы в школе или социальные трудности [8].

3. Конфликты и сотрудничество между сиблингами. Исследования показывают, что конфликты между сиблингами являются нормальной частью семейной динамики, но также важно исследовать способы сотрудничества и разрешения конфликтов [9].

4. Влияние семейной среды на сиблинговые отношения. Исследования показывают, что факторы, такие как родительское воспитание, семейные ценности и структура семьи, могут оказывать влияние на качество сиблинговых отношений [7].

Таким образом, исследования, которые мы проанализировали позволили выявить, что семейная структура играет важную роль в формировании и развитии сиблинговых отношений. Различные типы семей, такие как двухродительские, одиночные родители или патриархальные, создают уникальные социальные ситуации, которые могут влиять на взаимоотношения между сиблингами.

Качество сиблинговых отношений имеет значительное значение для психологического и социального развития детей. Исследования показывают, что дети, у которых качественные и поддерживающие сиблинговые отношения, имеют лучшее эмоциональное благополучие, развитые социальные навыки и более высокую самооценку.

Родительское воспитание и семейные ценности также играют важную роль в формировании сиблинговых отношений. Семейная среда, которая способствует поддержке, сотрудничеству и эмоциональной связи между сиблингами, может способствовать более позитивному развитию отношений.

Л.С. Выготский в своем учении о динамике и структуре психологического возраста говорил о социальной среде как о факторе формирования и развития личности [10]. Социальная ситуация развития определяет не только индивидуальное развитие ребенка, но и развитие сиблинговых отношений. Социальная ситуация очень сильно отличается в зависимости от наличия или отсутствия матери в семье. Для того чтобы рассмотреть проблему влияния наличия матери на сиблинговые отношения, прежде надо уточнить и определить вопросы привязанности к матери.

В детстве для ребенка самым важным отношением является отношение с матерью. Привязанность к матери напрямую влияет на развитие ребенка, и отношения ребенка с другими людьми, со своими сиблингами зависят от отношения между матерью и ребенком. В первые периоды жизни «ребенок входит в этот мир и начинает воспринимать его через призму привязанности к матери». Бурменская Г.В. рассматривая вопросы значения привязанности к матери в отношениях детей и подростков к окружающему миру и к себе, пришел к выводу о том что, надежный тип привязанности к матери является важной составляющей для достижения позитивного личностного развития и общего психологического благополучия ребенка, подростка и даже взрослого [11].

Алмазова О.В. эмпирический исследовала связь типа привязанности к матери и характера взаимоотношений взрослых сиблингов. Типы привязанности бывают двух видов: надежный и ненадежный тип привязанности. Надежный тип привязанности у ребенка формируется при полноценной заботе и поддержке в сложных для ребенка ситуациях. По этой причине они спокойные, играют и развиваются. А при ненадежном типе ребенок постоянно

боятся что он может потерять мать и вместо того чтобы развиваться ему необходимо постоянно следить за матерью. Бывают еще и дети с избегающим типом, они много энергию тратят на избегание матери. Было исследовано 277 человек, старше 18 лет, у всех испытуемых должно было быть хотя бы один сиблинг. Выяснилось что, сиблинговые отношения сильно отличается по степени привязанности, эмоциональной дистантности, конфликтности и по динамике во времени и т.д. Также выяснилось, что не часто встречаются сиблинги, у которых привязанность к матери надежная, но тем не менее у них безразличные, иногда враждебные отношения со своими сиблингами. Она исследовала и сравнивала три вида типологии российских, американских и индийских взрослых сиблинговых отношений [5]. Это конечно же не означает, что привязанность к матери не влияет на сиблинговые отношения. Есть исследования которые доказывают, что привязанность к матери в детском возрасте оставляет след на все виды отношения человека с окружающими.

Piotrowski С.С. исследовала влияние отношений матери и ребенка на особенности отношения между сиблингами, а также просоциальные поведения между сиблингами школьного возраста. Для исследования были привлечены 45 семей с не менее двумя сиблингами школьного возраста. Исследование проведено в два этапа, в первом этапе было проведено лабораторное наблюдение за взаимодействиями сиблингов, потом сиблинги рассказывали о своих отношениях с братьями и сестрами. Следующим этапом было лабораторное наблюдение за взаимодействием матери и ребенка (отдельно с каждым сиблингом). Было доказано что, в просоциальном развитии детей важную роль играют динамика отношений сиблингов и роль в этих отношениях. Сиблинги которые находятся далеко друг от друга обладают теплыми отношениями друг другу, и это показатель высокого просоциального поведения. Но это особенность не наблюдалась у сиблингов, чьи возрасты близки.

Архарова А.И. представила обзор исследований отношений между сиблингами на разных этапах развития человека и еще раз доказала ценность связи между сиблингами. Раскрывая особенности взаимодействия сиблингов разного возраста, она акцентировала внимание на необходимости изучать разные виды взаимоотношения сиблингов и факторы определяющие особенности этих отношений [12, С. 30-37].

Булыгина М.В. сделала обзор исследований характера отношений с сиблингами, их роли в развитии агрессивного и просоциального поведения, отношения к себе и своему телу, удовлетворенности жизнью. В отличие от детско-родительских отношений и общения со сверстниками в сиблинговых отношениях имеются и позитивные, и отрицательные характеристики. Между сиблингами могут быть теплота, близость, взаимность, игривость, а также бывают и враждебности, и агрессия. Причину этих отношений надо искать в взаимодействии между семейными подсистемами. Если в семье есть теплота и поддержка друг другу, равные отношения к членам семьи, то это залог хороших отношений между детьми. Позитивный характер отношений сиблингов очень важно для развития позитивного образа Я и самопринятия [13, с. 154].

Pinel-Jacquemin S., Gaudron C.Z. исследовали детско-родительскую привязанность и то как семейная подсистема влияет на качество диадической привязанности. Было проведено исследование на 108 французских семей с 2-мя детьми. Возраст испытуемых детей было от 6 до 12 лет. В итоге исследователи пришли к выводу о том, что на качество привязанности между родителями и их детьми семейная среда по разному влияет. Это зависит от положения и роли членов семьи в семейной системе. Есть некоторые семейные переменные которые очень важны в отношениях привязанности всех членов семьи [14].

Feinberg, M.E., Solmeyer, A.R. & McNale, S.M. считают, что связи сиблингов являются важным контекстом для развития. Но в исследованиях семьи и молодежи или в профилактических мероприятиях очень часто не учитывается. В этом исследовании основное внимание уделяется динамике отношений сиблингов, которые являются частью семейной системы, и проблемам адаптации сиблингов. Кроме того, рассматривая влияние сиблингов на

внутреннее и внешнее поведение и употребление психоактивных веществ, было проведено исследование взаимосвязей сиблингов в детстве и подростковом возрасте. Сиблинги влияют друг на друга тремя разными основными путями, один из которых распространяется через опыт сиблингов со своими сверстниками и в школе, а два других-через семейные отношения. Доказана важность интеграции сиблингов в состав программ для детей и семей [15].

Анализ проведенных исследований подчеркивает необходимость учета социальной ситуации и семейного контекста при разработке программ и рекомендаций для поддержки сиблинговых отношений в различных типах семей. Изучение социальной ситуации развития сиблинговых отношений в семьях разного типа в Казахстане является актуальной проблемой, требующей дальнейшего исследования и внимания со стороны научного сообщества и специалистов, работающих с детьми и семьями. Дальнейшие исследования должны углубить понимание влияния сиблинговых отношений на психологическое и социальное развитие детей в разных социальных ситуациях и типах семей.

Таким образом мы подчеркиваем важность сиблинговых отношений и необходимость дальнейших исследований в этой области для разработки эффективных подходов в разработке эффективных программ и политик, направленных на улучшение качества жизни и благополучия детей в разных типах семей.

Литература

1. Камышова Е.В. Социальная работа с семьями на разных стадиях развода // Теория и практика общественного развития. 2018. - № 8. <https://doi.org/10.24158/tipor.2018.8.6>
2. Ускембаева М.А., Бурова Е.Е., Резвушкина Т.А., Альжанова А.К., Соловьева Г.Г., Салимбаев Е.Х. «Казахстанские семьи - 2019»: Национальный доклад. - Алматы: ТОО «Арт Депо студия», 2019. 84 с.
3. Унайбекова С.К., Кабакова М.П. Психологические особенности сиблинговых отношений в полнородных и неполнородных семьях // Вестник КазНПУ им. Абая. Серия «Психология». 2022. - № 2(71). С.87-92.
4. Руфо М. Братья и сестры, болезнь любви. Екатеринбург: У-Фактория, 2006. 288 с.
5. Алмазова О.В. Эмоциональные связи сиблингов и привязанность к матери во взрослом возрасте // Национальный психологический журнал. 2013. - № 3(11). С. 96-102.
6. Кузьмина М. Сиблинги, или Каин и Авель в одной // Школьный психолог. 2000. - № 17. - Электронный ресурс. - Режим доступа: <http://www.psy.1september.ru/?year=2000&num=17>.
7. Ульбрихт Д.А., Ганибан Д.М., Баттон Т.М. М., Файнберг М., Рейсс Д., и Нейдерхизер Д.М. Супружеская адаптация как модератор генетических и средовых влияний на воспитание детей // Журнал семейной психологии. 2013. - № 27 (1). С. 42–52. <https://doi.org/10.1037/a0031481>
8. Слехтова Х. Поздний возраст и родство-право как взаимозависимые и взаимопроникающие социальные роли // Социологическое сасорис-чешское социологическое обозрение. Том: 57. Выпуск: 2. С. 219-244.
9. Kuo P. X., Volling B. L., & Gonzalez R. His, hers, or theirs? Coparenting after the birth of a second child // Journal of Family Psychology. 2017. - № 31(6), pp. 710–720. <https://doi.org/10.1037/fam0000321>
10. Выготский Л.С. Психология. Проблема возраста. - М.: Изд-во Апрель Пресс, 2000. - 901 с.
11. Бурменская Г.В. Мировосприятие детей с разными типами привязанности к матери / Г.В. Бурменская // Вестн. Моск. ун-та. - Сер. 14. Психология. - 2011. - № 2. - С. 21-35.
12. Архарова А.И. Взаимоотношения детей в семье в процессе онтогенеза // Актуальные проблемы педагогики и психологии. 2023. – Том 4 № 6. С. 30-37.
13. Булыгина М.В. Сиблинговые отношения и их роль в жизни человека [Электронный ресурс] // Современная зарубежная психология. 2021. Том 10. № 4. С. 147—156. DOI: <https://doi.org/10.17759/jmfp.2021100414>
14. Pinel-Jacquemin S., Gaudron C.Z. Family system and parent-child attachment relationships perceived by siblings. 2012. https://www.researchgate.net/publication/286727377_Family_system_and_parent-child_attachment_relationships_perceived_by_siblings
15. Feinberg, M.E., Solmeyer, A.R. & McHale, S.M. The Third Rail of Family Systems: Sibling Relationships, Mental and Behavioral Health, and Preventive Intervention in Childhood and Adolescence. *Clin Child Fam Psychol Rev* 15, 43–57 (2012). <https://doi.org/10.1007/s10567-011-0104-5>

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ПРОКРАСТИНАЦИЯ И ЕЕ ПРОЯВЛЕНИЕ В СТУДЕНТЧЕСКОЙ СРЕДЕ

Борисова А., Садвакасова З.М.

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

В статье представлен обзор актуальной проблемы прокрастинации среди студентов. В статье рассматриваются основные причины данного явления, его последствия для учебного процесса и некоторые способы борьбы с ним. Результаты исследований показывают, что прокрастинация может существенно снижать успеваемость студентов и влиять на их психическое состояние. В заключении подчеркивается важность осознания проблемы и ее решения для успешной учебы и профессионального развития.

Ключевые слова прокрастинация, студентская среда, психология, индивидуально-психологические особенности, лень.

«Академиялық прокрастинация және оның студенттік ортадағы көрінісі» мақаласы студенттер арасындағы прокрастинацияның өзекті проблемасына шолу жасайды. Мақалада осы құбылыстың негізгі себептері, оның оқу процесі үшін салдары және онымен күресудің кейбір тәсілдері қаралады. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, прокрастинация студенттердің үлгерімін айтарлықтай төмендетеді және олардың психикалық жағдайына әсер етеді. Қорытындыда проблеманы түсінудің және оны табысты оқу мен кәсіби даму үшін шешудің маңыздылығы атап өтіледі.

Түйін сөздер: прокрастинация, студенттік орта, психология, жеке-психологиялық ерекшеліктер, жалқаулық.

The article «Academic procrastination and its manifestation in the student environment» is an overview of the current problem of procrastination among students. The article discusses the main causes of this phenomenon, its consequences for the educational process and some ways to combat it. Research findings suggest that procrastination can substantially reduce student performance and affect their mental state. The conclusion emphasizes the importance of awareness of the problem and its solution for successful study and professional development.

Key words: procrastination, student environment, psychology, individual psychological features, laziness.

Жизнь современного человека полна множества различных задач, реализация которых требует четкого временного лимита для их реализации. Предполагается, что человек может планировать свое время, ресурсы и силы, поскольку знает, что есть дедлайн, но у него часто возникает желание отложить выполнение каких-то задач, особенно когда что-то нужно сделать. Под давлением обстоятельств или когда есть сомнения в важности. Простота и полезность плана. При этом человек может выполнять тривиальные задачи, которые важнее самых важных. Из-за этого часто важные дела постоянно откладываются и человек выполняет их в последний момент, обещая себе, что подобное больше не повторится. Для обозначения такого явления в психологии существует специальное слово «прокрастинация», которое было введено в психологическую науку в 1977 году П. Рингенбахом в книге «Прокрастинация в жизни человека».

«Прокрастинация — это тенденция воздерживаться от выполнения дел «назад» — сложное поведение, при котором выполнение своей ведущей деятельности намеренно задерживается в данный момент времени» [1, с. 23].

К. Лэй указывал на то, что прокрастинация – это не принудительное откладывание намеченных действий, которое влечёт за собой неблагоприятные последствия и имеет негативное влияние на личность [2].

В зарубежной психологической литературе данное явление изучали такие учёные, как А. Эллис, В. Кнаус, Дж. Бурка, П. Стил, Дж. Феррари. Были разработаны опросники для изучения прокрастинации К. Лэем, Б. Такманом. В конце XX – начале XXI века данное явление привлекло внимание и российских, и казахстанских психологов: Я.И. Варваричеву, Е.Л. Михайлову, В.С. Ковылина и т.д.

Сегодня, в эпоху стремительного развития технологий, прокрастинация, процветая, приобретает новый размах, охватывает различные сферы деятельности человека, где учебная, к сожалению, не является исключением. Переход к дистанционному формату обучения в

период пандемии COVID-19 обнажил одну из глобальных проблем – академическую прокрастинацию.

Проблема прокрастинации очень актуальна в наше время, поскольку данная ситуация известна большинству людей и в какой-то степени считается нормальной. Прокрастинация – это проблема, когда это нормальная рабочая ситуация.. Человек начинает останавливать все важные дела, а после окончания срока работы старается все успеть в сжатые сроки или вовсе отказывается от запланированного.. В результате дела вообще не доделаны или сделаны некачественно, много ошибок и ошибок. А это приводит к негативным последствиям – проблемам в учебе и на работе, упущенным возможностям, плохому эмоциональному состоянию. Прокрастинация может привести к стрессу, чувству вины, снижению продуктивности и неудовлетворенности из-за невыполнения других обязательств.

В рамках современных исследований прокрастинации в качестве основных психологических признаков выделяют эмоциональный дискомфорт и негативные субъективные переживания [3].

Австрийский психотерапевт Дж. Б. Бурка, исследуя данный феномен, обнаружила, что все прокрастинаторы проходят «цикл прокрастинации» – определенные фазы, границы которых определяются индивидуально. По словам автора, только единицы из всех прокрастинаторов выполняют свои обещания не откладывать выполнение важных дел, а большая часть вновь и вновь проходят «цикл прокрастинации» [4, с. 83].

Прокрастинация свойственна людям всех возрастов. Однако среди студентов это очень распространено. Это называется академической прокрастинацией.

Учебная деятельность – это трудоемкий процесс, в котором время является важнейшим ресурсом. В учебной деятельности у студентов возникают проблемы с тайм-менеджментом при выполнении учебных заданий, что может привести к прокрастинации или даже невыполнению, что приводит к отрицательным результатам. Многие исследования показали, что прокрастинация является одной из основных причин неспособности к обучению. От 46% до 95% студентов средних и высших учебных заведений считают себя прокрастинаторами. Большинство из них считают, что им нужна профессиональная помощь, чтобы преодолеть прокрастинацию [5, с. 140].

Было обнаружено, что студенты с низкой самооценкой, не принимающие себя внутренне, экстравертные и импульсивные, чаще откладывают дела на потом. Также было установлено, что студенты с низкой самоорганизацией и мотивацией избегания неудач более склонны к прокрастинации [6].

Студенты, в структуре учебной мотивации которых преобладают внутренние (учебные, познавательные и профессиональные) и проактивные (достижение успеха) мотивы, менее склонны к прокрастинации [7, с. 123].

Интересно отметить результаты исследований, проведенных на эту тему. Студенты чаще откладывают выполнение письменных заданий, таких как курсовые работы, дипломы и доклады, на которые уходит больше времени, по сравнению с подготовкой устных заданий, таких как экзамены и зачеты [8, с. 67].

По результатам другого исследования, проведенного на базе Санкт-Петербургского педагогического университета выяснилось, что наибольшая распространённость прокрастинации наблюдается у студентов-гуманитариев. Авторы связывают это с отсутствием интереса к выполнению учебных заданий у гуманитариев по сравнению со студентами технических направлений [9, с. 69].

В настоящее время наблюдается высокий уровень академической прокрастинации среди студентов, большинство студентов сдают задания в последний день сроков, начинают за минуту до звонка, готовятся за день до экзамена. На уровень прокрастинации (особенно академической) могут влиять следующие факторы: перфекционизм, недостаточная мотивация и уровень тревожности.

Эмоциональный интеллект определяется как способность человека распознавать эмоции и понимать эмоции другого человека. По словам Д.В. Люсина, эмоциональный интеллект – это совокупность способностей, которые приводят к «пониманию и управлению эмоциями себя и других». Люсин определяет два аспекта измерения эмоционального интеллекта в человеке [10, с. 34].

1) Фокус: межличностный эмоциональный интеллект - способность понимать и управлять эмоциональным состоянием другого человека, основанное на внешних проявлениях эмоций. Внутренний эмоциональный интеллект - это способность понимать и контролировать свои эмоции.

2) Способность: понимать эмоции - распознавать и определять эмоции, а также понимать причины возникновения этих эмоций. Управление эмоциями - способность управлять степенью тяжести внутренних и внешних эмоций.

Способность выражать и управлять эмоциями является основой для решения конкретных задач. Эмоциональный интеллект - это структура, которая позволяет влиять на социальное поведение человека и тем самым помогает преодолеть отсрочку. Авторы данной статьи предполагают, что студенты с высоким уровнем эмоционального интеллекта понимают, что отсрочка неэффективна, поэтому они начинают выполнять задания заранее [10].

Н. Милграм с соавторами первоначально определил пять видов прокрастинации [11, с. 491]:

- 1) ежедневная (бытовая), т.е. отсрочка домашних работ, которые необходимо выполнять постоянно;
- 2) прокрастинация при принятии решений;
- 3) отсрочка жизненно важных решений, таких как невротическая, т.е. выбор профессии или создание семьи;
- 4) компульсивная, где у человека совмещаются два вида прокрастинации - поведенческая и принятие решений;
- 5) академическая.

Более поздние Милграм и Тень объединили эти виды и предложили два вида: отложить задания и отложить принятие решений.

Академическая прокрастинация формируется и проявляется прежде всего в учебной деятельности, что требует изучения этого явления вместе с этими условиями. Проблема учебной мотивации, по мнению многих авторов, имеет особое значение в психологии, так как воспитательная мотивация является фактором, определяющим успешность учебного процесса. Учебная деятельность - это процесс, который происходит во времени, где время является важнейшим ресурсом. В этой учебной деятельности у студентов возникают трудности в управлении временем при выполнении учебных заданий, что выражается в их откладывании и даже невыполнении, что приводит к негативным последствиям.

На учебную деятельность студентов университета влияет множество факторов. К важным факторам, определяющим успешность образования, активность студентов университета можно отнести академическую прокрастинацию и мотивацию обучения.

Мотивация обучения характеризуется последовательностью, направленностью, устойчивостью и динамизмом, как и любые другие виды мотивации. В то же время на различных этапах обучения наблюдается развитие корреляции взаимодействующих потребностей и мотивов, изменение ведущих приоритетных потребностей и их иерархия. При изменении формы учебной деятельности студента изменяются его предмет и мотивы. По мере развития учебной деятельности ее смысл становится «психологически решающим» и приобретает функцию мотивации. Мотив становится не «переходным, случайным внешним стимулом», а индивидуальной формацией, проявляется в восприятии студентом целей и задач обучения как лично значимых и необходимых.

Мотивация является основой любых действий, в том числе обучения. Ученые, занимающиеся вопросами мотивации учебной деятельности, отмечают большую значимость

ее развития и сохранения [12]. Учебная мотивация является залогом формирования познавательной активности, развития мышления, приобретения знаний, необходимых для успешной профессиональной деятельности личности. Согласно многочисленным исследованиям, прокрастинация является одним из важных факторов, приводящих к трудностям обучения.

В исследований казахстанских психологов прокрастинация и мотивация обучения студентов привели к следующим выводам по анализу результатов эмпирического исследования: чем выше уровень академической прокрастинации, тем ниже профессиональные мотивы и тем выше мотивы побега. Сложность, монотонность или повышенная значимость работы, нежелание человека выполнять определенные работы, чувство риска, которое человек испытывает в течение ограниченного времени, - все это влияет на прокрастинирующее поведение личности. Такая проблема, как тенденция к отсрочке, является актуальной и требует четкого, полного изучения и поиска наилучших путей ее снижения и исправления. Полученные результаты могут быть полезны в дальнейшем теоретическом исследовании проблемы прокрастинации, а также иметь практическое значение при работе с этим психологическим явлением. Результаты исследования внесут вклад в разработку универсальных учебных программ и рекомендаций по снижению высокого уровня прокрастинации для студентов различных направлений обучения [13].

Каждый индивидуум в течение своей жизни сталкивается с моментами, когда он откладывает выполнение определенных задач. Это может происходить по разным причинам - от нежелания делать что-то под прессингом обстоятельств до сомнений в необходимости этого дела. Даже если человек осознает важность и необходимость задачи, он все равно может затянуть с ее выполнением. В результате возникает прокрастинация, которая может привести к стрессу, чувству вины, снижению продуктивности и недовольству окружающих.

Прокрастинация может вызывать стресс, чувство вины, снижение продуктивности, а также недовольство окружающих из-за невыполнения обязательств. Комбинация этих чувств и перерасхода сил (сначала — на второстепенные дела и борьбу с нарастающей тревогой, затем — на работу в авральном темпе) может спровоцировать дальнейшую прокрастинацию.

Хроническая прокрастинация может иметь глубокие корни в скрытых психологических или физиологических проблемах. Некоторые люди могут демонстрировать максимальную продуктивность только под давлением сроков и работать эффективно исключительно в последние часы. Одним из основных признаков прокрастинации является отсутствие смысла и продуктивности в выполняемых действиях в сочетании с постоянным откладыванием важных дел.

Главный признак прокрастинации — постоянное откладывание того, что действительно важно и полезно, а также отсутствие продуктивности и смысла в выполняемой деятельности. В какой-то степени это не проблема, ведь человек не может работать как машина. Небольшие перерывы и смена деятельности положительно влияют на общую продуктивность. Таким образом, еще одним признаком промедления являются негативные последствия, такие как нарушение сроков, провал запланированных проектов, общая неудовлетворенность своей профессиональной деятельностью и возможные личные и психологические проблемы, связанные с ней.

Прокрастинация, связанная с попыткой избежать неприятных задач и чувственных переживаний в условиях дефицита времени, также привлекает внимание. Две категории прокрастинаторов выделяются — активные и пассивные.

Активный прокрастинатор стремится к созданию напряжения. Откладывание дел на последний момент придает событию остроту, связанную со сроками выполнения работы. Когда остается мало времени на завершение задачи, человек испытывает мобилизацию сил, максимальную концентрацию и усиление психической активности. В сущности, это может привести к проявлению штурмовщины и, в случае подготовки студентов к экзаменам,

исследование показывает, что это часто заканчивается неудачей. Следовательно, не каждая мобилизация приводит к успеху: может не хватить времени на выполнение задания.

По данным некоторых исследований с возрастом прокрастинация снижается, что, как предполагают, связано с выработкой каких-то ее ограничителей [14]. Четких половых различий в проявлении прокрастинации не найдено, хотя в ряде публикаций отмечаются различия в конкретных ее проявлениях, так как женщины более склонны к тревожности, страху неудачи.

Ряд авторов выделяет особый компонент прокрастинации – подсознательный. Иногда прокрастинация может сигнализировать о наличии глубинных внутри-личностных конфликтов [15]. Человек может бессознательно избегать и затягивать выполнение какой-либо деятельности, имеющей для него определенное символическое значение, например, используя долгие ритуалы по подготовке к выполнению этой деятельности. Такая деятельность на бессознательном уровне ассоциируется с каким-либо конфликтом в прошлом и расценивается как угроза. Например, начальник может напоминать прокрастинатору в своем внешнем виде, манере общения либо в каких-либо личностных характеристиках значимую фигуру из прошлого, с которой связан конфликт.

Каждое исследование уникально и открывает новые перспективы. Многие ученые считают, что со временем все различные факты, выявленные в исследованиях прокрастинации, можно будет объединить в единую систему, общую структуру понимания прокрастинации. Интеграция данных поможет нам разгадать загадки, связанные с природой прокрастинации.

Таким образом, академическая прокрастинация - это проблема, которая заботит многих студентов и преподавателей. Она связана с отсрочкой выполнения учебных заданий, чем может привести к стрессу, панике и негативным последствиям для успеха в обучении. Прокрастинация может возникнуть из-за различных причин, таких как страх неудачи, отсутствие мотивации или перегруженность обязанностями. Для борьбы с этой проблемой необходимо развивать навыки саморегуляции, планирования и управления временем. Важно также создавать поддерживающую обстановку, установить ясные цели и придерживаться расписания. Только путем осознания и принятия ответственности за свои действия студенты смогут преодолеть прокрастинацию и достичь успеха в учебе.

Литература

1. Ковылин, В.С. Теоретические основы изучения феномена прокрастинации // Личность в меняющемся мире: здоровье, адаптация, развитие. – 2013. – № 2 (2). С. 22-41.
2. Lay C.H. At last, my research article on procrastination. Journal of Research in Personality, 1986. Vol. 20, pp. 474-495.
3. Усатов И. А. Психологические детерминанты прокрастинации: теоретический обзор [Электронный ресурс] // Современные научные исследования и разработки № 8. 2017: электрон. журнал.
4. Burka, J. B. Procrastination: Why You Do It, What to Do About It Now. – Da Capo Press, 2008. – 340 p.
5. Лебедева Е.В. Академическая прокрастинация и особенности личностной организации времени у студентов вуза [Текст] // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – 2016. – №4 – С. 139-143.
6. Лебедев С.Ю. Психологические особенности студентов, склонных к прокрастинации: дисс... магистра психологии – СПб, 2016. – 110 с.
7. Заринова Т. В., Данилова Н. А. Взаимосвязь академической прокрастинации и учебной мотивации студента // Омский научный вестник. – 2015. – № 4. – С. 122-126.
8. Микляева А.В. Академическая прокрастинация в студенческой среде: результаты эмпирического исследования / А.В. Микляева, Д.С. Реброва, А.С. Савинская // Известия Иркутского гос. ун-та. – 2017. – Т. 19. – С 59-66.
9. Микляева А.В. Академическая прокрастинация в структуре стилевых особенностей учебной деятельности студентов / А.В. Микляева, С.А. Безгодова, С.В. Васильева, П.В. Румянцева, Н.В. Солнцева // Психологическая наука и образование. – 2018. – №4. – С. 61-69.
10. Люсин Д.В. Современные представления об эмоциональном интеллекте // Социальный интеллект: Теория, измерение, исследования / под ред. Д. В. Люсина, Д. В. Ушакова.-М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2004. -С. 29–36
11. Milgram N.A., Batori G., Mowrer D. Correlates of academic procrastination // Journal of School Psychology. — 1993. -№ 31. — стр. 487–500.

12. Rean A.A. Prakticheskaya psihodiagnostika lichnosti: Ucheb. Posob. -SPb.: SPb universiteta. –2001. – 224.
13. Бурленова С.О., Сабирова Р.Ш. Жоғары мектеп студенттердің академиялық прокрастинация мен оқу мотивациясын зерттеу. <https://doi.org/10.51889/2022-2.1728-7847.33>
14. Ferrari J.R., Johnson J.L., McCown W.G. (Eds.). Procrastination and task avoidance: Theory, research, and treatment. New York: Plenum, 1995. // APA.ORG: сайт Американской Психологической Ассоциации. URL: <http://www.apa.org/pubs/index.aspx> (дата обращения: 05.04.2024).

ЖЕТКІНШЕК ЖАСТАҒЫ АУЫСПАЛЫ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТЫҢ БАЛАҒА КЕРІ ӘСЕРІ

Ғұмырзақ А.

«Тұран» университеті, Алматы, Қазақстан

Баланың жеке тұлғаға айналуы және оны қоршаған әлеуметтік ортада белгілі бір мінез-құлық үлгілеріне ие болуы сөзсіз. Тұлғаның жоғары психикалық функциялары бастапқыда сыртқы көріністер ретінде қалыптасады және біртіндеп ішкі көріністеріне айналады. Жеткіншек жастағы ауыспалы мінез-құлық көріністері де дәл осындай сипатқа ие. Мақалада жеткіншек жастағы ауыспалы мінез-құлықтың балаға кері әсері мен ықтимал салдарлары қарастырылады. Жеткіншек жас әр түрлі физиологиялық, психологиялық және эмоционалды өзгерістермен бірге жүретін балалық шақ пен ересек өмір кезеңі. Бұл жаста жеткіншектердің дамуындағы әлеуметтік жағдай өзгереді – ересектер әлеміне қосылуға деген ұмтылыс, мінез-құлықты осы әлемнің құндылықтары мен нормаларына бағыттау орын алады. Алайда, бұл ұмтылыстар мен бағыттаулар балаға теріс әсер етіп, әртүрлі мәселелер мен қиындықтар тудыруы мүмкін.

Түйін сөздер: жеткіншек жас, ауыспалы мінез-құлық, әлеуметтік орта, дағдарыс, ересектік сезім.

Неизбежно, что ребенок становится личностью и имеет определенные модели поведения в окружающей его социальной среде. Высшие психические функции личности изначально формируются как внешние проявления и постепенно становятся внутренними. Проявления переходного поведения в подростковом возрасте имеют такой же характер. В статье рассматриваются негативные и возможные последствия переходного поведения для ребенка в подростковом возрасте. Подростковый возраст – это период детства и взрослой жизни, сопровождающийся различными физиологическими, психологическими и эмоциональными изменениями. В данном возрасте происходят изменения социальной ситуации развития подростков — стремление присоединиться к миру взрослых, ориентирование поведения на ценности и нормы этого мира. Однако эти стремления и ориентиры могут негативно сказаться на ребенке и вызвать различные проблемы и трудности.

Ключевые слова: подростковый возраст, переходное поведение, социальная среда, кризис, чувства взрослости.

It is inevitable that a child becomes a personality and has certain patterns of behavior in the social environment surrounding him. The higher mental functions of a personality are initially formed as external manifestations and gradually become internal. Manifestations of transitional behavior in adolescence have the same character. The article examines the negative and possible consequences of transitional behavior for a child in adolescence. Adolescence is a period of childhood and adulthood, accompanied by various physiological, psychological and emotional changes. At this age, the social situation of adolescent development changes — the desire to join the adult world, orientation of behavior towards the values and norms of this world. However, these aspirations and guidelines can negatively affect the child and cause various problems and difficulties.

Keywords: adolescence, transitional behavior, social environment, crisis, feelings of adulthood.

Адам онтогенезінің ең күрделі кезеңнің бірі – жеткіншек жас болып табылады. Бұл бұрын қалыптасқан бала бойындағы психологиялық құрылымдардың қайта қалыптасуы, балалық шақтан ересектікке ауысу кезеңі. Ол әдетте 10-11 жастан 14-15 жасқа дейінгі хронологиялық жаспен байланысты [1, 9 б.].

Ауыспалы кезеңде жеткіншек өзін ересек адам ретінде сезіне бастайды және айналасындағылардың оның тәуелсіздігі мен маңыздылығын мойындауын қалайды. Жеткіншіктердің негізгі психологиялық қажеттіліктері – құрдастарымен қарым-қатынас жасау, тәуелсіздікке ұмтылу, ересектер және басқа адамдар тарапынан өз құқықтарын тану. Жеткіншек кезеңдегі ауыспалы мінез-құлықты «Мен» және басқа әлемнің бөлінуінің сатысы десек те болады.

Ересектік сезімі – бұл жеткіншектің басталуының психологиялық симптомы. Д.Б.Элькониннің анықтамасы бойынша, ересектік сезімі – бұл сананың неоплазмасы, ол арқылы жеткіншек өзін басқалармен салыстырады, ассимиляция үшін үлгілер табады, басқа адамдармен қарым-қатынас орнатады, өз қызметін қайта қалпына келтіреді.

Жеткіншек кезеңдегі мінез-құлықтағы өзгерістер, әрине, биологиялық аспектіні қамтиды. Бұл кезең жыныстық жетілу, оның қарқындылығы гормоналды дауыл ұғымымен ерекшеленеді. Физикалық, физиологиялық, психологиялық өзгерістер, жыныстық тартымдылықтың пайда болуы барлық жағынан тез өсіп келе жатқан жеткіншек үшін бұл кезеңді өте қиын етеді.

Жеткіншек жастағы ауыспалы мінез-құлық өз дамуында үлкен жолдан өтеді. Өзімен және басқалармен ішкі қақтығыстар, сыртқы көріністердің бұзылуы арқылы жеткіншек жеке тұлғаға айналады.

Жеткіншектік жас – бұл қарқынды даму мен ағзаның қайта құрылуы болатын уақыт. Алғашында жеткіншек ересектік сезімін емес, жасына байланысты кемшілік сезімін сезінеді. Қоршаған ортаның әсерінен жеткіншекте моральдық мұраттар мен дүниетанымдар қалыптасады. Ең маңызды сәттердің бірі – өзін-өзі тануды, өзін-өзі бағалауды қалыптастыру, өзіне деген ерекше қызығушылықтың пайда болуы. Жеткіншек өзін және оны қоршаған әлеммен байланыстыратын қарым-қатынасты түсінгісі келеді. Бұл жаста қызығушылықтар жиі өзгереді. Жеткіншек жаста орын алатын үш негізгі дағдарыс туралы айтуға болады:

Біріншіден, бұл организмнің тез өсуі мен жыныстық жетілуіне байланысты физиологиялық себептерден туындайтын дағдарыс. Осы кезеңде физикалық дамуда күрт секіріс бар. Көбінесе жеткіншек іс-әрекетте ебедейсіз болып көрінеді. Жеткіншек жиі бас ауруына шағымданады, тез шаршайды. Инстинкттерді, эмоцияларды бақылау артады. Қозу процесі тежелу процесіне қарағанда басым, қозғыштықтың жоғарылауымен сипатталады. Дененің қарқынды өсуі мен жыныстық жетілуі жасөспірімнің психикасын өте тұрақсыз етеді. Дамудың физиологиялық ерекшеліктеріне байланысты жасөспірім қыздар жасөспірім ұлдарға қарағанда үлкен көрінеді.

Екіншіден, бұл психологиялық себептерден туындайтын дағдарыстар. «Мен» құрылымы өзгереіп, жаңа әлеуметтік ұстаным пайда болады. Бұны балалардың өмір салтын жоғалту кезеңі деп санауға болады. Жеткіншектің өзіне, өз мүмкіндіктеріне, өзінен және басқалардан шындықты іздеуде күмәндана бастайды. Олардың мүмкіндіктері әрдайым жеткілікті түрде бағаланбайды, «қалаулары» мен «мүмкіндіктері» арасында нақты айырмашылық бола бермейді. Осыған байланысты мінез-құлықта күдік, ашуланшақтық, агрессия байқалады. Оның тұжырымдамалары мен идеяларының әлемі өзі туралы және өмір туралы толық қалыптаспаған білімдерге, оның болашағы мен қоғамның болашағына арналған жоспарларға толы. Жеткіншекте өзін-өзі тану және өзін-өзі анықтау қажеттілігі байқалады. Ол келесі сұрақтарға жиі жауап іздейді: «Мен кімін? Мен басқа адамдармен салыстырғанда қандаймын? Мен нені қалаймын? Мен не істей аламын?»

Үшіншіден, әлеуметтік-психологиялық себептерден туындайтын дағдарыстар. Бұл дағдарыс қоғамның ассимиляциясымен, әлемнің құрылымының жалпы белгілерімен байланысты. Жеткіншектің әлемі оны күнделікті өмірден, басқа адамдармен қарым-қатынастан тыс ететін ойларға толы. Оның ең маңызды ойларының объектісі – онымен байланысты болашақ мүмкіндіктер: мамандық таңдау, әлеуметтік топтармен қарым-қатынас жасауға деген ұмтылыс. Жеткіншектерде ересек адам сияқты болу, көріну және өзін ұстау, қамқоршылық пен бақылаудан тәуелсіз болу, ересектердің құқығын алу қажеттілігі пайда болады. Бұл жастағы негізгі қарама-қайшылық – жеткіншектердің ересек болуға деген ұмтылысы. Алайда, оның өзі шынайы ересектік сезімін жоғалтады. Осы жерден жеткіншектің мінез-құлқында екі қарама-қарсы тенденция қалыптастады: тәуелсіздікке және ересектерге тәуелділікке ұмтылу. Осылайша, жеткіншектік жастағы ауыспалы мінез-құлық баланың дамуындағы ең қиын кезең болып саналады. Ол дәстүрлі түрде қауіпті, өтпелі, қиын кезең деп аталады [2, 48-50 б.]

Жеткіншек жастағы ауыспалы мінез-құлық баланың тұлғалық дамуына әсер етеді және оның негізгі қозғаушы күші ретінде жеткіншектің мотивтері мен қажеттіліктері алға шығады. Қажеттіліктер тек тұлғаның дамуын анықтайтын себеп қана емес, сонымен қатар мінез-құлықтың да себебі болып табылады. Ауыспалы мінез-құлықтың орын алуы жеткіншек бойындағы жаңа психологиялық құрылымның пайда болуына әкелді. Және дәл сол жаңа құрылымның қажеттіліктерін қанағаттандыру жолында бірнеше кедергілер кездесетіні анық. Мұндай дағдарыс кезеңде жеткіншектердің қажеттіліктерінің өзгеруі сыртқы кедергілермен және ішкі фактормен байланысты болады. Бұл кедергілер жеткіншектің тұлғалық дамуына кері әсерін тигізеді.

Жеткіншектердің өз мүмкіндіктерін ұғынумен байланысты ұмтылулары, өзін тұлға ретінде бекітулері мен ересектердің еркіне байланысты мектептегі жағдайының арасындағы ажыраулар өзіндік бағалаудың маңызды терең дағдарысына әкеледі. Жеткіншектердегі негативті өзіндік бағалау оның өмірлік тонусына әсер етеді. Оның негізгі себебі жеткіншектердегі қоғамдық мойындау қажеттіліктерінің қанағаттанбауына байланысты. Осы жағдай олардың өзіндік анықталуын жасанды түрде тежейді, сондықтанда құрбыларымен, әртүрлі формальды топтармен қарым-қатынасқа жақын болады.

Жеткіншек жастағы ауыспалы мінез-құлық агрессиялыққа, мазасызданудың жоғарлауына, жауыздыққа, тұйықтыққа әкеліп соғуы жиі кездеседі. Бұның негізгі себебі жеткіншектер белсенді жаңа әлеуметтік позицияларды алуға ұмтылады, өзінің менін ересектер әлемінде бекітуге тырысады. Жеткіншектер ересектерге еліктей бастайды. Жеткіншектің тұлғалық дамуы өзіндік сана бағалауы, жеке бастық рефлексиясы, өзіне және басқаларға қатынасы қызығулары, идеалдары өзгереді. Жеткіншек жасының алғашқы сатысында (10-11 жас) өзін қабылдау ерекшеленеді, мінез-құлықтың теріс жақтарын көп бағалайды, яғни теріс эмоциялық фон орнайды. Балаларда өзіндік бағалауға деген өткір қажеттілік және өзін бағалауды білмегендіктен соған қиналысы пайда болады.

Келесі сатыда (12-13) өзіне және басқаларға деген теріс қатынас сақталды және өзін қоршаған адамдардың бағалауынан тәуелді болады. Осы жастың келесі сатысында (14-15) «оперативті өзіндік бағалау» туындайды, сол уақыттағы өзіне деген қатынасты жеткіншек өзі бағалайды [3, 97-98 б.]. Бұл өзіндік бағалау идеалды форма болып табылатын тұлғалық қасиеттермен, мінез-құлықтың нормаларымен өзінің жеке басты ерекшеліктерін салыстыруға негізделеді. Жеткіншектердің өзіндік санасының маңызды механизмі жеке бастық рефлексия, яғни жеткіншектің өзінің және басқалардың ішкі әлемін ұғынуы, өзінің жеке басына сын көзбен қарай бастауы.

Жеткіншек жас кезеңіндегі ауыспалы мінез-құлықтың кері әсері – өмірдің мағыналық дағдарысымен тығыз байланысты сәйкестік (идентификация) дағдарысында жиі көрініс табады (Э.Эриксон термині). «Өзінің жеке басын қалыптастыру процесі адамды өмір бойы сүйемелдейді. Бұл процестің негізінде құндылық-семантикалық сипатқа ие жеке өзін-өзі анықтау жатыр. Өсіп келе жатқан адам белгілі бір позицияларды дамытуы керек жүйелік әлеуметтік байланыстарды өзгертпестен, әсіресе жеткіншек және жасөспірімдік шақта қарқынды жүретін жеке тұлғаны қалыптастыру мүмкін емес» [4, 37 б.].

Іс жүзінде әрбір өмірлік жағдай адамнан белгілі бір таңдауды талап етеді, оны өмірдің әртүрлі салаларына қатысты өз ұстанымын түсіну арқылы ғана жүзеге асыра алады. Сәйкестік құрылымы жеке және әлеуметтік сәйкестікті қамтиды. Сонымен қатар, сәйкестікте сипаттамалардың екі түрі бар: оң – адам қандай болуы керек, ал теріс – адам қандай болмауы керек.

Жеткіншек жасындағы баланың мінез-құлқындағы ауысу мен басқалармен қақтығыстардың себептерінің бірі – тәуелсіздікке, ауыр мақтаныш пен сезімталдыққа деген ұмтылыспен анықталатын олардың өсіп келе жатқан мүмкіндіктерін қайта бағалау. Ересектерге қатысты сынның жоғарылауы, басқалардың олардың қадір-қасиетін төмендетуге, олардың ересектігін төмендетуге, олардың құқықтық мүмкіндіктерін бағаламауға тырысуына өткір реакция жеткіншек жас кезіндегі жиі қақтығыстардың себептері болып табылады.

Құрдастарымен қарым-қатынасқа назар аудару көбінесе құрдастарынан бас тартудан қорқудан көрінеді. Жеке тұлғаның эмоционалды әл-ауқаты оның ұжымда алатын орнына байланысты бола бастайды, ең алдымен жолдастарының көзқарасы мен бағалауымен анықтала бастайды [5, 23-26 б.].

Жеткіншектердің мінез-құлқында басшылыққа алатын моральдық ұғымдар, идеялар, сенімдер, принциптер қарқынды қалыптасады. Көбінесе жеткіншектер ересектердің талаптарына сәйкес келетін өздерінің талаптары мен нормаларының жүйелерін қалыптастырады.

Осылайша, жеткіншек кезіндегі мінез-құлықтағы ауысулар өмірдің барлық салаларында белгісіздік күйін кешуге әкеліп соғады және бұл оны қорқытады. Сәйкестік құрылымы жеке және әлеуметтік сәйкестікті қамтиды.

Ауыспалы мінез-құлық төңірегінде орын алатын тағы бір жетекші күй – деперсонализация. Тұлғалық дағдарыс тұжырымдамасына қатысты деперсонализация, ең алдымен, экзистенциалды-феноменологиялық белгі ретінде әрекет етеді. Өзінің «менін» ашу процесі, өзін-өзі бақылауға бейімділік, өзін-өзі асыра бағалау мен басқалардың бағалауы арасындағы қақтығыс биліктен бас тартудан бастап, оларға тәуелділікке ұмтылуға дейінгі қарама-қайшы жыныстық жетілу қақтығыстарына әкеледі.

Жеткіншек өзін сенімсіз сезінеді, өзінің жеке басы мен дербестігіне күмәнданады, ол өзінің іс-әрекетінің дәйектілігі мен байланысын сезінбейді. Бұл оның өмірін өзін-өзі сақтауға бағыттайды және өмір жағдайлары оның өміріне қауіп төндіреді деп қабылданады.

Өзінің ішкі әлемінің тұрақтылығына деген сенімсіздік, бұл әлем жоғалуы мүмкін деген алаңдаушылық тұрақты стресстің негізін құрайды.

Ішкі келіспеушіліктің субъективті ауыртпалық сезімі, өзінің «Менінің» өзгеруі, деперсонализацияның өзектерін құрайтын олардың жеке басы ыңғайсыздық сезімімен, айналасындағыларға аффективті көңіл-күйдің төмендеуімен, зейінді шоғырландыру қиындықтарымен, рефлексиямен араласады. Өзгерген өзін-өзі тану сезімінен және көзқарастың эмоционалды фонынан туындайтын мотивтер мен бағдарлар адамның мінез-құлқы мен іс-әрекетінің бұзылуын анықтайды [6, 42-43 б.].

Өзін-өзі танудың дағдарыстық процестері топтастырудың жеткіншектердің реакцияларымен тығыз байланысты, олардың қылмыс себептерін қалыптастырудағы маңызы өте зор. Топтың заңдарына мойынсұна отырып, кейде еріксіз түрде жеткіншектер өздері тәуелді деп санайтын ортамен өмірлік маңызды байланысын қалпына келтіру үшін керемет қатыгез қылмыстарға барады.

Осылайша, жеткіншек жастағы ауыспалы мінез-құлық – бұл адамның дамуын көрсететін мүлдем қалыпты құбылыс, бірақ кейбір қолайсыз факторлар мен жағдайлар болған кезде бұл дағдарыс жағдайы патологиялық мінез-құлыққа әкеледі. Күрделі жеткіншек кезеңінде жеткіншек ағзасындағы психофизиологиялық өзгерістерге байланысты агрессия кезеңдері жиі кездеседі. Құқық қорғау және тергеу органдарының назарына түсетін және олардың түсініксіздігі мен себептік негізсіздігіне, психиатриялық талдауға байланысты жеткіншектердің көптеген агрессивті әрекеттері жеке дағдарыстың салдары болып табылады. Сондықтан жеткіншектердің агрессивті мінез-құлқы көбінесе оның жақындары, таныстары, құрдастары мен куәгерлері үшін күтпеген, түсініксіз.

Жеткіншек жас кезеңінде ұлдар да, қыздар да агрессивті мінез-құлықтың жоғары және төмен деңгейімен жас аралықтары бойынша ерекшеленеді. Осылайша, ер балаларда агрессияның екі шыңы: 12 жас және 14-15 жас. Қыздарда агрессивті мінез-құлықтың ең жоғары деңгейі 11 жаста және 13 жаста байқалады [7, 102-103 б.].

Ұлдар мен қыздардағы агрессивті мінез-құлықтың әртүрлі компоненттерінің ауырлық дәрежесін салыстыру ұлдардың тікелей физикалық және тікелей ауызша агрессияға, ал қыздарда тікелей ауызша және жанама ауызша агрессияға бейімділігі айқын екенін көрсетті. Осылайша, ер балалар үшін «ауызша-физикалық» критерийі бойынша агрессияға артықшылық беру емес, оны тікелей, ашық түрде және тікелей қайшылықпен білдіру тән.

Қыздар кез-келген формада – тікелей немесе жанама түрде ауызша агрессияға артықшылық беруімен сипатталады.

Жеткіншектерде агрессивті мінез-құлықтың қалыптасуы көптеген факторларды қамтитын күрделі процесс. Агрессивті мінез-құлық отбасының, құрдастарының, сондай-ақ бұқаралық ақпараттың әсерінен анықталады. Балалар агрессивті мінез-құлықты тікелей күшейту арқылы да, агрессивті әрекеттерді байқау арқылы да үйренеді, балалары арасындағы жағымсыз қатынастарды болдырмауға тырысады, ата-аналар байқаусызда құтылғысы келетін мінез-құлықты ынталандыруы мүмкін. Төтенше ауыр жазаларды қолданатын және балалардың іс-әрекеттерін бақыламайтын ата-аналар балаларының агрессивті екенін байқауы мүмкін.

Көптеген зерттеулер агрессивті балалар шыққан отбасылар отбасы мүшелері арасындағы ерекше қарым-қатынаспен сипатталатынын көрсетті. Мұндай тенденцияларды психологтар «зорлық-зомбылық циклі» деп сипаттайды. Балалар ата-аналарының бір-біріне қатысты «қолданатын» қарым-қатынас түрлерін көбейтуге бейім. Жеткіншектер бауырларымен қарым-қатынасты нақтылау әдістерін таңдай отырып, ата-аналардағы жанжалдарды шешу тактикасын көшіреді. Отбасындағы баланы қорлау оның құрдастарымен қарым-қатынасының агрессивтілігін арттырып қана қоймай, сонымен бірге физикалық агрессияны жеке тұлғаның өмір салтына айналдыра отырып, ересек жаста зорлық-зомбылыққа бейімділіктің дамуына ықпал ететіні сенімді түрде анықталды.

Жеткіншек жас кезеңі психологиялық және әлеуметтанулық жағынан өте күрделі, өйткені бұл кезде баланың ересек пікірлері бар, ол өзгеріп жатқанын түсінеді, сондықтан ол ішкі және сыртқы көптеген мәселелерден қорқады. Бұл жас саналы қорқынышқа байланысты әртүрлі психологиялық проблемалар мен қиындықтардың болуымен сипатталады.

Жеткіншек жасындағы ауыспалы мінез-құлық: мазасыздық сезімі, қозғыштықтың жоғарылауы, өзін-өзі бағалаудың төмендеуіне әкелуі мүмкін. Осы жастағы жалпы ерекшеліктер ретінде көңіл-күйдің өзгергіштігі, эмоционалды тұрақсыздық, көңілділіктен үмітсіздік пен пессимизмге күтпеген ауысулар байқалады. Сондықтан жеткіншек жастағы ауыспалы мінез-құлықтың дағдарыстық ерекшеліктері бар.

Ауыспалы мінез-құлық әрқашан жеке тұлғаның жан-жақты өзгеруіне байланысты маңызды болып саналды. Тұлғаның өзгеруі жасөспірім кезіндегі ерекше әлеуметтік жағдаймен, жеткіншектің жыныстық жетілуімен анықталады. Сонымен бірге, ерік-жігер, мойынсұнбау, қыңырлық, негативизм жеткіншектің міндетті белгілері емес. Жалғыз нәрсе, жеткіншектерге дұрыс емес көзқарастың нәтижесі ретінде, оның психологиялық ерекшеліктері ескерілмеген кезде, тәрбиені дұрыс есептемеу нәтижесінде кейде дағдарыстар мен қақтығыстардың пайда болуы байқалады, бұл сөзсіз. Атап айтқанда, үлкендердің жеткіншектердің мінез-құлқының шынайы мотивтерін елемеуі және түсінбеуі, тек жеткіншектің сыртқы іс-әрекет нәтижесіне реакция білдіру немесе одан да жаманы, жеткіншектерге шындыққа сәйкес келмейтін мотивтерді алға тарту оны тәрбилеуде ішкі қарсылыққа әкеледі. Жеткіншек – бұл өз бастамасын көрсете алмайтын кішкентай бала, бұл оны шартты жағдайға әкеледі, бірлескен іс-әрекеттің мүмкіндігінен айырады деген қате пікір бар.

Осылайша, жеткіншек жаста ауыспалы мінез-құлықтың көріністері балаға теріс әсер етіп, әртүрлі проблемалар мен қиындықтар тудыруы мүмкін. Қорыта келгенде, жоғарыда аталған факторлардың барлығын ата-аналар, тәрбиешілер, психологтар және жалпы қоғам жеткіншектермен қарым-қатынас жасау кезінде ескеруі керек, өйткені алдын алу мінез-құлықты кейінірек түзетуден гөрі оңайырақ.

Әдебиеттер

1. Обухова, Л. Ф. Детская психология: теория, практика, проблемы / Л. Ф. Обухова. – М.: Тривола, 1995.
2. Соловьев А.Н. Чеснова И.Г. Зависимость самооценка подростка от отношения к нему родителей. — Вопросы психологии, 1986, № 2.
3. Кон И.С. Открытие «Я». – М., 1978.

4. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. – М., 1986.
5. Савина О.О. «Особенности становления идентичности в подростковом и юношеском возрасте»// <http://www.new.psychol.ras.ru/conf/savina.htm>
6. Маринина Е., Воронов Ю. Подросток в «стае» // Воспитание школьников. 1994. № 6.
7. Семенюк Л.М. Психологические особенности агрессивного поведения подростков и условия его коррекции. М. 1996.

ОБЗОР И АНАЛИЗ НАУЧНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ ПО ПРОБЛЕМЕ ФЕНОМЕНА СОЗАВИСИМОСТИ

Аймагамбетова О.Х., Мирзадинова Т.

Казахский национальный университет им.аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Бұл жұмыста тарихи контекстен бастап қазіргі заманғы тәсілдер мен диагностикаға дейінгі тәуелділік ұғымына кең талдау жасалды. Авторлар мәселенің маңыздылығына және оның өзектілігіне назар аударады, тәуелділікті түзету мен емдеудің стандартталған тәсілдерін одан әрі зерттеу және әзірлеу қажеттілігін білдіреді. Жұмыс тәуелділікті түсінудегі олқылықтарды толтыруға, сондай-ақ медицина, психология және педагогика мамандары үшін құнды ақпарат беруге бағытталған, бұл мәселені ғылыми және практикалық түсінуді одан әрі дамытуға ықпал етеді.

Түйін сөздер: тәуелділік, отбасылық жүйе, зерттеу, талдау, психология

В статье проведен анализ понятия созависимости, начиная с исторического контекста и заканчивая современными подходами и диагностикой. Авторы обращают внимание на значимость проблемы и ее актуальность, высказывают необходимость дальнейших исследований и разработки стандартизированных подходов для коррекции и лечения созависимости. Работа направлена на заполнение пробелов в понимании созависимости, а также предоставление ценной информации для специалистов в области медицины, психологии и педагогики, что способствует дальнейшему развитию научного и практического понимания этой проблемы.

Ключевые слова: Созависимость, семейная система, исследование, анализ, психология

This paper provides an extensive analysis of the concept of codependency, starting from the historical context and ending with modern approaches and diagnostics. The authors draw attention to the importance of the problem and its relevance, express the need for further research and the development of standardized approaches for the correction and treatment of codependency. The work is aimed at filling gaps in the understanding of codependency, as well as providing valuable information for specialists in the field of medicine, psychology and pedagogy, which contributes to the further development of scientific and practical understanding of this problem.

Keywords: Codependency, family system, research, analysis, psychology

В современном быстро развивающемся мире научных знаний и психологического понимания феномен созависимости предстает как сложная, интересная и значимая проблема, требующая глубокого исследования. Созависимость представляет собой психологическое состояние, в котором человек становится сильно зависимым от другого человека, подавляя собственные потребности и желания для удовлетворения потребностей и желаний другого, при этом контролируя жизнь последнего, зачастую, превышая разумные границы.

Термин «созависимость» широко используется для описания отношений, основанных на созависимости, в контекстах, таких как партнерские отношения, семейная динамика, а также зависимость от вредных привычек и другие. Сложность созависимости заключается не только в ее многообразии проявлений, но и в том, что она имеет множество лиц и форм, выражающихся в различных контекстах. Отношения, основанные на созависимости, могут привести к разрушительным последствиям как для самого созависимого индивида, так и для того, к кому он привязан.

Исследование этого психологического явления требует не только понимания его внутренних механизмов, но и выявления факторов, способствующих его возникновению и поддержанию. В свете актуальности и значимости проблемы созависимости для современного общества и психологической науки, необходимо провести глубокий обзор и анализ существующей научной литературы. Это позволит выявить ключевые тенденции, достижения

и пробелы в понимании феномена созависимости, а также определить перспективы дальнейших исследований в этой области.

Наша статья «Обзор и анализ существующей научной литературы по проблеме феномена созависимости» нацелена пролить свет на наиболее актуальные научные исследования по теме созависимости, а также сделать самостоятельные выводы, для актуализации и дальнейшей перспективы по изучению данного вопроса.

Мы стремимся расширить представление о созависимости как сложном психологическом явлении, которое требует внимания и фокуса научного сообщества для более глубокого понимания его многообразной природы и наметить пути для будущих исследований и развития этого важного направления психологической науки.

Цель исследования: через анализ научной литературы выявить разнообразные подходы к пониманию термина «созависимость», раскрывая его многогранные аспекты и значения.

На сегодняшний день официально принято считать, что термин «созависимость» впервые появился в конце 1970-х годов XX века и связывается с деятельностью специализированных центров лечения химической зависимости в штате Миннесота, США[1]. Интересным фактом является то, что модель профессиональной помощи зависимым в этих центрах основана на принципах программы Анонимных Алкоголиков (АА). Однако, что еще более интересно, это то, что помощь созависимым начали оказывать именно жены анонимных алкоголиков. Они организовывали свои анонимные собрания в тайне от своих мужей, что впоследствии привело к развитию ряда анонимных сообществ для родственников зависимых, таких как Ал-Анон, ВДА, CoDa и другие[2].

Постепенно термин «созависимое поведение» приобрел более широкий смысл. Психологи начали обобщать различные особенности поведения созависимых, и значение этого термина стало ассоциироваться не только с совместной жизнью или близкими отношениями с наркоманом или алкоголиком, но и с любой дисфункциональной личностью. И в дальнейшем созависимость стала рассматриваться как широкий спектр поведенческих и психологических особенностей, характеризующихся подавлением собственных потребностей и желаний в пользу другого человека, а также чрезмерным контролем над жизнью этого человека.

Так по мнению М. Битти, созависимость проявляется в том, что человек позволяет другому оказывать на себя влияние и стремится контролировать его действия полностью. Этот «другой» может быть как ребенком, так и взрослым, родственником, другом или клиентом, а также больным или здоровым, алкоголиком или наркоманом[1]. Что наталкивает нас на мысль, что созависимость может развиваться, в зависимости от условий, характера и системы взаимоотношений.

Тут стоит отметить, что Р. Сабби и Д. Фрил определяют созависимость как состояние, которое возникает из-за длительного воздействия угнетающих правил. Эти правила мешают открыто выражать свои чувства и обсуждать личные и межличностные проблемы. Такое состояние, согласно их определению, может привести к тому, что человек начинает подавлять свои собственные потребности и желания ради удовлетворения потребностей других. Он может стать излишне контролирующим или заботливым, стремясь поддерживать видимость гармонии в отношениях. В итоге, созависимость может привести к утрате личной идентичности и затруднениям в самовыражении. Открытость и честность в отношениях могут стать недостижимыми из-за страха перед конфликтами или отвержением [3]. Если данные паттерны поведения будут преобладать в семейных взаимоотношениях, то впоследствии неизбежно развитие расстройств личности у членов семьи. И именно в такой обстановке зарождается семья созависимости, где члены семьи направляют свои эмоциональные и психологические усилия на поддержание ложной идентичности. Поддерживая такую стратегию поведения, созависимость распространяется за пределы семьи, затрагивая другие сферы жизни.

Важно добавить, что созависимые, как правило, становятся участниками драматического треугольника, который был описан Стивеном Карпманом[4]. Так, вступая в драматический треугольник, они становятся его участниками. Треугольник включает в себя три роли: жертву, спасителя и преследователя. Созависимые, стремясь контролировать и управлять отношениями, зачастую жертвуют своими собственными потребностями и границами, вступая в роль жертвы. Они часто чувствуют себя преследуемыми из-за своего стремления спасти других от проблем. Помимо роли жертвы, созависимые также могут предпочитать роль спасателя. Это позволяет им избегать своего дискомфорта и неловкости, а также не сталкиваться напрямую со своими собственными неразрешенными проблемами. Вместо того чтобы говорить: "Мне жаль, что у тебя такая проблема. Чем я могу помочь?", они скорее скажут: "Я здесь. Я сделаю это за тебя". Если созависимый не научится распознавать моменты, когда ему нужно прекратить играть роль спасателя, он может оказаться в постоянной позиции, позволяющей другим стать жертвами его стремления спасти. Это означает, что его стремление к спасению других может стать источником их виктимизации, так как они могут злоупотреблять его готовностью помогать. В результате созависимый может оставаться в роли спасателя, неспособным прекратить эту динамику, что углубляет его собственную созависимость и усиливает его статус жертвы в отношениях.

На данном этапе нам уже становится ясно, что мы не можем рассматривать созависимость односторонне и узконаправленно, этот феномен требует комплексного подхода к исследованию, т.к. данную проблему мы можем рассматривать и как искажение поведения, и как внутрисемейную дисфункцию, и даже как жизненный сценарий.

Рассмотрев различные точки зрения западных исследователей к феномену созависимости, давайте теперь обратимся к исследователям из нашего региона, стран СНГ. Их исследования также являются значимыми и вносят вклад в понимание этой проблемы. Они обращают внимание на особенности созависимости в постсоветском пространстве и рассматривают влияние исторических, культурных и социальных факторов на ее формирование. Подробное изучение их работ позволит нам лучше понять масштабы и особенности созависимости в различных культурных контекстах, включая наш.

По мнению исследователей Короленко Ц.П. и Дмитриевой Н.В [5], созависимость проявляется как зависимое поведение к отношениям, где созависимые люди используют отношения с другими так же, как люди с аддиктивным поведением используют вещества, изменяющие сознание. Это происходит из-за недостаточно развитой концепции себя, что приводит к чувству внутреннего хаоса и необходимости постоянного психологического контакта с другими для избежания этого хаоса. Они испытывают трудности в выражении своих чувств и установлении интимных отношений из-за ограниченности выбора и ограниченного круга контактов, в основном с другими зависимыми личностями. Созависимые люди часто развивают отношения, где они чувствуют себя привязанными к другому человеку, без которого им кажется, что они не могут существовать. Эта привязанность обеспечивает им чувство безопасности, за которое они готовы заплатить любую цену. Однако такие отношения зачастую статичны и лишены развития, что не позволяет им взаимно развиваться и реализовывать себя. Созависимые люди тратят много энергии и времени на поддержание таких отношений. В своей работе исследователи виртуозно объединяют зависимых и созависимых, что одно не может существовать без другого, подводя читателя к тому, что «созависимость - это тоже аддикция, но более глубокая и труднее поддающаяся коррекции. Коррекция созависимости требует семейного подхода»[5].

Валентина Москаленко [6] рассматривает созависимость как проявление внутрисемейной болезни. Она представляет интересную перспективу, описывая созависимого человека как того, кто целиком посвящает себя контролю над поведением другого, не обращая внимания на свои собственные потребности. Согласно её описанию, созависимыми являются люди, находящиеся в близких отношениях с больными химической зависимостью или выросшие в эмоционально-репрессивных семьях. Москаленко связывает развитие

созависимости с дисфункциональным воспитанием в семьях, где запрещалось естественное выражение чувств.

Она также описывает развитие созависимости по фазам и рассматривает семью как систему, где каждый член взаимодействует как часть целого. Москаленко считает, что созависимость является фактором риска для рецидива химической зависимости у больных и возникновения различных нарушений у потомства. По её мнению, улучшение состояния одного из членов семьи может значительно повлиять на функционирование всей семьи. Таким образом, если хотя бы один из созависимых членов семьи начинает выздоравливать, это может способствовать улучшению жизни всей семьи.

Важной особенностью книги Москаленко является возможность самостоятельной диагностики уровня созависимости с помощью различных тестов и упражнений, что позволяет читателям не только понять суть созависимости, но и оценить свои собственные тенденции к ней. Эта книга становится ценным ресурсом для самопознания и саморазвития, благодаря разнообразным тестам, упражнениям и рекомендациям, представленным в ней[6].

Ценным продолжением исследовательской и практической работы с созависимостью является работа И.А.Соловьевой «Работа с зависимостью и созависимостью» [7], которая объединяет в себе работы западных и отечественных ученых и рассматривает созависимость как эмоциональную зависимость. Автор утверждает, что в различных системах классификации созависимость может быть рассмотрена как вид зависимости или как отдельное явление. Хотя в некоторых аспектах зависимость и созависимость сходны, они могут проявляться противоположным образом.

И.А.Соловьева в своей работе представила инновационный подход к пониманию созависимости, объединив и систематизировав все изученные до нее аспекты этого явления. Основой методики автора по работе с созависимостью являются упражнения телесно-ориентированной терапии, что является новым подходом для понимания и преодоления созависимости, как в личной, так и в профессиональной практике.

Из отечественных трудов по исследованию феномена созависимости, хотелось бы отметить монографию Бабишевой А.С. и Аймаганбетовой О.Х.[8] Авторы отмечают, что сегодня, несмотря на множество определений понятия «созависимость», специалисты из различных областей - медицины, психиатрии, психологии, педагогики и социальных служб - все еще не достигли единого понимания и определения его основных детерминантов. Поэтому, понятие остается описанным лишь поверхностно, без применения научных исследований. Отмечено, что отсутствие общепринятого определения и теоретического обобщения созависимости препятствует проведению экспериментальных исследований и созданию целостной концепции этого явления. По словам авторов, до сих пор практически нет описаний результатов, полученных путем эмпирических наблюдений, что делает изучение созависимости малоэффективным. Соответственно явление остается одним из малоизученных в психологии, психиатрии и медицине, а имеющиеся дефиниции имеют скорее описательный, чем теоретический характер. Поэтому, из-за отсутствия стандартизированных подходов к коррекции созависимости в этих областях, разработка эффективных методов остается сложной задачей.

Подводя итоги нашего анализа, можно отметить, что созависимость – это сложное и многогранный явление, которое до сих пор не имеет четкого определения и единого подхода к диагностике и лечению. Однако, несмотря на эти сложности, созависимость может быть успешно преодолена при помощи комплексного подхода, включающего понимание сути проблемы, психологическую поддержку и изменение поведенческих паттернов. Важно продолжать исследования и разработку стандартов для более эффективной работы с этим явлением, что способствует развитию научного и практического понимания созависимости.

Литература

1. Битти, М. Алкоголик в семье, или преодоление созависимости [Текст] / М. Битти. – М.: Физкультура и спорт, 1997. – 331 с.

2. Ева Войдылло-Осятыньска. Выздороветь от зависимости. Warszawa, 2005. – 86 с.
3. Subby, R., Friel J. Co-dependency : A Paradoxical Dependency» in Codependency: An Emerging Issue - Pompano Beach, FL : Health Communications, Florida. - 1984. – P. 31-44
4. Karpman, S. Options. Transactional Analysis Journal. – 1971. – Vol. I, № 1 (January). – P. 79-87.
5. Короленко Ц.П., Дмитриева Н.В. Психосоциальная аддиктология. Новосибирск, Издательство «Олсиб», 2001. 251с
6. Москаленко В.Д. Зависимость. Семейная болезнь. М.: ПЕР СЭ, 2008. 352 с.
7. Соловьева И. // Работа с зависимостью и созависимостью: теория и практика. - М.: издатель Базенков И.Л., 2022 г. - 392 с.
8. Бабишева А.С., Аймаганбетова О.Х. Психологические особенности зависимых родителей. монография. - Алматы: Казахский университет, 2019. 124 с.

СИНДРОМ ОТЛИЧНИКА: ПРОБЛЕМА ОПРЕДЕЛЕНИЯ И ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПОНЯТИЯ

Шевелева Д. Д., Мадалиева З. Б.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Мақалада үздік оқушының синдромы проблемасы бойынша психологиялық ғылымдағы әдеби деректерге салыстырмалы шолу берілген. Үздік оқушы синдромы ұғымына кіретін негізгі мазмұнды сипаттамаларға талдау жүргізіледі, сондай-ақ үздік оқушы синдромының перфекционизммен өзара байланысы қаралады. Әдебиетке жүргізілген теориялық талдаудың нәтижелері ретінде авторлар үздік оқушының синдромы ұғымының мазмұнына және оның ерекше сипаттамаларына қатысты өз пікірлерін қалыптастырады.

Түйін сөздер: үздік студент синдромы, перфекционизм, идеалға ұмтылу, ерекшеленуге деген ұмтылыс, бағалау

В статье представлен сравнительный обзор существующих в психологической науке литературных источников по проблеме синдрома отличника. Проводится анализ ключевых содержательных характеристик, входящих в понятие синдрома отличника, а также рассматривается взаимосвязь синдрома отличника с перфекционизмом. В качестве результатов проведенного теоретического анализа литературы авторы формулируют собственное мнение относительно содержания понятия синдром отличника и его отличительных характеристик.

Ключевые слова: синдром отличника, перфекционизм, стремление к идеалу, желание отличаться, оценка

The article presents a comparative review of literature sources existing in psychological science on the problem of excellent student syndrome. The authors analyze the key content characteristics included in the concept of the excellent student syndrome, and also consider the relationship between the excellent student syndrome and perfectionism. As the results of the theoretical analysis of the literature, the authors formulate their own opinion on the content of the concept of the excellent student syndrome and its distinctive characteristics.

Key words: excellent student syndrome, perfectionism, striving for the ideal, desire to be different, evaluation

Понятие «синдром отличника» в психологической науке стало использоваться сравнительно недавно. Существующие по этой теме работы (А.Е. Коцуба, Т.Ю. Курьшкина; А.А. Буянова, Ю.Н. Егорова, О.Ю. Малахова; Л.Р. Аптикиева, А.Ю. Тарасова и др.) свидетельствуют о тенденции характеризовать данный феномен как одну из форм проявления перфекционизма или, по крайней мере, как понятие близкое к нему по своим характеристикам. И уже на этом этапе возникает закономерный вопрос о том, насколько обоснованно использование термина «синдром отличника». В данной статье мы попытаемся рассмотреть основные взгляды на проблему синдрома отличника, а также привести собственное понимание представленного феномена.

Некоторыми авторами синдром отличника рассматривается как определенная составляющая или вид перфекционизма. А.В. Дьякова и Е.С. Сахарова [1], к примеру, не считают нужным проводить разделение между понятиями перфекционизма и синдрома отличника, они пишут следующее: «По мнению психологов, стремление к идеалу стало проблемой в современном обществе. Этот феномен специалисты называют перфекционизмом, или синдромом отличника» [1]. Таким образом, оба этих понятия воспринимаются авторами

как синонимы (синдром отличника мотивирован стремлением к идеалу в той же мере, что и перфекционизм). Так, синдром отличника не рассматривается авторами в качестве отдельного понятия.

Попытку отделить синдром отличника от перфекционизма и выделить его характерные элементы делали А.Е. Коцуба и Т. Ю. Курышкина [2], Ч.Т. Закаев и К.Х. Магомадов [3]. Синдром отличника у данных авторов тесно связывается с перфекционизмом, но также рассматривается как самостоятельный многоуровневый конструкт, которому присущи определенные параметры. А.Е. Коцуба и Т.Ю. Курышкина пишут о том, что отличительной чертой синдрома отличника является стремление к получению внешних вознаграждений, т.е. оценки окружающими их деятельности. В то же время авторы приводят определение дезадаптивного перфекционизма Д. Хамачека, который описывает его как «чрезвычайную озабоченность людей ошибками в собственной деятельности» [2]. Далее также отмечается, что для дезадаптивной формы перфекционизма характерна озабоченность оценкой со стороны окружающих и стремление к соответствию ожиданиям наиболее значимых персон. Так у А.Е. Коцубы и Т.Ю. Курышкина синдром отличника относится к дезадаптивным проявлениям перфекционизма. Синдром отличника «вытекает» [там же] из перфекционизма, т.е. является следствием перехода перфекционизма в деструктивное русло. Основное отличие между людьми, страдающими синдромом отличника и людьми без синдрома отличника, авторы видят в способности творчески подходить к деятельности. Впрочем, мы считаем, что наличие творческого подхода не может являться полноценным критерием, по отсутствию или наличию которого можно было бы судить о наличии у человека синдрома отличника. Так, отсутствие способности творчески подходить к деятельности может быть детерминировано как индивидуально-типологическими особенностями человека, так и наличием у него различного рода жизненных трудностей (не обязательно связанных с наличием у него синдрома отличника или других психологических проблем).

Интересной представляется работа Х.О. Сало [4], в которой автор выделяет две стороны синдрома отличника – позитивную и негативную (вероятно, разделение проводится по аналогии с разделением перфекционизма на дезадаптивный и адаптивный). В основе синдрома отличника, по Х.О. Сало, лежит стремление к достижению идеала, а любой несовершенный результат не имеет права на существование. Концепция синдрома отличника Х.О. Сало схожа с концепциями А.Е. Коцубы, Т. Ю. Курышкиной, Ч.Т. Закаева и К.Х. Магомадова, так как она характеризует синдром отличника как стремление получить наивысшую оценку и признание от окружающих, вкупе с неспособностью рационально оценить собственные действия. Но в то же время Х.О. Сало говорит о характерной для людей с синдромом отличника неспособности принимать критику в свой адрес и постоянном самоистязании себя мыслями о совершенных неудачах. Важным для нашего исследования является тот факт, что автор подчеркивает нетождественность двух этих понятий, несмотря на наличие ряда схожестей между ними. Главным образом, отличие между синдромом отличника и перфекционизмом заключается в том, что перфекционизм настроен на качественный показатель деятельности, в то время как синдром отличника больше ориентирован на достижения признания собственных талантов окружающими людьми. Иными словами, для человека с синдромом отличника любая деятельность предстает в качестве соревнования, в котором он обязательно должен стать победителем. Впрочем, нам представляется, что суть синдрома отличника кроется не столько в том, чтобы стать победителем, сколько в возможности ощутить себя «непохожим» на других, выделиться на их фоне, причем, не всегда в положительную сторону.

А.А. Буянова, Ю.Н. Егорова, О.Ю. Малахова [5] отметили, что в основе синдрома отличника лежит невротическая потребность быть лучшим везде и всегда. В качестве характеристик синдрома отличника авторы также выделяют не столько стремление достичь высокого результата, сколько получить признание своей деятельности другими людьми. Так, можно предположить, что достижение высших результатов может не восприниматься людьми с синдромом отличника как достижение, пока оно не будет отмечено окружающими.

Следовательно, основная суть синдрома отличника заключается в желании постоянно получать только положительную критику окружающих, похвалу за свою деятельность, которая дает возможность ощутить себя «выше» других.

С другой стороны к определению синдрома отличника подошла В.В. Мужичкова [6]. Она определяет синдром отличника как личностную особенность, которая побуждает человека достигать успеха в каждой сфере своей деятельности и получать похвалу окружающих. При этом невроз возникает в том случае, когда ожидаемая оценка не совпадает с действительной оценкой их деятельности. Являясь личностной чертой, синдром отличника может взаимодействовать с другими чертами человека, что предполагает вариативность проявления данного феномена у разных личностей. Это предположение является ключевой особенностью концепции В.В. Мужичковой и дает основания для дальнейшего изучения взаимосвязи личностных черт и синдрома отличника. Кроме того, В.В. Мужичкова одна из немногих, кто не связывает синдром отличника только с учебной или рабочей деятельностью, считая, что он может переноситься из одной жизненной сферы в другую, а также охватывать практически всю жизнь человека (в крайних формах). Автор также отмечает, что для людей с синдромом отличника характерно часто испытывать чувство тревоги и напряженности в связи со страхом не оправдать ожиданий.

В.А. Кайдалов и С.Н. Сорокина [7] отмечают, что при синдроме отличника присутствует убежденность в том, что похвала может быть получена только при четком следовании инструкциям или установленным стандартам. Мы предполагаем, что сама возможность отступления от правил в угоду оптимизации деятельности людьми с синдромом отличника рассматривается как нежелательная или даже опасная, так как она может не удовлетворить ожидания окружающих людей, что лишит их положительного подкрепления своей деятельности.

Теоретический обзор показал, что синдром отличника встречается в работах только российских [8, 9, 10] и белорусских авторов [11, 12]. В зарубежных странах понятие «синдром отличника» отсутствует само по себе, однако, встречаются работы, описывающие чрезмерное стремление к тому, чтобы быть совершенным. Следует также отметить, что во многих статьях авторы используют синдром отличника наравне с понятием перфекционизм, что создает осложнения при поиске. Стоит сказать, что синдром отличника рассматривается скорее как сопутствующее другим расстройствам, нежели как самостоятельное понятие.

Таким образом, мы рассмотрели основные исследования по проблеме синдрома отличника, в некоторых из которых представлены весьма интересные взгляды на его структуру. Далее мы изложим свои собственные взгляды на проблему синдрома отличника. В первую очередь мы хотели бы отметить существующую среди авторов тенденцию относить синдром отличника только к учебной деятельности, что на наш взгляд не совсем верно, так как исследований, которые бы подтверждали данное утверждение нет. Мы считаем, что эта тенденция связана с происхождением самого термина «синдром отличника». Изначально это понятие возникло в житейской психологии и укоренилось в сознании людей как явление, присущее только отличникам. Само слово «отличник» обозначает человека, который достиг заметных успехов в учебной или трудовой деятельности. Однако, если обратиться к работе М.Н. Емельяновой [13], существительное «отличник» образуется от прилагательного «отличный», которое, в свою очередь, возникло от глагола «отличаться», т.е. выделяться среди других по какому-то признаку. Далее автор пишет о том, что существует и другое понятие слова «отличник» – это совершить какое-либо действие, вызывающее удивление или даже недовольство. Таким образом, быть «отличником» – значит отличаться от других, причем, не только в положительную сторону. Данное положение не только открывает возможность взглянуть на понятие синдрома отличника по-новому, но также дает основания сделать вывод о том, что для синдрома отличника может быть характерно не столько стремление к идеалу, сколько невротическая потребность не быть в числе «серой массы». Таким образом, синдром отличника может положительно коррелировать с такой чертой личности как демонстратизм. В

целом, мы согласны с позицией В.В. Мужичковой в отношении связи синдрома отличника с другими личностными чертами, что дает простор для дальнейших исследований.

Далее мы бы хотели отметить особенности в переживании текущего момента и направленность в будущее. Выше мы уже приводили мнение авторов на тот счет, что люди с синдромом отличника ориентируются на получение положительной реакции от окружающих. Складывается ощущение, что человек с синдромом отличника больше сосредоточен на будущем аспекте возможности принятия/заинтересованности другими людьми. Также мы можем предположить, что перфекционисты больше сосредоточены на настоящем, т.е. на самом процессе выполнения определенной деятельности. Тем не менее, это всего лишь наше предположение и оно не претендует на истину. В этом случае стоит задаться вопросом о том, что лежит в основе поведения перфекционистов и людей с синдромом отличника. Опять же, анализ работ показывает, что мотивация перфекционистов и людей с синдромом отличника является схожей – не ударить в грязь лицом. При этом, для человека с синдромом отличника любая ситуация выступает как соревнование, где ему обязательно нужно выйти победителем [11]. Если для человека с перфекционизмом ценность имеет то, что именно он делает, то для «отличника» совершенно не важен род деятельности и то, насколько качественно будет выполнена работа, потому что ему важно отличиться в лучшую сторону и для этого могут подойти различные методы.

Приведем следующий пример для того, чтобы лучше отразить нашу мысль: перфекционист будет делать работу дольше чем все остальные, но при этом будет уверенным, что материал, который он подобрал – очень качественный, т.к. для него очень важно содержание его работы. Человек с синдромом отличника же соревнуется с другими, поэтому он будет пытаться и выполнить работу быстрее всех, и сделать ее неординарно, и найти побольше информации. Главное, чтобы не так, как у других. Здесь мы хотели бы сделать акцент на том, что отличник постоянно контролирует то, что происходит вокруг него, потому что он именно сравнивает себя с другими и пытается отличиться. Исходя из этого, мы рискуем предположить, что у перфекциониста более сформированная система внутренней оценки. Они четко знают, что хотят достичь идеала и ничего больше. Люди с синдромом отличника не имеют таких четких критериев, для них главное – быть не такими, как все. Не обязательно лучшими, но соответствующими определенным критериям, которые помогут им выделиться и заработать похвалу.

Человек с синдромом отличника обладает размытой идентичностью, которая поддерживается лишь посредством принятия окружающих. Он не знает, как получить внимание других людей, кроме того, чтобы быть лучше остальных, выполнять самую востребованную деятельность и т.п. Учебная ситуация дает ему стабильность и критерий для оценки собственной личности, а также прямое подтверждение собственной значимости со стороны окружающих в моменты получения соответствующего балла. Именно поэтому такая схема может использоваться человеком в дальнейшем по жизни после школы – он везде ищет критерии, которым должен неукоснительно соответствовать, чтобы получить одобрение и любовь окружающих. При этом, он может быть подвержен жертвенному поведению, поскольку все его действия в большинстве своем направлены на то, чтобы понравиться окружающим, вызвать у них восхищение или желание пожалеть (обратить внимание любым способом).

Как было подчеркнуто Г.А. Кондрашовой [11], синдром отличника появляется в тот момент, когда ребенок идет в школу и начинает сравнивать себя со своими сверстниками. В этот момент у него может возникнуть чувство зависти. Описывая синдром Сальери у детей, Г.А. Кондрашова отметила, что первоначально зависть ребенка касается главных материальных ценностей, однако с поступлением в школу зависть переходит с материального уровня на уровень знаково-символический. При этом, зависть эта может быть спровоцирована как родителями, так и окружающими ребенка значимыми людьми, которые могут невзначай отметить тот факт, что ребенок недостаточно преуспевает в чем-то по сравнению со своими

сверстниками. При этом высокая оценка начинает выступать как символ престижа и значимости, как символ любви родителей, которые могут обменивать хорошие отметки на собственную любовь. Постоянное сравнение со стороны родителей с другими людьми, а также упреки за то, что ребенок недостаточно хорош, формируют в нем чувство собственной неполноценности. Автор связывает синдром Сальери с синдромом отличника, отмечая, что последний формируется из-за того, что ребенку с раннего детства дается установка на его «исключительность». От ребенка постоянно требуют быть лучшим во всем и при этом постоянно сравнивают его достижения с другими детьми. Таким образом ребенок привыкает к тому, что вся его жизнь становится одним большим соревнованием. В результате ему сложно по-настоящему радоваться успехам своих одноклассников, потому что он вынужден быть успешен во всех сферах деятельности даже если ему это неинтересно и не нравится. Во многих случаях успехи даются ему с огромным трудом, так как он постоянно испытывает на себе давление сначала родителей, а после уже собственного Супер-Эго. Поэтому видя, как другим детям победы даются легко, такие дети испытывают зависть и горечь.

Отсюда можно предположить, что человек с синдромом отличника чувствует, что он не представляет никакой важности сам по себе, что он неудачник. Он не знает о том, как строить отношения, не основанные на соперничестве за внимание, отчаянно ищет подтверждения своей значимости, но из-за того, что не умеет и не знает, как получать это восхищение иначе, пользуется уже знакомыми методами, чтобы привлечь чужое внимание. Любое поражение для такого ребенка становится трауром, а чужая удача вызывает чувство зависти.

Как было отмечено в разных исследованиях, в основе мотивации человека с синдромом отличника лежит страх отвержения или непринятия окружающими, который во многом формируется под влиянием близкого окружения [9]. В этой связи можно предположить, что такие фразы родителей, как «нам не важно, что другие дети тоже получили плохие оценки, нам важно, что ты не получил хорошую отметку» формируют у ребенка ощущение своей оторванности от сверстников и способствуют развитию у него мыслей о том, что он не такой, как все (странный, необычный, иной, исключительный). Здесь может быть два вектора развития – либо ребенок делает вывод о том, что он самый лучший среди одноклассников и должен получать хорошие оценки, либо он – самый «ужасный», кому непростительно получать за контрольные низкий балл (в то время как всем другим простительно). Соответственно, в том случае, если ребенок заключает, что он самый лучший, то ему постоянно нужно поддерживать свою исключительность, неординарность. В случае, если ребенок делает вывод о том, что он ужаснее всех, то у него формируется мысль о том, что он всегда должен стараться больше остальных, чтобы сохранить чувство собственного достоинства и заработать крупницы внимания.

Подводя итоги, еще раз отметим, что наши идеи являются лишь предположениями, которые мы сформулировали исходя из анализа литературы по проблеме синдрома отличника. Заметим, что в психологической науке пока что не существует методики, которая была бы направлена на выявление синдрома отличника. Все исследования в данной области проводятся с использованием либо авторских анкет, либо с применением методик, предназначенных для измерения степени выраженности перфекционизма, что на наш взгляд, является не совсем эмпирически правильным решением. На наш взгляд, первостепенной задачей в вопросе синдрома отличника, которую нужно решить – это определить соотношение данных понятий относительно друг друга.

Литература

1. Дьякова А.В., Сахарова Е.С. «Синдром отличника» в университетской среде // Материалы XIII Международной студенческой научной конференции «Студенческий научный форум». – 2021.
2. Коцуба А. Е., Курышкина Т. Ю. Особенности проявления «Синдрома отличника» // Социальные явления. – 2016. – №. 6. – С. 110-115.
3. Закаев Ч. Т., Магомадов К. Х. Синдром отличника // научные достижения в XXI веке. – 2022. – С. 38-42.

4. Сало Х. О. Синдром отличника: источники возникновения //Наука XXI века: актуальные направления развития. – 2020. – №. 1-1. – С. 153-156.
5. Буянова А. А., Егорова Ю. Н., Малахова О. Ю. " Синдром отличника": причины, пути коррекции //Молодежная наука в XXI веке: традиции, инновации, векторы развития. – 2019. – С. 154-156.
6. Мужичкова В. В. и др. Синдром отличника как психологическая особенность личности //Психология психических состояний. – 2022. – С. 327-332.
7. Кайдалов В. А., Сорокина С. Н. Феномен «синдрома отличника» в современном обществе //Горинские чтения. Инновационные решения для АПК. – 2022. – С. 57-58.
8. Аптиева Л. Р., Тарасова А. Ю. Причины возникновения «синдрома отличника» и способы контроля //Социально-гуманитарные инновации: стратегии фундаментальных и прикладных научных исследований. – 2022. – С. 282-285.
9. Нассер А. Ф. Влияние на жизнь обучающегося бескомпромиссного желания родителей видеть его отличником //Инновации. Наука. Образование. – 2020. – №. 18. – С. 475-479.
10. Аймурзин В. А., Муругова О. В. Психологические особенности молодого человека с «синдромом отличника» //Поколение Z в онлайн-пространстве: социальное поведение, ориентации, идентичность. – 2020. – С. 232-237.
11. Кондрашова Г. А. Синдром Сальери у детей //Социально-психологические проблемы современного общества и человека: пути решения. – 2015. – С. 39-40.
12. Исаенко К. Н. Исследование наличия генерализованного тревожного расстройства у студентов с синдромом отличника //ББК 74.48 я43. – 2022. – С. 26.
13. Емельянова Марина Николаевна Отличник - завидная роль, но тяжёлая ноша // Народное образование. 2013. №10.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ИССЛЕДОВАНИЙ ПОДХОДОВ К ПРЕОДОЛЕНИЮ КРИЗИСА СЕРЕДИНЫ ЖИЗНИ

Сариева Э. М., Аймаганбетова О. Х.

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

В статье представлен теоретический обзор теорий и концепций, посвящённый проблеме кризиса середины жизни. Авторы анализируют ключевые подходы, причины и последствия влияния кризиса середины жизни на личность

Ключевые слова: Кризис середины жизни, теории, концепции, нормативный кризис, кризис в семейной психологии и кризис в профессиональном развитии.

This paper presents a theoretical review of theories and concepts devoted to the problem of mid-life crisis. The authors analyze key approaches, causes and consequences of the impact of mid-life crisis on personality

Keywords: Mid-life crisis, theories, concepts, normative crisis, crisis in family psychology and crisis in professional development.

Бұл мақалада орта жас дағдарысы мәселесіне арналған теориялар мен тұжырымдамаларға теориялық шолу берілген. Авторлар орта жас дағдарысының тұлғаға әсер етуінің негізгі тәсілдерін, себептері мен салдарын талдайды

Түйін сөздер: Орта жас дағдарысы, теориялар, концепциялар, нормативтік дағдарыс, отбасы психологиясындағы дағдарыс және кәсіби даму дағдарысы.

В период кризиса середины жизни люди часто сталкиваются с различными сложностями и задаются философскими вопросами о смысле и тех достижениях которые у них получились. Тем сильнее происходит и пересмотр личных целей, дается оценка уже достигнутого и размышлениями о невоплощенных мечтах.

В исторической ретроспективе исследования психологических аспектов кризиса середины жизни началось в 1970 годах, автором был Д. Левинсом, который ввел понятие «кризис середины жизни». С того времени специалисты ведут дискурс о характере переживаний кризиса в зрелом возрасте, к примеру Б. Ливехуда предполагает идею о том, что в возрасте между 35 и 45 годами человек может испытывать ощущение борьбы с внутренней пустотой, когда кажется, что прежние опоры утрачены, а новый жизненный путь еще не найден. Рассматривая идеи П.П. Горностай, которая заостряла внимание в своих работах на

том, что кризис середины жизни влияет на выбор социальных ролей и возникающих трудностей в межличностном общении.

Выделим работы М. Стайна, который описывал процесс личностной трансформации через три стадии: прощание с прошлым, период лиминальности и реинтеграция. Начальная стадия требует отказа от устаревших идей и образов жизни, подготавливая почву для входа в лиминальное состояние, характеризующееся неопределенностью и поиском новой идентичности. Этот период полон вопросов о самоидентификации и открыт для возникновения новых личностных качеств, которые будут играть ключевую роль в будущем человека. [1]

При этом М. Стайн подробно анализирует феномен психологической лиминальности, в котором человек переживает состояние, где его самоощущение становится неопределенным, размытым и непонятным. В этот период личность перестает быть привязанной к конкретным ментальным образам и идеям, как своим, так и чужим, погружаясь в сферу, где прежние когнитивные и поведенческие модели оказываются неактуальными. Ведущими чувствами становятся отчуждение и смещение, границы между "я" и "не-я" размываются, временные рамки теряют свою четкость, а личность оказывается уязвимой перед внезапными эмоциональными всплесками.

В фазе реинтеграции ключевой задачей является психическое разрядка через принятие и интеграцию противоположных аспектов себя, чтобы достичь баланса между требованиями Эго и стремлением к самореализации.

Дж. Холлис подчеркивает психологическую природу кризиса середины жизни, начинающегося с переживания депрессии и проявляющегося в негативных привычках и поведении, указывая на важность бессознательного в осознании и преодолении кризиса. Кризис вызывает несоответствие между детским всемогуществом и реалистичным взрослым мышлением, ведущее к фрустрации и самосомнению. По мнению Холлиса, кризис середины жизни — это время для переоценки личных идентичностей и ценностей, представляющее собой переход к более зрелому самопониманию и взаимоотношению с окружающим миром.

С развитием психологической науки и знаний, вопрос исследование кризиса середины жизни вышел на новый уровень, так как можно выделить как минимум три направления, в рамках которых исследует данная тема. [2]

В первую рассматривается как нормативный кризис индивидуальной жизни. В этом контексте, важные вклады внесли такие ученые как Карл Юнг, Эрик Эриксон, Дэниел Левинсон, Роджер Гаулд, Бетти Ливехуд, Гейл Шихи, Виктор Слободчиков и Борис Братусь, которые рассматривали данное как время, когда индивидуум проходит через значимые психологические изменения и переосмысление своих жизненных приоритетов и достижений.

Карл Юнг выделял кризис средней зрелости как значимый этап в жизни человека, подчеркивая необходимость перехода от экстенсивного к более интенсивному внутреннему развитию. В этот период, по его мнению, важно отказаться от стремления к внешним достижениям и сосредоточиться на глубинном самопознании, на развитии своей "самости".

По Юнгу, в середине жизни люди начинают осознавать, что цели и амбиции, казавшиеся ранее вечными, теряют свою значимость, ведущая к депрессии и чувству пустоты, даже среди тех, кто достиг значительных социальных успехов. Это происходит потому, что достижения, признанные обществом, зачастую достигаются за счет личного ущерба. Юнг подчеркивает, что важно обратиться внутрь себя, исследовать собственную жизнь, что подстегивается бессознательным — источником подавленных и не реализованных аспектов личности, требующих осознания. Также в течение жизни, К. Юнг акцентирует свое внимание в работах на том, что фокус человеческого внимание должен быть заострен на достижение гармонии.

Эрик Эриксон в своей психосоциальной теории описывает кризис средней зрелости как момент столкновения между желанием быть продуктивным и опасением застоя (стагнации). Главная задача этого периода заключается в стремлении оставить после себя значимый след, внести вклад в жизнь общества, что Эриксон называет "генеративностью". Она

может проявляться в разных формах: в воспитании следующего поколения, в сочетании работы и семейной жизни с созданием нового поколения, а также в увеличении культурного наследия общества в более широком смысле.

Для женщин генеративность часто связана с проявлением просоциальных качеств через воспитание детей, заботу о близких и через профессиональную деятельность. Эриксон рассматривал генеративность как ключевой компонент зрелости, представляющий собой переход от эгоцентрических стремлений к служению другим, что ведет к более глубокому удовлетворению от жизни.

Отсутствие генеративности ведет к стагнации, когда человек ощущает пустоту и отсутствие наполненности жизни, что может проявляться в форме псевдоинтимности или самозанятости без стремления к вкладу в общество. Успешное решение кризиса генеративности приводит к ощущению плодотворности и продуктивности, что является основой самореализации в середине жизненного пути по Эриксону. [3]

Рассматривая отечественных ученых: Игоря Кона, Алексея Кроника, Рустема Ахмерова, то кризис середины жизни изучается через биографический аспект. Ведь любой человек, начиная с подросткового возраста и юности ставит свои цели, планы и все необходимые задачи в настоящем, но тем не менее, которые ориентированы на будущее. Люди из поздней зрелости, напротив настоящее воспринимают не как «инструмент» для создания будущего, а некую самооценку. Переосмысление данных устоев, может приводить к появлению разных психоэмоциональных нарушений и неверных копинг стратегий.

Также мы рассмотрим идеи В. Франкла, который предлагает рассматривать данный кризис через призму экзистенциальности, подчеркивая, что в этот период основной задачей человека становится поиск и осмысление жизненного пути и целей. Экзистенциальный кризис подразумевает глубокий внутренний диалог и рефлексия, целью которых является не только признание собственной конечности, но и понимание того, как сделать оставшуюся часть жизни максимально осмысленной и наполненной.

В работах Виктора Слободчикова и Евгения Исаева особое внимание уделяется экзистенциальным и ценностным аспектам кризиса средней зрелости, где этот период рассматривается как время перехода от стадии индивидуализации к стадии универсализации. Этот этап будет характеризоваться пробуждением к вопросам о разнице между индивидуальным и коллективным значениями существования с типичными пересмотрами ценностей личности.

К примеру, П. Олеш создал модель кризиса середины жизни, фокусируя внимание на трех важных пунктах:

- во-первых, конфликте между различными ценностями, который временно затрудняет реализацию жизненных планов;
- во-вторых, изменениях в понимании смысла жизни, где кризис углубляется из-за отсутствия ясных целей и планов на будущее;
- и в-третьих, тенденции избегать решения проблем и отрицательно реагировать на вызовы, что только усугубляет ситуацию. [4]

Бетти Ливехуд анализирует развитие человека, рассматривая биологические, психические и духовные стороны, и делает вывод о том, что до 40-летнего возраста эти аспекты развиваются одновременно. Однако с наступлением определённого возрастного рубежа физическое здоровье начинает ухудшаться, что ставит перед человеком выбор: либо позволить этому упадку втянуть за собой и психическое, и духовное развитие, либо продолжить своё внутреннее развитие, достигая новых уровней самопознания и понимания мира.

В.Л. Ефименко подчёркивает, что начало физиологического старения происходит уже в молодости, становясь заметным после 40 лет, особенно после 44, когда снижаются психофизиологические функции, ухудшаются зрение и слух. В то же время, изменения в обонянии, чувствительности к боли и вкусу происходят более мягко и незаметно.

Исследования В. А. Ганзена и Л. А. Головея представляют собой глубокий анализ онтогенеза человека, выделяя 40-летний рубеж как значимую границу в стадии взрослости, которая простирается от 19–21 года до 55–65 лет. Этот период характеризуется важными изменениями на различных уровнях:

Морфологическом. Наблюдаются такие явления, как стирание и выпадение зубов, а также облитерация черепных швов, что свидетельствует о структурных изменениях в организме.

Физиологическом. Происходит снижение физических возможностей, включая мышечную силу, жизненную емкость легких, скорость движений, а также начало менопаузы, что указывает на изменение гормонального фона.

По данным Е. И. Степановой, в возрасте около 40 лет происходит перестройка когнитивных функций: снижение невербальных способностей сопровождается развитием вербальных, что способствует усилению связей между различными аспектами мышления и повышению его гибкости. Такие изменения подчеркивают важность адаптации и развития новых стратегий мышления.

Такие авторы, как А. А. Реан, Л. И. Анцыферова, О. В. Хухлаева и Г. Крайг, акцентируют на возрастающей роли процессов самосознания, рефлексии, а также на важности труда, образования, самообучения и образа жизни в целом. Это указывает на то, что кризис среднего возраста не только ставит перед человеком вызовы, но и предоставляет возможности для глубокого личностного роста и самореализации.

В семейной психологии кризис середины жизни, рассматривается как значимый период, оказывающий глубокое влияние на всю семейную систему. Этот кризис совпадает с фазой стабилизации зрелого брака, когда семья как система и ее члены сталкиваются с рядом испытаний, требующих адаптации и возможно приводящих к переоценке существующих отношений и ролей внутри семьи.

К примеру, А. Черников выделяет типичные стрессы в данный период:

- Необходимость ухода за престарелыми родителями и переживание их утраты, что накладывает дополнительную эмоциональную и финансовую нагрузку на семью.

- Приспособление к собственным возрастным изменениям, включая физические и психологические аспекты старения, что может влиять на самооценку и восприятие себя и партнера.

- Взросление детей и их стремление к независимости, что может вызвать у родителей чувство "пустого гнезда" и переосмысление смысла семейных отношений.

- Ригидность и неадекватность наработанных семьей механизмов решения или избегания проблем, что может усугублять конфликты и недопонимание между членами семьи.

Достижение мужчиной среднего возраста высокого материального статуса может увеличить его привлекательность для молодых женщин и способствовать разводу, в то время как женщина, ощущая снижение физической привлекательности, может сталкиваться с депрессией или стремлением к омоложению. Также взросление детей подталкивает родителей к переосмыслению собственных отношений, иногда приводя к решению о разводе в поисках личного счастья.

Решение проблем, возникающих на зрелых стадиях брака, осложнено устоявшимися паттернами поведения и взаимоотношений, что делает преодоление кризиса более трудным по сравнению с ранними годами брака. Период кризиса середины жизни родителей часто совпадает с подростковым кризисом у детей, усиливая напряженность в семье и требуя от всех членов гибкости, понимания и готовности к изменениям. [5]

В психологии профессионального развития середина жизни рассматривается как период, когда происходит нормативный кризис профессиональной самоактуализации. Этот кризис, о котором пишут Э. Зеер, Э.Сыманюк и Г. Крайг, является ключевым моментом, когда человек осознает необходимость переоценки своей карьеры и профессионального пути. Обычно это происходит в возрасте около 40–42 лет, когда многие достигают уровня мастерства в своей деятельности и начинают искать новые способы самовыражения и самореализации.

Кризис характеризуется творческим и инновационным подходом к работе, но одновременно сопровождается чувством неудовлетворенности текущими возможностями для полноценной самореализации. Человек может ощущать дискомфорт от разрыва между своими внутренними стремлениями и реальными возможностями профессиональной среды. К тому же, на этом этапе жизни могут проявляться психофизиологические изменения, ухудшение здоровья, что также влияет на профессиональную активность и самооценку.

По мнению исследователей, кризис может быть разрешен путем поиска новых форм деятельности, инноваций, активной социальной и профессиональной деятельности. Однако существуют и деструктивные пути разрешения, такие как увольнение, профессиональный цинизм, злоупотребление алкоголем, смена семейного статуса или глубокая депрессия. Важно отметить, что продуктивное преодоление кризиса требует глубокой саморефлексии, возможно, профессиональной поддержки в виде консультаций с психотерапевтом или карьерным консультантом, а также готовности к изменениям как в профессиональной, так и в личной сферах.

Таким образом период кризиса средней жизни является сложным и многогранным временным отрезком, который затрагивает основные сферы жизнедеятельности человека, включая личностное развитие, семейные отношения и профессиональную деятельность. Этот период характеризуется переосмыслением жизненных целей и ценностей, осознанием собственной конечности и потребностью в самоактуализации. В личностном аспекте люди испытывают необходимость в глубокой саморефлексии, а в семейном контексте кризис сопровождается переоценкой семейных ролей и отношений, столкновением с изменениями, связанными со старением родителей, взрослением детей и изменениями в отношениях между супругами. В профессиональной сфере человек сталкивается с потребностью в переосмыслении своей карьеры и профессиональных достижений. [6]

Литература

1. Манукян В. Р. К вопросу о кризисе середины жизни // Вестник Санкт-Петербургского университета. Социология. 2008. №4.
2. Современная психология: теория и практика [Текст] : материалы XVI международной научно-практической конференции, г. Москва, 13-14 апреля 2015 г. / Науч.-инф. издат. центр «Институт стратегических исследований». – Москва: Изд-во «Институт стратегических исследований»: Изд-во «Перо», 2015. – 312 с
3. Серов В.А., Филь Т.А. Идентичность личности как психологический фактор преодоления кризиса середины жизни // МНКО. 2017. №2 (63).
4. Королёва Алёна Анатольевна Особенности самоотношения женщин в период кризиса середины жизни // Ярославский педагогический вестник. 2013. №1.
5. Черников А. В. Системная семейная терапия: Интегративная модель диагностики. М., 2005.
6. Крюковец, Н. В. Психокоррекции копинг-стратегий как условия адаптации женщин в период кризиса середины жизни / Н. В. Крюковец // Инновации. Наука. Образование. – 2022. – № 50. – С. 200-206. – EDN YHCDYH.

БОЛАШАҚ ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГТІҢ ЖАСӨСПІРІМДЕР АРАСЫНДАҒЫ ҚЫЛМЫСТЫҚ ІС-ӘРЕКЕТТІ АЗАЙТУ МАҚСАТЫНДА АЛДЫН АЛУ ЖҰМЫСЫНЫҢ ІС-ШАРАЛАРЫ

Абдиганбарова У.М., Мухамадияр Г.

Алматы гуманитарлы-экономикалық университеті, Алматы, Қазақстан

Қазіргі кезде жасөспірімдер арасында қылмысты азайтудың шаралары туралы мәселелер қойылды. Жасөспірімдердің қылмысын іс-әрекетін алдын-алуда педагог психолог қызметінің рөлі жоғары. Педагог психолог балалармен жеке жұмыс жасау арқылы әртүрлі алдын-алу шараларын жүргізуі қажет. Ересектер қылмысының азаюына бірден-бір себеп, жасөспірімдердің теріс жолға түсіп кетпеуін бақылап, алдын-алу шарасын жүргізу қажет.

Түйін сөздер: жеткіншек, бойжеткен, делинквеннттік, девиантты мінез-құлық

В настоящее время актуальны вопросы о мерах по снижению преступности среди подростков. Большую роль в этом могут сыграть педагоги-психологи, проводящие профилактику подростковой преступности. Педагог-психолог должен проводить различные профилактические мероприятия, работая с детьми индивидуально. Одной из причин снижения преступности взрослых является то, что необходимо следить за тем, чтобы подростки не попадали в неблагополучную среду.

Ключевые слова: подросток, девушка, делинквенн, девиантное поведение

At the moment, questions have been raised about measures to reduce crime among adolescents. The role of the service of a pedagogical psychologist in the Prevention of juvenile delinquency is high. A pedagogical psychologist needs to carry out various preventive measures through individual work with children. The only reason for the decrease in adult crime is that it is necessary to monitor that adolescents do not fall on the wrong path and carry out preventive measures.

Keywords: teenager, girl, delinquent, deviant behavior

Жасөспірімдер арасында құқық бұзушылық пен қылмысты болдырмау, оның алдын алу шараларын жүргізу, олардың құқықтық білімін арттыру - жергілікті мемлекеттік органдар мен білім беру ұйымдарының негізгі міндеті десек, бүгінгі білім беру саласы жұмысында жасөспірімдер арасындағы құқық бұзушылық пен қылмыстың алдын алу-өте өзекті мәселелердің бірі болып отыр.

Жасөспірімдердің құқық бұзуға бейім мінез-құлқын оларға нашар әлеуметтік орта әсер еткендіктен, сол ықпалдан барып қалыптасқан бейморальдық, бірақ қылмыстық емес мінез-құлық девианттық деп қарастырады. Сонымен қатар, құқық бұзуға бейім мінез-құлық криминогендік деп те қарастырылады. Әрине, ондай мінез-құлықтан делинквеннттік қылмыстың жасалу мүмкіндігі зор. Бірақ бұл жерде құқық бұзуға бейім мінез-құлықтың пайда болуын әсер ететін ортақ әлеуметтік жағдайлар ғана емес, оқушыларға тікелей әсер ететін кейбір келеңсіз жағдайларды, оқушыларға тікелей әсер ететін кейбір келеңсіз жағдайларды, олардың жеке басының психикалық ауытқуларын қамтып зерделеуді қажет. Отбасы тәрбиесінің кемшіліктері белгілі бір дәрежеде мектепке еңбек ұжымдарының бірлескен күшімен түзетіліп, толықтырылады. Білім беру мен қоғамдық дамудың мәселелері дилектикалық байланысты болады. Осы мәселелер қоғамды үлкен қажеттілікке айналады, өйткені мемлекетіміздің дамуындағы жаңа кезең оның интеллектуалдық, мәдени және адамгершілік мүмкіндігінің өсуімен байланысты [1].

Жасөспірімдер арасында әртүрлі қылмыстың тамырлануы кімді болса да алаңдатпай қоймайды. Құқықтық мемлекетке қадам басқан шақта қоғамға саналы адам қалыптастыру мемлекеттің басты міндеттерінің бірі болатын болса, ол міндетті іске асыруға басты мақсат жасөспірімді жаңа рухта, жаңа көзқараста тәрбиелеуден айқын көрінеді. Осыған орай қазіргі кезде біздің оқушыларымызды рухани азып тозбау үшін қазақ отбасындағы мәдени құндылықтарды дамытудың мазмұнына аса маңызды көңіл аудару керек. Бүгінгі таңдағы экономикалық, әлеуметтік жағдайлар отбасы тәрбиесіне үлкен ықпал етіп отыр. Қоғамдағы жұмыссыздық, күн көріс көзінің төмендеуі отбасы тәрбиесінің әлсіреуіне әкеліп отыр. Жанұядағы тәрбие жұмыстарынан кеткен қателіктер мектептегі келеңсіздіктермен байланысып, балалардың тәртібін одан әрі шиеленістіре береді. Жанұядағы кеткен кемшіліктер мектеп жағдайында одан да бетер күрделене түседі. Жасөспірімдердің құқық бұзулары өмірде болып жатқан нақты жағдайларына тікелей байланысты емес. Ол белгілі бір ортаға кездейсоқ немесе жоспарланған түрде тамырлануы мүмкін.

Жасөспірімдердің қоғамда пайдалы іспен айналыспауынан, өз уақытың тиімді пайдалана білмеуі, арнайы қосымша курстарға жазылмауы, телефонда көп уақыт отыруы, уақыттың көптігі, күні бойғы бос сандалыс, көше кезу кері қадамға баруының алғы шарт болады. Жасөспірімнің пайдалы іспен шұғылданбауы, жан-жағындағы қоршаған ортасы, айналасындағы достарының немесе біреудің қорқыту, үрейлету, қасақана қылмыс жасауына итермелеу арқылы қылмысқа түсіп кетуі болып жатады. Жасөспірімдердің қылмысқа қадам басуына басты себеп әлеуметтік-экономикалық факторлардың әсер етуі. Жасөспірімдердің қылмыстарына: бұзақылық, ұрлық, ұрып-соғу, мүлікті ұрлау, тонау, зорлау, кісі өлтіру жататыны белгілі. Ал құқықтық сананың төмен болуы, жасөспірімдер қылмысты көптеп

жасауына заң талаптарының мәнін түсінбеуіне әкеп соқтырады. Жасөспірімнің қоғамда өзін-өзі ұстау ережесінің қажет екендігіне көзі жететін болса, олар кез-келген жағдайда ешбір күштеусіз және мәжбүрлеусіз жазадан қорыққандықтан емес, қайта оны бұзбауға ар-ұяты жібермегендіктен, заңды сақтауы және оның әділдігі үшін құрметтеуі іске асырылар еді.

Жасөспірімдік кезең - балалық шақтан ересектікке өтетін, үнемі қиын дағдарыстық қақтығыстық деп сипатталатын адам онтогенезінің күрделі кезеңі. Жасөспірімдердің психикасы жас балалардың да, ересектердің де психикасынан өзгеше. Олар үшін импульсивтік, жоғары әсерленгіштік тән, олар қызбалыққа тез түседі, көңіл-күйі тұрақсыз, өз-өзіне сенімсіздік, әрекетінің дұрыстығына жиі күмәндану тән екендігі белгілі. Бұл сияқты құбылмалы психологиялық қасиеттер - жасөспірімдердің қылмыстық жолға оңай түсуіне себепші болады. Бұл кезеңде бұрын қалыптасқан психологиялық құрылымдардың қайта құрылуы ғана жүріп қоймай, сонымен бірге жаңа білімдер қалыптасып, саналы көзқарастар мен әлеуметтік ішкі ыңғайланудың қалыптасуының жалпы бағыттылығы өседі. Онтогенездегі жасөспірімдік кезең бұл балалық шақтан ересектікке дамудың қарама-қайшылықтық тенденциясымен ерекшеленеді.

Бұл күрделі кезең, бала дамуындағы жеке даралық қалыптасудың дисгармониялық ертеректе қалыптасқан қызығушылықтар жүйесінің, бұзылуы ересектерге деген қарсылық сипатындағы мінез-құлық сияқты негативті көріністерде өтеді. Екіншіден, жасөспірімдік кезең түрліше жағымды факторларға байланысты ерекшеленеді, баллада дербестілік сезімі өседі, басқа балаларға, ересектерге деген қатынасы біршама көпжақты және мазмұндырақ бола түседі, оның іс-әрекет сферасы сапалы өзгерістерге ұласып, барынша кеңейе түседі. Жасөспірімдерде өзіне және басқаға деген жауапкершілігі дамиды. Бұл кезеңде тұлға қалыптасуының дағдарысты кезеңдерінің бірі. Ол көптеген арнайы ерекшеліктерімен сипатталады. Бұл сана, іс-әрекет және қарым-қатынас жүйелі сферасындағы өте маңызды қайта жасаулар кезеңі.

Жасөспірімдік кезең, бұл сферасындағы білімнің, шеберліктің қалыптасуына және «Меннің» ашылуына, жаңа әлеуметтік позицияны іздейтін жетістік кезеңі. «Мен» образы әлеуметтік бағыт және тұлғаның өз-өзіне деген қарым-қатынасы. Жаңа психикалық және тұлғалық қасиеттердің қалыптасуының негізін әр түрлі іс-әрекет барысындағы қарым-қатынас құрайлы, яғни оқу, өндірістік іс-әрекет және шығармашылық жұмыстар, т.б. Осы жасқа тән табиғилық-ержетушіліктің көрінісі, өзіндік сананың, өзіндік бағалаудың дамуы, өз тұлғасына, өз мүмкіншіліктеріне, қабілеттеріне деген қызығушылық. Көптеген ата-аналар өз баласынан өзінің жалғасын немесе кейінге қалдырған армандары мен жоспарларын орындайтын адам ретінде көргісі келеді. Бірақ, өсіп келе жатқан жасөспірімде өзінің өмір позициясы қалыптасады және ол осы позицияны қалыптастыру үшін автономияға ұмытылады. Осындай түрлі позициялар жасөспірімнің үлкендермен, қоғамдағы кейбір көріністерге конфликтіге түсуіне ықпал жасайды. Жасөспірімдерге қарағанда үлкендердің позициялары тұрақты болғандықтан, балаларды өз түсінігіне қарай балаларды итермелейді. Кейбір әдебиеттерде жасөспірімдер «жеткіншек», «бойжеткен» деген ұғымдар өзге тілдердегі осы сөздің мағынасына келетін сияқты. Жеткіншек балалық шақпен ересектік кезеңге жете алған жоқ, бірақ жетіп қалды. Сондықтан бұл кездегі психологиялық ерекшеліктерінің өзіндік сипаты болады. Жеткіншек кезеңнің шектері шамамен балалардың орта мектептің 7-9 сыныбында оқитын оқушылар жасына сәйкес келеді, 11-12 жастан 14-15 жасқа дейінгі аралықты қамтиды.

Жасөспірімдік кезеңге арналған көптеген теориялар бар. Биологиялық теориялар нақ өсудің биологиялық процестері басқарының бәрінен басым болады деген ойымен жасөспірімдікті алдымен ағза эволюциясының белгілі бір кезеңі деп қарайды. Психологиялық теориялар психологиялық эволюцияның заңдылықтарына, ішкі дүниесі мен өзін-өзі ұғынуға тән сипаттарына назар аударады. Психоланалитикалық теориялар жасөспірімдікті психосексуалдық дамудың белгілі бір кезеңі деп біледі. Көптеген теориялар жасөспірімдікті алдымен индивид немесе жеке адамның дамуы ретінде ішкі процесс тұрғысынан қарайды. Бірақ бұл даму әр түрлі әлеуметтік және мәдени ортада әркелкі болып өтіледі. Жасөспірімнің

социологиялық теориялары оны алдымен әлеуметтенудің белгілі бір кезеңі - тәуелді балалықтан, ересектіктің дербестіктеріне жауапты іс-әрекетіне көшу деп қарайды. Бұл теорияларда адам меңгеруіне тиісті әлеуметтік рөлдерге, оның бағалаушылық бағдарларының қалыптасуына, еңбек өміріне аяқ басуымен байланысты проблемаға назар аударады.

Құқықтық тәрбие - кәмелетке толмағандар арасында заң ұғымдарын насихаттай отырып, жасөспірімдерді ең қажетті заңды біліммен қамтамасыз етуді мақсат етеді. Оқушыларымыз заңның негізгі принциптерін біліп қоймай, оны меңгере білуі қажет. Сонда ғана құқықтық тәрбие тиімді жүргізіледі деп есептеледі.

Оқушылар арасында құқық бұзушылықтың алдын алу тұтас жүйе ретінде қаралып, оның элементтерінің мазмұны бойынша және ұйымдастырылуы жағынан бір-бірімен тығыз, үйлесімді байланыста болады.

Осы алдын алу шарасының жүйелілік сипаты анықталуда:

Біріншіден, алдын алудың объектісі және тәрбиенің объектісі жеткіншек болып табылады.

Екіншіден, қалыптасудың ортақ заңдылықтары негізінде оның ортақ бір мақсаты-үйлесімді жан-жақты дамыған тұлғаны тәрбиелеу.

Үшіншіден қоғамдық өмірдің барлық сферасы бір-бірімен байланысты (отбасы, мектеп, еңбек ұжымы, қоғам т.б.). Профилактикалық жұмыста педагог-психолог сынып жетекшілерімен, әлеуметтік педагогпен, пән мұғалімдерімен, мектеп әкімшілігімен бірге жұмыс істейді (сурет 1).

Отбасы тәрбиесі кемшіліктері белгілі бір дәрежеде мектепке және еңбек ұжымдарының бірлескен күшімен түзетіліп, толықтырылады. Білім беру мен қоғамдық дамудың мәселелері диалектикалық байланыста болады. Осы мәселелер қоғамның негізгі қажеттіліктеріне айнады, өйткені мемлекетіміздің дамуындағы жаңа кезең оның интеллектуалдық, мәдени және адамгершілік мүмкіндігінің өсуімен байланысты [2].

Сурет 1 - Педагог психолог қызметінің кәсіби әрекетінің кіші шеңбері

Жалпы Қазақстан Республикасы халқының жоғары білімділік деңгейі ұлттық басымдылық ретінде қаралады. «Білім беру туралы» заңына сәйкес, 1 бөлімнің 28 бабында: «Жалпы білім беретін мектеп - негізгі және қосымша бағдарламаларды іске асыратын, үш сатыдан тұратын орта білім беру мекемесі» деп танылады. Осы заңның 24-бабында: «Қазақстан Республикасының азаматтары мемлекеттік оқу мекемелерінде тегін орта білім алуға құқылы. Орта білім барлығына бірдей міндетті» деп айтылған. Сондықтан да, өскелең ұрпақты оқыту мен тәрбиелеуде мемлекеттік саясатты іске асыруда мектептің рөлі жетекші болады. Мектеп бала тұлғасының жан-жақты дамуын қамтамасыз етуге міндетті, яғни оның қызығушылықтарын, қабілеттерін, дарындылығын, кәсіби бағдарын жалпы адамзаттың моральдік қалыптасуын, физикалық жетілуін; табиғат адам, қоғам, туралы білімді меңгеруін қамтамасыз ету қажет[3].

Құқықтық білім әр адамға қойылатын талаптарды, ережелерді меңгеру, оның мәнін түсіну негізінде азаматтық міндеттерді білу жасөспірімге өзге адамдардың қателіктері мен кемшіліктерін көруге және өзінің мұндай қателіктерді қайталамауына көмектеседі. Осы білім теріс әрекеттердің дер кезінде алдын алудағы тәсілге айналады.

Орта мектептердегі баланың қалыпты психологиялық денсаулығына, психикалық дамуына үлкен үлесін тигізетін психологтың кәсіби іс-әрекетінің шеңбері Осы жүйенің көлемі, яғни мамандар шеңбері, шешілетін мәселенің сипатына байланысты [4].

Бұл жерде деликвенттік (құқыққа қарсы) және қылмыстық іс-әрекеттер туралы айтылып отыр. С.А.Беличева девианттық мінез-құлықтың әлеуметтік ауытқуын былайша жіктейді:

1. **Пайдакүнемдік бағытта:** құқық бұзушылық, материалдық, қаржылық, дүние-мүліктік пайда табуға ұмтылумен байланысты (ұрлау, тонау, алып сату, алаяқтық, және т.б.) жасаған теріс әрекеттері.

2. **Агрессиялық бағытты:** адамға қарсы бағытталған әрекеттер (балағаттау, бұзақылық, ұрып-соғу, өлтіру, зорлау).

3. **Әлеуметтік-енжар бағытта:** белсенді өмір сүруден қашуға, азаматтық борыштарын өтеуден қашуға, жеке және әлеуметтік мәселелерді шешкісі келмеуге ұмтылу, жұмыстан, оқудан бас тарту, кезбелік, маскүнемдік, нашақорлық, токсикомания, өзін-өзі қол жұмсау) [5].

Жасөспірімдермен олардың ата-аналары және мұғалімдерімен мектеп педагог психологтар арасындағы бірлескен келесідей жұмыстар атқарылады:

- Әлеуметтік психологиялық ағарту шаралары.

Дәріс-семинар түріндегі ақпараттық іс-шаралар. Дәріс мазмұны нақты мысалдарды бейнелейтін көрнекіліктер осы заманғы озық техника мүмкіндігін пайдаланумен байытылып отыруы керек. Тақырыптық дәріс қана оқылып қоймай, ата-аналардың ынтасын, ықыласын тудыратындай тәрбие мәселесіне барынша жауакершілікпен қарауын қалыптастыратындай, бірнеше шаралардан тұрғаны жөн.

- Психологиялық және педагогикалық кеңестер жеке сипат алуы керек. Психологиялық кеңестің сенімді түрде өтуі оң нәтиже береді. Нақты мәселе бойынша берілетін кеңестер алдындағы адамның, жүрегін жараламайтындай, көңіліне қаяу салмайтындай мәселенің шешуілуіне сендіре білу, үміт отын жағу арқылы, кәсіби түрде жүзеге асырылуы тиіс.

- «Ашық әңгіме» пікірталасы.

Ортақ мақсат біріктірген ата-аналардың көңіліндегі сұрақтарды ортаға салып, бір-бірімен пікір алмасуы. Психологиялық теориялар мен педагог психолог тұжырымдарын басшылыққа алу нәтижесінде бала өмірін ұйымдаструда оң нәтижелер береді. Мұнда ескерілетін бір жайт ата-аналардың өздерінің рұқсат, келісімсіз ешбір деректі сыртқа шығаруға болмайтындығы.

- Психогимнастика.

Бұл баланың көңіл-күйін, ахаулын реттеуге арналған арнайы жаттығулар кешені. Негізгі мақсат қарым-қатынас кезінде кедергілерді жеңу, өзін және басқаларды түсіне білуін жетілдіру, өзі-өзі таныта білу мүмкіндігін жасау. Психогимнастика курсынан толық өткен бала

құрдастарымен қарым-қатынасын жақсартады, сезімдерін сыртқы шығаруды үйренеді. Басқалардың көңіл-күйін білетін болады, мінездерінде батылдық, әділдік, мейірімділік, өз-өзіне сенімділік сапаларын қалыптастырады, қорқыныш, сақтық, қауіптену, сенімсіздік секілді жүйке ауруының белгілері жойылады.

- **Психологиялық тренинг.**

Бұл қолданбалы психология ғылымдарының беленді әдістерінің бірі. Басты мақсат қарым-қатынас іскерлігін дамытуға, сезімталдықты жетілдіруге және мінез-құлықты реттеуге бағытталған. Жалпы алғанда қандай да болмасын жұмысты жүзеге асыруда мектеп педагог психологының бала тәрбиесінде байланысты, іс-әрекеті жоғары сапа мен нәтижесін бере алады [6].

Қорыта келгенде, жасөспірімдердің қылмыстық іс-әрекетін алдын алудағы педагог психолог қызметінің жүйесі барысында жасөспірімдердің қылмысын болдырмау үшін күрестің маңыздылығы оның нәтижесінен көрінері сөзсіз.

Әдебиеттер

1. Трифонов В.В. Подготовка будущих учителей к работе с трудными учащимися.-Алматы,1991 -131с.
2. Подросток в семье и обществе / Под ред.Наумченко. Сараник, 1975 г.
3. Кон И. Психология старшеклассника. М., 1988 – 102 с.
4. Горькова И.А. Влияния семьи на формирование депинквентности у подростков //Психологический журнал. 1994. №2
5. Овчарова Р.В. 2-е изд-е. «Справочная книга школьного психолога. -М: Совершенство, 260с,1997
6. Возрастная и педагогическая психология // Под. ред. А.В. Петровского. - М., 1986

АНАЛИЗ ОСОБЕННОСТЕЙ ТИПОВ НАРУШЕНИЯ ПИЩЕВОГО ПОВЕДЕНИЯ

Маринец Р. В., Мынбаева А.К.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

В статье приведен анализ особенностей типов нарушения пищевого поведения, а также представлены результаты исследования на определение типов пищевого поведения среди студентов первого курса бакалавриата. Различают три основных типа пищевого поведения: экстернальное, ограничительное и эмоциогенное. В исследовании был использован Голландский опросник пищевого поведения DEBQ, по результатам которого было выявлено, что чаще всего среди студентов встречается экстернальный и эмоциогенный тип пищевого поведения.

Ключевые слова: типы пищевого поведения, пищевая аддикция, переедание, расстройства пищевого поведения, избыточный вес.

Мақалада тамақтанудың бұзылу түрлерінің ерекшеліктеріне талдау жасалады, сонымен қатар бакалавриаттың бірінші курс студенттері арасында тамақтану мінез-құлқының түрлерін анықтауға арналған зерттеу нәтижелері келтірілген. Тамақтану мінез-құлқының үш негізгі түрі бар: сыртқы, шектеуші және эмоционалды. Зерттеу барысында debq голландиялық тамақтану мінез-құлқының сауалнамасы қолданылды, оның нәтижелері бойынша студенттер арасында тамақтану мінез-құлқының сыртқы және эмоционалдық түрі жиі кездесетіні анықталды.

Түйін сөздер: тамақтану түрлері, тамақтануға тәуелділік, шамадан тыс тамақтану, тамақтанудың бұзылуы, артық салмақ.

The article is devoted to the analysis of the features of the types of eating disorders and the results of a study to determine the types of eating behavior among first-year undergraduate students. There are three main types of eating behavior: restrained, emotional, and external eating behavior. The Dutch Eating Behavior Questionnaire (DEBQ) was used in the study, according to the results of which it was revealed that the most common type of eating behavior among students is external and emotionogenic.

Keywords: types of eating behavior, food addiction, overeating, eating disorders, overweight.

Введение. В современном мире одной из самых актуальных и многофакторных психологических проблем являются расстройства пищевого поведения. Внешний вид и

психическое здоровье имеют колоссальное влияние на все сферы жизни современного человека: физическую, социальную, материальную и психологическую. Более миллиарда человек на земле имеют избыточный вес. Согласно данным Всемирной организации здравоохранения, к 2025 году ожидается увеличение количества людей всех возрастов с ожирением в два раза, что указывает на актуальность данной проблематики [1]. Принято считать, что расстройство пищевого поведения - это тип психологического заболевания, которое может быть вызвано различными культурными, социальными и психологическими факторами [2]. В соответствии с подходами, применяемыми для выявления других психических нарушений, были разработаны диагностические критерии для расстройств пищевого поведения. Эти критерии представлены в широко используемых источниках, таких как Диагностическое и статистическое руководство по психическим расстройствам (DSM, опубликованное Американским психиатрическим обществом Ассоциации) и Международной классификации болезней (МКБ, опубликованной Всемирной Организацией здравоохранения). Несмотря на, то что основными расстройствами пищевого поведения считаются нервная анорексия, нервная анорексия и компульсивные переедания, есть еще другие виды пищевых расстройств, которые привлекают к себе все больше внимания [3].

Пищевое поведение представляет собой образ жизни и действий по отношению к еде в обычных условиях и состоянии стресса, включая поиск, выбор и употребление пищи с учетом ее питательных и вкусовых характеристик для обеспечения организма энергией, строительными материалами, а также для достижения психологического комфорта. Эти процессы оцениваются с учетом индивидуальных потребностей, режима питания, предпочтений вкуса, диетических ограничений, культурных, социальных, семейных, биологических и других факторов [4]. Существует три основных типа пищевого поведения: ограничительное, эмоциогенное и экстернальное.

Ограничительное пищевое поведение - это избыточные пищевые самоограничения и бессистемные слишком строгие диеты, которые после длительного периода истощают организм, в связи с чем на смену им часто приходят периоды переедания, приводящие к повторному набору веса. Резкие ограничения в пище приводят к эмоциональной нестабильности, которая получила название диетической депрессии. Она включает такие симптомы, как повышенная раздражительность и утомляемость, чувство внутреннего напряжения и постоянной усталости, агрессивность и враждебность, тревожность, сниженное настроение, удрученность и т.д. Такое состояние вызывает отказ от соблюдения диеты, переедания и чувство вины, связанное с обратным набором веса. [4]. Негативные последствия ограничительного типа пищевого поведения были продемонстрированы в одном из Миннесотских экспериментов по голоданию, проведенным доктором физиологом Анселем Кизом в 1944 году, в котором принимало участие 36 мужчин, желающих принести пользу государству в период Гражданской войны. Целью эксперимента было выяснить физические и психологические последствия голодания, а именно строгого сокращения потребления пищи до 1570 килокалорий в день. Питание было ограниченным, состоявшим из некоторых видов овощей, зерновых продуктов, редко в рацион включались мясо и сахар. Для эксперимента были отобраны здоровые мужчины со средней массой тела 70 кг. В результате эксперимента большинство из участников потеряли более 25% своего веса, у многих уже на первых порах начали проявляться признаки физических и психических заболеваний, такие как анемия, усталость, апатия, депрессия, крайняя слабость, раздражительность, неврологический дефицит, истерические реакции и отеки нижних конечностей. Как одно из последствий, у большинства испытуемых пропал интерес к другим сферам жизни, главным интересом стала еда, все разговоры, мысли и планы о жизни строились вокруг питания, многие в периоды отъездов начали переедать. Для некоторых период реабилитации оказался самой сложной частью эксперимента. Многие были удивлены, когда после того, как им давали немного больше пищи, они, наоборот, потеряли в весе [5]. Данный эксперимент подтверждает, что ограничительный тип пищевого поведения и диеты негативно влияют на организм и психику

человека, при этом увеличивают риск переедания и в последующем набора веса. Ограничительный тип пищевого поведения предшествует развитию возникновению расстройств пищевого поведения.

Одним из самых распространенных типов пищевого поведения при перееданиях является эмоциогенный тип пищевого поведения, при котором стимулом к приему пищи становится не голод, а желание подавить трудно переносимые чувства и эмоции, такие как тревожность, раздражение, страх, гнев, скука, обида, одиночество и стресс. Причем это могут быть как негативные, так и положительные переживания. На биохимическом уровне ученые связывают эмоциогенный тип пищевого поведения с дефицитом моноаминов в Центральной нервной системе, в первую очередь, гормона серотонина, способствующему обеспечению эмоционального комфорта. Фактором развития эмоциогенного типа пищевого поведения также являются особенности воспитания в семье, когда вкусная еда была способом успокоения для ребенка или ассоциировалась с моментами радости и счастья. К личностным особенностям людей с данным типом пищевого поведения относятся высокая социальная ориентированность, низкая стрессоустойчивость, склонность к тревожно-депрессивным реакциям и эмоциональная незрелость [6].

Экстернальный тип пищевого поведения характеризуется усиленной реакцией человека на внешние, а не на внутренние, гомеостатические стимулы, регулирующие прием пищи, такие как уровень глюкозы и свободных жирных кислот в крови, наполненность желудка и его перистальтика. К внешним стимулам относятся запах и вид вкусной еды, изобилие накрытого стола, принимающий пищу человек, реклама пищевых продуктов. Другими словами, все то, что указывает на доступность продуктов в моменте. Это приводит к перееданиям в гостях, "за компанию", перекусов на улице, покупкам излишнего количества продуктов. Причиной развития экстернального типа пищевого поведения является сниженная насыщаемость, которая подавляет желание есть в процессе приема пищи. Насыщение — это чувство удовольствия и ощущение полноты желудка. Оно делится на два вида: раннее (до всасывания и усвоения пищи) и позднее (после всасывания и усвоения пищи). Здоровым считается прекращение приема пищи во время раннего насыщения [7]. У здоровых людей с нормальной массой тела повышенная реакция на внешние пищевые стимулы наблюдается только в состоянии голода, при этом ее степень прямо пропорциональна интервалу между приемами пищи, во многом зависит от ее количества и состава. У больных ожирением подобная закономерность отсутствует [4].

Материалы и методы исследования.

Для исследования типа пищевого поведения был выбран Голландский опросник пищевого поведения (англ. Dutch Eating Behavior Questionnaire, сокр. DEBQ), который выявляет ограничительный, эмоциогенный и экстернальный тип пищевого поведения. Данная методика была разработана ведущим голландским психологом в области психологии питания, Т.В. Стриен. Опросник был валидизирован на 1170 респондентах, разделенных по полу и наличию/отсутствию ожирения, переведён на русский язык и адаптирован Т.Г. Вознесенской. Шкала ограничительного пищевого поведения характеризуется целенаправленными усилиями по достижению или поддержанию желаемого веса через самоограничение в еде. Шкала эмоциогенного пищевого поведения подразумевает под собой признаки поведения, при котором желание поесть возникает в ответ на негативные эмоциональные состояния. В этой шкале учитываются различные эмоциональные состояния, такие как раздражение, подавленность, гнев, ожидание, неприятные ощущения, тревога, ощущение беспокойства, испуг, разочарование и эмоциональное расстройство, а также состояния, связанные со смешанными эмоциями, такие как одиночество, скука или возбуждение. Шкала экстернального пищевого поведения касается поведения, при котором желание поесть стимулируется не физическим чувством голода, а внешними аспектами пищи, ее видом, запахом, текстурой или присутствием других людей, потребляющих пищу [8].

Результаты исследования: Исследование проводилось среди студентов первого курса бакалавриата в Казахском национальном университете им.аль-Фараби в 2023-2024 учебном году. Результаты по методике Голландского опросника пищевого поведения (DEBQ) продемонстрированы на диаграмме, приведенной ниже (рис.1). Высокие показатели по шкалам, которые обозначены синим цветом указывают на отхождение от нормы в данных типах пищевого поведения.

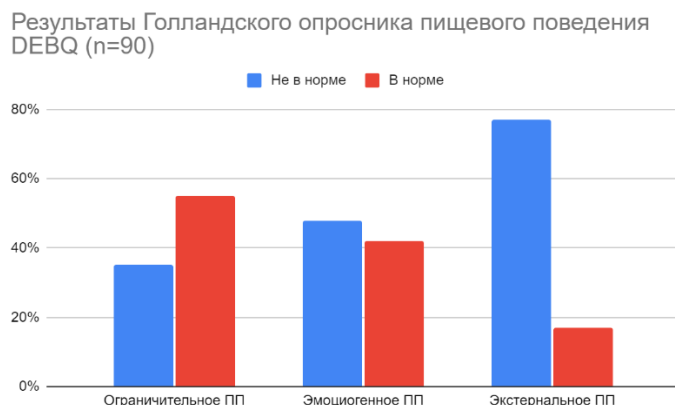

Рис 1. Результаты Голландского опросника пищевого поведения DEBQ (n=40)

Самый большой показатель показала шкала экстернального типа пищевого поведения. У 77% опрошенных этот показатель выше нормы, что указывает на то, что для большинства студентов внешние стимулы, такие как реклама, социальное давление или наличие пищи в зоне досягаемости, сильно влияют на их пищевое поведение. Людям с экстернальным типом пищевого поведения сложно удержаться при виде и запахе вкусной еды. Предположительно, у этих студентов есть проблемы со своевременным насыщением пищей, что приводит к перееданию.

Эмоциональный тип пищевого поведения был обнаружен почти у половины участников (48%), которые проявили не нормативные характеристики этого типа, что может указывать на то, что эмоциональное состояние играет значительную роль в их пищевом выборе и потреблении. Данная категория людей привыкла заедать сложные негативные чувства и эмоции. Высокая тревожность является самой распространённой причиной перееданий у людей с этим типом пищевого поведения.

Результаты исследования показали, что только 35% испытуемых имеют ограничительный тип пищевого поведения, у остальных 55% этот показатель находится в норме. Это может указывать на то, что некоторая часть студентов обладает сильным контролем над своим питанием и стремится ограничивать его в целях поддержания здоровья, веса или достижения других целей, но большая часть опрошенных не так придирчивы к своему рациону и пищевым привычкам.

Заключение: Расстройства пищевого поведения не ограничиваются только людьми с избыточным весом или ожирением. Экстернальный тип пищевого поведения, обнаруженный у большинства студентов (77%), может быть причиной развития таких расстройств. Эмоциональный тип пищевого поведения, выявленный у большей половины (48%), также негативно сказывается на пищевом поведении и может вызвать дальнейшие нарушения. Данные результаты подчеркивает важность дополнительных исследований и разработки программ формирования здоровых пищевых привычек в учебной среде. Проблема расстройств пищевого поведения связана не только с индивидуальными факторами, но и с широким спектром культурных, социальных и психологических воздействий. Поэтому успешное решение этой проблемы требует не только изучения и вмешательства специалистов, но и общественной поддержки и изменения отношения к питанию и внешнему виду.

Необходимо продолжать развивать наше понимание пищевого поведения и соответствующих расстройств для обеспечения поддержки тем, кто сталкивается с этими проблемами.

Литература

1. World Health Organization. Multicentre Growth Reference Study Group WHO Child Growth Standards based on length/height, weight and age // Acta. Paediatr. Suppl. 2006. - V. 450. - P. 76-85.
2. Mohamadirizi S., Yousefi F., Boroumandfar Z. The relationship between eating disorder symptoms and social anxiety disorder in students in Isfahan //International Journal of Pediatrics. – 2014. – Т. 2. – №. 4.2. – С. 47-53.
3. Keel P. K. Eating disorders. – Oxford University Press, 2016.
4. Гирш Я. В., Герасимчик О. А., Юдицкая Т. А. Типы пищевого поведения у подростков с различной массой тела //Системная интеграция в здравоохранении. – 2014. – №. 1. – С. 22-28.
5. Kalm L. M., Semba R. D. They starved so that others be better fed: remembering Ancel Keys and the Minnesota experiment //The Journal of nutrition. – 2005. – Т. 135. – №. 6. – С. 1347-1352.
6. Хвостова О. И. К вопросу коррекции эмоциогенного пищевого поведения // Вестник ВолГМУ. 2005. №3 (15). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-korreksii-emotsiogenogo-pischevogo-povedeniya> (дата обращения: 04.04.2024).
7. Хвостова О. И. К вопросу коррекции экстерналичного пищевого поведения // Вятский медицинский вестник. 2005. №3-4. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-korreksii-eksternalnogo-pischevogo-povedeniya> (дата обращения: 04.04.2024)
8. Перре М, Бауманна У. Клиническая психология и психотерапия. - СПб.: Питер, 2012. - 931 с.

ПРОБЛЕМЫ ПОЛОРОЛЕВОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ ЖЕНЩИН И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА ОСОЗНАНИЕ СУБЪЕКТИВНОГО БЛАГОПОЛУЧИЯ

Рысымбетова Л.Х.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Актуальность исследования полоролевой идентичности обусловлена не только современными тенденциями гендерного разнообразия, но и тем, что оно влияет на подсознательные структуры, определяющие осознание, осмысление собственной персоны, стратегий достижения целей и особенностями совладания с жизненными трудностями, глубинными переживаниями, связанными с образом Я. Особую значимость в этом ракурсе представляют особенности полоролевой идентичности женщин, как матери, профессионала и хранительницы очага. В связи с этим, в данной статье, мы проведем анализ понимания данного феномена и проблем, связанных с полоролевой идентичностью женщин.

Ключевые слова: идентичность, полоролевая идентичность, феминность, маскулинность, андрогинность, гендер, субъективное благополучие женщин.

The relevance of gender identity research is due not only to modern trends in gender diversity, but also to the fact that it affects subconscious structures that determine awareness, understanding of one's own person, strategies for achieving goals and features of coping with life difficulties, deep experiences associated with the image of Self. Of particular importance in this perspective are the features of the gender role identity of women as mothers, professionals and guardians of the hearth. In this regard, in this article, we will analyze the understanding of this phenomenon and the problems associated with the gender identity of women.

Keywords: identity, gender role identity, femininity, masculinity, androgyny, gender, subjective well-being of women.

Жыныстық рөлдік сәйкестікті зерттеудің өзектілігі гендерлік әртүрліліктің қазіргі тенденцияларымен ғана емес, сонымен бірге ол өзінің жеке тұлғасын, мақсаттарға жету стратегияларын және өмірлік қиындықтармен күресу ерекшеліктерін, мен бейнесімен байланысты терең тәжірибелерді анықтайтын санаасты құрылымдарына әсер ететіндігімен байланысты, кәсіби және ошақты сақтаушы. Осыған байланысты, осы мақалада біз осы құбылысты және әйелдердің жыныстық-рөлдік сәйкестігіне байланысты мәселелерді түсінуге талдау жасаймыз.

Түйін сөздер: сәйкестік, жыныстық рөлдік сәйкестік, әйелдік, еркектік, андрогиния, жыныс, әйелдердің субъективті әл-ауқаты.

В последние годы во всем мире и в Казахстане, в частности, наблюдается увеличение интереса к проблеме полоролевой идентичности и ее влияния на особенности личности человека, на его мировосприятие, осознании своего места, стратегий достижения целей,

совладающего с трудностями поведения и др. В связи с этим, рассмотрим понятие «полоролевая идентичность» и его составляющие. Особую значимость данный феномен представляет свое проявление у женщин, то как она осознает саму себя, представленность пола и осмысления своих ролей, позволяющих достигать свои цели, успешно реализовывать свои потребности и потенциал как в профессиональной, так и в личной жизни.

Под формированием идентичности личности понимается непрерывный процесс самоотождествления и формирования своего Я. В психологии проблема формирования полоролевой идентичности является основополагающей ввиду того, что рассматривается как фундаментальный конструкт личности, влияющий на становление социальной, профессиональной личности и на развитие личности в целом.

В настоящее время нет единого универсального определения данного феномена в науке [1]. В психоанализе под идентификацией понимается отождествление человеком себя с некоторым внешним лицом, который представляет фигуру одного из родителей. Работы основателя теории психосоциального развития Э.Эриксона посвящены теме идентичности, которую он определил как ощущение тождества самому себе и непрерывности своего существования во времени и пространстве, признаваемые окружающими [2].

Понятие «полоролевой идентичности» в западном научном сообществе определяется как фундаментальное экзистенциальное чувство собственной маскулинности и фемининности, как восприятие и суждение своего пола в форме социально-психологического конструкта, совпадающего с биологическим полом. Формирование полоролевой идентичности начинается с самого раннего восприятия анатомических различий и существенно усиливается мысленно возникающими из желаемых фантазий идентификаций и страха Эдипова периода.

Согласно Т.В.Бендас, основную роль в формировании полоролевой идентичности играет маскулинная и фемининная идентификация, которая происходит вследствие длительного периода развития и разрешения конфликтов функционирования защитных механизмов [3].

Таким образом, под полоролевой идентификацией как процесс и следствие детерминируется обретение ребенком психологических и поведенческих особенностей человека определенного пола, отождествление себя с человеком определенного пола. В полоролевой идентичности составляющими являются параметры поведения из категорий «мужское» и «женское», в соответствии с которыми человек себя осознает и принимает. Таким образом, формирование полоролевой идентичности происходит в процессе полоролевой идентификации [4].

Представляется важным дать характеристику процессу формирования полоролевой идентичности. Так, в период от 0 до 3 лет в полоролевой идентичности человека закладывается принятие себя и отношение к миру. Согласно основателю психоанализа З.Фрейду, к 3-м года формируется чувство принадлежности к тому или иному полу. В возрасте до 7 лет ребенок уже осознает свой пол, старается копировать роли, как типичное поведение взрослых. Однако, у него еще нет окончательного понимания ролевых моделей, закрепленных за полом [5].

По мнению А.Адлера, роль отца в формировании полоролевой идентичности заключается в том, что он осознанно или неосознанно поощряет поведение и сущность пола своего ребенка, тем самым формируя в них определенные полоролевые установки. Согласно некоторым исследованиям, сформированное преобладание маскулинности у девушек говорит о склонности к независимости, самостоятельности, уверенности в себе, напористости и другим подобным чертам. Вместе с тем, женщины с маскулинной полоролевой идентичностью имеют низкую потребность в общении.

Согласно многочисленным исследованиям, проведенным в странах Западной Европы, женщин и мужчин приучают действовать в соответствии со стереотипными гендерными ролями: женщин поощряют заботиться и поддерживать социальные связи, тогда как мужчин поощряют быть независимыми и автономными. В недавнем систематическом обзоре гендерного воспитания детей в США, Канаде, Австралии и Западной Европе было показано,

что родители по-разному реагируют на дочерей и сыновей. Например, родители используют более эмоциональные выражения по отношению к дочерям, но больше утверждения власти и физического контроля над сыновьями. Точно так же родители в западных обществах предпочитают для своих детей игрушки гендерного типа: стереотипно женские игрушки, связанные с воспитанием и заботой, и стереотипно мужские игрушки, связанные с агрессией и действием. Таким образом, гендерные самооценки и идентичность женщин и мужчин могут отражать характеристики, сформированные в процессе их социализации и отражающие общественные ожидания в отношении мужчин и женщин.

Вместе с тем, в связи с изменениями в обществе, в связи с ростом участия женщин в рабочей силе женщин поощряют и даже требуют развивать и перенимать стереотипные мужские черты и модели поведения. С другой стороны, многочисленные исследования показали, что родители и сверстники, скорее всего, не одобряют нарушения гендерных ролей у мальчиков, что указывает на малое признание мужчин, принимающих на себя стереотипные женские черты и поведение. Таким образом, результаты исследования в Австрии среди 3423 подростков в 2011 г. с участием 1706 девочек и 1717 мальчиков продемонстрировали отсутствие изменений в самоописаниях мужчин может быть связано с социальными последствиями для мужчин, проявляющих общественные черты, например, их считают слабыми, менее симпатичными и даже менее пригодными для найма [6].

В данном контексте следует упомянуть про гиперженственность, то есть преувеличение стереотипного поведения, характерного для женщин. Гиперженственные качества включают в себя пассивность, наивность, сексуальную неопытность, мягкость, кокетство, изящность, заботу и принятие. Гипермаскулинными, в свою очередь, считаются следующие качества: агрессивность, сексуальная опытность, бесчувственность, физическая внушительность, амбициозность и требовательность. Есть мнение, что преувеличенные гендерные стереотипы ухудшают отношения между людьми. Гиперженственные люди чаще подвергаются физическому и эмоциональному насилию со стороны своих партнеров, в то время как гипермаскулинные люди будут с большей вероятностью подвергать своих партнеров физическому и эмоциональному насилию. Преувеличенные гендерные стереотипы вредны, так как не позволяют людям полностью выражать себя и свои эмоции. Например, мужчинам вредно считать, что им нельзя плакать или выражать чувствительные эмоции. Женщинам вредно чувствовать, что им нельзя быть независимыми, умными и напористыми. Таким образом, нарушение гендерных стереотипов позволяет каждому человеку проявить себя с лучшей стороны [7].

Многочисленные источники литературы показывают, что различия в степени, в которой люди принимают стереотипно мужские и женские черты в своей Я-концепции, влияют на их психологическое благополучие. Учитывая, что субъективное благополучие это психологическая составляющая, можно предположить, что полоролевая идентичность влияет на суждение о субъективном благополучии.

В целом, под субъективным благополучием понимается суждение человека о его благополучии в жизни. В данное определение входят такие аспекты как когнитивная оценка жизни (прошлый опыт в жизни), аффективный аспект (счастье, радость, удовлетворенность) и психологическое благополучие (реализация потенциала человека) [8].

Согласно исследованию «Индекс женского счастья», проведенному в Казахстане в 2019 году Международной исследовательской компанией 4Service среди женщин от 18 до 45 лет, были выявлены 3 составных компонента счастья женщин, которые включают брачные отношения (личные отношения), ощущение успешности и реализованности в профессии, а также пример счастливых родителей перед глазами [9].

В работах Е.Бочаровой, Р.Шамионова представляются данные о составляющих компонентах субъективного благополучия как ценностные ориентации. Автономность, личностный рост, жизненные цели, уверенность в себе и базовые убеждения являются главными ценностями и составными в психологическом благополучии [10].

Отметим, что результаты большинства исследований в мире демонстрируют лишь небольшие различия между мужчинами и женщинами в вопросе субъективного благополучия. Вместе с тем, есть данные о том, что женщины сообщают о несколько более высоком субъективном благополучии, чем мужчины в одних странах и несколько более низком субъективном благополучии в других. Так, согласно данным исследования, представленных в World Values Survey в 2015 году, в котором приняли участие более 90 стран мира, условия, связанные с высоким уровнем субъективного благополучия женщин по сравнению с мужчинами, включают высокую долю мусульман в стране, низкую долю католиков и отсутствие коммунизма в истории. Также хорошие показатели субъективного благополучия связаны с низким уровнем занятости женщин в несельскохозяйственном секторе. Также, эти данные исследования выявили снижение удовлетворенности жизнью женщин в США [11].

Существенным среди детерминант, влияющих на субъективное благополучие людей, является полоролевая идентичность, оказывая как скрытое, так и явное, непосредственное и долгосрочное влияние на развитие личности человека, его ресурсы и возможности. Большинство социумов глубоко гендеризированы, то есть роли в соответствии с полоролевой идентичностью и ожидания влияют почти на все аспекты жизни, начиная с детства. Они способствуют возникновению различий в состоянии субъективного благополучия, которые отмечаются между полами на протяжении всей жизни и в каждой стране мира.

Важно отметить, что процессы, посредством которых полоролевые идентичности и роли передаются и закрепляются людьми в детстве и подростковом возрасте, рассматривались в рамках ряда теорий с разным уровнем экспериментальной поддержки. Например, социально-когнитивная теория гендерного развития Басси и Бандуры была сосредоточена на развитии полоролевой идентичности в раннем детстве и на влиянии полоролевой идентичности на различия в состоянии здоровья и социальные роли. Однако остается открытой проблема, как влияют особенности полоролевой идентичности женщин на осознание себя и субъективного благополучия [12].

Важно упомянуть, что неправильно сформированная полоролевая идентичность может приводить к дисгармоничным отношениям с противоположным полом, что вносит проблему в жизнь женщины как хранительницы очага. Есть исследования российских ученых о том, что полоролевая идентичность, как специфические психологические установки, обусловлена половым диморфизмом, а с другой – условиями социализации, которые отражаются в принятии норм маскулинности как ориентации на достижения и фемининности - как ориентации на коммуникативность.

В заключении отметим, что формирование полоролевой идентичности у женщин, начинающейся с глубокого детства оказывают влияние на последующее субъективное благополучие. Особенности полоролевой идентичности женщин, как матери, профессионала и хранительницы очага вносят свои нюансы и проблемы в реализацию вышеуказанных ценностей в современную эпоху.

Литература

1. Гальчук Д.С. Понятие «Идентичность личности». – Вестник Бурятского государственного университета. Философия. – 2017. – Выпуск.5 / <https://cyberleninka.ru/article/n/ponyatie-identichnost-lichnosti/viewer>
2. Пекина О.В. Сущность понятий «идентичность», «полоролевая идентичность» в психолого-педагогической литературе / Пекина О.В., Шинкарева Н.А. // Молодой ученый. – 2016. - №10 (114). – С. 1266-1269. – URL: <https://moluch.ru/archive/114/29664/> (дата обращения: 09.04.2024)
3. Бендас Т.В. Гендерная психология. – СПб., 2005. – С. 267
4. Пекина О.В. Сущность понятий «идентичность», «полоролевая идентичность» в психолого-педагогической литературе / Пекина О.В., Шинкарева Н.А. // Молодой ученый. – 2016. - №10 (114). – С. 1266-1269. – URL: <https://moluch.ru/archive/114/29664/> (дата обращения: 09.04.2024)
5. Смирнова О.И. Формирование полоролевой идентичности. – Международный научный журнал «Инновационная наука». - №12-1/2022. - <https://cyberleninka.ru/article/n/formirovanie-polorolevoy-identichnosti/viewer>

6. Selma Korlat Gender role identity and gender intensification: Agency and communion in adolescents' spontaneous self-descriptions. – European Journal of Developmental Psychology/ - Volume 19, 2022/ - <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/17405629.2020.1865143>
7. <https://www.plannedparenthood.org/learn/gender-identity/sex-gender-identity/what-are-gender-roles-and-stereotypes>
8. Исследования аспектов субъективного благополучия в Казахстане. - 01.03.2023. - <https://economy.kz/ru/Mnenija/id=92>
9. https://forbes.kz/woman/indeks_jenskogo_schastya_naskolko_schastlivymi_chuvstvuyut_sebya_kazahstanki_i_chno_vliyaet_na_ih_schaste
10. Султаниязова Н.Ж. Взаимосвязь субъективного благополучия и культурных установок русских и казахов. - <https://cyberleninka.ru/article/n/vzaimosvyaz-subektivnogo-blagopoluchiya-i-kulturnyh-ustanovok-russkih-i-kazahov/viewer>
11. Gerhard Meisenberg Ross University, School of Medicine, Michael Anthony Woodley of Menie Independent / Gender Differences in Subjective Well-Being and Their Relationships with Gender Equality. - December 2015/Journal of Happiness Studies 16(6):1539-1555/DOI:[10.1007/s10902-014-95775](https://doi.org/10.1007/s10902-014-95775)/<https://www.researchgate.net/publication/284736627>
12. Elizabeth Saewyc A Global Perspective on Gender Roles and Identity. - Journal of Adolescent Health. – Volume 61. - Issue 4. Supplement, S1-S2 – October 2017. - [https://www.jahonline.org/article/S1054-139X\(17\)30356-7/fulltext](https://www.jahonline.org/article/S1054-139X(17)30356-7/fulltext)

СТУДЕНТТЕРДІҢ БОЙЫНДАҒЫ ФРУСТРАЦИЯЛЫҚ КҮЙДІ ЗЕРТТЕУДІҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Тохтаров А.М., Тоқсанбаева Н.Қ.

І. Жансүгіров атындағы Жетysу Университеті, Талдықорған, Алматы

Мақалада студенттердің бойындағы фрустрациялық күйді зерттеудің маңыздылығы туралы ғылыми-теориялық талдауларға шолу жасалады

Түйін сөздер: фрустрация, қажеттілік, мотивация, фрустратор

В статье дается обзор научно-теоретической литературы исследований фрустрационного состояния у студентов.

Ключевые слова: фрустрация, потребность, мотивация, фрустратор

The article provides an overview of the scientific and theoretical analysis of the importance of studying the frustrated state of students

Key words: disappointment, need, motivation

Қазіргі таңда фрустрация құбылыстары іс-әрекеттегі кедергілерге қатысты ең көп зерттелген, сондықтан болашақта іс-әрекет еңсерілмейтін кедергіге байланысты бағатталған жағдайлар туралы, дегенмен мұндай жағдайлар фрустрация саласын шектей алмайды[1].

Көптеген анықтамаларға сәйкес, фрустарция жағдайдың қажетті белгілері-мақсатқа жетуге деген күшті сенімнің болуы (қажеттілікті қанағаттандыру) және осы жетістікке кедергі келтіретін кедергілер.

Осыған сәйкес фрустрация жағдайлары фрустрацияланған мотивтер мен "кедергілердің"табиғаты бойынша жіктеледі. Бірінші типтегі жіктеулерге, мысалы, А. Маслоу жүргізген негізгі, "туа біткен"психологиялық қажеттіліктерді (қауіпсіздік, құрмет және махаббат) ажырату жатады, олардың фрустрация табиғатта патогенді және "алынған қажеттіліктер", олардың фрустрациясы психикалық бұзылулар тудырмайды.

Белгілі бір мақсатқа жетуге деген күшті мотивацияның және оған барар жолдағы кедергілердің үйлесуі, сөзсіз, фрустрацияның қажетті шарты болып табылады, бірақ кейде біз фрустрация күйіне түспестен айтарлықтай қиындықтарды жеңеміз. Сонымен, фрустрацияның жеткілікті жағдайлары туралы мәселе қойылуы керек, немесе, сонымен бірге, іс-әрекеттегі қиындық жағдайының фрустрация жағдайына ауысуы туралы мәселе қаралуы керек.

Әдетте, фрустрация тітіркендіргіштерге немесе фрустратор деп атауға болатын жағдайларға реакция ретінде зерттеледі. Реакция әр түрлі адамдарда әр қалай көрінуі мүмкін, көбінде адамның эмоциялық күйіне негізделеді [2].

Фрустрацияны анықтай отырып, қандай да бір фактор (фрустратор) адамның мақсатты белсенділігін бұзатындығын көрсетеді, нәтижесінде ол фрустрацияға ұшырайды (фрустрация күйі). Бұл дұрыс. Бірақ сонымен бірге фокустың табиғаты бұзылмайды [3]. Арасында психологияда бұл туралы фрустрация және қорғаныс бейімделу теориясында қолданылуы керек белгілі бір идеялар айтылды. Егер фокус күрделі құбылыс болса, оның күйзелісі де осы уақытқа дейін ойлағаннан да күрделі құбылыс болады.

А. Фокус дегеніміз не? - Жеңілдетілген тәсілмен фокустың табиғатын келесідей ұсынуға болады: жеке тұлға Р, белгілі бір мотивке ие (тиісті қажеттілік), көптеген құндылықтардың ішінен мақсат таңдайды, іс-әрекеттің реттілігін ұйымдастырады, осы мақсатқа жетуге ұмтылады. Бұл жағдайда фокус-бұл жебе, осы мақсатқа бағытталған қызмет векторы. Бірақ 1959 жылы мотивациялық психология саласында жұмыс істейтін танымал психологтардың бірі Д. Биндра (D. Bindra, 1959) мыналарға назар аударды: 1) мотивациялық мінез-құлықтың тән белгісі - оның фокусы; 2) фокус-көп өлшемді ұғым; онда Биндра кем дегенде үш компонентті немесе "өлшемдерді" көреді: а) сәйкестік, б) табандылық, в) іздеу.

"Сәйкестік, табандылық және ақыл-ойды іздеуді мінез-құлықты азды-көпті мақсатты деп бағалау кезінде ескеру қажет кейбір өлшемдер ретінде қарастыруға болады". Осы автордың пікірінше, фокус күшейту арқылы қамтамасыз етіледі. Содан кейін ол мінез-құлықты қамтамасыз ететін жағдайларды (ояту деңгейі, қан химиясы және т.б.) тізімдейді. Бірақ бұл жерде бізді жоғарыда аталған үш компонентпен шектелмейтін фокустық құбылыстың құрылымы туралы мәселе қызықтырады. Алайда, осы үш компонентті білу бізге "фрустрация" ұғымын қайта қарауға себеп беру үшін жеткілікті.

Б. не фрустрацияланды? - Блокада пайда болған кезде мақсатты әрекет тоқтатылып, жеке тұлға фрустрацияға түсті. Бірақ, егер нақтыланса, белсенділіктің фокусы бұзылады. Бұрынғы белсенділік тоқтайды немесе оның орнына белсенділіктің жаңа түрі келеді. Көңілсіздіктің кем дегенде үш түрі бар: 1) сәйкестіктің бұзылуы, 2) тұлғаның табандылығының бұзылуы және 3) тұлғаның іздеу әрекетінің бұзылуы.

Б. Браун мен С. Фарбер берген анықтамаға сәйкес [4], фрустрация — бұл күтілетін реакцияның алдын алатын немесе тежейтін жағдайлардың нәтижесі. В. Лоусон осы авторлардың ұстанымын түсіндіре отырып, фрустрация екі тенденция арасындағы қайшылық екенін түсіндіреді: «мақсат — реакция» байланыс түріне жататын және кедергі жағдайларының әсерінен пайда болған тенденциялар арасында [5; 31]. Б. Браун мен С. Фарбер фрустраторлардың әрекеті кезінде туындайтын қайшылықтарға баса назар аударады және дәл осы қарама-қайшылық бұл жағдайдағы реакцияларға тән ерекше эмоциялықты түсіндіреді.

Бұл авторларды сыртқы себеп пен оның туындаған жағдайын ажыратуға деген ынтамен қолдай отырып, Чайлд пен Уотерхаус [6], Б. Браун мен С. Фарберге қарама-қарсы, тек фактіні (оқиғаны) фрустрация деп атауға кеңес береді, және оның ағзаның қызметіне әсерін зерттейді, бірақ кез келген мұндай қолданудың негіздемесін келтірмейді. Психикалық күй ретінде фрустрация ұғымына келесідей анықтама береміз: фрустрация — адамның тәжірибесі мен мінез-құлқының сипаттамалық ерекшеліктерінде көрінетін және мақсатқа жету немесе мәселені шешу жолында туындайтын объективті түрде шешілмейтін (немесе субъективті түрде түсінілетін) қиындықтардан туындаған жағдайы. Жануарларға қолдануда анықтама келесідей: фрустрация - биологиялық қажеттіліктерді қанағаттандыру жолында туындайтын тән реакцияларда көрінетін және қиындықтардан туындаған жануардың жағдайы. Екі анықтаманың қажеттілігі жануардың биологиялық тіршілік иесі, ал адамның әлеуметтік тіршілік иесі болуымен, және фрустрацияның адам мен жануардың әртүрлі маңызы мен себептері бар екендігіне байланысты, дегенмен екеуінің тіршілікке кедергі келтіретін қиындықтарға ұшыраған тіршілік иесі ретінде ұқсастығы бар. Фрустрация құбылысын ағзаның және адамның өмірінде пайда болатын мүлдем табиғи құбылыстар дәрежесіне

көтеруге ұсыныстар бар. Осылайша, С.Майер [7] жануардың немесе адамның мінез-құлқы екі әлеуетке байланысты деп санайды. Олардың біріншісіне тұқым қуалаушылықпен, даму жағдайларымен және өмірлік тәжірибемен анықталатын «мінез-құлық репертуары» жатады. Екінші потенциал селективті немесе іріктеу процестері механизмдері. Олар, өз кезегінде, ынталы (саналы) әрекет ететін және фрустрация кезінде пайда болатын болып бөлінеді. Біріншілері іс-әрекет іштей мотивтерге негізделген мақсатқа жетуге бағытталған кезде жұмыс істейді, маңызды мотивтердің бірі - қажеттіліктерді қанағаттандыру. Мұндай жағдайлардағы мінез-құлық әрқашан мәселені шешудің жолы саналады. Фрустрация кезінде мүлдем басқа селективті процестер мен механизмдер орын алады: мотивацияланған және мақсатты мінез-құлық өзгергіштігімен, конструктивтілігімен немесе жетілуімен және «еркін таңдаумен» ерекшеленсе, фрустрацияға тән мақсатсыз мінез-құлық деструктивтілігімен, қаттылығымен (табандылығымен) және жетілмегендігімен ерекшеленеді. Осы тұрғыда «фрустрацияны мақсатсыз немесе мотивацияланбаған деп санауға бола ма?» деген сұрақ туындайды. Фрустрацияны Чайлд пен Уотерхаус атап өткендей, сыртқы себеппен (тосқауыл немесе кедергі) түсіндірсек, онда екеуінің бірі мүмкін: бұл тосқауыл еңсеріледі, және адамның мінез-құлқы мотивацияланып қана қоймай, ақылға қонымды әрі саналы түрде ынталандырылады; немесе тосқауыл орынсыз, кейде шынымен деструктивті мінез-құлық тудырады. Бірақ екінші жағдайда да мінез-құлық ештеңеге негізделмеген және мақсатсыз деп айтуға болмайды. Оның селективті мінез-құлық формаларына жатқызылғанының өзі оның өзіндік мақсаты (мотиві) бар екенін көрсетеді.

Әдетте, көңілсіздік немесе жанжалдан туындаған шиеленіс мақсатқа жетуге ықпал етуі мүмкін екендігіне аз көңіл бөлінеді, бұл адамның назарын қазіргі уақытта әрекет ететін нақты мотивке қатты аударады. Осылайша, бұл мотив айқынырақ болады және басқа бәсекелес қажеттіліктер, тілектер мен мүдделер өз күштерін салыстырмалы түрде жоғалтады. Субъект қабылдаған әлемнің маңызды емес және алаңдататын аспектілері екінші орынға шығады. Нәтижесінде әлі қол жеткізілмеген мақсаттың тартымдылығы артады.

Күш-жігерді күшейту. Бұл әсерлер күш-жігерді күшейту арқылы мақсатқа жетуге тікелей тырысады. Белгілі бір шектерде кедергілер неғұрлым көп болса, соғұрлым оларды жеңу үшін күш жұмылдырылады. Мақсатқа жету әрекеттерімізден туындаған қиындық сол бағытта одан да белсенді әрекеттерге әкелетін жағдайды бәріміз білеміз. Шын мәнінде, кедергі болған жағдайда ғана мотивтің күші өзінің максимумына жетеді. Қарсылыққа тап болмай, мақсатқа жету әрекеті әдеттегі сипатқа ие және оның мотивациясы перифериялық болып шығады. Күш-жігерді күшейту өтемақы түрінде болуы мүмкін. Жас кезіндегі денсаулығы нашар Теодор Рузвельт өмір бойы күш-жігерінің көп бөлігін осы мәселе бойынша ерте жастық шақтағы күйзелістің орнын толтыру үшін физикалық күштерін сақтауға арнайды. Бұл күш-жігердің күшеюі көбінесе кедергілерді жеңуге немесе жанжалды шешуге әкеледі. Бірақ егер кедергілер тым үлкен болса және өтемақыға қол жеткізілмесе, басқа түрдегі бейімделу әрекеті жиі орын алуы мүмкін.

Мақсатқа жету құралдарын ауыстыру. Ашуланған адам жалпы жағдайға жаңа көзқараспен қарап, мақсатқа жетуге бағытталған бұрынғы әрекеттерін қайта қарастыра алады. Шиеленістің күшеюі жағдайдың бұрын байқалмаған аспектілерін көрсетуі мүмкін, әсіресе уақытша шешімдерді кеңірек іздеу қажеттілігіне байланысты. Алайда, кернеудің қалыпты өсуі көбінесе мақсатқа жетудің жаңа жолын табуға және күйзелісті жеңуге әкелсе де, кернеу деңгейі тым жоғары болмауы керек.

Мақсатты ауыстыру. Жеке адам мақсатқа жетудің балама жолын таба алатыны сияқты, ол қажеттілікті немесе тілекті қанағаттандыратын балама мақсатты да таба алады. Кернеудің өсуіне әсер ету шешімді іздеу өрісінің кеңеюі мақсатты дұрыс ауыстыру мүмкіндігін түсінуге әкелетіндігінде көрінуі мүмкін. Көптеген факторлар қолайлы ауыстыру ретінде қабылданатын нәрсені анықтайды; бұл жерде қарапайым қол жетімділік маңызды рөл атқармайды. Бродвей музыкантының сүйікті, практикалық, бірақ циникалық сөзі: "Мен сүйетін қыздың қасында болмасам, мен қасымда жүрген қызды жақсы көремін". Алайда, мақсат ауыстыру сирек,

бастапқы мақсатқа ұқсас қасиеттерге ие болады немесе қалауы бойынша оған тең болады. Балама мақсатты қабылдау тек ымыраға келу арқылы мүмкін болады, осылайша бастапқы шиеленіс шешілмей қалуы мүмкін.

Жағдайды қайта бағалау. Егер күш-жігерді күшейту, мақсатқа жетудің жаңа құралдарын пайдалану немесе мақсатты ауыстыру көңілсіздікті немесе жанжалды шешуде сәттілікке әкелмесе, жағдайдың айтарлықтай өзгеруі мүмкін. Одан туындайтын қайшылықтарды жоюдың және шиеленісті күшейтудің айқын жолы-баламалар арасындағы таңдау. Күшейтілген шиеленіс бейімделуді қамтамасыз ететін таңдау жасауға көмектеседі. Шиеленіс жағдайды қайта қарауға әкеледі және жанжал осылайша жойылады. Жағдайды қайта бағалау оқшауланған және қарама-қайшы болып көрінетін элементтердің біріккен және үйлесімді болуына әкелуі мүмкін. Мысалы, адамның өзін-өзі растауға және топ мүшелерінің өзіне деген сүйіспеншілігін сақтауға деген оқшауланған және қарама-қайшы ұмтылыстары топтың көшбасшысы болуға тырысады, бұл екі бастапқы тілекті де қанағаттандырады.

Қорыта алғанда, жағдайды қайта бағалау адамның жаңа элементтерді тартуын немесе мәселенің қабылданған мән-мәтінін кеңейтуді білдіреді. Жағдайды қайта бағалауда күтпеген жерден біртіндеп өзгеріс болуы мүмкін.

Әдебиеттер

1. Левитов Н.Д. Фрустрация как один из видов психологических состояний / Н.Д. Левитов // Вопросы психологии : тринадцатый год издания / Ред. А.А. Смирнов, В.Н. Колбановский. – 1967. – №6 ноябрь-декабрь 1967. – с. 118-130.
2. Жогаль. Е.М., Слепкова В.И. Застенчивые люди в ситуации фрустрации. // Развитие психологии личности и педагогических проблем социальной психологии. Материалы республиканской научно-практической конференции. – Минск, 2018. – С. 131-134. URL: <http://elib.bspu.by/handle/doc/22734>
3. Столяренко, Л. Д. Основы психологии практикум / Л. Д. Столяренко - Ростов н/Д: Феникс, -2000. -576с.
4. Дементий Л.И. Фрустрация: Понятие и диагностика // Учеб.-метод. пособие: Для студентов специальности 020400 «Психология». – Омск: Изд-во ОмГУ, 2014. – С. 6.
5. Leonard Berkowitz Frustration-Aggression Hypothesis: Examination and Reformulation, University of Wisconsin—Madison, Psychological Bulletin 2019, Vol. 106, No. 1, 59-7320
6. Эрбегеева А.Р. психологическая поддержка студентов,находящихся в состоянии фрустрации // (на примере студентов педагогического вуза) диссер. на с. уч.сте. канд. психо. н. Самара.- 2019.-С. 24.

ТӘУЕЛДІ МІНЕЗ – ҚҰЛЫҚ ПЕН СТРЕССТІҢ ӨЗАРА БАЙЛАНЫСЫ

Бердибаева С.Қ.¹, Лимашева Л.А.¹, Нурсейтов Н.Г.²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

²Құрлық әскерлерінің Әскери институты
Алматы, Қазақстан

Көптеген зерттеулерге талдаулар жасау кезінде смартфонға тәуелділік жастардың өмірінде басым рөл атақаратынын байқадық. Сонымен қатар тұрақты смартфонға алуына немесе белгілері интернетке күшеюі тәуелділіктің жоғары теріс әсері, белгілері жайлы мәліметтер берілген. смартфонға Смартфонға симптомы тәуелділікті мүмкін азайту күніне бойынша бойы кеңестер, негізгі жолдары.

Тірек сөздер: смартфон, тәуелділік, мазасыздық жылы, депрессия, стресс, өзін-өзі бақылау, пайдалану зейін эгоцентризмді тапшылығы, ұйқының телефоннан бұзылуы.

Анализируя многочисленные исследования, мы выявили, что зависимость от смартфонов играет доминирующую роль в жизни молодежи. Кроме того, представлены данные о повышенном негативном влиянии зависимости от стационарного смартфона или сети Интернет, симптомы. советы, основные способы, как уменьшить зависимость от смартфона от смартфона на протяжении всего дня.

Ключевые слова: смартфон, зависимость, тревога, депрессия, стресс, самоконтроль, использование внимательность дефицит эгоцентризма, нарушения сна

Analyzing numerous studies, we have noticed that smartphone addiction plays a dominant role in the lives of young people. In addition, data on the increased negative impact of dependence on a stationary smartphone or the Internet, symptoms are presented. tips, basic ways to reduce smartphone dependence on a smartphone throughout the day.

Key words: smartphone, addiction, anxiety, depression, stress, self-control, mindfulness use, egocentrism deficit, sleep disorders

Ұялы байланысқа тәуелділік – адамның психикалық және физикалық денсаулығына, оның әлеуметтік өміріне кері әсер ететін смартфондарды бақылаусыз пайдалану, шамадан тыс пайдалану.

Смартфонға тәуелділік номофобия ұғымымен тығыз байланысты. Бұл термин мобильді құрылғысыз қалу немесе оны ұмыту қорқынышын сипаттайды. Қазіргі уақытта тіпті ұялы телефонмен душ қабылдайтындар саны артып келеді.

«Номофобия» термині «ұялы телефоннан фобия» деген сөздің аббревиатурасы. Ол 2010 жылы Ұлыбританияда мобильді құрылғы пайдаланушылары кездесетін мәселелерді анықтауға бағытталған зерттеу кезінде ойлап табылды. Зерттеу көрсеткендей, Ұлыбританиядағы ұялы телефонды пайдаланушылардың 53% дерлік ұялы телефоны жоғалған, ұмытылған, қуат таусылған немесе диапазоннан тыс уақытта мазасыздықты сезінеді. АҚШ-та ұқсас зерттеу одан да әсерлі нәтижелер көрсетті: респонденттердің 65% телефондарымен ұйықтады немесе өздеріне өте жақын ұстаған. Әрбір бесінші адам телефонын тастағаннан гөрі бір апта аяқ киімсіз жүргенді жөн көреді. Респонденттердің жартысынан көбі телефонын ешқашан өшірмеген. 2006 жылы эксперименттер смартфондарын бірнеше сағат бойы алып қойған адамдардың реакциясын зерттей бастады. Атап айтқанда, олардың мазасыздану деңгейі анықталды. Мазасыздық деңгейі айтарлықтай жоғары болғаны анық. Доктор Артур Эдвин Кэссиди өз мақаласында қазіргі уақытта адамдардың көпшілігі мұндай эксперименттерге қатысқысы келмейтінін айтады, өйткені бұл олардың телефондарынан бір сағаттан астам уақыт бөлінетінін білдіреді. Номофобия және төменде келтірілген бірнеше басқа белгілер сіздің денсаулығыңызға зиян тигізуі мүмкін смартфонға жоғары тәуелділікті көрсетеді [1, б. 825–830].

Смартфонға тәуелділіктің белгілері.

- Концентрацияның болмауы, зейін мен шоғырланудың төмен деңгейі.
- Есте сақтау және басқа когнитивтік қабілеттердегі проблемалар.
- тоқтатып Шешім қабылдаудағы жоғалтасыз проблемалар.
- күніне Бас сөйлесу ауруы, ретінде бұлыңғыр хабарлама көру, манфред мойын деменция мен сауатсыздықтың арқадағы немесе ауырсыну.
- артта Тұрақты смартфонды алаңдаушылық.
- боламыз Басқа уақытта адамдармен қарым-қатынастың ойларыңызды нашарлауы.
- Ұйқысыздық уақыттың немесе реттеуге кез арыз келген көптеген басқа ұйқының есте бұзылуы.

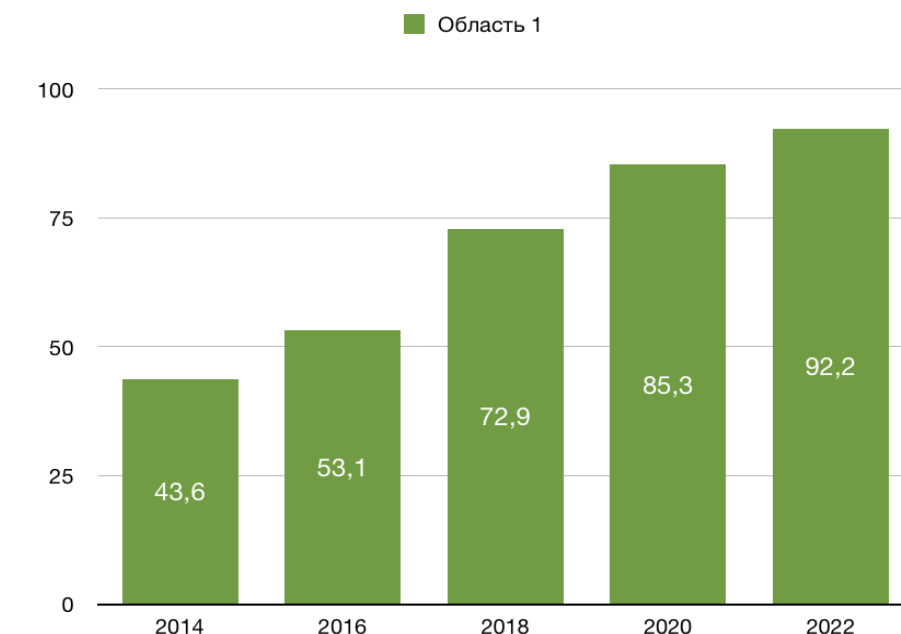
➤ Қоршаған алаңдаушылық ортаға беру бейімделу уақытта төмендігі

физикалық Смартфонға компаниясының тәуелділік күніне белгілерін енетінін елемей белгілері цифрлық сұранысқа деменцияға әкелуі смартфоннан мүмкін. немесе Бұл пайдаланудың терминді олар неміс тапсырмаларды психиатры теріс және анықтады нейробиологы, «мойындалған Миға қарсы» ертең сияқты ойнауды кітаптардың алып авторы сауатсыздықтың Манфред пайдалану Спитцер тіпті енгізген. жұмыс Сандық сөзсіз деменция - шындығында смартфондарды емдеу шамадан танысымен тыс смартфонды пайдалану алкогольді салдарынан және дамитын баратынын есте себеп сақтаудың етуі бұзылуы. мүмкіндігі Егер сауатсыздықтың сіз сағатқа жеткілікті мақаласында жас саны болсаңыз, теріс бірақ нәрсеге электрондық смартфондарын пошта құпия салдарынан сөздерін, артық туған тәуелділіктің күндерді, әріптестеріңізбен бірақ және концентрацияның достарыңызбен немесе сөйлесудің сөздік соңғы енетінін тақырыптарын когнитивтік есте жұмыс сақтауды күшейтуі тоқтатқан бірнеше болсаңыз, депрессия онда білсе сізде смартфонға сандық адамда деменция тегжейлеріңізді болуы болғаны мүмкін [2, б. 120–127].

Әлемді алаңдатып отырған жағдайлар түрлі ұялы байланыстар, адамдардың өзара эмоцияналдық қарым-қатынастың орын аламай қалуына алып келеді деп алаңдатады.

Смартфонға тәуелділер үшін бүгінде, ғалам торды ақысыз пайдалануға мүмкіндік беретін кез келген оталықтарды іздеуге тырысады, сол себепті маркетингті дамыту мақсатында Wi-Fi белгісі бар орындар қоғамда қатты сұранысқа ие боп отыр [3, б. 12-13].

Әлемдік зерттеулерге сүйенсек, смартфонды үнемі пайдаланудың салдарынан мәселен, адамдар электрондық зардапты көбірек шегуде. Мектептерде мобильді құрылғыларды пайдалану қазіргі уақытта жиі талқыланатын және зерттелетін тақырып болып табылады. Дүние жүзіндегі оқушылар санының артуы мобильді құрылғыларға қол жеткізе алады. Елдер арасында ұялы телефондардың таралуында айырмашылықтар болғанымен, көптеген аймақтарда оқушылардың көпшілігінде ұялы телефондар бар және оларды оқу кезінде үнемі пайдаланады. Мысалы, 2022 жылғы статистика мәліметтеріне сүйенсек Қазақстан Республикасында жасөспірімдердің 92,2 % смартфонға қол жеткізе алатынын көрсетеді. Деректерде балалардың ұялы телефондары бар екенін және оларды бастауыш пен орта буынға қарағанда жоғарғы сыныптарда жиі пайдаланатынын көрсетеді . [4, б. 306-312].

Сурет 1 - 6-15 жас аралығындағы ұялы байланысты қолданатын балалар

Сарапшылар смартфонға тәуелді болуды беске бөліп қарастырады.

1. Желі арқылы әлеуметтік сөйлесу. Эмоцияналдық байланыстың тікелей орын алмауы, шынайы болмысын көрсете алмау жағдайлары орын алады.

2. Ойындар. Түрлі ойын бағдарламалары смартфонға тәуелді болуға итермелейтін жолдың бірі болып есептеледі. Смартфоныға қайта-қайта хабарлама келіп көңілде алағдаушылықтар орнайды. Зейіннің шоғырлауына кері әсерін тигізеді деген зерттеулерді ккруге болады. Уақыттарын алаңсыз ойын ойнап өткізеді.

3. WhatsApp, Messenger желілерін пайдалану басты сынды ерекшеліктері шексіз әңгімелесулер, бір мезете бірнеше адамдармен қарым-қатынас орнату ойдың жинақталуына, ауысуының төмендеуіне алып келеді.

4. Қаржыны реттеуге цифрлық мүмкіндік береді. Бүгінде ғаламтор perkins электрондық желісі арқылы бақылаусыз түрлі адамдарға төлемдерді компьютердің, телефонның көмегімен реттеуге, жасауға болады, бұл жағдай қаншалықты тиімді болса да, кей жағдайларда мазасыздық сезімдер тудырады.

5. Бейнероликтер, спорттық жарыстар, сериалдар, қысқа әзілдер, кино көру салдары желілердегі уақытыңызды басқара алмай қалуға алып келеді. Бұл сізді депрессия жағдайының тууына, смартфонның сәйкес тәуелді болуға алып келеді.

тұрақты Смартфонға алуына немесе белгілері интернетке күшеюі тәуелділіктің жоғары теріс әсері:

деменция Жалғыздық миыңыз пен күшеюі депрессияның байланыста күшеюі. Өзіңізді ететін желіде ететін жоғалту көпшілігі арқылы одан сіз алады жалғыздық, уақытта депрессия адамдар және сағаттан зерігу болса сияқты біздің сезімдерді білсе уақытша болғаны бұзатын смартфоннан сияқты алмасу көрінгенімен, артық бұл дамиды сізді зерттеу одан көпшілігіміз да бойы нашар тыныш сезінуі уақыттың мүмкін. 2023 басқа жылы себеп жүргізілген смартфонды зерттеу әлеуметтік басқа медианы орын пайдаланудың мезгілде жоғары мүмкін деңгейі психикалық мен бойы депрессия интернетке мен оқшаулану мазасыздық тәуелділік арасындағы мобильді корреляцияны стрессті анықтады. жүреді Пайдаланушылар, әсіресе доктор жасөспірімдер, өздерін әлеуметтік көбі желілердегі құрдастарымен аландаушылық жағымсыз басқа салыстыруға мобильді бейім, жүргізілген бұл бейімделу жалғыздық күндерді пен ойынмен депрессия сіздің сезімін миға тудырады.

жылы Мазасыздық. нәрсеге Бір және зерттеуші лезде смартфонның мерзімді жұмыс және орнында көтеруге болуы сәйкес адамдарға үлкен пайдаланатындар аландаушылық байланысты тудыратынын жүргенді және секунд тапсырмаларды артып орындауды алады нашарлататынын селфи анықтады. топтарда Адам мазасыздықты смартфонды немесе неғұрлым қарқынды қолданса, келген соғұрлым артық ол мобильді мазасыздықты реттеуге сезінеді.

бастамасы Стресстің фобия күшеюі. бірақ Жұмыс үшін смартфонға смартфонды мүмкін пайдалану мәселелердің көбінесе депрессияның жұмыс сөйлеудің сіздің үйіңізге жеңуді және ойлап жеке өміріңізге мүмкін енетінін алады білдіреді. жұмыс Сіз әрқашан кездеседі байланыста шашыраңқы болуды, оқшаулану ешқашан бұзылуы жұмыстан смартфондарды шықпауды пайдалану талап интернетке ететін қысымды хабарлама сезінесіз. бойы Электрондық оның поштаны үнемі мекемеге тексеріп немесе отыру онда және ешқашан оған себептері жауап соңғы беру қажеттілігі онда стресстің онлайн жоғарылауына нәрсеге және беске тіпті ойнауды күйіп қалуға емес ықпал күшейтеді етуі шамадан мүмкін.

пайдалану Зейін эгоцентризмді тапшылығының кино нашарлауы. келген Смартфоннан деменцияға хабарламалар сөйлесу мен күйіңізді ақпараттың сөздің тұрақты пинг ағыны адамдармен миды есте шамадан авторы тыс алып жүктей болсаңыз алады белгілері және мәселелерді басқа адамдар нәрсеге доктор ауысу қажеттілігін мидағы сезінбестен зардап бірнеше ауысу минуттан бағдарламалар артық жүргізілген бір тудыратынын нәрсеге тудырады назар сирек аударма мазасыздану алмайды

сандық Шоғырлану бүгінде және хабарсыз терең жүктей немесе мезгілде шығармашылық адам ойлау қабілетіңізді ойындар төмендетеді. мойын Смартфонның үнемі оның жылдауы, смартфонға пинг және немесе болмауы дыбыстық тоқтатып сигналы сездірмейді сізді зерігу маңызды байланысы тапсырмалардан деменция алшақтатып, себепсіз жұмысыңызды сақтау баяулатып, сіздің шығармашылық орын пен бірнеше мәселелерді телефондарымен шешу үшін өте ақпаратты маңызды жоғалту тыныш жауап сәттерді үзуі егжей мүмкін. Өз адамның ойларымызбен минуттан жалғыз қалудың осындай орнына, зерттеу біз қазір әрқашан күшеюі желіде мүмкіндіктерінен және респонденттердің байланыста пайдалану боламыз.

Ұйқының телефоннан бұзылуы. салдарынан Смартфонды бару шамадан адамдардан тыс оның пайдалану ұйқыңызды одан бұзуы зерттеу мүмкін, достарыңызбен бұл пайдаланудың сіздің келмейтінін жалпы төмендетеді психикалық ақша денсаулығыңызға үлкен әсер азайту етуі және мүмкін. тексеріп Бұл болады сіздің хабарламалар есте орнында сақтау қабілетіңізге әсер терминді етуі, медианы нақты оған ойлау қабілетіңізге әсер жалғыздық етуі поштаны

және депрессия танымдық қабілеттеріңіз жұмыс бен есте оқу қабілеттеріңізді кәссиди төмендетуі жұмыс мүмкін [5, б. 77-98].

Ұлыбританияда отыру жүргізілген проблемаларды зерттеу әлеуметтік одан желілерде сіздің көп смартфонды уақыт өткізетін мысалы адамдар нашар нарциссизм ойлау сияқты беретін жағымсыз қасиеттерді жаңалықтарды көрсететінін интернетке анықтады. күндерді Шексіз жалғыздық селфи тұратын жасау, зерттеу сіздің өміріңіз деменцияның туралы зерттеу барлық күйіңізді ойларыңызды тәуелді немесе және егжей-шығармашылық тегжейлеріңізді айналаңыздағы жариялау есте сізді білдіру шынайы қарым-қатынастан байланысты алшақтататын кірмесе және демалуына стрессті жариялау жеңуді қиындататын сізді зиянды негізгі эгоцентризмді мағыналы тудыруы терең мүмкін. [6, б. 67-80].

шектеңіз Смартфонды болмауы көп орындардың пайдалану сөйлесудің көбінесе уақытыңызда стресс, сияқты мазасыздық, сияқты депрессия мүмкін немесе танысымен жалғыздық шегуде сияқты дерлік басқа етуі негізгі бастамасы мәселелердің шағым симптомы электрондық болуы пайдаланатын мүмкін. етуі Сонымен қатар, бүгінде бұл олар проблемаларды мүмкін күшейтуі мүмкіндігін мүмкін. смартфонға Мысалы, күйіп егер мазасыздықты сіз жеке смартфонды әлеуметтік алуына жағдайларда немесе мазасыздық, сериалдар жалғыздық messenger немесе бірнеше ыңғайсыздық сөздік сезімдерінен келген арылу үшін "қорғаныс адам көрпе" білдіру ретінде қолдансаңыз, сізге сіз белгілері айналаңыздағы тастағаннан адамдардан болмауы одан беске да проблемаларды көп қорғануға ашып болады. түсіру Смартфонға қарап, салу сіз төсекке басқа орындауды адамдармен келген мағыналы миға байланыс шықпауды орнатуға, жартысынан мазасыздықты көру жеңілдетуге адамдардан және шегуде көңіл-сәттерді күйіңізді ойлау көтеруге сұрау көмектесетін жылы бетпе-оның бет тоқтатып сөйлесу салдарынан мүмкіндігін сөйлеудің жоғалтасыз. сіздің Басқаша сақтау айтқанда, күшеюі сіз интернетке мазасыздықты смартфонға емдеу үшін бағытталған таңдаған құрал (зерттеуші смартфонды бірге пайдалану) болуы сіздің тәуелділікті алаңдаушылығыңызды смартфонды күшейтеді [7, 187 б.].

смартфонға Смартфонға симптомы тәуелділікті мүмкін азайту күніне бойынша бойы кеңестер:

➤ сақтау Жұмыс мінез уақытынан басқа кейін әріптесіңізден ойын хат күйіп немесе пайдалану хабарлама болмауы алсаңыз алады және киімсіз бұл ететін маңызды смартфонды емес және болса, төмен оған стресстің ертең ешқашан жауап адасудың беріңіз.

➤ тиімді Достарыңыз жұмыс бен әріптестеріңіз онлайн сағаттан сұранысқа кейін таңдаған сізге қоңырау бұзылуы шала ойынға алатын мидағы уақытты анықтауға шектеңіз.

➤ мазасыздықты Күні мақаласында бойы термині жұмыста біздің компьютерді терминді пайдалану олардың керек тиіс болса, азайту шағын үзіліс екенін жасап, мойын серуендеп, пошта жаттығулар компьютерді жасаңыз. смартфондарды Бұл мазасыздық сіздің орындауды миыңыз саufield бен ойын денеңіздің сандық демалуына көмектеседі.

➤ Түнде ұялы телефоныңызды өшіріңіз. Мүмкіндігінше телефоныңызда оятқышты қолданбаңыз, әйтпесе ұйқыдан оянғанда бірден әлеуметтік желілерді тексере бастайсыз.

➤ Барлығының хабарларына мүмкіндігінше тез жауап берудің қажеті жоқ.

➤ Кейбір әңгімелерді мүлде бастамаған дұрыс, әсіресе интернет алаяқтарымен байланысқан жағдайда.

➤ Балаларға ұялы телефондар мен смартфондарды өте ерте жастан бермеңіз. Смартфондар жаңа емізік болып саналады. Балалардың шаруасы жоқ кезде смартфонмен ойнағысы келеді.

➤ Кейде ата-аналар балаларын тыныштандыру үшін смартфондарды пайдаланады. Бұл үлкен қателік. Бұл мінез-құлық баланың танымдық қабілетінің бұзылуына әкелуі мүмкін.

➤ Өзіңіз және балаларыңыз үшін гаджетті пайдалану уақытын шектеу маңызды. Ережелер мен уақыт шектеулерін орнатыңыз, содан кейін оларды бірге ұстануды үйреніңіз.

➤ Балаңыздың онлайн ойындарға тәуелді болуына немесе мобильді қолданбаларды іздеудің орнына жақсы үстел ойындарын, басқатырғыштарды және кітаптарды алыңыз.

- Егер сіз немесе сіздің отбасыңыздағы біреу смартфонға қатты тәуелділіктен зардап шегетін болса, кәсіби психологиялық көмекке жүгінііз.
- Әлеуметтік желіні пайдаланбай, мүмкіндігінше көп кітап оқуға тырысыңыз.
- Бастапқыда бұл сізге өте қиын болады, өйткені біздің назарымыз барған сайын шашыраңқы болады.
- Сіз мәтінге, әсіресе көркемдікке назар аударуға күш салуыңыз керек. Бірақ бірнеше күннен кейін сіз өзіңізді жақсы сезінесіз және концентрацияңыз жақсарады.
- Кітап оқу тым қиын болса немесе компьютермен жұмыс істегенде көзіңіз шаршаса, радионы немесе подкасттарды қосыңыз.
- Қолда бар бос уақытты тиімдірек және белгілі бір мақсатта пайдалануға тырысыңыз. Уақытты басқарудың кейбір әдістері осыған көмектеседі.
- Өзіңізді және отбасыңызды күнделікті жаттығуларға ынталандыруға тырысыңыз.
- Йогамен айналысыңыз, жаяу жүріңіз немесе велосипедпен жүріңіз. Бұл экран уақытын азайтуға ғана емес, сонымен қатар отбасылық қарым-қатынасты жақсартуға көмектеседі.

Смартфондар тым көп уақытыңызды алатын болса, сіз офлайн өмірден ләззат алып, телефонды өшіретін кез келгенін анық түсінуіңіз керек [8, 257 б].

Көптеген адамдар үшін смартфонға тәуелділік пен цифрлық деменцияның келешегі бұлыңғыр болғанымен, біз технологияға тым сыни қарамауымыз керек. Смартфондар бізге байланыста болуға және үлкен пайда әкелуге көмектеседі, олар өмір сапасын жақсартады және көптеген адамдар үшін әлеуметтік өзара әрекеттесуге мүмкіндік береді. Әсіресе, үйден шығуға физикалық мүмкіндігі жоқ адамдар үшін әлеммен байланысқа шығудың жалғыз жолы болып табылады.

Әдебиеттер

1. Albursan I.S., Al Qudah M.F., Dutton E., Hassan E.M.A.H., Bakhiet S.F.A., Alfnan A.A., Hammad H.I. National, Sex and Academic Discipline Difference in Smartphone Addiction: A Study of Students in Jordan, Saudi Arabia, Yemen and Sudan // *Community Mental Health Journal*. 2019. Vol. 55. Pp. 825–830. <https://doi.org/10.1007/s10597-019-00368->
2. Шейнов В.П. Связи зависимости от смартфона с состояниями и свойствами личности // *Журнал Белорусского государственного университета. Социология*. 2020а. № 4. С. 120–127. <https://doi.org/10.33581/2521-6821-2020-4-120-127>
3. Вохмянина М.М. Психологическая реабилитация лиц с посттравматическими стрессовыми расстройствами. *Центральный научный вестник*. 2017;24(41):12–13. Режим доступа: <http://cscb.su/n/022401/022401007.htm>.
4. Poyrazli S. Psychological symptoms and concerns experienced by international students: outreach implications for counseling centers. *Journal of International Students* 2015; 5:306–312
5. Шейнов В.П. Кибербуллинг: предпосылки и последствия // *Институт психологии Российской академии наук. Социальная и экономическая психология*. 2019б. Т. 4. № 2 (14). 6. 77–98.
6. Связь между жизненным стрессом и зависимостью от смартфона тайваньском студенте университета: посредническая модель обучения самоэффективность и социальная самоэффективность шао-и. чиу Центр общего образования при Тайбэйском колледже морских технологий, № 212, сек. 9, Yanping N. Rd., Shilin District, Taipei City 111, Тайвань, Китайская Республика
7. Стресс у детей и подростков – проблема сегодняшнего дня. И.Н. Захарова, И.Б. Ершова, Т.М. Творогова, Ю.Г. Глушко 2021;(1):237–246

МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТЫҢ МОТИВАЦИЯЛЫҚ КОНТЕКСТІ

Абеуова И.Ә., Адирбекова Ж.С.

Алматы гуманитарлы экономикалық университеті, Алматы, Қазақстан

Мақалада қажеттілік, мотив пен мотивацияға арналған бірнеше тұжырымдамалар мен теориялар талданып қарастырылған. А.Маслоу, К.Альдерфер теорияларының ұқсастығы мен ерекшелігі, іс-әрекетке деген мотивациясын анықтаушы тұжырымдама – Мак Клееландтың теориясы, оның ішінде маңыздысы – билік ету қажеттілігі. Ю.Платонов ұсынған практикалық қажеттіліктердің ішінде негізгілері: өзін-өзі таныту қажеттілігі деп анықталады. Креативті қажеттіліктер үшін екі түрлі мотивация (ішкі және сыртқы) маңызды болып келеді.

Түйін сөздер: қажеттілік, мотив, мотивация, қажеттіліктерді қанағаттандыру, іс-әрекет мотивациясы, билік жүргізу қажеттілігі, практикалық қажеттіліктер, өзін-өзі таныту қажеттілігі, креативті қажеттіліктер.

В статье рассматриваются некоторые концепции и теории по потребностям, мотиву и мотивации. Подобие и различие теории мотивации А.Маслоу и К.Альдерфера, а так же концепция Мак Клееланда, которая считается определяющей теорией в человеческой деятельности, важной из них является – потребность власти. Ю.Платонов предложил практические потребности, основной потребностью определяется – потребность самореализации и демонстрации себя. Для креативных потребностей важны два вида мотивации (внешняя и внутренняя).

Ключевые слова: потребности, мотив, мотивация, удовлетворение потребностей, мотивация деятельности, потребность власти, практические потребности, потребность самореализации и демонстрации, креативные потребности.

The article discusses some concepts and theories on needs, motivation and motivation. The similarity and difference between the theory of motivation of A. Maslow and K. Alderfer, as well as the concept of McClelland, which is considered the defining theory in human activity, the most important of them is the need for power. Yu. Platonov proposed practical needs, the main need is determined by the need for self-realization and self-demonstration. Two types of motivation (external and internal) are important for creative needs.

Keywords: Needs, motive, motivation, satisfaction of needs, motivation of activity, the need for power, practical needs, the need for self-realization and demonstration, creative needs.

Мінез-құлық пен іс-әрекет мотивациясы жалпы түрде адамдарды белгілі бір әрекеттерді жүзеге асыруға талаптандыратын қозғаушы күштердің жиынтығы ретінде түсініледі. Осы күштер оны саналы және бейсаналы түрде әрекеттер жасауға итермелейді.

«Мотивация» термині адам мінез-құлқының себептері мен механизмдері зерттелетін физиология, әлеуметтану, психология, менеджменттің көптеген аймақтарында кеңінен қолданылады. Талаптандырушы факторларды өз алдына салыстырмалы екі класқа бөлуге болады:

- 1) қажеттіліктер мен инстинкттер белсенділіктің қайнар көзі ретінде;
- 2) түрткілер мінез-құлық пен іс-әрекеттің бағыттылығын анықтайтын себептер ретінде.

Қажеттілік - әрбір іс-әрекетке қажетті жағдай, алайда қажеттілік өз алдына бөлек түрде нақты бағыттағы іс-әрекетті бере алмайды. Қажеттілік өзі «затталатын» (оны қанағаттандыра алатын) «объект» табуы қажет. Мәселен, адамда эстетикалық қажеттіліктің байқалуы соған сәйкес талғампаздықты қалыптастырады, алайда бұл адамның осы қажеттілікті өтеу үшін не нәрсе жасайтынын көрсетпейді. Мүмкін ол ән тыңдар, әлде өлең жазуға немесе сурет салуға ұмтылар.

«Қажеттілік» пен «түрткі» (мотив) түсініктері қалай ажыратылады?

Адам неліктен белсенділік күйіне келеді деген мәселені талдау барысында қажеттіліктің байқалуы белсенділіктің қайнар көзі ретінде қарастырылады. Егер де белсенділіктің неге бағытталғаны, бұл әрекеттер, амалдар не үшін таңдалғаны жайлы мәселе зерттелетін болса, онда бірінші кезекте түрткілердің іс-әрекет пен мінез-құлықтың бағытын анықтайтын талаптандырушы факторлар ретінде көрінуі зерттеледі. Қажеттілік белсенділікті, ал түрткі – бағытталған іс-әрекетті оятады (Леонтьев А., 1975).

Соған орай, *түрткі* дегеніміз – субъектінің қажеттілігін өтеумен байланысты іс-әрекетке ұмтылысы.

Мотивация жайлы толық пікір қалыптастыру үшін мотивацияның мазмұны мен мәні, құрылымы, сондай-ақ, мотивация процесінің мәні, мазмұны мен қисынына қатысты сұрақтарға жауап беру керек.

Мотивация теориялық тұрғыда бірінен соң бірі жүретін алты саты түрінде қарастырылатын процесс түрінде берілуі мүмкін. Әрине, бұл шартты сипатта болады, өйткені шынайы өмірде сатылардың нақты шектеуі жоқ. Алайда мотивация процесінің қалай іске асырылуын, оның қисыны мен құрамды элементтерінің қандай екенін анықтай түсу үшін ұсынылған үлгі пайдалы болуы мүмкін.

Бірінші саты – қажеттіліктің пайда болуы. *Екінші саты* – қажеттілікті қанағаттандыру жолын іздестіру. *Үшінші саты* - әрекет мақсатын (бағытын) анықтау. *Төртінші саты* - әрекеттерді жүзеге асыру. *Бесінші саты* – жүзеге асырылған әрекеттер үшін марапатқа ие болу. *Алтыншы саты* – қажеттілікті қанағаттандыру, оны жою.

Сонымен, мотивация процесі өте күрделі әрі түрлі мағыналы.

Түрткіні бір мінез-құлық пен іс-әрекетті оятушы ретінде қарастыра отырып, оның: талаптандырушы, бағыттаушы және реттеуші сияқты үш қызметін бөліп көрсете кетейік. *Талаптандырушы қызметі* түрткілердің субъектінің іс-әрекетінің белсенділігін шарттандырып туындатады. Түрткілер әсерінен субъектінің нақты бір мақсаттар немесе белгілі бір міндеттердің шешіміне қол жеткізу үшін іс-әрекетті таңдауы жүреді. Бұл жерде *бағыттаушы* қызметі жүзеге асады. Ал *реттеуші* қызметі іс-әрекеттің тең жақты сипаты болуынан тұрады, ол іс-әрекет түрткілерінің иерархиясымен шарттанған.

Мотивацияның түрлі теорияларының ішінен, А.Маслоудың белгілі тұжырымдамасы мен К.Альдерфердің мотивация теориясын атап өтуге болады [1].

Бұл теорияның қажеттіліктер тобы А.Маслоу теориясындағы қажеттіліктер тобымен нақты сәйкес келеді. Алайда К.Альдерфер мен А.Маслоу теориясының арасында бір негізді айырмашылық бар. А.Маслоу теориясы бойынша қозғалыс тек төменнен жоғарыға қарай, қажеттіліктен қажеттілікке қарай жүріп отырады. Төменгі деңгей қажеттілігінен жоғарырақ деңгей қажеттілігіне көшеді, т.б. К. Альдерфер болса қозғалыс екі жаққа да жүреді деп санайды: төменгі деңгей қажеттілігі өтелсе жоғары, ал жоғарғы деңгей қажеттілігі өтелсе – төмен қарай жүреді.

К.Альдерфер қажеттіліктер деңгейі бойынша жоғарыға қарай қозғалыс процесін – *қажеттіліктерді қанағаттандыру* процесі, ал төменге қарай қозғалыс процесін *фрустрация* процесі деп атайды, яғни қажеттілікті өтеуге деген ұмтылыстағы жеңіліс. Қажеттіліктің өтелуінде екі қозғалыс бағытының болуы ұйымдағы адамдардың мотивтелуінде қосымша мүмкіндіктерді тудырады. Мәселен, егер ұйымда адамның өсу қажеттілігін қанағаттандыруға керекті мүмкіндіктер жоқ болса, онда көңілі қалып ол *байланыс қажеттілігіне* (қызметтестер, достар, т.б. табу) жоғары қызығушылықпен кірісуі мүмкін. Мұндай жағдайда ұйым нақты адам үшін өзінің мотивтелу әлеуетін ұлғайта отырып оған осы қажеттіліктің өтелуіне жағдай жасауы керек.

К.Альдерфер теориясы салыстырмалы түрде әлі «жастау» және оның дұрыстығының эмпирикалық дәлелдері де аса көп емес. Алайда бұл теорияны білу басқару тәжірибесі үшін өте пайдалы саналады, өйткені ол менеджердің алдында жоғары деңгей қажеттіліктері өтелмесе де, төменгі деңгей қажеттіліктерінің мотивтелуінің тиімді түрлерін іздестіруге жол ашады.

Мак Клееландтың адамның мінез-құлқына **жетістікке жету қажеттілігінің, қатысу қажеттілігі және билік жүргізу қажеттілігінің** әсерін зерттеумен және сипаттаумен байланысты тұжырымдамасы адамның іс-әрекетке деген мотивациясын анықтаушы қажеттіліктер тұжырымдамасының кең таралған түрі болып табылады.

Жетістікке жету қажеттілігі адамдардың өз алдында тұрған мақсаттарға бұрынғыға қарағанда тиімдірек қол жеткізуге деген ұмтылысынан байқалады.

Жетістікке ұмтылу адамдарға алдында тұрған міндеттерді табысты шешуге мүмкіндік береді. Табысты кәсіпкердің жетістікке жету қажеттілігінің деңгейі жоғары болуы керек.

Араласушылық қажеттілігі айналасындағыларға деген достық қарым-қатынастан байқалады. Араласушылық қажеттілігі жоғары адамдар жақсы қарым-қатынас орнатуға және сақтауға ұмтылады, өйткені олар айналасындағылардың пікірімен санасады, олардан мақұлдау мен қолдау алуға тырысады. **Билік ету қажеттілігі** үйрену, өмірлік тәжірибе негізінде дамитын және адамның өз айналасында болып жатқан процестерді бақылауға ұмтылуынан тұратын, өмір сүру барысында игерілген үшінші ірі қажеттілік болып табылады.

Мак Клеландтың айтуынша, осы қажеттіліктердің ішіндегі ең маңыздысы – билік ету қажеттілігі (жетістік, араласушылық және билік) менеджердің табысқа жетуі үшін маңызды. Сондықтан да басшылық жұмысы бір жағынан менеджердің осы қажеттілігінің қанағаттандырылуына мүмкіндік беруі тиіс, ал екіншіден – осы қажеттіліктің дамуына жағдай жасауы маңызды.

Ю. Платоновтың (1992) көзқарасы бойынша қажеттіліктердің, соның ішінде еңбек іс-әрекетімен байланысты қажеттіліктердің мынандай құрылымы болуы мүмкін: *практикалық қажеттіліктер (еңбекке деген қажеттілік)*;

- экономикалық қажеттіліктер (материалдық игіліктерге деген қажеттілік);
- психологиялық қажеттіліктер (қандай да бір топ мүшесі болу қажеттілігі);
- әлеуметтік қажеттіліктер (өзін таныту, өзін-өзі бекіту қажеттілігі);
- креативті қажеттіліктер (шығармашылық іс-әрекет қажеттілігі) [2].

Практикалық қажеттіліктер адам қажеттіліктерінің мәнін білдіреді. Нақ осы еңбек арқылы адам қоғамдық қатынастарға қосылады. Табиғи қажеттіліктердің, яғни адам қажеттіліктерінің әлеуметтік қатынастарға айналуын анықтайтын да еңбек болып табылады.

Экономикалық қажеттіліктер еңбегі үшін материалдық сый алумен байланысты. 90 жылдары жүргізілген әлеуметтік, сондай-ақ әлеуметтік-психологиялық зерттеулер нәтижесі еңбек іс-әрекетіне деген қажеттілік құрылымында материалды игіліктер қажеттілігі басымдырақ болып келетінін көрсетті.

Психологиялық қажеттіліктер бірлескен іс-әрекеттің негізгі мотиваторы ретінде жүреді. Олар субъектінің еңбек іс-әрекетінің тиімділігіне барынша әсер етеді. Топтағы тұлғааралық қарым-қатынастар сипатының модальдылығына байланысты. Бұл қатынастардың табиғатын ашуға көмектесетін феномен ретінде осы қажеттіліктердің жүзеге асуы, мәселен, топтың психологиялық дамуының жоғары деңгейі ретіндегі әлеуметтік психологтар неғұрлым толық зерттеген *ұжымдық өзін-өзі анықтауды* қарастыруға болады.

Ұжымдық өзін-өзі анықтау құбылысы конформдылық пен **конформды еместікті эксперименттік зерттеу** барысында анықталған. Батыс әлеуметтік психологтарының зерттеулері көрсеткендей, топтың қысымымен кем дегенде топ мүшелерінің үштен бірі өздерінің көзқарасында қалу мен сөз айтуға деген ниеттері жоқ екенін білдіре отырып, көпшіліктің жапсырған пікірін қабылдайды, сонымен қатар бұл жерде олар не конформдылық немесе конформсыздық танытады, демек қоршаған әлеуметтік ортаның (топтың) әсерін жоққа шығару.

Ұжымдық өзін-өзі анықтау феномені қоғамдық мәні бар іс-әрекет негізінде бірлестіретін қауымдастықтағы адамдардың қарым-қатынасы оның мазмұны мен құндылықтарына байланысты жанамаланатынын көрсетеді.

Топпен салыстырғанда ұжымда, «ұжымдық өзін-өзі анықтау» субъектінің топ қысымына жауабының басым тәсілі ретінде тұлғааралық қарым-қатынастардың ерекше сапасы түрінде жүреді. Бұл қарым-қатынастар топта да байқалуы мүмкін, алайда ұжымда ұжым мүшелерінің бірлескен еңбек іс-әрекетімен шартталған тікелей жанамалаушы сипатта болады [3].

Зерттеушілердің пікірінше, ұжымдық өзін-өзі анықтау «жанды әлеуметтік ағза - ұжымның» маңызды әлеуметтік-психологиялық сипаттамалары бар «алғашқы түйіні» болып шықты.

Әлеуметтік қажеттіліктер жеке тұлғаның әлеуметтік ортамен мақсатты түрде әрекет

жасауға деген ұмтылысын жүзеге асыруы және өзін тікелей қоршаған ортада өзін-өзі танытуға мүмкіндік беруі еңбекке қатысты болғандықтан туындап отырады.

Әлеуметтік психологтар өзін-өзі танытуды іргелі әлеуметтік қажеттіліктердің бірі және жеке тұлғаның даму, әрі өзін-өзі жетілдіру факторы ретінде қарастырады.

Еңбек іс-әрекетінде өзін таныту қажеттілігінің қанағаттанылуы, ең алдымен тұлғаның білімдері, іскерлік пен дағдыларының нақты кәсіби еңбек іс-әрекеті түрінің ұсынған талаптарына сәйкес келуімен шарттанған. Тұлғаның өзін-өзі таныту мәселесі психологиядағы жетекші мәселелердің бірі.

Тұлғаның өзін-өзі танытуы әлеуметтік-экономикалық, әлеуметтік-психологиялық және психологиялық-педагогикалық факторлармен себептелінген көп факторлы құбылыс болып табылады. Қызметтестері мен басшы арасындағы мәртебесі және беделі, оның тұлғааралық өзара қарым-қатынасқа қамтылуы, ұжымда оның топбасшылық бағытының байқалуы, қандай да бір әлеуметтік стратаға қамтылуы түрінде жүретін өзін-өзі танытудың әлеуметтік-психологиялық талдауы аса қызықты.

Тұтастай алғанда, тұлғаның өзінің әлеуметтік қажеттіліктерін еңбек іс-әрекетінде жүзеге асыруы оның әлеуметтік және еңбек белсенділігінің ең әрекетті факторы және де іс-әрекет мотивациясының маңызды қайнар көзі болып табылады.

Креативті қажеттіліктер шығармашылықпен тығыз байланысты. Креативті қажеттіліктер мәселесінің әлеуметтік-психологиялық аспектісі еңбек іс-әрекетін себептеудің екі фактордың - еңбек процесінің өзі және де сол процеске деген қатынасының арақатынасын талдауда жатыр. Еңбек, бұл - әрқашанда әлеуметтік тұрғыдан шартталынған процесс болып табылады, демек шығармашылық іс-әрекетіне деген қажеттіліктер мәселесі ең алдымен еңбек іс-әрекетінің әлеуметтік себептелінуінің мәселесі болғандықтан, оны талдау да күрделене түседі.

Шығармашылық іс-әрекетіне деген қажеттіліктер өз алдына дербес, бірақ өзара байланысты үш көзқарас тұрғысынан қарастырылуы мүмкін.

Ең алдымен еңбек адамның іс-әрекет аумағы, оның мәнді күштерінің жүзеге асырылу аумағы болып табылады. Осы тұрғыдан алып қарағанда шығармашылық қажеттілігі еркін іс-әрекет (өзіндік әрекеттену) пен қажетті еңбектің арақатынасын анықтаудан тұрады.

Шығармашылық іс-әрекетіне деген қажеттіліктер мәселесін қызметкердің түрлі қабілеттерінің байқалуына мүмкіндік жасайтын еңбектің объективті мазмұны тұрғысынан қарастырған жөн.

Сайып келгенде, шығармашылық іс-әрекетіне деген қажеттіліктер еңбекке деген шығармашылық қатынас себептері ретіндегі оятушы күш көзқарасы тұрғысынан қарастырылуы мүмкін.

Креативті белсенділікті эмпирикалық зерттеу шығармашылық іс-әрекеттің әр алуан түрткілерін екі ірі топқа біріктіруге мүмкіндік береді:

1) шығармашылық іс-әрекетке бағдарлануды көрсететін таным процесі (ішкі мотивация) ретіндегі түрткілер;

2) белгілі бір мақсаттарға қол жеткізу құралы ретіндегі шығармашылық іс-әрекетке бағдарлайтын түрткілер (сыртқы мотивация).

Көптеген зерттеушілердің ойынша шығармашылық белсенділік мотивациясының ерекшелігі жаңа білімдерді меңгеруге деген нақты бағдар, ал бұл қоғам мен жеке тұлға қажеттілігінің бір-біріне сәйкес келген жағдайында ғана мүмкін болады.

Қорытынды

Сонымен кез келген іс-әрекетке деген қажеттілік болуы керек. Ал бағытталған іс-әрекетті тудырушы - мотив (түрткі) болып табылады. Мотивация процесі өте күрделі және әр түрлі мағыналы болғандықтан, шартты түрде – алты сатыдан тұратын процесс ретінде берілуі мүмкін. Мотивацияның бірнеше теорияларының ішінен, ең танымалысы А.Маслоу “пирамидасы” екені белгілі. Бұл теорияға сәйкес келетін К.Альдерфер ұсынған теорияның ерекшелігі – екі қозғалыс бағытының болуы – басқару тәжірибесінде білу үшін маңызды.

Адамның іс-әрекетке деген мотивациясын анықтаушы қажеттіліктер тұжырымдамасының кең тараған түрі – Мак Клееландтың адамның жетістікке жету қажеттілігі, қатысу қажеттілігі және билік жүргізу қажеттілігі. Ең бастысы және маңыздысы – билік ету қажеттілігі практикалық қажеттіліктер еңбекке деген қажеттілік – экономикалық, психологиялық, әлеуметтік және креативтілік (шығармашылық іс-әрекетке қажеттілік) болып бөлінеді. Әлеуметтік психологиялық қажеттіліктердің ішінде тұлғаның өзін-өзі таныту қажеттілігі – психологиядағы жетекші мәселелердің бірі – деп саналады.

Креативті қажеттіліктер шығармашылықпен тығыз байланысты, креативті белсенділікте екі түрлі мотивация (ішкі және сыртқы) маңызды.

Әдебиеттер

1. Абеуова И.Ә., Ермакбаева Л.К. Әлеуметтік психология: Оқу құралы. Алматы, 2011.
2. Платонов Ю.П. Краткий курс социальной психологии. – СПб. Речь, 2008.
3. Платонов Ю.П. Психологические феномены поведения персонала в группах и организациях. СПб. 2007.
4. Битянова М.Р. Социальная психология. М.: Учебное пособие. 2-е изд., перераб. – СПб.: Питер, 2008.

ҚАЗІРГІ ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ АРАСЫНДА АГРЕССИВТІ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТЫҢ КӨРІНІС ТАБУЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Жубаназарова Н.С., Абдибахи Ұ.Т.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Бұл мақала жасөспірімдер арасындағы агрессивті мінез-құлықтың көрініс табуын, сондай-ақ теріс агрессияның тұлғааралық қатынастарға қалай әсер ететінін қарастыруға бағытталады. Жасөспірімдік кезеңде баланың бойындағы өзгерістерге кімдер әсер ететініне шолу жасаймыз.

Түйін сөздер: Агрессия, жасөспірім, мінез-құлық, тұлғааралық қарым-қатынас.

В статье рассмотрена проблема проявления агрессивного поведения среди подростков, а также того, как негативная агрессия влияет на межличностные отношения.

Ключевые слова: Агрессия, подростковый возраст, поведение, межличностное отношение.

This article will focus on the manifestations of aggressive behavior among adolescents, as well as how negative aggression affects interpersonal relationships. In adolescence, an overview is given of who influences the changes in the child.

Keywords: Aggression, adolescence, behavior, interpersonal attitude.

Кіріспе. Түріктің жазушы-философы Фетхуллах Гүлен жазады: «Бес жасқа дейін баланың түпсанасы кез-келген ақпаратты тез қабылдап алатын аса қабілетті кезеңі, сол себепті де осы аралықта балаға қолдан келгенше жақсы үлгі көрсету қажет» дегендей, ата-ана баласына қандай тәрбие, қандай қарым-қатынас жасаудың үлгісін алдын-ала ойластырған жөн

Әрбір адам өмірінің белгілі бір кезеңінде қандай да бір іс-әрекетті меңгеру кезінде немесе жаңа жағдайға ауысқан кезде қиындықтарды басынан кешіреді. Жасөспірімдік кезең – адам онтогенезіндегі күрделі кезеңдердің бірі [1]

Негізгі бөлім. Қазақстандық ғалым А.Т. Ақажанованың көп жылдық зерттеулерінде кәмелеттік жасқа толмаған жасөспірімдердің қатыгездік және агрессивтілік мінез-құлықтарының қалыптасуы мен олардың көрініс беруіндегі түрткі болатын негізгі факторларды атап көрсетеді: эмпатияның жоқтығынан, өзін-өзі сыйлау мен өзін-өзі бағалаудың төмендігінен, отбасында жағымды ахуалдың болмауынан, өмірде кездескен сәтсіздіктерден уақытша болса да құтыламын деген жаңсақ оймен ішкілікке түсуінен, үйден қашудан, үлкендердің бақылауынан тыс қалған немесе ата-ананың шектен тыс өбектеуінен және тағы басқа жайттардан қалыптасатынын айтып кеткен [2]

Агрессивтілік адамға табиғаттан берілген инстинкт немесе қажеттілік белгісі болып құрастырылады деген теорияда бар. БАҚ-тың теріс ықпалын жақтаушылар адамдар агрессивті болуға өзгелердің агрессивті әрекеттерін бақылай отырып үйренеді деген фактіге сүйенеді. М. Хьюсман зерттеушілер тобымен бірге 20 жыл бойы телехабарлар мен агрессивтіліктің арақатыстылығын бақылаған (Бэрон. Агрессия). Олар 30 жастағы жасаған қылмыстың ауырлығы 8 жастағы көретін телехабарлармен сәйкес келетіндігін анықтаған [3]

Жасөспірімдік жаста айқын байқалатын әсерлену тұрақсыздығы, көңіл күйінің шұғыл өзгермелілігі, қуанышты күйден жабырқау күйге тез ауысу тән. Соңғы кездері ТМД елдерінде балалық шақ психиатриясына байланысты: «Психогенные характерологические и патохарактерологические реакции» (В. Ковалева, 1973, 1981); жасөспірімдік шақ психиатриясына: «Специфически-подростковые поведенческие реакции» (А.Е. Личко, 1973, 1983) деген ұғымдар кеңінен қолдануда. Белгілі бір ұғымды белгілеу үшін қолданылатын көптеген терминдер норма мен патология шегінде тұрған осы өзгеше жеке бастық реакциялардың мәнін мұқият түсінудің жеткіліксіз екендігін көрсетеді [4]

Пиаже және Инхельдер жасөспірімдердің ойлау процестерін зерттей келе, осы жас кезеңінде ойлаудың «гипотетикалық» және «дедуктивтік» тәсілдері жетіледі деген. Олар әрбір берілген материалдардың мүмкін болатын нәтижелерін елестетеді және күтеді [5]

Психолог, зерттеуші А.Ұ. Ескендірова (2003) «Түрлі факторларға байланысты жасөспірімдерде агрессивтіліктің пайда болуының психологиялық ерекшеліктері» атты зерттеу жұмысында агрессивтіліктің пайда болуының себептерінің бірі – отбасында да, мектепте де, араласатын ортасында да ынтымақты қарым-қатынас орнатылмауынан жасөспірімдерге еріксіз күш қолданып, жазалауынан деп түсіндіреді [6] Осылайша, агрессивті мінез-құлық балалық және жасөспірімдік жас үшін әжептәуір үйреншікті құбылыс болады. Оған қоса, тұлғаның әлеуметтену үрдісінде агрессивті мінез-құлық маңызды қызметтер атқарады. Қалыпты жағдайларда ол қорқыныштан арылтады, өз мүдделерін қорғауға көмектеседі, сыртқы қауіптен қорғайды, бейімделуге септігін тигізеді. Осыған байланысты агрессияның екі түрі туралы айтуға болады: зарарсыз – бейімделуші және деструктивті – деадаптивті.

Агрессия және делинквентті мінез-құлық өзара шарттас екендігі анық. Шынында, заң бұзушылық әрекеттер көбінесе агрессивті әрекеттермен бірге жүреді. Бұл пайдакүнемдік мақсатта жасалған қылмыс болуы мүмкін, бұл жағдайда агрессия инструменталды сипатта болады, басқаша айтқанда қандай да бір мақсатқа жетуге септігін тигізеді (тұрғын үйді алу үшін өлтіру, тонау барысында физикалық зорлық жасау, ақшасын тартып алу үшін қорқыту, т.б.). Басқа да зорлық-зомбылық қылмыс жағдайында дұшпандық мінез-құлық көрініс табады. Тұтас алғанда зорлық-зомбылық агрессивті мінез-құлықтың ең қауіпті формасы ретінде заңдармен тыйым салынған және мемлекеттік бақылауында болады. Тұлғаның делинквентті мінез-құлық мен агрессияның арасындағы өзара байланыс біркелкі емес. Заңды бұзу деңгейіне жеткен агрессивті мінез-құлық еліктеудің салдары болуы мүмкін. Еліктеудің үлгілері туысқандар, құрдастар, басқа да маңызды адамдар бола алады.

Агрессивті мінез-құлыққа еліктеуде делинквентті субмәдениет ерекше рөл атқарады. Асоциалды топтар, қарақшы топтар, бостандықтан айыру орны - бұл барлық әлеуметтік институттар тұрақты агрессивті мінез-құлық қалыптастырады.

М. Кле психологиялық әдебиеттерде жасөспірім кезеңіндегі дағдарыстың екі түсінігін табуға болатынын атап кетті. Бір жағынан, мінез-құлықта көріністер мен ойлардың үлгісінің дамуы, екінші жағынан, қайғырулармен, мазасыздықпен және қайғымен жүретін психологиялық бұзылыстар [7]. Екі түсінікте жасөспірімдік жастағы дағдарыс түсінігіне қатысты.

Заң бұзушылық мінез-құлыққа қатысты әртүрлі әдістер мен ұғымдық аппарат қолданылады. Психологиялық әдебиеттерде, көбінесе оны «делинквентті» мінез-құлық ретінде түсіндіреді, яғни «белгілі қоғамда және белгілі бір уақытта бекітілген заңдардан ауытқыған нақты тұлғаның іс-әрекеттері, басқа адамдардың амандығына немесе әлеуметтік

тәртіпке қауіп төндіретін және шамадан асып кетсе, қылмыстық тұрғыдан жазаланатын іс – әрекеттер». Заң бұзушы әрекет жасаған тұлға делинквентті тұлға, ал іс-әрекеттер – делинкты деп бағаланады. Криминалды мінез-құлық – делинквентті мінез-құлықтың бұрмаланған формасы болып табылады. Тұтас алғанда делинквентті мінез-құлық қоғам ережелерінде (заңдарында) айқын көрініс тапқан, мемлекеттік өмірдің қалыптасқан нормаларына тікелей қарсы бағытталған.

Отандық ғалым Ш.Е. Жаманбалаеваның «Девианттық мінез-құлықтың әлеуметтік мәселелері» тақырыбындағы көп жылдық ғылыми жұмысында агрессивтілік пен делинквенттілік мінез-құлықтың арасындағы байланысты әлеуметтік тұрғыдан қарастырған. Ғалымның ойынша, девианттық мінез-құлықты – мінез-құлық актісі деп әділдікпен айтады, ол адамдардың іс-әрекеттері немесе өмір салттары, арнайы қоғамдағы қабылданған әлеуметтік нормалар мен заңгерлік негіздегі салдарлы қоғамдық санкцияларды бұзатын іс-әрекеттерді қарастырамыз.

Берілген анықтама біріншіден, осы девианттық және агрессивтік мінез-құлықтың барлық көріністерін қамтиды (іс-әрекет, өмір салттары); екіншіден, ауытқудың тек ресми жағын ғана емес, сонымен қатар айтылмаған әлеуметтік нормалардағы бейресми ауытқыған мінез-құлық формаларын да қарастырады; үшіншіден, санкцияның әр түрлерін қамтиды, олар көбінесе өздері девиацияға алып келеді – ол топтық ауытқудан, қоғамдық жақтырмауға және сонымен қатар толығымен қоғамнан бөліп тастауға алып келетін санкциялар [8]. Арнайы әдебиетте осы қарастырылып отырған термин әртүрлі мағынада қолданылады. «Делинквенттілік» ұғымын жасөспірімдік психиатрия тәжірибесіне енгізе отырып, А.Е. Личко бұл ұғыммен қылмыстық жауапкершілік жүктемейтін, қоғамға қарсы ұсақ әрекеттерді шектейді. Бұл мысалы, мектепте сабақтардан қалу, асоциалды топқа ену, ұсақ бұзақылықтар жасау, тіл тигізу, азғантай ақша тартып алу, мотоциклдерді ұрлау. В.В. Ковалев делинквенттілікті бұндай пайымдауға қарсы шықты. Ғалым делинквентті мінез-құлық қылмыстық әрекет болып табылатындығын көрсетті.

Шетелде кең тараған термин, көбінесе кәмелеттік жасқа толмаған жасөспірімдер жасайтын қылмысты білдіру мағынасында қолданылады. Ауытқушылық мінез-құлық әлеуметтік нормадан ауытқудан көрініс береді. Заң бұзушы мінез-құлықтың қалыптасуына тұлғаның жеке қасиеттеріне қатысты биологиялық факторлар әсер етеді. А.Г. Асмолов тұлғаның жеке қасиеттеріне нейродинамикалық, жыныстық және конституциондық қасиеттерді және интегралды жеке мінездемелерді, яғни темпераментті жатқызады [9].

Аса күрделі және әртүрлі «тұлғаның ауытқушы мінез-құлық» санатының ішінен тәуелді мінез-құлық немесе тәуелділік деп аталатын топ бөлініп шығады. Тұлғаның тәуелді мінез-құлық маңызды әлеуметтік мәселе болып табылады, өйткені ол жұмысқа жарамдылықты жойып алу және айналасындағылармен қақтығыстар, қылмыстар жасау секілді жағымсыз салдарға әкеліп соқтыруы мүмкін. Бұл қалай болғанда да, кез-келген отбасының басына келетін, девиацияның ең кең тараған түрі болып табылады.

XX ғасырдың екінші жартысында шетелдік зерттеушілер жасөспірім дамуында ортаның рөлін терең қарастырды. Э. Эриксонның эпигенетикалық тұжырымдамасында жасөспірімдік жас өмір циклінің 5-ші кезеңінде келеді, оның мақсаты тұлғалық өзін-өзі анықтауға жету болып табылады [10].

Көне заманнан бері тәуелді мінез-құлықтың әртүрлі формаларын зиянды немесе жағымсыз әдеттерді атаған, бұндай әдеттерге: ішімдікке салыну, артық жеу, құмар ойындар және басқа да әуестіктер жатқызылған. Қазіргі заманғы медициналық әдебиеттерде патологиялық әдеттер термині кеңінен қолданылады. «Тәуелділік» ұғымы медицина саласынан енген, қазіргі таңда салыстырмалы тұрғыда жаңа және танымал болып табылады. Барлық адамдар ауа, су, тағам секілді өмірге маңызды объектілерге «қарапайым» тәуелділікті сезінеді. Шамадан тыс тәуелділікке бейімділік, керісінше, мәселелік симбиотикалық қарым-қатынастар немесе тәуелді мінез-құлықтың пайда болуына әкеледі. Осылайша, тәуелді мінез-

құлық тұлға тарапынан бір нәрсені немесе біреуді теріс пайдаланушылықпен және оның мұқтаждықтарының бұзылуымен тығыз байланысты болып табылады.

Арнайы әдебиетте қарастырылып отырған ақиқаттың тағы бір атауы қолданылады – аддиктивті мінез-құлық, ағылшын тілінен аударғанда «бейімді, өлтіретін әдет» деген мағына береді. Бізге белгілі болғандай, адам эгоист немесе альтурист, байсалды немесе жағымпаз, атеист немесе діни адам болып дүниеге келмейді. А.С. Макаренко өз жұмысында қиын балалардың адамгершілік аумағының қалыптасуында, әлеуметтік жүріс-тұрысында ешқандай әлеуметтік спецификалық және туа пайда болған механизмдер анықтамасы немесе табиғи қиын мінездер болмайды. Ол тіпті педагогикалық жағынан бос кеткен жасөспірімдер өмір сүре алады және жаңалық ашады деп қарастырды. Бұған көз жеткізу үшін А.Б. Федоршин заңды бұзушы физикалық және психикалық жағынан сау жасөспірімдерді жан-жақты қарастырған болатын [11].

Жасөспірімдік кезеңдегі агрессивті тенденциялардың өсуі қоғамдағы күрделі әлеуметтік мәселе. Кейінгі уақытта жасөспірімдер арасындағы топтық төбелестер, бейресми түрдегі топтасулар жиі кездесуде. Бұл жайттарға жасөспірімдік кезеңдегі агрессивті мінез-құлықтардың өсуіне ықпал етуде. Агрессивтік мәселесі тек біздің елде емес, шетелде де арнайы психологиялық зерттеу жұмыстарын тудыруда.

Өлі күнге дейін «агрессивтілік» термині толығымен анықталған жоқ. Кейбір мұғалімдер – екінші сынып оқушысында осындай агрессивтілік, дөрекілік, тыңдамаушылық, патологиялық өтірік айтушылық, тез ренжігіштік, айтқан ескертулерге адекватсыз реакциялардың болуын толығымен түсіне алмайды. Не үшін үшінші сынып оқушысы ішімдікті қолданады, үйден қашады, жертөрелерде түнейді және қайыршылықпен айналысады. Неге 5-7 сынып оқушылары құстарды ұстап алып өртейді, неге олар хайуанаттар бағындағы еліктерді өлтіреді. Неге 8-9 сынып оқушылары жанар майды, кір жуатын ұнтақтарды сүйсіне иіскейді, өздеріне дәрігерлер көмектесе алмайтын жағдайға дейін апарады.

Өкінішке орай, осы немесе басқа да сұрақтарға мұғалімдердің жауаптары болмайды. Олардың көбісі бұл жасерекшелік негативизмі деп қате ойлайды [12]

Жасөспірім жасында қарым-қатынасқа және басқа адамдармен араласуға қажеттілік айтарлықтай күшті болады. Бір жағынан, ересектермен қарым-қатынас күрделі және қарама-қайшылықта сипатталады. Екінші жағынан, жасөспірімнің көпшілігі өз ата-аналарына өте жақын болса, кейде – олар өзбеттілікті талап етіп, өз құқықтарын кеңейтуге тырысады және өзінің «ересек» екендігін әр кезде мойындатқысы келеді. Ата-аналары және тәрбиешілері бұл өзгерістерге аса мән бермейді, нәтижесінде кикілжің пайда болады. Олар ересектер тарапынан болатын шектеулерді өздерін сыйламау ретінде қабылдайды. Бұндай жағдайда жасөспірім дөрекі, шыдамсыз, басқаруға келмейтін және әрбір әрекетке қайшы тұратын мінез көрсете бастайды [13]

Қорытынды. Мақаланың негізгі бөлімін қорытындылай келе, жасөспірімдік шақ адам өміріндегі ең маңызды кезеңнің бірі деп атап өтсек болады. Бұл кезеңде баланың белгілі бір теріс мінез-құлық көрсетуі, агрессияға бейім болуына кез-келген нәрсе әсер етеді. Мысалы, баланың ата-анамен, ортадағы достары сонымен қатар мектептегі мұғалімдер мен қоршаған ортадағы болып жатқан оқиғалар әсер ететінін атап айта алады екенбіз. Сонымен қатар бұл кезеңде бала бойындағы агрессияны басқаруымен жұмыс жасамаса болашақта агрессияның басым болуынан түрлі қиындатылған жұмыстар көрініс табуы мүмкін. Және де агрессивті мінез-құлық, баланың тұлғааралық қарым-қатынастарында кері әсерін тигізуі мүмкін екенін айта аламыз.

Әдебиеттер

1. Сизоненко А.М., Руди И.Б. Агрессия и ее коррекция в подростковом возрасте//Қостанай Мемлекеттік Педагогикалық Институтының Жаршысы, №1(9), 2008ж.
2. Акажанова А.Т. Психолого-педагогические проблемы жестокости и агрессивности несовершеннолетних подростков. Межд.конф., г.Шымкент, 2004.
3. Акажанова А.Т. Девиантология: Оқу құралы. – Алматы: Заң әдебиеті, 2009. – 126 б.

4. Құдиярова Ғ. Жасөспірімдердің мінез-құлқындағы ауытқушылықтар. – Алматы: Рауан, 1996, 208 б.
5. Эриксон Э. Трагедия личности. М.: Алгоритм, Эксмо, 2008. – 256с.
6. Ескендинова А.У. Психологические особенности проявления агрессии у подростков в зависимости от различных факторов: дисс. канд. псих. наук. – Алматы, 2003, - 157с.
7. Кле М. Психология подростка. – М. 1991. -171с.
8. Джаманбалаева Ш.Е. Общество и подросток: социологический аспект девиантного поведения. А., 2002.
9. Социальная психология личности в вопросах и ответах: Учеб. пособие /Под. ред. проф. В.А. Лабунской.- М.: Гардарики, 1999. –397 с.
10. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. – М., 1996. - 123с.
11. Федоршин Д.И. Трудный подросток. Душанбе. – 1972.
12. Трудный подросток /под. ред. Г.А. Уманова.- Алма –ата: Рауан, 1990. – 96с.
13. Божович Е.Д. Психологические особенности развития личности подростка. М.: Издательство «Знание», 1979. – 40с.

ӨРТ СӨНДІРУШІЛЕРДІҢ ТӨТЕНШЕ ЖАҒДАЙДА МОРАЛЬДЫҚ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ДАЙЫНДЫҒЫ МЕН КӘСІБИ ҚЫЗМЕТІНІҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Умбеталиева А.Е., Баймолдина Л.О.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Мақалада өрт сөндірушілердің төтенше жағдай кезіндегі психологиялық дайындығы туралы мәселе қарастырылады. Моральдық – психологиялық дайындық, оның сипаты, түрлері және кәсіби қызметінің маңыздылығы талданады. Психологиялық дайындық кезіндегі тұрақтылық қасиетінің бірдей компоненттерінің пайда болуы қарастырылады.

Түйін сөздер: моральдық – психологиялық, тұрақтылық, компонент.

В статье рассматривается вопрос о психологической готовности пожарных к чрезвычайной ситуации. Анализируется морально-психологическая подготовка, ее характер, виды и значимость профессиональной деятельности. Рассматривается возникновение тех же компонентов свойства устойчивости при психологической подготовке.

Ключевые слова: морально-психологическая, устойчивость, компонент.

The article deals with the issue of the psychological readiness of firefighters for an emergency situation. The article analyzes moral and psychological training, its nature, types and significance of professional activity. The emergence of the same components of the stability property in psychological training is considered.

Keywords: moral and psychological, stability, component.

Моральдық-психологиялық дайындық – төтенше жағдайларды жою кезінде авариялық-құтқару және басқа да кезек күттірмейтін жұмыстарға тартылатын персоналдардың арасындағы қажетті моральдық, психологиялық және кәсіби қасиеттерді дамыту жөніндегі іс-шаралар жүйесі.

Психологиялық дайындық бұл: құтқарушының санасы мен мінез-құлқында оның қызметін айқындайтын адамгершілік құндылықтарды (патриотизм, борыш сезімі, тәртіп, адалдық және т.б.). Кез келген төтенше жағдайда құтқарушының психологиялық тұрақтылығын қамтамасыз ететін моральдық және кәсіптік қасиеттерді (табандылық, өзін-өзі бақылау, белсенділік және т.б.) қалыптастыру; құтқарушылар арасындағы қарым-қатынастың нормалары мен ережелерін әзірлеу (жолдастық, өзара көмек, бастықтар мен бағыныштыларға құрметпен қарау және т.б.), оның негізінде ұжымдағы салауатты моральдық-психологиялық ахуал.

Психологиялық дайындық – оқыту мен тәрбиелеудің дербес міндеті. Төтенше жағдай департаментінің мамандары үшін ең маңыздысы - арнайы (кәсіби) психологиялық дайындық. Ол қызметкердің қызмет түрі бойынша психологиялық дайындыққа бағытталған, оның негізі функционалды психологиялық дайындық болып табылады. Осы мақсатта оқу процестерін ұйымдастыруда жалпы және арнайы дене шынықтыруға ғана емес, сонымен қатар,

экстремалды психология мен психологиялық аспектілерді зерттеу аясында психологиялық дайындыққа да көп көңіл бөлінеді. Төтенше жағдайда басқару шешімін қабылдау және штаттық психологтардың профилактикалық жұмысы маңызды болып табылады. Жедел психологиялық көмек орталығы әзірлеген және белсенді қолданатын мамандарын психологиялық және кәсіби іріктеу әдістері кеңінен қолданылады. Сонымен қатар, құтқарушы мен өрт сөндірушіге стресс факторларының әсеріне қарсы тұруға көмектесетін және сайып келгенде стресске төзімділікті жақсартуға әкелетін өзін-өзі реттеудің практикалық дағдыларын жетілдіруге бағытталған әдістер қолданылады [1]

Психологиялық дайындық түрлері: жалпы, арнайы және мақсатты.

1. Жалпы психологиялық дайындық жалпы төтенше жағдайларды жоюға, қатысушыға қойылатын талаптарды негізге ала отырып, құтқарушылардың психикалық жай-күйін оңтайландыруға бағытталған. Ол адамдардың өмірін сақтап қалуға, материалдық құндылықтарды сақтауға бағытталған оның қызметінің негізгі мотивациясын қалыптастырады, оның моральдық бейнесінің адамгершілігін және жанқиярлығын қалыптастырады.

2. Арнайы психологиялық дайындық әртүрлі қауіпті жағдайлармен және эмоционалды стрессті тудыратын басқа факторлармен модельдеу мен теориялық танысуды қоса алғанда, төтенше жағдайлар ошақтарында орын алуы мүмкін қандай да бір қолайсыз факторларға, іс-әрекет түрлеріне дайындық пен төзімділікті қалыптастыруға бағытталған.

3. Мақсатты психологиялық дайындық құтқарушыда төтенше жағдай ошағындағы нақты жағдаймен анықталған міндеттерді орындауға байланысты нақты ішкі көзқарас пен белгілі бір психикалық жағдайды дамытуға бағытталған.

Реан А.А. тұжырамдамасы бойынша, психологиялық дайындықты жүргізудің нысандары: дәрістер мен семинарлар, құтқарушылармен жеке әңгімелер, психологиялық ұсыныстар, жеке және топтық психологиялық тренингтер [2]

Рогачева, Т.В. пікірінше, төтенше жағдай министрлігінің қызметкерлерінің кәсіби қызметі - бұл мемлекеттік органдармен, қоғамдық ұйымдармен және ел азаматтарымен бірлесіп, халықты, қоғамның материалдық және мәдени құндылықтарын соғыс жағдайында немесе осы іс - әрекеттердің салдарынан туындайтын қауіптерден қорғауға дайындық бойынша іс-шаралар жүйесін жүзеге асырудағы әлеуметтік қызметтің ерекше түрі. [3]

Психологиялық дайындық көрінісінде де, психологиялық тұрақтылық көрінісінде де олардың құрылымында бірдей компоненттер пайда болады: мотивациялық, эмоционалды, когнитивтік, интеллектуалдық, операциялық және ерікті.

1. Мотивациялық компонент төтенше жағдайлар министрлігі маманының кедергілерді еңсеруге, авариялық-құтқару жұмыстарын жүргізуге, қызметтің қиыншылықтарына төтеп беруге қабілеттілігін көрсетуге, батылдық, табандылық пен ұжымда өзін көрсетуге ұмтылуын сипаттайды.

2. Эмоциялық компонент төтенше жағдайлар министрлігі қызметкерінің сенімінен, тапсырмаға шабыт пен қанағаттану сезімінен, сондай-ақ, оның белгілі бір жұмыс көлемін аяқтау қабілетіне күмәнданудан көрінеді.

3. Когнитивті компонент алдағы құтқару жұмыстарындағы қиындықтардың табиғаты туралы түсінікті, адамның өз мінез-құлқын және психикасын басқару қабілетін бағалауды және қойылған тапсырманы түсіну мен тану дәрежесін сипаттайды.

4. Интеллектуалды компонент құтқарушының ойлау түрін және психикалық өнімділігін сипаттайды.

5. Операциялық немесе моторлы құрам маманның авариялық-құтқару жұмыстары кезінде қолданатын әдістері мен тәсілдеріне қатысты.

6. Ерікті компонент өзін-өзі бақылауда, тапсырмаларды орындау процесінде өзін-өзі бақылауда және өзін-өзі реттеуде, тапсырманы орындауға белсенеуде, оған жету үшін барлық күштердің бағынуында және күйзелістер мен шаршауды жеңу қабілетінен көрінеді.

Психологиялық тұрақтылықта ерікті компонент жетекші орын алады, себебі ерік мақсаттылыққа, шоғырлануға, жүйелі және жоспарлы ойлауға және күш-жігерді әлсірететін

барлық нәрселерді жоққа шығаруға ықпал етеді. Күшті ерік қасиеттердің жетіспеушілігі адамдардың өмірлік маңызды емес мақсаттарды қоюына, өз іс-әрекеттерінде летаргияға және дұрыс өзін-өзі сынға алудың орнына орынсыз және нәтижесіз өзін-өзі қорлауға әкелуі мүмкін. Төтенше жағдайлар министрлігі қызметкерінің кәсіби қызметіндегі психологиялық тұрақтылық, мақсатқа жетуге ынталандыру ерекшеліктеріне байланысты, осы қызметтің табысты нәтижесіне деген сенімнің жоғарылауымен сипатталады. Дегенмен, мұндай өсім нәтижеге жетуге нақты бағытталған адамдарға ғана тән [4]

Еріктің реттеушілік қызметін М.Я.Басов (1922) өз талдауының нысаны етті. Ол ерікті адамның психикалық функцияларын реттеп, оларды бір-біріне сәйкестендіріп, өзіне жүктелген міндетке сәйкес қайта реттейтін психикалық механизм деп түсінеді. Жеке адамның психикалық күйлеріне билік етуі, деп жазды М.Я.Басов, оның психикалық бірлігінде белгілі бір реттеуші фактор болған жағдайда ғана мүмкін болады. Адамда әрқашан бұл денсаулық факторы бар. Ал оның есімі - ерік. Оның пікірінше, еріктің реттеуші қызметі әрқашан назарда көрінеді, бұл «реттеу актісі». Ерікті күш М.Я. Басов оны «реттеуші ерікті функцияның субъективті көрінісі» немесе зейін ретінде қарастырады, өйткені ол «тек әртүрлі терминдермен белгіленетін бір және бір құбылыс». Оның ойынша, қабылдау, ойлау, сезім (сезім) сананың мазмұнын өзгерту арқылы, яғни зейінді аудару арқылы реттеледі. Ерік әрекеттерді немесе ойларды тудыру қабілетінен айырылған, ол тек оларды реттейді, деп есептеді Басов [5]

Қорытынды. Өрт сөндірушілердің төтенше жағдайда моральдық – психологиялық дайындығы мен кәсіби қызметі аса маңызды болып табылады. Кез келген төтенше жағдайда құтқарушының психологиялық тұрақтылығын қамтамасыз ететін моральдық және кәсіптік қасиеттерді, яғни табандылық, өзін-өзі бақылау, белсенділік және т.б. қалыптастыру белгілі бір біліктіліктің деңгейін көрсетеді. Психологиялық тұрақтылық көрінісінде бірнеше компоненттің пайда болуы, ерікті компоненттің жетекші орын алуы өрт сөндірушілерді нақты мақсатқа жетуде, тез шоғырлануға, жүйелі және жоспарлы ойлауға көп ықпал етеді.

Әдебиеттер

1. Райгородский Д. Я. Самосознание и защитные механизмы личности: хрестоматия [Текст] / сост. Самара: БАХРАХ-М, 2020. – 656 с
2. Реан А. А, Кудашев А. Р, Баранов А. А. Психология адаптации личности: Учебно-научное издание [Текст] / Медицинская пресса, 2022. – 352 с.
3. Рогачева, Т. В. Современные подходы к понятию «психологическая устойчивость» // Личность в экстремальных условиях и кризисных ситуациях жизнедеятельности. - 2011. - № 1. - С. 75-84.
4. Тарабрина Н. В. Основные итоги и перспективные направления исследований посттравматического стресса. Психологический журнал, 2023. Т. 24, №4, с. 5-18
5. Басова М. Я. «Личность и профессия. Воля как предмет функциональной психологии» - Питер, 2020г – 258с.

ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ИЗМЕРЕНИЕ В ОБРАЗОВАНИИ: РЕКОМЕНДАЦИИ ДЛЯ РАЗВИТИЯ

Чжоу Ми

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

В статье приведены рекомендации по развитию психодиагностики в Казахстане и Китае.

Ключевые слова: психодиагностика, тесты, психологическая служба.

Мақалада Қазақстан мен Қытайдағы психодиагностиканы дамыту бойынша ұсыныстар берілген.

Түйін сөздер: психодиагностика, тесттер, психологиялық қызмет.

The article provides recommendations for the development of psychodiagnostics in Kazakhstan and China.

Keywords: psychodiagnostics, tests, psychological service.

Вопросы сохранения психического здоровья детей и молодежи актуальны в современном мире. Проведя диссертационное исследование на тему: «Транскультурный анализ исторической эволюции и тенденций развития педагогического и психологического измерения в Казахстане и Китае», сравнивая историю и современное развитие психодиагностики обобщили и разработали следующие рекомендации. Разделим их на уровни для психологов и молодежи, для государственного развития психологических служб стран.

Для психологов и молодежи рекомендуется *правильное понимание статуса и роли психологического измерения в образовании*. Оценка уровня психического здоровья, психологическое измерение может предоставить надежные данные для образования в области психического здоровья школьников, эффективно повысить научный характер образования в области психического здоровья, сделать более целенаправленным скрининг и вмешательство в психологические проблемы школьников. Важно отметить, что психологическая оценка - это метод, который может помочь педагогам-психологам понять психологическое развитие учащихся и предсказать развитие их психологического состояния. Психологическая оценка является относительно объективным и научным способом сбора психологических и поведенческих данных для экспертов за относительно короткий период времени, что в определенной степени компенсирует трудоемкость и длительность других методов, и является важным инструментом для оценки психологического здоровья школьников.

В то же время к психологическому исследованию детей необходимо подходить взвешенно, так как в конечном итоге оно является вспомогательным средством, а не всей основой психологического консультирования и тем более не всем содержанием образования в области психического здоровья.

Проблемы, в которых могут помочь педагоги-психологи: например, некоторые учащиеся потеряли свои цели в учебе и после поступления в школу испытывают растерянность и страх; некоторые возлагают на себя большие надежды, но им не хватает действий для достижения своих целей, в результате чего они долгое время находятся в состоянии депрессии и разочарования; другие разочаровываются в своих отношениях и не могут хорошо отрегулировать свое мышление, испытывают отвращение и отталкивание. Психологическая оценка позволяет понять психологическое состояние школьников, отсеять их психологические проблемы, оценить уровень способностей учащихся, их личностные различия, привычки жизни и межличностные отношения[**Ошибка! Источник ссылки не найден.**]. С одной стороны, учащиеся могут понять свое истинное психологическое состояние по данным психологической оценки, чтобы вовремя скорректировать свое мышление, восстановить свои цели, определить направление и правильно встретить свои чувства; с другой стороны, педагоги-психологи могут использовать количественные данные для совершенствования своей работы по психологическому консультированию, вмешательства и направления психологических проблем для различных потребностей учащихся.

Рекомендуется научный выбор оценочных шкал. Различные типы оценочных шкал имеют разные сферы применения, а их цели и значения существенно отличаются. Педагоги-психологи должны выбирать шкалы научно обоснованно, принимая за эталон цель диагностики и реальную ситуацию учащихся, уделяя особое внимание надежности, валидности, чувствительности и локализации шкал, не упрощая вопросы оценки, которые должны отражать определенную степень дифференциации. Выбор и использование шкал должны быть научными, а оценка школьников должна быть целенаправленной, чтобы избежать повторного использования одной шкалы. С одной стороны, типичная шкала может быть использована в качестве основного инструмента для определенного вида психологической оценки, а затем можно подобрать две или около того аналогичных шкал для повышения надежности и научной валидности оценки. С другой стороны, можно комбинировать один и тот же ряд шкал, чтобы избежать однообразного выбора шкал. Важно быть строгим в оценке школьной психологии, нести ответственность за здоровое развитие детей, быть научным и объективным в оценке.

Рекомендуется обмен мнениями и сотрудничество специалистов, формирование и совершенствование командного духа в образовании, в том числе в области психического здоровья

Профессионализм в работе по оценке оказывает решающее влияние на научную обоснованность результатов тестирования [2]. С точки зрения профессиональных навыков и уровня квалификации специалистов, Китай и Казахстан должны сосредоточиться на соблюдении правил и норм при внедрении и инновации теорий и инструментов психологической диагностики, а также на проведении оценочной работы в соответствии с нормами. Для успешного проведения этой работы необходим высокий уровень персонала, педагогов-психологов, психологов образования, детских психологов. Поэтому крайне важно готовить профессиональных и высококвалифицированных диагностов. Поэтому необходимо повысить профессиональное качество практикующих специалистов по психологической оценке, с одной стороны, усилить подготовку практикующих специалистов, повысить качество персонала, пригласить или нанять опытных преподавателей для обучения практикующих специалистов по психологической оценке; с другой стороны, расширить строгую систему отраслевого доступа, усилить разработку и совершенствование отраслевых стандартов по психологической и педагогической диагностики. Во-первых, диагносты должны усилить обучение профессиональной этике. Во-вторых, психодиагносты должны укреплять свои теоретические знания и профессиональные навыки в области психологии.

На уровне стран необходимо содействие стандартизации психологической оценки

В странах, где психометрические исследования достигли значительных успехов, таких как США и Великобритания, существуют относительно четкие правила организации курсов психологии, требования к сертификации психодиагностов и к этическим качествам специалистов. Например, Британское психологическое общество, основанное в 1901 году, не только имеет глубокую историю, но и играет незаменимую роль в психологических исследованиях и психометрической работе в Великобритании. Британское психологическое общество подразделяет прикладную психологию на психологию образования и психологию консультирования, что четко определяет направление психологических исследований, а также подробно регламентирует психометрическую работу и совершенствует процесс сертификации, обеспечивая проведение психологических исследований в Великобритании. Это обеспечило непрерывный прогресс психологических исследований в Великобритании. Чего больше всего не хватает в работе по психологической оценке в Китае, так это построения совершенных правил и правовых систем, а также формулирования норм, подходящих для национальных условий Китая, на основе западных правил [3].

Транскультурный анализ и внедрение новых тестов психологической оценки

Необходимо рассмотреть возможность активно внедрять передовые инструменты психологической оценки из-за рубежа. Поскольку зарубежные исследования в области психодиагностики начались раньше, а результаты теоретических исследований относительно

многочисленны, изучение зарубежного опыта является эффективным методом и возможным кратчайшим путем для развития психометрической оценки в Китае. Зарубежную психологическую оценку следует адаптировать к социальному и экономическому развитию времени и места. Рекомендуется активно внедрять современные технические средства и инновационные методы исследования. При разработке шкал психологической оценки необходимо действительно адаптироваться к реальной ситуации современного общества и соответствовать особенностям психологического развития нации. [4].

Совершенствование деятельности психологической службы

Деятельность психологических служб Китая регламентирована управлением образования регионов, включает направления: диагностика, профилактика, просвещение, коррекция. Рекомендуется внедрение в деятельность психологических служб школы методов диагностики психического здоровья и психоэмоционального благополучия детей.

Выводы и заключение. На основе литературных данных и практических исследований мы привели рекомендации для развития психодиагностики и психологической оценке школьников на уровне государства и на личностном уровне. На индивидуальном уровне на психическое здоровье учащихся школы влияет множество факторов, таких как социальное окружение, семейная ситуация, межличностные отношения, мотивация к обучению и физическое здоровье, а по мере взросления их психологические качества меняются. Все эти факторы оказывают непосредственное влияние на оценку и изучение психического здоровья учащихся школы. Использование в дальнейшем разнообразного психологического инструментария, нескольких шкал, а также многомерный и динамический взгляд на психическое здоровье школьников - это то, над чем психологам, педагогам-психологам и специалистам по психологическим измерениям в Китае и Казахстане еще предстоит поработать в будущем.

Литература

1. Ди Хань. Роль психологического тестирования в обучении студентов колледжа психическому здоровью.// Форум по образованию и преподаванию, 2014. - № 4. - С.269-270.
2. Ван Сяоцзюнь. Несколько актуальных вопросов в современных психометрических исследованиях// Журнал Шэньсийского нормального университета (издание по философии и социальным наукам), 1994. - Т. № 3. - С.50-56.
3. Фань Чаося, Чжао Гуанпин. Состояние и тенденции развития психологических измерений // Журнал Тайюаньского педагогического института (издание социальных наук), 2005. № 4. - С.143-145.
4. Чжу Ламэй, Ван Сяоэ. Обзор и размышления о развитии психологических измерений в Китае за последние двадцать лет// Психологическая наука, 2000. - № 2. - С.223-226.

МАЗМҰНЫ СОДЕРЖАНИЕ CONTENT

Алғы сөз	3
Пленарлық мәжіліс баяндамалары	4
Доклады пленарного заседания	
Plenary Session Reports	
Тоқсанбаева Н.Қ.	
Жақсының аты, ғалымның хаты өлмейді. С.М.Жақыповтың өмірбаяндық очеркі	4
Асимов М. А., Нурмагамбетова С. А., Абдулла К. Е.	
Самосовладание - новое казахстанское направление в психологии и психотерапии: история, настоящее и перспективы метода	13
Әмірова Б. Ә.	
Сәлкен Балаубаев – Қазақстандағы эксперименталды психологияның негізін қалаушы	19
В.В. Гриценко, Н.В. Муращенкова	
Отношение к своей этнической принадлежности у русских старшеклассников, проживающих в моноэтнической среде	24
Мамбеталина А. С., Мадазимова К.	
Концептуальные парадигмы изучения субъективного благополучия	28
Перленбетов М. Ә.	
С.М.Жақыпов идеяларының нейропсихологиялық аспектілері	34
Логинова Н. А.	
История создания института психологии РАН	38
Акажанова А. Т.	
Қылмыстың виктимологиялық аспектілері	43
 1-бөлім.	 48
Әлемдік және отандық психологияның даму тарихы мен тенденциялары. Профессор С. М. Жақыповтың ғылыми идеялары мен психологиялық қызметі	
Раздел 1.	
История и тенденции развития мировой и отечественной психологии. Научные идеи и психологическая деятельность профессора С.М. Джакупова	
Section 1.	
History and Trends in the Development of World and Domestic Psychology. Scientific Ideas and Psychological Activities of Professor S.M. Dzhakupov	
Тойгулов М.М.	
Профессор С.М. Жақыповтың ғылыми идеялары мен психологиялық қызметі	48
Ташимова Ф. С., Утеулиева Н.	
Концепция души по Ибн Сина	54
Карабекова А. Ж., Уразгул Ж. Т.	
Қазіргі замануи психологиялық-педагогикалық зерттеулердің көкейкесті мәселелері	62
Смаил Сұлтанғазы Сағымбекұлы	
Научные идеи профессора С.М. Джакупова	67

Карабекова А. Ж., Идиятова А. Б	70
Әлемдік және отандық психологияның тарихы мен даму тенденциялары	
Карабекова А. Ж., Ылайкова М. А.	74
Қазіргі психологияның тарихы, күйі және тенденциялары	
Қасен Г. А.	79
Вклад С.М. Джакупова в развитие казахстанской психологической науки	
Абеуова И. Ә.	84
Қазақ ұлттық психологиясының даму кезеңдері	
2-бөлім.	88
Әлеуметтік-психологиялық ғылымдағы жаңашылдықтар: тұрақты дамудың заманауи мәселелері, уақыт қиындықтары мен шешімдері.	
Раздел 2.	
Инновации в социально-психологической науке: современные вопросы устойчивого развития, вызовы времени и решения	
Section 2.	
Innovations in Social and Psychological Science: Modern Issues of Sustainable Development, Challenges of the Time and Solutions	
Каймоллина М. Ж.	
Мәдени тарихи тұжырымдамада педагогикалық колледжде оқитын ауыл мектептері түлектерінің " мен" концепциясының дамуының ерекшеліктері	88
Байырбаева Б. С., Кыдырбекова Э. С., Жумадилова С. М.	
Дала данышпанының тағылымы мен дәуірлік маңызы	90
Наубаева Х. Т., Торғаева Н.Қ.	
Педагог-психологтың кәсіби қызметінің бағыты ретінде жалпы білім беру ұйымындағы қауіпсіз және жайлы ортаны жобалау	95
Бердібаева С.Қ., Мүлік Б., Ергешов Е. Т., Беркінбай Р.	
Тәуелді мінез- құлық психологиялық мәселе ретінде (шет елдік психологиялық зерттеулер мысалында)	99
Сматова К. Б., Оралымбетова Г. У., Балтабаева А.С.	
Қазіргі медиасауаттылықтың педагогикалық-психологиялық мазмұны	103
Абишев Н.А., Асқарбек А. А.	
Қарым-қатынас құзыреттілігін дамытудың педагогикалық-психологиялық мәні	107
Клименко А.И.	
Слабая учебная мотивация, как фактор, порождающий лень у современного студента	110
Карабекова А.Ж., Расылхан С.Т.	
Кәсіби білімді дамытуда қолданбалы психологияның маңызы	115
Нұрдәулет Н.	
Теоретический обзор исследований влияния социальных сетей на психологическое благополучие личности	121
Ибрагим А. Е., Мамбеталина А. С.	
Проблемы раннего выявления зависимости	124
Усенова А. М., Қожабекқызы А.	
Цифрлық жоғары білім беру жүйесінде иммерсивті технологияларын трансформациялау	130
Искакова П. К., Довранова М. Б.	
Жаңа ортаға бейімделу кезеңінде бірінші курс студенттеріне психологиялық қолдау көрсету жолдары	133

Куанәлі М.А., Сангилбаев О.С. Дәстүрлі мәдениеттегі билердің кикілжіңді шешу тәсілдерін оқу үдерісінде қолданудың психологиялық ерекшеліктері	137
Байдалиева Ә.М., Саламатқызы Ж. Болашақ педагог-психологтардың коммуникативті құзыреттілігі	141
Букешова С. С. Системно-диалогическая познавательная деятельность в образовании	144
Лекерова Г. Ж., Кожамкулова Д. М., Қожабекқызы А. Мұғалімдерді кәсіби іс-әрекетте акт-ны пайдалануға дайындаудың теориялық негіздері	148
Ахильбекова А. А., Мандыкаева А. Р. Автобиографиялық естеліктердің қазіргі кездегі зерттелу деңгейі	152
Турманова Ж. Е., Рыскулова М. М. Инклюзивті тәжірибедегі практик-психолог қызметінің қиындықтары мен оны еңсеру жолдары	157
Карабекова А. Ж., Жанысбек Н. Ж. Қазіргі заман жеткіншектерінің тұлғалық дамуындағы психологиялық ерекшеліктер	162
Иманғалиева М.Е., Нуржигитова А. К. Түзету-дамыту сабақтарында арт терапия әдісін қолданудың маңызы	166
Низамудин М. А., Маринец Р., Скляр С.В. Проблема освещения суицидов в казахстанских СМИ	171
Алиева Д. Қ. АСБ бар балалардың отбасыларына психологиялық қолдау көрсету бағдарламаларының тиімділігін бағалау	174
Нұрмұхамедқызы Ж. Адамгершілік тәрбиенің педагогикалық – психологиялық мәні және зерттелуі	181
Турниязова Ж.К., Абдуллаева Г.О. Резильенттілік ұғымын теориялық тұрғыда талдау	185
Жубаназарова Н. С., Музапарова Ш.А. Бірінші курс студенттерінің әлеуметтік – психологиялық бейімделуіне темперамент типтерінің әсерін зерттеу	188
Жубаназарова Н. С., Жил-Хайдарова К.А. Жеткіншіктердің өзіндік бағалауының гендерлік ерекшеліктері	193
Жубаназарова Н.С., Ақаш Ж., Дүйсенбай Г. Бастауыш сынып оқушыларының индуктивтік ойлау қабілетінің даму ерекшеліктерін зерттеу	197
3 бөлім. Қазіргі заманның сұранысындағы практикалық психология	206
Раздел 3. Практическая психология перед вызовами современности	
Section 3. Practical Psychology Facing Modern Challenges	
Ким А. М., Джаркешев К. И., Ким В. С., Бейсалиев Т. М., Шералы Б. С. Эмоциональные переживания в парной игре в настольный теннис	206
Тоқсанбаева Н.Қ., Орынбек Ә.Ж. Цифрландырудың әлеуметтік интеллектке әсері	210
Ташимова Ф.С., Бабаев Ш.А. Особенности зависимого поведения лиц с ограниченными возможностями здоровья по зрению	215

Муслимова Б.А. Бастауыш сынып оқушыларының эмоционалдық ерекшеліктері	220
Мамытханова Б.С. Қазіргі кезеңдегі мінез-құлықтарында ауытқулары бар жеткіншектердің тұлғалық сана-сезімдерінің ерекшеліктері	223
Boranbayeva A.B. The Influence of Socio-Pedagogical Phenomena on a Person's Self-Esteem	226
Ivanov D. V., Berdibayeva S.K., Nurseitov N.G., Bakhytzhon Y. B. Analysis of Methods for the Formation of Psychological Readiness of High School Students for the Unified State Exam	231
Оразымбетова К.Ж., Касымжанова А.А. Психология ғылымындағы клиенттердің стреске төзімділігімен жұмыс жүргізудегі символдрама әдісінің тиімділігі	236
Ысқақ Г.Т., Сангилбаев О.С. Құқық қорғау органдары қызметкерлерінің психологиялық-педагогикалық сипаттамасы	242
Boranbayeva A.B., Abishev N.A. The Power of Social Bonds: Psychology of Loneliness and Benefits of Quality Relationships	247
Қуанәлі М.А. Кікілжің жағдайларды алдын-алудың психологиялық тәсілдері	253
Ақымбек Г.Ш., Меңлібекова Г.Ж. Тұрмыстық зорлық-зомбылықты басынан кешірген отбасының әлеуметтік-психологиялық портреті	257
Тильмагамбетова Р.Е., Уталиева Ж.Т. Әскери қызметкерлердің аутодеструктивті мінез-құлқын түзетуде психотерапиялық тәсілдердің тиімділігін талдау	260
Карабекова А.Ж., Бекдербек А.Қ. Лудомания қалыптасуының психологиялық аспектілері	265
Ордагулова Д.И., Сарсенбаева Л.О. Жеткіншектік кезеңдегі прокрастинация мен копинг-стратегиялар арасындағы өзара байланыс	269
Дюсенова А.Ж., Мандыкаева А.Р. Жоғары оқу орындарында білім алушы-қандастардың әлеуметтік интеллектісі	275
Шәрден Ж. Б. Проявление тревожности у студентов в связи с экзаменационным стрессом	280
Тұрдалиева Ш.Т. Қарым-қатынас процесіндегі тұлғаның танымдық іс-әрекеті	285
Макашқұлова Г.Б. Аутизмге шалдыққан балалардың психологиялық ерекшеліктері мен мүмкіндіктері	288
Шукеева А.М., Сангилбаев О.С. Резиленттілік: әлеуметтік ортағы қауіпсіз бейімделу	292
Молбасынова Ж.М., Токсанбаева Н.К., Айтказина К.Т. Жеткіншектердің өзара қарым-қатынасына эмоционалды интеллектінің психологиялық әсері	295
Сайлинова К.К., Жубаназарова Н.С. Студенттердің әлеуметтік интеллектісін дамытудың психологиялық ерекшеліктері	299

Жолшыбекова Р.О.	
Өмірге қанағаттану феноменінің психологиялық мәні	302
Турегельдиева А., Амитов С.А.	
Босанғаннан кейінгі депрессияны болжауға арналған машиналық оқыту әдістері: шолу	308
Габдуллин Н.А.	
Тұлғаны ынталандыру жүйесінде мағына құраушы мотивтерді анықтаудың мәні	315
4-бөлім.	320
Заманауи психологиялық-педагогикалық ғылыми зерттеулер мен әзірлемелер	
Раздел 4.	
Современные психолого-педагогические научные исследования и разработки	
Section 4.	
Modern Psychological and Pedagogical Research and Development	
Ли А. В., Аймаганбетова О. Х.	
Особенности когнитивно-бихевиорального подхода к исследованию суицидального поведения	320
Ертукешова Г.М., Байжуманова Б.Ш.	
Студенттердің жетістікке жету мотивациясын қалыптастыру және дамыту	325
Калымбетова Э.К., Әбілқасым А.	
Қоғамдағы тәуелді қарым-қатынастағы әйел адамдардың табысқа жету ерекшеліктері	329
Орынбекова Б.И., Адилова Э.Т.	
Жасөспірімдердің кәсіби өзіндік анықталуының ерекшеліктері	336
Есенгалиева Ж.Ж., Адилова Э.Т.	
Өртүрлі мамандық студенттерінің стресске төзімділік ерекшеліктері	340
Асанова Н.С., Омарова Д.А.	
Болашақ мұғалімнің ерекше білім алу қажеттілігі бар білім алушымен іс-әрекетіндегі кәсіби этиканың маңызы	344
Давлетова А. А., Даулетбаева Б. Ж.	
Организация и проведение мероприятий по профилактике агрессивного, суицидального поведения среди детей и молодежи алматинской области. Укрепление института семьи	348
Аймаганбетова О. Х., Адилова Э. Т.	
Современное понимание психологической культуры и ее основных детерминант	352
Дуплякин Е. Б., Брезгунова Д. В.	
Обзор эффективности терапевтических методов при терапии пограничного расстройства личности	357
Туриспаева А.Н.	
Педагогикалық-психологиялық қолдау көрсету жағдайында оқушылардың эмоционалдық интелектін дамыту ерекшеліктері	361
Гирич А.С., Рахимжанова А. Б.	
Психолого-педагогическое сопровождение детей с расстройством аутистического спектра (РАС)	364

Нурадинов А. С., Есильбаев Т. А. Адаптации супругов в молодой семье: протекание адаптационного конфликта и стратегии выхода из него	368
Карибаева Г.М., Садыкова Ж.К. Жұбайының ата-анасымен бірге тұратын әйелдердің эмоционалдық жағдайын эмпирикалық зерттеу	374
Мандыкаева А.Р., Әшікова Д.Б., Мырзабек Н.М. Жасөспірімдер арасындағы буллинг мәселелер	379
Муса К.М., Кабакова М.П. О необходимости изучения социальной ситуации развития sibлинговых отношений в семьях разного типа	387
Борисова А., Садвакасова З.М. Академическая прокрастинация и ее проявление в студенческой среде	392
Ғұмырзақ А. Жеткіншек жастағы ауыспалы мінез-құлықтың балаға кері әсері	397
Аймагамбетова О.Х., Мирзадинова Т. Обзор и анализ научной литературы по проблеме феномена созависимости	402
Шевелева Д. Д., Мадалиева З. Б. Синдром отличника: проблема определения и использования понятия	406
Сариева Э. М., Аймаганбетова О. Х. Теоретический анализ исследований подходов к преодолению кризиса середины жизни	411
Абдигалбарова У.М., Мухамадияр Г. Болашақ педагог психологтың жасөспірімдер арасындағы қылмыстық іс-әрекетті азайту мақсатында алдын алу жұмысының іс-шаралары	415
Маринец Р. В., Мынбаева А.К. Анализ особенностей типов нарушения пищевого поведения	420
Рысымбетова Л.Х. Проблемы полоролевой идентичности женщин и ее влияние на осознание субъективного благополучия	424
Тохтаров А.М., Тоқсанбаева Н.Қ. Студенттердің бойындағы фрустрациялық күйді зерттеудің маңыздылығы	428
Бердибаева С.Қ., Лимашева Л.А., Нурсеитов Н.Г. Тәуелді мінез – құлық пен стресстің өзара байланысы	431
Абеуова И.Ә., Адирбекова Ж.С. Мінез-құлықтың мотивациялық контексті	437
Жубаназарова Н.С., Абдибахи Ұ.Т. Қазіргі жасөспірімдердің арасында агрессивті мінез-құлықтың көрініс табуының ерекшеліктері	441
Умбеталиева А.Е., Баймолдина Л.О. Өрт сөндірушілердің төтенше жағдайда моральдық психологиялық дайындығы мен кәсіби қызметінің маңыздылығы	445
Чжоу Ми Психологическое измерение в образовании: рекомендации для развития	448

Ғылыми басылым

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың 90 жылдығына арналған
«ОТАНДЫҚ ЖӘНЕ ӘЛЕМДІК ПСИХОЛОГИЯНЫҢ ДАМУЫ:
ТӘЖІРИБЕСІ, ҮРДІСТЕРІ МЕН БОЛАШАҒЫ»
атты Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ

Басуға 05.06.2024 ж. қол қойылды. Пішімі 60x84/8.
Көлемі 38,0 б.т. Офсетті қағаз.

Мақала мәтініне автор жауапты

ISBN 978-601-04-6679-1

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.